Polgári Szemle

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

CIVIC REVIEW – LEARNED PAPER FOR ECONOMIC AND SOCIAL SCIENCES

A Polgári Szemle a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya (IX.) által minősített folyóirat. A Politikatudományi Bizottság D kategóriába, a Regionális Tudományos Bizottság C, míg a Gazdaságtudományi Doktori Minősítő Bizottság D kategóriába sorolta.

2020/4-6.

VOL. 16. NO. 4-6.

Polgári Szemle
Gazdasági és társadalmi tudományos folyóirat

Kiadja a Polgári Szemle Alapítvány
A szerkesztőbizottság székhelye: Budapest V. ker., Falk Miksa u. 1.
1537 Budapest, Pf. 396.
info@polgariszemle.hu

A folyóirat a Szövetség a Polgári Magyarországért Alapítvány
és a Magyar Nemzeti Bank támogatásával jelenik meg.
Stratégiai támogató az Edutus Egyetem és a Károli Gáspár Református Egyetem.

Főszerkesztő: Dr. Lentner Csaba

Szerkesztőbizottság:

Dr. Botos Balázs	Dr. Miskolczi Bodnár Péter
Dr. Cséfalvay Zoltán	Dr. Scheuer Gyula
Dr. Fekete Dávid	Dr. Szatmári Péter
Dr. Illés Mária	Dr. Szennyessy Judit
Dr. Matolcsy György (elnök)	Dr. Vízkelety Mariann

A tanulmányok lektorálásában a szerkesztőbizottság mellett részt vett:
Dr. Kecskés András – Dr. Zéman Zoltán

Honlap: www.polgariszemle.hu
www.facebook.com/polgariszemle

Nyomdai előkészítés: Capricorn Images Kft.

A lap megrendelhető: 1537 Budapest, Pf. 396.,
illetve e-mailen: info@polgariszemle.hu.
Előfizetési díj egy évre 3000 Ft.

Terjeszti a Lapker Zrt.

ISSN 1786-6553

A Polgári Szemlében megjelenő írások a szerzők véleményét tükrözik,
amelyek nem esnek szükségképpen egybe a szerkesztőség álláspontjával.

Tartalomjegyzék

A piacgazdaság diszkrét bája – Főszerkesztői beköszöntő 7

Koronavírusjárvány-válság és gazdasági kezelése

Domokos László – A jól irányított állam fenntarthatóságának támogatása a járványügyi helyzet idején 15

Posgay István – Regős Gábor – Horváth Diána – Molnár Dániel – A koronavírus-járvány gazdasági hatásairól 31

Botos Katalin – A koronavírus-válság és a világ régiói 51

Bruckner Éva – A halál lovasának látogatásai járványok alakjában Magyarországon 67

Regionális és nemzetközi gazdasági trendek

Gyimesi Áron – Szennay Áron – Krankovits Melinda – Nagy-Keglovich Júlia – Rechnitzer János – Forrásözön és koncepcióváltás. Területfejlesztés a 2010–2014-es kormányzati ciklusban, a V4-ek összehasonlításában 88

Buskó Tibor László – A helyi önkormányzati szolgáltatásszervezés fenntarthatósága 109

Varga Bence – Viták a hazai pénzügyi felügyelés megújításáról a 20. század első felében 120

Csaba Szilovics – Experience in Tax Changes in Certain Central European Countries in the Past Two Decades 131

Andrea Vajda – Róbert Magda – Foreign Trade in the View of Competitiveness in the EU 149

Történelem, társadalom és politika

Jenei György – Magyar etnikai identitás és magyar állami szuverenitás. Történeti adalékok az eredetről, a történeti trendekről és a külső megítélésről 159

Golovics József – Veres Pál – Felsőoktatás és globalizáció. Egy tranzakciósköltség-alapú megközelítés 186

Bertalan Péter – Mészáros Virág – A minőség és érték dimenziói a felsőoktatásban 200

Biernaczky Szilárd – Magyar László megismerésének útja itthon és külföldön 214

Vincze János – A Nobel-díjas nemes Békésy György magyarságtudata 230

Tózsa István – Az alvilág földrajza 243

Műhelytanulmányok

Varga Károly – Világnézeti tolerancia. A vészhelyzet kiélezheti a kultúrharcot, de el is laposíthatja intenzitási görbéjét 258

Ságí Judit – Zöldkötvények kibocsátásának egyes kérdései, a környezeti célokkal összefüggésben 270
Banyár József – A feleslegesre van pénzünk, a szükségesre pedig nincs időnk? Hozzászólás Árva László és Várhelyi Tamás tanulmányához 279
Keller Veronika – Printz-Markó Erzsébet – A marketinginnovációk szerepe a termál- és gyógyfürdők (spa) szektorában 285
Garai-Fodor Mónika – Az önkéntességre motiváló tényezők és az értékrend összefüggése a hazai Z generáció körében 298
Birher Nándor – A normák kapcsolati rendszerének feltárása a hatékonyabb szabályozási formák kialakítása érdekében 306
Vehrer Adél – Papp Bálint – Területi alapon szerveződő közösségek a Rábavidéken 315
Tőzsér Anett – A Kárpát-medencei magyar lakosság identitásának jellemzői 327
Orosz Tímea – Az osztrák civil társadalom. Tendenciák és történelmi következmények 343
Orsolya Falus – Piae Causae Foundations, Waqfs, Trusts. Legal-Historical Interactions 353
Anton Panchev – Relations Between Albanian Muslims and Christians at the End of the 19th and Beginning of the 20th Century According to Bulgarian Sources 361
Nguyen Thi Thu Thuy – László Vasa – A New Approach in Rural Development in Vietnam: Evaluation of the National Target Programme for Building New Rural Areas, 2011–2015 366

Fiatal kutatók és PhD-hallgatók írásai
Makai Attila Lajos – Rámháp Szabolcs – Tőkealapok és vállalkozó egyetemek a lokális innovációs térben. Lengyel és magyar egyetemek friss tapasztalatai 379
Szűcs Boglárka – Pónusz Mónika – A fenntarthatóság fogalmának története, különös tekintettel a környezeti nevelésre és az innovációra 393
Kiss Lívia Benita – A hazai élelmiszeripari beruházások alakulásának ökonómiai kérdései 2013-tól napjainkig 404
Szöllősi Tamás – Erdélyi gazdasági víziók – Székelyföld 414
Peti András – Az erdélyi magyarok geopolitikaigeostratégiai helyzete és jövőképe a 21. században 425
Kupi Marcell – Tóthné Kardos Krisztina – Kálmán Júlia – Egy fiataloknak szervezett összművészeti fesztivál küldetése. A győri 31! – 3 folyó, 1 sziget, összművészet happening 435
Laczkovits-Takács Tímea – Győr lakásügyi politikája a rendszerváltás után 450

Table of Contents

Csaba Lentner – The Discreet Charm of the Market Economy. Welcome by the Editor-in-Chief 11

Coronavirus Pandemic and Economical Management

László Domokos – Promoting Sustainability in Good State Governance During the Pandemic 15

István Posgay – Gábor Regős – Diána Horváth – Dániel Molnár – On the Economic Impacts of the Corona Virus 31

Katalin Botos – The Corona Virus Crisis and the Regions of the World 51

Éva Bruckner – Epidemics as 'Visits by Horseman of Death' in Hungary 67

Regional and International Economic Trends

Áron Gyimesi – Áron Szennay – Melinda Krankovits – Júlia Nagy-Keglovich – János Rechnitzer – Source Flood and a Conceptual Change. Regional Development in the 2010–2014 Government Cycle in Comparison to the Other V4 Countries 88

Tibor László Buskó – Sustainability in the Organisation of Local Government Services 109

Bence Varga – Debates about the Revitalisation of Financial Supervision in the First Half of the 20th Century 120

Csaba Szilovics – Experience in Tax Changes in Certain Central European Countries in the Past Two Decades 131

Andrea Vajda – Róbert Magda – Foreign Trade in the View of Competitiveness in the EU 149

History, Society and Politics

György Jenei – Hungarian Ethnic Identity and the Sovereign Hungarian State. Historical Contribution to the Origin of, Historical Trends and the External Assessments on Hungarian Ethnicity and State Sovereignty 159

József Golovics – Pál Veres – Higher Education and Globalization. A Transaction Cost Approach 186

Péter Bertalan – Virág Mészáros – Dimensions of Quality and Value of Higher Education 200

Szilárd Biernaczky – How László Magyar Became Known in Hungary and Abroad 214

János Vincze – The Hungarian Identity of the Nobel Prize Winner Georg von Békésy 230

István Tózsa – Geography of the Underworld 243

Scientific Workshop
Károly Varga – Worldview Tolerance. The Emergency Can Exacerbate the Culture War, But It Can Also Flatten the War's Curve of Intensity 258
Judit Sági – Certain Aspects of Green Bond Issuances in Relation to Environmental Goals 270
József Banyár – Do We Have Money for What Is Unnecessary and No Time for What Is Necessary? Comment on a Study by László Árva and Tamás Várhelyi 279
Veronika Keller – Erzsébet Printz-Markó – The Role of Marketing Innovations in the Spa Sector 285
Mónika Garai-Fodor – Correlation between Drivers of Volunteering and the Moral Code among Generation Z Hungarians 298
Nándor Birher – Exposure of Interrelationships between Standards in Order to Develop More Efficient Regulatory Forms 306
Adél Vehrer – Bálint Papp – Communities Organised on a Geographic Basis in the River Rába Region 315
Anett Tőzsér – Characteristic Features of Hungarian Identity in the Carpathian Basin 327
Tímea Orosz – Austrian civil society. Tendencies and Historical Consequences 343
Orsolya Falus – Piae Causae Foundations, Waqfs, Trusts. Legal-Historical Interactions 353
Anton Panchev – Relations Between Albanian Muslims and Christians at the End of the 19th and Beginning of the 20th Century According to Bulgarian Sources 361
Nguyen Thi Thu Thuy – László Vasa – A New Approach in Rural Development in Vietnam: Evaluation of the National Target Programme for Building New Rural Areas, 2011–2015 366

Young Scientists and PhD Students' Papers
Attila Lajos Makai – Szabolcs Rámháp – Venture Capitals and Entrepreneurial Universities in the Local Innovation Space. Recent Experiences from Polish and Hungarian Universities 379
Boglárka Szűcs – Mónika Pónusz – History of the Concept of Sustainability, with Special Focus on Environmental Education and Innovation 393
Lívia Benita Kiss – Economic Issues in the Development of Domestic Food Industrial Projects, from 2013 to Date 404
Tamás Szöllősi – Visions of Transylvanian Economy – Szeklerland 414
András Peti – The 21st-Century Geopolitical and Geostrategic Situation and Future Vision of Hungarians in Transylvania 425
Marcell Kupi – Krisztina Tóthné Kardos– Kálmán Júlia – The Mission of a Combined Arts Festival Organised for Young People. The 31! – 3 Rivers, 1 Island Combined Arts Festival of Győr 435
Tímea Laczkovits-Takács – Housing Policy of Győr after the Change of Regime 450

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 7–10., DOI: 10.24307/psz.2020.1001

A piacgazdaság diszkrét bája

Főszerkesztői beköszöntő

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B20, N01
Kulcsszavak: gazdaság- és társadalompolitika, COVID–19, Magyarország

Az intézményi közgazdaságtan egyik alapállítása, hogy a stabilizációt szolgáló intézmények rendeltetése a stabil gazdasági környezet biztosítása, ideértve az árstabilitást, a makrogazdasági „változékonyság" (volatilitás) csökkentését vagy éppen a pénzügyi krízisek elkerülését, amelyben bizony a jegybanki szerepek kiemelkednek. Optimális esetben a fiskális szabályozás is teszi a maga dolgát, vagyis az adók szabályozásán keresztül alakítja az elsődleges jövedelemtulajdonosok (vállalatok, háztartások) működését, jövedelmi, likviditási pozícióit. Ám adódik a kérdés: mi történik akkor, ha a dolgok a feje tetejükre állnak, mint jelen esetben az 2020 kora tavasza óta megtapasztalható?

A járvány okozta válság bizony próbára teszi a piaci szereplőket, s próbára az államot, hogy a vállalkozásokra és a családokra szakadó problémákat enyhítse, erejéhez mérten orvosolja. A legpesszimistább társadalomtudósok szerint is ez a válság egyszer elmúlik, a kutatók megtalálják a járvány ellenszerét, s az egészségügyi helyzet javul majd, rövidesen akár a járvány előtti szintre is visszaállhat, ám adódik a kérdés, hogy milyen elvek mentén szervezzük újjá a gazdaságot? Maradjon a régi kapitalista kotta, vagy új elvek mentén építsük fel újra az alapokat?

Ugyanúgy, mint a 2007–2008-as kezdeti válságévek után, a járványválság során lejátszódó közpénzügyi válságfolyamatok is indokolják a tudománynak a valóság mélyebb megismerésére és alapos közpénzügyi modellek kidolgozására történő kapacitálását. 1989-ben, az amerikai külügyminisztérium ifjú munkatársaként adta közre Francis Fukuyama a *The End of History?* (A történelem vége?) című, mindössze néhány oldalas tanulmányát – amelyből később könyv is született (Fukuyama, 1992) –, és ezzel egy csapásra világhírű lett. A nemzetközi politikai gazdaságtan szakértője úgy vélekedett, hogy a kommunista rezsimek összeomlását követően a történelmi haladás mint ideológiák közötti harc véget ért, és a hidegháborús időszak után a liberális demokráciák uralma következik. Meglátása beigazolódott, igaz, a liberalizmus hegemón rendszerén egyre többen (magyarok, lengyelek) igyekeznek lyukat ütni, mentve magukat a beolvasztás veszélyétől. Fukuyama „endizmus"-nézeteivel kapcsolatban a világ szinte minden valamirevaló történésze és politikatudósa kifejtette a véleményét, mint ahogy Huntington is a *Foreign Affairs* (1993-as) hasábjain, amelyben a civilizációk összecsapásáról értekezik. Huntington szerint a hidegháború után az államok nem politikai

ideológiák alapján állnak majd szemben egymással, hanem kulturális alapon, amelyben a nyugati civilizáció (a liberális demokrácia) csak egy lesz a sok közül. S a dolgok, folyamatok mintha Huntington közel negyed évszázada megfogalmazott gondolatai felé konvergálnának, bár a klasszikus szocialista társadalmi rendszerek visszatérése utópiának mondható, de az illiberalizmus, vagyis a nemzeti önállóság, az állam szerepének kiteljesítése immár mint regnáló nézet van jelen a világban.

De milyen is legyen a járvány utáni világrend ideális kapitalizmusmodellje?

Többségi álláspont a közgazdaság-tudomány berkeiben, hogy a piacgazdaságnak nincs alternatívája, és aki ennek az ellenkezőjét állítja, az a társadalmat a 19. századi szegénységbe akarja visszataszítani, vagy a kommunista eszmék mételyébe, amely világrend a 20. század végén kudarcos véget ért. A közgazdászok tehát azt hangsúlyozzák, hogy a piacgazdaság a leghatékonyabb gazdasági forma. A verseny páratlan teljesítményekre ösztönzi az embereket, ráadásul az ember természetéből fakad a versenyszellem, vallják a piac hegemóniáját hangsúlyozók. Alfie Kohn (1986) és Christian Felber (2018) munkásságát tanulmányozva, ezen általános gazdasági „idill" azonban nem is olyan egyértelmű, ugyanis nem a verseny, hanem az együttműködés a leghatékonyabb, melynek oka, hogy az együttműködés másképpen ösztönöz, mint a verseny. Felber nem kételkedik abban, hogy a verseny lendítőleg hat, amit a kapitalista piacgazdaság eredményeivel is bizonyítottnak lát. Ám úgy véli, hogy az együttműködés a sikeres kapcsolatokkal, elismeréssel, megbecsüléssel, közös célok meghatározásával eredményesebb ösztönző. A verseny definíciója Kohn szerint: a célok elérése egymást kizárva. Ez alapján pedig úgy lehet valaki sikeres, ha a másik sikertelen. Alaptermészete a versenynek, hogy félelmen keresztül ösztönöz. Éppen ezért a félelem széles körben elterjedt jelenség a kapitalista piacgazdaságban. Vagyis félünk, hogy elveszítjük a munkánkat, a jövedelmünket, a társadalmi elismertségünket, a társadalmi munkamegosztásban és hierarchiában betöltött helyünket. A szűkös javakért folyó versenyben – írja Felber – sok a vesztes, a legtöbben pedig félnek attól, hogy maguk is vesztesekké válnak, így a győzelem iránti vágy mindent felülmúl. Ám így végső soron az emberi magatartás s általa az eddig formált kapitalista gazdasági rend alapja, hogy jobbak legyünk másoknál. Ez lenne tehát a kapitalista világrend motiválója? Ebben szocializálódunk mi, közép- és kelet-európai nemzetek is évtizedek óta? Igen! Ám ez a verseny romboló az emberi mentalitásra, egészségre és a gazdaságra. A túlzó túlteljesítés a termelésben és a pénzhajszolásban, hitelezésben pusztító erejű lett, amit egyaránt megtapasztalhattunk az 1929–1933-as és a 2007–2008-as válságévekben. Az egyik túltermelési válság volt, a másik túlhitelezési. A kapitalista világrendet megrengették, mérhetetlen károkat okoztak a társadalomban és az anyagi világban. S ha átmenetileg ugyan visszafogottabbak, bűnbánóbbak lettek is az emberek s a kormányok, a dolgok újra az eredeti medrükben folytak, majd jött egy újabb válság, most egy nem gazdasági hátterű (de gazdasági kihatásaiban egyelőre felmérhetetlen), amely az újragondolás, a kapitalizmus újrapozicionálásának esélyét is magában hordozza.

A dolgok lényegébe mélyebben nem belegondolva talán úgy látjuk, hogy verseny nélkül nem is éreznénk magunkat teljesítményekre ösztönözve, s általa a háztartásunk, nemzetgazdaságunk jövedelemszintje alig emelkedhetne. Ez lenne a természetes szá-

munkra? Bár tudjuk, hogy ez lélekromboló. Vagyis egy félelemgazdaságban élünk, amelyhez mi már annyira hozzászoktunk volna, hogy annak létjogosultságát már el sem vetjük? A potsdami közgazdász álláspontja viszont az, hogy a motiváció erősebb, mint a félelem, vagyis ha belülről jön a késztetés, és nem kívülről (kényszerből). A legjobb teljesítmény tehát nem abból adódik, hogyha a piaci szereplők (munkavállalók, vállalatok) versenyeznek, hanem abból, hogy ha az ember feltöltődik, kiteljesedik a munkája által, teljes mértékben képes átadni magát a feladatoknak, amihez pedig nem szükségszerűen kell a verseny. Felber ezen ember- és együttműködés-központú megközelítése talán alkalmas lehet a munkához és a pénzhez viszonyulás újraértelmezésére s általa egy élhetőbb, fenntarthatóbb gazdasági és társadalmi rend alapjainak lerakására.

A felberi szellemi irányzat azonban nem új keletű. A *Polgári Szemle* hasábjain is többször megidéztük már Antonio Genovesi szellemét, az emberközpontú gazdaság atyját, a 18. században élt nápolyi szerzetes-tanárt, közgazdasági gondolkodót, és tanainak 21. századi újraélesztőit, mint például Paul H. Dembinskit (2017), Luigino Bruni és Stefano Zamagni (2007) professzorokat, vagy magyar testvérünket, Baritz Sarolta Laura OP szerzetes-közgazdászt (2016). Az Adam Smith-i paradigma alternatívájaként jelentkező erkölcsi érzelmek gazdaságtana, a civil gazdasági paradigma – melynek elvi háttere az erényetika, a klasszikus görög és tradicionális keresztény gazdasági gondolkodás – pedig most, a járványválság idején újra az érvényesüléséért kiált, s hirdetői készek a tanításra, az újnak formálására. Az emberi lét értelme nem lehet örökké a kisajátított, kevesek kezében összpontosuló profit előállítása, hiszen a munkának az általános gazdasági és társadalmi jólét előmozdítását kell szolgálnia, amelyre most a válság enyhítését célzó intézkedések után indokolt lesz nagyobb hangsúlyt fektetni. E szellemiség jegyében ajánljuk 16. évfolyamunk 4–6. lapszámát a polgári értékrendű közönség szíves figyelmébe.

A dolgozatok rávilágítanak, hogy hathatós állami beavatkozás nélkül ez a válság sem lesz „megoldható", tehát az állam stabilizáló funkciójának újabb „csúcsra járatása" nélkül aligha elképzelhető, ám a válságot követő újjáépítés gazdasági és társadalmi rendezőelvei már nem feltétlenül kell hogy kimerüljenek a nyers kapitalizmus versenyszellemének további erősítésében, sőt egy emberközpontú, társadalmi jólétet erősíteni akaró rendszer formálásának talán most a legnagyobb az esélye. Tennünk kell tehát, hogy életünk, emberöltőnk ne a szürrealista ihletésű *A burzsoázia diszkrét bája* című film[1] forgatókönyve szerint történjen, ne a sikertelenségek szakadatlan sora, az események, eszmék folytonos meghiúsulása legyen. E közös gondolkodásra késztet folyóiratunk.

Érdemes tehát *Polgári Szemlé*t olvasni!

S legvégül szomorú, sajnos rendre visszatérő kötelezettségem, hogy régi, megbecsült szerzőinktől búcsúzzak. A 2018 szeptemberében elhunyt dr. Gróf Bethlen István[2], a fejedelmi s miniszterelnöki rangot is viselt család kései sarja után dr. Kopátsy Sándortól is végső búcsút vegyek folyóiratunk szerkesztőbizottsága és olvasóközönsége nevében. Magyarország egyik legismertebb közgazdászának több mint hét évtizedes aktív pályája az 1950-es évek közepétől megkezdődő gazdasági reformprogramoktól a

rendszerváltás privatizációjának ellenőrzésén át napjaink újszerű közgazdasági szemléletének megalkotásáig ívelt. A Magyar Közgazdasági Társaság Közgazdász Életműdíjával is kitüntetett „Sanyi bácsi" – Matolcsy György aposztrofálásában az „örökifjú Kopátsy Sándor" – életének 99. évében távozott közülünk.

Emléküket szeretettel megőrizzük!

Prof. dr. Lentner Csaba egyetemi tanár
a *Polgári Szemle* főszerkesztője

Jegyzetek

[1] Luis Buñuel rendezésben, 1972-ben bemutatott Oscar-díjas film, amely az álom vagy a valóság szövevényes egyvelegén keresztül a felső középosztály hat tagjának azon kínos próbálkozásait mutatja be, hogy ismétlődő nekifutások ellenére még egy közös vacsorát sem tudnak megoldani.

[2] Dr. Gróf Bethlen István (1946, Kolozsvár – 2018, Budapest) az Akademie für Staatswissenschaften és a Ludwig Erhard Közgazdasági Társaság tagja, a Károli Gáspár Egyetemen a nemzetközi gazdaságtan és a szociális piacgazdaság tantárgy oktatója volt. 1990 és 1994 között a Magyar Demokrata Fórum országgyűlési képviselője. Antall József miniszterelnök egykori pénzügyi tanácsadója. 1994 és 2012 között a Nemzetközi Páneurópa Unió magyar egyesületének elnökeként munkálkodott.

Felhasznált irodalom

Baritz Sarolta Laura OP (2016): *Háromdimenziós gazdaság. Lehet gazdálkodni erényetikai paradigmában*. Kairosz Kiadó, Budapest.

Bruni, Luigino – Zamagni, Stefano (2007): *Civil Economy: Efficiency, Equity, Public Happiness (Frontiers of Business Ethics)*. Peter Lang AG, Internationaler Verlag der Wissenschaften.

Dembinski, Paul H. (2017): *Ethics and Responsibility in Finance*. Routledge, Oxon–New-York.

Felber, Christian (2018): *Die Gemeinwohl-Ökonomie. Ein Wirtschaftmodell mit Zukunft*. Paul Zsolnay Verlag, Wien.

Fukuyama, Francis (1992): *The End of History and the Last Man*. Macmillan Inc., New York.

Kohn, Alfie (1986): *No Contest. The Case Against Competition. Why We Lose in Our Race to Twin*. Houghton Mifflin Company, Boston–New York.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 11–14., DOI: 10.24307/psz.2020.1002

The Discreet Charm of Market Economy

Welcome by the Editor-in-Chief

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B20, N01
Keywords: Covid–19, Hungary

One of the basic tenets of institutional economics is that the purpose of stabilisation institutions is to ensure a stable economic environment, including price stability, reducing macroeconomic "volatility" or avoiding financial crises, in which central bank roles certainly stand out. In an optimum case, fiscal regulation also does its job: it shapes the operation, income and liquidity positions of primary income holders (companies and households) through tax regulation. However, the question arises: What is to be done when things turn upside down, as has been the case since the early spring of 2020?

The crisis caused by the pandemic puts the market participants as well as states to the test, as the latter is expected to do all in its power to alleviate and remedy the problems that have struck businesses and families. Even the most pessimistic social scientists say that once this crisis will go away, researchers will find the antidote to the pandemic, and the health situation will improve, and may soon return to pre-pandemic levels, but now the question is: what principles should be taken as a basis for reorganising the economy? Should we retain the old capitalist arrangement or should we rather rebuild the foundations along new principles?

Similarly to the initial years of the 2007–2008 crisis, the public finance crisis developments unfolding as a result of the pandemic justify the expectation of deeper academic studies into reality and of developing sound public finance models. In 1989, as a young fellow at the U.S. Department of State, Francis Fukuyama published *The End of History and the Last Man,* on just a few pages, which was subsequently turned into a book (Fukuyama, 1992) and earned world fame for the author. Being an expert in international political economy, he believed that after the collapse of the communist regimes, historical progress seen as a struggle between as ideologies had come to an end and that the Cold War period would be followed by the rule of liberal democracies. His vision has been confirmed, although an increasing number of peoples (among them, Hungarians and Poles) are trying to punch holes in the hegemonic system of

liberalism in order to prevent their complete assimilation. Nearly every worthy historian and political scientist in the world has expressed his views on Fukuyama's "endism" views, as did Huntington on the pages of *Foreign Affairs* (1993), where he discussed the clash of civilizations. According to Huntington, after the Cold War, states will no longer oppose one another on the basis of political ideologies, but on a cultural basis, and in this framework, the Western civilization (liberal democracy) will be only one of many. Things and processes seem to converge towards the ideas formulated by Huntington for nearly a quarter of a century, although the return of the classical socialist systems may be considered as a utopia, but illiberalism, in other words, the fulfilment of national independence and the role of the state is an existing view that prevails in certain places of the world.

What should be the ideal model of capitalism in the post-pandemic world order?

The majority in the groves of economics holds the position that the market economy has no alternative, and whoever argues otherwise wants to push society back into 19th-century poverty, or into the scourge of communist ideals, which world order ended in failure at the end of the 20th century. Economists therefore stress that the market economy is the most efficient form of economy. Competition is a spur to unparalleled performance, and the spirit of competition stems from the nature of man, say those who emphasize the hegemony of the market. However, studying the work of Alfie Kohn (1986) and Christian Felber (2018), this general economic "idyll" is not clear at all: the most efficient factor is not competition but co-operation, and the reason is that co-operation inspires people differently than competition. Felber has no doubt that competition has a boosting impact, which he sees as evidenced by the results of the capitalist market economy. But he believes that collaboration accompanied by successful relationships, recognition, appreciation and the setting of common goals is a more effective incentive. The definition of competition, according to Kohn, is the achievement of goals to the exclusion of each other. Consequently, one can be successful if the other fails. The fundamental nature of competition is to inspire through fear. For this very reason, fear is a widespread phenomenon in a capitalist market economy. In other words, we are afraid of losing our jobs, our incomes, our social recognition, our place in the social division of labour and hierarchy. In the race for scarce goods, Felber writes, there are many losers, and most are afraid of becoming losers, so the desire to win outweighs everything. However, this ultimately means that human behaviour, and thus also the capitalist economic order shaped so far by such behaviour, are based on our endeavour to be better than others. So would this be the motivator of the capitalist world order? Have we, the nations of Central and Eastern Europe, been socialized in this concept for decades? Yes! But this competition destroys the human mentality, health and the economy. Excessive overperformance in production and in the pursuit of money and lending has become devastating, as we could experience during the crisis years in both 1929–1933 and 2007–2008. One was a crisis due to overproduction and the other to over-lending. The capitalist world order has been shaken, causing immeasurable damage to society and to the financial world. Even though, temporarily after the said crises, people and governments became more

restrained and penitent, things went back to their original course, and then another crisis has followed, this time with a non-economic background (but still immeasurable in its economic impact), and gives us another chance to rethink capitalism.

Without thinking deeper into the essence of things, we may see that without competition we would not feel urged to perform, and the income level of our household and national economy could hardly rise. Would that be natural for us? Although we know that this is all soul-destroying. To put it differently: have we become so much accustomed to the economy of fear we live in that we no longer reject its raison d'être? The Potsdam economist, on the other hand, is of the opinion that motivation is stronger than fear, in other words, the urge comes from within and not from outside (not by coercion). Thus, the best performance does not come from the fact that market participants (employees and companies) compete, but from the fact that when a person is recharged, fulfilled by his work, he is able to fully surrender to the tasks, which does not necessarily require competition. Felber's focus on people and collaboration may be apt to reinterpret attitudes toward work and money, and thereby lay the foundations for a more liveable and sustainable economic and social order.

However, the Felberian spiritual trend is not new. In the columns of *Polgári Szemle,* we have repeatedly recalled the spirit of Antonio Genovesi, the father of a people-centred economy, an 18th-century Neapolitan monk teacher and economic thinker, and the 21st-century resuscitators of his ideas, such as professors Paul H. Dembinski (2017), Luigino Bruni and Stefano Zamagni (2007), or the Hungarian sister and economist, Laura Sarolta Baritz OP (2016). As an alternative to Adam Smith's paradigm, the economics of moral emotions, also termed as the civil economic paradigm – relying on the theoretical background of virtue ethics, classical Greek and traditional Christian economic thinking – is now, in times of the pandemic, crying out again, and its advocates are ready to teach and to reshape. The meaning of human existence cannot be forever the production of the expropriated profits concentrated in the hands of a few, as work should serve the promotion of the general economic and social well-being, which will reasonably need to be addressed with greater emphasis and after the actions taken to alleviate the crisis. In this spirit, we recommend Issue 4–6 of Volume 16 to the attention of the audiences up for intellectual middle-class values.

The studies published in this issue highlight that without effective state intervention, this crisis cannot be solved either, and so it is hardly conceivable without running the state's stabilizing function "at peak capacity again", but the economic and social principles of post-crisis reconstruction do not necessarily need to be limited to increasing the sporting sense of raw capitalism, and moreover, this is perhaps the highest chance for us to develop a system focusing on people in order to improve social welfare. We need to make sure that our lives and our generation should not be wasted as depicted in the surrealist film The Discreet Charm of the Bourgeoisie, in a constant series of failures and in the ever repeated frustration of events and ideas.[1] Our journal wishes to encourage this common thinking.

So it is worth reading *Polgári Szemle.*

Finally, it is my sad, and unfortunately recurring, obligation to say goodbye to our long-time, highly appreciated authors. After the 2018 death of Count István Bethlen, member of a great family who gave us princes and a prime minister, now on behalf of the editorial board and readers of our magazine I have to say goodbye to Dr Sándor Kopátsy.[2] The more than seven-decade-long active career of one of Hungary's best-known economists has ranged from economic reform programmes beginning in the mid-1950's through monitoring the privatisation of after the change of regime to creating today's novel economic approach. "Uncle Sanyi", or as György Matolcsy put it, "the ageless Sándor Kopátsy", who also won the Lifetime Achievement Award of the Society of Hungarian Economists, left us in the 99th year of his life.

Their legacy will live on in our hearts.

Dr Csaba Lentner, professor and university teacher
Editor-in-chief of *Polgári Szemle*

Notes

[1] An Academy Award winning film directed by Luis Buñuel in 1972, which shows, through a complicated medley of dreams and the reality, the embarrassing efforts made by six member of the upper middle class to organise a supper together, which is aborted despite repeated attempts.

[2] Count István Bethlen (born in 1946 in Cluj-Napoca and diseased in 2018 in Budapest) was a member of the Akademie für Staatswissenschaften and of the Ludwig Erhard Society of Economics, and a lecturer in international economics and social market economy at the Károli Gáspár University. Between 1990 and 1994 he was a Member of Parliament representing the Hungarian Democratic Forum. He also acted as a financial adviser to Prime Minister József Antall. Between 1994 and 2012, he worked as the president of the Hungarian Association of the International Pan-European Union.

References

Baritz, Laura Sarolta OP (2016): *Háromdimenziós gazdaság. Lehet gazdálkodni erényetikai paradigmában.* (Three-dimensional economy. Business is possible in a paradigm of virtuous ethics.) Kairosz Kiadó, Budapest.

Bruni, Luigino – Zamagni, Stefano (2007): *Civil Economy: Efficiency, Equity, Public Happiness (Frontiers of Business Ethics).* Peter Lang AG, Internationaler Verlag der Wissenschaften.

Dembinski, Paul H. (2017): *Ethics and Responsibility in Finance.* Routledge, London.

Felber, Christian (2018): *Die Gemeinwohl-Ökonomie. Ein Wirtschaftmodell mit Zukunft.* Paul Zsolnay Verlag, Wien.

Fukuyama, Francis (1992): *The End of History and the Last Man.* Macmillan Inc., New York.

Kohn, Alfie (1986): *No Contest. The Case Against Competition. Why We Lose in Our Race to Win.* Houghton Mifflin Company, Boston–New York.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 15–30., DOI: 10.24307/psz.2020.1003

Domokos László

A jól irányított állam fenntarthatóságának támogatása a járványügyi helyzet idején

Promoting Sustainability in Good State Governance During the Pandemic

Összefoglalás

A járványügyi helyzetben már eddig is számos negatív gazdasági és társadalmi hatás jelentkezett, amelyek enyhítésére törekedni kell. Az Állami Számvevőszék a tevékenységének ellátásával ezt a bizonytalan és nehéz helyzetet úgy igyekszik kezelni, hogy továbbra is biztosítani igyekszik a jól irányított állam fenntarthatóságát, ugyanakkor egy kicsit más megközelítésben. A vírus új módszereket követelt, más tevékenységek váltak hangsúlyosabbá, mint például a tanácsadói funkció, monitoring-ellenőrzések, amelyek alkalmazása a változás-, illetve válságmenedzsment és a digitalizációs eszközök nélkül nem történhetett volna meg. A cikk az Állami Számvevőszék munkáját, feladatellátását mutatja be, amely a jelenlegi járvány okozta negatív gazdasági és társadalmi helyzet javítását tűzi ki célul.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: H10, P43, P48
Kulcsszavak: jól irányított állam, monitoring, tanácsadás, elemzés

Domokos László PhD, elnök, Állami Számvevőszék (elnok@asz.hu).

Summary
The current pandemic has already caused numerous adverse economic and social impacts and efforts are required to mitigate them. Within the framework of its activity, the State Audit Office endeavours to manage this uncertain and difficult situation by continuously securing sustainability in good state governance, however, in a slightly different approach. The pandemic caused by the virus demands different methods and has brought different activities in focus, such as consultancy and monitoring, which could not have been implemented without the instruments used in change and crisis management and in digitalisation. The article presents the work performed by the State Audit Office to improve the adverse economic and social situation caused by the current pandemic.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: H10, P43, P48
Keywords: good state governance, monitoring, consultancy, analysis

---

Bevezetés

A járványügyi helyzet számos változást okozott mind társadalmi, mind gazdasági szinten. A lakosságnak most minden eddiginél nagyobb fegyelmezettséget kell tanúsítania, és a megváltozott mindennapokhoz kell alkalmazkodnia. A gazdaságnak szintén hatalmas bizonytalanságokkal kell szembenéznie, számolni kell a váratlan kiadásokkal, amelyek a járványhelyzet negatív hatásait próbálják kezelni úgy, hogy nem sejthető, mikor enyhül a jelenlegi nyomás. Ezekkel a negatív hatásokkal már több cikk is foglalkozott, így például Lentner és Cseh (2020) az állami tulajdonú vállalatok vizsgálatát vette górcső alá egy világméretű egészségügyi járvány esetén, ahol a járvány idején a folyamatos és megfelelő minőségű közszolgáltatások nyújtása elengedhetetlen.

Az Állami Számvevőszék a veszélyhelyzet kihirdetése után is a jogállami keretek megfelelően végezte a törvényekben meghatározott feladatait, így elvégezte a 2019. évi zárszámadás ellenőrzését, és véleményével segítette a 2021-es költségvetés megalkotását, amelynek az összeállítása az idei évben a korábbiakhoz képest jelentősebb feladatellátást igényelt, a bizonytalan, állandóan változó környezet miatt. Az ÁSZ azonban nemcsak a törvény szerint kötelezően ellenőrizendő szervezeteket vizsgálta, hanem az ellenőrzési, elemzési és tanácsadói tevékenységét minél szélesebb körben igyekezett megvalósítani, hogy hatékonyabban segíthesse a központi költségvetést, illetve közvagyont felhasználó szervezetek munkáját. Teszi ezt annak érdekében, hogy a minőségi pénzköltés, a felelős vezetés és az átlátható működés, illetve gazdálkodás alapelvei érvényesülni tudjanak, így a társadalom bizalma megerősödjön a közintézményekben, egyéb állami tulajdonú szervezetekben.

Természetesen az ÁSZ a jelenlegi kihívásokkal teli helyzetben felismerte, hogy a szervezetek számára inkább a törvényi felhatalmazásából is adódó tanácsadói, elemzői

szerepet kell most biztosítani, valamint az ellenőrzések jelentős részét is hatékonyabban kell elvégezni, hogy az ellenőrzöttek működéséből, gazdálkodásából fakadó kockázatait, esetleges szabálytalanságait felderítsük, ugyanakkor minél kevésbé terheljük őket. Ezek a változások az ÁSZ számára is komoly módszertani váltásokat hoztak, a digitalizáció szerepe még hangsúlyosabbá vált, valamint a tanácsadói szerep minden eddiginél jobban felértékelődött.

Jelen cikkben bemutatjuk, hogyan épülnek fel a tanácsadói modellek, és ezekhez az ÁSZ hogyan kapcsolódik. Ismertetjük az ÁSZ új ellenőrzési módszerét is, azaz a monitoringalapú ellenőrzést, amely a hatékonyságot és a megelőzést helyezi előtérbe. Emellett bemutatjuk az elmúlt időszakban készített, témához illeszkedő elemzéseket, tekintettel arra, hogy ezek jelentősen kapcsolódnak a vírushelyzethez és a mindennapi élethez, így aktualitásuk megkérdőjelezhetetlen. Nem szabad elfelejteni, hogy az ÁSZ, valamint minden szervezet olyan változásokat tapasztalt meg az elmúlt időszakban, amelyhez a változás-/válságmenedzsment elengedhetetlen eszköz. Ha ezt nem használjuk ki, nem tudunk alkalmazkodni az éppen bennünket körülvevő környezethez, amely nagy károkat okoz, nemcsak az adott szervezetnek, hanem akár közvetlenül, de közvetetten a társadalom számára is. Az ÁSZ egyik kiemelt szerepe, hogy a jól irányított államhoz hozzájáruljon, segítse annak fenntarthatóságát, amelyet tevékenységével és a gazdaságban betöltött szerepével tud megtenni. A jól irányított állam pedig egy magas fokú társadalmi hasznosulás elérésében segít.

A jól irányított állam fenntartása és a tanácsadási modellek

A közpénzügyek átláthatósága és elszámoltathatósága régóta általános kritérium, ugyanakkor ez nehézséget jelent az egyes szervezetek számára, azon belül is leginkább a bizonyosságot adó dokumentáltság megteremtése (Domokos, 2019). Annak érdekében, hogy ez a kritérium teljesülhessen, három védelmi vonal áll rendelkezésre, amelyek közül az első a vezetői belső kontrollrendszer, a második az irányítói, tulajdonosi ellenőrzés, a harmadik pedig külső, azaz a független ellenőrzés.

Jelen cikk a harmadik védelmi vonallal foglalkozik alaposabban és egy kicsit szélesebb körű megközelítésben. Ugyanis a harmadik védelmi vonal, jelen esetben az ÁSZ feladata nem csupán az ellenőrzésre terjed ki, hanem a tanácsadói, illetve elemzési feladatok ellátására is. A vírushelyzetben ezen tevékenységek egyre hangsúlyosabb szerepet kapnak, Domokos László (ÁSZ-elnök) így nyilatkozott a *Magyar Nemzet*nek: „Az Országgyűlés ellenőrző szerveként segíthetünk a problémák azonosításában, elemzéseinkkel, tanácsainkkal pedig a megoldás megtalálásában is részt vehetünk. Vagyis közreműködésünkkel nemcsak az egyes ellenőrzött szervezetek helyzete javulhat, de a nemzetgazdaság szintjén is hatékonyabbá válhat a közpénzek felhasználása" (Jakubász, 2020).

A tanácsadás tehát jelentős szerepet tölt be az ÁSZ tevékenységében, érdemes egy kicsit jobban áttekinteni a tanácsadási modelleket, megközelítéseket. Tanácsadási modell alatt a tanácsadási tevékenység folyamatát meghatározó, felépített, egymás-

hoz kapcsolódó lépéseket, fázisokat értjük. A különböző tanácsadási fajtákhoz (pl. pályaorientációs, informatikai, minőségügyi, vezetési) különböző modellek alakultak ki, azonban létezik egy általános tanácsadási modell, mely egy fajtától, problémától és céltól függetlenül alkalmazható problémamegoldó, döntés-előkészítő folyamatot ír le.

Általános tanácsadási modell

Az általános tanácsadási modell olyan folyamatot vázol fel, amelyet a tanácsadás során végig kell vezetni, elméleti kerettől és bármilyen módszertantól függetlenül (Ivey–Simek-Downing, 1980).

1. ábra: Általános tanácsadási modell

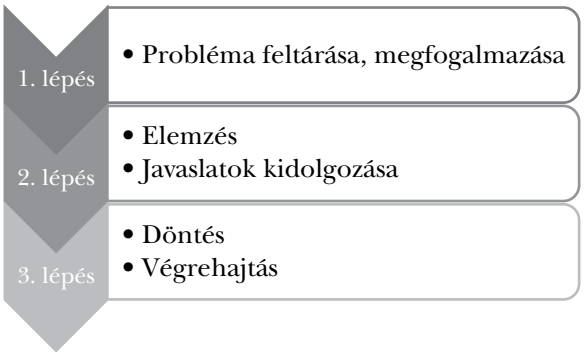

Mint ahogy az ábrán is látható, az Ivey–Simek-Downing-modell három lépésre osztja fel a tanácsadás menetét. Első lépés a probléma feltárása, mely során egyértelművé válik, hogy a tanácsadás mire irányuljon, azaz fény derül a problémára. A következő lépésben a megfogalmazott probléma elemzése történik, és annak megoldására készülnek javaslatok, alternatívák. Végül pedig az alternatívák közötti döntésre, majd a végrehajtásra kerül a fókusz (Pecze, é. n.).

Vezetési tanácsadás általános modell(ek)

A tanácsadás egyik fajtája a vezetési tanácsadás általános modellje, amelyet Milan Kubr *Management Consulting. A Guide to the Profession* című könyvében ismertet (Kubr, 2005). Az előző modellhez képest ez a modell öt fázisra bontja a tanácsadási folyamatot, melyeken belül részlépések találhatóak. Jelen modell esetében a lépések nem kötöttek, az adott tanácsadási esettől függnek. Lehetséges a fázisok, részfázisok kihagyása vagy hozzáadása, illetve átfedésük miatt egyes fázisok összekapcsolása is a tanácsadási folyamat során. Továbbá nem szokatlan ugrálás a fázisok között *(2. ábra)*.

A Kubr által leírthoz nagyon hasonló modell Linda K. Stroh és Homer Johnson által a *The Basic Principles of Effective Consulting* című könyvben bemutatott folyamat, amely hét lépésre osztja a tanácsadási tevékenységet *(3. ábra)*.

2. ábra: A vezetési tanácsadás általános modellje

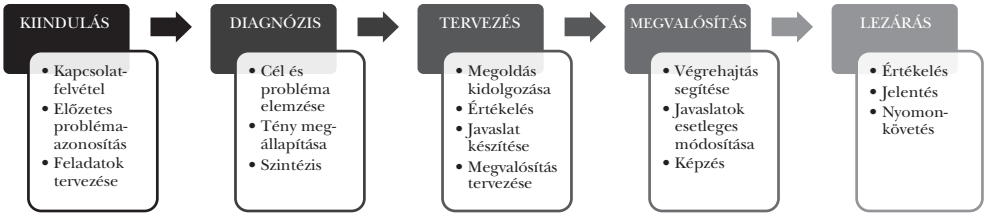

3. ábra: A Stroh–Johnson-modell

Képzési-fejlesztési modell

Tanácsadási tevékenység keretében fontos a fejlesztési képzések szervezése az általánosítható problémák esetében, melyek megoldására már rendelkezésünkre áll a kellő ismeret vagy akár egy kész folyamat. Így a képzés során átadunk a kliens számára minden olyan fontos ismeretet, mely által képes a felmerülő probléma megoldására. Az ilyen képzések akkor is célszerűek, ha még nem merültek fel az adott problémák a kliensnél, de a megszerzett tudás által ezek jelentkezését elkerülheti, megelőzheti (Poór et al., 2018).

4. ábra: Képzési-fejlesztési modell

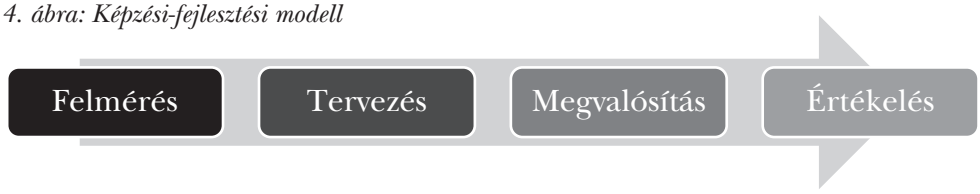

Elsőként a felmérést kell elvégezni az egyének vagy csoportok szintjén, stratégiák elemzésével, interjúkkal, vagy akár fókuszcsoportok kialakításával. A felmérés kiértékelését követően megállapítható a probléma vagy igény, és a cél, melynek a megoldására irányuló program megtervezése a folyamat második lépése. A tervezés során fontos meghatározni a célközönséget/résztvevőket, a formát, a módszereket, a felépítést, az időtartamot és költségeket. A harmadik fázis a megvalósítás, amely az adott képzés lebonyolítását takarja, ezután utolsó lépésként következik az értékelés, mely során akár újabb interjúk keretében felmérjük a képzés hasznosságát, és levonjuk a következtetéseket.

Folyamatmenedzsment-tanácsadási modell

Az első szakaszban kerül sor a program pontosítására és esetleges szakmai, módszertani oktatásra a kliens számára. A következő szakaszban történik a szisztematikus és

analitikus munkán alapuló problémaazonosítás. A harmadik szakaszban a probléma kezelése mellett új megoldások kerülnek azonosításra, illetve a már meglévő folyamatok optimalizálása, fejlesztése történik. Az utolsó szakaszban pedig a kidolgozott program megvalósítására és bevezetésére kerül sor (Poór, 2010).

5. ábra: Folyamatmenedzsment-tanácsadási modell

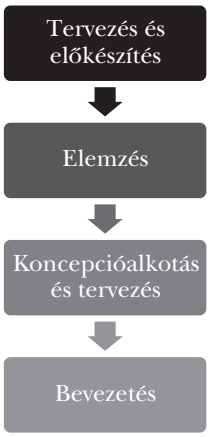

Szervezetfejlesztési modell

A folyamat elemzéssel kezdődik: fel kell mérni a szervezetet meghatározó külső és belső tényezőket, majd a szervezet belső folyamatait elemezni. Ez alapján lehet a későbbiekben pontosan meghatározni a problémákat. A problémák beazonosítását követően következik a specifikus célok meghatározása és egy kritériumrendszer kialakítása, mely a későbbiekben képes a program megvalósításának a sikerességét értékelni és monitorozni. Az utolsó lépések egyike az akcióterv pontos kidolgozása; a tervet aszerint kell megállapítani, hogy milyen folyamatokat akarunk módosítani, és ehhez pontosan milyen módszereket kívánunk használni. Végül a kidolgozott akcióterv megvalósítása következik, és az eredmények kiértékelése a korábban felállított kritériumrendszer alapján (Poór, 2010).

Az ÁSZ és a tanácsadás

A bemutatott tanácsadási modellek mindegyike olyan folyamatokat/lépéseket tartalmaz, amelyek az ÁSZ tanácsadói szerepében is jelen vannak. A kiindulópont az ÁSZ tevékenységében is az, hogy a közpénz és közvagyon hatékony és eredményes felhasználását segítse elő, ehhez pedig az első lépés, hogy a szervezeteknek jól kell működniük, felelősen kell gazdálkodniuk. Jelenleg ez nem mindenhol biztosított, így a még meglévő problémákat, azaz kockázatokat és szabálytalanságokat be kell azonosítani. A korábbi ellenőrzések és elemzések mind kiindulópontként szolgálnak, hogy fel-

6. ábra: Szervezetfejlesztési modell

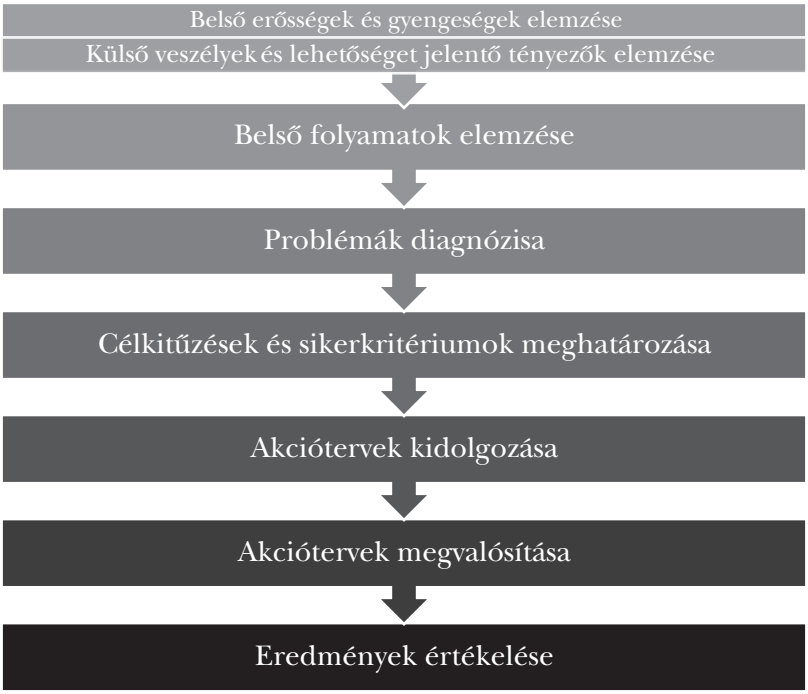

mérjék azokat a problémás területeket, amelyekre a tanácsadás fókuszálhat, azaz még hatékonyabbá válhat. A tanácsadás tehát a múltbéli tapasztalatok felhasználásával hatékonyan elősegítheti a jövőbe tekintő pozitív magatartásformák kialakulását, természetesen oly módon, hogy a döntéshozóktól nem veszi át a felelősséget, így biztosítva e területek későbbi objektív ellenőrzésének megvalósíthatóságát. Széles értelmezésben a számvevőszéki tanácsadás felfogható olyan tevékenységként is, amely egyfajta szakmai ellensúlyt képezhet a megalapozatlan döntéshozatali gyakorlattal szemben. Ami az ellenőrzési funkció ellátását illeti, vele kapcsolatban a nemzetközi, elsősorban az INTOSAI követelményeinek, az EU és az ENSZ ajánlásainak a hazai környezeti feltételeknek megfelelő, tartalmi szempontú kielégítése tekinthető úgy, mint ami a jó kormányzást szolgáló optimalizációs folyamat részét alkotja (Domokos, 2019).

A tanácsadás mint társadalmi hasznosulást elősegítő eszköz

A tanácsadói szerep számos ponton jelen van a legfőbb pénzügyi-gazdasági ellenőrző szerv életében, pl. tudományos szinten, amelyet az Országgyűlés 35/2009. évi határozatával megerősített, vagy az etikus vezetés fejlesztésében, amelyet a 34/2015. évi országgyűlési határozat támogat. A tanácsadásban fontos szerepet tölt be a képzés, a

folyóirat mellett a „jó gyakorlatok" szemináriumok és az öntesztek rendszere, amelyről a cikkben később részletesen írunk.

Az ÁSZ nemcsak ellenőrzéseivel, hanem tanácsadó tevékenységével is jelen van az intézmények életében. 2014 óta az ÁSZ fontos tanácsadó eszközei az öntesztek,[1] amelyek ellenőrzési tapasztalatokon alapulnak. Több célcsoport (önkormányzat, egyházi intézmény, pártok stb.) számára kialakított, folyamatosan megújuló (a jogszabályi változásoknak megfelelően) önértékelő eszköz, amely iránymutatást ad a kitöltő szervezet számára a folyamatos szabályszerű működés érdekében.[2]

Az öntesztek 2019. évi letöltését a *7. ábra* mutatja. Érdekes adat, hogy 2020 első negyedévében az öntesztletöltések ugrásszerűen megnőttek, 2019 negyedik negyedévéhez képest mintegy 66 százalékkal. A veszélyhelyzet bejelentésének időszakában (2020 márciusában) 900 letöltés történt az öntesztekre vonatkozóan, amely azt mutatja, hogy az intézmények nagy hangsúlyt fektettek ezekre az önképző eszközökre, amely példaértékű, hiszen ezzel elősegíthetik a közpénzügyi helyzet javulását és a felelős gazdálkodás elveinek érvényesülését.[3]

7. ábra: Öntesztek letöltésének alakulása intézménycsoportonként (2015–2019)

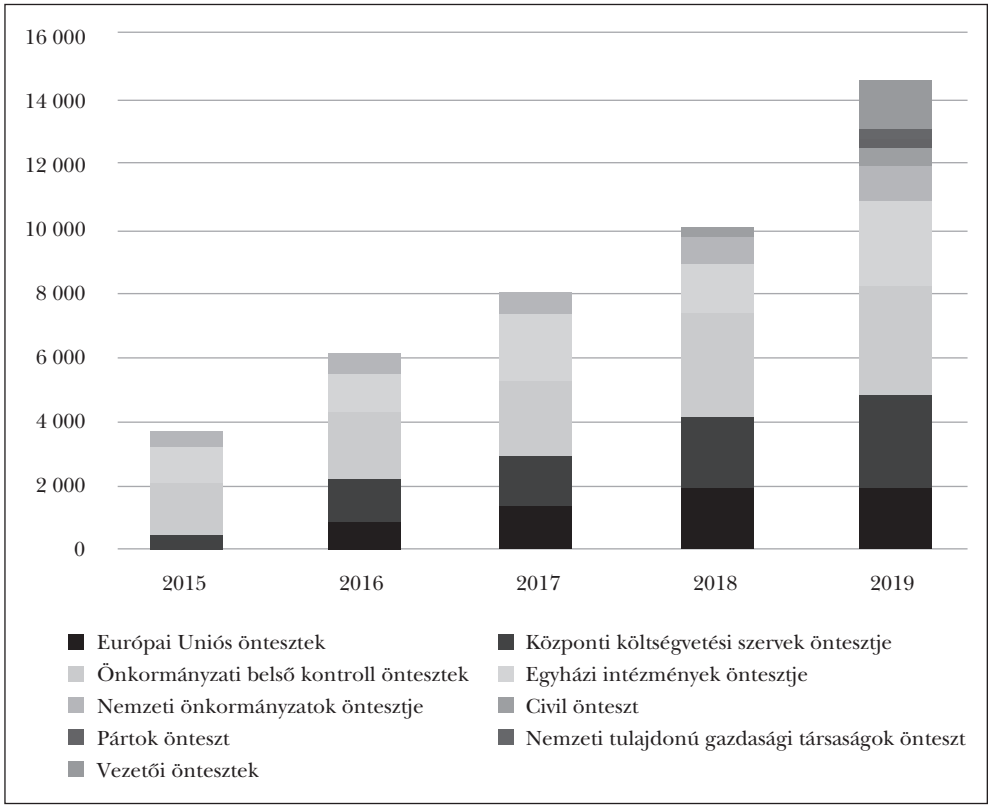

Forrás: Állami Számvevőszék, 2020b:65

Bár az öntesztek szerepe jelentős, ugyanis a letöltési statisztikák alapján látható, hogy egyre nagyobb a kitöltés száma az egyes intézménycsoportokban, nem szabad megfeledkezni arról, hogy az önteszt önkéntes kitöltésen alapul, így szükségessé vált egy olyan tanácsadó eszköz bevezetése, amely gyors cselekvésre ösztönzi a vezetőket.

Az öntesztek kívül az ÁSZ 2020-ban a vírus miatt az egyik legterheltebb ellenőrzötti csoport munkáját úgy igyekezett támogatni, hogy külön levelekben kereste meg őket. Az Állami Számvevőszék elvégezte *A központi költségvetési szervek (kórházak) kockázatértékelésen alapuló ellenőrzése* című vizsgálatot, amely eredményét – tekintettel a vírushelyzet által a kórházakra nehezedő nyomásra – támogató jelleggel, figyelemfelhívó levelekben küldte meg a kórházvezetőknek (Simon, 2020). Tette ezt annak érdekében, hogy a kórházvezetők minden figyelmüket az egészségügyi feladataikra tudják fordítani, ugyanis most minden eddiginél fontosabb volt a gyors cselekvés a kórházak részéről.

Az Állami Számvevőszék kiemelt témaként kezelte, hogy még ezekben a nehéz időkben is az intézmények átláthatóan működjenek és gazdálkodjanak, az ÁSZ elemzései szerint ugyanis a rendkívüli állapot fokozott integritási, illetve szabálysértési kockázatot jelent, ugyanakkor az egész társadalom még inkább az egészségügyi intézmények ellátására szorul.[4] Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a szervezeti integritás eredményes eszköze lehet a korrupció megelőzésének (Pulay, 2017), így az integritási kockázat kezelése elengedhetetlen.

Az ÁSZ összesen 41 kórházvezetőnek fogalmazott meg leveleket, amelyben felhívta az ellenőrzött szervek vezetőinek a figyelmét a talált szabálytalanságokra, és kérte, hogy 15 napon belül bírálják el a figyelemfelhívó levélben megfogalmazottakat, illetve tegyék meg a megfelelő intézkedéseket, amelyekről azután küldjenek értesítést az ÁSZ elnökének. A feltárt szabálytalanságok közül tipikusan előforduló volt, hogy az államháztartás számviteléről szóló 4/2013. (I. 11.) Korm. rendelet 5. § (1), a 22. § (1)–(2), valamint a Számv. tv. 69. § (1) bekezdésében előírtak ellenére a mérlegtételek értéke nem volt leltárral alátámasztva, a kötelezettségvállalások nyilvántartása nem felelt meg az Áhsz. 39. § (3) bekezdésében és az Áhsz. 14. melléklet II. 4. h) pontjában meghatározott előírásoknak, nem vezették be az integrált kockázatkezelési rendszert.

De miért is fontos, hogy ezek a jogszabály szerint előírt elemek tökéletesen meglegyenek? Az ÁSZ hírportálján erre vonatkozóan is jelennek meg cikkek, amelyek bemutatják a dokumentumok hiányából fakadó kockázatokat, illetve azok meglétének társadalmi relevanciáját. A kötelezettségvállalás például a fizetési kötelezettség vállalásáról szóló szabályszerűen megtett jognyilatkozat, amely az adott költségvetési szerv előirányzata terhére fizetési kötelezettséget keletkeztet. Amennyiben a költségvetési szervnek nincs kötelezettségvállalási nyilvántartása, vagy nem megfelelő, úgy:

„1. a költségvetési szerv nem tudja, hogy a költségvetési év kiadási előirányzatából mekkora rész áll rendelkezésére a költségvetési év hátralevő részére; 2. nem tudja, hogy mekkora fizetési kötelezettséget vállalhat; 3. nincs tisztában azzal, hogy (az Áht. 37. § (1) bekezdésben foglaltakkal ellentétben) fizetési kötelezettségei a kiadási előirányzat összegét hogyan terhelik meg; 4. (az Áht. 37. § (1) bekezdésben foglal-

takkal ellentétben) a kötelezettségvállalást megelőző pénzügyi ellenjegyzés jogkör gyakorlására – tartalmában – nem kerülhet sor, 5. a közpénzzel való gazdálkodás kontrollálatlan maradhat, és fedezet nélküli fizetési kötelezettség keletkezhet; végül 6. az Alaptörvényben rögzített, a közpénzekkel való gazdálkodás átlátható és elszámoltatható elvei nem érvényesülhetnek."[5]

Ez azt jelenti, hogy ha a szervezet a kötelezettségvállalási nyilvántartással nem vagy nem a jogszabályokban előírtaknak megfelelően rendelkezik, úgy nincs ellátva a pénzügyi döntései meghozatalához szükséges megbízható információkkal, ezáltal olyan döntéseket is hozhat, amelyek megalapozatlanok, és amelyhez kapcsolódóan pénzügyi fedezettel nem rendelkezik.

Az önteszt adataiból is jól látható, hogy az ÁSZ tanácsadó eszközeire a közszféra intézményeinek is szüksége van, támaszkodnak rájuk. Ugyanakkor az is elmondható, hogy a kórházak vezetőinek megfogalmazott levelek célzottan támogatták a kórházak munkáját is.

Társadalmi hasznosulást segítő elemzések

Az ÁSZ tevékenységében az ellenőrzések mellett fokozott hangsúlyt kapnak az elemzések, melyek által az ÁSZ tanácsadói szerepben járul hozzá a jól irányított állam működéséhez. Elemzéseiben az ÁSZ nem megállapításokat tesz, hanem összefüggésekre, hatásokra világít rá, felhívja a figyelmet az adott területen jelentkező dilemmákra, kockázatokra.

Az ÁSZ elemzései a válsághelyzetben is aktuális témákra koncentráltak, segítve ezzel például az esetleges szabályozottsági hiányosságok/rések feltárását; bemutatták az aktuális gazdasági trendeket (pl. az e-kereskedelem vagy a digitális adózás keretében); értékelték a társadalmi/demográfiai helyzetet/kockázatokat; ugyanakkor az intézmények teljesítményére is fókuszáltak, hogy a járvány idején is fontos szempontként szerepeljen a teljesítmény és mutatóinak meghatározása; bemutatták a költségvetés fenntarthatóságát. E fejezetben ezen elemzéseket mutatjuk be.

A világ többi részéhez hasonlóan Magyarországon is átalakuláson mennek keresztül a vásárlási szokások, az online kereskedelem részarányának növekedését eredményezve, melyet a jelenlegi járványhelyzet még inkább élénkít. Ezt mutatja be *Az internetes kereskedelem bővülésének közpénzügyi szempontjai* című elemzés, amely ismerteti az e-kereskedelem fejlődésének, volumennövekedésének hatásait és kockázatait, illetve felhívja a figyelmet, hogy az e-kereskedelem erősödése által mindinkább szükséges a rá vonatkozó jogszabályi környezet hazai és uniós megújítása, korszerűsítése (Kádár et al., 2020c). Ehhez szorosan kapcsolódik *A digitális gazdaság megadóztatása* című elemzés, mely azzal a céllal készült, hogy az ÁSZ tanácsadó tevékenységének keretében átfogó képet adjon a digitális gazdaság megadóztatásának lehetőségeiről és nehézségeiről a vonatkozó magyar jogszabályok előkészítésében érintettek és a közvélemény számára (Teski et al., 2020). A téma egyre relevánsabb, mivel a koronavírus-járvány eredményeképpen erőteljesen fellendülőben van a digitális gazdaság és digitális szolgáltatási szektor, ezáltal sürgetőbbé válik az adószabályozási kérdések megoldása. Az

elemzés röviden bemutatja a digitális gazdaságot és fogalmi körének értelmezését, továbbá összehasonlító formában ismerteti a digitális gazdaság megadóztatásának lehetséges változatait, külön kitérve arra is, hogy az egyes változatok gyakorlati megvalósítása milyen ellenőrzési tevékenységet igényel.

A jelenlegi helyzetben kiemelten fontos a lakosság pénzügyi sérülékenységének vizsgálata, elemzése, hiszen a koronavírus-járvány okozta gazdasági hatások jelentős kockázatokat rejthetnek a háztartások számára. Az ÁSZ által 2020 májusában publikált, *A lakosság pénzügyi sérülékenységéről* című elemzés feltárja, hogy a 2008-as gazdasági válság után miként változott a lakossági eladósodottság és sérülékenység mértéke, illetve milyen intézkedésekkel sikerült csökkenteni e sérülékenységet (Kádár et al., 2020b). A lakosság eladósodása miatti sérülékenység mérséklésére a 2008-as válságot követően a kormány és a Magyar Nemzeti Bank különböző intézkedéseket vezetett be, melyek közé tartozik egyebek mellett a hitelképesség-vizsgálat, átlagos hiteldíjmutató számításának meghatározása, jövedelemarányos törlesztőrészlet-mutató bevezetése stb. Mindezek mellett megindult a lakosság pénzügyi tudatosságának növelése, melyben az ÁSZ Pénzügyi Tudatosság Projektje is nagy szerepet tölt be. Az intézkedések hatására jelentős változások következtek be, nőtt a háztartások GDP-arányos nettó pénzügyi vagyona, csökkent az eladósodottság mértéke.

Az elemzés rámutat, hogy a javulás ellenére továbbra is több kockázat áll fenn, főként az alacsony jövedelmű háztartások esetében. Az új hiteleken belül ugyanis egyre nagyobb a szabad felhasználású személyi hitelek aránya, melyek alacsony jövedelem esetében nagy visszafizetési kockázattal járnak. A jelenlegi helyzetben a járvány további kockázatot jelent a lakosságra: a csökkenő jövedelem, a munkahelyek megszűnése, melyek törlesztési nehézségeket idézhetnek elő, fokozva a sérülékenységet. Ez azonban rendkívüli kormányzati döntések útján mérsékelhető.

Az ÁSZ a törvényileg előírt feladatából adódóan véleményezi a központi költségvetést az Országgyűlés számára, emellett több tanulmányt, elemzést is készít a témában. Ezek közül a legújabb *A költségvetés fenntarthatósága* című elemzés, mely ismerteti a központi költségvetés GDP-arányos hiánymutatóinak és államadósság-mutatóinak alakulását, így a 2011 óta tartó folyamatos csökkenésüket (Kádár et al., 2020a). Ez a trend 2020 első félévében megtört a koronavírus-járvány hatására. Az elemzés azonosítja az államadósság mértékét és a bruttó hazai termelést befolyásoló főbb kockázatokat, illetve bemutatja az azonosított kockázatok csökkentésére szolgáló tényezőket. Ez utóbbiak ismerete a koronavírus-járvány gazdasági hatásait visszaszorító intézkedések meghatározásában tölt be jelentős szerepet.

Az ÁSZ rendszeresen készít klímavédelemmel és környezetvédelemmel összefüggő elemzéseket, amelyekre most különösen oda kell figyelni, hiszen a jelenlegi járványügyi helyzetben ezek az intézkedések/célok egy kicsit háttérbe szorulnak. A környezetvédelmet elősegítő intézkedések azonban folyamatosan jelen vannak, ezt bizonyítja az ÁSZ *Elemzés a zöld beszerzésekről* című elemzése is, amelynek aktualitását erősíti, hogy az Országgyűlés 2020. június 3-án fogadta el a klímavédelemről szóló 2020. évi XLIV. törvényt. Az elemzés célja, hogy támogassa az Országgyűlés által elfogadott éghajlatváltozási stratégiai célok megvalósulását, emellett bemutatja a klíma- és környezetvéde-

lem egyik fontos területén, a zöld beszerzések tekintetében elért hazai eredményeket, nemzetközi tapasztalatokat, és feltárja a zöld szempontú közbeszerzések fejlesztésének lehetőségeit, relevanciáját.

Az Állami Számvevőszék törvényi kötelezettségét teljesítve ellenőrzi a közpénzek felhasználását, ezáltal hozzájárulva az átláthatóság és elszámoltathatóság előremozdításához. Az ellenőrzési folyamatok optimalizálása és rövidebb határidőre történő végrehajtása érdekében a sarkalatos dokumentumok használatának bevezetése történt, melyek alkalmazásához kapcsolódóan számvevőszéki elemzés készült. Fontos ezen dokumentumok megléte ahhoz, hogy a közpénzt felhasználó szervezetek alapvető működési és gazdálkodási folyamatai rendben legyenek. A sarkalatos dokumentumok olyan ellenőrzési bizonyítékok, amelyek az ellenőrzött szervezet felépítését, működését, felelősségi viszonyait, gazdálkodását meghatározzák, a szervezet szabályos működését igazolják, amelyek hiányában nem biztosítható és nem alátámasztható az ellenőrzött szervezet szabályszerű feladatellátása és gazdálkodása. A *Sarkalatos dokumentumok hiányából fakadó esetek részletező kiértékelése* című munkaanyag 29 számvevőszéki jelentés vizsgálata alapján tett javaslatot a sarkalatos dokumentum definíciójának megfogalmazására, alkalmazása pontos rendjének szabályozására, illetve rangsorolásának kialakítására a még hatékonyabb alkalmazhatóság érdekében (Felföldi et al., 2020).

A jól teljesítő állam nem kerülheti meg a közfeladat-ellátás teljesítményének, eredményességének mérését, folyamatos monitorozását, értékelését és ellenőrzését. Az ÁSZ kiemelt feladatának tartja a teljesítmény kultúrájának megteremtését, a közszféra teljesítményének objektív mérését és értékelését lehetővé tevő rendszerek kiépítésének és működtetésének támogatását. Az elmúlt évek során az ÁSZ ellenőrzései, elemzései számos esetben érintették a nemzeti és szakpolitikai stratégiaalkotás cél- és kritériumrendszerének meghatározását, a közszféra teljesítményének értékelését. Ezen tapasztalatok összegzésével *A közszféra teljesítménymérése* című elemzés rávilágít a stratégiaalkotáshoz és a teljesítménymméréshez kapcsolódó értékelésrendszerek kiemelt szerepére, a célkitűzések pontos meghatározásának fontosságára (Németh–Szikszainé Király, 2020).

A járvány miatt kialakult veszélyhelyzetben kiemelt szerep jut az emberek egészségét és biztonságát védő ellátórendszerek eredményes, hatékony és gazdaságos működésének. Emiatt fokozott felelőssége van a közfeladatot ellátó intézmények mellett azoknak a középirányító szerveknek,[6] amelyek az érintett szervezetek irányítását, felügyeletét és ellenőrzését látják el. Az ÁSZ figyelemmel a középirányító szervek jelentőségére, ellenőrzési tapasztalatai alapján, több nézőpontot érvényesítve készítette el elemzését, mely hozzájárulhat a középirányító szervek szabályos működéséhez, feladatainak eredményesebb és hatékonyabb ellátásához.

Az Állami Számvevőszék az Országgyűlés legfőbb pénzügyi-gazdasági ellenőrző szerve, és mint ilyen, elemzéseivel is támogatja a törvényhozó munkát. Az ÁSZ a *Demográfiai kockázatok, foglalkoztatás, nyugdíjrendszer* című számvevőszéki elemzéssel a magyar kormány népesedési, foglalkoztatási és nyugdíjpolitikáinak alakításához kíván hiteles információkon alapuló előrejelzést és szemléleti keretet adni (Németh et al., 2020). Az elemzés a népességi és foglalkoztatási trendek alapján 2060-ig tartó kite-

kintéssel tárja fel a hazai foglalkoztatási helyzet és a nyugdíjrendszer kockázatait. Ennek alapján hét olyan összefüggést mutat be, melyek lényegesek a foglalkoztatási és nyugdíjpolitika kialakításában. Az összefüggések közül többek között az egészséges élettartam növelése és az öngondoskodás kultúrájának elterjesztése kapott hangsúlyt a jelenlegi járvány sújtotta helyzetben.

A világjárvány kiválóan szemlélteti, hogy napjaikban egyre gyakrabban és gyorsabban mennek végbe különböző változási folyamatok, melyek kihívást jelenthetnek nemcsak a vállalkozások, hanem az államháztartás számára is. Emiatt lényeges a változásmenedzsment mint változáskezelési eszköz alkalmazása. Az ÁSZ aktuális elemzése a változásmenedzsment államháztartás keretei közötti alkalmazásának szükségességére hívja fel a figyelmet. Főbb megállapítása, hogy a gazdasági növekedés folyamatos biztosítása a változások menedzselése által lehetséges. Emellett rámutat, hogy a változásban rejlő bizonytalanság tudatos felvállalása egyaránt biztosítja a változásokhoz való alkalmazkodást, valamint hozzájárul a tervszerű gondolkodáshoz, gazdálkodáshoz.

A jól irányított államot támogató új típusú ellenőrzési módszer

A tanácsadás és elemzések mellett a jelen helyzetben természetesen szükség van az átláthatóság és az integritás megerősítésére, amelyet úgy tudunk elérni, ha ellenőrzéseket is folytatunk, ugyanakkor az egyre nehezedő gazdasági és társadalmi helyzetben két fontos szempontot is szem előtt kell tartani: minél szélesebb kör lefedése az ellenőrzésekkel, hiszen most a transzparencia mindennél jobban szolgálja a bizalom megerősítését; illetve az ellenőrzöttek működési és gazdálkodási kockázatainak felderítése, azok minél kisebb leterhelése mellett.

Az ÁSZ az ellenőrzésein belül létrehozott egy új típusú, úgynevezett monitoring-ellenőrzést, amelyet először a Magyar Államkincstár pénzügyi adatait alapul véve használt. 2020-ban az Állami Számvevőszék a monitoring ellenőrzést új szemponttal bővítette. Monitoringalapon értékeli az intézményeket, azonban a MÁK adatainak értékelése mellett egy új módszert is kialakított, a szervezettől kér be dokumentumokat az adott folyó évre vonatkozóan. Az ilyen típusú ellenőrzéseknek számtalan előnye van. Egyrészt jelentősen növelhető az ellenőrzési lefedettség, így a korábban nem ellenőrzött szegmensek, azaz a teljes ellenőrzötti kör is górcső alá kerül, másrészt viszonylag kevés számú dokumentummal, de célzott ellenőrzéseket hajt végre, értékel, ezekkel pedig kockázatokat, szabálytalanságokat igyekszik kezelni, így elősegítve a közpénz és közvagyon hatékony felhasználására való figyelemfelhívást. Ez nemcsak az ÁSZ, hanem az ellenőrzött szervezetek számára is előnnyel jár, hiszen a kevés számú dokumentum miatt kevésbé terheli le őket, illetve lehetőséget nyújt arra is, hogy egy későbbi, mélyebb ellenőrzés során a monitoring típusú ellenőrzés során feltárt kockázatokat, szabálytalanságokat megszüntessék.

2020-ban az Állami Számvevőszék az önkormányzatok integritásának ellenőrzését vette monitoring-ellenőrzés alá, hozzájárulva ezzel az önkormányzatok integritási veszélyeztetettségének csökkentéséhez. A téma aktualitását tovább erősíti, hogy a vírus és

a társadalmi, gazdasági negatív hatásai elleni védekezés az önkormányzatokat is többletfeladatok elé állította, jelen helyzetben részükről is nagyobb odafigyelést igényel a szervezeti integritás fenntartása. Az új feladatok ellátása elszámoltatható rendjének és az extra erőforrások átlátható, a visszaéléseket, a csalás lehetőségét minimálisra szorító belső szabályozásának kialakítása és fenntartása elengedhetetlen. Az Állami Számvevőszék ebben a helyzetben is alapvető kötelességének tartja, hogy a közpénzek őre legyen, és ellenőrzéseit az önkormányzatok körében is folytassa, hiszen minden egyes adóforint rendeltetésellenes felhasználása a leginkább rászorulóktól von el támogatást, a legszükségesebb feladatok ellátását nehezíti meg.

Az ellenőrzés lefolytatásához 2020. március 20. és 2020. április 21. között 3197 önkormányzat körében került sor adatbekérésre. Az ÁSZ 2016–2018. évben végzett integritásfelméréseinek eredményei azt mutatták, hogy a helyi önkormányzatok a közszféra szereplői között a kockázatosabb csoportba tartoznak. A kisebb népességszámú települések önkormányzatai különösen veszélyeztetettek, mert kontrollkörnyezetük, integritási infrastruktúrájuk – a felmérés eredményei alapján – kevésbé kiépített.[7]

Összegzés

Az Állami Számvevőszék a koronavírus-járvány alatt feladatellátásával mindvégig igyekezett a társadalmi és gazdasági negatív hatásokat csökkenteni, amelyhez gazdasági és társadalmi összefogásra van szükség. Ez az összefogás jelen esetben a tanácsadói szerep előtérbe kerülésével és a monitoring-ellenőrzések megindításával vált hangsúlyossá. Gazdasági szinten az összefogás az ÁSZ költségvetéshez kapcsolódó tevékenységében nyilvánult meg, amely a folyamatos figyelemmel kísérés, állandó korrekciók és a maximális tudás kiaknázását jelentették.

Az ÁSZ a fenntarthatóságot prioritásnak tartja, amely a szervezet életében nemcsak környezeti, hanem társadalmi szinten is jelentkezik, ugyanis egyik kiemelt feladata, hogy a jól irányított államhoz hozzájáruljon, és a fenntarthatóságra törekedjen. Ezt számos, a cikkben bemutatott eszközzel igyekszik megtenni: így az elemzésekkel, amelyek aktuális témaköröket dolgoznak fel (a lakossági sérülékenység, demográfiai jellemzők, digitalizáció, oktatás, pénzügyek, és természetesen a fenntartható növekedési célok közül a klímavédelem stb.). A nemzeti szinten jól irányított államként nevezett cél másik eszköze a támogató ellenőrzési munka, amely a járványügyi helyzetre tekintettel leginkább a nagy lefedettségű, azonban az ellenőrzöttek kisebb leterheltségét jelentő monitoring-ellenőrzésekben valósul meg. A harmadik nagy terület, amely a társadalmi hasznosulást segíti az ÁSZ oldaláról, a tanácsadás, amely esetében a cikk a figyelemfelhívó leveleket és az öntesteket veszi számba.

Összefoglalóan elmondható, hogy bár a járványügyi helyzet rengeteg bizonytalanságot teremt, ugyanakkor olyan környezetet hozott létre, amely még inkább felhívja a figyelmet a változás-/válságmenedzsment fontosságára, illetve felgyorsítja a digitalizációs fejlődést, új munkakörnyezetet teremt. Fontos, hogy ezeknek a kihívásoknak meg tudjunk felelni, és a jól irányított állam fenntarthatóságához a támogató ellenőrzési, elemzési és tanácsadói munkát biztosítsuk.

Jegyzetek

[1] „Az önteszt a közpénzek felhasználásával működő szervezetek, intézmények feladatellátása, illetve belső kontrollrendszere szabályszerűségének felmérését, értékelését támogató olyan, az adott működési és szabályozási környezetre, illetve a feladatok sajátosságaira tekintettel kialakított kérdéssor, amelyet az érintettek önkéntes alapon, saját hasznosulásukra tölthetnek ki" (Állami Számvevőszék, 2020b:65).

[2] www.asz.hu/hu/sajtokozlemenyek/minden-alapitvany-tesztelheti-a-szabalyos-mukodeset.

[3] www.aszhirportal.hu/hu/hirek/veszelyhelyzet-jelentosen-nott-az-asz-ontesztjeinek-letoltese.

[4] www.asz.hu/hu/sajtokozlemenyek/tamogatja-az-asz-a-korhazparancsnokokat; www.aszhirportal.hu/hu/hirek/asz-elorelepes-a-korhazak-gazdalkodasaban.

[5] www.aszhirportal.hu/hu/hirek/gazdalkodasi-szabalyzat-es-a-kotelezettsegvallalasi-nyilvantartas.

[6] A 2011. évi CXCV. törvény (a továbbiakban: Áht.) a kormány irányítása vagy felügyelete alá tartozó költségvetési szerv esetében lehetőséget biztosít az irányítási hatáskörök korlátozására, irányítási hatásköröknek más szervre vagy személyre történő átruházására, továbbá az irányítási hatásköröknek egy, az irányító szerv irányítása alá tartozó más költségvetési szervre mint középirányító szervre való átruházására. Az irányítási hatáskörök középirányító szervre való átruházására törvény vagy kormányrendelet alapján az irányító szerv döntése alapján kerülhet sor. Magyarországon középirányító szervek jelenleg az egészségügy, a szociális ügyek, a gyermekvédelem, a közoktatás, a szakképzés, a vízgazdálkodás, a rend- és honvédelem, a büntetés-végrehajtás, valamint a katasztrófavédelem területén működnek.

[7] www.aszhirportal.hu/hu/hirek/asz-ellenorzesek-az-onkormanyzati-integritasert.

Felhasznált irodalom

Állami Számvevőszék (2020a): *Tájékoztató az Állami Számvevőszék 2019. évi szakmai tevékenységéről és beszámoló az intézmény működéséről az Országgyűlés részére.* Állami Számvevőszék, Budapest, www.asz.hu/storage/files/files/jelentes/2019/b10.pdf?download=true.

Állami Számvevőszék (2020b): *Tájékoztató az Állami Számvevőszék 2019. évi szakmai tevékenységéről és beszámoló az intézmény működéséről az Országgyűlés részére.* Állami Számvevőszék, www.asz.hu/storage/files/files/jelentes/2019/b10.pdf?download=true.

Domokos László (2019): *Ellenőrzés – a fenntartható jó kormányzás eszköze.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Felföldi Izabella et al. (2020): *Elemzés. Sarkalatos dokumentumok hiányából fakadó esetek részletező kiértékelése.* Állami Számvevőszék, Budapest.

Ivey, Allen – Simek-Downing, Lynn (1980): *Counseling and Psychotherapy. Skills, Theories and Practice.* Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.

Jakubász Tamás (2020): Jobban gazdálkodnak a kórházak. Domokos László: Ha nem követik a pénzügyi szabályokat, akkor a szakmai feladatoknál is lehetnek hiányosságok. Interjú, *Magyar Nemzet,* július 18., https://magyarnemzet.hu/gazdasag/jobban-gazdalkodnak-a-korhazak-8394765/.

Kádár Kriszta et al. (2020a): *Elemzés. A költségvetés fenntarthatósága.* Állami Számvevőszék, Budapest.

Kádár Kriszta – Erdélyi Attila – Právitzné Pejkó Noémi (2020b): *Elemzés. A lakosság pénzügyi sérülékenységéről.* Állami Számvevőszék, www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2020/lakossag_penzugyi_serulekenysegerol_20200520.pdf?download=true.

Kádár Kriszta – Domokos Kinga – Weltherné Szolnoki Dóra (2020c): *Elemzés. Az internetes kereskedelem bővülésének közpénzügyi szempontjai.* Állami Számvevőszék, www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2020/az_internetes_kereskedelem_bovulesenek_kozpenzugyi_szempontjai_20200508.pdf?download=true.

Kubr, Milan (2005): *Management Consulting. A Guide to the Profession.* Fourth edition, Bookwell, New Delhi.

Lentner Csaba – Cseh Balázs (2020): Állami tulajdonban lévő közüzemi vállalatok működésfenntartásának egyes gazdasági és jogszabályi kérdései vészhelyzet esetén. *Gazdaság és Jog,* 28. évf., 5. sz., 1–4.

Németh Erzsébet – Szikszainé Király Mária (2020): *Elemzés. A közszféra teljesítménymérése – Nemzeti és Ágazati Stratégiák értékelése.* Állami Számvevőszék, www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2020/kozszfera_teljesitmenymerese_20200518.pdf?download=true.

Németh Erzsébet et al. (2020): *Elemzés. Demográfiai kockázatok, foglalkoztatás, nyugdíjrendszer.* Állami Számvevőszék, Budapest.

Pecze Mariann (é. n.): Tanácsadási modellek című előadás anyaga, Konzultáció és szociális munka kurzus, WJLF SZM BA.

Poór József (2010): *Menedzsment-tanácsadási kézikönyv.* Akadémiai Kiadó, Budapest, https://doi.org/10.1556/9789634540113.

Poór József et al. (2018): Szervezeti képzések gyakorlata Magyarországon a nemzetközi adatok tükrében. *Vezetéstudomány,* 49. évf., 10–11. sz., https://doi.org/10.14267/veztud.2018.10.03.

Pulay Gyula (2017): Miért (lehet) eredményes eszköz a szervezeti integritás a korrupció megelőzésére? *Köz-Gazdaság,* 12. évf., 4. sz., 13–28.

Simon József (2020): *Jelentés. Központi költségvetési szervek ellenőrzése – A központi költségvetési szervek (kórházak) kockázatértékelésen alapuló ellenőrzése.* Állami Számvevőszék, www.asz.hu/storage/files/files/jelentes/2020/20139.pdf?download=true.

Stroh, Linda – Johnson, Homer (2006): *The Basic Principles of Effective Consulting.* L. Erlbaum Associates, Mahwah, https://doi.org/10.4324/9781410617453.

Szappanos Júlia et al. (2020): *Elemzés a zöld beszerzésekről.* Állami Számvevőszék, Budapest.

Teski Norbert et al. (2020): *Elemzés. A digitális gazdaság megadóztatásának aktuális kérdéseiről, a modern gazdasághoz illeszkedő új uniós adószabályokról értékelő elemzés figyelemmel a terület ellenőrizhetőségére.* Állami Számvevőszék, www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2020/a_digitalis_gazdasag_megadoztatasa_20200313.pdf?download=true.

Jogszabályok

2000. évi C. törvény a számvitelről

34/2015. évi OGY határozat

35/2009. évi OGY határozat

4/2013. (I. 11.) Korm. rendelet az államháztartás számviteléről

Áht. 2011. évi CXCV. törvény az államháztartásról

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 31–50., DOI: 10.24307/psz.2020.1004

Posgay István – Regős Gábor –
Horváth Diána – Molnár Dániel

A koronavírus-járvány gazdasági hatásairól

On the Economic Impacts of the Corona Virus

Összefoglalás
2020-ban újabb gazdasági válság rázta meg a világot, amelynek mélysége meghaladhatja a 2008-as válságét. Ugyanakkor ez a recesszió eltér a korábbiaktól, a zuhanás mértékét nem a gazdaságok belső törvényszerűségei határozzák meg, hanem döntően a járványügyi korlátozások. Már a 2008-as válság hatására kialakult a jelenleg bevetett válságellenes eszköztár elemeinek zöme, azonban új elem a monetáris és fiskális politika összehangoltságának növekedése, alkalmazásuk gyorsasága. A gazdaságok a mélypontról alapvetően gazdasági tényezők által vezérelten – fiskális és monetáris politikai eszközrendszerekkel támogatottan – kapaszkodnak majd fel, de felmerülhetnek közben megtorpanást kikényszerítő járványügyi akadályok is. Problémát jelent továbbá, hogy akár több évre is szükség lehet a válság előtti kibocsátási szint eléréséig. Ez irányba hat a népesség elöregedése, a válságellenes eszköztár bevetésének többlépcsős jellege, az eladósodottság csökkentésének jövőbeni kényszere, az alkalmazott válságellenes gyógymódok mellékhatásai, a globális ellátási láncok újraszervezésének időigénye, a

Posgay István tudományos munkatárs, Századvég Gazdaságkutató Zrt. (posgay@szazadveg.hu), Regős Gábor makrogazdasági üzletágvezető, Századvég Gazdaságkutató Zrt. (regos@szazadveg.hu), Horváth Diána makrogazdasági elemző, Századvég Gazdaságkutató Zrt., doktorandusz, Budapesti Corvinus Egyetem (horvath.dia@szazadveg.hu), Molnár Dániel makrogazdasági elemző, Századvég Gazdaságkutató Zrt., doktorandusz, Budapesti Corvinus Egyetem (molnar.daniel@szazadveg.hu).

kínai növekedés lassulása, az amerikai gazdaság várhatóan lassú kilábalása és néhány európai ország fogyasztóinak túl magas megtakarítási hajlandósága is.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E52, E62, H12
Kulcsszavak: gazdasági válság, koronavírus, válságkezelés, monetáris politika, fiskális politika

Summary
The year 2020 saw a new economic crisis shake the world more deeply than the 2008 crisis. This downturn differs from the previous ones: instead of the internal patterns of the individual economies, the predominant factors to determine the pace of fall are the constraints related to the pandemic. Although most of the anti-crisis tools currently used had already developed as a result of the 2008 crisis, new elements include increased harmonization between the monetary and fiscal policies and the speed of their application. The various economies will recover from the crisis fundamentally driven by economic factors, supported by fiscal and monetary policy instruments, but pandemic obstacles may emerge and compel them to halt. Another problem is that it may take several years to achieve pre-crisis output levels. This is due to population ageing, the cascaded deployment of the anti-crisis tools, the future compulsion to reduce indebtedness, the side-effects of the applied anti-crisis remedies, the time required by the reorganization of global supply chains, slowdown in China's growth, the expected slow recovery of the US economy and the too high propensity to save on behalf of the consumers of certain European countries.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E52, E62, H12
Keywords: economic crisis, Corona virus, crisis management, monetary policy, fiscal policy

---

Bevezetés

A világszerte elterjedő koronavírus jelentősen átformálta a legtöbb ország életét a 2020-as év első félévében. A pandémia megfékezésére hozott intézkedések mélyen érintették nemcsak a társadalmak tagjainak életét, de a gazdaságok és egészében a világgazdaság működését is. Jelen cikk keretében ezen gazdasági hatásokat, illetve a járvány hatására kialakult válság, gazdasági visszaesés természetét, valamint a lehetséges kilábalási pályákat ismertetjük. Ez a válság mélységében meghaladhatja a 2008–2009-es recesszió mértékét, és felvetődik a kérdés, hogy mennyi idő alatt, milyen ütemben éri el a GDP a válság előtti szintjét, és milyen tényezők fogják ezt meghatározni. A cikk célja egy, az elméleti sajátosságra is kitérő kép felvázolása a válság jellemzőiről, a hozott intézkedésekről, döntően nemzetközi fókusszal. Az látszik valószínűnek, hogy országspecifikusak lesznek a válságra adott válaszok. Nemcsak

azért, mert az egyes országok gazdaságai jelentős eltéréseket mutatnak, hanem mert az országokat eléggé eltérő makrogazdasági állapotban „kapta el" a válság, továbbá egyedi volt a fiskális és monetáris politikai intézkedések kombinációja is. Ezenfelül a meghozott járványügyi intézkedések, a járványban érintettek számát mutató görbék lefutásai is különböznek, és az előzőek eredőjeként a járványnak – beleértve minden intézkedést és társadalmi reakciót – a gazdaságra gyakorolt hatásai is vélhetően eltérőek lesznek.

A járványügyi intézkedésekről és azok gazdasági hatásairól

A járvány szakaszait többféleképpen csoportosíthatjuk: lehet a járványban érintettek – például a megfertőzöttek vagy a kórházban ápoltak – számának alakulása kapcsán, vagy a hozott járványügyi intézkedések szerint. Anélkül, hogy belemennénk a két jelenség közötti kapcsolatba, annyit érdemes megjegyezni, hogy a korlátozások bevezetését számos politikai, gazdaságpolitikai és lélektani tényező is befolyásolta, beleértve az adott ország politikai vezetésének szubjektív helyzetértékelési képességét is.

A járvány kezdete elsősorban néhány lokális korlátozó intézkedéssel járt együtt, különösebben erős általános járványügyi korlátozásra akkor még nem került sor. Ugyanakkor látszott, hogy nem lehet megállítani a terjedést, legfeljebb csak lassítani. Az időszaki események gazdasági hatásai magának a járványveszélynek a fogyasztói viselkedésre gyakorolt hatásával voltak elsősorban jellemezhetőek, és döntően abban nyilvánultak meg, hogy a turizmus, a vendéglátás, a rendezvényszervezés vagy a közlekedési szolgáltatások iránti kereslet az egyének óvatossága miatt mérséklődött.

A járvány következő szakaszában már megjelent a tömeges megbetegedések veszélye, így a járványügyi intézkedések is ennek megakadályozását célozták. Az ekkor meghozott járványügyi korlátozásoknak azonban már komoly gazdasági hatásai is jelentkeztek. Ezek az intézkedések vezettek el a gazdaságok teljesítményének csökkenéséhez: a kereslet korlátozódása elindította a lefelé irányuló kumulatív gazdasági folyamatokat. A korlátozó intézkedések termelés- és szolgáltatáscsökkenéshez, esetenként gazdálkodó egységek leállásához, ellátási nehézségekhez, a globális értékláncok számos helyen történő sérüléséhez vezettek.

Fontos a korlátozások közvetlen gazdasági hatásai mellett a lélektani elem. Eddig nem tapasztalt társadalmi-gazdasági helyzet alakult ki, nem látszott a járvány vége, mindez pedig bizonytalanságot idézett elő a fogyasztók és a vállalkozások körében, így egyszerre sérült a keresleti és a kínálati oldal. Az üzleti bizalom romlása, valamint az ellátás – termelői és fogyasztói – akadályozottsága miatt a fogyasztási és a beruházási kereslet megingott. Előbbi átmeneti túlvásárlásokat generált, megjelent a „járványcikkek" (fertőtlenítőszerek, maszkok, higiéniai eszközök, tartós élelmiszerek, gyógyszerek stb.) átmeneti túlkereslete, ez akadozást váltott ki az ellátásban. A termelési zavarok, a gyenge konjunktúra kikezdték a vállalati gazdálkodás stabilitását, a termelékenység növekedése elakadt, a kieső bevételek az eladósodott cégeket fizetésképtelenséggel fenyegették.

Egyes országokban – például Olaszországban vagy Spanyolországban –, amelyek a tömeges megbetegedések fázisába kerültek, sor került a nem alapvető ellátást szolgáló gazdasági tevékenységek leállítására, mely előrevetítette a más országokhoz viszonyított jelentősebb gazdasági visszaesést. Hamar egyértelművé vált, hogy rövid távon megkerülhetetlen a kapcsolat a járványellenes intézkedések növelése és a gazdasági aktivitás hanyatlása között. Ezt a problémát csak a védőoltás megjelenése oldhatja meg.

A járványellenes intézkedések szigorítása idején a gazdaságokban a lefelé irányuló kumulatív folyamatok uralkodnak, elapadnak az erőforrások, meginog a pénzügyi rendszer, leépül a tőke, eliminálódik a munkaerő, sérülnek a globális értékláncok. Amikor egy szinten megálltak a járványellenes intézkedések, akkor van esély, hogy a gazdaság rövid távon stabilizálódik. Ez azonban – egyéb beavatkozás nélkül – csak a zuhanás végének megfelelő szinten történő „lehorgonyzását" jelenti a gazdasági aktivitásban. Onnan felfelé – továbbra is feltételezve, hogy nincs egyéb, például állami beavatkozás – csak a járványügyi intézkedések lazításával van út. Ez viszont növelheti a járvány újbóli fellángolásának kockázatát, fokozhatja az egyéni egészségügyi kitettséget, illetve elengedhetetlen a lazításhoz a széles körű társadalmi konszenzus és a politikai vezetés kellő határozottsága.

A koronavírus okozta válság sajátosságairól

A koronavírus-járvány által generált gazdasági válság kapcsán hamar megjelentek olyan vélemények, hogy ez a recesszió eltér a korábbiaktól és a „megszokottaktól" (Tan, 2020), ez pedig felveti az eltérő kezelési mód szükségességének kérdését. Nem „csak" az aggregált kereslet elégtelen a kibocsátási szint fenntartásához, kínálatoldali és egyedi lélektani sokk is sújtja a gazdasági szereplőket. A humán termelési tényező részlegesen „akadályoztatott", a kisebb része – a fertőzöttek – egészségi állapota vagy potenciális egészségügyi veszélyforrás mivolta, míg a nagyobb része egyéni és társadalmi egészségvédelmi okok miatt.

A jelenlegi válság már indulási módját tekintve is egyedi, mert a társas érintkezések korlátozásától sokkot kapott ágazatok voltak a fő kiindulópontjai. A válság által a legkorábban és legjelentősebb mértékben sújtott területek „kiválasztódása" nem gazdasági tényezők hatására történt – mint például 2008-ban a pénzügyi szektor –, hanem „gazdaságon kívüli" intézkedések determinálták azokat.

A kibocsátási szint csökkenése viszont előbb-utóbb az aggregált kereslet mérséklődésével jár. Járt is. A 2020. második negyedéves GDP-csökkenés mértéke – éves alapon – az EU egészében 13,9 százalék volt, az eurózóna tagállamainál 14,7 százalék. A legnagyobb csökkenés a 2008–2009-es válság során, ugyanezen mutató vonatkozásában 2009 első negyedévében következett be, rendre 5,5 és 5,6 százalék volt. Az USA-ban az előzőekben említett mutató 9 százalékkal esett, ami két és egynegyedszerese a 2009-es mélypontnak.

Ugyanakkor azt már láttuk, hogy a járványhelyzet nagyon gyors keresleti szerkezetátalakulást is előidézett, egyes szolgáltatások – turizmus, vendéglátás, rendezvényszervezés – iránt egy időre lényegében megszűnt a kereslet. Bár átmenetileg bizonyos

területeken – például tartós élelmiszerek, tisztítószerek, gyógyszerek – megugrott a kereslet az előrehozott vásárlások és a fogyasztásiszerkezet-váltás, alapvetően lélektani és „vélt" kényszertényezők eredményeként. Így ezek a folyamatok nem az aggregált kereslet növekedését tükrözték, inkább annak csökkenését fedték el, hiszen a jövedelmek már mérséklődtek, vagyis inkább egyfajta fogyasztói „vészreakcióként" értelmezhetők.

Lényegesen lelassult a belföldi és nemzetközi gazdasági vérkeringés. Ilyen gazdasági feltételek mellett, amennyiben a gazdálkodó egységek el kívánják kerülni a pénzügyi nehézségeket, a likviditásuk védelme alapvető, ami a „túléléshez" nem elengedhetetlen kiadások, így például a beruházások visszafogását vetíti előre. A keresleti és kínálati sokkot mélyíti a várakozásokban megjelenő extra – az egészségügyi kilátások miatti – bizonytalanság is. További specifikus elem az időtényező. Az aktív termelési tényezők leépülésének drasztikus gyorsasága is egyedi jellemzője ennek a válságnak, azt a korábbi válságokkal szemben nem a gazdaság saját ritmusa szabta meg, hanem a „leállítási intézkedések" mértéke és sebessége. Ezek nyomán hirtelen és egyszerre zuhan le a gazdaság az érvényben lévő járványügyi intézkedések által lehetővé tett kibocsátási szintig. Ebből következően a járványellenes intézkedések eltérő tartalma és mértéke miatt a visszaesés mértéke is jelentős szóródást mutat az egyes országok között.

Kibocsátási oldalról olyan kép alakult ki, mintha a gazdaságok átmenetileg elvesztették volna az adott járványügyi szabályok mellett nem használható munkát és tőkét. Szerencsére nem ez történt, ezért gondolták sokan, hogy a járvány lefutása után ugyanolyan gyors lehet a visszapattanás is, mint a zuhanás volt. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Az aggregált munka és tőke állománya is sérülhet a leállás alatt, illetve a vállalkozások egy része sem éli túl ezt az időszakot. Lényeges kérdés az, hogy az egyes gazdaságok mennyi idő alatt érik el a korábbi, a járvány előtti kibocsátási szintet. Eddig a járványügyi intézkedések hatására elindult gazdasági zuhanás állapotát mint külső beavatkozások nélküli „szabadesést" mutattuk be, ugyanakkor szerencsére a zuhanás nem szabadesés volt – az államok a lehetőségeikhez mérten kifeszítették a védőhálót.

Tanulságok az intézkedések vonatkozásában

A válságellenes intézkedések eszköztáráról

Anélkül, hogy részleteiben kitérnénk az egyes országok kormányai, illetve jegybankjai által hozott, a válság enyhítését és a kilábalás segítését célzó intézkedésekre,[1] láthatjuk, hogy nagy fokú átfedések vannak a válságellenes lépésekben, ami természetesen érthető *(1. táblázat)*.

Egyelőre azt láthatjuk, hogy már a 2008-as válság hatására kialakult a jelenleg is bevetett eszköztár elemeinek zöme, új dolgot leginkább két ponton észlelhetünk. Egyfelől a járvány miatt specifikus elemek is bekerültek: szinte minden országban kiemelt támogatást kapott az egészségügy, valamint a válság által jelentősen sújtott szektorok (turizmus, vendéglátás, szállodaipar, közlekedés stb.), illetve a járvány okozta munka- vagy jövedelemkiesést kompenzáló intézkedések. Másfelől új elem a monetáris és

1. táblázat: A használt fiskális és monetáris politikai eszköztár

Fiskális eszközök	Monetáris politikai eszközök
Direkt vállalati támogatás	Államkötvény-vásárlás
Adóelengedés, adóhalasztás	Tőzsdei értékpapír-vásárlás
Járulékelengedés, járulékhalasztás	Vállalatikötvény-vásárlási program
Hitelgarancia	Folyószámlahitel a kormányzatnak
Kamattámogatás	Likviditást segítő, kedvező kamatozású banki hitelprogram
Exporthitel-támogatás	Beruházást segítő vállalati hitelprogram
Exportbiztosítás	Jegybanki program a kereskedelmi bankok vállalati hiteleinek részleges kivásárlására
Beruházási támogatás	Jelzáloglevél-vásárlási program
Tőkeprogramok, tőkejuttatás	Vállalkozói gyorshitelprogram
Foglalkoztatást segítő támogatás (Kurzarbeit)	Tőkeképzési könnyítés
Helikopterpénz	Kamatcsökkentés
Szektorspecifikus támogatás egészségügy, turizmus és egyéb területekre	
Önkormányzati támogatás	
Lízingköltség-támogatás (teherszállítás)	
Munkanélküli-segély megemelése, a jogosultság kiterjesztése	
Kedvezményes veszteségleírás (a vállalkozások magukkal hordozhatják elhatárolt negatív adóalapjukat, hogy a következő pozitív adóalappal rendelkező adóévükben leírhassák azt)	
Járványügyi okok miatti gyermekgondozási támogatás	
Pénzbeli kompenzáció a társadalombiztosításra nem jogosultaknak	
Gyermekgondozási díj megemelése	
Állami hiteltörlesztési moratórium	
Jelzálogvásárlási program (állami jelzálogintézményen keresztül)	

Forrás: Saját szerkesztés

fiskális politika összehangoltságának növekedése, ami a korábbi válságok során nem volt jellemző. Egyes országok esetében a jegybankok a korábban tabuként kezelt állampapír-vásárlás eszközét is bevetették, de felmerült a jegybanki államadósság-finanszírozás ötlete is.

Sajátos és egyben modellértékűnek tekinthető a Bank of Japan (BoJ) által alkalmazott monetáris eszköztár (Bank of Japan, 2020a; 2020b; 2020c). A pénzpiacok stabilizálásához a BoJ szerint szükség van a kockázati prémiumok növekedésének meggátolására a tőzsdén forgalmazott alapok (Exchange Trade Funds, ETF) vásárlásával. Az aktuális gazdasági és pénzügyi környezetben a jegybank elsődleges célja, hogy rendkívül rugalmasan biztosítsa a likviditáshoz jutás lehetőségét a gazdaság szereplői számára. Ami a monetáris politika jövőbeli magatartását illeti, a BoJ továbbra is tetszőleges mértékben vásárolhat japán államkötvényeket mindaddig, amíg el nem éri a kijelölt 80 ezer milliárd jenes (mintegy 753 milliárd dolláros) összeget. Ezenfelül, a gazdasági visszaesésre tekintettel, a jegybank határozottan támogatja a válságellenes állami gazdasági programokat, szorosan együttműködve a kormánnyal. A bank deklarálta a tőzsdén forgalmazott alapok „agresszív" vásárlását, évente körülbelül 12 ezer milliárd jen értékben (ez mintegy 113 milliárd dollár), ami kétszerese a válság előttig erre szánt összegnek. A japán jegybank továbbá növelné az ETF-vásárlásokat, éves szinten akár 110 milliárd dollárig is. A BoJ mint nagy részvényalap-vásárló teljes részesedése 2019 negyedik negyedévének végén körülbelül 256 milliárd dollár volt, ami a teljes piac 80 százalékát tette ki. A bank egyben megkétszerezi a japán ingatlanalapok (J-REIT) vásárlásának ütemét is, évente 180 milliárd jent (mintegy 1,7 milliárd dollárt) tervez erre fordítani. A hitelpiacok befagyásának megakadályozására irányuló törekvés során a bank kétezer milliárd jent (mintegy 19 milliárd dollárt) különített el további kereskedelmipapír- és vállalatikötvény-vásárlásra. Szakértői becslések szerint a japán jegybank mérlege az idei év márciusának végére már elérhette a GDP 105 százalékát. Viszonyításképpen jelezzük, hogy a Fednél ez az arány a múlt év végén 20 százalékot tett ki.

A válság hatására hozott intézkedései következtében gyorsan nőtt a Federal Reserve System (Fed) eszközállománya is (Federal Reserve System, 2020c; Cox, 2020; Bartash, 2020). A teljes mérlegének egyetlen hét alatti több mint 500 milliárd dolláros növekedése nagyjából kétszerese a 2008 októberében mért, valaha volt legnagyobb heti növekedésnek. A mérlegfőösszeg növekedésében nagy szerepet játszott az állami értékpapírok vásárlása: a nettó állománynövekedés mintegy 360 milliárd dollárt tett ki március utolsó hetében, az állomány szintje pedig elérte a 3340 milliárd dollárt. A Fed folytatta eszközvásárlási tevékenységét: államkötvényeket, jelzálog-fedezetű értékpapírokat vásárolt, és nagy összegű fedezett hiteleket nyújtott pénzügyi vállalkozásoknak. A szakemberek körében felmerült annak a lehetősége, és maga a Fed is deklarálta, hogy ha a fenti intézkedések nem lesznek elégségesek a helyzet hatékony kezelésére, akkor napirendre kerülhet a vállalati kötvényeknél is kockázatosabb eszközök vásárlásának lehetősége is. Ez később több lépcsőben ment végbe, részben a 3,6 billió dolláros, tőzsdén forgalmazott alapok piacán (ETF) keresztül, részben pedig a másodpiacon, az erre a célra elkülönített 750 milliárd dollár összegű keretből (lásd Federal Reserve System, 2020b).

Tehát számos országban a kormányzat és a jegybank között létrejött egyfajta olyan összehangoltság, amely a gazdaság normál működése időszakában nem alkalmazott, komplex megoldásokat tesz lehetővé. Ezen, sokak által unortodoxnak tartott megoldások alkalmazása, megfelelő hozzáértés mellett, komoly segítséget jelenthet a válság elleni küzdelemben, ugyanakkor alapos elméleti és gyakorlati felkészültséget igényel,

mert a nemzetgazdaságokra történő adaptálásuk nélkül kétélű fegyverré válhatnak. A bevezetésüknek tartalmaznia kell a konkrét intézkedések iránti bizalom megteremtését a pénzpiaci, a tőkepiaci és általában a gazdasági élet szereplői vonatkozásában, hogy „bevetésük" ne okozzon bizalmi, hangulati megingásokat.

A válságellenes intézkedések időzítéséről

Általánosan megfogalmazható a gazdasági válságok vonatkozásában, hogy a „zuhanás" szakaszában a gazdaságpolitikai intézkedéseknek a visszaesés csökkentésére kell irányulniuk. Lényeges kiemelni, hogy a zuhanási fázisban meghozandó lépések nem tévesztendők össze a zuhanási fázis után meghozni szükséges „élénkítési" intézkedésekkel. Hozzá kell ugyanakkor tennünk, hogy a kettő teljesen nem választható szét, hiszen a válság tompításában mindenképpen fókuszálni kell a jövő húzóágazataira, amelyek számára a kibontakozás segítését szolgáló intézkedések preferenciát jelentenek. Vagyis már a tompítás is „élénkítésorientált" kell, hogy legyen, ehhez pedig egyben kell átlátni és integráltan elkészíteni a két csomagot (ez lehet egy program is, minimum két modulban).

A fiskális intézkedések anomáliáiról

Amikor egy ország önmagában folytat fiskális expanziót, akkor a belföldi kereslet növekedése „kiszivároghat" a külföldi termelők irányába is: az importon, illetve az áremelkedésen keresztül ronthatja a cserearányt. A szivárgás különösen nagy lehet a kis és közepes, nyitott gazdaságokban, amely ronthatja a fiskális intézkedéseinek hatékonyságát. A fiskális expanzió nemzetközi koordinációja, elméleti síkon, meg tudja oldani ezt a problémát. Amikor minden ország növeli aggregált keresletét, az árfolyam-ingadozás mérsékeltebb, mint amikor aszinkronitás van az egyes országok intézkedései között. Ilyenkor kisebb az esély arra is, hogy erősen eltérő ármozgások miatt lényeges cserearányromlást szenvedjen el az adott ország.

Az már jól látható, hogy a következő időszakban elkerülhetetlenül emelkedik majd a kormányzatok eladósodása. Ez történt az előző válság hatására is. Annyiban hasonló a helyzet, hogy ez a válság is bizonyos államokat – Görögország, Spanyolország, Olaszország – igen jelentős eladósodottsági szint mellett ért. Az tehát, hogy ezek az országok nem tudták stabilizálni eladósodottságuk mértékét az utolsó válság óta eltelt bő egy évtized alatt, azzal jár, hogy esetükben vagy sikerül valamilyen globális adósságrendezést kiharcolni, vagy érdemben leszűkül a fiskális mozgásterük. A probléma legalább olyan akut, mint az előző válság során, sőt ha azt is figyelembe vesszük, hogy a jelenlegi válság mélyebb lehet az előzőnél, a helyzet tovább romlott. Ha az említett országok eladósodottságuk jelenlegi magas szintje miatt nem lesznek képesek további nagy volumenű költekezéseket végrehajtani, akkor aligha lehetnek képesek a visszaesést mérsékelni, és megalapozni a kilábalást. Elkerülhetetlenül felvetődik majd a kérdés Olaszország, Spanyolország, Görögország vagy Portugália esetében, hogyan kezeljék az adósság várható megugrását, amely az eurózónára, az egész EU-ra, de magára a

világgazdaságra is komoly veszélyt jelenthet. Többen (pl. Blanchard, Alesina vagy Giavazzi) gondolják úgy, hogy a rendkívüli helyzet rendkívüli megoldásokat kíván, ezért az eurózóna fenntartása megköveteli, hogy a járvány időszakában keletkezett adósságok vonatkozásában a jövőben „speciális" kezelést alkalmazzanak (Baldwin–Weder di Mauro, 2020:49–55). Nem szabad a piacra hagyni a finanszírozási kérdést, a jelenlegi nulla közeli kamatok a későbbi időszakban emelkedhetnek, főleg a magasabb adósságállomány miatti kockázatok piaci beárazása eredményeként.

Az előzőek figyelembevételével alakult ki az EU új koncepciója a válsághelyzet és a magas adósságállomány egyidejű kezelésére. Május végére francia és német kezdeményezésre az Európai Bizottság javaslatot dolgozott ki (European Commission, 2020c) egy 750 milliárd eurós helyreállítási alapról. Az alap koncepciója azt is sugallja, hogy a közös kötvénykibocsátás miatt az EU egy új generációs változata („Next Generation EU") lép életbe, nem a régi együttműködés folytatódik. Az alap kétharmada vissza nem térítendő támogatás, a fennmaradó rész pedig hitel. A cél, hogy a Bizottság által megfogalmazott prioritások szerinti (zöld- és digitális gazdaság, versenyképesség és ellenálló képesség növelése) felhasználás valósuljon meg, ami elősegíti a válság utáni tartós és kiegyensúlyozott növekedést. Minden tagállam részesülhet belőle, de legnagyobb mértékben a járvány és a válság által legerősebben sújtottak, hogy az átalakítások közben adósságuk ne emelkedjen. A javaslat azt kívánja tehát elérni, hogy egy egyszeri rendezéssel stabilizálódjon a legeladósodottabb tagállamok – elsősorban Olaszország, Spanyolország és Görögország – helyzete, és egyben elejét vegyék eladósodásuk újratermelődésének. A Bizottság által kibocsátandó, a tagállamok által garantált kötvénykibocsátás azt jelentené, hogy a koronavírus által kevésbé sújtott tagállamok közvetve segítenék a válság és a magas adósságállomány miatt hátrányos helyzetbe került, döntően „déli" tagállamokat. A kölcsönt előreláthatóan a 2027 utáni költségvetési ciklus(ok) idején kellene visszafizetni. Mindez természetesen egyelőre csak javaslat, és komoly viták várhatóak a véglegesítésig. Ugyanakkor egyfajta modellkísérletként értékelhető arra, hogy az EU és az eurózóna belső problémái közül az egyik legfenyegetőbbet, az eladósodottságot próbálják féken tartani, egyfajta lépést téve ugyanakkor az egységesebb fiskális politika irányába.

A jelenlegi válságból lehetséges kilábalási módok

Kiemelten fontos kérdés a kilábalás lehetséges módja és jellege is. Ennek kapcsán legalább négy fő kilábalásigörbe-típust (V, U, W vagy L) szoktak megemlíteni a közgazdászok. Természetesen a görbék íve mellett lényeges az is, hogy időben hogy történnek a változások. A legkedvezőbb a V alakú GDP-pálya lenne, amikor a mélypont után gyakorlatilag az eséssel megegyező mértékű felpattanás következne. Az U alakú pálya elnyújtott mélyponttal rendelkezik, ekkor a V alakú pályához képest később történik meg a felpattanás, de az ugyanúgy visszavisz a válság előtti szintig. Akik W alakú pályát említenek, arra számítanak, hogy a felpattanások és visszaesések egymást követik majd több járványhullám kialakulása miatt. A legpesszimistább várakozás, hogy L alakú lesz a GDP-görbe íve, vagyis a gazdasági aktivitás szintje nem áll vissza a válság előtti trendnek megfelelő szintre, hanem csak annál alacsonyabb szintig emelkedik.

Az elméletileg lehetséges kilábalási forgatókönyvek különböző verziói attól függő gazdasági pályákat vázolnak fel, hogyan alakul a járvány kezelése, és mennyire lesznek eredményesek a meghozott fiskális és monetáris intézkedések (lásd például McKinsey & Company, 2020:20). A korábban jelzettek alapján a kedvező a V görbének megfelelő eset, amikor a vírust 2–3 hónap leforgása alatt megfékezik, és teljesen visszatér az élet a járványügyi korlátozások előtti állapotba, a gazdasági intézkedések pedig megakadályozzák a gazdaság szerkezeti károsodását. Ebben az esetben az adott ország gazdasága gyorsan visszatérhet a járvány előtti növekedési pályára.

Egy másik eset (U görbe) lehet, amikor a sikeres járványügyi intézkedések mellett csak részben lesznek hatékonyak a gazdaságvédelmi és -élénkítő állami intézkedések, tehát csak lassan tér vissza a gazdaság a válság előtti kibocsátási szintre. Szélsőséges eset lehet, amikor bár a járványt sikerül eliminálni, de a meghozott állami intézkedések nem képesek megakadályozni a gazdaság szereplőinek tartós sérülését, vállalati csődök révén adósságválság alakul ki, ami nehéz helyzetbe sodorja a bankszektort is. Ez a korábban jelzett L görbe egy változata lenne. A kibocsátási szint ennél a verziónál várhatóan tartósan a járvány előtti szint alatt marad a kilábalás után is.

Az előzőhöz képest kevésbé sikeres járványügyi lefutást jelent, amikor a kezdeti eredményes járványügyi intézkedések után teljesen nem tudják a vírust eliminálni, a jövőbeni feléledő járványveszély elkerüléséhez tartósabban szükséges fenntartani bizonyos korlátozásokat, akár hónapokon keresztül. Ekkor hatékony kormányzati gazdasági intézkedések esetén szintén egyfajta U alakú pálya jön létre, ugyanis csak több hónap után lehetséges a termelés újraindítása, ugyanakkor ez gyors felpattanással történik, így a kibocsátás idővel visszatérhet a járvány előtti trendhez. Ez a járványügyi lefutás kevésbé hatékony állami gazdasági intézkedések mellett azt eredményezné, hogy lassan bontakozik ki a kilábalás, és a gazdaság kibocsátási szintje megközelítheti ugyan a járvány előtti szintet, de rövid távon nem képes azt elérni (L görbe).

A fent tárgyalt elméleti lefutási módok mellett természetesen még számos járványügyi lefutási pálya lehetséges, már csak azért is, mert minden ország intézkedései egyediek, és mindenhol számos olyan helyi sajátosság jellemzi a lakosság viselkedését, ami befolyásolja a járványügyi helyzet alakulását. Ami viszont fontos, hogy a járványügyi korlátozások egyben befolyásolják a gazdaság állapotának alakulását is: meghatározzák a zuhanás mélységét és az annak leginkább kitett szektorokat. A kormányzati intézkedések hatásai a tartalmon felül függenek az időzítéstől is. Ugyanazon csomag eltérően hathat a járvány felfutása idején vagy a járványügyi korlátozások felszámolása utáni időszakban. Vagyis még a legoptimistább járványügyi forgatókönyv mellett is eltérő lesz a gazdasági pálya a különböző országokban, mert az eltérő járványügyi intézkedések és lakossági magatartás miatt a kibocsátás is eltérő szinten és szerkezetben „fagyott be". Azt is fontos tisztázni, hogy a zuhanás gyorsasága sem predesztinál hasonlóan gyors visszapattanást. Nem lesz pontosan V alakú a GDP-görbe, hanem a két szár bizonyosan eltérő szögű lesz: az első szár meredekebb, a második ehhez képest pedig laposabb. Ennek megfelelően került be a közgazdasági gondolkodásba a Nike-alakú görbe, amely a hitelen bezuhanást, majd viszonylag lassabb újraindulást szemlélteti. Jelenleg ennek megvalósulása tűnik a legvalószínűbbnek. A második szár laposssága azért elkerülhetetlen, mert a zuhanás

mértékét nem a gazdaságok belső sajátosságai által meghatározott negatív kumulatív folyamatok törvényszerűségei szabják meg, hanem a gazdaságok számára exogén elemek, döntően a járványügyi korlátozások. A gazdaságok a válság utáni felfelé ívelő ciklus során gazdasági tényezők által determináltan mozognak, és az eddigi válságok utáni fellendülések tapasztalatai szerint ilyenkor nem képesek az esés mértékét elérő növekedést produkálni, ahogy azt a 2008-as válság után is láttuk (Posgay et al., 2019).

Általában a gazdasági visszaesés egy válság során, mértékét tekintve, nem jelent biztosítékot hasonló ütemű visszapattanásra, hiszen közben jelentős átrendeződések mentek végbe a gazdaság szerkezetét illetően. Különösen igaz ez erre a válságra, hiszen a korlátozó intézkedések elvágták a termelési tényezőket egymástól azáltal, hogy fizikailag is korlátozták az összekapcsolhatóságukat. A kínálati sokk mellett szinte egyidejűleg megjelent a keresleti sokk is, az egyre jelentősebb mértékű keresletcsökkenésen keresztül. Ebben az állapotban a kibocsátási szint csak akkor tud felfelé elmozdulni, ha nem a rendeleti korlát, hanem gazdasági – döntően keresleti – korlát determinálja a szintjét, így a kibocsátás el tudja érni a járványügyi korlátozások által meghatározott maximális szintet.

Ugyanakkor a fentiek lefelé is igazak: hiába adott a kibocsátás korlátozások által determinált szintje, ha az aktuális keresleti szint ezt nem teszi elérhetővé vagy fenntarthatóvá. Ebben az esetben – ha nincs külső, például állami segítség – elindul a kibocsátás lefelé, a válságok idején szokásos, klasszikus negatív kumulatív folyamati szabályok szerint, és csak akkor áll meg, amikor elérte a kereslet által determinált szintet. A gazdaságnak ebben a részlegesen „hibernált" állapotában a cégek feltérképezik a keresleti és a kínálati viszonyaikat, korlátjaikat, újratervezik a bevételeket és kiadásokat, a fejlesztéseket, és minden egyéb tényezőt, ami rövid távon a túléléshez nélkülözhetetlen lehet. Jogosan merül fel a kérdés: vajon mennyire flexibilis ez a csökkentett szintű rendszer, mennyire tud alkalmazkodni egy újabb sokkhoz.

A vállalkozásoknál feltehetően gyorsan lezajlik a gazdasági viszonyok „átrendezése" az új helyzethez igazodva. Változatlan szintű járványügyi korlátozások mellett az időfaktor egy lényeges momentum annak vonatkozásában, hogy mi történik a gazdasággal, amíg a szigorítások élnek. Az biztos, hogy minél hosszabb a korlátozások érvényességi ideje, annál nagyobb az esély a gazdaság jelentős arányú sérülésére. A kormányzati intézkedések időzítése létfontosságú. A csökkentett bevételű vállalkozásoknak a túléléshez likviditási forrás kell, a jövedelemkiesést elszenvedett háztartásoknak bevétel. A visszaesés tompításához segíteni kell, hogy a vállalkozások ne szenvedjenek olyan mértékű sérüléseket, hogy jelentős leépítésbe kezdjenek, vagy csődbe menjenek. A foglalkoztatási szint stabilizálódásának állami segítése egyben eszköz a háztartási fogyasztás csökkenésének mérséklésére is. A zuhanási és stagnálási fázisra célszerű időzíteni a vállalatok felé irányuló pénzügy tehercsökkentési (adó- és járulékmérséklés), likviditásfenntartási, munkahelyvédelmi intézkedéseket. A háztartások jövedelemstabilizálását szolgáló direkt intézkedések esetében különös körültekintéssel célszerű eljárni. Ennek az eszköznek az alkalmazása ugyanis a „szokásos", kereslethiányos állapotú recessziónál történő bevételhez képest korlátozottabb hatású lehet, ha a kínálati korlátos termékek és szolgáltatások irányába kerül felhasználásra. Kínálati korlát esetén az addicionális kereslet áremelkedést eredményez. Ez ugyan növeli az érintett vállalkozók nominális jövedelmét, de a

reálgazdasági teljesítményt nem, és a háztartások reáljavait sem gyarapítja. Azonos tartalmú intézkedés a járványügyi korlátozások megszüntetése után nagyobb élénkítő hatást érhet el, ilyenkor reagálhatnak a cégek a többletkeresletre a kibocsátás növelésével.

Ma már látható, hogy a kormányzati intézkedések kidolgozása és alkalmazása egy tanulási folyamatként is értelmezhető. Általában jellemző – lásd például Németországban, az USA-ban, Japánban, de Magyarországon is –, hogy több lépcsőben hoztak és hoznak gazdaságsegítő intézkedéseket. Ugyanakkor az idő mindenképpen a gyors visszapattanás ellen dolgozik, ha ugyanis el akarják kerülni a „visszaszigorításokat", célszerű egy-egy enyhítési intézkedés bevezetése után meggyőződni arról, hogy nem emelkedik az új esetek száma olyan mértékben, hogy a járvány visszaerősödésétől kelljen tartani. Egy-egy esetleges „újraszigorítás" jelentős társadalmi, politikai és gazdasági kárral járhat, a gazdasági hatást tekintve pedig egy új szigorítás újra visszaesést eredményezhet. Ez nem pusztán a kibocsátási szint és a kereslet csökkenése miatt jelent problémát, de újra elvághatja a már az előző visszaesést követően részben újraépített hazai és nemzetközi termelési és ellátási láncok egy részét, valamint a kibocsátási struktúra új metszetű szerkezeti roncsolódását idézhetné elő. Egyben felmerülhet a mikro- és makromentőcsomagok újbóli alkalmazásának kérdése is, hiszen az esetleges korábbi csomagok hatásait részben vagy akár teljesen likvidálhatnák az újabb járványügyi korlátozások.

A kibocsátás emelkedéséhez ugyanakkor szükséges a kereslet egyidejű növekedése is, mert enélkül a vállalkozások nem fogják tudni teljesen kihasználni a kapacitáskorlátok eliminálódása adta lehetőségeket. Az bizonyos, hogy ekkor egy hasonló „megismerési folyamat" vár a vállalkozásokra és a gazdaságpolitikára is, mint a mélypont körüli stagnálás időszakában. Csak éppen ez teljesen más gazdasági viszonyokhoz történő alkalmazkodást jelent, hiszen a lezajlott folyamatok hatására már a mikro- és makrokörnyezet is más, mint amilyen a válság előtt vagy a zuhanáskor, illetve a mélyponti stagnálás idején volt. Növekedési szempontból nem az az elsődlegesen mérvadó, hogy milyen szinten volt a járvány előtt a gazdaság, hanem az, hogy a megmaradt, felújított, valamint az újonnan épített termelési tényezők kombinációja milyen volument és hatékonyságot eredményez. A járványügyi korlátozások feloldásának időszakára időzített, nagy volumenű állami beruházások és a magánszférának juttatandó beruházástámogatási programok megalapozhatják a kilábalást. Ezt célszerű kiegészíteni a vállalati és központi képzéseket támogató állami programokkal.

Nyilván nemcsak a kormányzati intézkedések időzítése és tartalma a fontos, hanem azok megítélése is a közvélemény részéről a várakozások pozitív tartományba terelésében.

Következtetések

A válságból várható kimenet tekintetében láttuk, hogy a gazdaságok „felpattanása" várhatóan lassabb és fokozatosabb lesz, mint az esésük volt, tehát hosszabb időre lehet szükség a válság előtti kibocsátási szint eléréséig. A következőkben – a teljesség igénye nélkül – vegyük számba a kilábalás lassítása irányába ható lehetséges tényezőket, amelyeket két csoportra (exogén és endogén tényezők) osztottunk.

Gazdasági szempontból exogén tényezők

A járványügyi korlátozások

A válságot előidéző zuhanás nem endogén gazdasági okokra, hanem a járványügyi korlátozásokra vezethető vissza, amelyek elvágták egymástól a termelési tényezők egy jelentős hányadát. Egyben ezek az intézkedések determinálták a zuhanás „húzó"-ágazatait is. A kilábalás mértékét a járványügyi korlátozások feloldásának mértéke és üteme, valamint az ezek által determinált gazdasági növekedési lehetőségek határozzák meg. Lefelé tehát kvázi „szabadesés" következett be, felfelé viszont a „saját lábán" – fiskális és monetáris politikai eszközrendszerekkel támogatottan – kapaszkodik majd fel a gazdaság, de lehetnek közben megtorpanást kikényszerítő járványügyi akadályok is. Az előzőek már önmagukban alapvetően elkerülhetetlenné teszik, hogy a kilábalás üteme elmaradjon az esésétől.

A korábbi válságokkal szemben tehát úgy a lefelé, mint a felfelé történő mozgásban megjelennek a járványügyi tényezők, mint külső adottságok, amelyek kereteket szabhatnak a növekedésnek.

A politikai feszültségek erősödése, Kína ellentmondásos helyzete

A válság alatt megnövekedett költségvetési kiadásokat a válság után vissza kell fogni, a hiányt csökkenteni kell. Ezeknek a lépéseknek lesznek vesztesei, akik elégedetlenségüknek hangot adva a társadalmi feszültségek további gerjesztését idézhetik elő. A válság előtt meglévő geopolitikai feszültségeket részben erősítette a járvány, az amerikai–kínai politikai és gazdasági feszültségek újra és újra felerősödnek, és ennek nem látszik a vége.

Demográfiai sajátosságok

A fejlett országokban már dominánssá vált, de a feltörekvők esetében is egyre erősebben észlelhető a lakosság elöregedése (Fitch Solutions, 2020), ami a társadalmi szintű termelékenység növekedése ellen hat, hiszen csökken a munkaképes és a foglalkoztatott népesség aránya, miközben emelkedik a gazdaságilag inaktívaké. Az egyre több nyugdíjas makroszinten egyre nagyobb összegű nyugdíjának előteremtése a csökkenő létszámú gazdaságilag aktív népességre hárul. Ez a költségvetési teher tehát éppen egy konszolidációs időszakban jelenik meg egyre növekvő mértékben.

Gazdasági szempontból endogén tényezők

A fiskális és monetáris beavatkozások hatékonysága

Természetesen nincs univerzálisan ideális zuhanást tompító és élénkítést segítő fiskális vagy monetáris csomag. Nem lehet, mert minden ország járványügyi helyzete más, így

a gazdaság sérülésének mértéke és szerkezete is szükségszerűen eltérő. Ugyanakkor a kormányzati intézkedések kidolgozása és alkalmazása egy tanulási folyamat tekintetében javítható. Azt reális tehát feltételezni, hogy a kezdeti intézkedéseket további olyan korrekciók követik, amelyek mellett az alkalmazott gazdaságjavító intézkedések egyre hatékonyabbá válnak. A gazdaságok válságellenes „kezelése" tehát nem egyszeri beavatkozáson alapul, hanem a „gyógyszerek" – a fiskális és monetáris eszköztár – eltérő „dózisú", többszöri „adagolásán". Az tehát, hogy milyen gyorsan sikerülhet az ideális esetre jellemző hatékonysági szintet megközelíteni, a válság utáni növekedés relatíve lassabb jellegét eredményezheti.

Az eladósodottság csökkentésének jövőbeni kényszere

A 2008-as gazdasági válság, valamint a jelenleg is zajló koronavírus-válság hatására olyan válságkezelési eszközrendszer vált gyakorlattá, amely a költségvetés hiányának felduzzadását és a jegybankok pénznyomtatása miatt a magánadósságok megugrását eredményezte. A tőkeáttétek mértékét a válság után fokozatosan vissza kell venni, a költségvetéseket konszolidálni, a jegybanki mérlegeket pedig le kell építeni, hogy a pénzügyi egyensúlytalanságok ne vezessenek makrogazdasági sokkokhoz. Ez pedig költségvetésikiadás-csökkentést, bevételnövelést igényel, ami elkerülhetetlenül fékezi a növekedést. Szintén ebbe az irányba hat a magánszektorból történő pénzeszközkivonás, ami a jegybanki mérlegek leépítésének velejárója. Az eladósodottság a válság kirobbanása előtt állami szinten is és a magánszektor szereplőit tekintve is már magas volt. Egyes államok esetében az előző válság után sem történt meg a tőkeáttétek szükséges mértékű visszaépítése, de a háztartások és számos magáncég esetében sem valósult meg a szükséges mértékű pénzügyi konszolidáció. Több forrást kell tehát a gazdaságokból kivonni, mint amennyit a jelenlegi válság enyhítésére belepumpáltak, ezért is valószínűsíthető a lassabb növekedés a következő időszakban.

A kiszélesített válságellenes eszköztár alkalmazásának piaci mellékhatásai

A költségvetési keresletet támogató költekezések és a jegybanki „pénzpumpa" a rövid távú pozitív gazdaságélénkítő hatásokon túl károssá válható mellékhatásokkal is járhatnak a piac egyensúlyteremtő mechanizmusainak megzavarásával. Az említett költségvetési és jegybanki intézkedések éppen a piaci természetes szelekciót hivatottak tompítani a válság során, a kieső jövedelmek és likviditás pótlásával. A kedvezményezett háztartások vonatkozásában ez annyit tesz, hogy olyan háztartások kapnak addicionális jövedelmet, amelyek tagjai nem végeznek aktuálisan munkát, csak fogyasztanak. Ugyanakkor a forrása ennek – az esetek zömében újonnan teremtett pénznek – állami kiadás, amit ha a háztartás elkölt, az állam pedig adóssága visszafizetésével rendez, akkor elvileg nem sérül a pénzmennyiség és az áru- és szolgáltatásmennyiség egyensúlya.

A helyzet a vállalatok esetében is hasonló, ha bér- vagy beruházástámogatásra adta az állam a pénzt. A későbbi hatások tekintetében jelentkezhetnek problémák. Ha az állami pénzjuttatás következtében megemelkedik az a bér, amelyért a mun-

kavállaló a munkavégzést választja az állami segély és a szabadidő helyett, akkor globális bérnövekedés mehet végbe. Ez pedig drágítja a kibocsátást, és rontja a munka ár-érték arányát, hiszen ugyanazon minőséget képviselő munkaerő drágábban fog dolgozni, maga a munkapiac pedig ezáltal „ragadóssá", kevésbé flexibilissé válik. A Fed jelezte is május végén (Federal Reserve System, 2020a:1), hogy egyre több munkáltatónak jelent gondot, hogy az alkalmazottai egy része nem kíván visszaállni a munkába. Ebben az egészségügyi kockázatok mellett tényező a gyermekellátások kiesése, de a válság hatására bevezetett kedvezményesebb munkanélküli-ellátás is. Szintén problémák merülhetnek fel hosszabb távon a vállalkozások támogatása következtében. Az olcsó pénz hosszabb ideig tarthatja felszínen a kevésbé jövedelmező vállalkozásokat, és ezek elszívhatják a forrásokat a versenyképesebb vállalkozásoktól, ami a termelékenység makroszintű csökkenését eredményezheti. Ezenkívül a hitel- és részvénypiacokon a beavatkozás torzíthatja az árjelzéseket, megnehezítve a befektetők számára a tőke hatékony és eredményes allokálását. Az államnak alaposan mérlegelnie kell tehát, hogy milyen kritériumok szerint támogatja a vállalkozásokat. Ha csak a munkaerő megtartása a cél, más elvárás nem kapcsolódik a pénzjuttatáshoz, akkor a kevésbé hatékony cégek is fennmaradnak, ami makroszinten csökkenti a gazdaság termelékenységét és versenyképességét. Beruházási támogatás esetén a gazdasági hatékonyságot rontó kimenetelek kockázata kisebb, de csak a beruházások termelékenységet növelő hatását garantáló igénybevételi kritériumok előírása esetén.

Akár a munkáról, akár a tőkéről beszélünk tehát, a válságellenes eszköztár alkalmazásának válság utáni hatása megjelenhet abban, hogy csökken a gazdaság termelékenysége és versenyképessége. Azaz arról van szó, hogy a munka egy része teljesítményéhez képest „túlfizetett" lesz, olyan vállalkozások is életben maradnak, amelyek adott viszonyok mellett már élet- és versenyképtelenek, a hatékonyabb vállalkozások pedig nem jutnak a teljesítményük alapján indokolt mértékű forráshoz, ha az állam „fűnyíró elv" szerint ad pénzt a vállalkozásoknak, nem pedig a termelékenység szintjéhez és növeléséhez kötötten.

A globális értékláncok változásának hatásai

A járvány kínai kitörése indította el a globális ellátási láncok sérülését, hiszen Kína a világ árukereskedelmének vezető hatalma.[2] Ahogy a járvány lassan átterjedt a világ többi részére, napirendre kerültek a globális ellátási láncok működési zavarai, lelassulásuk, helyenként felbomlásuk. A járványügyi korlátozások révén elvágott ellátási láncok a válság során csak részlegesen tudnak újjáalakulni, mert bár a termelési leállások, illetve a nemzetközi árumozgások lassulása a lokális megoldásokat helyezi előtérbe, azonban az adottságok és lehetőségek ezen a téren nagy szóródásokat mutatnak. Az ellátási biztonság ugyanakkor politikai kérdéssé is vált, és számos multinacionális cég esetében a hazai jelleget erősítő megoldások irányába történő elmozdulást eredményezett – gondoljunk a Trump-kormányzat „költöztessük haza az amerikai multikat" paradigmájára, aminek létjogosultságát erősíteni látszik a válság.

Fennáll annak a veszélye, hogy az Egyesült Államokhoz hasonló politikát alkalmazó országok egyre inkább határokon átnyúló korlátozásokat vezetnek be a technológia átadására, ami szétaprózódott piacokhoz vezethet. A világ felbomolhat amerikai/európai/koreai/japán technológiát és szabványokat elfogadó piacokra és azon piacokra, amelyek átveszik a kínai technológiát (elég, ha az 5G kapcsán megfigyelhető anomáliákra gondolunk). Ez pedig negatívan befolyásolná a termelékenységet, a beruházásokat és a növekedési lehetőségeket globális szinten.

A nemzetközi szinten optimalizált termelési folyamatok tehát a lokalizálódás irányába mozdulnak el, és ennek hatékonyságromlás és költségemelkedés a következménye. Globális szinten romlik a termelékenység, csökken a kereskedelem hatékonysága és optimalizáló hatásának mértéke. Még csak a folyamat elején tartunk, és nem tudható, hogy elindul-e érdemi visszarendeződés, de ameddig ez a deglobalizáció tart, lassul a világgazdaság fejlődése, mert csökken a komparatív előnyök adta lehetőségek kiaknázottságának mértéke. Ez az elem tehát exogén faktorként indult, ugyanakkor a globális ellátási láncok szerepe miatt endogén jellegű lett, bár megőrizte exogén mivoltát a politika szerepén keresztül.

A lassabb növekedési célok Kínában alacsonyabb globális növekedést jelentenek

Az elkövetkező években várható, hogy a kínai politikai vezetés az elmúlt évtizedekhez viszonyítva a minőségi és nem a mennyiségi (reál-GDP-növekedés mértéke) növekedésre fog összpontosítani (Fitch Solutions, 2020). Valószínű, hogy a koronavírus által kiváltott gazdasági válság után Kína elhagyja a „mindenáron növekedés" modelljét, és arra törekszik majd, hogy leépítse az utóbbi időszak fokozott eladósodását[3] és nagyarányú tőkeáttétjét. Az előzőek alapján Kína éves növekedése 4–5,5 százalék közé csökkenhet az elkövetkező öt évben (Fitch Solutions, 2020). Tekintettel arra, hogy Kína a világ globális GDP-jének mintegy 17 százalékát, a feltörekvő országok GDP-jének pedig mintegy 40 százalékát adja, lassulása jelentős és közvetlen hatással lesz a globális növekedésre. Kína az elmúlt évtizedben átlagosan nagyságrendileg évi 1,2 százalékponttal járult hozzá a világ nominális GDP-bővüléséhez. Amennyiben a következő évtizedben Kína növekedése évi átlagban 5,5 százalékra vagy akár az alá csökken, akkor a világ globális gazdasági bővülése éves szinten legalább 0,2 százalékponttal mérséklődik. Valójában ez a mérték még 0,2 százalékpont fölé is mehet, mert a fenti számítás csak a közvetlen hatáson alapul, nem veszi figyelembe Kína lassulásának más országok növekedésére gyakorolt negatív hatását (Fitch Solutions, 2020).

Az USA gazdaságának lassabb kilábalási esélyei

Meghatározó világpolitikai és világgazdasági súlya miatt az USA válságból történő kilábalása jelentősen befolyásolja a globális konjunktúra alakulását és a világ többi országának válság utáni növekedési lehetőségeit. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján a Congressional Budget Office (CBO) arra számít, hogy a válság előtti GDP-szint elérése az USA-ban hosszabb folyamat lehet, elhúzódhat akár 2021 utánra is.

1. ábra: A reál-GDP alakulása 2019 Q4 – 2021 Q4 (2019 Q4 bázisán, %)

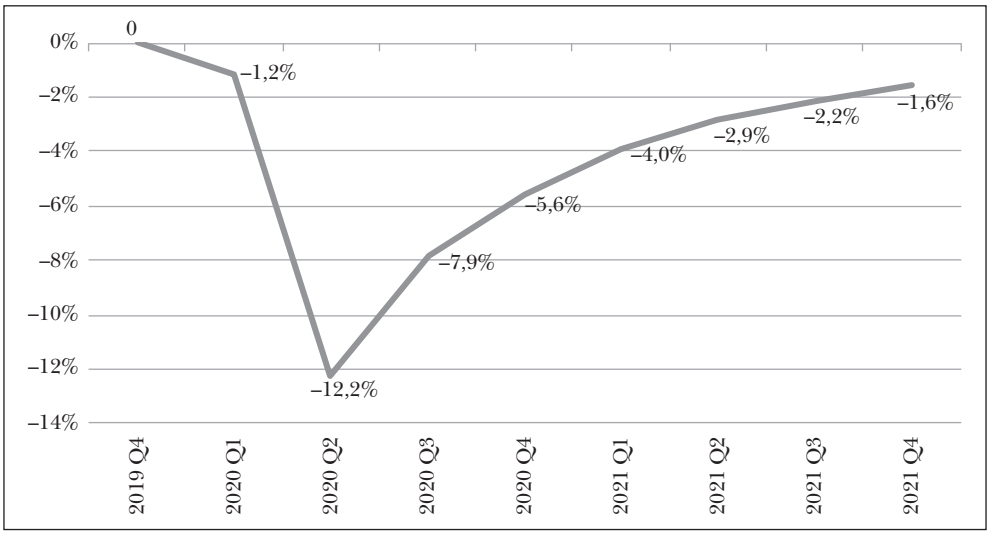

Forrás: Congressional Budget Office, 2020b

A lassabb kilábalás okai több pontban körvonalazódnak (Congressional Budget Office, 2020a):

– A járványügyi korlátozások csak fokozatosan kerültek felszámolásra, illetve a második hullám miatt újabb korlátozásokra volt szükség. Nem lehet kizárni a járvány újabb (harmadik? negyedik?) hullámának bekövetkeztét sem, így a CBO arra számít, hogy a korlátozások teljes megszüntetésére csak 2021 végén kerülhet sor;

– A bevezetett gazdaságsegítő intézkedések időzítése és ütemezése következtében pozitív hatásaik csak fokozatosan jelennek meg, illetve ezek hatása 2021-ben már mérséklődik;

– Az USA gazdasága elmúlt három gazdasági expanziós periódusának tapasztalatai is lassú kilábalást vetítenek előre;

– A foglalkoztatás növekedése 2020 harmadik negyedéve után megindulhat, de a munka világába visszatértek egy ideig valószínűleg óvatosabb költési stratégiát választanak, tehát ezek a háztartások csak csekély mértékben járulnak hozzá a fogyasztási kereslet bővüléséhez.

Az európai háztartási megtakarítások

Nehezítheti a gazdasági fellendülést Európában, hogy túl sokat takarítanak meg a háztartások, de egyelőre nem tűnik úgy, hogy az emberek a többletet elkölteni terveznék, egyrészről a munkanélküliség veszélye, másrészről a második koronavírus-hullámtól való félelem miatt (European Central Bank, 2020b; European Commission, 2020d:190). Az EKB is számol azzal, hogy a lakosság esetleg a szokásosnál többet tesz félre a következő időszakban is, így a jegybank előrejelzése szerint a lakossági fogyasz-

tás a második félévtől emelkedhet, ugyanakkor a válság előtti szint elérését csak 2022-re várják, tehát a lakosság óvatossági motívuma a keresletre fékezően hat (European Central Bank, 2020a:7).

Összefoglalás

A 2020-as koronavírus-válság a gazdaságtörténet azon válságai közé tartozik, amelyek a gazdaságok szempontjából külső tényező által determináltan alakultak ki. Továbbá a válság végbemenetele, valamint az abból történő kilábalás tekintetében kulcselem lesz a kialakító külső tényezőnek, a koronavírus-járványnak az alakulása. A visszaesés során jelentős tér nyílt a 2008-as válság után már zömében bevetett monetáris és fiskális válságellenes eszköztár alkalmazására, és lehetőség kínálkozik az egyes gazdaságok sajátosságainak megfelelő finomhangolásukra, ami egyben lényegesen befolyásolja majd a kilábalások országonkénti specifikumait. Új eleme a válságnak ugyanakkor a nemzetközi ellátási láncoknak a járványügyi korlátozások miatti fellazulása, esetenkénti felbomlása, ami megkérdőjelezheti a nemzetközi munkamegosztás korábban folyamatosan megfigyelhető kiszélesedési tendenciájának jövőbeni folytatódását. A válság egyben komoly megmérettetést jelent a korábbi nemzetközi gazdasági együttműködési és integrációs rend és intézményi rendszer számára, és jelentős átalakulásokat idézhet elő a világgazdaságban.

Jegyzetek

[1] Átfogóbb képet nyerhetünk a témáról: International Monetary Fund, 2020; Nagy, 2020:16–21; European Commission, 2020a; Európai Bizottság, 2020; European Commission, 2020b; European Commission, 2020e; von der Leyen, 2020; France24, 2020.

[2] Kína a 2018-as adatok szerint a világ árukereskedelmének vezető exportőre és a második legnagyobb importőre, a részesedése rendre 12,8 és 10,8 százalék (World Trade Organization, 2019:100).

[3] Kína külső adóssága a Trading Economics adatai alapján 2013 és 2019 között majdnem két és félszeresére nőtt, és elérte a 2057 milliárd dollárt, miközben ugyanezen időszakban a GDP-arányos államadóssága 37 százalékról 50,5 százalékra emelkedett.

Felhasznált irodalom

Baldwin, Richard – Weder di Mauro, Beatrice (eds.) (2020): *Mitigating the COVID Economic Crisis. Act Fast and Do Whatever It Takes.* CEPR Press, London, https://voxeu.org/content/mitigating-covid-economic-crisis-act-fast-and-do-whatever-it-takes (Letöltés: 2020. március 31.).

Bank of Japan (2020a): Establishment of „Principal Terms and Conditions of the Special Funds-Supplying Operations to Facilitate Corporate Financing Regarding the Novel Coronavirus (COVID-19)". *Bank of Japan*, 16 March, www.boj.or.jp/en/announcements/release_2020/rel200316f.pdf (Letöltés: 2020. március 17.).

Bank of Japan (2020b): Introduction of the Special Funds-Supplying Operations to Facilitate Corporate Financing Regarding the Novel Coronavirus (COVID-19). *Bank of Japan*, 16 March, www.boj.or.jp/en/announcements/release_2020/rel200316e.pdf (Letöltés: 2020. március 17.).

Bank of Japan (2020c): Summary of Opinions at the Monetary Policy Meeting on March 16, 2020. *Bank of Japan*, 25 March, www.boj.or.jp/en/mopo/mpmsche_minu/opinion_2020/opi200316.pdf (Letöltés: 2020. március 25.).

Bartash, Jeffry (2020): Trillions in Coronavirus Spending Could Explode Deficits to World War II Levels. *MarketWatch*, 1 April, www.marketwatch.com/story/trillions-in-coronavirus-spending-could-explode-deficits-to-world-war-two-levels-2020-03-31 (Letöltés: 2020. március 31.).

Bianchi, Francesco – Kung, Howard – Morales, Gonzalo (2014): Growth, Slowdowns, and Recoveries. *NBER Working Paper Series*, Working Paper 20725.

Congressional Budget Office (2020a): Interim Economic Projections for 2020 and 2021. *Congressional Budget Office*, 19 May, www.cbo.gov/system/files/2020-05/56351-CBO-interim-projections.pdf (Letöltés: 2020. május 24.).

Congressional Budget Office (2020b): Data and Supplemental Information, Data Underlying Figures. www.cbo.gov/publication/56351.

Cox, Jeff (2020): 'Nothing is Out of the Question': What it Would Take for the Fed to Start Buying Stocks. *CNBC*, 29 March, www.cnbc.com/2020/03/29/what-it-would-take-for-the-fed-to-start-buying-stocks-during-coronavirus-crisis.html (Letöltés: 2020. március 30.).

Európai Bizottság (2020): *A gazdaságnak a jelenlegi COVID-19-járvánnyal összefüggésben való támogatását célzó, állami támogatási intézkedésekre vonatkozó ideiglenes keret módosítása*. Európai Bizottság, C(2020) 2215 final, április 3., https://ec.europa.eu/competition/state_aid/what_is_new/sa_covid19_1st_amendment_temporary_framework_hu.PDF (Letöltés: 2020. április 3.).

European Central Bank (2020a): Eurosystem Staff Macroeconomic Projections for the Euro Area. European Central Bank, June, www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/ecb.projections202006_eurosystemstaff~7628a8cf43.en.pdf (Letöltés: 2020. június 5.).

European Central Bank (2020b): *Pandemic Central Banking: the Monetary Stance, Market Stabilisation and Liquidity*. European Central Bank, 19 May, www.ecb.europa.eu/press/key/date/2020/html/ecb.sp200519~e5203d3520.en.html (Letöltés: 2020. május 28.).

European Commission (2020a): *Coronavirus Response*. European Commission, COM(2020) 143 final, 2 April, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/using_every_available_euro.pdf (Letöltés: 2020. április 2.).

European Commission (2020b): Policy Measures Taken against the Spread and Impact of the Coronavirus. European Commission, 6 April, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/coronovirus-policy-measures-6-april_en_1.pdf (Letöltés: 2020. április 6.).

European Commission (2020c): *The EU budget powering the recovery plan for Europe*. European Commission, COM(2020) 442 final, 27 May, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/about_the_european_commission/eu_budget/1_en_act_part1_v9.pdf (Letöltés: 2020. május 27.).

European Commission (2020d): *European Economic Forecast, Spring 2020*. European Commission, Institutional Paper 125, May, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip125_en.pdf (Letöltés: 2020. június 25).

European Commission (2020e): *State Aid: Commission Approves €140 Million Hungarian Scheme to Support Economy in Coronavirus Outbreak*. European Commission, 8 April, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_629 (Letöltés: 2020. április 8.).

Federal Reserve System (2020a): The Beige Book. Summary of Commentary on Current Economic Conditions by Federal Reserve District. *Federal Reserve System*, www.federalreserve.gov/monetarypolicy/files/BeigeBook_20200527.pdf (Letöltés: 2020. május 27.).

Federal Reserve System (2020b): Secondary Market Corporate Credit Facility. *Federal Reserve System*, 15 June, www.federalreserve.gov/newsevents/pressreleases/files/monetary20200615a1.pdf (2020.06.15.)

Federal Reserve System (2020c): Federal Reserve Takes Additional Actions to Provide Up to $2.3 Trillion in Loans to Support the Economy. *Federal Reserve System*, 9 April, www.federalreserve.gov/newsevents/pressreleases/monetary20200409a.htm (Letöltés: 2020. április 9.).

Fitch Solutions (2020): *Six Drivers of Lower Trend Growth Over the Next Decade*. Fitch Solutions, 13 May.

France24 (2020): EU Finance Ministers Reach Agreement on Coronavirus Rescue Deal. *France24*, 9 April, www.france24.com/en/20200409-eu-finance-ministers-reach-agreement-on-coronavirus-rescue-deal (Letöltés: 2020. április 9.).

International Monetary Fund (2020): *Policy Responses to COVID-19*. International Monetary Fund, www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19#F (Letöltés: 2020. április 9.).

Leyen, Ursula von der (2020): EC press conference by European Commission President Ursula von der Leyen, on SURE (EU short-time employment scheme), on the Emergency Support Instrument and on the Coronavirus Response Investment Initiative Plus. *European Commission*, https://audiovisual.ec.europa.eu/embed/index.html?ref=I-187941&lg=undefined (Letöltés: 2020. április 9.).

McKinsey & Company (2020): *COVID-19: Briefing Materials. Global Health and Crisis Response, 2020.* McKinsey & Company, 1 June.

Nagy Márton (2020): Háttérbeszélgetés a Monetáris Tanács 2020. márciusi kamatdöntése után. *Magyar Nemzeti Bank*, március 24., www.mnb.hu/letoltes/nagy-marton-alelnok-ur-hatterbeszelgetes-stream-prezentacio-20200324.pdf (Letöltés: 2020. április 1.).

Posgay István – Regős Gábor – Horváth Diána – Molnár Dániel (2019): Fejezetek a hiszterézisre vonatkozó közgazdasági elméletekből. *Pénzügyi Szemle*, 64. évf., 3. sz., 419–436, https://doi.org/10.35551/psz_2019_3_6.

Tan, Huileng (2020): The Coronavirus Outbreak is a 'Different Kind of Crisis,' says Nobel Laureate Joseph Stiglitz. *CNBC*, 17 March, www.cnbc.com/2020/03/17/joseph-stiglitz-coronavirus-outbreak-is-a-different-kind-of-crisis.html (Letöltés: 2020. április 9.).

World Trade Organization (2019): *World Trade Statistical Review 2019*. World Trade Organization, www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2019_e/wts2019_e.pdf (Letöltés: 2020. május 25.).

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 51–66., DOI: 10.24307/psz.2020.1005

Botos Katalin

A koronavírus-válság és a világ régiói

The Corona Virus Crisis and the Regions of the World

Összefoglalás

A tanulmány megállapítja, hogy a bőség társadalmának más gazdaságelmélet felel meg, mint a szűkösség társadalmának. A keresleti válság már korábban is szükségessé tette a pénzteremtést a vásárlóerő rendelkezésre állásának céljára. A koronavírus okozta válság rámutatott, hogy nemcsak keresleti, de kínálati válság is van. Mindkét területen válságot okoznak az egészségügyi helyzet miatti termelési leállások. A termelési leállás és így a személyes jövedelmek kiesése általános. Az állami beavatkozás szükségszerű, az élet és a megélhetés biztosítása érdekében is. A tanulmány a nemzetközi szakirodalom alapján megvizsgálja a reagálásokat az USA-ban, az EU-ban és a fejlődő országokban. Különös figyelmet fordít a költségvetés és a jegybank együttműködésének kérdésére. Megállapítja, hogy változóban vannak a pénzelmélet dogmái.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E58, H12, H5, H62, H63, H72, I38
Kulcsszavak: krízismenedzsment, monetáris politika, szuverén adósságfinanszírozás, helyi és központi költségvetés, fejlett és fejlődő országok helyzete, jog és gazdaság

Summary

The study establishes that an affluent society requires a different economic theory than an economy of dearth. Previously, demand crisis required the generation of money to make it available for purchasing power. The Corona virus has revealed,

Prof. dr. Botos Katalin, professor emerita, Szegedi Tudományegyetem (evmkabor@gmail.com).

however, that in addition to a demand crisis, there is also a supply crisis. Disruptions in production due to the health situation cause crises in both areas. Production stops and the consequent loss of income is common. Government intervention is inevitable to maintain life and secure subsistence. Based on the international literature, the responses given in the USA, in the EU and in developing countries are analysed. Special attention is paid to matters related to the budget and to central bank operation. The study concludes that the tenets of monetary theory are changing.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E58, H12, H5, H62, H63, H72, I38
Keywords: crisis management, monetary policy, sovereign debt financing, local and central budgets, situation in developed and developing countries, law and economy

---

Bevezetés

A koronavírus-válság a világ minden régióját megviseli. A tanulmányban a különböző világrészek, országok, földrajzi egységek pénzügyi reagálását elemezzük. Azt vizsgáljuk, mennyiben tapasztalhatók általános válságjelenségek a közgazdaságban, és menynyiben térnek el a pénzügyi reakciók egymástól az egyes térségekben.

Változások és válságok

Dogmák dőlnek meg a közgazdaságtanban. Tömören úgy fogalmazhatunk, hogy a bőség társadalmának pénzügyei nem azonosak a szűkösségen alapuló közgazdaságtan alapelveivel.

A termelés napjainkra olyan hatékonysági fokot ért el, és a kereslet olyan korlátozott, hogy inkább defláció van, mint infláció, hasonlóan a múlt század harmincas éveihez. Akkoriban jött az első komoly figyelmeztetés, hogy elérkezett a bőség társadalma, és *új közgazdaságtanra van szükség*. A fejlett országokban elterjedt keynesi elmélet szerint a fellendülés csúcsán keresletet kell teremteni, hogy a polgárok megvásárolják az árubőséget, aztán ki kell vonni a fölös pénzt, a gazdaság túlfűtését elkerülendő. A pénzügyekben eddig gyakorlatilag két megoldást kínáltak a túltermelés problémájára: *állami túlköltekezéssel* nyomni többletkeresletet a gazdaságba, illetve *magánbankpénz teremtésével*, hitelekkel tartani fenn a fogyasztás kellő szintjét. Mindkettőre bőven találunk példát a közelmúltból, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban.

Ebben az elméletben legfőképp valóban csak a fejlett országokról van szó. Hiszen nehéz lenne világméretekben a jólét túltengéséről beszélni. Akkor, amikor nevetségesen alacsony összegekből él – ha megél – az emberiség egy jelentős része. Óriási a szegénység sok afrikai országban, de Ázsiában, Indiában is. Szükséglet ugyan van ezekben a gazdaságokban, de a fizetőképes kereslet hiányzik.

A közgazdasági elméleteket nem a fejlődő országokban írják, hanem a fejlett gazdaságokban. Még a legnagyobb elmék is, akik egyáltalán foglalkoztak a szegénység prob-

lémájával, az USA-ban tanítják a közgazdaságtant, például a Harvardon (mint Amartya Sen[1]). Ezért elsősorban az amerikai gazdaság jelenségeire irányítjuk figyelmünket.

Vigyázó szemetek New Yorkra vessétek…

A 2008-as válság az USA-ból indult ki. Tudjuk, azt „helikopterpénzzel" kezelték. Miért volt erre szükség? Azért, mert az államokban a bérből élők helyzete nehezebbé vált az elmúlt hetven évben, különösen annak második felében. A bérek adói 1950-hez képest drámaian emelkedtek az USA-ban, míg a vállalati jövedelemadók jelentősen csökkentek a költségvetés bevételeiben. (A vállalati profitok viszont nem csökkentek a GDP %-ában, azaz a tőketulajdonosoknál több jövedelem maradt.) Bő harminc év óta elmaradt a bérek növekedési üteme a tőkehozadékétól. A bérszínvonal gyakorlatilag egyáltalán nem emelkedett. Így a bérből élők a viszonylag magas fogyasztási színvonalukat csak hitellel tudták fenntartani. Ugyanakkor a reklámok és a politika felkeltették az emberekben a *még jobb élet* vágyát, elérhetőnek tüntették fel a saját otthont, mint a megvalósítható amerikai álom elemét. Különösen a választási hadjáratok alkalmával... A hitelfelvételt aztán a nagyon alacsonyan tartott kamatszinttel a Fed tovább ösztönözte, annál is inkább, mert az építőipar mindig is a gazdaság motorja volt. Így nemcsak a vállalkozóknak, de a politikusoknak is fontos a gazdaság pörgése. A pénzügyi szektor olyan magánhitelezést erőltetett, amelyet – mint utóbb kiderült – a polgárok végső soron nem engedhettek meg maguknak. A körülmények nehezedésével ugyanis tömeges lett a lakáshitelek csődje.

Miért következett be ez a hirtelen romlás a hitelképességben? Az ok: a globalizáció. A szabad tőkeáramlás az elmúlt pár évtizedben veszélybe sodort számos amerikai munkahelyet. A vállalatok egy része kiszervezte a tevékenységét a világ dinamikusan fejlődő és sokkal olcsóbban termelő régióiba. Így az USA bérből élő polgárai egyre nehezebben tudták visszafizetni a felvett lakáshiteleiket. Ezeket a hiteleket a pénzügyi innovációk eredményeként a pénzügyi intézmények új eszközök formájában „összecsomagolták", és értékpapírokként továbbadták. Így azok „mérgezett termékekké" változtak, hiszen a csomag egyes elemeit az idők során már nem tudták fizetni a hitelfelvevők. De azt, hogy melyik csomagban mi van, nem lehetett tudni. Ezért bizalmi válság alakult ki. Lecsökkent a bankközi hitel volumene, hiszen senki sem volt biztos abban, mi rejtőzik a másik bank portfóliójában… Likviditáshiány keletkezett a bankszektorban. Röviden ebben foglalhatjuk össze a 2008-as válság okát. A megoldását pedig abban, hogy az ún. quantitative easing során a Fed *unortodox módszerek bevetésével* likviditást pumpált a gazdaságba, s gyakorlatilag kimentette a bajba került pénzügyi intézményeket.

És máris megtapasztalhattuk a dogmák megdőlését!

Miért nem okozott a nagy pénzkiáramlás *inflációt?* Igaz, az is kérdés, mit nevezünk annak. Az infláció „hivatalos" mércéje a *fogyasztói árszint emelkedése.* Ha pedig csak a fogyasztóiárszint-emelkedést nézzük, akkor tény, hogy a pénzbepumpálás azt valóban nem okozott; de *eszközárbuborékot* igen!

Hogyan lehet, hogy a jegybankok, segítve az állami bankmentő akciókat, szinte korlát nélkül vásárolnak államkötvényeket, de emellett vesznek vállalati kötvényeket

is? A központi bank tehát nem csupán a bankok bankja? Pedig ezt tanította, évtizedeken át, a pénzügytan, dogmaként. És azt is, hogy a központi bank kézben tartja – a kamatpolitika mellett – a pénzteremtés mennyiségét, hiszen a tartalékráta-politikával szabályozza azt. (Amerikában ugyan valóban van még tartalékolási kötelezettség, de Európában ezt már hosszabb ideje a minimumra csökkentették.) Széles körben elismerik azonban, hogy nem a központi bank szabályozza a rátával a pénzteremtés mennyiségét, hanem *csak utánamegy* a kereskedelmi banki pénzteremtésnek (Botos, 2016).

A jegybanki kamatpolitika kétségtelenül olcsóbbá tette a hiteleket, s így ösztönöz a pénzteremtésre. Nagy kérdés azonban, hogy a pénzköltés mire irányult. A hitelek sajnálatosan nem elsősorban a reálgazdaságba irányultak, hanem az ingatlanpiaci spekulációt fűtötték. Az USA-ban, mint említettük, a béremelkedések elmaradtak a profitok növekedésétől, így a polgárok a fogyasztás szinten tartását úgy oldották meg, hogy az alacsonyabb kamatok és a megnövekedett fedezetérték miatt nagyobbra cserélték a lakásokra korábban felvett hiteleiket, a *különbözetet pedig felélték*. Ahogy Rajan írta, a tőketulajdonosok azt mondták: a munkavállalók „egyenek hitelt" (Rajan, 2011).

Amerikában a mainstream közgazdaságtant követő politikusok azt hangsúlyozták, hogy kevés az adóbevétel, nincs elég közpénz a Medicare kiterjesztésére, a napjainkra már komoly társadalmi problémává vált diákhitelek elengedésére vagy más, igencsak szükséges kommunális projektekre. Számos publicisztikában lehetett olvasni, hogy az infrastruktúra több helyen meglehetősen lepusztult az USA-ban. De hát, mondták, a szövetségi költségvetés nem engedhette meg magának a felújításokat.

És akkor berobbant a vírusválság! Az amerikai kongresszus néhány nap alatt elfogadta a koronavírus elleni mentőcsomagot, a Coronavirus Aid, Recovery and Economic Security (CARES) programot. Ez mintegy 2200 Mrd dollár pénzmennyiség bepumpálását jelenti a gazdaságba, a polgároknak, de főleg a vállalati szektornak. Ellen Brown[2] így fogalmazott: „a kongresszus felfedezte a pénztermő csodafát". A Fed pedig további 4000 Mrd dollárt tett elérhetővé a bankok, hedge fundok és más pénzügyi intézmények számára, különböző módokon. Ismét csökkentette továbbá az irányadó kamatot, és másfél ezermilliárd dollárt biztosított a repopiac számára (Brown, 2020).

Honnan lett elegendő pénze a költségvetésnek e rendkívül nagyszabású programhoz? A 2008-as válság után az USA-ban nagy fellendülés volt, ez jócskán megemelte az adóbevételeket. A többletbevétel azonban most eltűnik. A Covid-válság várhatóan a felére csökkenti az egyes államok fő adóbevételi forrásait jelentő jövedelemadókat.[3]

Nyilvánvalóan a deficit, pontosabban, az *államadósság növekedése terhére teremtenek pénzt*. Elméletben a QE csak ideiglenes intézkedés; a Fed által teremtett pénz a papírok piacra dobásával visszaszívható. Csakhogy ez valóban inkább pusztán elméletben igaz. A pénzkivonás megkísérlése a 2008-as válságot követő időkben nyomban lehűtötte a gazdaságot, és meghátrálásra késztette a Fedet. Amikor ugyanis megpróbálta az adósságállomány leépítését, a gazdaság nyomban visszajelzett, hogy nem lehetséges… A tőzsde bezuhant. Így a Fed gyakorlatilag kénytelen volt tartani a papírokat, tovább görgetni a tartozást, folyamatossá téve a finanszírozást. Tovább finanszírozta az államadósság-állományt. Nagy valószínűséggel ez történik a mostani adósságnövekedéssel is.

A szövetségi adósságkezelés normál gyakorlatában az amerikai állampapírokat a világon széles körben vásárolják. (Többek között nagy mennyiségben a kínaiak.) Akkor azonban, ha a Fed vásárolja meg az államadósságot, egyszerűbb és olcsóbb lesz a költségvetés számára a finanszírozás. (2020 tavaszán, a vírusválság kapcsán a Fed olyan ütemben vásárolta fel – quantitative easing jegyében – a kormánypapírokat, hogy ha ilyen ütemben folytatná, két év alatt a teljes kormányértékpapír-állomány a tárcájában lenne.)

Az adósságok ugyanis a Fed felvásárlása révén gyakorlatilag *lejárat nélkülivé válnak*. A jegybank a mérlegében tarthatja az állampapírokat, *ad graecas calendas* (az idők végezetéig). A kamatokat természetesen fizetni kell, ez azonban az USA nemzetgazdasága számára nem jelent veszteséget. Amennyiben a kormánypapírok a Fednél vannak, a fizetett összeg nagyrészt visszakerül a költségvetésbe. A Fed ugyanis nonprofit intézmény, a költségei fölötti részt az év végén átutalja a kincstárnak. (Természetesen árnyalja a képet, hogy a költségeibe beleszámítja a magántulajdonosainak évente mindenképpen kifizetendő 6%-ot is, hiszen magántulajdonosai vannak az intézménynek, noha kongresszusi szabályozás alá esik.) Így a bank költségeinek levonása utáni haszon végül a kormányhoz kerül. Ennek nagyságrendje 2019-ben – Ellen Brown idézett cikkének közlése szerint – tetemes összeget, 575 Mrd dollárt tett ki. Münchhausen báró esete forog fenn: a Fed átutalása a forrása ugyanis annak a kamattehernek, amit a költségvetés az állampapírokért fizetni tartozik a Fednek. A hitelek így gyakorlatilag *kamatmentessé válnak*. A rulírozás miatt végül is a hitelek lejárat nélküliek, és a fentiek miatt de facto kamatmentesek, vagyis a Fed *monetizálja a deficiteket*.

Íme, az együttműködés a világvaluta jegybankja és a kormányzat között! Eddig úgy tanultuk, ez tilos. Változik a gyakorlat, és így változik az elmélet is! „New normal" lesz, *normává válik*, ami korábban megengedhetetlen volt.

Az amerikai központi kormány válságcsomagjának mindenesetre csak viszonylag csekély hányada szolgálja közvetlenül a lakosság túlélését. Az állami és jegybanki eszközök nagyobb része a gazdaság túlélését, a mielőbbi újraindítást szolgálja. Az arra jogosult polgárok – messze nem mindenki – kaptak egy egyszeri, 1200 dolláros segélyt a szövetségi kormánytól, és a munkanélküli-segélyeket is meghosszabbították négy hónappal. (Megjegyzendő, ez eddig az amerikai gazdaságpolitikában példa nélkül álló intézkedés.) A helyi önkormányzatoknak az első csomagban csupán 150 Mrd dollár válságsegély jutott. A szövetségi fiskális politika a lokális önkormányzatokat arra késztette, hogy elsősorban maguk segítsenek magukon. Az esetleges – és nyilván még szükséges – önkormányzati kötvénykibocsátásokat pedig majd megvásárolja egy létrehozandó *speciális pénzügyi intézmény*.

A kifelé egységes állami arculattal jelentkező USA 50 államból áll. Az egyes államok önálló jogalkotással, költségvetéssel rendelkeznek. A szövetségi kormányzat csak azokban a tételekben hozhat törvényeket, amelyeket az alkotmány felsorol. Az egyes tagállamok bevételeinek nagy része saját törvényhozásuktól függ. (Az államok költségvetési helyzetét a közelmúltban két dolog befolyásolta: a 2008-as válság, ami, mint utaltunk rá, megcsapolta a bevételeiket, és ezzel ellentétesen, növelte bevételeiket a kapott költségvetésitámogatás-többlet.) A bevételekben a szövetségi kormányzattól ka-

pott támogatás 2016-ban 32%-ot tett ki. Ez döntően a Medicaid kiterjesztése miatt jelentkezett, amelynek következtében az egyes államok többlettámogatásokhoz jutottak a központi kormányzattól. A Medicaid jelenti a szövetségi támogatások kétharmadát. A Medicaidhez bejelentkezők száma 2008 és 2018 között erősen, majdnem 60%-kal megnövekedett.

Abban az esetben, ha a válság miatti hiányokat az önkormányzatoknak hitelfelvétellel kell megoldaniuk, komoly gond jelentkezik. Nekik ugyanis – szemben a központi költségvetéssel – mindenképpen számolni kell a kamatteherrel, hiszen az önkormányzatoknak nem utal vissza a hasznából a Fed, illetve a létrehozandó speciális intézmény, a *special purpose vehicle* (SPV) úgy, mint a költségvetésnek a föderális értékpapírok vásárlása után. (Hacsak nem hoznak létre maguk az egyes államok is saját lokális közösségi bankot, amely élhetne a haszon visszautalásával az önkormányzatok felé. Legalábbis ezt a megoldást javasolja Ellen Brown idézett publikációjában.)

Néhány szóban térjünk ki az előbbiekben említett speciális intézmény, az SPV szerepére! Az SPV valójában egy *árnyékbank*: az értékpapírokat pénzzé változtatja, amelyek bármilyen fizetésre felhasználhatók. Ehhez korlátlan finanszírozást kap a Fedtől. Az egyetlen korlát, hogy nem vásárolhat tőzsdén jegyzett részvényeket és junk bondokat. A Fed a szabályai szerint csak állami garanciákkal bíró értékpapírokat vehet, állampapírt, jelzáloggal fedezett, kormányügynökségek által kibocsátott papírokat, a Fannie May és Freddie Mac papírjait, és – esetleg – önkormányzati kötvényeket. Utóbbinál azonban kérdéses volt az állami garancia. Ennek a problémának a megoldására szolgál a Fed által a költségvetéssel közösen finanszírozott SPV.

A szövetségi költségvetés, a Treasury 425 Mrd dollárral „beszáll" az SPV alaptőkéjébe. Ezt a Fed tovább finanszírozza. Így az SPV akár 4-5 ezermilliárdot kitevő eszközállományt is megmozgathat. A kérdés az, mekkora lesz az innen továbbadott kölcsönök kockázata. Nyilván az a megfontolás húzódik meg a konstrukció mögött, hogy a hitelek kockázata a tőke mértékéig mindenképpen a kincstáré. Becslések szerint az esetleges veszteségek várhatóan nem haladják meg a költségvetési beszállás mértékét. (Tehát a finanszírozó Fedet nem érheti jelentősebb veszteség.)

Szemben azzal, amikor a Fed vásárolt kormányzati értékpapírokat, és azt a mérlegében tartotta, jelen esetben valójában a *kincstár, a Treasury vásárol értékpapírokat* az SPV-n keresztül, amelyet kontroll alatt tart, de *a Fed finanszírozásával*. Bizonyos értelemben a Fed így lehetőséget ad a kincstárnak a pénznyomáshoz való hozzáférésre. A Fed és a kincstár ilyen szoros együttműködése egyfajta *államosításként* is felfogható. Legalábbis egyes elemzők így vélekednek.[4]

Ez a konstrukció most a vírus elleni küzdelmet szolgálja, de bármikor felhasználható más célra is, adott esetben a piac befolyásolására, egy választási kampány idején… (Ma még nincsenek ilyen SPV-k, de elvileg létrehozhatók.) Vagy például a régóta esedékes infrastrukturális projektek finanszírozására, a Medicare kiterjesztésére, alapjövedelem adására, esetleg a diákhitel-adósságok enyhítésére – amire eddig, mint utaltunk rá, nem volt pénz. Sőt ily módon az állam akár bizonyos bajba került bankokat vagy gyógyszergyárakat, olajtársaságokat, esetleg más cégeket is megszerezhet, és a közérdek szolgálatára átállíthatja őket.

Álljunk meg itt egy pillanatra! *Feltaláltuk a szocialista kapitalizmust?* Azt a rendszert, amelyben *állami vállalatok* közérdeket szolgálnak, jegybank vagy közösségi tulajdonú bankok által finanszírozva? Mint egykor, a tervgazdaságban? (Az összehasonlítás nyilván sántít, mert a szocialista tervgazdaság diktatúra közepette működött. A modern fejlett világban azonban elméletileg demokratikusan választott kormányok léteznek.)

A „kis államot" szorgalmazó gazdaságpolitikai elméletekbe eddig nem fért bele az állami tulajdonú vállalkozások léte a versenyszférában. Európa pénzügyi szektorában például, éppen a piacgazdaságra hivatkozva, komoly gondot jelentett az állami (tartományi) tulajdonban lévő Landesbankok megléte. Azt mondták a versenytársak, hogy a német Landesbankok fölötti állami, tartományi tulajdoni garancia versenyelőnyt jelent számukra. Az EU törvényhozása a versenysemlegességre hivatkozva e banki jogállás megszüntetését szorgalmazta.

Sajnálatos módon mégiscsak bajba kerültek ezek az intézmények is, mert bevásároltak az ún. mérgezett amerikai eszközökből. Meglepetést is jelentett 2008 után a német államnak, hogy valóban élnie kellett bankmentő eszközökkel. Korábban – szemben az USA tapasztalataival – a német bankrendszerben nem voltak komoly problémák. Általában a bankfelügyelet kivezette a piacról a kevés, bajba került intézményt még az előtt, hogy komolyabb veszteséget jelentett volna a csődjük a betéteseknek vagy az államnak, illetve a betétbiztosítónak. Csakhogy a nagy amerikai banki konglomerátumok világméretekben terjesztették mérgezett „termékeiket", és behatoltak ezekbe az egyébként szolid üzleti körökbe is. A Landesbankokat éppúgy jól fizetett menedzserek vezették, mint a többi kereskedelmi bankot, s ők eredményt akartak produkálni. Így a tulajdonosi szerkezet sem mentette meg e köztulajdonban lévő bankokat a 2008-as válság kellemetlen hatásától.

Igaz, 2008-ban az amerikai bankrendszert is ki kellett mentenie a szövetségi államnak, hiába volt a pénzügyi intézményrendszer döntően magánalapon szervezett. Ebből azért látható, hogy nemcsak a köztulajdonban lévő, de a magánalapú bankvállalkozás sem garancia arra, hogy a rossz döntések minimalizálhatók.

Témánk szempontjából az a döntő kérdés: Meghatározhatja-e vajon egy demokratikusan választott kormány, hogy mikor vegyen állami kezelésbe versenycégeket? Mit tekint közérdeknek? És annak finanszírozására felhasználhatja-e a vele együttműködő központi bankot? Lehet-e az állam magánjogi alapon tulajdonosa a bankoknak (esetleg gyógyszergyáraknak vagy más, nemzetbiztonsági szempontból fontos cégeknek)? A 2008-as válság kapcsán az USA-ban elfogadottá vált, hogy a bankok kimentése nemzetbiztonsági jelentőségű. Ezért Amerikában kimentették az AIG biztosítót, és „*conservatorship*" alá vonták például a Fannie May-t és Freddie Macet, az állami garanciával bíró jelzálogintézményeket. Ezek a hatalmas cégek valóban rendkívüli fontossággal bírnak a jelzálogpiac tekintetében. Utóbbinak a mérete csaknem feleakkora, mint az állampapírpiacé. A „conservatorship" azt jelenti, hogy az állam beszáll a magántulajdonban lévő intézmények tőkéjébe – így fedezve a veszteségeket –, s ennek fejében korlátozza a tulajdonosi jogaik gyakorlását, továbbá igényt tart az intézmények

működésének hasznára. Mindez de facto tulajdonjog, tehát gyakorlatilag ideiglenes *államosítást* jelent. Igaz, a kormánysegítség „ledolgozása" után visszakaphatták jogaikat az eredeti tulajdonosok. A vírusválság alkalmával most, Amerikában ismét felvetődtek olyan javaslatok, hogy a válság elleni küzdelemben szükségessé válhat vállalatok állami irányítása, mint háborús helyzetben, vagy rendkívüli állapotok kihirdetése esetén. Erre azonban egyelőre nem került sor.

Mindenesetre a válság megmutatta, hogy minden lehetséges, ha a társadalom úgy akarja… Jog és gazdaság szorosan összefügg. A pénzügyi szabályok nem az égből kerültek alá, kőtáblákon, ezeket a jog alakítja, amely mögött viszont markáns társadalmi csoportok érdekei húzódhatnak meg. Az a kiadás lesz költség, amit a jog annak tekint; s az a vagyon lesz tőke, amelyet a jog azzá tesz.

Katharina Pistor, a Columbia Law School tanára rámutatott: a jog képes tőkét teremteni (Pistor, 2019). Tőkévé tud alakítani vagyontárgyakat, jogviszonyokat, megvédve azok tulajdonjogát másoktól, s felhasználásukat olyan díjfizetéshez kötni, amely a tulajdonosoknak jövedelmet termel. Ezáltal a *vagyonból tőke lesz.* A kapitalista piacgazdaságban a jog az állam hatalmát maga mögött tudva, fizikai és szellemi javak tőkeként való működését teszi lehetővé (lásd pl. szabadalmak). A jog biztosítja a banki hitelezők és az állam előnyét a csődeljárásokban, a jelzálogok érvényesíthetőségét, a pénzügyi intézmények működési szabályainak kialakítását. Az állam, ha kell, kényszerítő eszközökkel áll a jogszabályok mögött..

Ugyancsak a jog ad keretet a *banki pénzteremtéshez* is, és szabja meg a jegybanki működés szabályait. Adair Turner, a Bank of England bankfelügyeletért felelős egykori vezetője 2016-ban könyvet írt ez utóbbi kérdésről (Turner, 2016). Rámutatott: a korábbiakban az elmélet azt mondta, pénzt csak a bankok teremthetnek. Az állam általi pénzteremtést valami ördögi dolognak tartotta. A mainstream elmélet szerint a jegybankon kívül, azt multiplikálva, csak a magán kereskedelmi bankok tudnak pénzt teremteni, azon egyszerű módszerrel, hogy a könyvelés szabályai szerint egyszerre helyeznek egy összeget mérlegük eszköz- és a forrásoldalára. Ha a kereskedelmi banki pénz kikerül a banki klíringkörből, akkor természetesen már a jegybank által teremtett pénzre van szükség. (Érdekes, hogy valamennyi központi bank kutatógárdája ugyanazon időben érezte szükségét, hogy rámutasson a mindennapi tényre, a magánpénzteremtésre. 2014–2015-ben sorban jelentek meg cikkek a témáról a Bank of England, a Fed és a Bundesbank bulletinjeiben, s nagyjából ugyanakkor a magyar sajtóban is (Botos, 2016). Természetesen nem maga a tény volt újdonság, csak az a kérdés, hogy ki és mi jelenti a pénzteremtési tevékenység korlátját. Hiszen a pénzelmélet abból indult ki, hogy a túlzott pénzmennyiség inflációt okoz, így káros a gazdaság számára, ezért keretek közt kell tartani. Úgy vélték, a kereskedelmi banki pénzteremtés ennek gátját tudja vetni, a jegybanki korlátozásokkal meg különösen. Az állam viszont lehet felelőtlen.

Turner világossá tette, hogy a nyakló nélküli állami költekezés valóban nemegyszer okozott inflációt a történelem során, és ezáltal válságokat is. Ugyanakkor az is tény, hogy *a felelőtlen magánbanki pénzteremtés* ugyanúgy eredményezhet válságot, hiszen a magánhitelezés „elszaladása" volt a 2008-as válság oka. Ezt nem lehet az állami túlköltekezés számlájára írni.

Joggal teszi fel Turner a kérdést: Akkor mi a lényegi különbség a két megoldás között? Nyilván az, hogy milyen célokra használják fel a pénzteremtés lehetőségét. Garantálható-e a kormány esetében, hogy a pénzteremtés valóban kizárólag fontos közcélokat szolgál? Biztos-e, hogy a magánérdeket követő kereskedelmi bank, élve a jog adta lehetőséggel, mint a piac láthatatlan keze, valóban csak hasznos, a közösség érdekét szolgáló célokra ad-e majd hitelt? A kérdés valóságos, és a válasz nem egyértelmű. Nem az állami címke tesz valamit közérdekké. Közösségi érdek lehet adott esetben olyan magánérdek követése, amelynek esetében a meghitelezett termék, szolgáltatás előállítása valóban a széles közösség jólétét emeli. De azért nem minden magán-hitelkereslet kielégítése teljesíti ezt a kritériumot. A hitel iránti kereslet megléte nem feltétlen garancia a közérdekű hasznosságra! A bankokhoz ugyanis – pl. az ingatlanüzlet felfutásakor – lehetett spekulációs céllal is hitelért folyamodni, és ameddig az „ingatlanlufi" ki nem durrant, ez a kérelem akár „jó hitelkérelemnek" is tűnt. A pénzügyi intézmények kicsinek vélték a kockázatot, a „tail risk"-et. Garantáltnak látszott a felvett összeg visszafizetése, olyan nagy volt a kereslet az értékpapírosított hitelek mint befektetési termék iránt. A bankok – noha alkalmaztak jól megfizetett kutatógárdát a kockázat felméréséhez – nem érzékelték a makroszintű problémát, így nem tudták kivédeni a 2008-as válságot (Turner, 2016).

Egy azonban biztos: ha a kereskedelmi bankok teremtik a pénzt, a haszon döntő része bizonyosan náluk marad. Ez igen nyomós érv a kereskedelmi banki lobbik számára a pénzteremtés előjogának további fenntartásáért folyó küzdelemben.

Most itt van a vírusválság. Aligha lehet kétséges, hogy a válság elleni harcban a *pénzteremtésnek közérdekű célja van* (vagy legalábbis lehet). Vajon jelenleg hogyan ítélhetjük meg a fenti kérdést? Ki teremtsen pénzt?

Hosszú időn keresztül úgy lehetett feltüntetni a magánpénzteremtést, mint ami a piac spontán működésének eredménye. Amikor azonban a gépezet akadozni kezdett, a pénzügyi intézmények mindig megtalálták a módját, hogy az állam segítségéért folyamodjanak. A hatalom – lássunk világosan – a demokráciákban is a vagyonos csoportok kezében van, ezt Joseph Stiglitz számtalan munkájában bemutatta.[5] A modern demokráciákban ugyan folyamatosan ápolják azt az illúziót, hogy a „shoeshine boy" is válhat milliomossá, de azért ez inkább csak mese. Nem minden átlagember válhat vagyonossá, sőt. Így pedig a hatalom gyakorlásához sem férhet hozzá úgy, mint az a bizonyos felső 1%.

Tény, hogy ma már minden egyes polgár a szavazóurnákhoz járulhat. De hogy mit válasszon, azt nagyban befolyásolja a média. Az is meglehetősen közismert, hogy milyen manipulációs eszközök állnak a politikai erők rendelkezésére. Nagy információs különbségek léteznek a szavazók szuverenitása között, amit végső soron befolyásol az anyagi helyzettől nem független műveltségi szint is. A választási hadjárat gyakran pénzkérdés Amerikában; a felhasználható anyagi eszközöket többnyire törvény szabja meg. A 20. század elején Amerikában még a jog korlátozta a vállalatokat a választási támogatások mértékében, ezt azonban a közelmúlt törvényhozása eltörölte. Stiglitz úgy fogalmazott, hogy Amerikában manapság nem az „egy ember, egy szavazat", hanem az „egy dollár, egy szavazat" elve érvényesül (Stiglitz, 2015). Így olyan törvényhozók kerülhetnek a hatalomba, akik továbbra is képesek biztosítani, hogy az érdekcsoportjuk-

nak megfelelően alakuljanak a szabályozások. Számtalan példát lehetne erre hozni, de elég csak a banktörvények körüli amerikai fejleményekre utalni. Raghuram Rajan a nagy pénzügyi válság után készült sikerkönyvében javaslatot tett a bankméretek törvényi redukálására (Rajan, 2011). Ne lehessen arra hivatkozni, hogy egy-egy bank „too big to fail"! Mi valósult meg ebből? Semmi. Ellenkezőleg, a bankkoncentráció csak erősödött 2008 óta. Még azt a törvényt is fellazították az USA-ban, amelyik a válság után született a szektor kockázatainak csökkentésére (Dodd–Frank). Az *állam* tehát soha nem pusztán „éjjeliőr" a kapitalizmusban, hanem *a gazdaság működési feltételeinek alapvető meghatározója,* a szabályok alakítója. A jog nemcsak a magántulajdonon alapuló gazdálkodási rendszer sérthetetlenségét biztosítja, de aktívan hozzá is járul a fennálló társadalom jövedelmi különbségeinek újratermelődéséhez.

És ha vigyázó szemünket Brüsszelre vetjük?

A jog és gazdaság összefüggése még bonyolultabb az európai integrációs viszonyok között.

Európában kezdetektől fogva két elképzelés ütközött: a nemzetállamokon alapuló összefogás és az Európai Egyesült Államok gondolata, amelyet Jean Monnet képviselt. Mind a mai napig birkózik ez a két koncepció. A különbséget érdemben kifejteni „szoroska hely az itteni" (Arany János). Itt csak néhány mozzanatra hívnám fel a figyelmet.

Az amerikai államok között van közös elvi platform. A mai napig összekötő kapocs a kereszténység.[6] Társadalmi berendezkedésben Észak és Dél államai között ugyan voltak jelentős különbségek a 19. század végéig, ezt azonban a polgárháború eltörölte. És bár nincs deklaráltan hivatalos nyelv a legtöbb amerikai államban, azért a gyakorlatban mindenütt az angolt használják. Közös a valutájuk, a dollár, és a hadseregük, a külpolitikájuk, de legfőképpen: *jelentős a föderális költségvetésük mértéke.*

Európában viszont más a helyzet. Sok évszázados, évezredes hagyományokkal bíró, eltérő nyelvet beszélő, eltérő kulturális örökséggel rendelkező jogi egységekről van szó. A 20. századig a mai Európa országainak lakosságát is döntően keresztény (katolikus és protestáns, s részben ortodox felekezetű) közösségek alkották. Egyes államaiban a lakosság többsége ma is ezt a vallást jelöli meg a felmérések, népszámlálások alkalmával. Az EU alaptörvénye azonban a keresztény gyökereket nem sorolta az EU örökségei közé. Holott ez nagymértékben erősíthette volna a *közös kulturális bázist,* hiszen minden másban jelentősek a különbségek. A gazdasági közösségként induló integráció számos tekintetben nem fejlődött politikai integrációvá, föderális közösséggé. Nincs közös hadserege, és a szándék ellenére valutája, az euró se minden tagállamban használatos. A legnagyobb különbség azonban a központi költségvetés és az egyes államok költségvetésének igencsak eltérő mértéke. *A szövetségi költségvetés az USA-ban az összes állam költségvetésének többszöröse.* Európában ezzel szemben az *EU költségvetése a 2%-át sem éri el a tagállamok összesített költségvetésének.* Az átlag EU-s állampolgár 240 eurót fizet be évente a közös költségvetésbe, alig többet, mint napi egy kávé értéke.[7] Ennek egyértelmű a következménye: a legfontosabb kötelező közszolgálati funkciókért nem a közösségi, hanem a nemzeti költségvetések, így azok kormányai felelnek.

(Egyébként az EU-nak a francia államapparátus felénél kisebb adminisztratív személyzete van. Igaz, a feladatköre sem olyan kiterjedt, mint egy nemzeti költségvetésnek.)

Az USA-ban a közszolgáltatásokat a központi költségvetés finanszírozza. Az egészségügy és a nyugdíj kérdései ott a közösségi költségvetés körébe tartoznak, az osztja le a támogatást az egyes államoknak. Európában ezek nemzeti hatáskörben vannak, eltérő rendszerekben. Ami a hadi kiadásokat érinti: az USA-ban a *katonai költségvetés* a kötelező funkciókon felüli föderális kiadások felét teszi ki, több mint 600 Mrd dollárt. Ez hatalmas összeg: az USA a világ legnagyobb hadseregét tartja fenn.

Európában 1985-ben még a közös költségek 70%-a mezőgazdasági támogatásokra ment. Ma ez kb. már annak csak a fele. (Annyi biztos: az agrártámogatások következtében Nyugat-Európa már régen elérte a világtól e téren való függetlenséget. Megjegyzendő: a 2004-ben csatlakozó országok másodrangúak voltak, hiszen kezdetben kevesebb támogatást kaptak, mint az eredeti vagy korábban csatlakozott tagok.) Jelenleg a közös pénzek alapvetően beruházási célokra fordítódnak. Az EU-ban minden ország nyelve hivatalos nyelvnek számít (Sokat is költ fordításra az Unió, bár ez nem több, mint fejenként évi 2 euró.) Dokumentumait általában angol nyelven fogalmazzák, az adminisztráció is ezt a nyelvet használja.

Közismert, hogy a nyelv jelentős gondolkodási struktúrát is magában foglal. A nyelvi különbözőség kulturális különbözőséget is takar. Az identitásnak mindig fontos eleme az anyanyelv. Az európai államokban – ámbár mindenütt tanítják az angol nyelvet – az oktatás alapja feltétlenül az anyanyelv. (Kivéve ott, ahol többnyelvű, többnemzetiségű uniós országokban, az európai tagság ellenére, még mindig hátráltatják, sőt büntetik a kisebbségek anyanyelvhasználatát. Nem is érthető, hogyan tűrheti ezt az emberi jogokra olyan érzékeny EU.)

Európai polgár olyan mértékű azonosságtudatot, mint az amerikai, semmiképpen nem mondhat magáénak (Amerika számos államában a kisiskolások szívükre tett kézzel minden reggel elmondják a hitvallást arról, hogy ők az amerikai zászló által képviselt ország hűséges polgárai) (Stiglitz, 2013). Eléggé távol vagyunk még attól az integráltságtól, amelyet az Egyesült Államok elért. S ami ahhoz kellene, hogy Európában egy nemzetek feletti, föderatív állam jöjjön létre.

Mindezt figyelembe véve, mit tudott tenni az EU a jelen állapotában, mint közösségi intézmény, a koronavírus elleni küzdelemben? (Mindenesetre csak kiegészítésképpen ahhoz, amit a nemzetállamok tesznek.) Két dologról van szó. Elsődleges követelmény az emberéletek veszélyeztetésének mérséklése, a másodlagos: megoldást kell találni arra, hogy a leállások miatt az emberek megélhetés nélkül maradnak. Tenni kell a járvány ellen, de az emiatt szükségessé váló intézkedések, a távolságtartás következtében bekövetkezett *gazdasági visszaesés* ellen is. Különösen a leginkább érintett ágazatokban, amilyen például a turizmus. Egyrészt azonnali segítséget kell adni az egészségügyi szervezeteknek, intézményeknek, az egészségügyben dolgozóknak, hogy teljesíteni tudják a feladataikat. Másrészt a leállások miatt jövedelem nélkül maradt embereknek a minimális megélhetést kell biztosítani. „*Lives and livelihoods*" – ahogy az angol nyelvű publicisztikában idézik (The Economic Times, 2020). Vagyis, az *élet* mellett a *megélhetést* is segíteni kell. Gazdasági perspektívában is kell gondolkodni!

A gyors segítség jegyében Brüsszel számos lazítást, átcsoportosítást tett lehetővé, már a jelen kereteken belül is. Érzékelhető volt azonban, hogy a gazdasági probléma mértéke minden korábbinál nagyobb, ezért átfogóbb tervre van szükség. Az európai integráció erre tett egy kísérletet május végén.[8] Az Európai Bizottság elnöke, Ursula von der Leyen úgy fogalmazott, hogy a válság okozta kihívást lehetőségként kell kezelni, amely módot ad stratégiai fontosságú reformkezdeményezésekre. Nem csupán a válság kezelésére, de a jövőbeni válságok elkerülésére is alkalmas változtatásokat kell végrehajtani.

Az általa előterjesztett tervezetet egyfajta *New Deal*ként kezelve, „*Green Deal*"-nek nevezik. Ezzel egy csapásra több dolgot is szeretnének elérni: egészségesebb környezetet biztosítani, a digitális átállást segíteni, beruházásokkal új munkahelyeket teremteni s a megújuló energiák áttörését elérni. A jövőbe történő beruházásokra koncentráló és egyben munkahelyteremtő elképzelés *Az EU jövő generációja* (EU next generation) nevet viseli, és fő célként a „zöldítés" programját határozza meg.

A terv megvalósításához azt tervezték, hogy átmenetileg felemelik a Bizottság saját forrásainak plafonját, az EU bruttó nemzeti jövedelme 2%-a mértékéig. Oly módon, hogy a Bizottság élve a rendkívül erős hitelminősítésével, 750 Mrd euró értékben hitelt vesz fel a pénzpiacokon. Hasonló műveletre korábban is sor került, az EU-szerződés 122. §-a alapján, a pénzügyi válság idején. Ez a forrása az EU ún. SURE intézményének is, amelyet arra a célra hoztak létre, hogy az uniós országok *ideiglenes munkanélküli-támogatási rendszereket* építhessenek ki a vírusjárvány miatt elbocsátott emberek számára. De ilyen méretekben még soha nem merült fel az alkalmazás gondolata.

Végül is a konkrét mértékek a júliusi EU-csúcs maratoni vitáinak eredményeképpen lényegesen megváltoztak, hiszen mindvégig igen nagy volt a különbség az egyes tagországok hozzáállásában. A svédek, dánok, osztrákok és hollandok csak a hitelként való továbbadást tartották elfogadhatónak. A spanyol kormány által vezetett csoport elképzelései tavasszal – a másik oldalról – a javaslaton messze túlmenően, az összeg kétszeresét is elképzelhetőnek tartotta volna, *kifejezetten juttatásként*, a közösen felvett hitel terhére (EP, 2020). Maga a bizottsági alapjavaslat a felveendő hitel nagyobb hányadát szánta támogatásnak, s kisebb részt, 250 Mrd-ot kívánt hitelként továbbadni. Ezt a „fukar négyek" nem fogadták el, úgy vélték, sérülne az arányosság elve a kapott szolgáltatások és a befizetések értéke között. A júliusi csúcson végül is kompromisszumban sikerült megállapodni. A végső arányok 360 Mrd euró *kölcsön* és 390 Mrd euró *támogatás* lett (Portfolio.hu, 2020). A takarékos országok engedményt kapnak majd a befizetéseiknél, ezzel közelítve az arányosság elvéhez.

A tervek szerint programokon keresztül becsatornázzák majd a forrásokat a rászoruló gazdaságokba. A hiteleket a jövőbeni költségvetésekből törlesztenék 2028 és 2058 között. Ehhez majd értelemszerűen megfelelő közös források, feltehetően újabb befizetések, EU-szintű adónemek lesznek szükségesek. Mindenesetre módosítják majd az államok költségvetése és a közösségi költségvetés arányait. Azzal, hogy a javaslat a törlesztés idejét erősen kitolja, módot ad a kérdés alapos megvitatására, a megfelelő formák megtalálására. Ugyanakkor már most segítség lenne a rászorulóknak.

Az egyik „csatorna" a REACT-EU program, amely a helyreállítást segítő beruházásokat takarja. Ez kiegészítésképpen jelenik meg az európai regionális fejlesztési alap és

az európai szociális alap 2014–2020-ra tervezett forrásaihoz, ideértve a legszegényebb országoknak nyújtott segélyek alapját is. Egyértelműen többletpénzt jelent az eddigi forrásokon felül, az érvényes keretek felülvizsgálásához kapcsolva, és nem jelentheti a jövőbeni források csökkentését, hanem a 2021–2027-es tervezési időszak forrásai fölötti összeget foglal magában (EC, 2020). Felhasználási területei a *zöldítés, a digitalizálás és a gazdaság rugalmas ellenálló képességének fokozása* lesznek: az állások megtartása, a kis- és középvállalkozások működő tőkéjének megtámogatása, az önfoglalkoztatók segítése, munkahelyek kreálása, különös tekintettel az ifjúsági munkanélküliség csökkentésére. A megfelelő felhasználási területek megtalálásának módszertana nyilván nem lesz egyszerű feladat. Úgy tűnik mindenesetre, hogy *az ifjúsági munkanélküliség* az egyik legfontosabb mutató lehet a szétosztásnál. A vidékfejlesztés is részesül többletpénzben: a farm to folk, tehát a *„birtokról az asztalra"* program például az egészséges biotáplálkozás elősegítését szolgálná. Fontos cél lesz a magánberuházások ösztönzése is, és a válság tanulságaképpen szánnak összegeket az egészségügy fejlesztésére, az egészségügyi kutatások támogatására. A globális kitekintés jegyében a humanitárius segélyeket is növelik.

Ha az EU lépését összehasonlítjuk az USA gyakorlatával, látható a fontos különbség. Az USA-ban a föderális államadósságot felvásárolja a Fed. Európában a brüsszeli bizottság pénzpiacokról vesz fel hitelt, nyilván a szabályzatokban megfogalmazott inflációs félelem miatt, ami tiltja a költségvetési papírok monetizálását. A Fed megteheti, a Bank of Japan megteheti. Az ECB nem.

Mindenképpen elgondolkodtató, hogy az EU-szerződés merev költségvetési szabályai éppen azokban az országokban nem engednek meg költségvetési lazítást, amelyekben a legnagyobb szükség lenne rá. 2020 márciusa után az USA kormányzata a GDP 14%-át kitevő pótlólagos költekezést valósított meg. Japán 21%-ot, Ausztrália 10%-ot, Kanada 8,4%-ot. Európában országonként lényegesen kisebbek és nagyon változatosak az arányok: Olaszország 1,4%, Spanyolország 1,6% pótlólagos kiadást tudott fordítani a vírusválság elleni küzdelemre, Németország és Franciaország 4,9–5,0%-ot. Rendkívül fontos lesz ezért a közös források segítségével segíteni a nehezebb helyzetben lévő országokat. S az is, hogy ezt az alkalmat össze kell kötni a struktúrapolitikai változásokkal.

És a fejlődő országok?

A felzárkózó országok a G20-on belül csak átlagosan 3%-ot tudtak felmutatni a mobilizált védekezési források terén, a fejlettek átlagos 11%-ot meghaladó „mozgósításával" szemben. (A szórás nagy, mert Dél-Afrikának például 10%-ot sikerült mozgósítania.) Indiában viszont – bár Modi miniszterelnök egy 10%-os csomagról beszél – valójában a friss pénz csak 1%. A többi átcsoportosítás, korábban eldöntött kiadások átnevezése. A G20-on kívüli többi fejlődő országnak azonban még minimális költségvetési lehetősége is alig van (Ghosh, 2020).

Mindez a hosszú ideje fennálló szisztematikus világgazdasági aránytalanságok eredménye. Azok a fejlődő országok, amelyek külföldi kölcsönökre szorulnak, kis fiskális mozgástérrel sem rendelkeznek. Sokan szorgalmazzák ezért az IMF újabb SDR-kibo-

csátását, hogy valamennyire lélegzethez jussanak azok a gazdaságok, amelyeket többnyire hatalmas felhalmozódott adósság nyomaszt. Az afrikai országok – Jayati Ghosh hivatkozott tanulmánya szerint – többet költöttek összességükben adósságszolgálatra, mint egészségügyre. Még a hazai valutában kibocsátott állampapírjaiknak is a bő negyedrésze külföldi kézben van, nem beszélve az eleve devizában denominált adósságokról. Egy részük az adósságszolgálat teljesítésének a határán van, de amelynél nincs ilyen helyzet, az is retteg a tőkemeneküléstől.

A válság kitörése óta már 100 Mrd dollár hagyta el ezeket a fejlődő országokat. Ebben nemcsak a külföldiek pénze, de a saját polgáraik pénzvagyona is benne van, hiszen a liberalizálás, amit a nemzetközi intézmények tanácsára megvalósítottak, lehetővé teszi a saját valuta átváltását és kivitelét. Várható, hogy az amúgy is eladósodott fejlődő országokban a koronavírus-válság után újabb *szuverén adósságválság* bontakozik ki. Egyébként a fejlődő országok legnagyobb egyéni országhitelezője Kína. A kieli Institute for World Economy becslése szerint a fejlődő és felzárkózó országok mintegy 380 Mrd dollárral tartoznak Kínának. Ezek a hitelek gyakran kereskedelmi projektekhez kötődnek, piaci kamatokkal és kikötött biztosítékokkal, fedezetekkel. Összehasonlításképpen: a Párizsi Klub összes országa felé fennálló adósságuk 246 Mrd dollár, ami ennél lényegesen kisebb (*The Economist,* 2020). Lehetséges, hogy Kína elfogad egy átütemezést. De az is lehetséges, hogy megragadja az alkalmat, hogy érvényesítse tulajdonjogát, rátegye a kezét a lekötött fedezetekre. Mindenképpen erősödni fog ezen országok Kínától való függése, ami a jövőben markáns változásokat hozhat a világgazdasági helyzetben.

Egyébként Indiában komoly a félelem a növekvő költségvetési hiányoktól s az így emelkedő – amúgy is magas – államadósságtól. Láttuk, hogy India nagyon szerény összegeket tudott a költségvetéséből a vírus elleni küzdelemre fordítani. Éppen azzal magyarázták a minimális költségvetési kiadásokat, hogy aggódnak az ország szuverén adósbesorolása miatt, amit az esetleges deficit rontana. Raghuram Rajan, az indiai központi bank korábbi elnöke javasolta ezért a befektetők megnyugtatására egy független költségvetési bizottság felállítását s egy középtávú terv jóváhagyását, amely szerint a válság után a gazdaság visszatérne a korábbi adósságmértékekhez (Rajan, 2017). Ugyanakkor hangsúlyozta: az emberi életek megmentése a jelen különleges időszakban mindenképpen fontos; megelőzi az egyensúlyi szempontokat is. Másrészről kifejtette, hogy lehetetlen tartósan fenntartani a gazdaság karantén miatti lebénulását. Mivel meglehetősen jól ismeri az indiai gazdaság helyzetét, tisztában van a kormány szűkös pénzügyi lehetőségeivel. Maga sem tud most mást tanácsolni, mint a kormányzati prioritások átrendezését. De mindenképpen szorgalmazza a túlélést segítő források megtalálását, a hatóságok összefogását a NGO-kal az élelmiszersegély biztosításában, továbbá a kilakoltatások megtiltását.

A kisvállalkozások helyzete nehéz Indiában. A nagyobb vállalatok, amelyeknek a kicsik a beszállítói, fel tudnának venni forrásokat, és azt tovább tudnák adni. A bankok nehezen adnak hitelt a kisebb vállalkozásoknak, mert saját portfóliójuk romlásától tartanak. A vállalati kötvények sem jelentenek megoldást, mivel piacuk gyenge Indiában. Rajan ezért javasolja a bankok kisvállalati hiteleinél, hogy a kormányzat vállaljon

fel bizonyos garanciát, legalább a kisvállalkozásoktól bejövő előző évi adó mértékéig. (Logikus: hiszen ha nem maradnak talpon, akkor nem lesz ez évben adófizetés sem a részükről.) A kötvénypiac élénkítésére pedig azzal a javaslattal él, hogy bátorítsák a befektetési alapokat, a bankokat a jó minőségű kötvénykibocsátók papírjainak vételére. Legyen például lehetőség ezen kötvények repocélra való felhasználására a bankok részéről. (Ehhez ugyan a központi bank törvénymódosításával kell számolni, de Rajan szerint a lépés célszerűnek látszik.)

Vagyis: a nemzetközi pénzügyi világban mindenütt szükségessé válik a válság hatására a merev szabályok rugalmasabbá tétele. Nem lehet, hogy a világ a saját korábbi szabályrendszerének a foglya maradjon! Ezt számosan érzékelik, de a pénzügyi közvélemény nehezen változik. A dél-afrikai pénzügyminiszter-helyettes például azt a javaslatot tette, hogy a jegybank vásároljon közvetlenül államkötvényeket. Hatalmas kavarodást okozott ezzel a gondolatával, amelyet egyébként a jeles professzor, Jayati Ghosh teljesen logikusnak és normálisnak nevezett, mivel az USA is, Japán is monetizálta a deficitjét (Ghosh, 2020).

Természetesen a külföldi valutáktól függő gazdaságokban a helyzet nehezebb, mint a tartalékvaluta országában. De látni kell, hogy mindenképpen rendkívüli időket élünk. Rajan úgy fogalmazott, hogy India a függetlenné válás és a központi bankjának megalakítása óta a legnagyobb kihívással áll szemben. Érzékeltük, hogy az USA helyzete is rendkívüli: az 1930-as nagy válságot meghaladó munkanélküliségi adatokat produkál. Az Unió 2008-as válságból alig kilábaló országcsoportjának ugyancsak óriási kihívást jelent a mostani helyzet. Az európai mediterrán országok munkanélküliségi mutatói már eddig is tragikus mértékűek voltak. A válság is tőlük követelte Európában a legtöbb áldozatot.

Következtetés

A világ nagy régiói különbözően reagáltak – körülményeik, lehetőségeik függvényében – a vírusválságra. Látható, hogy a lokális szempontok mindenképpen előtérbe kerülnek. De az is világos, hogy csak nemzetközileg harmonizált módon tudjuk kezelni a problémát.

A természet adta kihívás mindenképpen fel kell hogy ébresszen mindnyájunkat, a pénzelmélet elemzőit, a pénzügypolitika és gazdaságpolitika irányítóit is, hogy a válság után semmiképp nem léphetünk vissza ugyanabba a folyóba. Számolnunk kell a világ megváltozott körülményeivel, és ahhoz kell igazítanunk ember alkotta szabályainkat, gazdasági elméleteinket és gazdaságpolitikai gyakorlatunkat is.

Jegyzetek

[1] Érdeméül legyen mondva, Sen kétségtelenül megpróbálta a fejlődő országok problémáit, a szegénység kérdését tematikává tenni a közgazdaságtanban. Későn is kapta meg érte az elismerést, a Nobel-díjat. Általában hamarabb díjazzák a bizottságban a pénzcsinálás tudományát, mint a közjó kutatását. Gunnar Myrdal is idős volt, amikor megkapta a díjat. Pedig az élet – mint Robert C. Mertonnál – gyakran elég

hamar bebizonyította, hogy az elmélet olykor nem állja ki a gyakorlat próbáját. Amartya Sen egyébként indiai állampolgár maradt egész életében, és nemcsak Amerikában és Angliában, de Indiában is folyamatosan tanított és tanít. Tisztelet neki.

[2] Ellen Brown amerikai jogász, író, közéleti aktivista, a public banking szorgalmazója.

[3] Fiscal 50: State Trends and Analysis. PEW Analysis, www.pewtrusts.org/en/research-and-analysis/data-visualizations/2014/fiscal-50#ind0.

[4] Jim Bianco on Policy Responses to the Coronavirus: Details, Implications, and Concerns Moving Forward. The post-virus economy faces possibility of higher inflation, threats to Fed independence, and increased pressure on the European Union. In: Macro Musings (ez egy új csatorna az USA-ban, amely makrogazdasági témákkal foglalkozik, közérthetően).

[5] Legutóbb Stiglitz, 2019.

[6] Az USA alapvetően, 70%-ban keresztény, túlsúlyban protestáns felekezeteket követő ország. Ez a huszadik század második feléig mindenképpen az 50 tagállamot összekötő, közös vonás volt, ami az állam és egyház határozott szétválasztása után is jellemző maradt. A katolikusok aránya 20% körüli. Egyetlen elnökük volt katolikus, J. F. Kennedy. Az államok között a vallásfelekezetek szerinti különbség elég markáns. Pennsylvaniát a kvékerek alapították, Utah állam a mormonok fő központja. Az USA-ban él az Izraelen kívüli legnagyobb zsidó közösség is. Nyilván a bevándorlás kialakított más vallásokat követő népességcsoportokat is, ezek számaránya azonban kicsi. A vallásos elköteleződés a millennium után születetteknél azonban gyengült (Erin Duffin: *Religious affiliation in the United States by age*. Statista, 2017).

[7] Fact check on the EU budget, 2018.

[8] EU press release, 27 May 2020.

Felhasznált irodalom

Botos Katalin (2016): Pénzteremtés a modern gazdaságban. *Pénzügyi Szemle,* 61. évf., 4. sz., 456–470.

Brown, Ellen (2020): Was the Fed Just Nationalized? *The Web of Debt,* 3 April.

EC (2020): *EU Budget for Recovery: Questions and Answers on REACT-EU, Cohesion Policy Post-2020 and the European Social Fund*. European Commission.

EP (2020): *The Economy and Coronavirus: Weekly Picks*. European Parliament, 20 April, https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/645738/IPOL_BRI(2020)645738_EN.pdf.

Ghosh, Jayati (2020): Messages from „Fiscal Space". *Project Syndicate,* 13 May.

Pistor, Katharina (2019): *The Code of Capital*. Princeton University Press, https://doi.org/10.1515/9780691189437.

Portfolio.hu (2020): EU-csúcs: megvan a megállapodás! *Portfolio.hu,* július 21., www.portfolio.hu/unios-forrasok/20200721/eu-csucs-megvan-a-megallapodas-441638.

Rajan, Raghuram G. (2011): *Fault Lines. How Hidden Fractures Still Threaten the World Economy*. Princeton University Press, Princeton.

Rajan, Raghuram G. (2017): *I Do What I Do*. Harper Collins Publisher, India.

Stiglitz, Joseph E. (2013): *The Price of Inequality*. Norton&Norton, https://doi.org/10.1111/npqu.11358.

Stiglitz, Joseph E. (2015): *The Great Divide*. W. W. Norton, New York.

Stiglitz, Joseph E. (2019): *People, Power and Profits*. W. W. Norton, New York.

The Economic Times (2020): What Matters Most is Health of Real Economy, Not Fiscal Deficit: Rajan. *The Economic Times,* 25 April, https://economictimes.indiatimes.com/markets/stocks/news/india-has-to-focus-on-lives-as-well-as-livelihood-raghuram-rajan/articleshow/75355261.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst.

The Economist (2020): Sovereign Debt Crises Are Coming. *The Economist,* Economic Intelligence Unit, May, www.eiu.com/n/campaigns/sovereign-debt-crises-are-coming/.

Turner, Adair (2016): *Between Debt and the Devil. Money, Credit, and Fixing Global Finance*. Princeton University Press, Princeton.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 67–87., DOI: 10.24307/psz.2020.1006

Bruckner Éva

A halál lovasának látogatásai járványok alakjában Magyarországon

Epidemics as 'Visits by Horseman of Death' in Hungary

Összefoglalás

Magyarország az évezredek során többnyire más népek hadseregének átjáróháza és hódítások célpontja volt, amelynek következtében egyszerre pusztított az apokalipszis négy lovasa: a Hódítás, a Háború, az Éhínség és a Halál. Közülük a Halál a „pokol követe", s akár betegségek és járványok segítségével, mindennek a befejezője. A tanulmány röviden áttekinti a századok folyamán hazánkban regionálisan tároló fertőző betegségeket, majd részletesen rátér az ország egészét megcélzókra: a pestisre, a kolerára és a spanyolnáthára. Eddig fel nem tárt dokumentumok segítségével többek között olyan érdekes történetekre derít fényt, mint például miként segítette a pestis Pestet a fővárossá válás útjára, valamint hogy a 20. század elején a Tátra egyedülálló klímájára támaszkodva mely magyar orvosok gyógyították sikeresen a tbc-t. A 19–20. század fordulójára a kolera a közegészségügy és a higiénia területén hozott máig ható fejlődést. A 21. században ránk tört koronavírust a jelenlegi társadalmunkra gyakorolt hatása szempontjából veszi szemügyre.

Kulcsszavak: hódítás, háború, éhínség, halál, járványok, főváros, közegészségügy, társadalom

---

Dr. Bruckner Éva, történész. ny. egyetemi docens (ebruckner42@gmail.com).

Summary
For thousands of years Hungary has for the most part been a transit zone for other nations' armies or a target of conquest. As a result, the Four Horsemen of the Apocalypse, Conquest, War, Famine and Death were ravaging mostly at the same time. Among them, Death is "the deputy of Hell", which can destroy everything by diseases and epidemics. This study is a brief review of the infectious diseases which ravaged various regions in Hungary during the past centuries, followed by a more elaborate description of those that targeted the whole country: plague, cholera and Spanish flu. With the help of documents which have not been revealed so far, the study sheds light on interesting stories like how the plague could help the city of Pest to become the capital city, or how Hungarian doctors could successfully cure tuberculosis in the unique climate of the Tatra Mountains. At the turn of the 19th and 20th centuries, cholera triggered a development in public healthcare and hygiene that still has its impacts felt to date. The Corona virus, which hit us in the 21st century, is studied with a focus on its effects on our current society.

Keywords: conquest, war, famine, death, epidemics, capital, public healthcare, society

---

1498-ban, a reformáció és a német parasztháború előestéjén, a századfordulóig minden bajnak, háborúnak, katasztrófának, betegségnek, járványnak megélt hangulatában a magyar származású Albrecht Dürer (1471–1528) katartikus hatású fametszetsorozatban elevenítette meg a világvége hangulatát idéző *Újszövetség*-beli *Jelenések könyvé*t. Ennek egyik lapján négy lovas tereli az emberiséget az apokalipszis felé. Fehér lovon, íjjal a kezében a Hódítás; vörös lovon, karddal a békét feldúló Háború; fekete lovon, az élelmet dekázva osztogató mérleggel az Éhínség; fakó lovon a Halál, amely betegséggel, járvánnyal válogatás nélkül győz le koronás királyt, segítségért kiáltó, erős férfiakat, kisdedeket védeni akaró nőket. Ő a legerősebb, legkönyörtelenebb, „a pokol követe", maga Lucifer, és mindennek a befejezése.

Magyarország a történelme folyamán a világ legkülönbözőbb részeiről jövő hadaknak (tatárnak, töröknek, németnek, olasznak, orosznak, vallonnak stb.) átjáróháza és a hódító hatalmaknak szinte állandó hadszíntere volt. Ennek következtében az apokalipszis négy lovasa a tranzitországon többnyire egyszerre vágtatott át (Schultheisz, 2020; Laszlovszky et al., 2006).

Bélpoklosság, morbus hungaricus, francos kór és még néhány

A háború, a hódítás és az éhínség a századok során többször is jó táptalajt teremtett a többnyire halállal járó járványoknak, amelyek nem kis mértékben határozták meg az állam, a család és az egyén életét (Nékám, 1908:54).

Már a 11. században, Kálmán királyunk (ur. 1095–1116) engedelmével a hazánkon átvonuló keresztesek nemcsak új kultúrákat hoztak magukkal, hanem egy fertő-

ző betegséget, a *leprá*t is,[1] amelyet a magyarok *bélpoklosság*ként emlegettek. Az ebben a halálig hosszan szenvedést okozó kórban megbetegedett embereket lepratelepekre száműzték. A 11. századtól kezdve Európa-szerte egyre több izolálóállomást, leprosoriumot építettek, s 1325-ben már 19 ezret (Nemes, 2011) számláltak. Ezeken a helyeken a betegek csak a késő esti órákban, meghatározott színű csuklyával a fejükön, kolomppal a nyakukban közlekedhettek. E közösségek élén a közülük kikerült vezető (magister) állt, és saját adminisztrációval rendelkeztek. A 11–13. században Magyarországon többnyire olyan vidéken hoztak létre lepratelepet, ahol egyéb gyógyintézet nem működött. Akadt azonban néhány kivétel: Esztergom vagy Buda, ahol a Sáros fürdő (a mai Gellért gyógyfürdő helyén)[2] és az ispotály befogadta a leprás, később pedig a szifiliszes betegeket. A hazai ispotályok (a kórházak elődei a szegények számára) nem maradtak el a korabeli nyugati társaiktól. A helyiségeket fűtötték, a kezelteket fürdették, s tollszárral (a mai szondának felel meg) etették, aki erre rászorult (Józsa, 2008:13–15).

A leprások ápolásával, a pápa engedelmével, a Jeruzsálemben alapított Lázár-rend tagjai foglalkoztak, akik nemegyszer már maguk is fertőzöttek voltak. A Lázár-lovagok hazánkba érkezve mind több leprosoriumot vettek át. Régi okiratos forrásainkban a bőven előforduló „lázár" és „poklos" összetételű helynevek alapján követhető e betegség terjedésének az útja (Csernus, 2015). Azonban mivel a leprások száma a 14–15. századtól kezdve csökkenni kezdett, a telepeik is szűnőbben voltak (Magyary-Kossa, 1929). Régészek feltevései szerint a középkorban a Margit-szigeten szintén létesült leprosorium, ahol higiéniai megfontolásból folyóvízzel kezelték a betegeket.[3] A 14. században uralkodó Nagy Lajos (1326–1382) lovagkirályról is feltételezik, hogy a leprától elszáradt kezét takargatta a kesztyű állandó viselésével, mely tényt a *Képes Krónika* miniatűrje is megörökítette. Korabeli sírleleteink alapján elképzelhető, hogy a leprások közé nemegyszer idült bőrbajosokat (pikkelysömör, ekcéma, elefantiázis) vagy csonkolódással, torzulással járó betegségben szenvedőket (bőrtuberkulózis, bőrrák, ergotizmus stb.) is bezártak (Józsa, 1996).

A török háborúk idején a nagy elnyomorodásokat kísérteties pontossággal követte a *kiütéses tífusz* megjelenése, amely még a *morbus hungaricus* nevet is elnyerte. „Mert amikor a felszabadított Budavára alól a külföld minden nemzetségéből összesereglett had megint szerteszéledt, nemcsak dicsőséget és prédát vitt magával haza, hanem a letarolt ország átkát, a kiütéses tifuszt is. […] Mert ez volt az exportunk, amiben semmi külföld velünk konkurrálni nem tudott" (Cholnoky, 1914:54–55). Az újságíró Cholnoky Viktornak a magyar betegségként elterjedt kórról szóló, olvasmányos ismertetése több kérdést is felvet. Így például: Miért csak a német katonákat említi meg fertőzöttekként, a magyarokat s törököket pedig nem? A morbus hungaricus történetével, fészkeivel bőséges irodalom foglalkozik.[4] Ezek egybehangzó véleménye, hogy a magyarországi viszonyok és szokások (a lecsapolatlan mocsarak kipárolgása, a nehéz magyar étkezés, az italozás) erősen legyengítették a német szövetségeseinket. Mindehhez társult a közös táborok rossz higiéniai állapota: a temetetlen elhullott állatok, a rosszul elhantolt holttestek, az eltakarítatlan hulladék. A törökök nem ettek disznóhúst, nem ittak bort, és a táborhelyeket is gondosan takarították.

A tífuszt nevezték „hagymáznak" is, amely a „had mása" kifejezésből ered. Jelentése szerint a katonák nemcsak fegyverrel a kézben halhattak meg, de a rettegett kór által is. A tábori orvosok számottevően hozzájárultak az ilyesfajta vég bekövetkeztéhez: többnyire nem gyógyítottak, hanem öldököltek, gyógymódjuk kimerült a hashajtásban és az érvágásban. A legsűrűbben adott gyógyszer a sáfránnyal kevert, borral hígított, felvert tojásfehérje volt, melyet nemcsak ivásra javasoltak, de az ujjak hegyével a nyelvnek és az ínynek a véresre dörzsölésére is. Két-három alkalom után már nemigen került sor e gyógyír további használatára… (Győry, 1900:163, 168).

A tífusz ismételten a napóleoni hódítások idején terjedt erőteljesen hazánkban, majd egy jó évszázad kihagyással, az első világháború katonáit támadta, akik a hadjáratok alkalmával adták tovább a fertőzést. A Nagy Háború lett a járvány melegágya, majd két év pihenő után ismét visszatért, Trianon okozta járványként, az elcsatolt területekről kitoloncolt és elmenekült lakosoknak a pályaudvarokon nemegyszer évekig kiutalt, nyomorúságos vagonlakásaiba, ahol az életkörülmények, a higiéniai állapotok a középkort idézték (Bruckner, 2017:250).

*Morbus hungaricus*ként elkönyvelt a *tbc* – másként gümőkór, tuberkulózis – is. Valószínűleg a tífusz vívta ki elsőként e jelzőt, de kétségtelen, hogy ez a fertőző betegség szintén különös szenvedéllyel dúlt hazánkban. A főként Budapestre koncentrálódó tbc-s megbetegedések járványszerű megjelenése 1896 és 1905 között tetőzött. 1914 őszén az Osztrák–Magyar Monarchia magyar hadosztályának a galíciai állóháborúban való részvétele ideje alatti rossz higiéniai körülmények, melyek a kiütéses tífusz melegágyai voltak, tenyésztették a tbc-baktériumokat is. „Az éjjel 24 óráig a csata után beásattam a századomat, 26 órája nem ettem, víz nincs. […] Lángoló faluk, sebesültek… hat nap után tegnap megmostam a kezemet. Már hat-nyolc napja, hogy ruhát, cipőt nem cseréltem, nem ettem… folyton esik, bent ülök egy vizes lyukban, minden dolgom itt végzem el" – olvashatjuk Zámory Imre százados 1914-ben írt naplójában (Bruckner et al., 2014:175). Az első világháború éveit követően a csont-tbc radikális sebészi kezelésének következtében a hadirokkantak mellett több amputált tüdőbeteg is igényelt művégtagot és mankót.

A századforduló előtt alig léteztek fertőző beteget ellátó kórházak. Az 1892-ben létesült Szent László Kórház 1894-től fogadta be a heveny fertőzötteket. 1899-től a Szent Rókus Kórház fiókkórházaként tevékenykedett a Szent Gellért Közkórház. BM-rendelet kötelezte a törvényhatóságokat külön járványkórházak létrehozására, de a megvalósítás lassan haladt. Mivel a tüdőbetegek a csendben fertőzők közé tartoztak, nem fordítottak rájuk nagyobb gondot, a kórházakban 1913-ig nem is különítették el őket, így már a kórházak váltak a tbc gócaivá (Kiss, 2005a).

A polgári származású tbc-s betegek számára a kedvelt gyógyítási módszer a századfordulón elterjedt szanatóriumi kezelés volt. Thomas Mann *A varázshegy* című regénye Davos tüdőszanatóriumának életét, kezeléseit örökíti meg. A Monarchia „varázshegye" a Tátra lett: a 19. század végén dr. Szontágh Miklós és fia Ó-, majd Újtátrafüreden, illetve dr. Guhr Mihály Tátraszéplakon létesített világszínvonalú gyógyszanatóriumot. A tüdőbetegek kezelése a hidroterápiára, légfürdőre, napfürdőre[5] és a Tátra különleges klímájára (kevés csapadék következtében többnyire száraz légkör, védettség a

széltől, sok napfény) támaszkodott. A korabeli felfogás szerint a tüdőbaj oka a szív gyengesége, az elégtelen vérellátás, melynek következményeként rakódnak le a tüdőben a gümők (Dormandy, 2002:174–175). Ennek az elképzelésnek megfelelően a hidroterápiás kezelés célja a tüdő vérszegénységének javítása volt. Bár az orvosok közül néhányan nem tulajdonítottak jelentőséget a módszernek, az eljárás a Tátra egyedi klímájával együtt eredményeket hozott akkor, amikor 1890-ben a Robert Koch által előállított oltóanyag, a tuberkulin nem bizonyult gyógyhatásúnak (csak jóval később tökéletesítették oltóanyagként).

Guhr Mihály szanatóriumának 80 lakosztálya Trianonig az európai tuberkulózisos betegek gyógyturizmusának legkedveltebb célpontja volt, a Nagy Háború alatt pedig a tüdőbeteg katonáknak is a kezelőhelye. Ez a kór „elébb barátságot köt áldozatával, lassan, szelíden készíti el a túlvilágra… gondolatainak erőt ád, tollának varázst, ecsetjének teremtő ihletet…" (Jókai, 1963). Jókai szavait igazolja, hogy itt kezeltek több, a Tátrát megörökítő magyar festőt, az akkori Miss Európát, a cseh költőt, Jiři Wolkert,[6] és Kosztolányi Dezső is itt keresett segítséget, igaz, nem tüdőbajára, hanem súlyosbodó rákbetegségére (Bruckner, 2019). Guhr Mihály neve Trianon után elsüllyedt a magyar történelem mély kútjában, ugyanakkor Szlovákiában, Tátraszéplakon (ma Tatranská Polianka) dr. Michal Guhr és hagyatéka, a szanatórium napjainkban a reneszánszát éli (Kollárová, 2015).

Az 1490-es években Európában több országra kiterjedő, halálos kimenetelű, szexuális úton terjedő pandémia alakult ki. Nagy valószínűséggel Kolumbusz matrózai hurcolták magukkal Amerikából Európába, és a 18. századig „genius epidemicus"-nak tartották.[7] A *szifilisz* – hívták buja- vagy francos kórnak is – 1494-ben bukkant fel Magyarországon, tömeges megjelenésével a 16–17. századtól, V. Károly spanyol csapatai hazánkban állomásozásától kezdve számolhatunk (Ferencz–Józsa, 1990). Az addigi járványokkal ellentétben a bujakór elit betegség volt, elsősorban a felső társadalmi rétegekben és a katonák között terjedt. Erasmus szerint nem is számított nemesnek, aki ebbe bele nem esett. Így érthető, hogy Budáról, a királyi székhelyről II. Ulászló (1456–1516) is Zsámbékra utazott, s csak akkor tért vissza Budára, mikor a járvány már szűnőben volt, de így sem menekült meg a megfertőződéstől. Bakócz Tamás (1442–1521) prímás, a cölibátust elfogadva, a parancsolat tiltotta paráznaságot azonban gyakorolva, szintén megkapta a betegséget, de azon kevesek közé tartozott, akik nem haltak bele.

Az első világháborúban az országunkon átvonuló katonaság számára nyitva álló legális vagy illegális bordélyok feltérképezésével követni lehetne a fertőzés terjedésének útját. A kéjnők apácákra emlékeztető, csukaszürke ruhában álltak a katonaság rendelkezésére.[8] Feladatuk az állomány szexuális igényeinek kielégítése, felvilágosítása volt. Tevékenységük engedélyezésével azonban a hatóságok egyúttal a homoszexuális hajlam kialakulását is fékezni szándékozták (Kiss, 2011).

Ormos Mária írásában Hitlert, Sztálint, Lenint vizsgálja, vajon a szifilisz okozta agyi elváltozások mennyire befolyásolhatták a cselekedeteiket (Ormos, 1997). Magyar vonatkozásban kutatásra váró feladat lehet, hogy pl. Ady, Munkácsy, Paál László alkotásaiban hogyan, mikor tükröződik e betegség előrehaladott állapota.

A leghatékonyabb védekezési eljárás, a vakcina befecskendezése Európában a 18. század végén, a *fekete himlő* ellen valósult meg. A himlőt, Thomas Babington Macaulay (1800–1859) angol történész megállapításával egybecsengően, a halál összes szolgái közül az egyik legborzalmasabbnak tartjuk. A himlő válogatás nélkül ragadott el évente félmillió szegényt, gazdagot, szolgát, polgárt, királyt (a Rákóczi-szabadságharc idején, 1711-ben I. József német-római császár, Ausztria uralkodó főhercege, magyar és cseh király is himlőben hunyt el), s ha valaki mégis felgyógyult, megvakult (mint ahogy fél szemére Kölcsey Ferenc), vagy élete végéig sebhelyek csúfították a testét, arcát.[9] A betegség ellen kifejlesztett vakcina elterjedését a Monarchiában s azon belül Magyarországon Mária Terézia azzal ösztönözte, hogy saját fiait 1768-ban sikeresen beoltatta. Az általános, kötelező védőoltásról azonban csak az 1876-os közegészségügyi törvény rendelkezett (Kárpáti, 2020:68).

Az eddig röviden tárgyalt s e szűk keretek között mellőzött (diftéria, malária, skarlát, kanyaró, gyermekbénulás) fertőző betegségek leginkább a városokban vagy az ország sűrűbben lakott, elszórt vidéki gócaiban jelentek meg Magyarországon. Egész országra kiterjedő járványt a frenetikus gyorsasággal pusztító, látványos betegségek – a pestis, a kolera és a spanyolnátha – okoztak.

A dögvész képében lopakodó halál

A *pestis* magyarországi pusztításairól a középkor óta léteznek alaposabb elemzések, de csak a két utolsó nagy hazai támadásáról, az 1709–1711. és az 1738–1743. éviről születtek részletesebb feldolgozások (Győry, 1906). Több korabeli dokumentum és történeti forrás – pl. Nagy Lajos levelezése, Ursi Bertalan velencei követ jelentése (Mende, 2015:136) – alapján bizonyos, hogy 1348–1349-ben Magyarországon is aratott a dögvész. Lovagkirályunk, Nagy Lajos (ur. 1342–1382) a nápolyi királyságra várományos testvére, Endre meggyilkolásának megbosszulására 1347-ben hadjáratot indított, de a pestis visszafordította, akik pedig vele hazatértek, magukkal hurcolták a ragályt. Erre enged következtetni az, hogy 1349-ben a velenceiek nem merték a követeiket országunkba küldeni a nálunk dúló pestistől való félelmükben (Németh, 2014).

A magyarországi járványgócokról, egészen a 18. század elejéig, nagyon kevés irodalom áll rendelkezésünkre. Mivel a fekete halál[10] is szinte mindig a hadjáratok mellé társult, nem véletlen, hogy a történetében feldolgozott Rákóczi-szabadságharc alatt dúló pestisjárványról már jóval többet tudunk. A kór 1708-ban minden bizonnyal Törökország felől tört be az országba, és 1709 tavaszán tetőzött. Rákóczi a korát meghaladó járványellenes intézkedéseket hozott. A városokban pestis-, valamint a hadsereggel együtt mozgó tábori kórházak létesítését szorgalmazta. A határokon csak az árukat engedték át, az embereket, szállítókat nem. A fertőzött házakat lezárták, füstöléssel fertőtlenítették, a beteg ruházatát elégették. Rákóczi intézkedései azonban inkább csak a városokat segítették (erre utal, hogy a szabadságharc ideje alatt „csupán" tízszázalékos volt az érintett településeken a pusztulás), katonái között nem jártak látványosabb eredménnyel. Ennek fő oka a fertőzést széjjelhordó, portyázó harcmodor, valamint a nyitott déli határvidék tranzitforgalma, ahol rácok, németek jöttek-mentek,

illetve a tanult, felkészült orvosok hiánya. A gyógyításban kiemelkedő szerepet játszott a fejedelem orvosa, majd bujdosótársa, Lang Jakab Ambrus német származású orvos (1663–1725). A 16 ezer fős kurucseregből a szabadságharc végére csupán háromezer fő maradt. Gróf Bercsényi Miklós, a szabadságharc tábornoka szerint „nem is a német, hanem a pestis győzött le bennünket" (Kapronczay, 2004:48–56; Takáts, 2003; Szállási, 2004).

Szerencsétlenség Budának, szerencse Pestnek

A Rákóczi-szabadságharc katonái által is széthordott pestis megtámadta Pestet és Budát, és az utóbbiban jóval nagyobb pusztítást végzett. A hódoltság után elnéptelenedő Pest a történetíróból kiáltást csalt ki: „Ó te szánalmas Pest! Inkább pestisnek kellene nevezni!" (Bél, 1985:11). A Duna pesti oldala „egy puszta homokos part… ha szél fúj, látni se lehet a felborzolt homoktól, amott egy mocsár bűzlik" (Ráth-Végh et al., 1957:5). Buda, az egykori királyi székhely viszont ekkor a történelmi Magyarország második legnagyobb városa, lakosainak száma a 13 ezret is meghaladta, s a vásárokra érkező olasz, német, örmény, zsidó, mohamedán kereskedők alkalmanként még szaporították a számukat. Az utcáit, tereit a középkori városokhoz hasonlóan szennyvíz és az ablakokon keresztül kiloccsantott ürülék borította, rágcsálók rohangáltak fel-alá, és még az előkelőbb Vár területén is disznók és kutyák kószáltak (Poór, 1998). A hazánkba több oldalról támadó pestis Pestre betérve, mivel alig talált fertőzésre alkalmas embert, gyorsan áttért a Duna jobb partjára, s 1709 októberében a Tabánban mindjárt huszonegy halálos áldozatot követelt (Géra, 2012:139).

A védekezést gróf Kollonich Lipótnak (1631–1707) az orvostudomány akkori állásának és az addigi tapasztalatoknak megfelelően, 1692-ben összeállított pestisrendelete *(Ordo pestis)* alapján valósították meg (Vámossy, 1901). A vásártereket a falon kívülre helyezték át, s nemegyszer szüneteltették is az árusítást; takarították a tereket, s a koldusok egyénileg nem kéregethettek, csak a képviselőjük. A fertőzöttek lakta házakat kereszttel, a beteget két kereszttel jelölték meg. Betiltották a nyilvános összejöveteleket, a kocsmákat bezárták. A városkapuknál ellenőrök állták az idegenek útját, s nem egy városrészt hónapokig karantén alatt tartottak. A szegényeknek járványkórházat, lazarétumot létesítettek a Gellért-hegy lábánál (Korbuly, 1939). Tájékoztató plakátokat ragasztottak ki mindenfelé, hasonló szöveggel: „a dögvész semmi korú, nemű, rendű személyeknek nem enged, ifjat, öreget, szegényt, gazdagot, urat, szolgát, bátort, félénket, erőst, gyöngét, egészségest, nyavalyást egyaránt megtámad. A szaladókat követi… Úgy, mint más egyéb, hidegleléssel, lázzal, borzadállyal jelentkezik… bizonyos jele: mindegyik lehel ki valamely különös szagot."[11] Pesten és Budán azonban kevés és drága volt a képzett orvos, s közülük sem vállalkozott senki a gyógyítására.[12] A gyógykezelés arzénos labdacsokkal, szájba vett pestispálinkával és gyömbérrel, hánytatással, izzasztással, vizeletből készített tinktúra itatásával történt.

1710 júniusától, Pesttel ellentétben, ahol már a nyár elején megszűnt az egyébként is enyhébb lefolyású járvány, Budán újra fellángolt a pestis. A Tabán és a Víziváros után októberben a Várban, majd a következő hónapban a Horvátvárosban és az Országúton

számláltak sok halottat (Géra, 2012:150). Eközben Pest kereskedelme egyre inkább fellendült, az I. Lipót (1640–1705) által 1690-ben szabadalmazott évi két, majd 1694-től évi négy országos vásárnak köszönhetően.[13] Az eddig a budai vásárokra szállító kereskedők a fertőzött várost kikerülő utakon vagy a repülőhídon át, a pesti oldalra vitték eladni az árujukat. Ennek következtében az országos pesti sokadalmak lassan felzárkóztak Lipcse, Frankfurt nevezetes vásáraihoz, a budaiak pedig sorvadozni kezdtek. A budai városi tanács 1775-ben még egy utolsó kísérletet tett a vásári élet fellendítésére, és a pesti sokadalmakhoz alkalmazkodó, új időpontokat kértek a királytól. Öt év múlva kapták meg, de eredményt nem értek el (Bruckner 2012:17).

A „fekete halál" 1740 és 1744 között, Budát ismét súlyosan érintve, megjárta utolsó országos útját. Pusztításának következményei (népességcsökkenés, elszegényedés, éhínség), majd pedig a katasztrófák (tűzvész, árvizek, kis jégkorszak) megásták a város sírját, és elvesztette vezető szerepét. S míg a budai Várat a király, Pest városát az idetelepült kereskedők lakták be, új kerületekkel bővítve a várost. A század harmincas éveiben jött létre az Alsó-külváros (1777-től Józsefváros) és a Felső-külváros (1777-től Terézváros), mely a 19. századra a legnépesebb városrész lett. 1790-re épült ki a Duna-parton a főként vásáros kereskedők alapította Lipótváros is. A dinamikusan fejlődő Pest gazdasági központként már a 18., népességben pedig a 19. században a nyugalomba merülő Buda elé került. Így fordította meg a pestis Buda és Pest szerepét az országban.

A 19. század első felében a százezer fős Pest az ország legnagyobb népességű városa, kereskedelmi központ lett, ahol a néptömeg, mint valami szélvésztől hányatott tenger, fel-alá hullámzik (Garay, 1902), s ahová úgy özönlöttek a külföldiek, mint egy új Amerikába, ahol aranyra lehet lelni. A fejlődő vásárok városában azonban a homokos síkságon tartott lóvásárokról böglyök és legyek keveredtek a felszálló porba, elborították a közeli katonai kórházak konyháit, kórtermeit.[14] Mindennek következményeként az Indiából Európába is átterjedő járvány, a *kolera* ebbe a zajos néptömeggel elárasztott, keleties jellegű városba egy évszázadra, vissza-visszatérően befészkelte magát.

A „HALÁLT HOZÓ ANGYAL", A KOLERA MORBUS

A sárga rémnek, epés hányásnak, hányszékelésnek, epemirigynek is nevezett járvány hat hullámban járt Magyarországon. A 19. században élő ember folyton úgy érezhette magát, mintha üldözné valaki. Nem véletlen, hogy korabeli íróink sem tudták megállni, hogy ne szóljanak róla. „Akit a morbus megragad, arra sem ér rá, hogy háta mögé nézzen; leesik és meghal. Felfordul, ottmarad" – tájékoztatja a tanító az iskolásokat a járvány megjelenéséről Jókai *Szomorú napok* című regényében. Néhány évtizeddel később Mikszáth Kálmán (1847–1910) még mindig hasonló képet fest: „Az ember olyan, mintha üldöznék. Nem tudja, hova legyen? A kolera elől nem lehet megszökni, mint a csatában a golyó elől, mert hátha éppen szökés közben találunk beleütődni. […] Hát még a lapok, ha a kávéházban leülünk: mind megannyi partecédula. A kolera egyre kövérebb számokkal dolgozik. Temetői szag ül a betűkön, s sírkeresztekké látszanak átidomulni a jámbor, ártatlan írásjegyek" (Mikszáth, 1992).[15]

1831 tavaszán a kolera Galíciából terjedt át Magyarország északi területeire, köztük Zemplén megyére, amelynek a vészbizottsági elnöke Kossuth Lajos volt. Július elején a kór nagy „rémülést" okozva, felütötte a fejét Zemplén vármegyében, erről Kazinczy Ferenc (1759–1831) így számol be: „…Zemplény el van zárva, én pedig a' Zemplény' széléhez csak 600 lépésnyire, 's anyahelyétől, Ujhelytől csak egy órányira, de Abaujban lakom; 's így Zemplény közt és köztem el van rekesztve minden közösülés".[16] 1831. augusztus 23-án Kazinczy Ferenc is áldozatává vált a kórnak. Zemplén vármegye 1831. évi áldozatainak emlékét a Kárpát-medencében egyedülálló szakrális, ún. koleraoszlop őrzi Erdőbényében. A vaspántokkal összekapcsolt, helyi kőzetből készült emlékművet 1832-ben állították fel.

A járvány elleni intézkedések lényegében hasonlítottak a pestis ellen hozottakra, amelyeket Mária Terézia (1717–1780) 1770-es egészségügyi rendeletének járványügyi része is szabályozott (Balázs, 2007:65–92). E rendelet máig legfigyelemreméltóbb passzusa a járványügyi igazgatás vezető tisztségviselői felelősségének kérdésével foglalkozik. Hanyagságuk esetén ugyanis öt év szigorú elzárást helyez kilátásba, emellett komoly büntetésre számíthattak a rendeleteket be nem tartók: ha valaki például idő előtt hagyta el a vesztegzárat, akasztással végezhette. Enyhébb büntetés minimum két év sáncmunka lehetett. A leggyakoribb védekezési mód a már korábban is bevált vesztegzár volt, azonban az elzárási időnek egyensúlyban kellett lenni a kereskedelemmel és a gazdasági ügyekkel (Balázs, 2007).[17]

Az országhatárokat, az érintett településeket kapukkal, őrséggel torlaszolták el. „Első nap eljutottak Mezőkeresztesig. Már ott is vették észre, hogy nemigen nagy vendégszeretet tárja eléjük a kapukat. Mindenféle alkalmatlan emberek nagyon követelik tőlük az útlevelet. Soha pedig ember emlékezetére útlevéllel nem utazott ez ideig senki jó Magyarországon. Hanem azután, mikor Eger alá megérkeztek… ott egyszerre körülfogták a város határán az érkező truppot puskás és vasvillás emberek, le sem hagytak szállni senkit a szekeréről, hanem minden pereputtyostul behajtották őket a városi bitangmarhák rekeszébe, s hivatalosan tudtokra adták, hogy onnan be nem bocsáttatnak a városba, amíg a kétheti vesztegzárt ki nem állják" – olvashatjuk Jókai tolmácsolásában az utazókat sújtó intézkedések végrehajtásának kellemetlenségeit (Jókai, 2010). A határokban, megfélemlítésül, akasztófát állítottak. Ismét életbe léptették az 1772-es kordontörvényt, melynek értelmében, aki háromszori felszólításra nem áll meg, „agyonlövessék".

Az érkező hajók utasait negyvennapos karanténra ítélték, az ott-tartózkodóknak különösen nagy gondot kellett fordítani a tisztaságra, szappan, fahamuból készített lúg, mésztej használatával. Csomagot vagy bármilyen árut átvenni, cserélni csak egy rostélyon keresztül lehetett. A levelek, egyéb küldemények átadásánál is nagy körültekintéssel jártak el: „minden felülről jövő posta az e végre kirendelendő háznál tartóztasson fel, a postamester… a pakétákat nyissa fel, és minden levél előbb által szurkáltatván és az ott leendő városi tisztviselő jelenlétében egy seborvos által megfüstöltetvén, csak úgy vitessen a postára" – szólt a rendelet (Daday, 2005:232). Járványorvosokat rendeltek ki, de a lelkész, pap, sőt aki csak egy kicsit is értett az orvosláshoz, foglalkozhatott a gyógyítással. A fertőtlenítéshez leginkább klórt és ecetet használtak (Bálint Nagy, 1931:1217–1219). Az óvintézkedések azonban nem hozták meg a várt eredményt.

Annak okát, hogy a nép körében ennyire elterjedt a kolera morbus, így foglalta össze egy népművelő: „Vagyon pedig ez a morbus az idei dinnyében, sárgabarackban és minden gyümölcsnek a belében; aki tehát halál fiává lenni nem akar, egy szemet se merészeljen megtorkoskodni" (Jókai, 1963:75). Ugyanakkor a kolera eredetét egészen addig, míg az epidemiológus John Snow Angliában fel nem fedezte, hogy a fertőzött víz a főbűnös, a levegő és a talaj összetételében keresték.

A század első felében a víz fertőtlenítését a kutakba szórt bizmutportól remélték, ezt látva azonban a szegények, akik között erőteljesebben pusztított a járvány, mint a tehetősebbek körében, arra gyanakodtak, hogy meg akarják mérgezni őket. „A mirigy egyszerre több helységben fog kiütni; és mindenütt, ahol halottak lesznek, az élők fegyvert ragadnak, és keresni fogják, hogy kin álljanak bosszút" (Jókai, 1963:85). Ezt igazolta, hogy július 17-én a pesti diákok áttörték a Buda köré vont kordont. A több megyére is átterjedő, úgynevezett „koleralázadást" végül a karhatalom verte le.

Miután ebben az időben szegényes egészségüggyel rendelkező országnak számítottunk, s az orvosok nem voltak felkészülve a kór kezelésére, a használt gyógymódok sokáig több halottat eredményeztek, mint a kezelések nélkül. Lenhossék Mihály országos főorvos 1831 nyarán kiadott *Rövid oktatás*ában ágyba fekvést, izzasztást, hánytatást javasolt, amely a már eleve tetemes folyadékveszteséget okozó betegséget nemhogy gyógyította volna, inkább a halál eljövetelét gyorsította. Az *Orvosi Tár* 1831-ben a következő kolera elleni szer elkészítését ajánlja: „egy lat száraz mész-zöldet finomra törve egy lágy és enyvezetlen papírosból készült, egy pár négyszegű újnyi szelenczébe tétessék; ez egy kis pamutba takarva… erszénykébe zárassék. Ilyen erszénykéket a köntös, mellény és nadrág minden zsebeiben kell viselni, ha az ember kimegy a házból, egyet mindég kezében kell tartani, avval kell minden kilincset megfogni, minden pénzt elfogadni, s egyet melléje zsebébe is dugni, avval minden levelet és egyéb papirost megtörölni" (*Orvosi Tár,* 1831:62). Azonkívül, hogy meglehetősen komplikált volt e védekezési módszer kivitelezése, semmit sem segített a betegen. A hasmenés megfékezésére gyakran illóolajjal kevert ópiumot adtak. Johann Schubert lipcsei orvos a gyógyfüvekre esküdött, s hatásuk érdekében, betegei számára megtiltotta a szeszes ital, kávé, savas ételek fogyasztását, óva intve őket továbbá a meghűléstől és az „erős indulatoktól". Egyedül Harszt Bernát dégi orvos módszere használt: különleges izzasztási technika mellett óránként 1–1,5 liter teát itatott a betegeivel (Kiss, 2005b). A korabeli vélemény szerint: „Akik csak hideg vizet ittak, s gyógyszerrel nem éltek, hamarabb gyógyultak" (Rechnitz, 1848:109).

A kolera 1835 és 1837 között enyhébben, majd 1848-ban újult erővel támadta az országot. 1849-ben a járvány második hulláma a polgári lakosságon kívül a szabadságharcban szemben álló felek, az orosz és a magyar hadsereg katonái között szedte áldozatait. „És ott elől a háború / Csak a kisebb baj; szomorúbb, / Mi hátul áll, / A döghalál" – kesereg Petőfi utolsó versében (Petőfi, 2007). A szabadságharc bukásához a kolera ugyan nem okként, de a végkimenetét befolyásoló tényezőként mindenképpen hozzájárult (Fazekas, 2020).

A halál „népirtó angyal" képében 1866-ban a Duna mentén, a kereskedelmi utakat követve érkezett meg ismét. A terjedését gyorsította a dunai gőzhajózás megindulása,

majd a hazai vasútvonalak 1846–47-től fokozatos kiépítése. A dualizmus időszakának gazdaságpolitikája lehetővé tette, hogy erős tőkekoncentrációval európai szintű vasúthálózat épüljön, melynek eredményeként Pest közlekedési központtá vált. Ez azonban növelte a városban megforduló sokaság számát és a fertőzés terjedésének gyorsaságát. Ősszel, három hónap alatt négyezer fertőzöttből kétezer halt meg. Terjedését a porosz–osztrák háborúhoz (1866) kapcsolódó nagy csapatmozgások is elősegítették, a városi gócok pedig a katonákat elszállásoló házak lettek (Fónagy, 2020:52). Az 1872-es kolerajárvány két évig tombolt. „Falu végén vasvilla, mégis betör a kolera" – mondogatták a városokba igyekvők, mikor a települések határához érve vasvillás ember jelezte, hogy ott kitört a járvány, s a fertőtlenítő füstölés után többnyire jobbnak látták, hogy továbbmenjenek. A morbus egyre aratott, s a temetők – a Váci úti, Kerepesi és Ferencvárosi – már nem tudták befogadni a halottakat.

A kolera 19. századi pusztítása nem változtatta meg a történelmünket, a belőle fakadó lázadás nem rendítette meg a fennálló társadalmi rendet. Ugyanakkor a betegség eredetének kutatása során nagy előrelépések történtek az orvostudomány és az általános közegészségügy fejlesztése terén.

A közegészségtan apostola és a higiénia forradalma

A kolera tapasztalataiból is kiindulva munkálkodott a magyar egészségügy modernizálásán Fodor József doktor (1843–1901). Tevékenységének jelentőségét már életében elismerték: bár végül nem kapta meg, Nobel-díjra javasolták. A hírneves orvos kiemelten foglalkozott a ragályos betegségek elleni védekezés kidolgozásán. „A közszolgálatban álló orvosok lelkesedéssel tették meg intézkedéseiket, körültekintően helyezték el a betegeket a kolerakórházakban, de több hanyagság gátolta a gyógyítás sikerét" – állapította meg.[18] Így többek között nem zárták le a fertőző beteg házát, a beteget ápolót nem helyezték megfigyelés alá, és nemegyszer a fertőzöttet a lappangási idő alatt vidéki rokonokhoz küldték, vagy ha otthon maradt, csak időlegesen különítették el a családtól. Fodor kritizálta az egészségügyi intézmények korszerűtlenségét, szorgalmazta az egészségügyi közigazgatás szakértőinek – különös tekintettel a tisztiorvosokra – elméleti és gyakorlati képzését. Számos publikációja jelent meg a házak, lakások szükséges higiéniájáról. Fontos megállapítása, hogy miután a lakóházak cseh és német mintára kaszárnyaszerűen épültek, a város szinte egy zárt várat alkot, tűrhetetlen egészségügyi feltételekkel. Nem meglepő tehát, hogy a tífusz leginkább a városlakók között ütötte fel a fejét, ahogy a kolerás betegek számát is e helyek szaporították. Az 1860-ban Korányi Frigyessel (1827–1913)[19] és Markusovszky Lajos doktorral[20] (1815–1893) együtt meghatározott alapelvek a későbbi magyar közegészségügyi törvényekben realizálódtak. Az orvosi karon közegészségtani tanszéket hozott létre, ahol az egészségtant tanította. 1886-ban Markusovszkyval hozta létre az Országos Közegészségügyi Egyesületet, mely a korszerű higiénia kialakítását tűzte ki célul (Kapronczay, 1986). Halálát követően a fővárosban, a VIII. kerületi Gutenberg téren állították fel neves szobrászunk, ifj. Vastagh György róla készített bronz mellszobrát, a szobortalapzatba a „Közegészségügyünk első apostolának" feliratot

vésték. Kaposváron egész alakos, a szülőhelyén, a Somogy megyei Lakócsán pedig a mellszobrát állították fel.

1892-ben a Gyáli úton fertőtlenítőintézet létesült. Az ott dolgozók munkakörébe a lakások, házak dezinfikálása is beletartozott (Hammer, 1910:731). A szakszerű fertőtlenítést személyekre szólóan is pontosan meghatározták. 1894-ben kifejezetten járványos kórházként nyílt meg a Szent László Kórház, az egészségügyi dolgozóknak lakást is biztosítottak. Ezt megelőzően, 1870-ig a Rókus Kórházban ápolták a fertőző betegeket, és ha nagyon sokan voltak, bérelt házakban, a későbbiekben barakképületben helyezték el őket (Domonkos, 2019).

A 19. század második felében jött divatba az angolvécé a pesti házakban. A háztartásokban ekkortól alkalmazták porolónak a tollseprűt (Magyar, 2006:37). Budapest igényesebb bérpalotáinak nagyobb lakásaiban az 1880-as években kezdtek fürdőszobát építeni. 1890-re már a fővárosi házak hetven százalékába bevezették a folyó vizet. A kézmosás, mely Semmelweis óta nem talált igazán követőkre, most divatba jött.

A kolera az első világháború idején még egyszer meglátogatta hazánkat. Ennek az időszaknak máig létező emléke Miskolcon a koleratemető, amelyet valaha „katonai megfigyelő állomás" néven egyszerre létesítettek a kolerakórházzal. A kórház 78 nagyobb, 8 kisebb barakk- és 7 kő melléképületében 50 orvos, 100-200 ápolónő gondozta az ütközetek során megsérülteket és járványban megbetegedetteket. A koleratemető 962 magyar, orosz, román, olasz nemzetiségű, kolerában elpusztult katonának nyújtott végső nyughelyet. A kórház a világháború után, a pesti Mária Valéria-telephez hasonlóan, nyomortelep lett. A temető ettől kezdve pusztulásnak indult, csak 2019-ben hozták rendbe (Sasváriné Szász, 2020).

A three-day fever, a spanyolnátha

A kolera mellett a 20. század elején, az első világháború alatt fakó lovon száguldó halál új, addig ismeretlen, gyors lefolyása miatt Angliában three-day fevernek, háromnapos láznak, máshol – mivel Spanyolországból terjedt el a járvány híre – spanyolnáthának nevezett ragályként ragadta el áldozatait szerte a világon, így hazánkban is. A spanyolnátha[21] az influenzavírus egyik A típusa – erre azonban csak jóval a lezajlása után jöttek rá –, amely járvány gyorsan világméretűvé terebélyesedett. Magyarországon 1918 nyarán indult el gyilkos útjára, importőrei az olasz fronton harcoló magyar katonák lehettek, akiket a pesti Zita Hadikórházba vagy a Telepy utcai fiókkórházba szállítottak. Ők adták aztán tovább betegtársaiknak, nemegyszer az orvosoknak és az ápolóknak is (Bödők, 2020:89).

Mivel tünetei az influenzához hasonlítottak, jelentőségét nem tartották többre az orvosok sem. „Az orvostudomány mai állása szerint nem állapítható meg, mivel állunk szemben. A betegség enyhe lefolyású, elkülönítjük a betegeket, mást nem tehetünk" – nyilatkozott még júliusban Szabó Sándor tiszti főorvos a betegségről (Valentiny, 1918). Nyáron a járvány enyhülni látszott, de szeptemberben ismét fellángolt. A budapesti tiszti főorvos összehívta a város kerületi tisztiorvosait megbeszélni, hogyan védekezzenek. Utasításba adta, hogy figyeljék az iskolákat, a közhelyiségeket ellenőrizzék, s ha

valami történik, szigorú óvintézkedéseket léptessenek életbe (*8 Órai Ujság,* 1918b:4). A *Pesti Hírlap* 1918 októberében ad hírt arról, hogy „20 000 koronás pályadíjat kaphat, ha valaki vállalkozik a spanyolnátha kórokozójának kutatására" (*Pesti Hírlap,* 1918). Vállalkozó még csak akadt, siker azonban nem született. Közben egyre-másra érkeztek a hírek vidékről is – Nyitra megyéből, Kassáról, Szabadkáról, Pozsonyból –, és a halottak száma naponta az egekbe szökött. A kór szövődmények nélkül is tüdővérzést okozott, a fertőzöttek csak 1-2 napig éltek.

Az egész országban sokkal súlyosabb volt a járványhelyzet, mint azt a hivatalok állították. Az áldozatok között egyaránt akadt szegény, gazdag, minden rangú, korú, foglalkozású ember. Haláluk története pedig rövid és megrendítő volt. „A háború a férfiakat kaszálta, a spanyol többnyire nőket és gyermekeket söpört le az élők sorából" – írja visszaemlékezéseiben Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona (Kosztolányi, 1988). A menyasszonyokat az esküvőjük előtt egy héttel, szeretett, fiatal feleségeket (például Judik Etelt, Karinthy Frigyes első feleségét) tett fel Kharón ladikjára a halál, vagy ragadott el egész családokat (Géra, 2020). Különös gonddal kereste és kéjjel ölte meg íróinkat, költőinket, művészeinket, alkotókoruk teljében, így többek között Ady Endrét, Kaffka Margitot, Csontváry Kosztka Tivadart. De utolérte a Madeira szigetére menekült utolsó magyar királyt, IV. Károlyt (1887–1922) is. A száműzetésében lesoványodott, legyengült Károly 1922 márciusában két gyermekével Funchal városából visszatérve a hegyen elhelyezkedő otthonába, akkori feltételezések szerint, a két szint közötti hőmérsékleti különbség következtében meghűlt. Azonban pár nap múlva felszökött a láza, és köhögött. Az orvos lenmagos borogatással, kámforral, koffeinnel, terpentinnel kezelte. A későbbiekben a hátgerinc tájáról vért is köpölyözött, hogy a fertőzést eltávolítsa a betegből. Végóráiban, az azóta boldoggá avatott[22] és szentnek tartott férfi, családjáért és népe boldogságáért imádkozott. Utolsó kísérletként a megmentésére az orvosok egy műszer segítségével vért fecskendeztek a tüdőbe (Dékány, 2020:96–97; Nagy, 1995), de hiába.

Nemcsak Madeirán volt nehéz a spanyolnátha kezeléséhez értő orvost találni, hanem az egész világon, így Magyarországon is. Az orvosok korabeli feltételezése szerint ugyanis baktériummal álltak szemben, sőt volt, aki a tüdőspecialista Korányi Sándor (1866–1944) tiltakozása ellenére a tüdőpestissel azonosította. A kórházak is felkészületlenek voltak. Gyógyszerként a hírlapok az orvosilag ajánlott Marty cognac médicinalt, Ferenc József keserűvizet, szerémségi borokat, a szájüreg fertőtlenítésére Anacot pasztillát, felmosásra pedig a Lyzol nevű fertőtlenítőszert javasolták (Bödők, 2020:90). A vonatok pedig, amelyeknek végállomása és indulási helye a főváros lett, rendületlenül hozták-vitték a fertőzött katonákat. Egy 1918 szeptemberi hír rávilágít arra, hogy a járvány zavaros időszakában a felelősség el- és áthárítása, valamint a főváros polgármesterének viselkedése nemtetszést válthatott ki a lakosság körében: „A baj országos jellegű, s ép ezért, úgy látszik, a főváros vezetősége a kormányra hárítja a cselekvés feladatát. De ha már itt tartunk, meg kell kérdezni, hogy hol van ilyen veszély idején a főpolgármester Bárczy István? Ő a végrehajtó hatalom képviselője, neki lett volna múlhatatlan kötelessége őrködni afölött, hogy a fővárosi közönség érdekében megteszik-e kellő időben az óvó-intézkedéseket. A kórházak felügyeleti joga is az övé, de Bárczy István ilyen-

kor nincs sehol sem. Persze a spanyolnáthára nem lehet pohárköszöntőt mondani…" *(8 Órai Ujság,* 1918a:4).

Októberben a Fővárosi Közgyűlés végre határozott intézkedéseket hozott: a színházakat, mozikat, mulatókat két hétre, a kávéházakat a szokott esti zárásnál két órával korábban, főiskolát, egyetemet meghatározatlan időre bezáratnak, a vasúti peronokon maximum négy fő tartózkodását engedélyezik. A legjelentősebb határozat az volt, hogy száz orvost felmentenek a katonai szolgálat alól (Géra, 2009:220). A megyékben is egymás után adták ki az alispánok az utasításokat szigorúbb eljárások végrehajtására. „Elrendelem… hogy ott, ahol annak szüksége az orvoshiány és tömeges megbetegülések miatt feltétlenül fennforog és súlyosabb betegek együttes járványkórházi kezelése feltétlenül szükséges, a közigazgatási bizottságtól nyert felhatalmazás alapján… bármiféle tanintézet szükségjárványkórházul berendeztessék" és sürgősen járványorvost kirendeljenek. Ha a lakosság azt önként nem rendezi be felszereléssel, kényszerrekvirálásra adhat engedélyt a belügyminiszter", olvashatjuk Bihar vármegye alispánjának a főszolgabírókhoz és tisztiorvosokhoz szóló levelében (*Biharvármegye Hivatalos Lapja,* 1918:341).

A hatalmat átvevő Károlyi-kormány alatt (1918–1919) azonban, október végén hatályon kívül helyezték a nyilvános helyek, színházak stb. bezárását és a kávéházak előrehozott zárási idejét. Az intézkedések visszavonásához hozzájárult, hogy Károlyi Mihály félt, ha fenntartja a szigorú tilalmakat, az csökkenti a népszerűségét (Bödők, 2020:90). A fertőzés terjedéséhez hozzájárultak a zsúfolt tömegközlekedési eszközök, mert a régi típusú járműveket a járványt megelőzően vonták ki a forgalomból.

1919 januárjában hirtelen eltűnt a vírus, hogy aztán erőt gyűjtve 1920-ban ismét támadni tudjon. „A spanyoljárvány a fővárosban egyre növekszik. Tegnap a Szent Gellért kórházba 57 beteget szállítottak be, ma pedig 73 egyént. A halálozások száma tegnap tíz volt. A hatóságok megtették mindazokat az intézkedéseket, amelyeket 1918-ban…" (*Miskolczi Estilap,* 1920:2). A járványügyi bizottságok azonban most sem mertek szigorúbb intézkedéseket hozni és valós adatokat közölni, az újságok csak rövid hírekben tájékoztatták a lakosságot. A puskaporos hangulat a mindennapokban is megmutatkozott: ha a villamosvezető vagy a kalauz nem engedte a szülőt a fertőzött gyerekkel felszállni, az utasok zöme ellenük szegült. A járvány az életet a már nyomorba döntött lakosságtól ragadta el, épp azoktól, akik már belefáradtak a jegyrendszerbe, és naponta órák hosszat, az egymást fertőzés veszélyének kitéve, álltak sorba. Azoktól, akik a vasúti peronokon naphosszat ácsorogva várták a hadszínterekről visszatérő családtagjaikat, fiaikat vagy azok halálhírét. Miközben a járvány pusztított, a forradalom, majd a diktatúra, végül a békediktátum végleg szétzilálta az országot.

„Ma néked, holnap nékem, édesem" (Madách Imre)

A spanyolnátha után mintegy száz évvel a koronavírus támadása új fejezetet nyitott a világtörténelemben. Váratlanul, ismeretlenül, pillanatok alatt lépett az emberek életébe, és megrendítette a világot!

A történelmi járványok többségének önálló életet elsősorban a civilizáció következtében létrejött, nagy népességű világvárosok adtak. A 20. század elején a spanyolnáthá-

nak, majd száz év múlva a koronavírusnak a globalizált világ teremtett „virágzási" lehetőséget. A Covid–19 a határok nélküli kontinensek, országok között a szél sebességével vetélkedő közlekedési eszközök segítségével száguldozik, s tarol különös élvezettel ott, ahol a modern kori népvándorlás is hozzájárul a népesség számának gyarapításához, egymástól távol eső tájak oda-vissza fertőződéséhez.

Ebben az alapjaiban megrendült világban Magyarország egy migrációmentes és a koronavírustól is viszonylag megkímélt „szigetországhoz" volt hasonló (Békés, 2020). Tanulságul szolgált ennek kialakításához az ország történelme, a múltunk, mely szerint az apokalipszis lovasainak legjobb terepe akkor volt hazánk, amikor tranzitország szerepét töltötte be, azaz idegen népek, nemzetek – nemegyszer a hódítás szándékával is – lepték el, és vonultak át rajta. „Most rabló mongol nyilát / Zúgattad felettünk, / Majd töröktől rabigát / Vállainkra vettünk. / Hányszor zengett ajkain / Ozman vad népének / Vert hadunk csonthalmain / Győzedelmi ének!" – idézi fel Kölcsey ezeket az eseményeket a *Himnusz*ban, és a már nemegyszer megélt, de esetleg az ismét ránk várható tragikus következményre is rámutat: a magyar „nem lelé / Honját a hazában". A koronavírus által felerősített krízisek idején Magyarország jelenleg – mint történelme során annyiszor – egy, az ország életét megmentő, majd új alapokra fektető fázisban van, melynek sikeres megvalósítása során a történelmi tanulságokra, illetve azoknak üzeneteire oda kell figyelni.

Az emberi tudás legfőbb forrása a tapasztalat, melyet a történelmi tradíciók közvetítenek. A már átélt problémákhoz, tragédiákhoz hasonló történések megoldásánál belőlük, nem pedig a valóságtól elvonatkoztatott eszmékből kell kiindulni (Egedy, 1998). Múltunk eseményeinek konzekvenciái üzenik többek között azt is, hogy a hontalanság veszélyét is magában rejtő, már a vírust is behozó s terjesztő migránsok hazánkon való átvonulását, vagy akár a ránk erőltetett befogadási kvóta esetleges teljesítésének „köszönhetően", a letelepedését *véglegesen* csak a különböző eszmeáramlatok képviselőinek – sajnos nehezen elképzelhető – egységes fellépésével tudnánk elkerülni. Már volt a nemzetben erő az összefogásra 1848-ban és 1867-ben, mert hiányában nem kezdődött volna el a szabadságharcunk, illetve nem történt volna meg a Házzal való kiegyezés. Bizonyosan volt szintén ilyen minimum 1956 őszén is. Ezen epizódok adhatnak reményt a koronavírus és a migráció egymást erősítő hálójából való kikerülésünkre. Vannak azonban riasztó, „neuralgikus pontok" is ennek ellenkezőjére (Mohács, eredetünk értelmezése, a 20. század több eseménye, kimagaslóan pedig Trianon) (Pritz, 2016). Egy nemzet jövőjének sikeres alakítását gátolhatja, amikor valaki politikai meggyőződése fedezékében rongálja társadalma történelmi tudatát. *A nemzeti, történelmileg kialakult értékrendet, szembehelyezkedve az újítónak ható törekvésekkel, a konzervativizmus eszmerendszere – „mely nem pártprogram, hanem módszer"* (Bethlen Istvánt idézi: Békés, 2019) – *tudja megmenteni.*

Bár a vírus a globalizáció szülötte, egyúttal annak sírásója is lehet. Az első halálos áldozata azonban, többek között Magyarországon is, a liberalizmus. Individuális jogok, korlátlan mozgásterek helyett szankciók, szűkített cselekvési lehetőségek, operatív törzs irányította napirendek, tilalmak léptek életbe. Ezek a mindennapjainkat érintő változások életünk minden területére – a munkavégzésre, az oktatásra, szociális kap-

csolatainkra, egészségünkre – kihatással voltak és vannak. A járványnak így elsősorban nem mint uniós polgárok vagyunk a szenvedő alanyai, hanem mint individuumok, kiknek sorsát azonban erősen meghatározza, hogy az ország a megrendült világban milyen problémákkal állt/áll szemben a jelenben, de akár az elkövetkező időkben is.

Épp 160 évvel ezelőtt, 1860. március 26-án fejezte be Madách halhatatlan művét, *Az ember tragédiáját*. Az emberiség minden bajával, átkával és az arra adott válaszokkal foglalkozó drámában a megfertőződött Hippia így panaszkodik: „Oh jaj nekem, mi szörnyű fájdalom. / „Hideg veríték, orcusnak[23] tüze – / A dögvész, oh, a dögvész, – elveszek! / Nem gyámolít ki sem közületek, / Kik annyi élvet osztátok velem?" Lucifer válasza gúnyos, akasztófahumorra emlékeztető: „Ma néked, holnap nékem, édesem" (Madách, 1956:92).

Ez a dialógus akár napjainkban is elhangozhatna, aktualitása szinte örök érvényű. Az egyénnek a járvány okozta pánikból eredően feltett kérdései azonosak Hippiáéval: A koronavírus elszakít-e barátainktól, közösségeinktől? Nem maradunk-e teljesen magunkra az egyelőre mindenki számára bizonytalan jövőben? Bekövetkezik-e Lucifer jóslata ránk, a társadalom tagjaira vagy akár hazánkra vonatkozóan is?

A szociológusok nagy jelentőséget tulajdonítanak a közösen átélt élményeknek a kollektív tudat és érzelmek kialakításában. A szociológia atyja, Émile Durkheim (1858–1917) például az egyházi ceremóniákban látja a kollektív lelkiállapot – ahogy ő nevezi, a „kollektív pezsgés" – megteremtésének lehetőségét. A Harvard Egyetem professzora, Mario Small szerint a sportesemények teszik leginkább lehetővé egy olyan közösségi élmény megteremtését, melynek során a résztvevők rájönnek, hogy egy náluknál nagyobb egésznek a részei. Ilyen s ehhez hasonló élmények (koncertek, színházi előadások stb.) jelenleg csak korlátozott keretek között, korlátozott létszámmal, maszkok rejtette arcokkal, elkülönítve az egyént a közös élményt befogadó társaitól valósulhatnak meg. Azonban az események, történések következtében a mindennapjainkban megnyilvánuló tettek, viselkedési attitűdök ráébresztették az individuumot arra, hogy minden, amit tesz vagy nem tesz, betart vagy nem tart, már nem csupán rá vonatkozik. Azaz a szűkebb, eszmeileg, érzelmileg összetartozó csoport helyett egy sokkal nagyobb, akár honfitársai közösségének lett felelősséggel tartozó tagja.

Elképzelhető, bár a szakemberek között (Bernschütz, 2020; Szabó, 2020) vitatott, hogy a koronavírus magával hozza egy új, történelmi generáció kialakulását, amelyet V generációnak, azaz vírusgenerációnak nevezhetünk.[24] E feltételezés kialakulásának alapja lehet a jelen, a koronavírus járvánnyá terebélyesedése. A generációvá formálódását segíthetik a járvány ideje alatt közvetlenül, közösen megélt élmények. „Stay at home! – talán ez a legfontosabb, ami mindenki számára ugyanazt az élményt jelenti" (Szabó, 2020). Ezenfelül társadalmunkat – legyen az akár egy vírusgeneráció a jövőben – motiválni fogják a koronavírus hatása következményeként megélt globális történések is, nevezetesen például azok a konfliktusok, amelyek a világ színpadán most gyűrűznek be, s melyeknek főszereplői az erejében gyengülő Egyesült Államok s a vele szemben álló új erő, az új gazdasági lendület megtestesítője, Kína (Lentner, 2019). Rá kell ébredni, fel kell ismerni, hogy a Covid–19 minden – társadalmi, politikai, gazdasági – viszonylatban korszakváltást hozhat, melynek szerencsés kimenetele

Magyarországon attól is függ, hogy a közösség a válságok között merre fog igazodni. Nem kevésbé érdekes, hogy a jövő társadalmának (a V generáció új nemzedékének?) identitástudatát mennyire alakítja majd az, hogy a hely, ahol élünk, felértékelődik, fontossá válik a határok szerepe. Előtérbe kerül a haza, melyet megsemmisülés fenyegetett. Amennyiben a társadalmi hierarchia több rétege eltávolodik a nemzet kontinuitását és túlélését szem előtt tartó felfogástól, hagyományaink veszhetnek el, kultúrák alakulhatnak át, magán- és családi életünket az elmúlt tíz évben szerencsésen formáló paradigmák tűnhetnek el.

Himnuszunk, mely mindennap felcsendül valahol, újra és újra felhívja a figyelmet, hogy a magyar valóságra magyar megoldásokat kell keresni, továbbá ne játsszuk hazánk és a nagyvilág viszonyában az utánzás és rossz példa másolásának a szerepét (Tőkéczki, 2000:216), melynek következménye a hontalanság is lehet.

2020-ban a koronavírus zöld lámpát engedett az apokalipszis négy lovasának. A Dürer metszetén szereplő alakok ismét itt ólálkodnak közöttünk, világ vége hangulatot, szorongást, nyugtalanságot, félelmet, pánikot, kilátástalan jövőképet teremtve. Amennyiben az általuk mutatott úton haladunk, Lucifer jóslata mind az egyénre, mind a nemzetre vonatkozóan könnyen teljesedhet: „Ma néked, holnap nékem, édesem!”

Jegyzetek

1 Józsa László azzal az indokkal, hogy már a keresztesek bevonulása előtt is voltak leprások az országban, felmenti a kereszteseket a kór behurcolása alól (Józsa, 2008).

2 A mai elegáns Gellért gyógyfürdő helyén még a 19. században is működő Sáros fürdő a „megvetésre méltó hetérák” és a helyőrség katonáinak a helye volt. Lásd Szviezsényi, 1963:36–37.

3 A nyelvészek ezt azzal támasztják alá, hogy leprosorium sziget latinul: insula leprorum. A nyuszi latinul lepus, melynek birtokos esete hasonló, s ha a másoló szerzetes egy „r” betűt kihagy a sziget nevéből, akkor lesz: insula leporum, azaz a nyulak szigete (Trogmayer, 2005:53).

4 A morbus hungaricus szinte valamennyi irodalmának összefoglalását lásd Győri, 1900.

5 A tbc-s betegek hidroterápiás kezelése megkülönböztette a kezdődő, a lázas és a nagyon lázas állapotot. Elsőnél izzasztást, párolgást, majd frissítést, a másodiknál nedves ledörzsölést, néhány órával később hideg zuhanyt alkalmaztak. A légfürdőnél a beteg meztelenül tornázott a hűvös hegyi levegőn. A napfürdő a legmelegebb órákban zajlott. A beteg, fejét letakarva, meztelenül feküdt órákon át a napon, egy zárt udvarban. Izzadtan pokrócba tekerték, majd egy idő után langyos, majd nagyon hideg kádfürdő következett (Bruckner, 2019:106–109).

6 Jiři Wolker tuberkulózisban halt meg. Halála előtt készült verseit a szanatórium parkjának padján írta. A második világháború után, egészen 2003-ig a szanatórium az ő nevét viselte.

7 A boszorkányüldözések kora egybeesik a szifilisszel, annak következményeként, hogy elsősorban a nőket gyanúsították s büntették, mint a kór forrásait és terjesztőit.

8 A kurtizánokat aszerint osztályozták első vagy másodosztályúnak, hogy tiszteknek vagy bakáknak álltak a rendelkezésére.

9 I. Erzsébet, a legendás angol királynő éppúgy élete végéig próbálta kendőzni himlőhelyeit, mint Haydn, Robespierre vagy Sztálin.

10 A bubópestist hívták „fekete halálnak”.

11 OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Aprónyomtatvány, 1795.

12 Jelentés a pestisjárvány terjedéséről. MNL. PML. IV. 1-c/2. 1710/No. 8.1. r.

13 A pesti országos vásárok márciusban József-napon, júniusban Medárd-napon, augusztusban János-napon, novemberben Lipót-napon kezdődtek, és két hétig tartottak.

[14] BFL. IV. 1208. Pest Város Vásári Bizottmányának jegyzőkönyvei. 1806. március 12.

[15] A magyar kolerajárvány története az egyik legjobban feldolgozott téma a járványokkal foglalkozó történészek körében. A történelmi Magyarország szinte minden megyéjét megismerhetjük a kolera pusztítására vonatkozóan. Ezeknek rövid ismertetését lásd Havasdi, 2011.

[16] Kazinczy Ferenc levelezése. K 621. Kazinczyana – Kolera morbus. Geriniccím: Kazinczy Kazinczyana Cholera 1831. MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattára.

[17] A negyvennapos elzárást már a Luxemburgból jött, Erdélyben tevékenykedő Chenot Ádám (1721–1789) is megkérdőjelezte azzal az indokkal, hogy árt a gazdaságnak és a kereskedelemnek. II. József is ennek az elvnek az alapján hozta meg rendeletét, de mivel többek között ezt is visszavonta, feledésbe merült Chenot is (Spielmann, 1971:106).

[18] Fodor József: *A ragályos betegségek elleni védekezés.* Magyar Nemzeti Múzeum Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Könyvtár és Levéltár. Személyes iratok, Fodor József iratai, 133. doboz.

[19] Korányi Frigyes belgyógyász, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a magyarországi orvostudomány egyik korai meghatározó alakja. Neve összeforrt a Szegénysorú Tüdőbeteg Szanatórium Egyesület és az Erzsébet Szanatórium megalapításával.

[20] Markusovszky Lajos dr. a modern magyar egészségügyi oktatás egyik megszervezője, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

[21] A betegségről az első világháborúban a semleges Spanyolország sajtójában megjelent híradások szóltak, innen ered a spanyolnátha elnevezés. Az akkori hírek szerint Spanyolhonban sokan megbetegedtek, de a betegség nem bizonyult végzetes kimenetelűnek. Grippe-Katastrophe von 1918/19. „Nehmen Sie alle Tischler und lassen Sie Särge herstellen". *Der Spiegel,* 27 April 2019.

[22] IV. Károlyt 2004-ben avatták boldoggá.

[23] Orcus az alvilág istene a római mitológiában.

[24] A generációs elmélet atyja a magyar származású Karl Mannheim (1893–1947), majd az elméletet William Strauss (1947–2007) és Neil Howe (1951–) a kilencvenes években fejlesztette tovább. Az elgondolás szerint bizonyos történelmi feltételek alkalmasak megkülönböztetett generációk létrejöttére. Ez kiindulóalap lehet a V generáció kialakulására is. Azonban a generációra ható közvetlen hatások korcsoportokként – kivéve a „maradj otthon" – változnak (fiataloknak online oktatás, középkorúaknak home office stb.), és ez megkérdőjelezi az egységes közösség megteremtődését. (A különböző felfogásról lásd Szabó, 2020; Bernschütz, 2020.) A generációelmélettel foglalkozó, néhány magyarul megjelent írás: Kraniauskiene, Sigita (2007): Generációk: a fogalom gyakorlati alkalmazása. Ford. Egresi Katalin. *Világosság,* 48. évf., 7–8. sz., 122–137; Sparschuch, Vera (2007): Mannheim Károly tanulmánya a generációk problémájáról – műtörténeti és elméleti dimenziók. Ford. Cs. Kiss Lajos. *Világosság,* 48. évf., 7–8. sz., 107–118; Buda András (2019): Generációk, társadalmi csoportok a 21. században. *Magyar Tudomány,* 180. évf., 1. sz., 120–129.

Felhasznált irodalom

8 Órai Ujság (1918a): Hogy „védekezik" a főváros a spanyol-nátha ellen? *8 Órai Ujság,* 4. évf., 228. sz.

8 Órai Ujság (1918b): Hírek. *8 Órai Ujság,* 4. évf., 224. sz.

Balázs Péter (2007): *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete.* Magyar Tudománytörténeti Intézet Tudományos Közleményei 73., Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Piliscsaba–Budapest.

Bálint Nagy István (1931): Az első cholerajárvány története és gyógymódja. A járvány centenáriumára. *Orvosi Hetilap,* 75. évf., 51. sz.

Békés Márton (2019): Mi magunk. *Kommentár,* www.kommentar.info.hu/cikk/2020/1/mi-magunk (Letöltés: 2020. május 15.).

Békés Márton (2020): A globalizáció vége, és ami utána következik. *Demokrata,* https://demokrata.hu/velemeny/a-globalizacio-vege-es-ami-utana-kovetkezik-221541/ (Letöltés: 2020. április 27.).

Bél Mátyás (1985): *Pest város leírása (1737).* Fejezetek Budapest múltjából, FSZEK, Budapest.

Bernschütz Mária (2020): Vírus-generáció. *Generatika,* https://generatika.blog.hu/2020/04/12/virus-generacio (Letöltés: 2020. július 28.).

Biharvármegye Hivatalos Lapja (1918): További intézkedést igénylő általános jellegű rendeletek. *Biharvármegye Hivatalos Lapja,* 16. évf., 42. sz.

Bödők Gergely (2020): A spanyolnátha. „A láthatatlan halál". *Rubicon,* 31. évf., 5. sz., 84–91.

Bruckner Éva (2012): *Én elmentem a vásárba... A hajdani híres pesti vásárok.* Aposztróf Kiadó, Budapest.

Bruckner Éva – Csepeli György – Csepeli Miklós (2014): *A tengerszemű hölgy rejtélye. A Zámoryak története.* Kossuth Kiadó, Budapest.

Bruckner Éva (2017): Vagon- és barakkvárosok. A trianoni utódállamok menekültjeinek életkörülményei. *Polgári Szemle,* 13. évf., 1–3. sz., 243–255, https://doi.org/10.24307/psz.2017.0921.

Bruckner Éva (2019): Guhr Mihály az orvos, a sportember és a polihisztor (1873–1933). *Orvostörténeti Közlemények,* 65. évf., 1–4. sz., 99–112.

Cholnoky Viktor (1914): *Kaleidoszkóp. Kolera.* Élet Könyvei 6., Élet Irodalmi Társaság, Budapest.

Csernus Szilveszter (2015): Hogyan vonult át a kereszteshadjárat Magyarországon? *Múlt-kor,* https://mult-kor.hu/hogyan-vonult-at-a-keresztes-hadjarat-magyarorszagon-20150608 (Letöltés: 2020. június 13.).

Daday András (2005): Fejezetek a XVIII. századi magyarországi járványok történetéből. In: Daday András: *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dékány Szilveszter (2020): A spanyolnátha árnyékában. IV. Károly király utolsó hónapjai Madeirán. *Rubicon,* 31. évf., 5. sz., 92–98.

Domonkos Csaba (2019): Himlő, vörheny, tífusz. Járványos betegségek gyógyítására épült a Szent László Kórház 125 évvel ezelőtt. *Pestbuda.hu,* http://pestbuda.hu/cikk/20191111_domonkos_csaba_125_eve_nyilt_meg_a_szent_laszlo_jarvanykorhaz (Letöltés: 2020. július 1.).

Dongó Gy. Géza (szerk.) (1906): *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez.* XI. k., 12. évf. 1–11. sz., Zemplén könyvnyomtató, Sátoraljaújhely.

Dormandy, Thomas (2002): *A fehér halál. A tuberkulózis története.* Golden Book Kiadó, Budapest.

Egedy Gergely (1998): Konzervativizmus és nemzettudat. *Magyar Szemle,* 7. évf., 7–8. sz., 135–161.

Fazekas Csaba (2020): Nagy év, nagy járvány. A kolera Magyarországon 1848–1849-ben. *Rubicon,* 31. évf., 5. sz., 54–62.

Ferencz, Márta – Józsa, László (1990): Congenital Syphilis on a Medieval Skeleton. *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici,* Vol. 82, 227–233.

Fónagy Zoltán (2020): A kolera. A 19. század világjárványa. *Rubicon,* 31. évf., 5. sz., 46–54.

Garay János (1902) *munkái.* Franklin Társulat, Budapest.

Géra Eleonóra (2009): A spanyolnátha Budapesten. *Budapesti Negyed,* 17. évf., 64. sz., 208–232.

Géra Eleonóra (2012): Az Apokalipszis lovasai Budán 1710–1723. *Fons,* 19. évf., 2. sz., 139–160.

Géra Eleonóra (2020): A spanyolnátha Budapesten. *Újkor.hu,* http://ujkor.hu/content/a-spanyolnatha-budapesten (Letöltés: 2020. június 26.).

Győry Tibor (1900): *Morbus hungaricus. Orvostörténelmi tanulmány.* Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája, Budapest.

Győry Tibor (1906) felolvasása a középkor nagy járványairól. *Századok,* 40. évf., 4. sz., 379–382.

Hammer Dezső (1910): Budapest székesfőváros központi fertőtlenítő intézetéről. *Orvosi Hetilap,* 54. évf., 41. sz., 730–733.

Havasdi József (2011): *A Duna menti zárvonalak az 1831. évi kolerajárvány idején, a Dél-Dunántúlon.* Doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem, Pécs.

Jókai Mór (1963): *Szomorú napok.* Kritikai kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Jókai Mór (2010): *És mégis mozog a Föld.* Fapados Kiadó, Budapest.

Józsa László (1996): A *honfoglaló és Árpád-kori magyarság egészsége és betegségei.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Józsa László (2008): A kórházi ápolás kialakulása a 11–14. századi Magyarországon. *Debreceni Szemle,* 16. évf., 1. sz., 10–22, http://debszem.unideb.hu/pdf/dsz2008-1/dsz2008-1-02Jozsa.pdf.

Kapronczay Károly (1986): Az Országos Közegészségügyi Egyesület emlékezete. *Orvosi Hetilap,* 127. évf., 28. sz., 1713–1717.

Kapronczay Károly (2004): Egészségi és katonai egészségügyi állapotok a Rákóczi-szabadságharc idején. *Valóság,* 47. évf., 3. sz., 46–57.

Kárpáti Attila István (2020): A legyőzött ragály. A fekete himlő. *Rubicon,* 31. évf., 5. sz., 64–69.

Kiss Gábor (2009): Nemi betegségek az osztrák–magyar haderőben az első világháború idején. In: Szabó Dániel (szerk.): *Az első világháború.* Osiris Kiadó, Budapest.

Kiss Gábor (2011): Nemi betegségek és a Monarchia hadra kelt serege. *A Nagy Háború írásban és képben.* https://nagyhaboru.blog.hu/2011/06/15/nemibetegsegek_es_a_monarchia_hadrakelt_serege.

Kiss László (2005a): Az ispotálytól a modern kórházig. Kórházak Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig. *Századvég,* 10. évf., 37. sz.

Kiss László (2005b): Látták, hogy jön? Védekezési kísérletek első magyarországi kolerajárvány idején. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv.* KSH.

Kollárová, Zuzana (2015): *Dr. Michal Guhr lekár Srdca a duse.* Tatranska Lomnica.

Korbuly György (1939): Az állami egészségvédelem felé. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet 4.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 395–418.

Kosztolányi Dezső (1936): Esti Kornél kalandjai. Esti megtudja a halálhírt. In: *Tengerszem.* Révai, Budapest, http://mek.oszk.hu/00700/00745/00745.htm (Letöltés: 2020. április 23.).

Kosztolányi Dezsőné (1988): *Karinthy Frigyesről.* Irodalmi Múzeum, Budapest.

Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József (2006): *Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik.* Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő.

Lentner Csaba (2019): Korszakhatáron. Főszerkesztői beköszöntő. *Polgári Szemle,* 15. évf., 4–6. sz., 7–12, https://doi.org/10.24307/psz.2019.1201.

Madách Imre (1956): *Az ember tragédiája.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

Magyar László András (2006): Morbid történelem. *Valóság,* 49. évf., 3. sz., 36–43.

Magyary-Kossa Gyula (1929): *Magyar orvosi emlékek.* 2. kötet. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.

Mende Balázs Gusztáv (2015): *Járványos mindennapok. Történeti idők betegségei.* Kollokviumi anyag. ELTE BTK, https://ri.btk.mta.hu/images/letoltes_publ/mende.balazs/jarvanytan.pdf.

Mikszáth Kálmán (1992): Nehéz idők. In: Rejtő István (szerk.): *Mikszáth Kálmán összes művei.* Balassi Kiadó, Budapest.

Miskolczi Estilap (1920): Spanyolos megbetegedések Miskolczon. *Miskolczi Estilap,* 29. évf., 19. sz.

Nagy József (1995): *IV. Károly. Az utolsó magyar király.* Göncöl Kiadó, Budapest.

Nékám Lajos (1908): *A magyar bőrgyógyászat emlékeiből.* Eggenberger-féle kker. biz., Budapest, www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Petrik-magyar-konyveszet-17121920-2/19011910ii-2395C/nekam-lajos-dr-a-magyar-borgyogyasza (Letöltés: 2020. június 6.)

Nemes Csaba (2011): *Az emberiség öt nagy ostora.* https://elitmed.hu/ilam/gondolat/az-emberiseg-ot-nagy-ostora (Letöltés: 2020. június 24.).

Németh Máté (2014): A lovagkirály nápolyi kalandjai: Nagy Lajos viszontagságai Itáliában. *Múlt-kor,* https://mult-kor.hu/20140723_a_lovagkiraly_napolyi_kalandjai_nagy_lajos_viszontagsagai_italiaban.

Ormos Mária (1997): *Betegek és betegségek a történelemben.* https://epa.oszk.hu/00400/00458/00091/1997honap7cikk1343.htm (Letöltés: 2020. június 30.).

Orvosi Tár (1831): Még egy pár szó a choleráról. *Orvosi Tár,* 1. évf., 1. sz.

Pesti Hírlap (1918): Hírek. *Pesti Hírlap,* 40. évf., 242. sz.

Petőfi Sándor (2007): Szörnyű idő… In: *Petőfi Sándor összes költeményei.* https://mek.oszk.hu/01000/01006/html/vs184901.htm.

Poór János (1998): Buda, Pest, Óbuda a 18. században. *Budapesti Negyed,* 6. évf., 20–21. sz., https://epa.oszk.hu/00000/00003/00016/poor2.htm (Letöltés: 2020. július 1.)

Pritz Pál (2016): *A relativizálás elfogadhatatlansága. Hazánk és a nagyvilág. Újabb tanulmányok.* Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest.

Ráth-Végh István – Agárdy Ferenc – Tiszai Andor – Zrinszky László (1957): *A régi Pest-Buda.* Bibliotheca Kiadó, Budapest.

Rechnitz József (1848): A keleti cholera. *Orvosi Tár,* 4. évf., 12. sz.

Sasváriné Szász Tilda (2020): Kolera Sajóvámoson és környékén a 19. században. *Vámosi legendák,* https://vamosilegendak.blog.hu/2020/04/21/jarvanyok_sajovamoson_es_kornyeken.

Schultheisz Emil (2020): *A magyarországi járványok történetéből.* https://mek.oszk.hu/05400/05425/pdf/Schultheisz_Jarvanyok.pdf (Letöltés: 2020. július 22.).

Spielmann József (1971): Adam Chenot járványtani reformjainak hatása Erdélyben. *Orvosi Szemle,* 17. évf., 1. sz., 106–109.

Szabó Andrea (2020): A V, mint Vírus-generáció születése? *PTI blog,* TK PTI, https://politikatudomany.tk.mta.hu/blog/2020/03/a-v-mint-virus-generacio-szuletese (Letöltés: 2020. augusztus 1.).

Szállási Árpád (2004): A Rákóczi-szabadságharc egészségügyéről. *Orvosi Hetilap*, 145. évf., 14. sz., 781–783.

Szviezsényi Zoltán (1963): *Budapest a kétezer éves fürdőváros.* Minerva, Budapest.

Takáts László (2003): *A Rákóczi-szabadságharc egészségügye.* http://mek.oszk.hu/05400/05419/05419.pdf (Letöltés: 2020. június 29.).

Tőkéczki László (2000): Tanulni vagy utánozni. In: Uő: *A múltból örökölt ország.* Századvég Kiadó, Budapest.

Trogmayer Ottó (2005): *Múltbalátó. Régészetünk nagy pillanatai.* Helikon Kiadó, Budapest.

Valentiny Pál (1918): *Spanyolnátha, Budapest, 1918.* KRTK KTI, www.mtakti.hu/koronavirus/spanyolnatha-budapest-1918/13320/ (Letöltés: 2020. július 17.).

Vámossy István (1901): *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban. 3. Kollonits „Ordo pestis" című rendeletének ismertetése.* Pozsony, https://library.hungaricana.hu/en/view/KlasszikusOrvosiKonyvek_261/?query=lip%C3%B3t&pg=172&layout=s.

Veres Zsolt (2018): *Az erdőbényei Kolera-oszlop.* http://akovekmeselnek.hu/2018/08/20/az-erdobenyei-kolera-oszlop/ (Letöltés: 2020. augusztus 6.).

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 88–108., DOI: 10.24307/psz.2020.1007

Gyimesi Áron – Szennay Áron – Krankovits Melinda – Nagy-Keglovich Júlia – Rechnitzer János

Forrásözön és koncepcióváltás

Területfejlesztés a 2010–2014-es kormányzati ciklusban, a V4-ek összehasonlításában

Source Flood and a Conceptual Change

Regional Development in the 2010–2014 Government Cycle in Comparison to the Other V4 Countries

Összefoglalás

A 2007 és 2013 közötti időszakban 8000 milliárd forint európai uniós forrás érkezett Magyarországra. A források lehívását a 2010-ben hatalomra kerülő nemzeti kormányzat prioritásként kezelte, és ennek érdekében jelentős változtatásokat kezdeményezett a fejlesztési politikai, valamint területfejlesztési politikai rendszerekben. Többek között dominánssá vált a gazdaság fejlődését biztosítani hivatott, az EU politikáihoz igazított, ugyanakkor a nemzeti stratégiai célokhoz illeszkedő tervezés, továbbá centralizálttá és az elképzelések szerint javuló hatékonysággal működővé formálódott az intézményi háttér. A számottevő mértékű strukturális változások eredményességét illetően azonban, a kormányzati ex-post elemzésekben is találkozhatunk alkalmanként élesen megfogalmazott kritikai véleményekkel. Vajon hogyan jellemezhetők a 2010

Gyimesi Áron PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; Szennay Áron PhD-hallgató, SZE RGDI, egyetemi tanársegéd, Budapesti Gazdasági Egyetem[1]; Krankovits Melinda PhD-hallgató, SZE RGDI, egyetemi tanársegéd, SZE; Nagy-Keglovich Júlia PhD-hallgató, SZE RGDI; prof. dr. Rechnitzer János DSc, egyetemi tanár, doktori iskola vezető, SZE RGDI.

és 2014 közötti időszak területfejlesztési rendszerei? Tanulmányunkban a rendszerekben tapasztalható változás, változtatás legjelentősebb motívumait elemezzük. Ezeken a kulcspontokon keresztül igyekszünk közelebb jutni az időszakra vonatkozó korrekt, kiegyensúlyozott értékeléshez.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok:
Kulcsszavak: területfejlesztés, intézményrendszer, forrásfelhasználás, eredményesség

Summary
Between 2007 and 2013, Hungary received HUF 8000 billion from the European Union. The drawdown of funds was a priority for the national government coming to power in 2010 and to this end it initiated major changes in the development and regional development policies. As a prevalent practice, planning was adjusted to the EU's policies just as much as to the national strategic objectives. Furthermore, the institutional background was centralized and expected to operate with improved efficiency. However, in governmental ex-post analyses, there are occasional sharp criticisms of the effectiveness of major structural changes. This study analyses the main motifs of system change and modification in order to provide a fair and balanced assessment of the period.

Journal of Economic Literature (JEL) codes:
Keywords: regional development, institutional system, resource utilisation, efficiency

---

Bevezetés

Tanulmányunk Magyarország 2010 és 2014 közötti területfejlesztési politikáját vizsgálja. Arra keressük a választ, hogy a területfejlesztés eszközrendszerének milyen elemei voltak leginkább hatással a területfejlesztési célok megfogalmazására és azok megvalósulására. A vizsgált időszak makrogazdasági folyamatait, társadalmi tendenciáit, fejlesztéspolitikáját egyszerre számos hatás befolyásolta, amelyek természetszerűleg hatottak a területfejlesztési politikák, intézkedések lehetőségeire, kihívásaira. Munkánk során nem hozunk általános érvényű ítéletet az időszak területfejlesztési teljesítményéről, azonban szándékunkban áll meghatározni azokat a gócpontokat, amelyek az elért eredményekre jelentős hatással voltak. Az elemi változásokra és a hangsúlyeltolódásokra fókuszálunk, akár pozitív, akár negatív hatást generálnak az egész rendszert és az egész rendszer eredményességét illetően.

Az időszak megítélését, amelyet több tanulmány is tudományos alapossággal dolgozott fel korábban, a Visegrádi Együttműködés négy országának eredményeivel, gyakorlataival hasonlítjuk össze, helyezzük nemzetközi kontextusba. Gondolatban kilépünk a határon átnyúló területfejlesztési projektek és a nemzetközi területfejlesztési együttműködések és összehasonlítások világába.

Problémafelvetés – szemelvények a 2007–2013-as programozási időszak forrásfelhasználására vonatkozó értékelésekből

Az általunk vizsgált időszak, a t+2-es szabályt is figyelembe véve, jelentős részben lefedi az Európai Unió 2007 és 2013 közötti többéves pénzügyi tervezési időszakát,[2] valamint annak magyarországi fejlesztési programjait: a 2007 és 2013 közötti Új Magyarország Fejlesztési Tervet (ÚMFT) és az azt kiegészítő Új Magyarország Vidékfejlesztési Tervet (ÚMVFT), valamint a gazdaság kitörési pontjait és a tízéves gazdaságfejlesztési iránymutatást tartalmazó Új Széchenyi Tervet (ÚSZT) 2010 és 2013 között (Matolcsy, 2010). A teljes, hétéves költségvetési ciklusban Magyarország mintegy 8000 milliárd forint támogatásban részesült (ÁSZ, 2016), amely valamennyi értékelés alapján jelentős társadalmi és gazdasági hatást váltott ki, kritika legfeljebb az elért eredmények mértékét és a forrásfelhasználás hatékonyságát érheti. Az Európai Unió forrásainak felhasználásához kötődően a tagállamok előzetesen *(ex-ante)* és utólag *(ex-post)* vizsgálják a vállalt eredmények teljesülését. A következőkben ezen elemzések közül idézünk.

Az Állami Számvevőszék (ÁSZ) a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség (NFÜ) 2015 februárjában befejezett, a 2007 és 2013 közötti időszakra vonatkozó rendszerellenőrzése során az alábbi főbb következtetéseket fogalmazta meg: 1) ugyan a korábbi, 2004 és 2006 közötti tört ciklushoz képest javult a forráslekötés hatékonysága, „szembetűnő volt a koncentrált stratégiai tervezés hiánya, valamint a kifizetések elhúzódása"; 2) a pályázók elsődleges célja a források elnyerése volt, tevékenységük során hiányzott a projektszemlélet; 3) „az uniós forrásokat közvetítő intézményrendszer működése lassú és bonyolult volt, nem támogatta, hogy a források a kedvezményezettekhez gyorsan és hatékonyan eljussanak" (ÁSZ, 2016).

Az időszak koncepcionális gyengeségeire utal a Miniszterelnökség ex-post értékelése is: „a 2007–2013-as időszak legfontosabb fejlesztési eredményei közé tartozott például, hogy az uniós források felhasználásával finanszírozott fejlesztések az ország teljes területét képesek voltak lefedni. A leghátrányosabb helyzetű kistérségeket célzó (LHH) program jelentősen növelni tudta a legelmaradottabb térségekbe jutó fejlesztési források mennyiségét. A tanulságok közül a legfontosabb rendszerszintű kritika a fejlesztések egymásra épülésének elmaradását illette. Szintén több értékelésben megfogalmazódott, hogy a rendszer nem szentel elegendő figyelmet a projektek eredményeinek fenntarthatóságára" (Kele, 2017).

A Miniszterelnökség megbízásából a KPMG végezte el a 2007 és 2013 közötti európai uniós programozási időszak eredményeinek átfogó hatáselemzését. Az elkészült tanulmány alapján az időszakban felhasznált uniós forrás felhasználása nélkül „a magyar GDP csökkent volna, s Magyarország nem került volna ki a túlzottdeficit-eljárás alól". Ugyanakkor „az uniós források csak korlátozottan tudták elősegíteni a területi kohéziót. Míg a megyék közti fejlettségi különbségek az európai uniós programoknak köszönhetően csökkentek, a gazdaságilag legfejletlenebb kistérségek nem tudták hatékonyan kihasználni a támogatások adta lehetőséget" (KPMG, 2017:1).

Az Európai Bizottság által megrendelt, az Európai Regionális Fejlesztési Alap (ERFA) és a Kohéziós Alap (KA) forrásainak felhasználását vizsgáló ex-post elemzés szintén megállapítja, hogy a 2007 és 2013 közötti időszakban a régiók fejlettsége közötti különbségek – különös tekintettel a fővárost is magában foglaló Közép-Magyarországra és a többi, kevésbé fejlett régióra – nem csökkentek. A jelentés ugyanakkor kiemeli, hogy a források felhasználása következtében 1) összesen több mint 100 ezer új munkahely jött létre, ebből 40 ezer a kis- és középvállalkozásokban; 2) csaknem félmillió ember csatlakozhatott új vagy fejlesztett szennyvíztisztító létesítményekhez; 3) 500 km új út épült, további 2521 km pedig megújult (EB, 2016).

A következő fejezetekben azon eszközöket vizsgáljuk, amelyek az áttekintett időszakban lényegesen támogatták vagy éppen nehezítették a területfejlesztés és a hozzá kapcsolódó forrásfelhasználás hatékony végrehajtását. Rechnitzer és Smahó (2011) alapján ezen eszközök a célok és a nemzeti, valamint közösségi tervek; szervezeti keretek és annak esetleges változásai; a finanszírozási környezet; valamint az alkalmazott menedzsment módszertanok.

Közösségi, nemzeti stratégiák, programok, források a területfejlesztésben (2007–2013)

2004-ben Magyarország mellett kilenc, többségében volt szocialista ország csatlakozott az Európai Unióhoz.[3] Ugyan korábban is rendelkezésre álltak különböző uniós fejlesztési források (pl. PHARE), a 2000 és 2006 közötti időszakra vonatkozó, többéves pénzügyi keret arányos részében, valamint főként a 2007 és 2013 közötti időszakban rendelkezésre álló források jelentős fejlődési potenciált jelentettek az újonnan csatlakozott tagállamok számára. Az uniós források felhasználását rögzítő nemzeti terveknek – a vizsgált időszakban éppúgy, mint a napjainkban – szorosan illeszkednie kell az Európai Unió strukturális politikájához. Az Új Magyarország Fejlesztési Terv (ÚMFT) és az annak megvalósítását szolgáló operatív programok kidolgozása esetében ez azt jelenti, hogy azok nem közvetlenül a helyi igényekből, hanem az EU stratégiai célkitűzéséből indulnak ki (Faragó, 2016; Buday-Sántha, 2010). Az operatív programokból tehát *de jure* olyan projektek támogathatók, melyek egyszerre járulnak hozzá az EU-s célok megvalósításához, és a reflektálnak is a helyi igényekre – ebből kifolyólag a tervezési folyamat felülről induló, ellenirányú tervezésnek tekinthető. A nemzetállami területfejlesztési politikák, a területfejlesztési gyakorlatok lényegében belesimulnak a tervezés magasabb szintjein meghatározott irányokba. Az EU által megfogalmazott policyk, prioritások, módszertanok és kontrollmechanizmusok befolyásolják a tagállamok fejlesztési céljait, folyamatait, döntési irányait, lehetőségeit. Tematizálják, alkalmanként torzítják azokat, eltérítve a lokálisan érvényes hatékonysági optimumot.

Európai politikák, közösségi alapok, hazai prioritások, regionális operatív programok

Az Európai Bizottság Kohéziós Politikája – mint a közösség fejlesztési stratégiája, amelyhez a nemzeti politikák kapcsolódnak, harmonizálnak – a 2007–2013-as időszak-

ra vonatkozóan három központi célt határozott meg: a konvergencia, a regionális versenyképesség, valamint az európai területi együttműködés (EB, 2007). A célokhoz hozzárendelt pénzügyi alapok, amelyekkel a fejlesztési projektek a pályázatokon keresztül megvalósíthatók, az Európai Regionális Fejlesztési Alap, az Európai Szociális Alap és a Kohéziós Alap (Szabó, 2011). „Az Európai Regionális Fejlesztési Alapot (ERFA) és az Európai Szociális Alapot (ESZA) együttesen Strukturális Alapoknak szokás nevezni, mivel azért jöttek létre, hogy Unió-szerte forrásokat biztosítsanak a gazdasági és társadalmi szerkezetátalakításhoz, és ezáltal – például az infrastruktúra és a foglalkoztatás terén – csökkentsék az uniós régiók közötti fejlettségbeli különbségeket" (EB, 2007).[4] Ez a két alap a Kohéziós Alappal, az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alappal (EMVA) és az Európai Tengerügyi és Halászati Alappal (ETHA) kiegészülve alkotja az Európai Strukturális és Beruházási Alapokat (ESB-alapok) (EB, 2014).

Az ÚMFT ezekhez a politikákhoz harmonizált, illetve a dedikált alapokhoz illeszkedett a források megszerzése, illetve a nemzeti fejlesztési célok megvalósítása érdekében (Jobbágy, 2015). Az ÚMFT két legfontosabb gazdaságfejlesztési célkitűzése a foglalkoztatás bővítése és a tartós gazdasági növekedés feltételeinek megteremtése (Lehmann–Nyers, 2009). A célok megvalósítását 16 operatív program szolgálta a vizsgált időszakban, melyek a végrehajtást, illetve kommunikációt is tartalmazó prioritást is beleértve hét prioritásba sorolhatók *(1. táblázat).*

1. táblázat: Az Új Magyarország Fejlesztési Terv prioritásai és operatív programjai

Prioritások	**Operatív Program (OP)**	**ÚMFT-ben tervezett forrás (euró, folyó áron)**
1. Gazdaságfejlesztés	Gazdaságfejlesztés OP – GOP	2 495 769 115
2. Közlekedésfejlesztés	Közlekedés OP – KÖZOP	6 223 429 149
3. Társadalmi megújulás	Társadalmi megújulás OP – TÁMOP	3 482 518 044
	Társadalmi infrastruktúra OP – TIOP	1 948 922 941
4. Környezeti és energetikai fejlesztés	Környezet és energia OP – KEOP	4 178 846 341
5. Területfejlesztés	Nyugat-dunántúli OP – NYDOP	463 752 893
	Közép-dunántúli OP – KDOP	507 919 836
	Dél-dunántúli OP – DDOP	705 136 988
	Észak-magyarországi OP – EMOP	903 723 589
	Észak-alföldi OP – EAOP	975 070 186
	Dél-alföldi OP – DAOP	748 714 608
	Közép-magyarországi OP – KMOP	1 467 196 353
	Európai Területi Együttműködések OP	*
6. Államreform	Államreform OP – AROP	146 570 507
	Elektronikus közigazgatás OP – EKOP	358 445 113
7. Az Új Magyarország Fejlesztési Terv koordinációja és kommunikációja	Végrehajtás OP – VOP	315 132 937

Forrás: ÚMFT, 2007:130; www.palyazat.gov.hu/umft_operativ_programok

2007 és 2013 között az egy főre számított GDP átlaga miatt a hazai hét régió közül hat a konvergencia-célkitűzés hatálya alá került, mert a mutató értéke az EU-átlag GDP-jének 75%-a alatt maradt.[5] A területfejlesztés az 5. prioritásként jelent meg, míg a kapcsolódó hét regionális operatív program a teljes rendelkezésre álló forrás csaknem negyedét, 5,77 milliárd eurót tett ki. Ezzel a területfejlesztési prioritás rendelkezett a legnagyobb rendelkezésre álló forrással.

Az előző tervezési időszakhoz (2004–2006) képest a legjelentősebb változás volt, hogy az ÚMFT lehetőséget nyújtott a régiók fejlettségbeli különbségeinek speciális kezelésére azáltal, hogy az egyes régiókra külön operatív programok készültek. A területfejlesztésben hangsúlyos szerepet kapott a fejlesztési pólusok és a fejlesztési térségek koncepciója (Rechnitzer–Smahó, 2011), valamint szempont volt a hagyományos infrastruktúra és a modern területfejlesztési és gazdaságdinamizáló hajtóerők párhuzamos fejlesztése (Jobbágy, 2015).

Az Európai Bizottság (2016) tematikus kimutatása *(2. táblázat)* alapján a felhasználható források 2007. évi tervezett és a 2016. áprilisi tényadatai között összesen –11,2 millió euró különbség jelentkezett, azaz a rendelkezésre álló uniós források gyakorlatilag 100%-a lehívása megtörtént. A tervezett és a ténykifizetések között azonban jelentős, csaknem 2000 milliárd eurós átcsoportosítás történt, ezek főként a K+F+I, a környezeti és a közlekedési infrastruktúrát érintik. Ezen tématerületekre összesen több mint ezermilliárddal kevesebb forrás felhasználása történt. A legnagyobb nettó forrásnövekményt az energia és az egyéb vállalkozásfejlesztés kapta. Fontos kiemelni, hogy a területi dimenzió relatív alacsony súlyát (4%) az okozza, hogy a regionális operatív programok jelentős részben finanszíroztak más tématerülethez tartozó fejlesztéseket, például helyi útfelújítást stb.

2. táblázat: A 2007 és 2016 közötti időszak pénzügyi forrásainak, azok változásainak megoszlása kategóriánként (2007 eleje – 2016. április)

	M euró					Százalékos arány	
Kategória	**2007**	**2016**	**Növekmény**	**Csökkentés**	**Változás**	**2007**	**2016**
1. Innováció és K+F	1 591,2	1 488,4	478,3	–581,0	–102,7	7,5	7,0
2. Vállalkozásfejlesztés	298,9	375,9	77,0	0,0	77,0	1,4	1,8
3. Egyéb vállalkozásfejlesztés	1 583,4	2 035,7	452,3	0,0	452,3	7,4	9,6
4. IKT terület	749,5	654,0	0,0	–95,5	–95,5	3,5	3,1
5. Környezeti infrastruktúra	4 567,6	4 191,8	1,4	–377,3	–375,9	21,5	19,7
6. Energia	359,1	1 042,2	708,1	–25,0	683,2	1,7	4,9
7. Szélessávú hálózatok	0,0	20,8	20,8	0,0	20,8	–	0,1
8. Közút	3 591,8	3 276,7	0,0	–315,2	–315,2	16,9	15,4
9. Vasút	1 657,4	1 720,1	62,8	0,0	62,8	7,8	8,1
10. Egyéb közlekedés	1 944,3	1 681,8	0,0	–262,5	–262,5	9,1	7,9

Kategória	M euró					Százalékos arány	
	2007	2016	Növekmény	Csökkentés	Változás	2007	2016
11. Humántőke	233,6	190,1	0,0	–43,5	–43,5	1,1	0,9
12. Munkaerőpiac	82,8	52,6	0,0	–30,2	–30,2	0,4	0,2
13. Kulturális és társadalmi infrastruktúra	2 926,1	2 832,9	4,6	–97,7	–93,2	13,7	13,3
14. Társadalmi kohézió	16,6	16,6	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1
15. Területi dimenzió	847,1	847,1	0,0	0,0	0,0	4,0	4,0
16. Kapacitásépítés	4,3	4,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
17. Technikai segítségnyújtás	838,4	849,8	35,9	–24,4	11,5	3,9	4,0
Összesen	21 292,1	21 280,8	1841,1	–1852,3	–11,2	100,0	100,0

Forrás: EB, 2016

Komplex vidékfejlesztés

A 2007. január 1-jén újonnan alakult Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA) támogatásai az Új Magyarország Vidékfejlesztési Stratégiai Terv célkitűzésein, akcióin keresztül jutottak el a vidéken élőkhöz. Az ország 168 kistérségéből 165-ben fekszik olyan terület (település), amely jogosult volt a Vidékfejlesztési Alap támogatására (Sarudi, 2004).

3. táblázat: Az ÚMVP intézkedéscsoportjai és forrásfelosztása, forrásfelhasználása (2007–2015)

Intézkedéscsoportok	Pénzügyi súly (összes közkiadás arányában*)	Pénzügyi keret tervezett (EUR)	Pénzügyi keret felhasznált (euró) (%-os felhasználás)
I. intézkedéscsoport: A mezőgazdasági és erdészeti ágazat versenyképességének növelése	47%	2 278 420 186	2 252 218 694 (98,9%)
II. intézkedéscsoport: A környezet és a vidék fejlesztése	32%	1 768 863 808	1 647 242 218 (93,1%)
III. intézkedéscsoport: A vidéki élet minősége és a vidéki gazdaság diverzifikálása	17%	689 137 572	588 018 329 (85,3%)
IV. intézkedéscsoport: LEADER+	(5,5% = I–III. intézkedéscsoportokra allokált összegekből kerül levonásra 25-10-65%-os arányban)	275 672 859	237 422 872 (86,1%)
Technikai segítségnyújtás	4%	205 860 358	201 594 640 (97,9%)

*Megjegyzés: * Az 1290/2005. EK rendelet 12. cikkének (2) bekezdése szerint.*

Forrás: Bálint, 2009; www.palyazat.gov.hu/az-j-magyarorszg-vidkfejlesztsi-program-2007-2013-utlagos-ex-post-rtkelse

A komplex vidékfejlesztési elképzelések gyakorlati megvalósítására 2007 és 2013 között az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (ÚMVP) III. intézkedéscsoportja keretében több mint 200 milliárd forint állt rendelkezésre. A programot irányító hatóság, a Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztérium (FVM) a vidéki térségekben lakók életminőségének javítását és a vidéki jövedelemszerzési lehetőségek bővítését tűzte ki célul, ahol a fő hangsúly az utóbbin volt (Bodnár–Hortobágyi, 2007). A felhasználás során a megvalósulás mértéke magas, jellemzően 85–100% között alakult. Az I. tengely esetében valósult meg legsikeresebben a forráskihelyezés, itt az intézkedések túlnyomó többsége 90% feletti forrásfelhasználást ért el. A III. és IV. tengelyek viszont csak a rendelkezésre álló forrás 85%-át használták fel.[6]

Területfejlesztés, a rendszer átalakítása és annak következményei (2010–2014)

A 2010-es kormányváltást követően az európai uniós támogatási rendszer és a területfejlesztés teljes revíziójára is sor került, mely a területi politika csaknem valamennyi elemére kiterjedt. Ennek keretében megvalósult az új nemzetgazdasági, illetve szakpolitikai stratégiák, tervek kidolgozása; az intézményrendszer átalakítása; a jogszabályi, illetve menedzsmentstruktúrák megváltoztatása. Valamennyi elem a beavatkozások végrehajtásának gyorsítását, a folyamatok hatékonyságának javítását célozta, hiszen a lehívható pénzügyi keretek kiaknázása rendkívül alacsony mértékű volt, továbbá a nemzetközi pénzügyi válság miatt megrendült az ország gazdasági helyzete (Győriné, 2014).

„2010-es kormányváltást követően a megalakuló kormány az uniós források felhasználása tekintetében jelentős dilemma előtt állt. Vagy teljességgel újrarendezi az ÚMFT és operatív programjai elfogadott tartalmát és súlyait… vagy az elfogadott tervdokumentumoknak megfelelően használja fel a forrásokat, adott esetben egy »fedő-tervdokumentum« elkészítésével és kommunikációjával párhuzamosan. A kormány ez utóbbi alternatíva mellett döntött, és elkészítette az ún. Új Széchenyi Tervet (ÚSZT), ami gyakorlatilag nem volt más, mint az ÚMFT operatív programjainak az új kormány által kinyilatkoztatott súlypontok mentén történő átnevezése, »fedőtörténete«" (Jobbágy, 2015:96). Az ÚSZT által megfogalmazott kitörési pontok a következők: 1) Gyógyító Magyarország Program, 2) Zöldgazdaság-fejlesztési Program, 3) Otthonteremtési Program, 4) Vállalkozásfejlesztési Program, 5) Tudomány-Innováció Program, 6) Foglalkoztatási Program, 7) Közlekedésfejlesztési Program (USZT, 2014). A programok végrehajtása ugyanakkor továbbra is az Európai Bizottság által elfogadott ÚMFT és annak operatív programjai alapján történt.

Területfejlesztési vonatkozású stratégiák és tervek (2010–2014)

A 2010 és 2014 közötti időszakban számos olyan egyéb országos terv készült, melynek van területfejlesztési vonatkozása. Ezek a tervek jellemzően hazai vonatkozásúak, vagyis nem közvetlen az európai uniós források felhasználása érdekében készültek.

Habár a hazai tervek is számos esetben az EU-s források felhasználásával számolnak, felépítésük, peremfeltételezéseik az egyes operatív programokétól jelentősen eltér (Péti et al., 2014). A hivatkozott tervek mindegyike a gazdaság élénkítését, implicite a területfejlesztést célozta. A tervek több esetben kötegelve is megjelentek, így például a Wekerle Terv és a Mikó Imre Terv a Magyar Növekedési Terv részeként is megjelent.[7] A korábbi gyakorlattól eltérően, újdonságként említendő, hogy a tervek közül több egy-egy személyhez kötődő nevet kapott.[8] A vizsgálatban szereplő tervek főbb adatai a *4. táblázatban* szerepelnek.

4. táblázat: A 2010 és 2014 között készült, nem uniós vonatkozású tervek főbb adatai

Terv elnevezése	Közzététel éve	Terv kidolgozója/felelőse
Széll Kálmán Terv	2010	Magyar Köztársaság Kormánya
Darányi Ignác Terv	2012	Vidékfejlesztési Minisztérium
Nemzeti Vidékstratégia	2012	Vidékfejlesztési Minisztérium
Széll Kálmán Terv 2.0	2012	Magyarország Kormánya
Wekerle Terv	2012	Nemzetgazdasági Minisztérium
Mikó Imre Terv	2012	Nemzetgazdasági Minisztérium
Külgazdasági Stratégia	2011	Nemzetgazdasági Minisztérium
Magyar Növekedési Terv	2011	Nemzetgazdasági Minisztérium
Nemzeti Turizmusfejlesztési Koncepció	2014	Nemzetgazdasági Minisztérium, Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal
Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció	2013/2014*	n.r.

*Megjegyzés: * Az OFTK 2013-ban készült el, az Országgyűlés azonban csak 2014-ben fogadta el.*
Forrás: Saját gyűjtés

A 2010 és 2014 közötti tervkészítés eredményeit implicit módon az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció (OFTK) foglalja össze.[9] Az OFTK kapcsán három dolgot tartunk fontosnak kiemelni.

– A korábbi hagyományoktól eltérően, az Országos Területfejlesztési Koncepció és az Országos Fejlesztési Koncepció különálló dokumentumai helyett egy integrált koncepció készült.

– A különböző fejlesztések indokoltságát az OFTK határozza meg, ezáltal a koncepciót valamennyi tervdokumentummal integrált módon alakították ki. Ez azt is jelenti, hogy mivel a finanszírozás forrását elsősorban a 2014 és 2020 közötti operatív programok jelentik, így a középpontban végső soron az OP-k felettes terve, az EU2020 stratégia áll.

– Az elfogadott tervek egy része (pl. Nemzeti Vidékstratégia,[10] Wekerle Terv) az OFTK alá mint szakpolitikai és átfogó stratégia épült be, míg másokat (pl. Széll Kálmán Terv)[11] az OFTK nem említ, és az aktualizálásuk sem történt meg.

Átalakuló intézményrendszer

Az EU-s források elosztását, valamint a területfejlesztést kezelő intézményrendszer 2010 és 2014 közötti átalakítása a funkciók és feladatok centralizációját jelentette. Ennek hátterében, ahogy korábban utaltunk rá, két, egymást részben átfedő probléma állt: egyrészt a források lekötése, illetve folyósítása lassan történt *(lásd 3. táblázat)*, ami veszélyeztette a források teljes körű lehívását; másrészt az átalakított, központosított intézményrendszer lehetővé teszi a források koncentrált, hatékony felhasználását (Jobbágy, 2015).

5. táblázat: Az OP-k előrehaladása teljesítésmutatók alapján, támogatási fázisonként, a hétéves keret %-ában, 2011

OP/Prioritás	Meghirdetett/OP (%)	Megítélt/OP (%)	Leszerződött/OP (%)	Kifizetett/OP (%)
ROP-ok összesen	56	54	48	24
ÁROP	58	34	34	17
EKOP	66	43	43	20
GOP	63	54	51	21
KEOP	42	35	31	5
KÖZOP	87	72	64	17
TÁMOP	55	41	41	19
TIOP	84	61	53	12
VOP	49	49	53	39
Összesen	64	54	49	17

Forrás: Jobbágy, 2015:112

A területfejlesztés irányítása szempontjából a területfejlesztési törvény 2011. decemberi módosításával a kormány jelentős döntést hozott a területfejlesztési tervezés rendszerét illetően azzal, hogy a megyei szinthez, a megyei önkormányzatokhoz rendelte a területfejlesztési politikai kérdéseket (Gálosi-Kovács–Haffner, 2017). Habár a korábbi szakmai előkészítési munkák az EU regionális törekvéseivel összhangban a regionalizáció, a régiók szerepének a felértékelését ajánlották, ezzel a lépéssel kvázi az uniós csatlakozást megelőző térségbontás állt vissza (Győriné, 2014). „A koncepció kilátásba helyezte, hogy a 2007–2013-as európai uniós tervezési ciklus regionális operatív programjai tekintetében a regionális önkormányzatok irányító hatósági vagy közreműködő szervezeti és/vagy monitoringbizottsági feladatokat láthattak volna el" (Gálosi-Kovács–Haffner, 2016), az államigazgatási szerepkörök és tervezési feladatok a megyéktől való átvétele mellett. A döntés azonban egy szinttel feljebb rögzítette a területfejlesztési feladatok helyét, a korábbi intézmények (a regionális és megyei fejlesztési tanácsok) megszüntetésével. „A területfejlesztési feladatok megyei önkormányzatokhoz történő rendelése a területfejlesztés intézmény- és eszközrendszerének jelentős átalakítását tette szükségessé. A regionális és megyei területfejlesztési tanácsok jogutód-

jává a területileg érintett megyei önkormányzatok váltak" (Gálosi-Kovács–Haffner, 2016). Feladataik között a koncepcióalkotás, a tervezés, a megvalósítás ellenőrzése, a forrásfelhasználásra vonatkozó döntések vagy a koordináció egyaránt megtalálható.

Az EU-támogatások intézményrendszerének módosítása lényegében a fejlesztési és a hagyományos igazgatási funkciók szétválasztását eredményezte az államigazgatási szervezetben. Az új, egységes és a hagyományos adminisztratív struktúráktól részben független fejlesztéspolitikai intézményrendszert elsősorban az uniós támogatások fogadásának és felhasználásának logikája határozta meg. „Az uniós támogatások intézményrendszerének a területfejlesztési intézményrendszertől teljesen elkülönült kiépítése ellentétes hatású volt a kormányzati szinten meghirdetett decentralizációs folyamattal, és a központi közigazgatási szintet erősítette. A központi szinten is párhuzamos struktúrákat hozott létre, növelte a feladat- és hatáskörök megosztásának bizonytalanságait, az állami vezetők számát, új koordinációs feladatokat és igazgatási feszültségeket teremtett, és nem utolsósorban megosztotta a rendelkezésre álló kapacitásokat" (Perger, 2010).

„A ROP-ok végrehajtási intézményrendszere továbbra is centralizált maradt, az egyetlen Irányító Hatóság – a szektorális irányító hatóságokhoz (IH) hasonlatosan központosítva – az NFÜ-n belülre került. A centralizált struktúrát ugyanakkor oldotta, hogy a regionális stakeholderek nagyobb beleszólást kaptak a fejlesztési döntésekbe (effektíve az operatív tervezésbe és a projektkiválasztásba) a Regionális Fejlesztési Tanácsokon (RFT) keresztül, s szintén ez irányba hatott az RFT-knek a nyomon követésben betöltött erőteljesebb szerepe. Az pedig, hogy a két közreműködő szervezet (VÁTI és RFÜ) már nem állt hierarchikus kapcsolatban egymással, valamint hogy a feladatokat nem funkcionálisan, hanem a beavatkozások mentén osztották meg egymás között, a korábbiakhoz képest lényegesen hatékonyabb struktúrának bizonyult" (Jobbágy, 2015:103).

Intézmények és feladataik

A területfejlesztési feladatok ellátásában rengeteg szervezet kapott szerepet. Az alábbiakban a NUTS 1–3 szintű szervezeteket mutatjuk be.

Az *országos (NUTS 1) szinten* található közigazgatási intézmények a következők voltak: az Országgyűlés, a kormány és a felelős minisztériumok. A területfejlesztés központi irányítása három minisztériumhoz került. A Nemzetgazdasági Minisztérium feladata volt a területfejlesztési koncepciók kidolgozása a vizsgált időszakban. A Belügyminisztérium koordinálta a helyi önkormányzatokkal és a településrendezéssel kapcsolatos ügyeket. A Nemzeti Fejlesztési Minisztérium felelt a magyar fejlesztési politika és az európai uniós fejlesztéspolitika összehangolásáért.

Az országos szakmai és partnerségi intézmények a vizsgált időszakban szintén fontos szerepet töltöttek be a területi politika életében. A VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Nonprofit Kft. (mely 2014. július 1-jével megszűnt, utódja a Széchenyi Programiroda Tanácsadó és Szolgáltató Nonprofit Kft., mely közvetlenül a Miniszterelnökség alá került), a 2007–2013-as támogatási időszakban az ÚMFT hét regionális operatív programjának humáninfrastruktúra-prioritásait, az Államreform

Operatív Programot és az Elektronikus Közigazgatás Operatív Programot kezelte. Tervezte, koordinálta és végrehajtotta az Európai Területi Együttműködési Programokat (ETE), valamint menedzselte a Határon Átnyúló Együttműködési Programokat (Instrument for Pre-Accession Assistance, IPA) és az Európai Szomszédsági és Partnerségi Támogatási Eszköz (European Neighbourhood and Partnership Instrument, ENPI) programjait is. Megszűnését megelőzően a VÁTI a terület- és fejlesztéspolitika kiemelt szakmai háttérintézetévé vált. Az országos területfejlesztési és területrendezési információs rendszer üzemeltetését 2012 óta a Lechner Nonprofit Kft. végzi.[12]

Az NFÜ, azaz a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség a Nemzeti Fejlesztési Hivatal jogutódjaként jött létre a 130/2006. (VI. 15.) kormányrendeletnek köszönhetően. Feladata a 2007–2013-as időszak fejlesztési és tervezési feladatok ellátása, az Európai Unió pénzügyi támogatásainak igénybevételéhez szükséges tervek, operatív programok elkészítése, az így igénybe vett támogatások felhasználásához szükséges intézményrendszer kialakítása volt. A 475/2013. (XII. 17.) kormányrendelet alapján az NFÜ megszűnt, általános jogutódja a Miniszterelnökség lett (ÁSZ, 2015).

Az Országos Területfejlesztési Tanácsot a területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény hozta létre. A magas szintű érdekegyeztető tanács közreműködött a kormányzati feladatok ellátásában, a területfejlesztési politika kialakításában. További feladata többek között az ágazatok és régiók közötti konzultáció biztosítása volt. A tanács végül 2013. december 31-vel megszűnt, helyette Országos Területfejlesztési Érdekegyeztető Fórum jött létre a módosító rendelet értelmében 2014. január 1-jétől.[13]

A NUTS 2 szinten a Térségi Fejlesztési Tanácsok és a Regionális Fejlesztési Tanácsok kaptak szerepet a területfejlesztési hierarchiában. A Térségi Fejlesztési Tanácsok[14] felállítására akkor került sor, ha a feladatok átnyúltak a megye vagy régió határán. A vizsgált időszakban nyolc térségi tanács működött, melyből kettő nevesített is a törvényben: Balaton Fejlesztési Tanács és a Tokaji Borvidék Fejlesztési Tanács. Ezek a tanácsok közvetlenül a Nemzeti Fejlesztési Minisztériumtól kapták a forrásokat. A Regionális Fejlesztési Tanácsok feladata a régió fejlesztési koncepciójának és regionális operatív programjának kidolgozása, valamint minden ezzel kapcsolatos tevékenység, úgymint helyzetfelmérés, az intézkedésekre fordítható források elosztása és allokációja, koordináció, pénzügyi tervek készítése volt. A területfejlesztési törvény 2011. decemberi módosításával a tanácsok 2012. január 1-jétől megszűntek, és a feladatok a megyei önkormányzatok hatáskörébe kerültek (Gálosi-Kovács–Haffner, 2017). A regionális fejlesztési ügynökségek 2012. január 1-jétől állami tulajdonba kerültek, majd 2014-től a megyei önkormányzatokhoz.

A NUTS 3-as szinten 2012-ig a megyei területfejlesztési tanácsok látták el a feladatokat, de már a vizsgált időszak előtt sem volt érdemi feladatuk. A területfejlesztési feladatok megyei önkormányokhoz való kerülését a 2011-es törvénymódosítás tette lehetővé, majd a 2013-as törvénymódosítás tovább bővítette azokat. A törvényi szabályozások értelmében a megyei önkormányzatok megyei területfejlesztési konzultációs fórumokat működtettek, szerepük a megyei területfejlesztési koncepciók és programok tervezése során vált érdemivé (Varga, 2016).

A fentiek alapján egy többrétegű, hierarchikus, ugyanakkor a forráselosztás tekintetében uniformizált, centralizált intézményrendszer rajzolódik ki, a korábbi struktúrához képest számottevő változások mentén: a közreműködő szervezetek (KSZ) számának radikális csökkentése, a feladatmegosztás újragondolása, az eljárásrendi egységesítése, valamint az új eljárások bevezetése és alkalmazása (Jobbágy, 2015). Ezek a változások jelentős energiákat vontak el a koncepcionálisan összehangolt, a szakmaiságot előtérben tartó területfejlesztéstől és érdekérvényesítéstől. „A szervezetrendszerre vonatkozó jelentős módosítások egy része beváltotta, másik része nem a hozzá fűzött reményeket. A KSZ-ek számának radikális csökkentése és a feladatok újraosztása az IH-k és KSZ-ek között jelentősen javította az implementáció hatékonyságát. Az IH-k NFÜ-be való koncentrálásának bár voltak előnyei, azonban a koordinációt/koordináltságot illetően nem történt előrelépés. Az IH-k kezdettől fogva rendkívüli önállóságra tettek szert, az IH-k/OP-k közötti kooperáció nagyon alacsony szintű volt, az NFÜ kompetens szervezeti egységei (Elnökség, Koordinációs IH) pedig nem töltötték be megfelelően az elvárt koordinációs szerepet. A tárcák mint a szakpolitikák letéteményeseinek bevonódása az operatív tervezésbe és végrehajtásba szuboptimális volt, ami a szakmai szempontok alulképviseletét eredményezte mindkét fázisban" (Jobbágy, 2015:132).

A fejlesztéspolitika intézményrendszerének menedzsmenteszköztára

A fejlesztéspolitikai menedzsmenteszköztár tervezési és végrehajtási elemekre bontható. A használt menedzsmenteszközökre összességében a jólátgondoltság, a beavatkozási lehetőség keresése és a szabványosítási törekvés volt jellemző a vizsgált időszakban (Molnár, 2006). A módszertanban olyan elemekkel találkozhatunk, mint a hatásvizsgálatok, az elemzések készítése, a trendek, adatok feldolgozása, a célhierarchia képzése, a prioritások meghatározása, az érintettek (stakeholderek) bevonása, a pénzügyi táblák készítése. A tervezést támogatta továbbá a monitoringmutatók és az indikátorok sora. A tervek végigvonultak a fejlesztéspolitika valamennyi szintjén, a politikai döntések szintjétől a konkrét projektekig, természetesen törekedve a tervek konzisztenciájának, egymásra épülésének megtartására (Hamarné et al., 2006). A tervezési módszertanok nagymértékben hasonultak a nagyvállalati, komplex projektmenedzsment-módszertanokhoz (Sági, 2007; 2018). Alkalmazásuk támogatta a tervezésben részt vevőt a körültekintő, alapos elemzésre, a terv részletes kimunkálására. Nagy szerepe volt mindebben a Regionális Fejlesztési Ügynökségeknek (RFÜ) és az ott dolgozó munkatársaknak. Ezek 40–60 fős szervezeti egységek voltak, döntés-előkészítő, megvalósítási és monitoringfunkciókkal. Agilis, fiatal, elkötelezett, magas szintű szakmaiságot képviselő, a decentralizációt támogató, a fejlesztést célként megélő, együttműködőképes munkatársak dolgoztak az ügynökségekben, akik megfelelő előképzettséggel rendelkezve képviselni tudták a modern menedzsmentmódszertanok alkalmazását (Józsa, 2018).

A végrehajtási eszközök az ellenőrzés dimenziói mentén épültek ki. A szabályrendszer egyszerre korlátozott és biztosított lehetőségeket. A végrehajtás fontos ele-

me volt az ellenőrzés és a monitoring, az eljárási rendeknek megfelelően, külön (független) szervezetek és nyilvános adatbázisok formájában (monitoringbizottságok, EMIR, OTMR) a folyamatba épített módon és ex-post egyaránt (Hamarné et al., 2006).

Referenciapontok és összehasonlítások

A V4-országok a tanulmányunkban vizsgált időszakot ugyan hasonló alaphelyzetből, mégis eltérő specifikumokkal kezdték meg, és ugyancsak eltérő fejlődési pályát jártak be ez idő alatt. A hasonlóságok a szocializmusnak a gazdaságuk szerkezetére vonatkozó örökségének és az EU-hoz való közeledésük lépéseinek az időzítésében, módjában, feltételeiben és mértékében keresendők, míg a különbségek az országok eltérő adottságaiból, gazdasági fejlettségükből adódnak (Losoncz, 2017).

A területfejlesztés vezérmotívumai nagyon hasonlóak mind a négy ország esetén: koncepcionálisan forráscentrikusnak minősíthető. A források az EU-támogatások formájában váltak elérhetővé, így a V4-ek mind forrásvezérelt (top-down) területfejlesztést valósítottak meg. Az operatív programok vezérelvei, céljai, prioritásai, tervezési-pályáztatási módszertanai is rímelnek egymásra. Az eredmények azonban nem egyöntetűek, a fejlődési pályák eltérőek: „Lengyelország és Szlovákia jobb eredményt ért el, Magyarországon és Csehországban nem valósult meg valódi fejlettségszint emelés" (Bajusz, 2015). A versenyképesség viszont egyik V4-országban sem tudott érdemben javulni (Hetényi, 2014). Annak ellenére sem, hogy „az Európai Bizottság modellszámításai szerint a 2007 és 2015 közötti időszak kohéziós és vidékfejlesztési politika keretében európai uniós forrásokból végrehajtott beruházásai 2015-ben a GDP-t 5 százalékkal emelték Magyarország, 4-4 százalékkal Lengyelország és Csehország, illetve 3,5 százalékkal Szlovákia esetében ahhoz képest, mint ha nem lettek volna ilyen támogatások" (Losoncz, 2017). Vagyis a területfejlesztési források szignifikánsan hozzájárultak valamennyi ország prosperitásához a 2008-as pénzügyi és az azt követő gazdasági válság éveiben.

A Strukturális és Kohéziós Alapokból származó források (szabályos) felhasználása az új EU-tagországok számára egy tanulási folyamatot jelentett. A forrásfelhasználás 2007 és 2013 közötti üteme korántsem volt egyenletes. A költségvetési időszak első öt évében hat új tagállam sem érte el az abszorpciós ráta EU-s átlagát (35,6%), de 2015-ig is hat új tagállam maradt átlag (90,3%) alatt (Incaltarau et al., 2020). Az Európai Bizottság adatai szerint az n+2 éves szabályt figyelembe véve nyolc tagállam, ebből négy új tagállam (Bulgária, Szlovákia, Románia és Horvátország) abszorpciós rátája nem érte el az EU28 tagállamának átlagát (98,29%). Magyarországon ugyan több operatív programban is túlköltésre, azaz a rendelkezésre bocsátott keretnél magasabb kifizetésre került sor (Boldizsár et al., 2016), de a többéves pénzügyi keret forrásainak végleges abszorpciós rátája végül nem érte el a 100 százalékot (99,64%).[15]

Incaltarau és szerzőtársai (2020) ökonometriai modellben elemezte az EU-tagországok abszorpciós rátájának befolyásoló tényezőit. Eredményeik szerint a kormányzati hatékonyság növelése és a korrupció csökkentése pozitívan hat az abszorpciós

rátára. Ez a hatás ugyan mind a régi, mint az új tagállamok esetén szignifikáns, de az új tagállamokban a hatás erősebb. Ez a szerzők álláspontja szerint azt jelenti, hogy a vizsgált időszakban az új tagállamokban még mindig számos, a közpénzek hatásos elköltését gátló körülmény tárható fel (pl. közbeszerzésekkel kapcsolatos rendellenességek, választási kampányokra való költések, politikai előnyök kiaknázása stb. A modell egyik meglepő eredménye volt ugyanakkor, hogy a politikai decentralizáció – az EU-s célokkal ellentétben – nem szignifikáns magyarázó tényező, azaz a decentralizált és a centralizált államok minden egyéb változatlanságát feltételezve azonos hatékonysággal használják fel az EU-s forrásokat. Hasonló eredményre jut Nyikos is, eredményei alapján „nincs tapasztalati bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a decentralizáció szintje és a kormányzási színvonal közvetlen összefügg, nincs arra vonatkozó szabály, hogy a decentralizált vagy a centralizált államok rendelkeznek magasabb színvonalú kormányzási, igazgatási rendszerrel" (2012:7). Ezen eredmények azért is váratlanok, ugyanis – elméleti megközelítésben – a kohéziós politika egyik fő jellemzője a decentralizált végrehajtási rendszer, lévén a programvégrehajtás területi és helyi szinteken zajlik. A regionális politika hatékonysága nagymértékben függ az irányító, menedzselő szervezetek működésének hatékonyságától (Sági–Engelberth, 2018).

6. táblázat: A V4-országok összehasonlítása intézményrendszer szerint (2007–2013)

	Intézményi együttműködés	**Kormányzati irányítás**	**Területi irányítás**
Magyarország	párhuzamos/koordinált	centralizált	vegyes, majd centralizált
Szlovákia	integrált	tagolt	centralizált
Csehország	integrált	tagolt	kevert
Lengyelország	integrált	centralizált	kevert
Románia	integrált	tagolt	centralizált

Forrás: Nyikos, 2013:48–49

A visegrádi országok kormányzatai a kohéziós források felhasználásakor az abszorpciós ráta maximalizálását tűzték ki célul a vizsgált időszakban. Ezt jól mutatja az is, hogy a kohéziós források felhasználásának mintegy felét a közlekedés, energia, valamint a környezetvédelmi célú projektek tették ki (Boldizsár et al., 2016). Ezen beruházások (pl. közút- és vasútfejlesztések, víztisztító berendezések, hulladékkal kapcsolatos infrastruktúra stb.) bekerülési költsége jellemzően magas, de kevéssé támogatják az országok innovációs miliőjének fejlődését.

A V4-ek regionális területfejlesztési együttműködése és határon átnyúló projektek

A vizsgált időszakban teljesedett ki a V4-ek, illetve a V4+2 (Románia, Bulgária) stratégiai területfejlesztési együttműködése is. Az együttműködés résztvevői az országok között azonosított kapcsolódási hiányok, közös stratégia mentén való fejlesztésére kötöt-

tek szövetséget, ami hosszú távon a V4-ek területi és geopolitikai felértékelődésének a záloga lehet. Közlekedési folyosók, országokon átívelő energetikai infrastruktúra-beruházások jellemzik ezeket a terveket. Az együttműködés kiindulópontja 2007-re datálható, amikor a V4-ek közösen álltak ki a felzárkózást biztosító forrásokért, szemben a mediterrán régió országaival (Bajusz, 2015). 2010-re elkészült a Közös Területfejlesztési Stratégia, amely keretében azonosítják a határokon megszakadó tengelyeket és a szűk keresztmetszeteket, a V4+2 ország részvételével (Jusztin–Guti, 2014).

Fontos, a történelmi összefüggéseket sem nélkülöző mellékszála a magyar területfejlesztési törekvéseknek, az EU által is független programokkal (Interreg, ESPON, URBACT, Interact) támogatott, határon átnyúló területfejlesztési projektek köre, amelyek az EU területi integrációját hivatottak erősíteni (Pupek, 2008). A nemzetek együttműködése, a határok direkt és metaforikus értelemben vett megszűnése, a gazdasági kapcsolódások erősítése a Kárpát-medencében, a kormány nemzetiségi politikájával lokális értelmet is nyert. A magyarországi relációban vizsgálva, a pragmatikus, idealista, a föderalizmust erősíteni hivatott EU-források, az elszakított országrészeken élő magyar nemzetiségű kisebbségek mindennapjainak támogatására, az elmaradott infrastruktúra fejlesztésére, a regionális versenyképesség növelésére, a külhoni magyarság identitásának erősítésére biztosított forrást (Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködés Operatív Program 2007–2013). Szempont volt továbbá a települések együttes fejlesztése, a térszerkezeti lyukak felszámolása, a perifériajelleg felszámolása. A program keretében 176 millió euró uniós forrás került felhasználásra, amely a 80-85%-át finanszírozta a HU–SK-program teljes 207 millió eurós költségvetésének (Hakszer, 2017).

Összefoglalás

A területfejlesztés szempontjából a vizsgált periódus a szakirodalom tanúsága szerint nem tekinthető a legeredményesebb időszaknak, noha a legnagyobb összegű EU-s fejlesztési támogatás ebben az időszakban vált elérhetővé Magyarország számára. Az EU-források felhasználása azonban nem eredményezte az elvárt javulást a legfontosabb célok, így többek között a növekedés, felzárkózás, komplex területfejlesztés tekintetében (ÁSZ, 2016). Ugyanakkor középtávú visszatekintésben, ugyanazon célfüggvények és eredmények, a legfontosabb megfogalmazott célok, szempontok alapján már pozitív értékelést adhatunk:

1) A vizsgált kormányzati időszakot átfedő, 2007–2013-as uniós programozási ciklusban rekordnagyságú, 8 ezermilliárd forint támogatási összeg állt a hazai forprofit és nonprofit szereplők rendelkezésére, elsősorban uniós és kisebb mértékben hazai forrásokból (ÚMFT, 2007). A forráslekötés aránya pedig 2013 végéig elérte a 115%-os mértéket, amivel Magyarország a harmadik legsikeresebb ország lett az EU-nemzetek közül (KPMG, 2017).

2) Ha pedig kiterjesztjük az idő perspektívát, valódi sikerként is értelmezhetjük az időszakot. Vessünk ismét egy pillantást az ÚMFT logline-jára, egy mondatba sűrítve: „Az Új Magyarország Fejlesztési Terv legfontosabb célja a foglalkoztatás bővítése és a

tartós növekedés feltételeinek megteremtése" (ÚMFT, 2007). Megnéztük a két cél teljesülésének alakulását 2010-től 2017 végéig. Azt tapasztaltuk, hogy a két célfüggvény, a jelen tanulmányban vizsgált 2010–2014-es időszakban ugyan valóban alulperformált, de azóta impozáns értékeket mutat. Mintha valóban megteremtődtek volna a bővülés és növekedés feltételei a 2007–2013-as időszak alatt, amelynek az eredményeit az azt követő években érzékelhetjük.

7. táblázat: Munkanélküliség/GDP-változás (2009–2017)

Mutató/dimenzió	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**
Munkanélküliség %	10,1	11,3	11,1	11,1	10,2	7,8	6,8	5,1	4,2
A bruttó hazai termék (GDP) volumenének változása %	–6,5	0,7	1,7	–1,6	2,1	4,2	3,4	2,2	4

Forrás: Saját szerkesztés KSH adatai alapján

Természetesen a tanulmány keretei, fókusza és az elvégzett kutatás elégtelensége alapján nem állítjuk, hogy a két dolog szigorúan következik egymásból, de a beáramló pénzügyi forrás mértéke alapján valószínűsíthető, hogy a magyar gazdaság jelenlegi dinamikájára meghatározó hatással voltak a 2007–2013-as programozási időszakban az ÚMFT/ÚSZT keretében felhasznált források. Éppúgy, mint ahogy a 2009–2013-as gyenge számadatokra a 2008-as válságból való lassú kilábalás is rányomta a bélyegét.

A területfejlesztés 2010 és 2014 közötti időszakát tekinthetjük a változás, a változtatás időszakának. A sokrétegű struktúra, a széttartó célrendszer és az aktorok (stakeholderek) számossága, az intézményrendszer átalakítása, a programok, nemzetgazdasági tervek özöne, valamint az időszakra jellemző vezérelv, a források mindenáron való elköltésének szándéka jellemzi ezt az időszakot (Faragó, 2011).

A vizsgált időszakban a hazai intézményrendszer átalakítása ugyan megvalósította a forrástöbbletet, és meggyorsította annak felhasználását, de háttérbe szorította a szakmaiságot. A forrásabszorpciós kényszer ugyanakkor sok helyen a forráselköltés lokális (szub)optimumát eredményezte, szemben a komplex területi/regionális optimummal. Vagyis létrejött valami, ami a helyi fejlődés szempontjából és az uniós források felhasználása szempontjából örömteli, de a terület koncepcionális fejlődése szempontjából adott esetben alig értékelhető.

Alátámasztja ezt az állítást a forrásfelhasználás regionális, térszerkezeti, felzárkózás nézőpontú elemzése is. A legtöbb forrást, az összes kifizetések több mint felét (56,9%) az egy főre eső GDP-ben mérve legfejlettebb Közép-Magyarország kapta, míg a második és harmadik legfejlettebb régiók (Nyugat-, illetve Közép-Dunántúl) GDP-arányosan a kevésbé fejlett régiókhoz képest alacsonyabb EU-támogatáshoz jutottak. A területi kohézió növekedése, a területi kiegyenlítődés ugyanakkor a források ellenére sem kimutatható. A városhálózat és a városhálózat jövedelmi különbségei a vizsgált időszakban stabilnak tekinthetők, csupán kisebb átrendeződések voltak tapasztalhatók (Rechnitzer et al., 2014).

8. táblázat: Területi különbségek a GDP alapján (2007–2013)
(1 főre jutó GDP az országos átlag %-ában)

Megnevezés	2007		2013	
Főváros		214,7		210,9
Leggazdagabb megye	Győr-Moson-Sopron	119,0	Győr-Moson-Sopron	120,8
Legszegényebb megye	Nógrád	44,4	Nógrád	43,8
Három leggazdagabb megye átlaga	1. Győr-Moson-Sopron 2. Komárom-Esztergom 3. Fejér	107,5	1. Győr-Moson-Sopron 2. Komárom-Esztergom 3. Vas	106,7
Három legszegényebb megye átlaga	1. Nógrád 2. Szabolcs-Szatmár-Bereg 3. Békés	52,2	1. Nógrád 2. Szabolcs-Szatmár-Bereg 3. Békés	53,0
Három leggazdagabb és három legszegényebb megye átlagának hányadosa		2,06		2,01
Főváros és a leggazdagabb megye hányadosa		1,80		1,75
Főváros és a legszegényebb megye hányadosa		4,84		4,82

Forrás: Saját szerkesztés a KSH adatai alapján

A jövedelmi különbségek tehát tartósan fennállnak a településhálózaton belül, de a térszerkezet egészében is, s mindezek regionális szinten a jövőben is fokozhatják a politikai-társadalmi feszültségeket (Sági, 2019). Lényegében a területi különbségek – jövedelem alapján – visszaálltak a válság előtti időszakra, vagy a tanulmányunk által vizsgált időszak tekintetében a költségvetési ciklus tervezési időszakának a kezdőpontjára. Területi, jövedelemváltozás tekintetében tehát szinte ugyanolyan szerkezet jött létre, mint korábban volt, vagyis az uniós támogatások egyrészt segítettek a trend negatív kilengéseinek korrekciójában, másrészt nem támogatták a területi felzárkózást, a jövedelmi viszonyok növekvő pályára állítását.

Jegyzetek

[1] A tanulmány az MTA-BGE Makrogazdasági fenntarthatósági kutatócsoport mint munkahely keretében, a Támogatott Kutatócsoportok Irodájának támogatásával készült.

[2] A többéves pénzügyi keretet (multiannual financial framework, MFF) és az EU költségvetését a tanulmány további részében szinonim fogalmakként kezeljük.

[3] www.europarl.europa.eu/external/html/euenlargement/default_hu.htm.

[4] https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/structural_cohesion_fund.html?locale=hu.

[5] www.palyazat.gov.hu/kohezios_politika_celkituzesei.

[6] www.palyazat.gov.hu/az-j-magyarorszg-vidkfejlesztsi-program-2007-2013-utlagos-ex-post-rtkelse.

[7] www.innovacio.hu/download/allasfoglalas/2011_12_28_mnt_konzultacios_anyag.pdf.

[8] A névadók a legtöbb esetben dualizmus kori államférfiak. A nevek között néhány esetben megtalálhatók a reformkori, az 1848–1849-es szabadságharc és a kiegyezés közötti, valamint az 1920 és 1944 közötti időszak neves személyei is.

[9] 1/2014. (I. 3.) OGY határozat melléklete.

[10] http://videkstrategia.kormany.hu/download/4/ae/40000/DIT2_magyar_t%C3%B6rdelt_120910.pdf.

[11] http://2010-2014.kormany.hu/download/4/d1/20000/Sz%C3%A9ll%20K%C3%A1lm%C3%A1n%20Terv.pdf

[12] www.terport.hu.

[13] www.terport.hu.

[14] 1996. évi XXI. törvény (Tftv.) 15. § (1) bekezdése alapján a nyolc térségi tanács: 1. Duna–Tisza Közi Homokhátsági Térségi Fejlesztési Tanács, 2. Dunakanyar TFT, 3. „8-as főút" TFT, 4. „M9" TFT, 5. Velencei-tó térség – Váli-völgy – Vértes Kiemelt TFT, 6. Tisza-tó TFT, 7. Szigetköz – Felső-Duna mente TFT, 8. Balaton FT, + Tokaji Borvidék FT (2014-ben alakult meg). A fenti fejlesztési tanácsok közül mindegyik a mai napig működik.

[15] https://cohesiondata.ec.europa.eu/2007-2013/Total-Percentage-of-Available-Funds-Paid-Out-by-th/w8x7-cqjd

Felhasznált irodalom

ÁSZ (2015): *Jelentés az EU támogatások felhasználásának rendszere – A Nemzeti Fejlesztési Ügynökség (és a Közreműködő Szervezetek) uniós támogatásokkal kapcsolatos feladatellátásának ellenőrzéséről.* Állami Számvevőszék, www.asz.hu/storage/files/files/%C3%96sszes%20jelent%C3%A9s/2015/15037j000.pdf?download=true (Letöltés: 2020. január 5.).

ÁSZ (2016): *Tájékoztató az európai uniós források felhasználását, valamint a pénzek elosztásában közreműködő intézményeket érintő számvevőszéki ellenőrzésekről, elemzésekről és öntesztekről.* Állami Számvevőszék, Budapest.

Bajusz Anna (2015): Az uniós források jelentősége a visegrádi tagállamokban. *Köz-gazdaság*, 10. évf., 4. sz., 91–107.

Bálint János (2009): *Vidékfejlesztés. Vidékfejlesztési menedzsment és marketing.* CopyCAT, Budapest.

Bodnár Dénes – Hortobágyi Ágnes (2007): Gondolatok az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program keretében megvalósuló komplex vidékfejlesztési tervezésről. *A Falu*, 12. évf., 1. sz., 5–12.

Boldizsár Anna – Kékesi Zsuzsa – Koroknai Péter – Sisak Balázs (2016): A magyarországi EU-transzferek áttekintése – két költségvetési időszak határán. *Hitelintézeti Szemle*, 15. évf., 2. sz., 59–87.

Buday-Sántha Attila (2010): Környezetvédelem – környezetgazdálkodás. *Tér és Társadalom*, 24. évf., 3. sz., 223–226, https://doi.org/10.17649/TET.24.3.1833.

EB (2007): *A kohéziós politika 2007–2013. Kommentárok és hivatalos szövegek.* Európai Bizottság, Regionális Politikai Főigazgatóság, Brüsszel, https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/regulation/pdf/2007/publications/guide2007_hu.pdf (Letöltés: 2020. január 5.).

EB (2014): *Regionális politika, Európai Bizottság Kommunikációs Főigazgatóság Polgárok tájékoztatása.* Az Európai Unió Kiadóhivatala, Brüsszel.

EB (2016): *Ex Post Evaluation of Cohesion Policy Programmes 2007-2013, Focusing on the European Regional Development Fund (ERDF) and the Cohesion Fund (CF). Country Report Hungary.* European Commission, https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/evaluation/pdf/expost2013/wp1_hu_report_en.pdf (Letöltés: 2020. március 12.).

Faragó László (2010): Településfejlesztés. *Tér és Társadalom*, 24. évf., 3. sz., https://doi.org/10.17649/TET.24.3.1830.

Faragó László (2011): Stratégiai programozás 2014–2020, magyar teendők. *Falu Város Régió*, 18. évf., 2. sz., 53–57.

Faragó László (2016): Az EU területi politikájának változásai közép-kelet-európai nézőpontból. *Tér és Társadalom*, 30. évf., 2. sz., 3–22, https://doi.org/10.17649/TET.30.2.2765.

Gálosi-Kovács Bernadett – Haffner Tamás (2016): A területfejlesztés magyarországi intézményesülése. *Új Magyar Közigazgatás*, 9. évf., 2. sz., 1–8.

Gálosi-Kovács Bernadett – Haffner Tamás (2017): A területfejlesztés intézményrendszerének változása Magyarországon. *Területfejlesztés és Innováció,* 11. évf., 1. sz., 22–33.

Győriné Szabó Gabriella (2014): A kohéziós alapok hatékonyabb felhasználása. *Külügyi Szemle,* 13. évf., 4. sz., 163–180, https://doi.org/10.14267/phd.2017005.

Hakszer Richárd (2017): A 2007–2013-as Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program regionális aspektusai, megvalósításának tapasztalatai. *Tér és Társadalom,* 31. évf., 1. sz., 107–124, https://doi.org/10.17649/tet.31.1.2791.

Hamarné Szabó Mária – Szegvári Péter – Szűcs Mihály (2006): *Közlekedéspolitika – területfejlesztés – államreform.* Maút Magyar Út- és Vasútügyi Társaság, Budapest.

Hetényi Géza (2014): Az EU-tagság 10 évének főbb gazdasági folyamatai a V4-országokban. *Pro Publico Bono,* 2. évf., 2. sz., 120–133.

Incaltarau, Cristian – Pascariu, Gabriela C. – Surubaru, Neculai-Cristian (2020): Evaluating the Determinants of EU Funds Absorption across Old and New Member States – the Role of Administrative Capacity and Political Governance. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 58, No. 4, 941–961, https://doi.org/10.1111/jcms.12995.

Jobbágy Valér (2015): *Az EU kohéziós politikájának megvalósítása Magyarországon.* Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs.

Józsa Viktória (2018): Quo vadis regionalizmus? Egy eszme- és értékrendszer továbbélése a szakemberek közvetítésével. *Tér és Társadalom*, 32. évf., 3. sz., 96–112, https://doi.org/10.17649/TET.32.3.3064.

Jusztin Valéria – Guti András (2014): A visegrádi országok, valamint Románia és Bulgária (V4+2) együttműködése a területi tervezésben. *Falu Város Régió,* 20. évf., 1. sz., 74–83.

Kele János (2017): *A 2007–13-as programozási időszak ex-post értékeléseinek megállapításai és hasznosulása.* 55. Közgazdász-vándorgyűlés, Eger.

KPMG (2017): *A magyarországi európai uniós források felhasználásának és hatásainak elemzése a 2007-2013-as programozási időszak vonatkozásában.* KPMG, Budapest, http://adko.hu/01_files/adotanulmanyok/2017/KPMG-eu-elemzes.pdf.

Lehmann Kristóf – Nyers József (2009): Az Európai Unió fejlesztési forrásainak felhasználása. *Statisztikai Szemle*, 87. évf., 2. sz., 133–155.

Losoncz Miklós (2017): A globális és regionális integrálódás és a fenntartható gazdasági növekedés néhány kérdése a visegrádi országokban. *Közgazdasági Szemle*, 64. évf., 7–8. sz., 677–697, https://doi.org/10.18414/ksz.2017.7-8.677.

Matolcsy György (2010): *Válasz a K/2013. számú írásbeli kérdésre: Mennyiben fog eltérni az ÚSZT az ÚMFT-től?* NGM/10747, Nemzetgazdasági Minisztérium, Budapest.

Molnár Beáta (2006): A strukturális alapok menedzsmentje Írországban és Magyarországon. *Területi Statisztika*, 9. évf., 3. sz., 308–318.

Nemzetgazdasági Minisztérium (2011): *Külgazdasági Stratégia.* www.pestmegye.hu/images/2014/agazati_strategiak/Kulgazdasagi_Strategia_2011.pdf (Letöltés: 2019. november 6.).

Nyikos Györgyi (2012): Végrehajtási intézményrendszer a kohéziós politikában. *Polgári Szemle*, 8. évf., 3–6. sz.

Nyikos Györgyi (2013): Kohéziós intézményrendszerek – tapasztalatok és kihívások. *Pro Publico Bono,* 1. évf., 3. sz., 42–52.

Perger Éva (2010): Az EU kohéziós politika kormányzati irányításának magyar sajátosságai. *Tér és Társadalom*, 24. évf., 1. sz., 119–136, https://doi.org/10.17649/TET.24.1.1299.

Péti Márton – Kohán Zoltán – Csizmár Orsolya – Hoffmann Csilla (2014): A 2014–2020-as európai uniós finanszírozású programidőszak tervezési folyamatairól. *Falu Város Régió*, 20. évf., 1. sz., 25–31.

Pupek Emese (2008): Nemzeti stratégiák az Európai Unió kohéziós politikájának megvalósításáért. In: Róka Jolán (szerk.): *Annales.* Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Budapest, 278–296.

Rechnitzer János – Smahó Melinda (2011): *Területi politika.* Akadémiai kiadó, Budapest.

Rechnitzer János – Páthy Ádám – Berkes Judit (2014): A magyar városhálózat stabilitása és változása. *Tér és Társadalom,* 28. évf., 2. sz., 105–127, https://doi.org/10.17649/TET.28.2.2623.

Sági Judit (2007): *Banktan.* Főiskolai jegyzet, Saldo Pénzügyi Tanácsadó és Informatikai Zrt., Budapest.

Sági Judit (2018): Hitelgaranciák. *Jura,* 24. évf., 1. sz., 411–418.

Sági, Judit – Engelberth, István (2018): Regional Development and Well-Being of Regions in Hungary. *Polgári Szemle/Civic Review,* Vol. 14, Special issue, 184–194, https://doi.org/10.24307/psz.2018.0412.

Sági, Judit (2019): Perspectives in Corporate Social Actions and Social and Financial Performance. *Polgári Szemle/Civic Review,* Vol. 15, Special Issue, 350–362, https://doi.org/10.24307/psz.2020.0221.

Sarudi Csaba (2004): Vidékfejlesztési intézkedések, támogatások és kilátások az Európai Unió bővítése után. *Tér és Társadalom*, 18. évf., 2. sz., 73–93, https://doi.org/10.17649/tet.18.2.946.

Szabó Zsolt (2011): *Az EU kohéziós politikája.* Koordinációs Irányító Hatóság, Budapest.

ÚMFT (2007): *Új Magyarország Fejlesztési Terv. Magyarország Nemzeti Stratégiai Referenciakerete 2007–2013.* www.palyazat.gov.hu/doc/109# (Letöltés: 2019. december 23.).

ÚSZT (2014): Az Országgyűlés 1/2014. (I. 3.) OGY határozata a Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepcióról. *Magyar Közlöny*, 1. sz.

Varga Mihály (2016): *B/13058. számú beszámoló az ország területi folyamatainak 2009–2014 közötti alakulásáról és a területfejlesztési politika, a területrendezési tervek érvényesítésének hatásairól…* https://regionalispolitika.kormany.hu/download/3/65/c1000/B13058.pdf (Letöltés: 2020. január 5.).

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 109–119., DOI: 10.24307/psz.2020.1008

Buskó Tibor László

A helyi önkormányzati szolgáltatásszervezés fenntarthatósága[1]

Sustainability in the Organisation of Local Government Services

Összefoglalás
A tanulmány a fenntarthatóság szemszögéből, konkrét példák segítségével tekinti át a helyi önkormányzati közszolgáltatás-szervezést, kiemelt figyelmet szentelve a különféle menedzsmentismeretekhez, jártasságokhoz köthető belső fenntarthatóság, valamint az önkormányzat által felhasznált erőforrásokhoz köthető külső fenntarthatóság fogalmának. A hazai közigazgatás 2010 utáni nagy átalakítása felértékelte a belső fenntarthatóság – és ezzel együtt a változó körülmények közepette is stabilitást mutatni képes reziliens önkormányzati rendszer – fogalmát. Mivel azonban a fenntarthatóság szempontjából lényeges folyamatok jelentős része továbbra is a települések szintjén zajlik, nem kerülhető meg annak vizsgálata, milyen hatást képesek gyakorolni helyi önkormányzataink a (külső) gazdasági, társadalmi és környezeti alrendszerek fenntarthatóságára – még a helyi önkormányzatoktól 2010 után elvont közszolgáltatások esetében sem.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: H4, H7, O18, Q01, Q56
Kulcsszavak: helyi önkormányzatok, közszolgáltatás-szervezés, fenntarthatóság

Buskó Tibor László PhD, adjunktus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem (Busko.Tibor.Laszlo@uni-nke.hu).

Summary
The paper aims to investigate local public services in terms of sustainability, with focus on specific examples. Special attention is paid to "internal sustainability", linked to different management knowledge and skills, and to "external sustainability", related to the resources used by local governments. As a result of the centralization of the Hungarian administrative system, after 2010 the value assigned to the concept of internal sustainability – and, in parallel, a resilient local government system capable of remaining relatively stable despite changing circumstances – increased. However, as a significant part of the developments that are important for sustainability are still conducted at the level of local governments, their impact on the sustainability of the (external) economic, social and environmental sub-systems should not be eluded – even in the case of the local public services taken away from local governments after 2010.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: H4, H7, O18, Q01, Q56
Keywords: local governments, public services, sustainability

A fenntartható fejlődés legismertebb definíciója a Brundtland-bizottság *Közös jövőnk* címet viselő, 1987-es jelentésében olvasható, mely szerint „a fenntartható fejlődés olyan fejlődés, amely kielégíti a jelen szükségleteit anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő nemzedékek esélyét arra, hogy ők is kielégíthessék szükségleteiket" (United Nations, 1987:41). A most következő tanulmány célja, hogy a fenntarthatóság szemszögéből tekintse át a helyi közügyek egyik kiemelt fontosságú dimenzióját, a helyi önkormányzati (köz-)szolgáltatásszervezést. Ennek során elsőként röviden áttekintem a fenntarthatóság és a helyi önkormányzati közszolgáltatás-szervezés fogalmát, érintkezési pontjait, majd egy rövid útmutatást adok az önkormányzati közszolgáltatások fenntartható módon történő megszervezéséhez. Módszertani szempontból az esettanulmány[2] szabályait követve kívánom körbejárni a problémakört. Így a hazai közigazgatás 2010 utáni centralizációs fordulatát a vizsgálat tárgyának tágabb kontextusát alapvető módon meghatározó olyan esetként közelítem meg, amelyhez feltétlenül alkalmazkodniuk kell a helyi szintű közszolgáltatás-szervezés fenntarthatóságáért felelősséget vállaló önkormányzatainknak. Ez nem csupán általános alkalmazkodási sémákon (pl. a helyi szintű közszolgáltatás-szervezés önkormányzatok által aktuálisan követendő stratégiai irányvonalán), de meghatározott közszolgáltatások példáin keresztül is bemutatható. A vizsgálatban – legyen szó akár általános alkalmazkodási sémákról, akár meghatározott közszolgáltatások ellátásáról – előnyben részesítem a „Mit kell tenniük/mit tehetnek önkormányzataink a jelenlegi (a tágabb kontextus által meghatározott) körülmények között?" kérdését a „Mit tesznek valójában?" kérdésével szemben, különös figyelmet szentelve az önkormányzatok mozgásterét kijelölő jogszabályi környezet bemutatásának, elemzésének. A „Mit tesznek valójában önkormányzataink?" – komolyabb empirikus adatgyűjtést igénylő – kérdésének megválaszolása pedig egy következő tanulmány témája lehet.

Fenntarthatóság – helyi önkormányzati (köz)szolgáltatások

Fleischer Tamás a fenntarthatóság fogalmáról írt tanulmányában világosan megkülönbözteti egymástól a technológiai vagy humán rendszerek külső, valamint belső fenntarthatósági kritériumait (Fleischer, 2014:14–15). Ezek közül a külső fenntarthatóság fogalma a rendszer által felhasznált erőforrásokhoz, a belső fenntarthatóság pedig a tevékenységhez kapcsolódó irányítási, szervezési, igazgatási, menedzsmentismeretekhez, jártasságokhoz köthető.

A *külső fenntarthatóság* biztosítása során arra kell figyelni, hogy a felhasznált erőforrások ne veszélyeztessék a rendszer környezetének egyensúlyi állapotát (az erőforrások felvétele nem haladhatja meg a környezeti rendszer erőforrás-újratermelő képességét, illetve a kibocsátás nem haladhatja meg a környezeti rendszer felvevőképességét). Ennek alapján a belső fenntarthatóság fogalma át is vezet a „Mit értünk egy rendszer környezetén?" kérdéséhez. Absztrakt értelemben egy rendszer környezetének a rendszerre lényeges hatást kifejtő tényezők összességét nevezzük (Szűcs, 1996). Ezt a definíciót továbbgondolva azonban feltétlenül meg kell jegyezni, hogy maga a környezet sohasem tekinthető egyneműnek, azonos sajátosságokkal bírónak. A legegyszerűbb megközelítésben is megkülönböztethető a rendszer makrokörnyezete – azaz a rendszerre legfeljebb áttételes módon ható környezet – annak közvetlen (belső vagy mikro-) környezetétől (Kotler–Keller, 2012:63). Egy rendszer makrokörnyezetéhez való viszonya sajátságos: mivel a makrokörnyezet meglehetősen „távol" helyezkedik el a rendszertől, de a környezet definíciójának értelmében mégiscsak hat rá, ezt a hatást meglehetősen aszimmetrikusnak kell elképzelnünk. Vagyis egy rendszer makrokörnyezetéből nem tud annyi erőforrást kivonni, illetve makrokörnyezetébe annyi végterméket kibocsátani, hogy komolyan veszélyeztethesse annak egyensúlyi állapotát. A politikai, gazdasági, társadalmi/kulturális és technológiai tényezők bonyolult sokféleségeként[3] értelmezendő makrokörnyezet fogalma talán a helyi önkormányzatok működését alapvetően meghatározó központi jogszabályok környezetével világítható meg. Ehhez a helyi önkormányzatok mindenképp alkalmazkodni kénytelenek, de befolyásolására (néhány extrém kivételtől, például a legerősebb önkormányzatok, önkormányzati véleményformálók lobbierejétől eltekintve) nincsenek eszközeik.

Egy rendszer makrokörnyezetéhez való helyes viszonyulását leginkább abban mérhetjük le, hogy képes-e a környezeti feltételekhez megfelelően – és a makrokörnyezet definíciójából következően döntően passzív módon – alkalmazkodni. S mivel a helyi önkormányzatok a legtöbb esetben képtelenek érdemben befolyásolni a makrokörnyezet egyensúlyi állapotát, a passzív alkalmazkodás lehetőségeinek vizsgálata kell hogy jelentse a makrokörnyezethez kapcsolódó kutatások legfontosabb dimenzióját. Vizsgálatom ezen pontján érdemes bevezetni a reziliencia fogalmát, amelyen az (önkormányzati) rendszer azon képességét értjük, „hogy az alapvető funkcióit tekintve képes stabil maradni változó körülmények között".[4] Az elmúlt évek centralizációs törekvései, illetve a települési önkormányzati autonómia csökkenésének bizonyos szegmensei (egyes önkormányzati feladatok elvonása, korlátozottabbá váló financiális

mozgástér)[5] pedig még inkább indokolttá tehetik a rezilienciára összpontosító különféle megközelítéseket, illetve a *belső fenntarthatóság* fogalmának (dominánsan: az idekapcsolódó menedzsmentszempontú megközelítéseknek) az előtérbe kerülését.

A rezilienciára, belső fenntarthatóságra összpontosító megközelítések előtérbe kerülése természetesen nem járhat együtt a külső fenntarthatóság fogalmának elhanyagolásával, már csak azért sem, mert – Fodor László szavaival – „a települések szintjén, illetve a településeken zajlik a fenntarthatóság szempontjából lényeges folyamatok jelentős része" (Fodor, 2019:32), a közelmúlt (re)centralizációs tendenciái ellenére sem feltétlenül függetlenedve az önkormányzati feladat- és hatásköröktől. Az efféle folyamatok viszont az önkormányzati rendszerek közvetlen környezetére irányíthatják a figyelmet. A közvetlen környezettel való kapcsolat a makrokörnyezethez képest jóval szimmetrikusabb formát ölt, tehát az így értelmezett környezet nem csupán hatni képes az önkormányzatra (meghatározva az egyes önkormányzati tevékenységek irányát és jellegét), de az önkormányzat is képes lehet visszahatni arra, akár az egyensúlyi állapot megzavarásának mértékéig is. A közvetlen környezet – a makrokörnyezethez hasonlóan – természetesen szintén feloszthatóra a legkülönfélébb tényezőkre, tényezőcsoportokra. Ezek számbavétele során a fenntarthatóság szakirodalomban szokásos három pillérére (gazdaság, társadalom, környezet) támaszkodom (Fleischer, 2014:18), itt és most nem részletezve a szóban forgó három pillér viszonyrendszerét, ehelyett csupán hangsúlyozva egymást átható, elválaszthatatlan voltukat.

Célszerű rövid pillantást vetni az önkormányzati feladat- és hatáskörök általános logikájára, erről az oldalról közelítve meg a helyi önkormányzati közszolgáltatás-szervezés fenntarthatóságának tágabb kontextusát. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy az önkormányzati feladat- és hatáskörök elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a helyi közszolgáltatásokkal. *A helyi közszolgáltatás* kifejezés beható elemzése (Horváth M., 2002:16) helyett azonban csak annyit emelnék ki, hogy a továbbiakban a települési önkormányzatok helyi (vagyis település-) szinten nyújtott[6] közszolgáltatásait azokkal a szolgáltatásokkal fogom azonosítani, amelyek nem elsősorban a profittermelést, hanem a közérdek érvényesülését szolgálják. Ez önmagában még nem zárja ki a piaci alapú (némi leegyszerűsítéssel: a díjfizetés, esetleg a kizárhatóság valamilyen fokával jellemezhető) közszolgáltatások létét,[7] de utóbbi közszolgáltatásokat is célszerű úgy értelmezni, mint amelyek alapvetően „közszükségletet, közösségi érdeket látnak el" (Simon–Tóth, 2015:13–14).

A helyi közszolgáltatások szervezéstani vetületét áttekintve elmondható, a helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény (Mötv.) 10. § (1) bekezdése világosan megkülönbözteti egymástól a helyi önkormányzatok törvényben meghatározott kötelező, illetve önként vállalt feladat- és hatásköreit.[8] A kötelező önkormányzati feladatokat előírhatják minden önkormányzat számára, de előfordulnak „feltételesen kötelező" – csupán bizonyos, például meghatározott gazdasági teljesítőképességgel, lakosságszámmal, a közigazgatási terület meghatározott nagyságával stb. rendelkező önkormányzatok számára előírt – feladatok is. A kötelezően előírt feladatok esetében a jogi szabályozás egyfajta sajátos makrokörnyezetként értelmezendő, amelyhez az önkormányzatok alkalmazkodni kénytelenek (tudniillik nem bújhatnak ki az említett

feladatok ellátásának kötelezettsége alól). A választható feladatok esetében az önkormányzatok döntési szabadsága, egyúttal felelőssége is megnő. Amellett, hogy ezeket a feladatokat csak abban az esetben vállalhatják fel, ha nem veszélyeztethetik a törvény által kötelezően előírt önkormányzati feladatkörök ellátását, finanszírozásukat elsősorban a saját bevételeik terhére kell biztosítani. Ettől eltekintve a kötelező és választható feladatok logikája nagyon hasonló, legalábbis a fenntarthatóság szempontjából. Mivel ellátásuk a települések szintjén történik meg, semmiképpen sem hagyhatják érintetlenül az (önkormányzati) rendszer közvetlen környezetét, már amennyiben onnan erőforrásokat vonnak ki, és végtermékeket bocsátanak bele. Azonban az egyensúly tartós fennmaradására – a külső fenntarthatóságra – leginkább akkor kell számítani, ha maga az önkormányzati rendszer is a belső fenntarthatóság kritériumainak megfelelően képes funkcionálni.

A belső fenntarthatóság: egy menedzsmentszempontú megközelítés

A belső fenntarthatóság fogalmához kapcsolódó irányítási, szervezési, igazgatási, menedzsmentismeretek, jártasságok egyik legalapvetőbb előfeltétele a (financiális) autonómia, hiszen a helyi közszolgáltatásokat aligha lehet fenntartható módon megszervezni anélkül, hogy bizonyos anyagi erőforrások az önkormányzatok rendelkezésére álljanak, illetve szabadon rendelkezhessenek velük. A kötelező feladatok esetében – már csak a kötelezettség logikájából adódóan is – az önkormányzatok elvárhatják, hogy ellátásukhoz az állam legalább részben és/vagy a meghatározott gazdasági teljesítőképesség hiányának arányában hozzájáruljon. Ennek eklatáns példájaként a Mötv. 117. §-a által intézményesített feladatfinanszírozási rendszer hozható fel, amely az önkormányzatok kötelezően ellátandó feladataihoz biztosít felhasználási kötöttséggel járó, feladatalapú támogatást. Az önkormányzatok természetesen saját bevételeikkel is hozzájárulhatnak kötelező feladataik még színvonalasabb ellátásához, vagyis az autonómia (itt: a feladatellátás miként jére vonatkozó szabadság) még ebben az esetben sem marad az üres frázis szintjén. A választható feladatok esetében az önkormányzatok szabadsága, és – a korábban említettekkel összhangban – felelőssége is tovább nő. Nem meglepő módon a Mötv. 10. § (2) bekezdése annak ellenére is a „saját bevételeket" említi első helyen a választható feladatok finanszírozását taglalva, hogy nem zárja ki „az erre a célra biztosított külön források" bevonásának lehetőségét. És ha mindehhez hozzáteszem, hogy a 2010 utáni centralizációs fordulat általában véve is a helyi önkormányzatok központi költségvetésből érkező támogatásainak jelentős mértékű csökkenését vonta maga után (Bordás, 2017:60), akkor egyértelművé válik: az autonóm helyi közszolgáltatás-szervezés legalapvetőbb feltételének a jelenlegi időszakban az önkormányzatok forrásteremtő képességét kell tekinteni. Hiszen a gazdagabb önkormányzatok – saját bevételeiknek köszönhetően – jelenleg is színvonalasabban tudnak megfelelni a lakosság elvárásainak. A „jövő nemzedékek" elvárásainak figyelembevételére, azaz a közszolgáltatás-szervezés fenntarthatóságának biztosítására egy forráshiányos önkormányzat pedig még kevesebb figyelmet tud fordítani. A hi-

ányzó források megszerzése – például a település adóerő-képességének a javítása a külső vállalkozók tőkebevonásának segítségével – számos kompetencia, így a településmarketing-szemlélet kiépítését követelheti meg a szóban forgó önkormányzatoktól. A leghátrányosabb helyzetben lévő – a piaci sikert meghatározó értékekkel nemigen rendelkező – települések esetében persze ez nem is olyan egyszerű feladat. Az ő esetükben különösen fontos lehet a külső segítség. Ennek kapcsán részben a központi szintről érkező – például az egyes önkormányzatok közötti különbségeket kiegyenlíteni hivatott redisztributív jellegű – financiális támogatások,[9] részben a már bevált jó gyakorlatok átvételében rejlő lehetőségek emelhetők ki.

Kompetenciákra persze nem csupán a hiányzó források megszerzéséhez, hanem a meglévők optimális hasznosításához is szükség van: úgy is mondhatnám, hogy a belső fenntarthatóság ez utóbbi kompetenciák eredője. Egy önkormányzatnak mindenekelőtt azt kell tisztáznia, hogy ő vagy mások rendelkeznek-e inkább azokkal a kompetenciákkal, amelyek segítségével a szóban forgó közszolgáltatásokat megfelelő színvonalon és – ami bennünket jelen kontextusban még inkább érdekel – fenntartható módon biztosítani tudják. Ennek megfelelően az önkormányzat közvetlenül (saját hivatali szervezete útján vagy önkormányzati intézményeken keresztül), esetleg a különféle közfeladatok ellátásának másokra delegálásával tehet eleget feladatellátási kötelezettségének, vállalásainak (Buskó, 2019:51; Horváth, 2015:151–152 felhasználásával): például különféle szerződéses konstrukciókon keresztül gyakorolhat hatást az átadott közszolgáltatás fenntarthatóságára. A hulladékgazdálkodási közszolgáltatási szerződésről szóló 317/2013. (VIII. 28.) Korm. rendelet 1. § (8) bekezdését tekintve például, az ajánlatkérő önkormányzat a közszolgáltató kiválasztása során szakmai ajánlatot kér be, amelyben szakmai minőség értékelésére alkalmas részszempontként veheti figyelembe a hulladékgazdálkodási közszolgáltatás nyújtásához kapcsolódó fenntarthatósági – nyilvánvalóan ideértve a belső fenntarthatósági – megoldásokat is. Közvetlen feladatellátás esetén azonban magának az önkormányzatnak, saját hivatali szervezetének és/vagy önkormányzati intézményeinek kell biztosítaniuk, hogy az általuk megszervezett közszolgáltatások esetében érvényesüljenek a belső fenntarthatóság kritériumai. Hogy mit jelent mindez? Legyen elég annyi, hogy ezeknek a specifikus, közszolgáltatás-típusonként eltérő kritériumoknak az érvényesüléséhez azok az önkormányzati szervezetek képesek leginkább hozzájárulni, amelyek formalizált szervezeti struktúrái módszeres feltárása, értékelése történik. Derek S. Pugh és társai szerint például a szervezeti struktúra feltárása során főként az alábbi tényezőkre kell figyelmet fordítani:

a) specializáció (munkamegosztás);

b) standardizáció vagy programozottság (bürokratikus szabályok és eljárási irányelvek alkalmazása);

c) centralizáció (a hatáskörök felosztása a vezetési rendszeren belül);

d) formalizáltság (aktaszerűség – az eljárások, szabályok, utasítások írásos rögzítése);

e) konfiguráció (a struktúra külső megjelenési formája) (Pugh et al., 1968).

A feltárás, értékelés részletezése helyett csupán a reziliencia fontosságára hívnám fel ismételten a figyelmet. Hiszen egy rugalmas reagálást tanúsító szervezet képes lehet arra, hogy akár az önkormányzatok számára kifejezetten előnytelen változások (adott

közszolgáltatáshoz kapcsolódó egyes részfeladatok elvonása, a megmaradt feladatok ellátására fordítható financiális források beszűkülése stb.) közepette is érvényesülni tudjanak a belső fenntarthatóság kritériumai.

Külső fenntarthatóság a gazdasági, társadalmi és környezeti pillérek példáin keresztül

A külső fenntarthatóság fogalmának részletezése során, a három pillér közül (tekintetbe véve a közszolgáltatások közérdekű voltát) főként a financiális autonómiával szorosan összefüggő gazdasági pillér tekintetbevétele okozhat némi problémát. Mégis úgy vélem, a profittermelésre irányuló gazdasági szférát, valamint a társadalmi-környezeti fenntarthatóságot még a helyi közszolgáltatások esetében sem feltétlenül kell elválasztani egymástól. Példaként említhető a települési infrastruktúra talán legfontosabb eleméhez, a lakásállományhoz kapcsolódó önkormányzati lakás- és helyiséggazdálkodást. Ismeretes, hogy a lakások és helyiségek bérletére, valamint az elidegenítésükre vonatkozó egyes szabályokról szóló 1993. évi LXXVIII. törvény 34. § (1) bekezdésének alapján, az önkormányzati lakások lakbérének mértékét szociális helyzet alapján, költségelven vagy piaci alapon lehet megállapítani – utóbbi esetben a bérbe adott lakás lakbérének mértéke úgy határozandó meg, hogy az önkormányzat ebből származó bevételei nyereséget is tartalmazzanak. Első olvasásra tehát az önkormányzati lakás piaci alapú bérbeadása egy tipikus piaci alapú szolgáltatás, ahol a fenntarthatóság lényegét a profittermelés, esetleg a profit egy részének a szóban forgó piaci alapú közszolgáltatásba való visszaforgatásának lehetősége adja. Ez azonban csak akkor igaz, ha a szociális, a költségelvű és a piaci alapú önkormányzatibérlakás-szektort egymástól mereven elkülönítendő rendszerként értelmezzük, ami persze nem így van. Egy „önfenntartó módon működtethető" lakásgazdálkodási rendszer[10] – amelynek keretei között az önkormányzat a szociális helyzet alapján bérbe adott lakásain keletkező veszteségeit a piaci alapon bérbe adott lakások bérbeadásából származó nyeresége által lenne képes kompenzálni – jó példát jelenthetne a piaci és a közszolgáltatási szemléletmód ötvözésére. Ez persze csak egy nagyon szerencsés helyzetben lévő – megfelelő mennyiségű, piaci alapon is kiadható bérlakásállománnyal rendelkező – önkormányzat esetében képzelhető el. De most nem az a leglényegesebb, hány ilyen önkormányzat létezik jelenleg. Inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy ha egy önkormányzatnak piaci alapon nyújtott szolgáltatásaiból is származnak saját bevételei, akkor ezek megszervezése során egy piaci alapú vállalkozáshoz nagyon hasonlóan, lényegében a profitábilis működés szinonimájaként kell értelmeznie a gazdasági fenntarthatóság fogalmát. Ami persze nem egyenlő azzal, hogy a piaci alapú szolgáltatásainak profitjából nem szabad finanszíroznia egyéb, nem piaci alapú közszolgáltatásait.

A külső fenntarthatóság másik két, társadalmi és környezeti pillére még nehezebben elválasztható egységet alkot, hiszen a „jövő nemzedékek" elvárásainak figyelembevétele során nemcsak a társadalom bővített újratermelését (Beluszky, 1973:455) kell figyelembe venni, hanem ezzel együtt azt a természetes és átalakított, művi környezetet is, amelynek keretei között a bővített társadalmi újratermelés generációról gene-

rációra megtörténik. Nem meglepő módon az önkormányzatok elsődlegesen az önkormányzat területén élő, jelenlegi fogyasztók elvárásaival szembesülnek. A hozzájuk való igazodás – ami egy demokratikus módon megválasztott önkormányzat esetében egyfajta indirekt kényszernek is tekinthető – könnyen azzal a veszéllyel járhat, hogy a „jövő nemzedékek" (s még inkább a bővített társadalmi újratermelés környezeti keretei) margóra kerülnek. A kérdés tehát a következőképp tehető fel: miképpen elégíthetők ki tartósan az önkormányzat területén élő fogyasztók elvárásai úgy, hogy közben sem a helyi társadalom, sem pedig a települési környezet ne erodálódjék?

Áttekintve *a helyi társadalom* fenntarthatóságának problematikáját, itt elsősorban a „nem anyagi jellegű közszolgáltatásokhoz" (Buskó, 2011) kapcsolódó önkormányzati feladatokat – az egészségügyi, a szociális és a művelődési ellátásokat, szolgáltatásokat – kell górcső alá venni. A helyi önkormányzatokról szóló, ma már nem hatályos, a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény – és az ehhez alkalmazkodó jogalkotói gyakorlat – alapján a közigazgatás 2010 utáni nagy átalakításáig a települési önkormányzatok elsődlegesen az alapfokú közszolgáltatásokhoz kapcsolódó feladatokat látták el, míg a magasabb szintű közszolgáltatások esetében a megyei önkormányzat, esetenként pedig az állam volt a kötelezett. 2010 után jóval bonyolultabb lett a rendszer:

a) Egyes alapfokú feladatokat teljesen elvontak, mint ahogy az az *alapfokú köznevelési rendszer* szinte teljes – az óvodák alapításán és fenntartásán kívül eső – spektruma esetében megtörtént (Csörgits, 2013:127). Ettől kezdve a települési önkormányzatok legfeljebb nagyon áttételes módon (például az iskoláknak az államhoz képest mégiscsak jobban kontrollálható egyházak fenntartásába adása és/vagy a különféle iskolai alapítványok támogatása révén) tudták érvényesíteni befolyásuk maradványait, de még ezekre tekintettel is túlzás lenne kijelenteni, hogy érdemleges hatást fejtenének ki a helyi szintű köznevelési rendszer fenntarthatóságára.

b) Másik végletként a *helyi közművelődési tevékenység támogatása* (ideértve a közművelődési alapszolgáltatások megszervezését, meghatározott pénzügyi támogatás biztosítását, valamint a közművelődés helyi lakossági képviseletének biztosítását) említhető meg, amelyek mind a mai napig a települési önkormányzatok kötelező feladatai közé tartoznak [1997. évi CXL. törvény. 76. § (2) bekezdés]. A helyi közművelődési tevékenység támogatásának részletezése sokatmondó. A meghatározott pénzügyi támogatás biztosítása kapcsán az egyes önkormányzatok financiális lehetőségeinek különbségeire hívnám fel újra a figyelmet. Csak a megfelelő gazdasági háttérrel rendelkező – financiális értelemben is autonóm – önkormányzat képes arra, hogy a központi költségvetés által biztosított minimumon túl is képes legyen hozzájárulni a társadalmi fenntarthatósághoz, legyen szó akár a helyi közművelődési tevékenység támogatásáról, akár a nem anyagi jellegű közszolgáltatások egyéb típusairól. A közművelődési alapszolgáltatások optimális módon történő megszervezése során viszont a belső fenntarthatóság menedzsmentszempontjait is mindvégig szem előtt kell tartani. A közművelődés helyi lakossági képviseletének biztosítására vonatkozó kötelezettség kapcsán pedig fontos, hogy a társadalmi pillér fenntarthatóságát csupán a helyi társadalommal közösen lehet megvalósítani. Ez a fajta inkluzív szemléletmód egyaránt segítséget ad-

hat a helyi közszolgáltatás-szervezés stratégiáinak megalkotásához, de akár az operatív jellegű egyedi döntésekhez is.

c) Egyes közszolgáltatások esetében az önkormányzatok helye, szerepe a két szélsőség (teljes feladatelvonás vs. továbbra is önkormányzati feladat- és hatáskörben maradó közszolgáltatások) között jelölhető ki. Ilyenkor az említett önkormányzatoknak a helyi társadalom fennmaradása érdekében nagyon gyakran fel kell(ene) vállalniuk az állami ellátórendszer egyfajta korrekcióját. Jó példa lehet a pénzbeli szociális támogatások közé tartozó, de kivételesen továbbra is az önkormányzatok, nem pedig az állam/járási hivatal által folyósított *települési támogatás* (1993. évi III. törvény 45. §). Most ismét csak a nehéz helyzetben lévő, gyenge adóerő-képességgel rendelkező önkormányzatokra hívnám fel a figyelmet, hiszen az ő esetükben lenne leginkább szükség a már említett korrekciós tevékenységre, de a központi költségvetésből érkező redisztributív jellegű financiális támogatások korlátozott volumene és saját források híján egyáltalán nem biztos, hogy képesek erre.

Végül essen pár szó a *környezeti pillér* közszolgáltatási vetületéről. Az önkormányzatok legfontosabb idetartozó feladata, hogy egyes – kiemelten a települési környezetet leginkább megterhelő anyagi jellegű – közszolgáltatások megszervezése során a települési környezet egyensúlyi állapota tartósan fennmaradjon. Ennek a szempontnak már a helyi szintű környezetvédelmi tervezés legfontosabb stratégiai dokumentumában, a települési környezetvédelmi programban is érvényesülnie kell, amennyiben a települési környezetvédelmi programnak az elérni kívánt környezetvédelmi célokat, valamint környezeti célállapotokat a fenntartható fejlődéssel összhangban kell tartalmaznia a környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. törvény. 48/B. § (2) bekezdés b) pont. Az egyes közszolgáltatások megszervezése során azután mindvégig a fentieknek megfelelően kell eljárni. Leginkább egyértelmű mindez a települési környezet védelméhez legszorosabban kötődő közszolgáltatások esetében. A tanulmány korábbi szakaszában utaltam már a hulladékgazdálkodási közszolgáltatóhoz kapcsolódó „fenntarthatósági megoldások" figyelembevételének fontosságára a szakmai ajánlatok értékelése során. Hasonló logikát kell(ene) érvényesíteni tulajdonképpen minden olyan közszolgáltatás esetében, amely erőforrást vesz fel és/vagy végterméket bocsát ki környezetéből/környezetébe. A felsőbb szintű jogszabályok szinte kivétel nélkül megfogalmazzák az önkormányzatok ilyen irányú kötelezettségeit (vö. a „fenntartható fejlődés, az ivóvízkincs kíméletét szolgáló célok teljesülése" a víziközmű-szolgáltatásról szóló 2011. évi CCIX. törvény, vagy a „fenntartható fejlődést szolgáló településszerkezet" az épített környezet kialakításáról és védelméről szóló 1997. évi LXXVIII. törvény preambulumával). Az önkormányzati feladatoknak azonban mindez csak a legtágabb kontextusát adja. Hiszen az általános célhoz – a települési környezet egyensúlyi állapotának tartós biztosításához – vezető sajátos utak csakis a települési környezet, illetve az abba ágyazódó társadalmi-gazdasági alrendszerek sajátosságainak módszeres feltárásából kiindulva járhatók végig. És mivel efféle helyi ismeretekkel elsődlegesen a települési önkormányzatok rendelkeznek, az önkormányzati szint véleményének kikérése talán még azoknak a közszolgáltatásoknak az esetében is centrális fontosságú lehet, amelyek a közigazgatás 2010 utáni nagy átalakítását követően elkerültek az önkormányzati feladatkörök közül.

Következtetések

A közigazgatás 2010 utáni nagy átalakítása a helyi szintű (köz)szolgáltatás lehetőségeit is alapvető módon érintette: az önkormányzati autonómia, különösen pedig a rendelkezésre álló financiális források trendszerű csökkenésének idején a települési önkormányzatainknak komoly kihívásokkal kell szembenézniük. Ennek ellenére – úgy tűnik – továbbra is befolyást képesek gyakorolni a fenntarthatóság szempontjából lényeges folyamatok jelentős részére. Mindezek alapján egyrészről a reziliencia/belső fenntarthatóság fontosságára érdemes kiemelt figyelmet fordítani, de legalább ilyen fontos, hogy egy reziliens önkormányzati rendszernek végső soron a külső fenntarthatóság érdekében kell megőriznie stabilitását a változó körülmények közepette is. A gazdasági, társadalmi és környezeti pillérek (külső) fenntarthatóságának biztosítása elválaszthatatlan a helyi szintű közszolgáltatások optimális módon történő megszervezésétől, az optimális út viszont a különféle közszolgáltatások esetében eltérő formát ölthet. Ezért kísérletet tettem bemutatni, rendszerezni a különféle helyi szintű közszolgáltatásokat, ezáltal hozzásegítve önkormányzatainkat ahhoz, hogy rátaláljanak a fenntartható közszolgáltatás-szervezés optimális útjára. A későbbiekben persze szükség lehet ezeknek a konkrét közfeladat-ellátási formáknak a mélyebb elemzésére is (pl. a jó gyakorlatok felmutatásán, esetleg a kudarcokkal való kritikus szembenézésen keresztül). Ami akár a vizsgálat folytatásának egy lehetséges irányát is kijelölheti.

Jegyzetek

[1] Az írás elkészítését a Nemzeti Közszolgálati Egyetem a 2019. évi Tématerületi Kiválósági Program „Fenntartható biztonság és társadalmi környezet” című projekt keretei között támogatta.

[2] Takács Flóra értelmezésében, aki az esettanulmányt nem egyszerű adatgyűjtési módszerként, hanem „az általánosítás felé is mutató, az empirikus adatgyűjtést az elméletalkotással összekötő módszertani eszközként” (Takács, 2017:126) közelíti meg.

[3] Az úgynevezett PEST-analízis tényezői. Lásd Buskó–Tózsa, 2018:22–23.

[4] A reziliencia iménti definíciójáról lásd Bukovics et al., 2014:148. Az önkormányzatok elhelyezéséről a fenntarthatóság/reziliencia kontextusában lásd Bándi, 2017.

[5] A 2010 utáni centralizációs törekvésekről, illetve azok önkormányzatokra gyakorolt hatásáról bővebben Pálné, 2016.

[6] Mivel a helyi önkormányzatok közé tartozó megyei önkormányzatok idevonatkozó feladat- és hatásköreit 2010 után gyakorlatilag elvonták, a továbbiakban a helyi önkormányzati feladat- és hatásköröket (illetve az ezekhez kapcsolódó közszolgáltatásokat) a települési önkormányzati feladat- és hatáskörökkel (közszolgáltatásokkal) azonosítom.

[7] A közszolgáltatások fogalmának mélyebb megértését szolgálhatja a közjavak tipizációja. Erről bővebben lásd Kaul–Mendoza, 2003:98. Idézi Boda–Scheiring, 2010:48.

[8] Ami a feladatkör-hatáskör fogalompárt illeti: a feladatkör a rendszeresen elvégzendő feladatok összességével, a hatáskör ennek jogi hátterével azonosítandó. Mivel a tanulmány inkább az önkormányzati feladatellátás logikájára, mintsem annak jogi hátterére koncentrál, a továbbiakban az önkormányzati feladatkörökre/feladatokra egyszerűsítem le a fogalompárt.

[9] Idetartozhat a „települési önkormányzatok szociális feladatainak” a 35 ezer forint egy lakosra jutó adóerő-képességet meg nem haladó települési önkormányzatok számára juttatott „egyéb támogatása”, amelyet a Magyarország 2020. évi központi költségvetéséről szóló 2019. évi LXXI. törvény 2. melléklet III. 1. pontja nevesít.

[10] A kifejezés Hatvan város lakáskoncepciójában (Komendáné et al., 2015:3) fordul elő.

Felhasznált irodalom

Bándi Gyula (2017): Fenntarthatóság, reziliencia, önkormányzatok. In: Fodor László – Bányai Orsolya (szerk.): *A települési önkormányzatok szerepe a környezeti politika és jog alakításában.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 7–28.

Beluszky Pál (1973): A településosztályozás néhány elvi-módszertani szempontja. *Földrajzi Értesítő,* 22. évf., 1. sz., 453–466.

Boda Zsolt – Scheiring Gábor (2010): A közszolgáltatások politikai értelmezéséről. *Politikatudományi Szemle,* 19. évf., 3. sz., 45–64.

Bordás Péter (2017): Feladatfinanszírozás-e a feladatfinanszírozás? A magyar önkormányzatok támogatási rendszerének értékelése. *Közjogi Szemle,* 10. évf., 2. sz., 56–64.

Bukovics István – Bessenyei Mónika – Szakács Gábor – Rakonczai Éva (2014): Fenntarthatóság. In: Kaiser Tamás – Kis Norbert (szerk.): *A jó állam mérhetősége.* Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest, 141–166.

Buskó Tibor László (2011): *Településüzemeltetés.* Aula Kiadó, Budapest.

Buskó Tibor László (2019): Az önkormányzatok szerepe a lakosság közszolgáltatásokkal való ellátásában – különös tekintettel a 2010 utáni időszakra. In: Tózsa István (szerk.): *Harmadik közszervezési és közigazgatástani műhely-fórum 2018. Tanulmánykötet.* E-Government Alapítvány – Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest, 49–65.

Buskó Tibor László – Tózsa István (2018): *Településmarketing.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest.

Csörgits Lajos (2013): Az önkormányzati köznevelési feladatellátás alakulása napjainkban – elméleti és gyakorlati problémák. *Jog, Állam, Politika,* 5. évf., 2. sz., 127–155.

Fleischer Tamás (2014): A fenntarthatóság fogalmáról. In: Knoll Imre – Lakatos Péter (szerk.): *Közszolgálat és fenntarthatóság.* Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest, 9–24.

Fodor László (2019): Lehet-e a települési önkormányzat Magyarországon a fenntarthatóság megfelelő helyi szintű kerete? *International Journal of Engineering and Management Sciences,* 4. évf., 2. sz., 32–45, https://doi.org/10.21791/ijems.2019.2.4.

Horváth M. Tamás (2002): *Helyi közszolgáltatások szervezése.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

Horváth M. Tamás (2015): *Magasfeszültség. Városi szolgáltatások.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

Kaul, Inge – Mendoza, Ronald U. (2003): Advancing the Concept of Public Goods. In: Kaul, Inge (ed.): *Providing Global Public Goods. Managing Globalization.* Oxford University Press, New York, 78–111.

Komendáné Nagy Márta – Dudásné Csikós Ágnes – Szabó Ottó – Hegedűs Gyuláné (2015): *Hatvan város önkormányzatának lakáskoncepciója.* Hatvan Város Önkormányzata, https://hatvan.hu/wp-content/uploads/varosfejlesztes_dokumentumai/lakaskoncepcio.pdf.

Kotler, Philip – Keller, Kevin L. (2012): *Marketingmenedzsment.* Akadémiai Kiadó, Budapest. https://doi.org/10.1556/9789630597784._

Pálné Kovács Ilona (2016): Modellváltás a magyar önkormányzati rendszerben. In: Jakab András – Gajduschek György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota.* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 583–599.

Pugh, Derek S. – Hickson, David J. – Hinings, Bob – Turner, Robert C. (1968): Dimensions of Organization Structure. *Administrative Science Quarterly,* Vol. 13, No. 1, 65–105, https://doi.org/10.2307/2391262.

Simon Barbara – Tóth Ferenc (2015): *A közszolgáltatások szervezése a változó gazdaságban.* Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest.

Szűcs Ervin (1996): *Rendszer és modell.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Takács Flóra (2017): Az esettanulmány mint módszertan a szociológiában. *Szociológiai Szemle,* 27. évf., 1. sz., 126–132.

United Nations (1987): *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future.* United Nations, https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf (Letöltés: 2020. március 24.) [=ENSZ (1987): Közös jövőnk].

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 120–130., DOI: 10.24307/psz.2020.1009

Varga Bence

Viták a hazai pénzügyi felügyelés megújításáról a 20. század első felében[1]

Debates about the Revitalisation of Financial Supervision in the First Half of the 20th Century

Összefoglalás
Jelen tanulmány a pénzügyi felügyelés kialakítását és gyakorlatának fejlesztését érintő fontosabb szakmai viták bemutatását tűzi ki célul, elsősorban a 20. század első felére helyezve a hangsúlyt. A szerző arra keresi a választ, hogy milyen fontosabb viták vezettek el a felügyelés megújításához, ezek milyen eredményre vezettek, továbbá milyen javaslatokat nem fogadtak el valamilyen okból kifolyólag. A viták középpontjában elsősorban a Pénzintézeti Központ tevékenysége állt, ugyanakkor ezen keresztül nyilvánvalóan a teljes felügyeleti tevékenység megújítására vonatkozó kezdeményezések is kifejezésre jutottak. A tanulmány arra törekszik, hogy az ismertetett vitákat megfelelő kontextusba helyezze, hiszen az álláspontok nem függetleníthetők a gazdasági-társadalmi folyamatoktól, annak ismeretében szükséges azokat értékelnünk.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B10, G28, N24, N94
Kulcsszavak: pénzintézetek, pénzügyi felügyelés, Pénzintézeti Központ, szakmai viták

Varga Bence PhD, vezető felügyelő, Magyar Nemzeti Bank (vargabe@mnb.hu).

Summary
This study aims to present the most significant professional debates concerning the elaboration and development of financial supervision, focusing on the first half of the 20th century. The author seeks to identify the major debates that led to the renewal of supervision, the outcomes of these debates, and the proposals that were refused. These discussions focused mainly on the activity of the Centre for Financial Institutions, but at the same time, initiatives were taken to renew the complete supervisory activity. The study seeks to place the described debates in an appropriate context, as the various approaches are inseparable from and should be evaluated on the basis of the social and economic developments.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B10, G28, N24, N94
Keywords: financial institutions, financial supervision, Centre for Financial Institutions, professional debates

---

Bevezetés

Több mint hét évtizednek kellett eltelni az első hazai bank megalapításától az első integrált felügyeleti szerv, a Pénzintézeti Központ 1916-ban történt létrejöttéig. Megalapítását hosszas szakmai viták, egyeztetések előzték meg, melyek nagyban hozzájárultak a felügyelés sikerességéhez, hiszen a két világháború között a hazai pénzügyi felügyelés hatékonyan tudott reagálni a bel- és külgazdasági eseményekre, a helyszíni vizsgálatok gyakorisága emelkedett, a Pénzintézeti Központ felügyelési szerepe erősödött, az ellenőrzés mind szélesebb intézményi kört ölelt fel (Kovács–Varga, 2018; Lentner, 2019).

Felügyeleti szerv ugyan más országokban már hazánkat megelőzően is alakult, illetőleg felügyeleti elődszervezetek nálunk is létrejöttek korábban, a felügyeléshez kapcsolható szanálási funkció korai bevezetése azonban mindenképpen egyedülálló a bankrendszerek történetében. A Pénzintézeti Központ 1916. évi létrehozatala, működésének keretei a 20. század első felében sem jelentettek végleges állapotot, azok az évek során a későbbiekben folyamatosan alakultak, változtak (Varga, 2016a), melyek kapcsán szintén kiemelt fontossággal bírtak a különböző fórumokon lezajló szakmai viták. Ezek is nagyban hozzájárulhattak ahhoz, hogy a pénzügyi felügyelés az elmúlt mintegy száz év során folyamatosan fejlődött mind intézményrendszerét, mind módszertanát, szemléletét tekintve (Kandrács, 2019).

Viták a pénzügyi felügyelés megújításáról a Pénzintézeti Központ létrejöttét megelőzően

A Pénzintézeti Központ megalakulását megelőzően számos, különböző fórumokon lezajló szakmai vitára került sor, és a közgazdasági gondolkodásban egymással ellentétes vélemények alakultak ki. Például a takarékpénztárak esetében merültek fel a jelenlegi

felügyeleti gyakorlat alapján meglehetősen szigorúnak tekinthető, olyan külső szerv általi felügyelést szorgalmazó javaslatok, melyek célként tűzték ki az üzletági korlátozás bevezetését (Varga, 2016b). Így különösen a visszleszámítolás megtiltására született javaslat, illetőleg hogy a betéteket kizárólag állampapírokba vagy záloglevelekbe lehessen elhelyezni. Ezt a direkt típusú központi szabályozást utasította el Székely Ferenc (1890) későbbi igazságügyi miniszter, mondván, hogy az üzletági korlátozás helyett inkább a szabályozottság növelése lenne kívánatos. Blum Brúnó (1899:763), a Budapesti Bankegyesület főtisztviselője is rámutatott a hazai önálló szabályozás kidolgozásának fontosságára, ti. itt „új, minden ízében magyar művet kell alkotni". Kevésbé direkt, megengedőbb szabályozás kialakítása mellett foglalt állást Sugár Ignác (1899), a miskolci kereskedelmi és iparkamara akkori titkára. Ő a pénzintézetek betétkezelési, váltóleszámítolási és visszleszámítolási gyakorlatába, jelzálogkölcsön-üzletágába történő beavatkozást nemcsak hibás elgondolásnak tartotta, hanem annak megvalósíthatóságát is megkérdőjelezte. Ezzel szemben a figyelmet a vállalatirányítás és ügyvezetés ellenőrzésére, valamint hozzáértő felügyelő szakértők kinevelésének fontossága felé fordította.

A felügyelés szükségességét kérdőjelezte meg többek között ifj. Andrássy Gyula korábbi belügyminiszter, majd később rövid ideig külügyminiszter, aki a Pénzintézeti Központ létrehozása céljából, működésének újszerűségéből, reformvoltából kiindulva cáfolta meg annak szükségességét. Érvelése szerint nem lehet szükség olyan reformra, amely más államokban nem terjedt el. A felügyelés szükségességével kapcsolatos vita nemcsak hazai, hanem nemzetközi szinten egyaránt tapasztalható volt, Jakob Riesser korabeli meghatározó német politikus az állami felügyelet meghonosításának javaslata kapcsán egyenesen károsnak értékelte az állami felügyeletek működését. Azok ugyanis – véleménye szerint – indokolatlan bizalmat ébresztenek a betétesek körében, megbízható megállapítások megtételére pedig nem alkalmasak (Jakabb et al., 1941). Hasonló következtetésre jutott Hantos Elemér (1916), a Pénzintézetek Országos Egyesületének elnöke is, értékelve a pénzügyi felügyelés kialakítása iránti hazai és külföldi „reformmozgalmakat", egyaránt kétségbe vonva az állami ellenőrzés célját és jogosultságát.

A Pénzintézeti Központ létrehozásához szükséges összeg tekintetében szintén nem mutatkozott egyetértés. Sümegi Vilmos országgyűlési képviselő a 25 millió korona veszteségi tartalékalap szükségszerűségét ugyan nem vitatta, a 100 millió korona alapítási összeget túlzónak, sőt „lehetetlennek" tartotta, és ehelyett inkább telepítési célokra (pl. Erdélyben, Moldovában, Bukovinában, Amerikában élő magyarok hazatelepítésére) javasolta fordítani ezen összeget. Egyes képviselők a Pénzintézeti Központ alapításának javaslata előtt is értetlenül álltak, és nem csekély gúnnyal a pénzügyminiszter „kedvenc intézményének" nevezve szintén más felhasználást szántak az alapítási összegnek. Tisza István ugyanakkor a Pénzintézeti Központ mielőbbi létrehozását sürgette, álláspontja szerint – mely a későbbi, gazdasági válság során bekövetkezett körülmények ismeretében megalapozottnak bizonyult – az első világháborút követően rendkívül nagy szükség lesz, hogy „a magyar közgazdaságnak rendelkezésére (álljon) akkor, amidőn az a háború megszűnte után igen nagy krízisen fog átmenni, és rend-

kívüli feladatok, egy teljesen rendkívüli helyzetnek ma még beláthatatlan feladatai elé fog állíttatni".[2]

Az első világháború időszakában a gazdaság számos területén (pl. termelés, anyagellátás) szükségszerűen tapasztalható volt a korábbiaknál nagyobb fokú állami szerepvállalás az allokáció tekintetében, így ezen tendencia pénzügyi intézményrendszerre történő esetleges kiterjesztése is megjelent félelemként (Varga, 2019). Ezek adhattak okot arra, hogy Apponyi Albert miniszter, az MTA tagja, tartván a Pénzintézeti Központ tagintézményeit érintő túlzott politikai nyomás gyakorlásától, a leghatározottabban tiltakozott a Pénzintézeti Központ alapítására vonatkozó törvényjavaslat benyújtása ellen. Tiltakozásában továbbá a Pénzintézeti Központ alapításával kapcsolatos vélemények megosztottságára is rávilágított.[3] Földes Béla egyetemi tanár, miniszter, az MTA tagja, valamint a budapesti egyetem későbbi rektora szerint a Pénzintézeti Központ létesítése kapcsán felmerülő politikai szempontok nem kizárólag pártpolitikai, hanem többek között gazdaságpolitikai és hitelpolitikai vonatkozásban is értendőek. Kifejezést adott azon álláspontjának, hogy a Pénzintézeti Központ létrehozása nagy vonalakban megfelel az államosítás koncepciójának, továbbá annak létrehozásával az állam hiteléletre való befolyása várhatóan nagyobb mértékben fog érvényesülni, mint az kívánatos lenne. Ezzel összefüggésben az állami beavatkozás optimális szintjének meghatározása is a viták tárgyát képezte.

További vita bontakozott ki az ellenőrzés módja felől a tekintetben, hogy az milyen intézményi körre terjedjen ki. Legtöbb képviselője annak a javaslatnak volt, amely szerint az ellenőrzés köre kizárólag azon kisebb pénzintézetekre terjesztendő ki, melyek hitelt vesznek igénybe a Pénzintézeti Központtól, vagy maguk kérik az ellenőrzés lefolytatását. E javaslatot támogatta az a körülmény is, hogy a Pénzintézeti Központ, különösen működése korai időszakában, egyébként sem rendelkezett kellően nagyszámú vizsgáló munkavállalóval, akik minden tagintézetre vonatkozóan el tudták volna végezni a vizsgálatokat. Az előre nem meghatározott, bizonyos szempontok szerinti kiválasztás alapján folytatott vizsgálatoknak viszont a vélemények szerint bizalmatlanságnövelő hatása lett volna. A törvényjavaslat országgyűléshez történő beterjesztését követően több esetben ellenállás mutatkozott a javaslattal kapcsolatban, mert – Apponyi véleményével összhangban – a Pénzintézeti Központ intézményében rejtett politikai célokat, a kormány hatalmának kiterjesztését, a veszteségi tartalékalap létrehozásában pedig kizárólag pártpolitikai célok megvalósítását látták (pl. adósságok rendezése). Ezt a véleményt a Pénzintézeti Központ alapszabályának elkészülte sem változtatta meg, melynek 58. §-a részletesen tartalmazta a veszteségi tartalékalap rendeltetését. Ezért a Pénzintézeti Központ létrehozásának feltételeként az alapszabály törvénybe iktatását és a veszteségi tartalékalap felhasználásának ellenzék számára történő megtekinthetőségét határozták meg.

A nemzeti munkapárti programmal országgyűlési képviselőnek megválasztott Antal Géza 1916. január 3-án tartott beszédében a Pénzintézeti Központ létrehozását támogatandó, hivatkozott a korábban létrehozott Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankjának tevékenységére, melynek felügyeleti feladatai is voltak a kötelékébe tartozó, elsősorban vidéki takarékpénztárak vonatkozásában. Antal érvelése szerint

ugyanis a békeidőben fontos és általánosan elismert, szintén egyfajta „pénzintézeti központ" szerepét betöltő Jelzálogbankhoz hasonló intézményre a háborús viszonyok között még inkább szükség van. Álláspontja szerint a pénzintézetek többsége egyenesen tart a moratórium eltörlésétől a várhatóan növekvő hiteligények és a betétek esetleges kivétele következtében. A betétek időszaki növekedésével kapcsolatban kifejezte, hogy az nem a gazdaság megfelelő működésének vagy a pénzintézeti szektorba vetett bizalom erősödésének tudható be, hanem éppen arra utal, hogy a gazdaság nem tölti be megfelelően a szerepét. Szerinte az ügyfelek mindössze ideiglenesen helyezik el a pénzintézeteknél a betéteket egészen addig, amíg a gazdasági helyzet normalizálódásával, a gazdasági fellendüléssel párhuzamosan azokat a különböző kereskedelmi és ipari vállalkozásokba át nem lehet helyezni. Ezen gondolatmenetet folytatva tehát a háború befejezése után, amikor a hitelszükséglet növekedése várható, a korábbiakhoz képest nagyobb szükség lesz a Jelzálogbankhoz hasonló „pénzintézeti központ" működésére. Ráadásul a gazdaság várható felfelé ívelése során a Pénzintézeti Központ anyagi szerepe mellett előtérbe kerülhet annak erkölcsi szerepe is, hiszen a revíziók lefolytatásával ösztönző erőként hathat a prudensebb magatartás gyakorlására.

Teleszky János hangsúlyozta, hogy a Pénzintézeti Központ alapításának célja abban foglalható össze, hogy lehetőség szerint minél több pénzintézetet ellenőrzés alá vonva járuljon hozzá a szektor biztonságos működéséhez, ezáltal a betétesek érdekeinek védelméhez. Aggodalmát fejezte ki azzal összefüggésben, hogy a Pénzintézeti Központ átmeneti időre történő létrehozásával vélhetően nehezebb lesz megfelelő szakembereket találni, illetőleg ebben az esetben biztosítani kell számukra, hogy az intézmény esetleges megszűnése esetén a szakemberek megfelelő illetményben részesüljenek. Elmondta továbbá, hogy a növekvő bizalmatlanság leküzdése érdekében hozzájárul az Alapszabály törvénybe való beiktatásához, hozzátéve, hogy ebben az esetben meglehetősen nehéz lesz annak módosítása, amire adott esetben szükség lehet a Pénzintézeti Központ működési hatékonyságának növeléséhez.

A Pénzintézeti Központ tevékenységét érintő viták az 1920-as években

A Pénzintézeti Központ tevékenységi körében idővel megjelentek olyan feladatok is, amelyek nem vagy csak részben kapcsolódtak pénzügyi intézményekhez. Ehhez alapot szolgáltatott a Pénzintézeti Központról szóló 1920. évi XXXVII. törvénycikk, mely alapján az részt vehet közhasznú és közérdekű vállalkozásokban, és közreműködhet közgazdasági célú intézmények pénzügyi és adminisztratív ügyeinek intézésében.[4] Ennek keretében számos iparvállalat alapításában töltött be kezdeményező szerepet, például az 1925-ben alapított Fuvarhitelintézet Rt. esetében, mely létrehozásának egyik fő célja a záloggal fedezett fuvarhitelezési forgalom bevezetése volt. Emellett részt vett a Molinum Malomipari Rt. alapításában (Jenei, 1970), továbbá az intézmények alapításának kezdeményezéséhez, ügykezeléséhez kapcsolódóan azokban sok esetben részesedéssel is rendelkezett. A Pesti Victoria Gőzmalom és az érdekeltségi körébe tartozó malomvállalatok (mintegy 23 vállalat) fizetésképtelenségét megaka-

dályozandó, szanálás lebonyolítására az 1926. évben szintén a Pénzintézeti Központot jelölték ki (Jakabb et al., 1941). A szanálással összefüggő feladatok, a malomvállalatok rendelkezésére bocsátott anyagi támogatás jelentősen igénybe vette a Pénzintézeti Központ erőforrásait. A Victoria Gőzmalom szanálásának rendkívül nagy jelentősége volt, hiszen az érdekeltségi körébe tartozó hódmezővásárhelyi Bauer-malom, melynek őrleményei (nem utolsósorban a helyi búza kiemelkedően magas sikértartalmának köszönhetően) akkoriban nemcsak hazai, hanem európai szintű összehasonlításban is magas színvonalúnak számítottak.[5] A Pénzintézeti Központ szanálási tevékenységével kapcsolatban így nem meglepő módon jelentek meg kritikák, ti. hogy a Pénzintézeti Központ eredetileg a pénzintézetek, nem pedig egyéb vállalkozások (pl. újságkiadó vállalat vagy a gabonafélék forgalmazását ellátó Futura Rt.) szanálását tűzte ki céljául, ezért ezek nem tekinthetőek alapszabályszerű tevékenységeknek.[6] Megjelentek olyan vélemények is, melyek a Pénzintézeti Központ elszámoltathatóságának növelését tartották szükségesnek.[7]

Balogh Elemér, a Hangya Fogyasztási Szövetkezeti Központ későbbi elnöke a megjelent kritikákra reagálva egyfelől megerősítette, hogy a Pénzintézeti Központ számára biztosított forrásokból nem kizárólag a pénzintézetek, hanem a reálgazdaság szereplői is részesültek. Balogh ugyanakkor nem kárhoztatta, hogy a Pénzintézeti Központ eltávolodott létrehozásának eredeti céljától, hanem éppen ellenkezőleg, hangsúlyozta, hogy annak szanálási tevékenységén keresztül többek között az iparvállalatok, mezőgazdasági vállalatok helyreállításával közvetetten a pénzintézetek rentabilitásához is hozzájárul. Véleménye szerint így a Pénzintézeti Központ valójában – ebben a tekintetben legalábbis – nem eltávolodott eredeti céljától, hanem kibővítve tevékenységi körét, éppen azt erősítette meg.[8]

A Pénzintézeti Központ alapításakor megfogalmazott elgondolások előtérbe kerülését jelentette az 1926. évi XIII. törvénycikk, mely alapján kiszélesedett a vizsgálat alá vont intézmények köre, a Pénzintézeti Központ ugyanis felülvizsgálatot tarthatott a pénzváltóüzlettel foglalkozó kereskedelmi cégeknél, valamint értékpapír-kereskedőknél.[9] A törvénycikk lehetőséget biztosított a Pénzintézeti Központ tagjainak, hogy ne kizárólag csődhelyzet esetén, hanem olyan helyzetben is forrásokhoz jussanak, amikor hitelszükségletük kielégítése nehézségekbe ütközik. Pénzintézetekhez kapcsolódó feladatainak bővülését jelentette, hogy a pénzintézetek egyesülésének lebonyolításában a Pénzintézeti Központ jelentős mértékben közreműködött.[10] Szintén a pénzintézetekhez köthető feladataihoz tartozott, hogy a bankok konzorcium formájában történő kezességvállalásához is (az Országos Központi Hitelszövetkezettel közösen) bizonyos esetben viszontgaranciát vállalt (Botos, 1994). Például 1928-ban a megalakuló Magyar Export Intézet által felvett, egy amerikai pénzcsoport részéről folyósított ötmillió dollár összegű hitel visszafizetéséért a pénzintézetek által vállalt kezességeket támasztotta alá viszontgaranciával. Az 1926. évi XIII. törvénycikkből elmaradt számos korábbi, az 1920. évi XXXVII. törvénycikkben szereplő rendelkezés, úgymint az állam hitelszükségleteinek kielégítésében, valamint a közérdekű és közhasznú vállalkozásokban való részvétel. Ugyanezen törvénycikk rögzítette, hogy további feladatot kizárólag törvényben lehet a Pénzintézeti Központ részére előírni.[11] A Pénzintézeti Központ feladatkö-

rének további kiterjesztésére vonatkozóan is született javaslat. Székács Antal, a Kereskedelmi és Iparkamara későbbi alelnöke 1930-ban javasolta, hogy valamennyi községi üzem a Pénzintézeti Központ ellenőrzése alá tartozzon annak érdekében, hogy ezen üzemek működésének a létjogosultsága, gazdálkodása, valamint a magángazdaságra gyakorolt hatása megállapítható legyen. Véleménye szerint a közüzemek tevékenysége nem teljes mértékben felelt meg a közérdeknek, az általa nyújtott termékek, szolgáltatások pedig alacsony áruk és gyengébb minőségük folytán kedvezőtlen hatást gyakoroltak a magángazdaságra, működésüket veszélyeztetve.[12] A javaslat elfogadására ugyanakkor nem került sor, a kialakult általános vélemény szerint Székács szavai túlzónak bizonyultak, mivel a közüzemek magángazdaságra gyakorolt hatása közel sem volt jelentős mértékű, továbbá külön ellenőrzésre nem volt szükség, ugyanis a közüzemek az 1930. évi XVIII. törvénycikk alapján a kormányhatóság felügyelete alá tartoztak, és a kormányhatóság a 92. § (6) bekezdés alapján az adott közüzem megszüntetését elrendelhette, amennyiben annak működése nem volt gazdaságos, vagy nem a közérdeket szolgálta. Javaslat született arra vonatkozóan is, hogy a gabona-jelzálogkölcsönök folyósítására alakult vállalkozások engedélyezése kapcsán a Pénzintézeti Központ a döntéshozatalt megelőzően kérje ki a Kereskedelmi és Iparkamara véleményét.[13] Széll Gyula képviselő felhívta a figyelmet azon jelenségre, hogy egyes pénzintézetek az ingatlanárveréseken spekulációs célból feltűnően sok alkalommal jutnak hozzá ingatlanokhoz, meglehetősen kedvező áron. Széll ennek kapcsán javasolta, hogy a Pénzintézeti Központ folytasson ellenőrzést az érintett pénzintézeteknél, és adott esetben hívja fel a figyelmet az ehhez hasonló gyakorlat jövőbeni elkerülésére.[14] A javaslatot végeredményben a Pénzintézeti Központ felülvizsgálati funkciójának későbbi kiterjesztésével együtt figyelembe vették.

Későbbi viták, javaslatok a felügyelés megújítására vonatkozóan

A Pénzintézeti Központ feladatainak bővülésével 1931-re szükségessé vált alaptőkéjének emelése, mellyel összefüggésben szintén heves viták bontakoztak ki. A közel 24 millió pengő összegű tőkeemelést (elsősorban az Országos Központi Hitelszövetkezet, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, az Iparosok Országos Központi Szövetkezete, valamint több altruista bank tőkehelyzetének megszilárdítására) ugyanis többen túlzónak tartották a hitelélet támogatását célzó beruházásokra összesen fordított 73 millió pengőhöz képest. Ezen álláspontok szerint a tőkeemelésre fordított összeget inkább a gazdaság más ágazatának (pl. infrastruktúra) támogatására lett volna szükséges fordítani.[15] A Pénzintézeti Központ szanálási tevékenységével kapcsolatban megfogalmazott kritikák – hasonlóan az alapításkor felszínre került aggodalmakhoz – érintették az átláthatóság kérdéskörét is. Pakots József újságíró, író, az általa alapított Írók Gazdasági Egyesülete elnökének megfogalmazásában a példaként felhozott bécsi CA szanálása a parlamenti pártok hozzájárulásával, folyamatos ellenőrzés mellett zajlott, míg a Pénzintézeti Központ szanálási tevékenységére elkülönített 33 millió pengő felhasználásának módja véleménye szerint nem kapott megfelelő, nyilvános figyelmet.[16]

A Pénzintézeti Központ által folytatott vizsgálatok nem megfelelő hatékonyságára utalt többek között Andaházi-Kasnya Béla országgyűlési képviselő, későbbi törökországi nagykövet is, aki kifogásolta, hogy a Pénzintézeti Központ által a Magyar Bankegyesület Részvénytársaságnál az osztálysorsjátékok kezelésével kapcsolatban feltárt visszaélések, spekulációs tevékenység ellenére hathatós intézkedést nem tett. Andaházi-Kasnya ugyanis nem tartotta elegendőnek, hogy a Pénzintézeti Központ a Bankegyesületnek megtiltotta a sorsjegyek árusítását, tevékenységi engedélyének visszavonását javasolta.[17] Megfogalmazódtak kritikai vélemények a Pénzintézeti Központ jelentéseire vonatkozóan is. Eckhardt Tibor kisgazdapárti politikus a Pyramis Földbirtokosok és Földbérlők Rt. és érdekkörébe tartozó társaságokkal szemben lefolytatott vizsgálati eljárást lezáró jelentést – miután a korábban megindult bűnvádi eljárást a vizsgálat megszüntető végzéssel zárta le – „tarthatatlannak" nevezte, továbbá kifogásolta, hogy egy ilyen, komoly károkat jelentő ügyben véleménye szerint a Pénzintézeti Központ könnyedén járt el.[18]

Számos javaslat született a Pénzintézeti Központ tevékenységének további kiterjesztésére is. Szilágyi Lajos képviselő, Bihar vármegye korábbi főispánja az ebben az időszakban működő több mint ezer egyesülettel kapcsolatban kritikaként fogalmazta meg, hogy ezek pénzügyi ellenőrzés nélkül működnek, valamint indítványozta az életképtelen egyesületek megszüntetését, az életképes egyesületek lehetőség szerinti összevonását. Javasolta továbbá, hogy az egyesületek egy ún. csúcsintézmény kötelékébe szerveződjenek, mely intézmény az egységes pénzkezelés érdekében kezelje az egyesületek pénzállományát. E feladatok ellátására Szilágyi a Pénzintézeti Központot ajánlotta kijelölésre.[19] Béldi Béla, a siklósi választókerület országgyűlési képviselője a megjelenő félelmekkel kapcsolatban – miszerint a kisebb pénzintézetek működése nem kellően prudens a betétesek megtakarításainak biztonságos elhelyezéséhez – 1938-ban szorgalmazta, hogy a Pénzintézeti Központ töltsön be egyfajta garanciaintézmény-szerepet. Érvelését azzal támasztotta alá, hogy a Pénzintézeti Központnak ellenőrzései révén tudomással kell bírnia a pénzintézetek tevékenységéről, így – amennyiben felülvizsgálati feladatait megfelelően látja el – feladatkörébe értelemszerűen beletartozhat, hogy ilyenformán, esetleg előre meghatározott garanciadíj ellenében, felelősséget vállaljon az általa elvégzett ellenőrzések után.[20] Árvátfalvi Nagy István, a Hadirokkantak, Hadiözvegyek és Hadiárvák Országos Nemzeti Szövetségének (HONSZ) elnöke pedig azt javasolta, hogy a megfelelő árvédelem biztosítása érdekében a Pénzintézeti Központ a kartelleket is vonja vizsgálat alá, egyfajta versenyhivatali feladatot is ellátva.[21]

A Pénzintézeti Központ hatáskörének kibővítésével összefüggésben szintén jelentős polémiák alakultak ki a szakmai fórumokon. Árvátfalvi Nagy István, illetőleg Dinnyés Lajos kisgazdapárti politikus, későbbi miniszterelnök is fontosnak tartotta a Pénzintézeti Központ ellenőrzésének kiterjesztését elsősorban a betétesek érdekeinek védelme érdekében.[22] 1938-ban Rajniss Ferenc képviselő, későbbi vallás- és közoktatásügyi miniszter a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű esetében előforduló visszaéléssel és a kapcsolódó pénzintézeti érintettséggel összefüggésben kritikaként megjegyezte, hogy számos pénzintézet (és nagyvállalat) nem tartozik a Pénzintézeti Központ vizsgálati körébe, mindössze kisebb intézmények tartoznak a felügyelete alá.[23] El nem

fogadott javaslat is született a Pénzintézeti Központ tevékenységének kibővítésére, ti. Sulyok Dezső politikus, Pápa város polgármestere javasolta, hogy mindazon ipari és kereskedelmi vállalatok, amelyek állami támogatásban vagy kedvezményben részesülnek (pl. vámvédelem, adóelengedés, adómérséklés), ugyanolyan kötelező jellegű felülvizsgálat alá tartozzanak, mint a pénzintézetek.[24] Olyan indítvány is elhangzott, amely a községi üzemek ellenőrzését is a Pénzintézeti Központhoz rendelte volna.[25] Az 1930-as évek közepétől felerősödtek a Pénzintézeti Központ hatáskörének kibővítését szorgalmazó javaslatok. Lichtenstein László, Miskolc főispánja például 1936-ban azt ajánlotta, hogy valamennyi pénzintézet, tekintet nélkül a kúriába való tartozásra, a Pénzintézeti Központ tagintézményeinek körébe tartozzon.[26] Ehhez kapcsolódóan kifogás elsősorban a Pénzintézeti Központ apparátusára vonatkozóan érkezett, vagyis hogy az nem elegendő valamennyi pénzintézet tevékenységének ellenőrzésére.[27]

Összegzés

Számos, különböző fórumokon zajlottak le viták a 20. század első felében a felügyelésre vonatkozóan, melyek több hibára, nem megfelelő tendenciára is rávilágítottak (például túlzottan kiterjedt tevékenységi kör, eredeti elgondolásoktól eltávolodott tevékenység, nem elegendő alkalmazotti létszám). A viták, véleményütköztetések azonban nem voltak hiábavalóak, hiszen számos javaslat beépült a Pénzintézeti Központ tevékenységének későbbi módosításai során, hozzájárulva a felügyelés sikerességének, végső soron pedig a pénzügyi rendszer ellenálló képességének növeléséhez.

Korányi Frigyes pénzügyminiszter, a Pénzintézeti Központ 1928-ban kinevezett elnöke az intézmény válságban betöltött szerepét a következőkben értékelte: „Ami a Pénzintézeti Központot illeti, annak a jelenlegi válság alatt kifejtett működése a legnagyobb elismerésre méltó. Jóllehet tőkéje egynegyedét sem teszi annak, amelyet a törvényhozás számára annak idején megállapított, és az előző kormánynak már nem állott módjában tőkéjét a közeledő válságra való tekintettel tervezett emeléssel megerősíteni, s bár mintegy 500 pénzintézet tartozik kötelékébe, amelyek túlnyomó része igénybe vette a válság alatt irányító tanácsait és anyagi segítségét, nagyrészt a Pénzintézeti Központ működésének tulajdonítható, hogy a válság elején mutatkozott nagymérvű betételvonásokkal szemben a pénzintézetek képesek voltak helyüket megállani, kivéve azt az aránylag kevés számú intézetet, amely hibás vezetés vagy létének indokolatlan volta folytán kényszerül csendes felszámolásra…”[28]

Végezetül érdemes megemlítenünk az irodalmi munkásságot is folytató kiváló statisztikusnak, a Központi Statisztikai Hivatal harmadik elnökének, Vargha Gyulának a felügyelésre vonatkozó, napjainkban is érvényes szavait, mely egyaránt szemlélteti a hitelellátás, finanszírozás fontosságát: „Nem értünk az ellenőrzés alatt állami gyámkodást. A hitel szabad mozgást kíván. Korlátolva, megkötve elsorvad. Pedig a hazai hitelnek nem szabad elsorvadnia; buzogjon fel minél dúsabb forrásokban, és termékenyítse meg ezt a földet, hogy felvirágozzék rajta a földmivelés, ipar és kereskedelem, nemzetünk pedig gyarapodjék a jólétben és vagyonosodásban, hogy ellenállhasson az idők minden viharának” (Vargha, 1885:194).

Jegyzetek

[1] Jelen cikk a szerző nézeteit tartalmazza, és nem feltétlenül tükrözi a Magyar Nemzeti Bank hivatalos álláspontját.
[2] Képviselőházi napló, 1915. december 11.
[3] Képviselőházi napló, 1915. december 21.
[4] 1920. évi XXXVII. törvénycikk a Pénzintézeti Központról, 1. § (7) bekezdés alapján.
[5] Országgyűlési napló, 1931. december 17.
[6] Képviselőházi napló, 1928. május 25.
[7] Képviselőházi napló, 1927. április 1.
[8] Országgyűlési napló, 1928. március 22.
[9] 1926. évi XIII. törvénycikk a Pénzintézeti Központról szóló 1920:XXXVII. törvénycikk egyes rendelkezéseinek módosításáról, 1. § (1) bekezdés alapján; korábban ezen feladatokat az 1300/1923. sz. PM rendelet, illetve a 6700/1923. sz. PM rendelet bízta a Pénzintézeti Központra, melyek törvényben való rögzítése annak szervezeti és funkcionális megerősödésére utal.
[10] 1926. évi XIII. törvénycikk a Pénzintézeti Központról szóló 1920:XXXVII. törvénycikk egyes rendelkezéseinek módosításáról, 1. § (4) bekezdés alapján.
[11] 1926. évi XIII. törvénycikk a Pénzintézeti Központról szóló 1920:XXXVII. törvénycikk egyes rendelkezéseinek módosításáról, 1. § (7) és (12) bekezdések alapján.
[12] Országgyűlési napló, 1930. május 13.
[13] Országgyűlési napló, 1930. július 8.
[14] Országgyűlési napló, 1932. június 27.
[15] Országgyűlési napló, 1931. augusztus 1.
[16] Országgyűlési napló, 1931. november 24.
[17] Országgyűlési napló, 1932. február 17.
[18] Országgyűlési napló, 1932. június 1.
[19] Országgyűlési napló, 1938. április 9.
[20] Országgyűlési napló, 1938. június 22.
[21] Országgyűlési napló, 1938. május 23.
[22] Képviselőházi napló, 1938. május 23.
[23] Képviselőházi napló, 1938. december 14.
[24] Képviselőházi napló, 1938. április 6.
[25] Képviselőházi napló, 1930. május 13.
[26] Képviselőházi napló, 1936. május 8.
[27] Képviselőházi napló, 1938. május 19.
[28] Országgyűlési napló, 1932. április 5.

Felhasznált irodalom

Blum Brúnó (1899): Pénzgazdaságunk és a vidéki intézetek. *Közgazdasági Szemle,* 23. évf., 740–764.

Botos János (1994): *A magyarországi pénzintézetek együttműködésének formái és keretei.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Hantos Elemér (1916): *A pénzintézeti reform: A Pénzintézeti Központ törvényének és alapszabályainak jegyzetes szövegével.* 2. bővített kiadás, Pénzintézetek Országos Egyesülése, Budapest.

Jakabb Oszkár – Reményi-Schneller Lajos – Szabó Iván (1941): *A Pénzintézeti Központ első huszonöt éve (1916–1941).* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Jenei Károly (1970): *A Pénzintézeti Központ szerepe a Magyar Tanácsköztársaság bankrendszerében.* A Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szekciójának kiadványa. Különlenyomat a Levéltári Közlemények 40. évfolyamából, 37–55.

Kandrács Csaba (2019): A bankfelügyelés megújulása. *Polgári Szemle,* 15. évf., 1–3. sz., 92–115. https://doi.org/10.24307/psz.2019.0906.

Kovács György – Varga Bence (2018): Lehetetlenségi trilemmák előfordulása a magyar gazdaságtörténetben (1867–1938). *Pénzügyi Szemle,* 63. évf., 1. sz., 113–129.

Lentner Csaba (2019): *A magyar állampénzügyek fejlődéstörténete a dualizmus korától napjainkig.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Sugár Ignác (1899): Pénzintézetek reformja. *Közgazdasági Szemle,* 23. évf., 403–425.

Székely Ferenc (1890): Takarékpénztáraink reformja. *Nemzetgazdasági Szemle,* 14. évf., 4. füzet, 309–317.

Varga Bence (2016a): 100 éve alakult a Pénzintézeti Központ. *Hitelintézeti Szemle,* 15. évf., 1. sz., 124–144.

Varga Bence (2016b): A magyar bankfelügyelés megszervezése (19. század második fele – 20. század eleje). *Gazdaság és Pénzügy,* 3. évf., 1. sz., 61–80.

Varga Bence (2019): *A pénzügyi felügyelés kialakulása Magyarországon. Lehetetlenségi trilemmák előfordulása a hazai felügyelettörténetben.* Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem, Közgazdaságtani Doktori Iskola, Szeged.

Vargha Gyula (1885): *Magyarország pénzintézetei. Visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és hazai pénzintézetek négy évtized alatti működésére.* Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 131–148., DOI: 10.24307/psz.2020.1010

Csaba Szilovics

Experience in Tax Changes in Certain Central European Countries in the Past Two Decades

Summary

This study reviews the tax regimes of four Central European countries. A hundred years ago, these countries were part of a single economic and political unit, the Austro-Hungarian Monarchy (which included the entire territory of today's Austria, Hungary, and Slovakia, and a significant part of Romania: Transylvania, Banat and Partium). Already then, different regions had different economic strengths, but their legal and cultural conditions were the same. By the end of the 20th century, despite their different historical development models, these four countries became once again part of a legal, economic and cultural entity, i.e. the system of the European Union, and then during the first decade of the 21st century, they became its full members. The tax changes implemented by these countries in the recent decades and their success in catching up with the level of welfare in the European Union are studied in this context.

Journal of Economic Literature (JEL) codes:

Keywords: tax reform, tax compliance, economy, growth, GDP, welfare

Dr Csaba Szilovics, university professor, head of department, Department of Financial and Business Law (szilovics.csaba@ajk.pte.hu).

Introduction

The aim of this study is to review the responses given by the governments of four Central European countries (Austria, Romania, Slovak Republic and Hungary) to the economic and political challenges in the past few decades. It is assessed whether the tax reforms have improved the standard of living for the population and the performance of these economies. The two-decade period specified in the title is not rigidly adhered to; in some cases earlier and later periods are also covered.

Changes in the Austrian tax regime between 1995 and 2015

Austria, which has been a member state of the European Union since 1995, is considered to be role model, due to its welfare system and the quality of its public services, not only in its smaller region, but also on a worldwide scale. Its Gross Domestic Product per capita at the beginning of the period under review was USD 27,500 per capita, which was above the average of USD 23,600 in the 18 old EU Member States and exceeded those of the French and British. A characteristic feature of its tax regime is that Austrian legislation has refrained from implementing major tax reforms.[1] Disregarding minor changes, tax laws in force for forty, fifty and sometimes seventy years have been effective in assisting compliance. In the Austrian tax regime, few new types of tax have been introduced or eliminated during the period under review, and Austrian tax policy has followed the Anglo-Saxon approach: "An old tax is a good tax" (cited by Stiglitz, 2000:405). It is also noteworthy that the detailed arrangements, i.e. the tax rates and tax reliefs are also constant. The method of calculating personal income tax has hardly changed during the analysed period. In Austria, since 1988 there has been a tax-exempt bracket for low-income earners, which is called a "tax-reducing item" in the Austrian methodology (Herich, 2011:9–11). Throughout the period, personal income tax in Austria has remained progressive in nature, with changes only in the maintenance of the bracket limits and some minor tax rate adjustments. Personal income tax has not changed substantially, as the purpose of the state was not to increase the tax revenue from PIT, but to adjust the tax brackets taking social aspects and inflation into consideration. This is illustrated by the drastic increase in the tax-free bracket between 2003 and 2011. Personal income tax has traditionally accounted for 30 per cent of tax revenue in the government budget, and this has not changed in recent decades. The Austrian tax regime, like the Western European models, did not introduce flat-rate taxation in this area either. The same applies to corporate tax. While the general tax rate was 34 per cent before 2003, it fell to 25 per cent in 2005 and has not changed ever since. As far as value added tax is concerned, it has had two brackets since 1995, that is, since the accession of Austria to the European Union, where the standard rate has always been 20 per cent and the reduced rate has been 14 per cent. A very old type of income of the Austrian government budget is property tax, stipulated in the Land Tax Act of 1955, which goes to local council budgets and its rate has been 2 per cent for decades. In addition, there are land, agricultural and forestry

contributions, which are transferred to the federal government pursuant to Act of 14 July 1960, and a vehicle tax has been in place since 1990.

Table 1: Evolution of Austrian tax brackets in terms of important tax types between 1993 and 2015

Main tax types	1993	1995	2001	2003	2015
Corporate Tax	45	40	29	25	25
Dividend	25	15	15	15	15
Value Added Tax	20	20	20	20	20
Reduced VAT	14	14	14	14	14

Source: Edited by the author

Economic results of Austrian tax changes

The slight tax reforms over the period under review have not had any impact on the continued expansion of GDP and personal consumption. Neither the effects of the 1995 accession to the European Union nor the tax changes of 2005 were perceptible in the growth trends of consumption, wages and GDP. Accession to the European Union brought about major changes in excise tax and value added tax (VAT), but their effects also softened in the net few years.

A closer look at the typical macro-economic data of the Austrian economy reveals that the tax burden, or the ratio (of tax + social security) to GDP, increased from 39.6 per cent in 1990 to 43 per cent in 2015. Austria is thus one of the countries of the European Union with a high level of tax withdrawal. Austrian GDP rose from USD 27,500 in 1995 to USD 36,000 in 2015, while in the past ten years the average growth rate has been 10 per cent. Although the state withdraws a large part of the generated income through high taxes, it did not affect the high consumption potential, and in fact, the growth rate of consumption by employees and other economic agents exceeds the rate of GDP growth. The Austrian tax regime withdrew 41.8 per cent of GDP in 2017.[2] In Austria, the tax-to-GDP ratio has not decreased during the 20 years under review, on the contrary: it has increased slightly, which is unique in the region.

The level of Austrian welfare has been steadily improving over the period studied, despite the application of more sophisticated economic incentives not focusing on tax reforms. Despite the absence of tax reforms, the state budget has been able to operate in a stable and predictable manner, and rising GDP has increased household consumption and employee incomes. These figures suggest a constantly developing, stable and prosperous state. In 2013, the level of personal consumption in Austria was 20 per cent higher than that of the EU-28 average. Interestingly, in spite of the positive economic and social situation, in 2016 Austria, following the example of less successful neighbouring countries, started the biggest tax reform of all times, making reference to the need for improving competitiveness. The necessity and aims of this were doubted by many experts.[3]

Tax changes in Slovakia in the past two decades

Established on 1 January, 1993, Slovakia has had an interesting trajectory in economic policy, with a constantly improving economy and several significant tax reforms. Among the countries surveyed, it achieved the highest GDP growth from USD 6,600 per capita per year in 1995 (Dobos, 1998:60–61) to USD 14,100 per capita per year by 2015. Some experts attribute their economic success to the comprehensive tax reforms carried out in 2003 and 2013, while others (Erdős, 2012; Saavedra, 2007) think it was due to cheap and skilled labour and the involvement of foreign capital. At the time of its creation, the Slovakian tax regime was, according to numerous experts, incomprehensible and complex (Wéber, 2014:57), characterised by low levels of consumption and high unemployment rates close to 30 per cent. Prior to the 2003 tax reform (Wéber, 2014:37), the unemployment rate was 17.5 per cent, and real wages fell by 2 per cent in 2002. The minor tax reforms carried out to that date had not had significant results and most of the income generated had been withdrawn by the state.[4] In 2002, the year preceding the tax reform, personal income tax had five brackets (10-20-28-35-38 per cent), but significant personal benefits were also available, e.g. for those having children. Recognising the inefficiencies of minor tax changes, the Slovakian legislation undertook a radical change in 2003. The aim was to create an efficient tax regime that allows few tax reliefs (Kiss et al., 2008). The core of the changes made in 2003 was flat-rate taxation and the elimination of the so-called "small" taxes (OECD, 2006). The tax reform introduced by Act 595/2003 resulted in one of the largest post-regime-change tax transformations in Central Europe. A flat-rate system was adopted not only in personal income taxation, but also in all other central taxes (corporate tax, VAT and interest tax). The number of central taxes was reduced from 10 to 6, thus eliminating dividend tax and taxes due on inheritance or gifts received. Under the new rules, up to 60 per cent of the already raised average wage belonged to a tax-free income tax bracket (Kiss et al., 2008:81). The standard VAT rate was reduced by 1 per cent from 20 per cent to 19 per cent, but the privileged tax rate of 14 per cent was abolished, thus broadening the scope of products exposed to the standard VAT and thereby significantly increasing tax revenues. As a result of these steps, the income redistribution ratio fell from 36.3 per cent in 2003 to 19 per cent in 2004. The financial data of Slovakia's government budget show that despite the tax cuts implemented, tax revenues have increased and reduced tax rates have been able to meet the needs of the government budget. In the first year after the reform, the government budget revenue increased by 7.7 per cent, which is a slight increase in real terms against 7.5 per cent inflation. Thus, the tax reform did not affect the realised rate of tax revenues, but it had an impact on its structure. It must also be noted that these changes coincided with Slovakia's accession to the European Union on 1 May 2004. The unification of the customs area and legislation clearly had a stimulating effect on the economy. The biggest professional controversy was triggered by the flat-rate personal income tax. Budget figures for 2004 confirmed the optimistic view, as the personal income tax revenue increased by more than 20 per cent compared to 2003. Similarly positive trends could be observed in corporate taxation, where revenues increased by

more than 10 per cent on a year earlier. However, other considerations must also be taken into account when the data are assessed realistically. PIT income was positively impacted by a 2.5 per cent increase in real wages, while broadening the corporate tax base triggered a rise in tax revenues despite declining tax rates, and companies became more interested in recognizing profits because they could get their income without having to pay dividend tax. These steps directly increased the level of compliance and reduced shadow economy (Kiss et al., 2008:11). An analysis of the structure of tax revenues reveals that Slovakia's share of fiscal revenues from indirect taxes has increased and, similarly to the system of other post-socialist countries in the region, government revenue has been increasingly earned from levying consumption. According to Tibor Erdős (2012:113), the adoption of flat-rates in major taxes will result in higher revenues from VAT and a decrease in revenues from direct taxes, and the Slovakian flat-rate tax regime has been designed to avoid drastic reductions in the tax revenue.

Outcomes of and experience gained from Slovakian tax changes

An analysis of the results of the tax reform leads us to the conclusion that the Slovakian government budget had already been successfully transformed and revitalised before the emergence of the 2008 global economic downturn. While the average growth rate of GDP was 3.9 per cent between 2000 and 2004, after the reform, between 2004 and 2009 it increased to 7.8 per cent (Kozma, 2013:430). One of the characteristic indicators, the output doubled in machine manufacturing between 2006 and 2007, and exports also increased significantly (Erdős, 2012:113). However, not even the Slovakian authors claim that the sole reason for these positive developments was the introduction of a flat tax rate. Other factors included cheap and skilled labour, advanced infrastructure and an investment-friendly global economic climate. The favourable economic developments ended in late 2008. In 2010 Slovakia's GDP was already decreasing in nominal terms, and consumption, exhibiting rapid growth between 2005 and 2010, stagnated between 2010 and 2013. In 2013, the Slovakian government was compelled to reshape the clear tax regime established in 2003 and to revert to the characteristic Central European practice of frequent tax reforms. In 2011, Iveta Radicova's government reintroduced dividend tax. The next head of government, Robert Fico, announced in 2012 that they would abandon the flat-rate scheme and increase the tax rate as of January 1, 2013 (Kaffka, 2013). The corporate tax rate was raised from 19 to 23 per cent and a 25 per cent bracket was levied on higher personal incomes. At the same time, the standard rate of VAT was also increased by 1 per cent. The trend of tax changes did not end: corporate tax rate was reduced from 23 per cent to 22 per cent in 2014, and to 21 per cent in 2017. Nevertheless, a closer look at the macro-economic figures of the Slovakian economy reveals no significant decline in the annual consumption, the gross domestic product or the income of employees. Slovakia's GDP increased steadily between 2004 and 2015. In terms of quantifiable results of tax reforms, Slovakia showed the most dynamic changes. Among the countries under review, Slovakia's GDP grew the most rapidly in the period

reviewed, i.e. between 1995 and 2014. From a baseline of USD 6600 per capita per annum, by the end of the period it reached annual USD 14,100 per capita, more than double. Between 2005 and 2015, the income earned by Slovakian employees rose by 120 per cent, at a rate unique in the region, and so did their consumption. This latter increased from EUR 22,245.6 in 2005 to EUR 44,314.0 in 2015. All these processes, which were favourable for the population, took place simultaneously with an exemplary reduction in tax centralization, as this rate fell from 39.6 per cent in 2005 to 32.4 per cent in 2015. The Slovakian economy closed its gap to the European average in terms of personal consumption over the past decades, adopting the euro and cutting the tax burden. The economic data indicate that neither the major 2003 tax reform nor the small-scale tax changes adopted in the subsequent years have made a significant impact on the macro-economic indicators. Only the 2008 economic downturn seems to have broken the trend of development. This leads to the presumption that one of the most profound tax reforms in Central Europe was only able to affect the standard of living temporarily. Between 1995 and 2015, Slovakia's government budget and the financial situation of businesses and households improved dramatically, but this is only partly attributable to the tax reforms. The influx of foreign capital, the favourable global economic climate and the investment-friendly economic policy had at least the same importance.

Changes in the Romanian tax regime over the past two decades

Of the countries under review, Romania started from the worst economic situation at the moment of the change of regime. Even by Central European standards, it was characterised by poor-quality infrastructure, low wages and a low influx of foreign capital. At the same time, Romania was in a favourable situation in terms of the low level of public debt (Pogátsa, 2016:14), the size of the country's market and a significant amount of skilled workforce. In 1995, Romanian GDP amounted to 15 per cent of Austria's and 60 per cent of Hungary's GDP. The influx of foreign working capital that began in the early 2000's took advantage of cheap labour and a relatively large amount of natural resources (oil, soil, mineral ores, hydropower and timber). A series of infrastructure development projects were launched. Similarly to the other Central European countries, in the mid-1990's, Romania suffered from the low-efficiency of tax administration and a high ratio of shadow economy. Although up to the 2005 tax reform, all major forms of central taxation adopted in other European countries had already been introduced and low tax rates had been applied, the tax administration had remained inefficient. For this reason, and in preparation for the accession of Romania to the European Union, the Romanian legislation adopted Act 571/2003 on taxation (Herich, 2011:121–124), which uniquely regulated the entire Romanian tax system in a comprehensive framework. The flat-rate system was introduced on 1 January 2005, and the previously 25 per cent corporate tax rate was reduced to 16 per cent, the same rate as the personal income tax rate (Polyák, 2007). The two rates applied in value added tax (19% and 9%) remained unchanged, similarly to the dividend tax

and the social security contribution system. As a result, the ratio of tax revenue to GDP increased after the tax reforms from 27 per cent in 2004 to 28.3 per cent as early as in 2005. As a result of the reforms (Kiss et al., 2008:15), personal income tax revenues decreased by 7 per cent and corporate tax revenues by 3 per cent in the next fiscal year, but they were offset by rising VAT revenues. After 2005, Romanian GDP showed steady annual growth up to 2008. In certain years, e.g. in 2006 and 2007, the growth rate was close to 9 per cent. Romania has managed to increase its GDP significantly in recent decades: from USD 3,700 per capita per annum in 1991 to USD 7,100 per capita per annum in 2015, representing an increase of nearly 90 per cent. Meanwhile the tax to GDP ratio showed extreme year-on-year fluctuation in Romania: from 40.3 per cent in 1996 it rose to 128.9 per cent in 1997, and then fell back to 59.4 per cent in 1998 and 59.6 per cent in 1999. By the standards of the European Union, these figures suggest the significant changes implemented in the tax regime in Romania every year. After the 2008 economic downturn, GDP per capita fell sharply: from USD 6,700 per capita to USD 6,300 per capita in 2010. In response, the Romanian government raised the VAT rate to 24 per cent in 2010 and then, inconsistently, reduced it to 20 per cent in 2016 and 19 per cent in 2017 (Adó online, 2017). The corporate tax rate was further reduced in 2017 from 16 to 14 per cent (Pop–Urse, 2018). Although gross domestic product increased by 90 per cent between 1995 and 2015, despite the tax reforms, the shadow economy did not decrease significantly in Romania.[5] The state did not earn any tax on 29.6 per cent of gross domestic product. The situation was similarly grave in employment: according to the Romanian Bureau of Statistics, in the second half of the period under review, only an average of 6.2 million employees were officially registered per annum, and only 4,300,020,000 of a population of nearly 20 million paid social security contributions.

From the early 2000s, the population could also perceive the benefits of good economic performance. Employee incomes increased by 60 per cent between 2005 and 2015 and household consumption almost doubled. However, this still remained considerably below the Western European levels of consumption and employee incomes. Until the end of the reviewed period, Romanian household consumption only exceeded that of the immediate neighbours (i.e. Serbia, Bulgaria and Ukraine). Romania is still one of the poorest countries in the European Union. In 2016, it reached 59 per cent of the European Union average in terms of actual individual consumption (AIC).

Achievements of Romanian tax changes

Romanian economic policy-makers have tried to adopt the legal institutions that have already been successfully applied in other countries through mosaic-like tax legislation. They created a system similar to the Hungarian one in terms of giving priority to consumption taxes, but they also adopted certain elements of the Slovakian tax regime, such as flat-rate tax on personal and corporate incomes, while as regards to property tax, some elements of the Austrian example are followed. The initial "ad hoc" and chaotic tax regime was completely reshaped by the 2003 Tax Code. The mixed system

resulting from the 2004-2005 tax reforms was unique due to the flat rate applied to several central taxes. Although the personal income tax has remained flat-rate ever since in Romania, similarly to the Slovakian, Serbian and Ukrainian systems, a tax-free bracket has also been maintained, thus preserving something of the progressive character of the original income tax regime. In contrast, in VAT and corporate taxation a volatile system of the opposite direction was set up on several occasions, each time in direct service of the interests of the government budget. Overall, compared to the standard of the European Union, Romanian tax revenues were characterised by a low ratio of total withdrawals to GDP up to the end of the period under review (Kiss et al., 2008:33).

Tax changes in Hungary between 1995 and 2015

Hungary was the first among the former socialist countries of Central Europe to introduce the important elements of Western tax regimes, i.e. VAT, personal income tax and corporate tax, in as early as 1987, prior to the political change of regime. These steps provided the Hungarian economy with a 10 to 15-year advantage in receiving western capital and establishing a Western-type legal framework. This was the first comprehensive tax reform, and perhaps the most significant one in Central and Eastern Europe to date. These changes challenged Hungarian natural and legal persons (Szilovics, 2007:812–817), as the tax burden imposed on wages considered low in a European comparison were high relative to other European countries. This situation has basically not changed ever since.

In the reviewed period the Hungarian tax regime was characterised by both significant changes in terms of multi-tax tax reforms and by gradual transformation in the form of numerous minor changes in multiple tax types every year. The public finance reforms included the 1995 Bokros Package and the 2011 amendments implemented by the Second Orbán Administration. In addition, the Hungarian Parliament also adopted significant changes in the tax regime every year. Hungary, like many other countries in the region, has been in a state of permanent reforms since 1988. This is most perceptible in personal income taxation. Income tax brackets were reduced from an initial 11 to 8 in 1990 and then to 7, followed by a four-bracket system in 1991, which was further reduced to a three-bracket and then a two-bracket system in 1999 and 2005, respectively. This was followed by a 16-per cent flat-rate tax established in 2011 and reduced to 15 per cent in 2014. In this period only Ukraine and Russia had lower tax rates at 13 per cent (Martinez-Vazquez et al., 2008) as Slovakia, Latvia, Lithuania and Estonia applied 19, 25, 33 and 26 per cent. It should be noted that Romania, Slovakia and Austria have maintained the tax-free bracket for low-income earners all along this period, thus reinforcing the progressive character in taxation. The Hungarian corporate tax rules also underwent profound changes during the reviewed period:[6] the 40 per cent corporate tax set in 1990 was reduced to 16 per cent between 2006 and 2009, and a two-bracket withdrawal of 10 and 19 per cent was adopted in 2010, which was then dropped to a single 9 per cent. In an international comparison, these figures may already appear

competitive, as the rate of corporate tax is 10 per cent in Cyprus and Bulgaria, 16 per cent in Romania and 19 per cent in the Czech Republic. A distinctive feature of Hungarian corporate taxation is that it imposes a number of special corporate taxes (banking and sector-specific extra taxes for large businesses) and offers a number of reduced tax options for small and medium-sized enterprises (itemised tax for small businesses (KATA), tax for small businesses (KIVA), and simplified business tax (EVA)). [7]

Hungary has also taken radical steps in this area of taxation.[8] In 2011, VAT was raised to 27 per cent, the highest one in the world, from an already high 25 per cent. In the reviewed period significantly lower VAT rates were found at its regional competitors: Estonia and Lithuania applied 18 per cent, Romanian VAT was 19 per cent in certain periods, Ukraine applied 19 per cent and up to 2013, Slovakia had also set the vAT at 19 per cent (Ivanova et al., 2005).

Achievements of and experiences in Hungarian tax changes

As far as changes in Hungarian taxation between 1995 and 2015 are concerned, the following essential correlations must be highlighted: The ratio of the total Hungarian tax burden to GDP did not change significantly during the period under review. Over the past 20 years, the rate of 40.4 per cent set in 1995 decreased to 36.8 per cent in 2005, but then increased again to 39.2 per cent in 2015. This means a mere 1 per cent cut in 20 years. The pace of tax centralization in Hungary can be termed high in comparison to the other countries of the region, which are at similar levels of development (Csomós–P. Kiss, 2014:65). In the reviewed period the pace of increase in tax centralization was always higher than the rate of growth in employee incomes and household consumption. This means that GDP growth did not result in a significant improvement in Hungarian taxpayers' income and consumption situation. The rate of corporate tax was reduced more significantly than natural persons' income taxes in the period under review, and thus companies benefited more from the changes. Between 1995 and 2015, GDP increased faster in Hungary than in Austria: by 60 per cent, from USD 6,700 per capita per annum to USD 11,000 per capita per annum. In spite of GDP growth, the high level of public burden in Hungary compared to the EU average has not decreased. Taxes and social security contributions to GDP changed hectically year by year, while the annual growth rate of change was around 19 per cent in 1996 and 1997, before declining to 5.9 per cent in 2005 and then to 4.3 per cent in 2007. The ratio of taxes and social security contribution to GDP was often higher than the growth rate of gross domestic product in the analysed period. Between 2005 and 2015, the income of Hungarian employees increased by about 20 per cent, while consumption increased by only 15 per cent, at the same time, GDP increased by 16 per cent in this decade. These figures show that while incomes have increased, the tax burden has increased even more and, as a result, the net income position of taxpayers has not improved either.

As a whole, the Hungarian tax regime has not been characterised by a comprehensive tax reduction but by the reorganization of taxes. Instead of a significant reduction, the applied changes were aimed at restructuring to improve efficiency. However, the surplus income earned from cutting the personal income tax rate has been offset through the record-high sales tax rate, a drastic increase in excise taxes, and the transfer of sector-specific extra taxes. The Hungarian population has not been relieved during this period, and consumption remains low by EU standards.

Another characteristic of the Hungarian tax regime is that the ratio of taxes and contributions on labour, i.e. the tax wedge,[9] remains high. On Belgium and Germany precedes Hungary in this respect. Moreover, according to a 2011 comparative analysis of the countries of the world, Hungarian employees ranked 5th in the statistics of the highest number of hours worked. Hungarians spend an average of 1980 hours a year working, only Mexico, Chile, Greece and Russia preceded them. According to the statistics of the European Union, Hungary was the 4th poorest country in the European Union in 2012, 2013 and even according to the latest report in 2016. It is also a constant feature of the Hungarian system that taxes on capital gains, wealth and assets are low by international standards (Pogátsa, 2016:124–125).

It can be stated that despite several tax reforms, in the analysed period the Hungarian tax regime has not improved in quality and in efficiency, and nor did it impose less burden on taxpayers. It has preserved its essential character of imposing burden on basic consumption, being heavily centralized and unpredictable. Only a few elements suggest a shift towards social justice, partly due to the 2011 reforms, which have significantly improved the financial situation of taxpayers with children in an exemplary manner. The government helped small businesses by introducing beneficial special taxes. For the large-business sector, Hungarian economic policy has also provided significant direct subsidies over the past decades in order to encourage capital investment and the creation of new jobs. In 2015, the value generated by the 11 largest companies in Hungary accounted for 25 per cent of GDP, but related to this, only 2 per cent of the total corporate tax revenue was paid nto the budget by these companies.[10] Given the direct state subsidies granted to the large-business sector, the significant reduction in corporate tax rates and labour contributions and the gradual reduction in special taxes, large corporations have obviously been the real winners of tax policy decisions over the last twenty years. As a positive outcome, the measures taken in tax administration after 2016 to whitewash the economy have been successful (Electronic Trade and Transport Control System (EKÁER), Electronic Toll Collection System (HU-GO), online cash registration and digital billing) and have significantly increased the revenue of the government budget (see also: Deák, 2005:191).

Tax management models in the reviewed countries

In Central European countries, which once started from very similar legal and economic backgrounds, development did not have much in common in the last hundred years, and significant differences were seen up to the early 1990s (Appel, 2006). Be-

tween 1995 and 2015, i.e. in the period under review, legal and economic convergence accelerated in a number of areas (Gandullia, 2004) in these post-socialist countries, initially due to their efforts to comply with the expectations of the European Union and, following their accession, to economic and legal integration. However, there remain significant differences in taxation, which falls into national competence, between Austria and the post-socialist states. The change management strategy applied to the Austrian tax regime between 1995 and 2015 was not to carry out changes of comprehensive tax reforms. They have always sought predictability and stability in taxes (Bozsik, 2013:125). The Austrian example shows that high levels of tax withdrawals can also be efficient if the conditions remain comprehensible and clear to all. This predictability facilitates compliance, reduces the shadow economy and tax fraud, increases the country's ability to attract capital by maintaining tax conditions in the long term, taking into account the principle of neutrality and saving economic players from ongoing reforms. The Austrian tax regime has shown that a model that maintains direct taxes (corporate tax, progressive personal income tax) at relatively high level[11] and does not overload consumption taxes (VAT, excise tax) can be effective. In contrast to other Central European countries, Austria has aimed at having low consumption and turnover taxation. VAT remained at the standard rate of 20 per cent all along. This supported not only domestic consumption but also shopping tourism and tourism in general, and thus indirectly increased gross domestic product. A further characteristic feature of the system was the continued valorisation of personal income tax, which remained progressive but also maintained a tax-free income bracket in the period under review. In Austria, direct taxes and the costs added to wages in the form of contributions are traditionally high compared to other countries in the region: the employer pays EUR 186 on each EUR 100 paid as a salary. The other surveyed countries have also converged to this model: the employer's cost is EUR 187 in Hungary, EUR 185 in Slovakia and EUR 183 in Romania. A characteristic feature of Austrian tax management is its ability to provide the tax revenues needed to secure the high living standards and public services by a conservative, non-reformist and predictable tax regime.

In contrast to the above, the analysed post-socialist countries have been trying to meet the challenges of international tax competition and of the European Union, as well as their budgetary and social needs by the regular adoption of changes. Each used different taxation methods and placed the emphasis on different items. They frequently adopted new elements that appeared to be effective (flat-rate taxation, increase in consumption taxes, reduction of capital taxation). "Direct taxes were reduced to increase their ability to attract capital, and the missing revenues were provided by raising indirect taxes and reducing government spending" (Kiss et al., 2008:71). Constant changes took place at different times and in different ways in each country, but they rarely reached the level of a tax reform. The tax conditions were significantly changed in Hungary in 1987-1988 and in 2011, in Romania in 2005, in Slovakia in 2003 and 2013. It can be concluded that Austria and the four post-socialist countries made efforts at complying with the Lisbon principles of the European Union and the improvement of competitiveness and the attraction of capital by following different

models. However, the inconsistency of implementation caused a problem in all of the above Central European countries. The sometimes increasing and other times decreasing tax burden and the ever-changing tax liabilities made these national tax regimes unpredictable for economic operators and deteriorated compliance. The states were aware of the importance of stability, but this was primarily enforced through corporate taxation.

Table 2: Changes in the corporate tax rate in the countries under review, 2005–2015

	2005	**2010**	**2013**	**2015**
Austria	25	25	25	25
Slovakia	19	19	23	22
Hungary	16	19	19	19
Romania	16	16	16	16

Source: Edited by the author

In contrast, the former socialist countries did not follow this principle in personal income taxation during this period.

Table 3: Changes in personal income tax rates in the countries reviewed between 2002 and 2015

	2002	**2005**	**2010**	**2013**	**2015**
Austria	5 brackets	5 brackets	4 brackets	4 brackets	4 brackets
Slovakia	5 brackets	1 bracket	1 bracket 19	1 bracket	3 brackets
Hungary	3 brackets	3 brackets	2 brackets	1 bracket	1 bracket
Romania	5 brackets	2 brackets	1 bracket	1 bracket	1 bracket

Source: Edited by the author

Neither the tax rates nor the tax incentives or tax-related legal institutions were stable in three of the reviewed countries. Special taxes were levied on certain groups of economic operators (special tax on retail chains, bank tax). These three countries also shared a practice of offering significant reliefs in order to encourage the establishment of businesses. This solution was only exceptionally used in the Austrian system. It can be concluded that due to the advantages granted to large businesses in the tax regime of the former communist countries, natural persons had to shoulder higher public burdens. According to OECD comparisons, in these member states the corporate sector pays less tax than private taxpayers. One reason for this includes high consumption tax, which imposes an administrative burden on economic operators, as the actual tax burden is borne by the ultimate consumer, who cannot pass it on. This was also established by the European Union's 2013 report (European Commission, 2013). In Hungary the budget shared around 45.8 per cent of indirect tax revenues

in the 2000's. Of the EU Member States, only Romania has a higher share. The newly acceded Central European countries significantly increased consumption taxes in the European Union. Another common feature of these countries is that taxes on capital and property do not provide significant revenue for the state budget. The countries of the region do not apply uniformly levied property tax, in the western sense of the term, on all items of property.

Table 4: Changes in taxes to GDP in certain Central and Eastern European countries

	1995	2005	2011	2015
Hungary	40.4	38.1	38.7	39.2
Romania	–	28.3	28.1	28.0
Slovakia	39.6	31.4	28.2	32.4

Source: Edited by the author

The data confirm that only the Slovakian reform of 2003 resulted in a noticeable reduction in the tax burden. During the entire period under review, i.e. in 20 years, the tax burden in Slovakia decreased by 20 per cent. It is exceptional that, contrary to the significant decline in the level of government withdrawal, household consumption and gross domestic product have increased. By contrast, in Hungary, as a result of the 2011 reforms, the situation of the government budget has improved, but the income and consumption of the population have not increased significantly.

Impact of tax changes on GDP

It is worth examining the correlation between tax reforms and GDP growth, in other words, the direct effect of tax reforms on gross domestic product. First and foremost, it has to be pointed out that expecting significant GDP growth from tax reforms is unrealistic. Developments in gross domestic product can be influenced by the combination of a number of factors, such as the size of the shadow economy, the level of legal compliance, the extent of corruption, the quality of government work or global economic activity. It must be seen that the cause-impact relationship between tax reforms and GDP is widely debated. Tibor Erdős, referring to the personal income tax reform implemented by the Slovakian and Baltic states, stated: "Expectations are too high; it cannot be proven that flat-rate taxation leads to faster economic growth" (Erdős, 2012:109). This is an important statement because the correlation between the efficiency of a tax regime, i.e. the social costs of revenue collection, and macro-economic indicators is widely overestimated. According to a study by István Hetényi: "Taxation in itself does not play a decisive role in the competitiveness of a country" (Hetényi, 2006:10). According to others, the tax regime does not even have a direct impact on labour supply (Csomós–P. Kiss, 2014:61). This is confirmed in a study by Bozsik, which states: "It is not tax rates that bear importance in terms of tax competition." According to Stiglitz, taxation affects all elements of the economy, but its exact mechanism

of action is difficult to determine (Stiglitz, 2000:401–402). In his opinion, the size of shadow economy and the system of tax incentives may be equally important (Bozsik, 2013:130). Saavedra came to a similar conclusion after examining the experiences of flat-rate personal income tax cuts (Saavedra, 2007). He concluded that reforms can improve the tax morale but have no significant impact on revenues. In her 2005 study, this was confirmed by Ivanova (Ivanova et al., 2005) who, having examined the achievements of a tax reform, found that, contrary to the expectations, there was no significant change in tax payments for income groups where lower marginal rates had been decreased, but where tax rates had hardly changed, tax payments increased significantly.

It can be concluded that the most frequent targets of tax reforms in the countries under reviewed were the tax rates, the method of calculating a tax element and the scope of tax reliefs. However, according to professional analyses, these techniques are unsuitable for achieving the most frequently declared economic policy goals. The applied solutions very frequently fail to meet the criteria of tax reforms; they may only be termed as tax reorganizations. Of the countries reviewed, only Romania and Slovakia had actual tax reforms which led to a change of at least 20 per cent in a number of central taxes while the loss of revenue was not fully compensated for by raising other tax types.

It is no coincidence that these two countries have been able to boost their economies and improve the standard of living for their citizens, i.e. the taxpayer natural persons. If the actual impact of tax reforms on gross domestic product is reviewed, GDP growth should be seen in the case of a successful tax reform, since no reform aims to reduce GDP or to undermine economic efficiency. Consequently, the impact of tax reforms on gross domestic product can be a valuable tool for assessment. Romania's gross domestic product did not increase faster after the reforms. If this was the direct objective of the measures, it could have been achieved without reforms. In Slovakia no ground-breaking changes can be seen in GDP growth either in the years after 2003 or after 2013. Slovakian GDP grew significantly every year; only the global economic downturn had a major impact on this trend.

A closer look at GDP growth rates in the four countries reveals national peculiarities in the annual GDP trends (for example, in terms of pace), however, they do not necessarily result from tax reforms, but are due to the combined effect of other economic and political factors. Only the impacts of the 2008-2010 economic downturn can be clearly demonstrated in these countries' GDP trends. However, these countries overcame the crisis in different ways, and Austria suffered the slightest shock, as it had already been stable. A similar impression is gained when looking at the combined ratio of these countries' taxes to their gross national product. The trends are also the same in this respect, regardless of the actual tax reforms in the countries concerned, as increase in the tax burden has been in sync with growth in GDP. This is also true for Austria, where no actual tax reforms was performed. It can be concluded that tax reforms or changes in the tax-to-GDP ratio have resulted in noticeable economic changes in terms of the living standards or economic performance only in two of the

four countries: Slovakia and Romania, and changes were also merely temporary in these countries.

The most important findings of my research include the following:

a) The Austrian system, while refraining from tax reforms, has performed better than the post-socialist countries in realizing tax revenues. Based on the Austrian example, it seems to be more efficient to focus on a slight improvement in the performance of the tax administration and on modernizing its technical conditions than to introduce new taxes and repeatedly reform the tax regime. A tax regime that is predictable and easy to comprehend can work better, despite minor errors, than a seemingly more efficient but constantly changing model. Businesses and natural persons prefer stability. However, the quality of tax legislation is important, as high-quality tax laws become outdated over time due to the changes in both the economic policy and the legal environment. Change is necessary, but its pace and extent are important factors.[12] Too fast and too frequent reforms devalue the tax standard, make compliance more difficult, give a headache to the tax office, and turn tax law into a set of technical requirements. The regular application of tax amnesties also has a negative impact.

b) A balanced tax regime, which is proportional in the distribution of the tax burden between different types of taxes and does not only focus on consumption, seems to be an effective solution. The reforms performed in the former socialist countries have maintained the level of VAT high to provide budgetary security for tax cuts in other types of taxation. To this end, Central European countries have been compelled to raise VAT rates significantly since 2003.

c) When politicians make a decision on a tax reform, it is also important that the transformation should reach a critical mass of the tax regime, as this is a prerequisite of efficiency. There is a tax stimulus threshold for both the general public and businesses, which has been very high in the past twenty years, and the reforms must reach this level. Such changes should cover several types, several tax rates, the way the tax base is calculated, the system of tax reliefs and a wide range of rules of equitable burden sharing. Taxpayers should perceive not only legal changes, but also the benefits they bring to their consumption and realised income. In their absence, the tax reform will only become a factor complicating their situation. The main lesson learnt from the tax reforms in Central Europe is that these measures have not been able to have a long-term and significant positive effect on increase in gross domestic product and on the improvement of social welfare in the countries executing them. It must be seen that "many countries are capable of achieving rapid growth for a few years or even a decade, but hardly any countries have shown progress and economic convergence over decades" (Palotai–Virág, 2016:13).

d) As far as the welfare impact of tax changes in Central European countries are concerned, again Austria has been the most successful in this respect. In the period under review, it was able to maintain its welfare-related achievements considered outstanding worldwide. The other three countries have been on different tracks in convergence: Hungary is less successful, as it has not been able to approach either the

European Union average or the level of Austria. Despite being an enthusiastic follower of international taxation trends, it has been unable to make significant progress in terms of either GDP or the individual standard of living.

e) Romania has become a relatively successful country in the region in closing the gap. In the period under review, Romanian GDP expanded steadily, but consumption grew faster. As a result, Romania managed to boost its economy in certain periods. Between 2005 and 2016, income and consumption levels in the country almost doubled. Slovakia proved to be the most successful in the region in terms of convergence. This is where the most significant tax cuts were made in most tax types in the shortest time, while the country has managed to improve both its macro-economic indicators and the situation of its citizens. Slovakian household consumption has increased to 73 per cent of the EU average in 2012 and 77 per cent in 2016. This brought them closest to the Austrian level among the countries reviewed.

Table 5: Consumption per capita to the EU average (100%), EU27=100

	2008	**2010**	**2013**	**2016**
Austria	113	116	118	128
Romania	49	45	57	59
Slovakia	70	71	74	77
Hungary	62	60	62	63

Source: The author's own, based on data by Eurostat

f) As a conclusion it should be noted that based on the data and on expert opinions, two successful models can be highlighted: the Austrian and the Slovakian. The single element they have in common is thoughtful and consistent implementation in tax management measures. Their examples show that any path can be successful if it is compatible with the other means of the country's economic policy, conveys a clearly recognizable message to the taxpayers and is able to sustain the system for at least 8 to 10 years. In the post-socialist countries of the region, during the period of almost thirty years since the change of regime, there has been no social consensus on the implementation of equality in the discharge of public burdens.

Notes

[1] The financial powers between the federal state and the provinces are still governed by a 1948 law. The Corporate Tax and Personal Income Tax have been regulated by an Act of 1988, the VAT by an act of 1994, the Land Tax by a law dating back to 1955, while the Taxation of Beer have been regulated by an of 1977 to this day.

[2] International Tax Competitiveness Index 2018, cited by Bunn et al., 2019:1.

[3] International Tax Competitiveness Index 2018, cited by Bunn et al., 2019:3.

[4] See also Miklós et al., 2005

[5] Cited by E-Népujság.ro, published in the daily Gándul 27/12/2012.

[6] See also the opinion of an international tax expert: Brother Leyman, 2011:36.

[7] For more details on these taxes, see Deák, 2016:246.

[8] For further details on the economic impacts of taxing consumption, see Matolcsy, 2015.

[9] OECD data from 2016.

[10] www.demnet.hu/hu/nemzetkozi-fejlesztes/kapacitasfejlesztes-szemleletformalas/593-ki-fizet-adot-kozep-kelet-europaban (Foundation for the Improvement of Democratic Rights (DemNet) (2014): *Ki fizet adót Közép-Kelet Európában.* Partners involved in the research concerned: Finance Uncovered, Za Zemiata, Glopolis, Lapas, IGO, Ekvilib Institut).

[11] On the 2014 data see in more detail: European Commission, 2014:18–19.

[12] For more details see Szilovics, 2003.

References

Adó online (2017): Csökkentek az adók Romániában [Taxes have been cut in Romania]. *Adó online,* 2 January.

Adózóna.hu (2014): Bérterhek, válságadók: Magyarország a régió éllovasa. *Adózóna.hu,* május 25., https://adozona.hu/altalanos/Berterhek_valsagadok_Magyarorszag_a_regio_e_98BV18.

Appel, Hilary (2006): International Imperatives and Tax Reform. Lessons from Post-communist Europe. *Comparative Politics,* Vol. 39, No. 1, 43–62.

Balás Károly (1910): *Pénzügytan.* Királyi Nyomda, Budapest.

Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1975): *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Berend T. Iván (1983): *Válságos évtizedek.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Bod Péter Ákos (2015): Az állami szerepvállalás új trendjei a pénzügyi válság következményeként. *Köz-Gazdaság,* Vol. 10, No. 4, 75–89.

Bozsik Sándor (2013): Európai adópolitika változása a válság hatására [Changes in European tax policy as a result of the crisis]. *Economické štúdie,* No. 1, 125–135.

Brother Layman (2011): *Az offsore halála.* Magánkiadás.

Bunn, Daniel (2019): Opportunities for Pro-Growth Tax Reform in Austria. *taxfoundation.org,* https://tax-foundation.org/austria-tax-reform/.

Bunn, Daniel – Weiss, Kai – Gundinger, Martin (2019): *Tax Reform for Growth: How Austria Can Become More Competitive.* Hayek Institut, Tax Foundation, Washington.

Csomós Balázs – P. Kiss Gábor (2014): Az adószerkezet átalakulása Magyarországon 2010-től [Transformation in taxation in Hungary after 2010]. *Köz-Gazdaság,* Vol. 9, No. 4.

Deák Dániel (2005): Adókijátszás és adóelkerülés jogi megközelítésben [A legal approach to tax evasion and avoidance]. *Jogtudományi Közlöny,* Vol. 60, No. 5, 191–201.

Deák Dániel (2016): *Alkotmány és adójog* [Constitutional and tax law]. HVG-ORAC, Budapest.

Dobos Tamás (szerk.) (1998): *Európa számokban.* Szukits Kiadó, Szeged.

Ercsey, Zsombor – Konjic, Emina – Peric, Renata – Szilovics, Csaba (2011): *System of Financing and Budget Management of Local and Regional Government Units.* Cross-border and EU legal issues: Hungary-Croatia. Osijek–Pécs.

Erdős Tibor (2012): Egykulcsos jövedelemadó és gazdasági növekedés. *Közgazdasági Szemle,* Vol. 59, No. 2.

Exner Kornél (1910): *Magyar pénzügyi jog.* Athenaeum, Budapest.

European Commission (2013): *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions.* COM(2013) 229 final, European Commission, Brussels.

European Commission (2014): Tax Reforms in EU Member States: 2014 Report. *Taxation Papers Working Paper,* N.48-2014, European Commission.

Földes Béla (1900): *Államháztartástan.* Politzer Zsigmond és fia, Budapest.

Gandullia, Luca (2004): *Tax Regimes and Reforms in EU New Member Countries. An Overview.* Pavia Universita, Compagnia di San Paolo.

Herich György (szerk.) (2011): *Adózás Európában* [Taxation in Europe]. Penta Unió, Pécs.

Herich György (szerk.) (2015): *Adózás Európában* [Taxation in Europe]. Penta Unió, Pécs.

Hetényi István (2006): Az adórendszerek fejlődésének tendenciái az OECD-országokban [Trends in tax regime development in the OECD countries]. *Pénzügyi Szemle,* Vol. 51, No. 1, 3–22.

Ivanova, Anna – Keen, Michael – Klemm, Alexander (2005): The Russian Flat Tax Reform. *IMF Working Paper,* WP/05/16, International Monetary Fund, www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2005/wp0516.pdf.

Kaffka Margit (2013): *Szlovákia adózási rendszere* [Tax regime in Slovakia]. www.adokamara.hu/uploads/KM_-_szlovak_adozas.pdf.

Kiss Sándor Csanád – Scharle Ágota – Szabó Bálint – Szabó Péter András (2008): Adóreformok Európában [Tax reforms in Europe]. *Külgazdaság,* Vol. 52, No. 9–10, 7–33.

Kornai János (2000): A költségvetési korlát megkeményítése a posztszocialista országokban. *Közgazdasági Szemle,* Vol. 47, No. 1, 1–22.

Kozma Gábor (2013): A reagani adócsökkentés gazdasági hatásai [Economic effects of Reagen's tax cuts]. *Pénzügyi Szemle,* Vol. 58, No. 4, 418–433.

KSH (2010): Adózás az Európai Unióban. *Statisztikai Tükör,* Vol. 4, No. 100.

Leroy-Beaulieu, Paul (1880): *Pénzügytan.* MTA, Budapest.

Mariska Vilmos (1896): *A magyar pénzügyi jog kézikönyve.* Franklin Társulat, Budapest.

Martinez-Vazquez, Jorge – Rider, Mark – Wallace, Sally (2008): *Tax Reform in Russia.* Edward Elgar, Cheltenham.

Matolcsy György (2015): *Egyensúly és növekedés* [Balance and Growth]. Kairosz Kiadó, Budapest.

Miklós, Ivan – Jakoby, Marek – Morvay, Karol (2005): Tax Reform in the Slovak Republic, CESifo DICE Report, Vol. 3, No. 3, 53–60.

OECD (2006): *Tax Policy Reforms in the Slovak Republic.* OECD, CTPA.

Ormos Mária – Incze Miklós (1986): *Fasizmus és válság. A közép- és dél-kelet-európai államok a két világháború között.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Őry Tamás (1998): *Adóharmonizáció az Európai Unióban.* Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma, Budapest.

Palotai Dániel – Virág Benedek (2016): *Versenyképesség és növekedés* [Competitiveness and growth]. Magyar Nemzeti Bank, Budapest.

Pogátsa Zoltán (2016): *Magyarország politikai gazdaságtana* [Political economy in Hungary]. Osiris Kiadó, Budapest.

Polyák Imre (2007): A román vállalkozási szabályok és az adórendszer sajátosságai [Characteristics of taxation in Romania]. *Adózóna.hu,* https://adozona.hu/archive/20070330_romania_adorendszer_vallakozas.

Pop, Luana – Urse, Daniela (2018): *Major Fiscal Reforms in Romania and Their Impact on Pensions.* ESPN Flash Report 2018/26, European Commission.

Saavedra, Pablo (2007): Flat Income Tax Reforms. In: Gray, Cheryl et al. (eds.): *Fiscal Policy and Economic Growth. Lessons for Eastern Europe and Central Asia.* World Bank Washington.

Schmidt, Peter – Wissel, Harald – Stöckler, Manfred (1996): The New Croatian Tax Regime. *Bulletin for International Fiscal Documentation,* Vol. 50, No. 4.

Smith, Adam (1940): *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól.* Magyar Közgazdásztársaság, Budapest.

Stiglitz, Joseph (2000): *A kormányzati szektor gazdaságtana.* KJK Kerszöv, Budapest.

Szilovics Csaba (2003): *Csalás és jogkövetés az adójogban* [Fraud and compliance in tax law]. Gondolat Kiadó, Budapest.

Szilovics Csaba (2007): *Stabilitás és kiszámíthatóság a személyi jövedelemadózásban II.* [Stability and predictability in taxation for natural and legal persons between 1985 and 2005]. Gondolat Kiadó – ELTE, Budapest.

Szilovics Csaba (2014): A második Orbán-kormány adópolitikájának jellegzetességei. *Polgári Szemle,* Vol. 10, No. 1–2.

Takács György (1936): *Rendszeres magyar pénzügyi jog.* Grill Károly Kiadó, Budapest.

Takács György (1948): *Pénzügyi jog.* Hernádi Kiadó.

Vancurova, Alena (2000): Az adórendszerek reformja. In: *Közösségi pénzügyek.* Aula Kiadó, Budapest.

Wéber Péter (2014): *Az egykulcsos szja neuralgikus pontjai* [Critical points in flatrate taxation]. PhD-dissertation, Kaposvár University, Kaposvár.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 149–158., DOI: 10.24307/psz.2020.1011

Andrea Vajda – Róbert Magda

Foreign Trade in the View of Competitiveness in the EU

Summary

Competitiveness is examined at national, regional and corporate levels. The primary aim of the study is to present and analyse the competitiveness of the EU Member States and to evaluate trends. Two statistical indicators are worth considering: the commodity terms of trade (C), also known as the net barter terms of trade (N), and the income terms of trade index (I), which expresses the correlation between changes in prices and quantities. The economic structure allows the surplus in the balance of trade with most countries, and also requires improvement in the exchange rate. The indicator seeks primarily to capture the knowledge capital present in the country, which may facilitated by the structure and characteristics of trade. The export surplus to GDP is extremely high for Ireland, Switzerland and the Netherlands. The United Kingdom, France and Romania recognised negative trade balances. Nominal trading values continued to rise in 2018 as a result of volume and price changes. Global commodity exports increased by 10 per cent, driven mainly by the 20 per cent rise in oil prices. Growth in exports and GDP need rapid development in innovation. Export grows significantly faster in Euro Area Member States then in other EU Member States.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F1, F31, F4, O24

Keywords: economic structure, high-quality products, export surplus, Euro Area Member States, exchange rate

---

Andrea Vajda PhD, Szent István University Faculty of Economics and Social Sciences (rfp4vajdandi@gmail.com), Róbert Magda, Professor, Szent István University, Gödöllő, North-West University, Vanderbijlpark, South Africa (rmagda72@gmail.com).

Introduction

Competitiveness is examined on national, regional and corporate levels. A sharp difference between these levels is not advisable, because in any given country, the economic agents influence one another's performance, intertwining national economic competitiveness, corporate competitiveness and regional competitiveness. Thus, competitiveness can only be examined in a complex way and a systemic approach at all levels, but the examination of the sub-areas is also very important. Therefore, the topic of the research is the analysis of the competitiveness of the EU-28 and Hungary, with reference to the effects of foreign trade. Originally, competitiveness was a microeconomic concept and used by scientists (Porter, 2000; Krugman, 1991; 1994), then OECD documents defined a common concept for competitiveness as follows: "The ability of companies, industries, regions, nations and transnational regions to create relatively high incomes and relatively high levels of employment over time while being exposed to foreign (global) competition" (Lengyel, 2012; see mere in Magda et al., 2017; Magda, 2017). The primary aim of the study is to present and analyse the competitiveness of the EU Member States, and to evaluate trends and forecasts on the basis of the WEF Evaluation Report 2017–2018. Products are marketable in the world market and in the single market of the European Union based on the competitiveness of producers and consumers' propensity to buy. Naturally, sales revenues and export sales revenues also depend to a large extent on the volume of the domestic value added and the level of processing in the case of certain or semi-finished products.

Material and methods

The various exported and imported goods cannot be combined in their natural state, and therefore cannot be aggregated. However, changes in the international exchange rates of a given country can be detected. Two such indicators are worth considering (Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar University, 2018):

1. Commodity terms of trade (C), otherwise known as the net barter terms of trade (N): $C = Px / Pm$

The numerator includes the export price index, which represents the average change in the value of products exported by a country. The import price index in the denominator can be interpreted in the same way. If the value of C is greater than 1, the country's exchange rates have improved, i.e. it produces less on average per export product.

2. The income terms of trade index (I) expresses the correlation between changes in prices and quantities: $I = (Px / Pm) \times Qx = C \times Qx$

The Qx factor in the formula shows the average change in the export volume from one year to the next, while a country's total export earnings can buy more or less imported products than in the previous year if its export earnings were entirely spent on imports. We also need to keep in mind the evolution of C-related factors. A decrease in C may trigger an increase in Qx that raises I above 100 per cent (1). In this case, a

decrease in C may be favourable, and imports may increase (Wilson et al., 1969; also see in detail in Vizdák, 2002).

It is expedient to calculate and analyse the two trade ratios simultaneously. It may well be that, for example, in a country C is less than one in a given year, but still represents improvement. This may be the case if the price elasticity of export products is more than one, and therefore a relative decrease in export prices may result in a larger increase in the export volume. Changes in the trade ratio of foreign trade also point to the development of the comparative advantages realized by the national economy, among other things. Improvement (deterioration) in the indicators shows a relative increase (decrease) in the realized comparative advantages. This is particularly important information in the case of so-called open economies (Wilson et al., 1969; for more details see Porter, 2000; 2001).

The raw monthly data are processed in most detail to obtain elementary unit value indices, which are defined by the value of the commodity and by quantity. These unit values are divided by the previous and average unit values, thus resulting in elementary unit value indices, which in turn allow the determination and removal of the outliers. Subsequently, elementary unit value indices are aggregated into countries and commodities using the Laspeyres, Paasche and Fisher index formulas, and then the Fisher unit value indices are chained back to the base year (2000). The resulting indices give an approximate description of the movement of import and export prices.

Results and discussion

The importance of this research is given by the fact that foreign trade relations between the EU Member States have a crucial role in strengthening international regional economic integration, and thus in ensuring the EU's outstanding role in the world economy. Hungary lags far behind the majority of the EU Member States in terms of competitiveness, and in several aspects it even performs below the Visegrád 4 average. The competitiveness of Hungary and the EU Member States are analysed according to the objectives. In the case of indicators considered important in the EU principles, an 11-year trend is examined on the basis of a large database.

The positions of WEF competitiveness in Hungary are presented in detail for the 12 pillars to show the importance of networking for organisations and the role of the cluster system in increasing competitiveness. According to my hypothesis – proved on the basis of literature data – Hungary lags far behind the majority of the EU Member States in terms of competitiveness, and in many cases it even performs below the Visegrád 4 average.

In order to accelerate development, new ideas should be brought to the fore:

– The internationalisation of trade can bring great benefits to our country,

– Intensifying capital inflows can improve our position,

– In the face of global competition, long-term corporate competitive advantages are provided by the soft factors of innovation, including knowledge transfer.

Improving competitiveness requires an economic structure that allows surplus in the trade balance with most countries, and improvement in the exchange rate. These presuppose an increase in the knowledge and innovation content of goods and services for export. The surplus in our trade with the EU is partly due to the export-import activity of German value chains. It would be important for the value-added sections of the value chains to be also or partly located in Hungary. Our trade with Asian countries is in deficit, which means that we do not have enough products we can sell to Asian countries at a good price.

The export of low-processed products cannot generate greater export value gains. Only the export of high-quality products is acceptable. Also, the national-level financial strategy and management should be extended to the corporate level through governance, organisation, planning and control performed according to clearly defined criteria; preparation for and the implementation of the attraction of capital owners, also in agriculture (Széles et al., 2014; Lentner, 2018) . Agricultural producers' main aim in the EU, Hungary and Germany was to increase their capital accumulation to implement improvement in production technology in order to be competitive in the world and domestic markets (Szabó–Zsarnóczai, 2004; Zsarnóczai, 1996; and Powell–Gianella, 2010). In the EU-28, subsidies on production were concentrated on developing technology by subsidising the consumption of fixed capital. Generally, the value of subsidies was 87 per cent of the value of consumption of fixed capital in 2016 (Zsarnóczai–Zéman, 2019). The concentration of subsidies for the fixed capital in EU-28, also stimulated competitiveness in EU exports.

The essence of the global value chain is to divide the production process into stages and to relocate each stage in different countries. Car manufacturing is an example: complicated parts are manufactured in Germany and assembled in Hungary, while product marketing and after-sales services are done by a third country. Assembly represents the lowest value-added production. Simple work done by higher-skilled employees is called underemployment, which is a major disincentive to competition, and a sign of mismanaging the human capital. Work at the conveyor belt is harmful to health and thus reduces the quality of life. Nowadays the foreign trade of service providers is becoming increasingly important. Tourism has the largest share in the export and import of services.

The Economic Complexity Index (OEC, 2018) is surveyed annually in 128 countries. This indicator refers to competitiveness as it can respond to the expected pace of catching-up in terms of economic complexity and development. The indicator also shows the complexity of each country's economy using international trade data. In 2015, Hungary was ranked 8th out of 128 countries, steadily improving since 2011, while the ranking of the V4 has not changed significantly and their average relative position has declined. Hungary precedes the United States, Finland, the United Kingdom, Belgium and the Netherlands, among others. The top three countries in the index have been Japan, Switzerland and Germany for years. The indicator primarily seeks to capture the knowledge capital available in the country, with the structure and characteristics of trade serving as a tool. The UN Comtrade database is used to

calculate this indicator. The applied mathematical methods are based on objective data, and the factors that repel the results are removed. The indicator reflects the economic strength of a country in terms of export diversity and product quality (see more detailed in Schwab–Sala-i-Martín, 2017; Samuelson–Nordhaus, 1992).

Foreign trade in goods is conducted in accordance with the principles, concepts and definitions contained in the relevant United Nations recommendations. The legislation of the European Union regulate the operation of two subsystems: Regulation (EC) No 638/2004 of the European Parliament and of the Council and Commission Regulation (EC) No 1982/2004 of the European Parliament and of the Council regulate trade with Member States of the European Union, while non-EU trade statistics are produced in accordance with Regulation (EC) No 471/2009 of the European Parliament and of the Council, as amended, and with Commission Regulations (EC) No 92/2010 and (EU) No 113/2010. Outstanding growth was recorded in the United States (4.1%), Russia (5.7%) and China (5.4%) in 2018.

The export volume of the 28 Member States of the EU increased by 3 per cent in 2018, and the volume growth rate is slowing. The export volume of Hungary was 4.3 per cent higher for products and 6.3 per cent higher for services. The foreign trade balance in some key countries is presented as a percentage of GDP, which has declined in most EU countries. Hungary is no exception. The surplus to GDP is extremely high for Ireland, Switzerland and the Netherlands. The United Kingdom, France and Romania recognised negative trade balances (Eurostat, 2018; UN Comtrade).

Nominal trading values continued to rise in 2018 as a result of volume and price changes. Global commodity exports increased by 10 per cent, driven mainly by a 20 per cent rise in oil prices. Oil producers, especially Saudi Arabia (35%) and Russia (26%), achieved the highest sales growth among traders. The value of goods imports increased most in Indonesia (20%), Brazil (20%), China (16%) and Vietnam (15%) (The World Bank, 2018; IMF, 2018).

The smaller increase was due to a number of uncertainties. These include:

– Retaliatory measures against certain goods,
– Weaker global economic growth,
– The introduction of strict monetary conditions,
– Other risk factors (for example Brexit).

Areas where the country lags far behind the more advanced states have been identified. Areas where more development effort is needed include:

– Efficient institutional functioning,
– Primary education,
– Training according to the demand for labour,
– Technological preparedness (4th industrial revolution),
– Sophistication of the business sector,
– Rapid development in innovation.

These factors can also have a significant impact on competitiveness. The export-import value data of the EU Member States increased. Exports totalled EUR 1955.7 billion, up 4.1 per cent on 2107. Imports closed at 6.6 per cent at EUR 1980.4 billion.

The external trade balance of the EU-28 was close to EUR 25 billion, representing a decrease by EUR 46 billion compared to the previous year. The EU's external trading partners are relatively stable, as shown in Table 9. In 2018, intra-Community trade accounted for 64 per cent of the EU's total external trade. Product turnover between the EU-28 Member States was EUR 3519 billion in 2018 (Eurostat, 2018).

According to the export ratio the value of exports increased significantly as a percentage of GDP. In the case of EU countries, the export value of developed countries as a percentage of GDP is generally higher *(Figure 1)*. Growth is faster in euro area members than for non-euro members *(Figure 2)*.

Based on the import rate, the growth of domestic imports has recently accelerated. This is partly due to an increase in domestic consumption, but care should be taken to ensure that it is not excessive. Imports as a percentage of GDP grew rapidly in the euro area *(Figure 5)*.

According to a cluster analysis based on the annual inflation value, Hungary ranks second among the five groups in the EU-28, including Slovakia and Slovenia. On this basis, clusters of developed and less developed states can be distinguished. The best performing states include the Netherlands, Belgium, Austria and Finland.

The competitiveness of Hungary and of the EU Member States are analysed on the basis of the objectives. In the case of indicators considered important for the EU principles, the 11-year trend is analysed on the basis of a large database. The positions of WEF competitiveness in Hungary are presented for the 12 pillars. The importance

Figure 1: Minimum and maximum values of export to GDP, 2005–2016

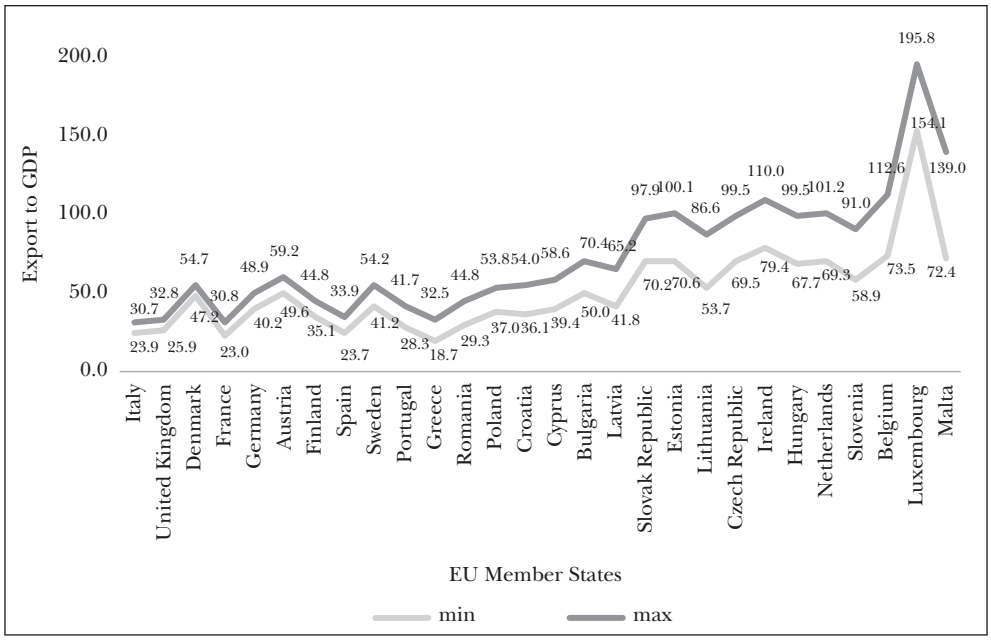

Source: WEF and own calculation

Figure 2: Annual average exports in euro area and non-euro area Member States, 2005

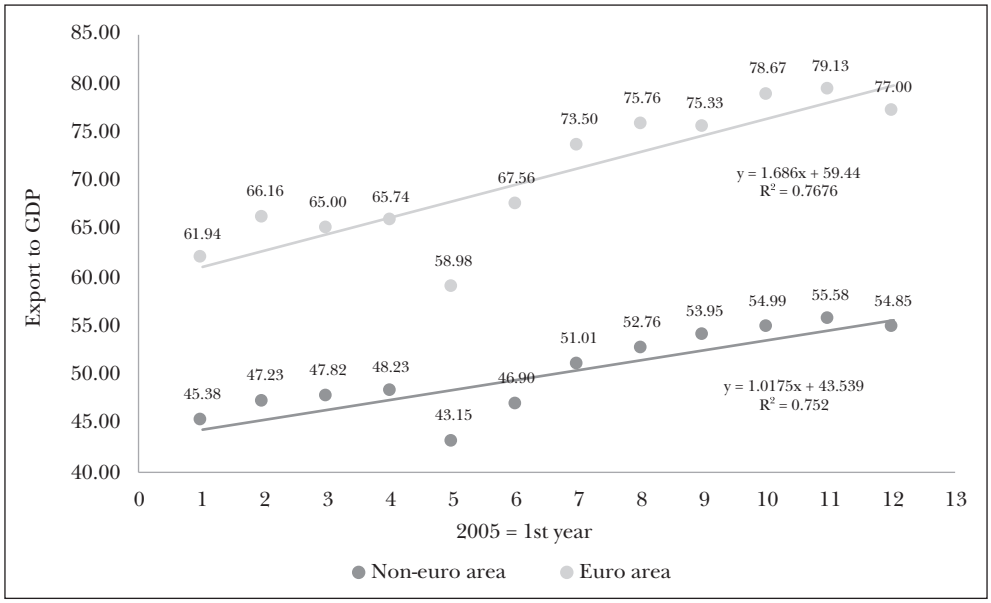

Source: WEF and own calculation

Figure 3: Annual average exports based on inflation, 2005

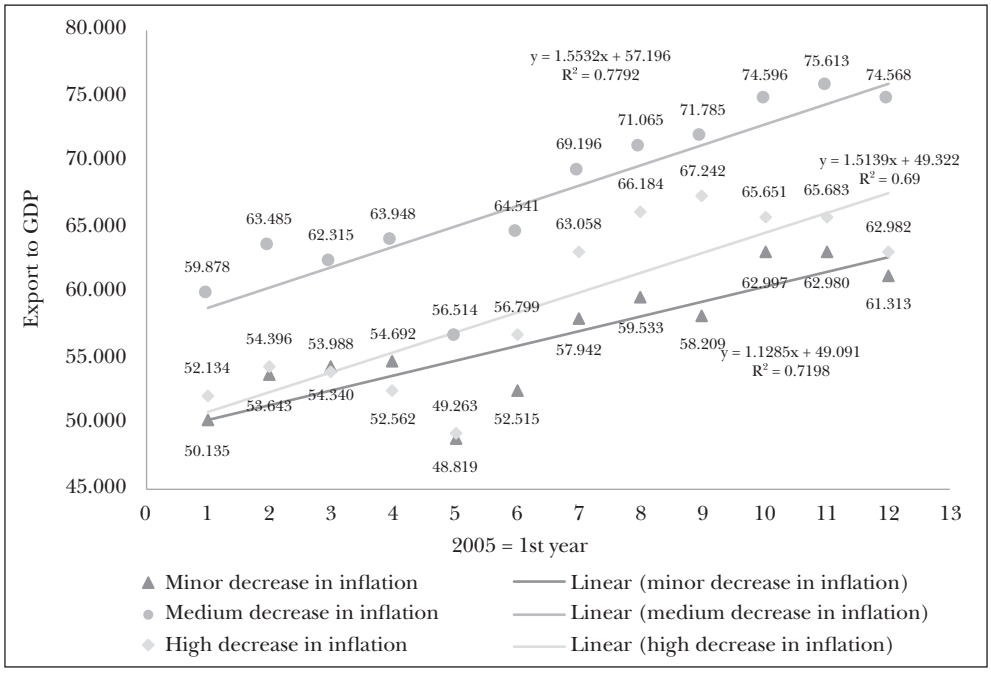

Source: WEF and owned calculation

of networking for organisations and the role of the cluster system in increasing competitiveness is exposed. As competitiveness and trade are interrelated, the situation and changes in international and domestic trade are also presented. Hungary's foreign trade is presented on the basis of the most recent CSO data. Trade and competitiveness are intertwined. There is strong empirical evidence that open economies are richer and therefore more productive than closed ones. A 1 percentage point increase in the share of trade in GDP will increase revenue by 0.9–3 per cent. As a company enters the export market, productivity growth will be boosted (European Commission, 2008; 2018).

Conclusions

Based on to the linear trend analysis, the value of exports to GDP is growing significantly faster in the euro area Member States (11-year trend). Developed countries are generating rapid export-import growth.

Figure 4: Minimum and maximum values in imports to GDP, 2005-2016

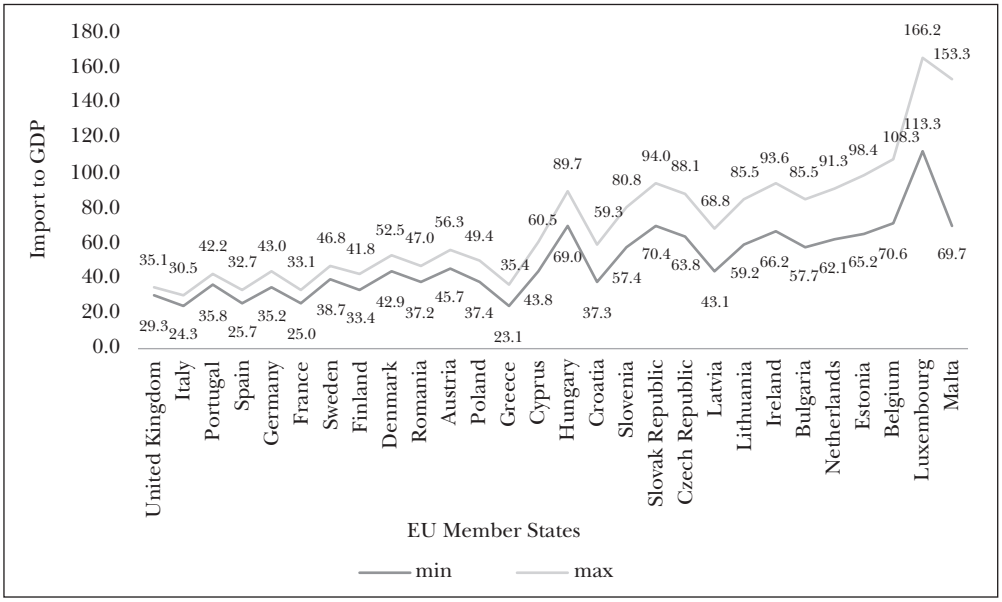

Source: WEF and own calculation

In the case of exports and imports, the results are different for euro area and non-euro area Member States. The average of the annual export data grows significantly faster in the euro area than in the other EU Member States. The linear trend in imports outside the Euro Area stagnates, while growth in the euro area is rapid *(Figure 3, Figure 4* and *Figure 5)*. On this basis, belonging to the euro area is accelerating development, so Hungary should reconsider whether it is worthwhile to join the euro

Figure 5: Linear trend in import in euro area and non-euro area Member States, 2005

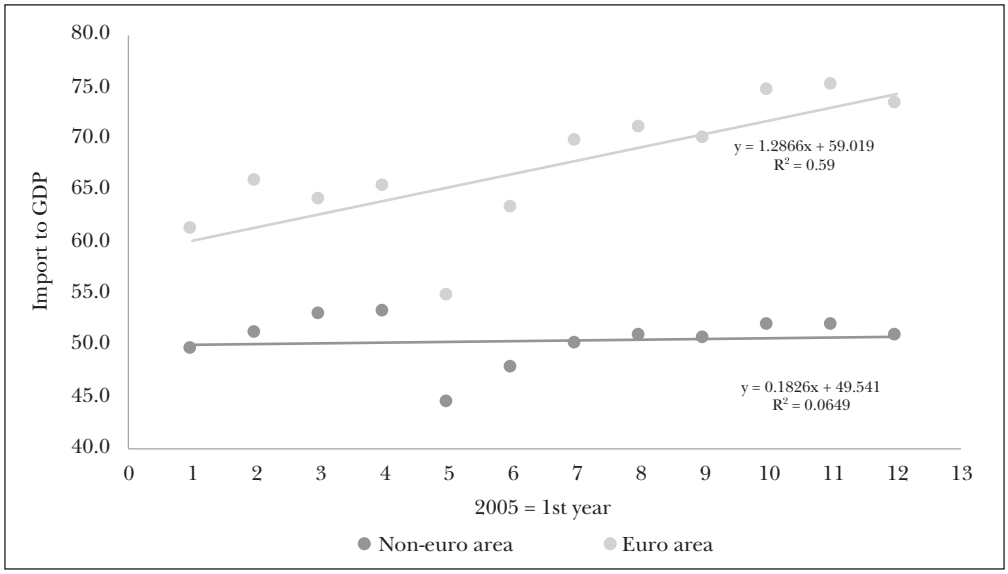

Source: WEF and owned calculation

area. Areas where improvements are achievable can be determined in order to realize faster progress; we must focus on a number of areas. Trade may be one of the areas where we can have significant potentials.

References

Dr. Bhim Rao Ambedkar University (2018): *Foreign Trade And Policy – Terms of Trade – Notes – Finance, Study notes for Finance*. www.docsity.com/en/foreign-trade-and-policy-terms-of-trade-notes-finance/53165/.

European Commission (2008): *Communication from the Commission on the European Competitiveness Report*. COM (2008) 774 final, https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/?fuseaction=list&coteId=1&year=2008&number=774&version=ALL&language=hu.

European Commission (2018): *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions „Towards a Common European Data Space"*. COM(2018) 232 final, https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2018/HU/COM-2018-232-F2-HU-MAIN-PART-1.PDF.

Eurostat (2018): Primary Data. https://ec.europa.eu/eurostat/web/lucas/data/primary-data/2018.

IMF (2018): *IMF Annual Report 2018. Building a Shared Future*. International Monetary Fund, www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2018/eng/spotlight/harnessing-technology-for-good/.

Krugman, Paul (1991): *Geography and Trade*. The MIT Press, Cambridge, MA.

Krugman, Paul (1994): Competitiveness: A Dangerous Obsession. *Foreign Affairs*, Vol. 73, No. 2, 28–44, https://doi.org/10.2307/20045917.

Lengyel Imre (2012): Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség [Regional growth, development, local capital and the competitiveness]. In: Bajmócy Zoltán – Lengyel Imre – Málovics György (eds.): Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság [Regional innovative capability, competitiveness and sustainability]. JATEPress, Szeged, 151–174.

Lentner, Csaba (2018): Convergence in Central Banking Regulation – What EU Candidates in South East Europa can Learn from Hungarian Experience. *Jahrbuch für Ostrecht*, Band 59, No. 2, 383–398.

Magda, Róbert (2017): The Role of Human Resource Management in the Rural Area in Hungary. *Social and Economic Revue,* No. 151, 33–8.

Magda Sándor – Marselek Sándor – Magda Róbert (2017): Az agrárgazdaságban foglalkoztatottak képzettsége és a jövő igénye [Employee skills in agriculture and the demand of the future]. *Gazdálkodás,* Vol. 61, No. 5, 437–458.

OEC (2018): Economic Complexity Legacy Rankings. https://oec.world/en/rankings/country/eci/.

Porter, Michael E. (2000): Location, Competition, and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy. *Economic Development Quarterly,* Vol. 14, No. 1, 15–34, https://doi.org/10.1177/089124240001400105.

Porter, Michael E. (2001): *Clusters of Innovation. Regional Foundations of U.S. Competitiveness.* Council of Competitiveness, Washington.

Powell, Walter W. – Gianella, Eric (2010): Collective Invention and Inventor Network. In: Hall, Bronwyn H. – Rosenberg, Nathan (eds.): *Handbook of the Economics of Innovation.* Vol. 1, North Holland, 575–605, https://doi.org/10.1016/s0169-7218(10)01013-0.

Samuelson, Paul A. – Nordhaus, William D. (1992): *Közgazdaságtan III. Alkalmazott közgazdaságtan a mai világban* [Economics III. Applied economics in the actual world economy]. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Schwab, Klaus – Sala-i-Martín, Xavier (2017): *The Global Competitiveness Report 2017–2018.* World Economic Forum, Geneva.

Statistics South Africa (2013): Note on Laspeyres, Paasche and Fisher Indices. *Statistics South Africa,* www.statssa.gov.za/cpi/documents/Note_on_CPI_Laspeyres,_Paasche_and_Fischer_indices_2013.pdf.

Szabó, Lajos – Zsarnóczai, J. Sándor (2004): Economic Conditions of Hungarian Agricultural Producers in 1990s. *Agric. Econ. – Czech,* Vol. 50, No. 6, 249–254, https://doi.org/10.17221/5198-AGRICECON.

Széles, Zsuzsanna – Zéman, Zoltán – Zsarnóczai. J. Sándor (2014): Developing Trends in Hungarian Agricultural Loans in Term of 1995 and 2012. *Agric. Econ. – Czech,* Vol. 60, No. 7, 323–331, https://doi.org/10.17221/187/2013-AGRICECON.

The World Bank (2018): *The World Bank Annual Report 2018.* World Bank Group, Washington, http://documents.worldbank.org/curated/en/630671538158537244/The-World-Bank-Annual-Report-2018.

Vizdák Károly (2002): A diszkriminancia-analízis [Discriminative analysis]. In: Szűcs, István (ed.): *Alkalmazott statisztika* [Applied statistics]. Agroinform, Budapest, 477–496.

WEF (2018a): The Global Competitiveness Index. World Economic Forum, https://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2018/competitiveness-rankings/.

WEF (2018b): World Economic Forum Annual Meeting. www.weforum.org/events/world-economic-forum-annual-meeting-2018.

WEF (2019): The $10 Trillion Question: How to End a Lost Decade of Global Productivity. World Economic Forum, www.weforum.org/press/2019/10/the-10-trillion-question-why-has-global-productivity-stagnated-for-a-decade/.

Wilson T., Sinha R. P. and Castree J. R. (1969): The Income Terms of Trade of Developed and Developing Countries. *The Economic Journal,* Vol. 79, No. 316, 813–832, https://doi.org/10.2307/2229793.

Zsarnóczai, J. Sándor (1996): Németország mezőgazdasági helyzete az 1990-es évek első felében [Germany's agriculture in the first half of 1990's]. *Statisztikai Szemle,* Vol. 74, No. 3, 230–238.

Zsarnóczai, J. Sándor – Zéman, Zoltán (2019): Output Value and Productivity of Agricultural Industry in Central-East Europe. *Agric. Econ. – Czech,* Vol. 65, No. 4, 185–193, https://doi.org/10.17221/128/2018-agricecon.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 159–185., DOI: 10.24307/psz.2020.1012

Jenei György

Magyar etnikai identitás és magyar állami szuverenitás

Történeti adalékok az eredetről, a történeti trendekről és a külső megítélésről

Hungarian Ethnic Identity and the Sovereign Hungarian State

Historical Contribution to the Origin of, Historical Trends and the External Assessments on Hungarian Ethnicity and State Sovereignty

Összefoglalás

A nemzeti identitás fogalmának meghatározásánál érvényesítettük az oxfordi definíciót. E szerint a nemzeti identitás „egy nemzetnek mint összefüggő egésznek a tudata, amely hagyományokban, kultúrában, nyelvben fejeződik ki". A nemzet azonban modern jelenség, amely a polgári társadalomhoz, az állampolgársághoz kötött. A premodern időkben etnikai csoportidentitás létezett, amely közösen megerősített hagyományokon, származáson, nyelven és kultúrán alapult. Jelen tanulmány célja, hogy áttekintse a magyar etnikai identitás eredetét és történelmi trendjeit, valamint az etnikai identitásról alkotott külső véleményeket. Ezenkívül áttekintést ad a szuverén magyar állam keletkezéstörténetéről is. Ez elkerülhetetlenül szükséges, mert csak ez jelent hozzájárulást a jelenleg létező intézményes nemzeti identitástípusok közötti viszonyok megértéséhez.

Kulcsszavak: magyar nemzeti identitás, magyar etnikai identitás, szuverén magyar állam eredete

---

Dr. Jenei György, az MTA doktora, professor emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem (gyorgy.jenei@uni-corvinus.hu).

Summary
Regarding national identity, the definition given by the Oxford Dictionaries was applied: the sense "of a nation as a cohesive whole, as represented by distinctive traditions, culture and language". The concept of "nation" is a modern phenomenon connected to the bourgeois society, to citizenship. In the pre-modern times, people reflected on things in terms of ethnic group identity, which was based on common sets of traditions, ancestry, language and culture. The aim of this the paper is to provide an overview of the origin of the Hungarian ethnic group identity, its historical trends in and external views on it, and to outline the rise of the sovereign Hungarian state. These are inevitably necessary because to provide the required background information for understanding the interrelationship between the current types of institutional Hungarian national identities.

Keywords: Hungarian national identity, Hungarian ethnic group identity, origin of the sovereign Hungarian state

---

„Magyarnak lenni Szent István tanítása szerint erkölcsi fogalom. […] Magyarnak lenni: erkölcsi lendület. Magyarnak lenni: hit. Hit a magyarság hivatásában. Hit abban, hogy Isten akar velünk valamit, és hogy a magyarság képes megvalósítani ezt az isteni gondolatot."
(Sík Sándor)

Bevezetés

Napjainkban három különböző, intézményesedett magyar identitástípus létezik, amelyeknek társadalmi támogatottsága eltérő. A három identitás kölcsönös viszonya eltérően hat a magyar állami szuverenitásra. Az identitások közötti párbeszéd erősíti az állami szuverenitást, a közöttük létező konfrontáció viszont gyengíti. Természetesen a párbeszéd csak akkor hasznos, ha az kölcsönös tiszteleten alapuló dialógus, nem pedig olyan, egymás mellett elhaladó párhuzamos monológ, amely csak a végtelenben találkozik.

Az egyik identitás kulcs- és hívószava: „lépjünk ki az Európai Unióból". Álláspontjukat az ország félgyarmati gazdasági függésével és az Európai Unió egyes intézményeinek politikai zsarolásával indokolják. Az esetleges kilépés utáni helyzetre gazdasági és politikai programjuk nincs. A másik identitás kulcs- és hívószava: „Európai Egyesült Államok". Programjukat az Európai Egyesült Államok kiteljesedése során, a többi EU-tagországgal együttesen dolgoznák ki, és tisztázatlan, hogy a magyar állami szuverenitást milyen mértékben őriznék meg az interdependens szuverenitás keretében, és mennyiben állnának ellen a központi késztetéseknek.

A harmadik identitás kulcs- és hívószava: „kultúrnemzet-építés" és „magyar állami szuverenitás". Ez az irányvonal a magyar kormány politikájában 2010 óta valósul meg. Mindhárom intézményesedett identitás nyíltan kinyilvánított, de egyes politikai meg-

nyilvánulásokból is kikövetkeztethető. Az első két identitás csak pártok politikai lépéseiben és irányvonalában jelenik meg, a harmadik identitás viszont nemcsak pártok politikájában, hanem a kormány irányvonalában is megnyilvánul.

A három identitástípus mindegyike sajátos magyar szuverenitásfelfogással kapcsolódik össze.

Az első típusnál a magyar állami szuverenitás érvényesülésének előfeltétele a kilépés az Európai Unióból. A második típusnál a magyar állami szuverenitás az Európai Egyesült Államok felülről lefelé történő kifejlesztése során végbemenő egyeztetés eredménye. A harmadik típusnál a magyar állami szuverenitás a bázisa az Európai Unió alulról felfelé történő erősítésének.

Illyés Gyulát idézve: „Minden nép közösség. Jó magyar az, aki emberi, jó tagja a magyar közösségnek" (Illyés, 1939:48). Ez a közösség napjainkban nemzeti és állami közösség.

Jelen tanulmány célzatos történeti áttekintés, amely a nemzetté válás előtti időszak történelmi előzményeit öleli fel, amelyekben a magyarság közössége formálódott. Ezzel a történeti adalékokkal szeretnék hozzájárulni a jelenlegi helyzet megértéséhez. Az áttekintés kitér a magyar identitás és a magyar állami szuverenitás eredetére, a történeti trendekre és a magyarság külső megítélésének történeti alakulására. Természetesen az olvasóra bízom, hogy az áttekintést milyen ponton tartja tanulságosnak, és milyen mértékben tartja azt aktuálisnak.

Az eredet

A magyar etnikai identitás és a szuverén magyar államiság egyaránt sztyeppei eredetű. Azonban nem egyidősek. A magyar etnikai identitás jóval több, mint ezeréves eredete a sztyeppei népek történetének több ezer éves történetébe illeszkedik. Életkora bizonytalan, azonban egy biztos, hogy korábbi eredetű, mint a magyar államiság. A magyar állam pedig – a Magyar Nagyfejedelemség alakjában – hozzávetőlegesen ismert időpontban később jött létre, mint ezt Szabados György megállapítja: „…a magyar az egyedüli, ma is létező európai nép, amelynek nemcsak első állami megszerveződése, hanem etnogenezise is a sztyeppei kultúrkörben zajlott le, és amely ezzel a keleti örökséggel a középkori »Nyugat« szellemi-politikai világába integrálódott, s fejezte ki azon belül saját állami és etnikai ismérveit" (Szabados, 2015:159).

A tanulmány először az etnikai identitás és az állami szuverenitás eredetével foglalkozik, mert ez napjainkig befolyásolja a magyarság és állama nemzetközi megítélését. Ezután a nemzetközi megítélés történeti sajátosságainak néhány vonását tekintjük át.

A magyar etnikai identitás ázsiai eredete

A magyar etnikum – hasonlóan a többi sztyeppei néphez – heterogén volt, és külön sztyeppei történettel rendelkezik. A sztyeppei népek heterogenitása a pásztorkultúra és életmód sajátosságain alapult. A sztyeppei övezet olyan füves, fátlan, nyílt síkság volt, amely Mandzsúriától a keleti Kárpátokig terjedt, és még azon túl is, hiszen a

Kárpát-medence nem más, mint a sztyeppei övezet „túlcsordulása" a Kárpátok hegyein. A sztyeppei övezettől északra, az erdőövezetben vadászó-halászó népek éltek vérségi-nemzetségi közösségekben. Ilyenek voltak például a finnugor népcsoportok a magyar honfoglalás idején és az után is. A sztyeppei övezetet délről határoló magas hegyek mögött parasztkultúrák fejlődtek ki. Közöttük, a sztyeppei övezetben élő népek pedig pásztorgazdálkodást folytattak, folytonosan vándorolva, hiszen kénytelenek voltak állandóan vizet és füvet keresni. Lényeges, hogy az állatokat nem tartották, hanem tenyésztették; ebben a lótenyésztés dominált. A gyakori helyváltoztatás együtt járt a különböző népek rendszeres érintkezésével, amelyben a feszültségek, az összecsapások domináltak, és ez az életmód meghatározta a nomád népek társadalmi és politikai szervezetét. Túlléptek a halászó-vadászó népekre jellemző vérségi-nemzetségi közösségeken, amelynek a vagyoni fölényre törekvés és a fegyveres túlerő kialakítása volt az alapvető oka. Deér József szerint ebben a folyamatban két elvet érvényesítettek: a „fölülrétegezési" rendszert és az új alattvalók „rendbe szedését" (Deér, 2007:12–13). A felülrétegződés azt jelentette, hogy a harci összecsapásban a győztes nép a legyőzöttet nem semmisítette meg, hanem alattvalóként maga alá rendelte. Ezt követte a rendbe szedés, amelynek során a legyőzötteket külön rétegként betagozta saját közösségébe. Egyes népek, mint például a hunok vagy az avarok, egész emberréteg-piramisokat hoztak létre ismétlődő győzelmeik alapján.

A Hun Birodalom szuverén államisága etnikai szempontból szintén heterogén volt, és a nevét onnan kapta, hogy a hun volt a vezető etnikum a többi, önálló etnikai identitással rendelkező etnikum között, amelyek között a magyar is önálló etnikai identitás lehetett, mint ezt Sudár Balázs írja: „Noha a magyarok csak a 9. század első felétől jelennek meg a történeti forrásokban, de ez nem jelenti azt, hogy azelőtt ne léteztek volna. Éppen csak más néven említtettnek, sőt valószínű, hogy a rájuk értett nevek (hun, avar, szabir, onogur, turk stb.) nem mind ugyanarra a »magyar« népre vonatkoztak, hanem annak egy-egy etnikai összetevőjére. A kora középkori népek kialakulása több szálon futó esemény volt, ekként a különböző hiteles források, ha nem is mindig egyeztethetőek össze, de jól megférhetnek egymással" (Sudár, 2015:128).

A magyar etnikai identitás eredetére vonatkozó ismereteinket népmondai bizonyosságra alapozhatjuk. A jelenleg Európában létező etnikai identitások többségének eredetét hasonló szemlélet alapján fogadják el. Ez az etnikai önazonosságok szemléleti bázisa. Bizonyosságot csak annak a mondának tulajdonítunk, amely a népi tudatban egykor létezett. A magyar etnikai identitásra vonatkoztatva felvethető a hun–magyar viszony kérdése. A kiindulópont az, hogy nem minden monda jelent bizonyosságot. Így például nem bizonyító értékű az, hogy Anonymus *Gesta*jában a magyarok hun eredetét állítja, hiszen Anonymus műve nem szavahihető történeti forrás; nem tekinthető oknyomozó történeti dokumentumnak, hanem – akkoriban divatos – lovagi, regényes irodalmi műnek, amelyet részben nyugati krónikákból vett át (lásd erről részletesen Györffy, 1999:38–39).

Egészen más a helyzet a nyelvész Gombocz Zoltán és Hóman Bálint állításainak értékelésével. Gombocz Zoltán a magyar nyelv óbolgár jövevényszavainak és személyneveinek elemzése (Gombocz, 1921) alapján jut arra a következtetésre, amelynek lé-

nyege, Hóman Bálint szavaival, hogy Gombocz „elismeri a magyar nép finnugor alapelemének bolgár–török elemekkel való keveredését, s a hunhagyomány magvaként a két elemből egységes etnosszá alakult magyar nép hun nemzetségi tudatát jelöli meg" (Hóman, 2010:17).

A magyar etnikai identitás eredetének lényeges mozzanata Gombocz nyelvészeti következtetése, amelyet Hóman a következő szavakkal foglal össze: „A magyar nép hun hagyományának legfontosabb alkotórészét, az azonosság gondolatát mint történeti forrásértékkel bíró, valódi szájhagyományt kiemelte a költött mondai és kölcsönzött tudákos elemek köréből, s ezzel megtette a hagyomány új, forráskritikai lépése felé az első és legfontosabb lépést" (Hóman, 2010:18). Figyelemre méltó, hogy Gombocz nyelvészeti elemzési eredményeire alapozva Hóman arra a következtetésre jut, hogy „a honfoglaló magyar nép a mi felfogásunk szerint – más népekhez, az angolokhoz, franciákhoz, bolgárhoz, poroszhoz hasonlóan – két különböző fajú népelem keveredéséből létrejött, de egységes etnikumú, egynyelvű és egységes kultúrájú nép. Nem volt sem finnugor, sem török, hanem már individualiter magyar" (Hóman, 2010:28).

A honfoglalás kori népmonda létezése alapján nem zárható ki, hogy a magyar etnikai identitású nép a Hun Birodalom részeként már létezett. Hiszen a szájhagyomány a sztyeppei népek körében gyakran több évszázadon keresztül fennmarad. Ennek kézenfekvő példája a mai Magyarországon tökéletesen asszimilálódott kunok élő szájhagyománya kun eredetükről, vagy a jászok századokon át fennmaradt szájhagyománya iráni eredetükről, és rokonságuk tudata a Kaukázusban élő oszétekkel. Annyi nyilvánvaló, hogy a téma további tudományos kutatásra érdemes. Ezt erősíti meg Váczy Péternek a hunok birodalmával kapcsolatos kutatása. A sztyeppei népek eredetével foglalkozva rámutat arra, hogy a népnevet a sztyeppei birodalmaknál a hódító nép vagy törzs adja. Tehát a név nem jelent etnikai homogenitást. Például, mint Váczy írja: „Az ujgurok tizenegy törzse közül a rangban az első, a kagán törzse az »ujgur«, ettől kapja az egész törzsszövetség az ujgur nevet" (Váczy, 2010:60). A hun név etnikumot is jelentett, de „sokszor a hun elnevezés csak azt akarta kifejezni, hogy az illető a hun konföderáció tagja" (Váczy, 2010:61). Váczy ezt a gondolatot így folytatja: „Amikor az ázsiai hun (hiung-nu) birodalmat megalapította Mao-tun san-jü, büszkén írta a kínai császárnak, hogy a leigázott népeket »mind hunokká tette, és egyetlen családdá egyesítette«. A legtöbb hunná lett nép később a hun hegemónia bukása után, ismét szerepel a régi nevén" (Váczy, 2010:61). Ez a névváltozási menet a sztyeppei népeknél sajátos ívű volt, és ez a magyarokra is érvényes. A hunokhoz hasonló volt a helyzet a Türk, az Avar és a Kazár Birodalomban is, ahol a türk, az avar vagy a kazár volt a szuverén állam névadó etnikuma, a birodalomban betöltött domináns pozíciója alapján, de ezeknek a birodalmaknak más önálló identitással rendelkező etnikumok is integráns részei voltak, amelyek között magyar etnikai identitással rendelkező csoportok is lehettek.

Számos történész véleménye megegyezik abban, hogy az ogur törökök – más néven bolgár–törökök – belerántották a sztyeppei övezetbe a finn-permi népek közül az Urálon túl, az erdőövezetben élő ugor népek csoportjához tartozó, és a mansiktól és hantiktól még keletebbre élő előmagyarokat, mint ezt Érdy Miklós írja: „A Szovjetunió szibériai szakértőinek, néprajzosoknak (Prokofjeva, Csernecov és Pritkova,

1964) és régészek munkáiban (Csernecov és Moszynska, 1974) északról délre irányuló népmozgásnak nincs nyoma. Éppen ellenkezőleg, az Irtis sztyeppről lovas nomád töredékeknek észak felé, a tajgaövezetbe való nyomulásáról és maradandó kulturális befolyásáról adnak csak számot" (Érdy, 2001:219).

A kulturális befolyás következménye volt, hogy az előmagyarok egyoldalú vadász-halász népből állattartó, sőt állattenyésztő néppé változtak át. Ez nyelvészeti kutatási eredményekkel bizonyítható, mint ezt Deér József megállapítja: „Míg a finn-permi nyelvek ősi szókincse elsősorban vadászó-halászó, tehát zsákmányoló életmódra utal, addig az ugor ág nyelveiben a vadászatra és halászatra vonatkozó kifejezések jelenléte mellett oly sokatmondó nyomokra bukkanunk, melyek alapján az ugor ág állattenyésztő, sőt egyenesen lótenyésztő kultúrájára kell következtetnünk. Közös az ugor nyelvekben mindenekelőtt maga a ló szó, továbbá a tenyésztésre utaló kormegjelölések (másodfű, harmadfű, gyermekló és lófi) és a minőséget kifejező főlő szavunk" (Deér, 2007:31). Ezt az előmagyar népességet a nála számosabb és erősebb bolgár–török népesség dél felé mozdította, mint ezt Györffy György írja: „Ez az érintkezés nemcsak életmódjára és nyelvére ütötte rá bélyegét, hanem a népi összetételben is változást hozott. Az ugor eredetű népességre török onogur vezetőréteg telepedett; megszervezte, és régi lakóhelyéről elmozdítva dél felé irányította. A magyarság így bekerült a nomád törzsek nyugat felé irányuló forgatagába" (Györffy, 1999:60).

A bolgár–török népességre nemcsak a pásztorgazdaság volt jellemző (ez kiterjedt az összes számba jövő megszelídített állatfajra), hanem földművelési ismeretekkel is rendelkezett, és prémvadászattal és prémkereskedelemmel is foglalkozott. Törzseit és népközösségeit politikai és katonai szervezetbe egyesítette. Az előmagyarok nem szolgákként lettek szétosztva az egyes etnikumok között, hanem ugor–bolgár–török népi összetételben önálló etnikai identitást alkottak, elkülönült csoportként.

Magyar nyelvük bizonyítja, hogy nem felszívódtak, hanem önálló identitású etnikumként éltek az ogur török népek körében, mint ezt Deér József megállapítja: „Nyelvének fennmaradása egyedül azzal a feltevéssel magyarázható, hogy a bolgár–törökök politikai szervezetében külön törzset alkotott, mert, ha a magyarokat szolgákként osztották volna szét a hódítók között, akkor a finnugor nyelvnek nyomtalanul el kellett volna tűnnie, és a Kárpátok medencéjét már egy teljesen törökös etnikumú és török nyelvű nép vette volna birtokába, mely talán semmiben sem különbözött volna a dunai bolgároktól, s csak árnyalatokban a magyar földön később feltűnő besenyőktől, úzoktól és kunoktól" (Deér, 2007:36).

A több évszázados, Keletről Nyugatra irányuló népvándorlás hullámába kerülve a magyar heterogenitás bővült a mongol, az oguz török (hun, aztán avar) együttélés eredményeként, amely a sztyeppei vándorlás során tovább bővült újabb etnikumokkal, például az iráni népcsoporthoz tartozó alánokkal, szogdokkal és a szarmatákkal. (A sztyeppei övezetben zajló történeti folyamat részletes leírására vonatkozóan lásd Hóman, 1941:23–32.)

Az eredetileg erdőlakó előmagyarok a bővülő heterogenitásnak köszönhetően gazdasági, társadalmi és politikai szervezetükben jelentős mértékben átalakultak, türk és iráni hatásokat asszimilálva. A magyar nép heterogenitása a letelepedés után to-

vább színesedett, mint ezt Babits Mihály írta: „A magyar nép nem két-három fajtának egyesüléséből keletkezett, mint például az angol, hanem számtalan apró fajtöredéknek egyetlen erősebb törzsbe való beolvadásából. Ekként lett egységesebb és mégis sokszínűbb sok más népnél, lelkében s a lelkében kifejező kultúrában is (Babits, 1939:52). Ez az egységesedés nemcsak a magaskultúra szintjén zajlott. Az Európában unikális magyar nyelvismeret elterjedt a királyságban, a királyság heterogén etnikai identitású népessége körében. Ez azt jelentette, hogy a domináns etnikum, a magyar, amely nyelvről Babits ezt írta: „különös jellegű, mondhatnám, exotikus nyelv ez, az ittlakó vagy beköltözött s lassan beolvasztott néptöredékek akármelyikének nyelvétől teljességgel idegen". Itt keveredés nem volt lehetséges, Babits azonban így folytatta: „Mégis átgazdagodott hatásaikkal, s nincs talán nyelv Európában, amely anyagában tarkább s ahogy mondják, heterogénebb színekből szövődött, s alkatában mégis ennyire egységes és egyénien különös" (Babits, 1939:52).

A magyar nyelvű írásbeliség is megjelent, és a szájhagyomány is kulturális értékekkel gazdagodott. A magyar kultúra nemcsak a nyelvben, hanem a zenei nyelvben, a néptáncokban is kohéziós mozzanat volt a heterogén Magyar Királyságban. Unikális azonban, hogy a jelenleg Európában élő etnikai identitások között egyedül a magyar tekinthető kontinuitással rendelkező, ázsiai eredetű népnek.

A szuverén magyar államiság sztyeppei eredete; a keresztény magyar királyság

A magyarság nála jóval erősebb népközösség tagja volt évszázadokon keresztül, ezért nevét a bizánci, az arab és a kínai krónikák nem említik. Önálló erőként és névvel lépett a történelem színpadára, amikor kilépett a Kazár Birodalomból, és megalapította a sztyeppén a Magyar Nagyfejedelemséget. Innentől kezdve a magyar identitás kettős jelentésű: jelentette a magyar etnikai identitással rendelkező népcsoportot, de a magyar identitás olyan heterogén birodalmat, vagyis államot is jelölt, amely a magyar etnikai identitás birodalmat meghatározó szerepén alapult a csatlakozó egyéb, más etnikai identitással rendelkező, nemegyszer más nyelvet beszélő csoportokat összefogva, megszervezve. A magyarság a hun, avar, türk és kazár mintát követte a Magyar Nagyfejedelemség megalapításakor, mint ezt Deér József megállapította: „Amint az előző századokban a magyarság viselte más, hatalmasabb népeknek nevét, most, amikor ez a törzs vált az új politikai alakulat magjává, természetszerűen felvették nevét a többi hozzá csatlakozó törzsek is. A magyarság igazában akkor vált néppé, amidőn eredetileg egy törzs jelzésére szolgáló neve az egész népközösség egységének kifejezőjévé vált (Deér, 2007:40).

A Magyar Nagyfejedelemséget sztyeppei hatalomként akkor alapították, amikor a magyarok elegendő erőt éreztek a Kazár Birodalomból történő kiszakadásra, és ezzel önálló államiságot alapítottak. Az esemény színhelye az Etelköz volt, ahol a magyarok életveszélyes helyzetbe kerültek. Deér József szerint: „Etelköz a nyugat felé tartó nomád népek nagy temetője volt, ahol már beleütköztek a letelepült népek gyűrűjébe, s keleti rokonaik nyomása alatt rendszerint néhány évtized alatt felmorzsolódtak a kétfelé vívott harcokban. A magyarságot ugyanaz a sors fenyegette, mely később

ezen a vidéken a besenyők, úzok és kunok törzsszövetségeit elérte" (Deér, 2007:39). A Magyar Nagyfejedelemség 895-ben az Etelközt elhagyva elkerülte ezt a felmorzsolódást azzal, hogy megszállta a Kárpát-medencét. Azonban ez nem azonos a magyar etnikum Kárpát-medencei megjelenésével. Újabb régészeti bizonyítékok megerősítik, hogy a magyar etnikum betelepedése a Kárpát-medencébe korábban is zajlott, mint ezt Sudár Tamás állítja: „Vagyis egyre több érv szól amellett, hogy a honfoglalást ne mindössze egy-két év eseménytörténetének tartsuk, hanem egy hosszabb történelmi folyamatnak" (Sudár, 2015:138).

A Magyar Nagyfejedelemség sztyeppei hatalmának Kárpát-medencei megjelenése két vonatkozásban is unikális az egykori Európában. Egyrészt azért, mert a Kárpát-medencét korábban uraló birodalmaktól (például a hun és az avar elődöktől) eltérően a magyar államiság nem szűnt meg rövidesen az alapítás után. Ugyanis a Kárpát-medencét korábban elért összes sztyeppei nép államisága – a magyarokat megelőzően – rövid életűnek bizonyult. A németek – Nagy Károlynak az avar hatalmat a Kárpát-medencében megsemmisítő hadjárataira emlékezve – már röviddel 895 után, 907-ben megkísérelték a Magyar Nagyfejedelemség hatalmának megsemmisítését, de a pozsonyi csatában olyan vereséget szenvedtek, hogy egészen az Enns folyóig húzódtak vissza, és egy időre lemondtak a magyar birodalom elleni támadó háborúkról. A Kárpát-medencei letelepedés ekkor stabilizálódott honfoglalássá. A német-római császár terjeszkedő, hatalmi ambíciója a következő évszázadokban is rendszeres fegyveres összecsapásokat eredményezett, de nem tudták megakadályozni a Magyar Nagyfejedelemség integrálódását a középkori európai államok közé keresztény Magyar Királyságként, és annak megerősödését számottevő európai hatalommá, amelyben töretlenül megmaradt a magyar etnikum meghatározó szerepe, miközben heterogenitása újabb etnikai identitású népcsoportokkal bővült. Célszerű azonban annak ismerete, hogy mi történt volna a németek győzelme esetén, mint ezt Deér József megállapította: „Ha talán nem is következett volna be a teljes megsemmisítés és kiirtás, a német hatalom mindenesetre oly szervezetet adott volna a magyarságnak, mely lényegesen alig különbözött volna az Elba mentén élő szláv törzsek, vagy a lengyelek és csehek fejedelemségeinek a birodalomhoz való viszonyától" (Deér, 2007:56).

Másrészt unikális a magyar államiság, mert a jelenlegi szuverén európai államokat vagy Róma, vagy Bizánc hatására – azt a mintát követve – alapították meg. A magyar államiság eredetileg a sztyeppei államiságok mintáját követte, és a kereszténységhez történő, történelmileg egyedi alkalmazkodással és az etnikai identitás kontinuitása alapján napjainkig fennmaradt. Vagyis napjainkban a szuverén magyar állam kivételes hatalmi képződmény Európában. A bolgár állam – amely eredetileg szintén sztyeppei eredetű bolgár–török állam volt – a bolgár–török etnikum szláv irányú nyelvcseréje után a bizánci állam mintájára alakult át és maradt fent napjainkig.

A Kárpát-medencében letelepedett magyarság államisága – az európai államok gyengeségét és megosztottságát megismerve és kihasználva – először a sztyeppei hatalmakra jellemző zsákmányszerző hadjáratokat vezetett, sikerrel, az európai keresztény hatalmakkal ellen. Ebben a hun és az avar mintát követte. Azonban a 10. század közepétől kezdve válaszút elé került, ugyanis katonai vereségek érték, mert a német-római

császár és Bizánc annyira megerősödött, hogy a Magyar Nagyfejedelemség két öntudatos és erőtől duzzadó világhatalom (Nagy Ottó német-római császársága és a katonacsászárok uralma alatt megerősödő Bizánc) harapófogójába került (Deér, 2007:55). Vagy folytatja a sztyeppei hatalmak tipikus zsákmányszerző hadjáratait, és ezzel – a korábbi sztyeppei hatalmakhoz hasonlóan – saját megszűnéséhez nyitja meg az utat, vagy alkalmazkodik keresztény hatalmakból álló környezetéhez. Géza fejedelem az utóbbi alternatíva megvalósítása irányába tett kezdeményező lépéseket. Ezzel nemcsak a magyar etnikai identitás számára nyitotta meg a megmaradás lehetőségét, hanem a magyar birodalom átalakítását is megindította. Ezt az irányt folytatva Szent István a Magyar Nagyfejedelemséget keresztény Magyar Királysággá alakította. Lényeges, hogy a magyar birodalom ezzel a királyság összes alattvalója számára – etnikai és nyelvi hovatartozástól függetlenül – kibontakozási-kiteljesedési lehetőséget nyitott meg.

Közép-Európában egyedül a keresztény Magyar Királyság volt szuverén hatalom. A Szent Koronát ugyanis a pápától kapta, ami azt jelentette, hogy elkerülte azt, hogy hűbéri függésbe kerüljön a német-római császártól vagy bármelyik más európai hatalomtól, ami a többi, Közép-Európában újonnan alakuló állami képződménynek nem sikerült. A Magyar Királyság szuverenitását tette elvitathatatlanná, hogy Szilveszter pápa, Hóman Bálint szavaival: „Elküldte a kért királyi koronát, s vele együtt hosszú nyélre tűzött »apostoli keresztet« is küldött Istvánnak, jelképéül az idegen országok egyházi szervezetétől független, közvetlenül a római szentszék alá rendelt magyar katholikus egyház megszervezésében reá háruló térítő missziónak" (Hóman, 1941:180). III. Ottó, a német-római császár pedig elismerte a keresztény Magyar Királyság szuverenitását azzal, hogy megajándékozta Szent Istvánt thébai Szent Móricnak Krisztus keresztjéről származó szent ereklyével díszített lándzsájával. A Szent Korona, az apostoli kereszt és a lándzsa együttesen a Magyar Királyság szakrálisan megalapozott szuverenitását jelentette, mert minden akkoriban létező európai állam elismerését teljes mértékben – a kor követelményeinek megfelelően – szimbolizálta-kifejezte.

Az állam szuverenitása Európában, a kora középkorban

A hagyományos állam területi lényegű, és ennyiben hasonlít a korábbi birodalmakhoz vagy éppen törzsi és nemzetségi hatalmi szerveződésekhez. Története során a kései feudalizmussal lezáródó államiságot olyan expanzív természetű dinasztikus birodalmak jellemezték, amelyek hol szövetkeztek, hol ellenségeskedtek-háborúztak egymással. Konkurenseik voltak a hatalmi harcokban a városállamok és városszövetségek is.

A dinasztikus birodalmak instabilak voltak, kettős értelemben is. Belülről az elnyomott alattvalók lázongásai, jobbágyfelkelései időről időre instabilitást eredményeztek. Hasonló következménnyel jártak azok a hatalmi harcok, amelyeket vagy az örökösödés, vagy a szeparatizmus jegyében folytattak a feudális anarchia vagy a rendi állam időszakában. Kívülről pedig a dinasztikus harcok veszélyeztették a stabilitást, amelyet a birodalmak területnövelő törekvései veszélyeztettek.

A hatalmukat transzcendens forrásokra alapozó államok dominálták a középkort. Képlékeny volt az egyes államok közötti határok alakulása, és szabályozatlan volt az

egyes államok kölcsönös viszonya, lehetőséget nyitva a háborús és más erőszakos beavatkozások számára. A transzcendens szuverenitás politikai túlhatalmat jelentett, önkényes beavatkozást eredményezett az alattvalók életébe, és az államhatárok rendszeres, erőszakos változását is kiváltotta.

Az állam szuverenitásának jelentése tehát eltért a napjainkban is érvényes modern szuverenitásértelmezéstől. Mit is jelentett az állami szuverenitás akkoriban, a 11. században?

A szuverenitás kifejezés etimológiai eredete nem közismert tény. A köznapi gondolkodás az „állam" és a „szuverenitás" kifejezéseket együtt emlegeti, és nem is alaptalanul. Hiszen a két kategória napjainkban elválaszthatatlanul összekapcsolódik. A két latin kifejezés etimológiai eredete azonban eltérő. Az „állam" kifejezés az ókori latin nyelv „status" kifejezéséből származik, amelyet az bizonyít, hogy számos európai nyelvben használatos kifejezésben (state, der Staat stb.) az eredeti latin szó felismerhető. A nyelvújítás eredményeként alakították meg a latin „status" terminológia magyar nyelvű változatát. Először Barczafalvi Szabó Dávid használta 1786-ban az „álladalom" elnevezést, majd Fogarasi János 1836-ban alkotta meg az „állam" kifejezést, amelyet azóta a magyar nyelvben általánosan használnak (Szabados, 2015:160). Egyébként a külföldi egyetemen tanult sárospataki tanár, Barczafalvi Szabó Dávid (1752–1828), aki a pozsonyi *Magyar Hírmondó* szerkesztője volt, olyan új szavak egész sorát keltette életre, amely a magyar nyelv szókincsét gyarapította, és napjainkban is használatos (olvasmány, mondat stb.) (Nemeskürty, 2003:73).

A „szuverenitás" kifejezést az ókori Rómában nem ismerték. A kifejezés etimológiai eredetét a középkori latin nyelvben találhatjuk meg „superanus" alakban. A kifejezés először Dél-Európában, azután a német nyelvterületen jelent meg a 11. században (Conze, 1990; Kippel, 1977–1997; idézi Jönsson et al., 2000:76). A középkori államok értelmezésében a szuverenitás kizárólagos transzcendens függést jelentett a túlvilági hatalomtól. A 11. századi Európában szuverén állam volt például Franciaország vagy a Német-római Császárság. Az államok többsége viszont nem volt szuverén, hiszen hűbéri függés helyzetében voltak valamilyen e világi hatalomtól.

A következő évszázadokban a magyar etnikai identitás és a szuverén, etnikailag heterogén magyar állam, a Magyar Királyság megerősödött. A szuverén Magyar Királyság jelentős európai hatalommá vált. Nem követte egyetlen európai keresztény hatalom mintáját sem, hanem olyan keresztény államot hozott létre, amely aktív tényezőjévé, részesévé vált a keresztény Európának, és a tatárjárástól kezdve a kereszténység védőbástyájaként szolgált. Habár ezt a tatárjárás idején Nyugat-Európa még nem ismerte el, de az Ottomán Birodalom ellen folytatott magyar ellenállás idején már igen.

Bethlen István a Magyar Királyság aktív szerepét az európai kereszténységben már 1938-ban hangsúlyozta, amikor arról írt, hogy Szent István „szigorúan ügyelt arra, hogy… idegenek fölöttünk úrrá ne válhassanak" (Gróf Bethlen, 1938). Romsics Ignác Bethlen-monográfiájában az 1938-as cikket idézve, rámutat arra, hogy „Szent István korszakos jelentőségét méltatva Bethlen ebben arról írt, hogy a nyugati módszerek átvételét első királyunk sohasem tévesztette össze a szolgai utánzással" (Romsics, 2019:473).

Mátyás király haláláig a magyar állami szuverenitás azt jelentette, hogy a Magyar Királyság európai nagyhatalommá vált. Az uralkodó szuverenitása egyfelől függetlenséget jelentett más e világi államalakulatoktól, másfelől viszont transzcendens függést jelentett egy felsőbbrendű szellemi hatalomtól, a keresztény királyságok esetében a keresztény Istentől.

A központi hatalom szuverenitását ugyanakkor belső társadalmi erők korlátozták. A feudalizmus első szakaszában a tartományurak hatalmi törekvései a feudális anarchia veszélyét hordozták magukban. Ez a Magyar Királyságban folyamatosan érvényesült, és időlegesen a központi hatalom gyengülését eredményezte. Azonban a széttagolódási törekvésekkel a központi hatalom többnyire eredményesen szállt szembe, és domináns szerepét visszanyerte. A köznemesség politikai megszerveződése rendi állam létrejöttét eredményezte, amely korlátozta a feudális anarchiát. A köznemesség mellett politikai rendként megjelentek a városok is. A rendi állam intézményes kapcsolatot jelentett a központi hatalommal. Ez egyfelől a központi hatalom stabilitását adta, de egyben a rendek intézményesen kifejezhették igényeiket és követeléseiket a központi hatalom felé. A magyar birodalmi identitás azonban minden belső feszültség ellenére erősödött.

A magyarság európai képe az elmúlt ezer évben sokat változott. Ezekkel a változásokkal külön fejezetekben foglalkozom. A szakaszok mindegyike olyan jellemzőkkel bír, amelyek alapján megkülönböztethető a többi történelmi szakasztól. Nem vállalkozom társadalomtudományi áttekintésre és értékelésre, az egyes szakaszokra vonatkozó állításokat olyan történeti források anyagaira alapozom, amelyek a kortársak gondolkodását, a közgondolkodást, a magyarságra vonatkozó hiedelmeit befolyásolták. Ezek alapján olyan sztereotípiák gyökeresedtek, amelyek nem a tárgyilagos ismereteken, a történeti tényeken, hanem a hiten alapultak.

A „barbár magyarság" honfoglalás utáni külföldi megítélése

A többi történeti szakaszhoz hasonlóan erre a korszakra is jellemző, hogy a magyarság, a magyar történelem sokoldalú, empirikus adatokra épülő, alapos áttekintését különböző társadalomtudományos munka, tanulmány és monográfia tartalmazza. Viszont a magyarság első, a középkori krónikairodalomban intézményesedett és a közgondolkodást befolyásoló képét Regino apát alapozta meg, amikor a Németországba betörő magyarokról azt írta, hogy „hír szerint a magyarok nyers húst esznek, vért isznak, és az ellenség szívét kitépik, hogy bátorságukat ezzel erősítsék" (Eckhardt, 1939:88). Kitől származtak ezek a hírek? Regino sablonnal dolgozott, amellyel a keresztény Nyugat a pogány népeket jellemezte. A sablon eredete Justinushoz megy vissza. Ezt a nyomvonalat követve Eckhardt Sándor Sevillai Izidort idézi, aki 600 körül a következőket írta Scythia népeiről: „Ezek közül néhányan a földet művelik, mások olyan szörnyűek és iszonyatosak, hogy emberhúst esznek, és embervért isznak" (Eckhardt, 1939:88). A középkori krónikások és évkönyvek egymást másolva-kivonatolva Regino véleményét követik. Eckhardt Sándor a magyarság külföldi arcképével foglalkozó tanulmányában jelöli meg a magyarságkép terjedésének főbb állomásait: „Saxo évkönyvíró, az

Actuarium Garstense, a Szent-Trudperti évkönyvek, az Actus Brunwilerensis, Brémai Ádám, a Nagy Belga Krónika mint a szajkók ismétlik ezeket a képtelen ráfogásokat" (Eckhardt, 1939:89). Egy illusztratív példa: „nem emberek, de vadállatok módjára élnek… Semmiféle irgalom nem hajlítja meg őket, semmi kegyesség nem indítja meg bensőjüket (Metzi évkönyvek és Dandolo)" (idézi Eckhardt, 1939:89). Ez a vadság nemcsak a férfiakra, hanem a nőkre is vonatkozott. Eckhardt utal egy II. Frigyes korabeli krónikára is, amely „a nyershúsevés és vérivás vádja mellett még azt is tudja, hogy ló, farkas, róka és macska húsával táplálkoznak a magyarok" (Eckhardt, 1939:89). Ez az intézményesedett kép nyilvánvaló biológiai képtelenség. A homo sapiens a nyers húst nem tudja megemészteni (már a neolitikumban is tűzön sütötte meg fogyasztás előtt), és meleg vért sem tudott inni víz helyett (igazán merész feltételezés lenne, hogy lehűtötték a vért fogyasztás előtt).

Ezek a meseszerű, sablonos népjellemzések nem tapasztalatokon alapultak, hanem a barbár népeket jellemző ókori irodalmi hagyományt tekintették mintának. Ez a széles körű és nemzetközi méretű krónika szintjén intézményesedett leírás nyilvánvalóan hatást gyakorolt a köznapi gondolkodásra, és vélekedési sztereotípiákat alakított ki, amelynek terjedelméről nem rendelkezünk történeti forrással. Az előítéletek gyakori megjelenésének egyik közismert példája a Magyarországon, a keresztesekkel átutazó Ottó freisingeni püspök közismert véleménye a magyarokról. Eszerint: „külsejük marcona, szemük beesett, termetük alacsony, viseletük vad, nyelvük pedig barbár, úgyhogy vagy a sorsot kell vádolni, vagy az isteni türelmet kell csodálni, mely e szörnyetegeknek ilyen pompás ország birtokbavételét megengedte" (idézi Eckhardt, 1939:97–98).

Ennek a sematikus képnek a magyarázata az, hogy a Magyar Királyság népéről és a magyar etnikai identitásról az európai hatalmak saját érdekeik szerint alakították a véleményüket. Alapvetően ellenséges és lenéző volt az alapállás. A kiindulópont a Német-római Birodalom expanzív politikája volt, amely a Kárpát-medencét német tartománynak tekintette. Ez indokolta Nagy Károly korábbi támadását, amely az Avar Birodalmat a Kárpát-medencében megsemmisítette, és az avarokra a végleges csapást a bolgárok mérték. Említést tettünk már arról, hogy a pogány magyarok Kárpát-medencei letelepedése kiváltotta a Keleti Frank Királyság nagy erőkkel végrehajtott támadását, amely a Kárpát-medence visszahódítására irányult. A magyarok letelepedése ugyanis német hatalmi igényt sértett, ezért 907. július 4–5-én került sor Pozsony mellett az összecsapásra. A számbeli kisebbségben levő magyar erők legyőzték a támadókat, és a németeket egészen a Lech folyóig űzték. Megjelent Európában egy belső kohézióval, stabilitással, valamint védő és támadó erővel rendelkező magyar államhatalom.

A keresztény Európa ellenséges érzülete indokolt volt, mert a pogány magyarság érzülete hasonlóan ellenséges volt a keresztény Európával szemben. Egyetérthetünk Deér József megállapításával, miszerint: „Az az új lovas nép, mely a 9. század alkonyán tűnt föl a keleti láthatáron, mindenestül ennek a pogány világnak gyermeke, a keresztény Európával ellenségesen szembenálló nomád kultúrkörnek képviselője volt" (Deér, 2007:28). A keresztény Európa véleményét ez határozta meg, és a kereszténység felvételét a magyaroknál nem vették tudomásul. Évszázadokra bemerevedett az a szemlélet, amely a magyarokat ázsiai barbár népnek tekintette, és rossz hírünk kiala-

kulásában szerepet játszottak a honfoglaló magyarok zsákmányszerző hadjáratai is. Így sem volt reális a véleményük, hiszen a tényeket és a szemtanúk beszámolóit nem vették figyelembe. Ehelyett évszázadokon át sztereotípiákat követtek, stigmatizáltak, és a barbár népekről korábban alkotott mintákat, antik sablonokat húzták rá az időközben kereszténységet felvevő magyarokra. Ez a kép évszázadokig domináns volt, és csak akkor változott, amikor valamelyik európai államnak szüksége volt a magyarokra. Így először a hivatalos Bizánc szerint – akiknek a törökökkel szemben egyszer csak szüksége volt a magyarokra – a magyarok már nem barbár vadállatok, hanem bátor és merész harcosokká léptek elő. A változást a birodalmi érdekek motiválták.

Az érdekek meghatározó szerepét mutatja, hogy a németek továbbra is idegenkedtek a magyaroktól. Ahogyan erről már szót ejtettünk, a császársággá szerveződött németek számtalan támadást, hadjáratot vezettek a Magyar Királyság ellen, amelynek megerősödését veszélyesnek tekintették. Ugyanakkor nem mondtak le a Kárpát-medencére vonatkozó területi igényükről sem. Ezért szükségük volt a krónikaírók által mesterségesen gyártott, sematikus ellenségképre, amelynek lényege, hogy a magyarok nagyon indulatosak, ravaszok. Ez az alapvetően negatív kép csak évszázadokkal később változik meg. Két évszázad után, a tatárjárás idején például a Magyar Királyság egyértelműen mint Európában jelentősnek számító keresztény hatalom szállt szembe a mongol hódítókkal, a többi európai hatalom csak rémüldözött, de nem segített. A magyar nép külső megítélése csak fáziskéséssel változott meg, és a törökök elleni harc idején a kannibalizmusképet elhagyva, a magyar nép a kereszténység bajnoka lett.

Ezen a ponton érdemes eloszlatni egy közkeletű félreértést. A kereszténység felvétele a magyarok esetében nem passzív átvétel volt, hanem az apostoli Magyar Királyság, létrejöttétől fogva, a kereszténység aktív tényezője, alakítója volt. A magyarságnak, a sztyeppei népekhez hasonlóan, dogmatikai ellenérzése nem volt az egyistenhittel szemben, mint erre Deér József rámutat: „A magyarság oly kultúrkörből szakadt Európába, amelynek népei meglehetősen magasrendű istenélménnyel rendelkeztek. A nomád népek, közöttük a magyarság életének racionális alapvetése, a sztyeppe fölött a maga végtelenségében kibontakozó menny látványa együttesen érlelték meg egy meglehetősen egyszerű és tiszta hitvilág kialakulását. Keleten maradt baskír rokonaink a természetszellemek mellett elsősorban ahhoz az istenhez fohászkodtak, »aki az égben lakozik«, s »akit« mindezeknél feljebbvalónak tartanak" (Deér, 2007:61). A keresztény világ nem volt felsőbbrendű, sőt a 10. század a kereszténység sötét korszakának nevezhető, mert mint Nemeskürty írja: „882 és 992 között, száz év során nyolc pápát gyilkoltak meg, többnyire paptársaik, úgy is, mint hatalmi vetélytársak. A VI. István néven szereplő pápa elődjét, Formosust kiásatta sírjából, és meggyalázta annak holttestét. Őt magát, VI. Istvánt később irigyei megfojtották" (Nemeskürty, 1994:9). A magyarság hozzájárult a keresztény vallás európai kiérlelődéséhez saját érdekeitől vezérelve, mint Babits írta: „Az »önfeláldozó magyar«, aki az idegenért vérét adja, az igazi magyarságban még mint ideál sem létezik. A magyar nem az idegenért adta vérét. Mikor az »európai kultúrát« védelmezte, csak azt védelmezte, ami az övé volt. Mária Terézia idején sem az idegen asszonyért akart meghalni, hanem a saját királyáért, pro rege nostro" (Babits, 1939:72).

A képtelenségek képtelensége, hogy a barbár magyar kannibalizmus képe nem tűnt el nyomtalanul az európai közvélekedésből, és még a 20. században is tovább élt. Eckhardt Sándor idéz a 20. században használatos román tankönyvekből. A román általános iskolai tankönyvekben a román tanulók ezt a két részletet olvashatták: „A magyarok nagyon kegyetlenek voltak. Akit elfogtak, azt megölték, szívét kiszedték és menten megették." A másik részlet: „Levágták az ellenség fejét, a koponyájából kupát készítettek, és ebből ittak. Az ellenség szívét kivágták, feldarabolták, megették, és embervért ittak" (idézi Eckhardt, 1939:90). Megemlítendő, hogy ezek az állítások nem a magaskultúrában keringtek, hanem a köznapi gondolkodást befolyásolták. (A tényismereteket nélkülöző, negatív magyarságjellemzés a közelmúltban is előfordult, és még csak nem is sporadikusan. Ez a negatív megítélés nemcsak a magyar kormányra és a politikai rendszerre vonatkozik, hanem a rendszert támogató magyarokra is.)

A magyar etnikai identitás alakulását a külső megítélés jellemzői és változásai egyáltalán nem befolyásolták. A magyar identitás három komponensből tevődött össze: a keresztény vallásosságból és értékrendből, valamint a hun és a szittya öntudatból. Ez a három komponens egy erős európai állam, a magyar keresztény királyság társadalmi támogatásában ötvöződött. Ez a birodalmi öntudat egyértelműen keresztény értékrenden, a kereszténység védőbástyájának tudatán alapult, azonban a szociálpszichológia, a mindennapi gondolkodás dimenziójában keresztény mozzanatok mellett sztyeppei mozzanatok is fennmaradtak. A magyarság öntudatos és egyenrangú résznek tekintette saját etnikumát egy nagyobb keresztény népközösségen belül Európában (lásd erről részletesen Keresztury, 1939:142–143).

Történeti trendek

A magyar állami szuverenitás gyengülése és megszűnése, hatása a magyar etnikai identitásra

1490 után új szakasz kezdődött a magyar állami szuverenitás történetében. A központi hatalom meggyengült, és a főurak centrifugális hatású tevékenysége következtében a belső feszültségek elhatalmasodtak közöttük. Ez végzetesen meggyengítette a Magyar Királyság védelmi képességeit. A belső gyengülés és az expanzív Ottomán Birodalom, valamint a Habsburg Birodalom terjeszkedésének együttes hatásaként a magyar állami szuverenitás két irányban (Bécs és Isztambul) távozott az országból. A történelmi folyamatok közismertek. Egyrészt a Habsburgok lettek a magyar királyok, akik a magyar politikai intézményeknek korlátozott autonómiát biztosítottak egészen 1848-ig. A Magyar Királyságot közjogi értelemben fenntartották, de hatalmi funkcióit áthelyezték Bécsbe. Másrészt a török szultán hatalma alá vetette Magyarországot, mint ezt a szultán a francia királyhoz írt levelében megfogalmazta: „Magyarországot a mindenható Isten kegyelméből fegyverrel hatalmas felségünk fényes fennhatósága alá vetettük" (idézi Nemeskürty, 1996:34). A török hódoltság csak az autonóm, közigazgatásra korlátozott jogokkal rendelkező Erdélyt tűrte meg alávetett helyzetben egészen a 17. század végéig. Ezután a török befolyás megszűnt.

Hogyan hatott ez a folyamat a magyar etnikai identitás alakulására? Az identitás alakulása sokrétű történeti folyamat alakját öltötte. A magyar nyelvű írás és olvasás képességének terjedése erősítette a magyar identitást. A folyamat bázisát a reformáció irányzatai alkották, amelyek a magyarság körében a falusi-népi rétegekben tömegesen terjedtek. Sajátságos szimbiózis jött létre a magyar nyelv és a reformáció irányzatai között. Nyelvünk eredetileg is kifejezte keletről származó különállásunkat. Már Galeotto Marzio is felfigyelt arra, hogy az olasz nyelven beszélőkkel ellentétben – akik még Bolognán belül sem értik egymást, beszélt nyelvük annyira különbözik – a magyarok széles körben értik egymást: „A magyarok ugyanis, akár nemesek, akár parasztok, ugyanazon a módon használják a szavakat, nincs különbség beszédjükben, ugyanaz a kiejtés, ugyanaz a hangsúly mindenütt." Kétségtelen, hogy a különböző magyar nyelvjárásokat beszélő emberek napjainkban is értik egymást, például a német nyelvjárásokkal ellentétben. Galeotto más helyütt ezt írja: „a magyar nyelven szerzett éneket paraszt, polgár és főúr egyaránt megérti" (idézi Nemeskürty, 2003:37). A reformáció és a magyar identitás összefonódását fejezte ki, hogy a nép körében a *Biblia*-fordítások egyre szélesebb körben ismertté váltak, mint ezt Szenczi Molnár Albert írja 1621-ben megjelent *Imádságos könyvecske* című művében: „Mind falukban, városokban leánygyermeki skolák is vadvak, azmelyekben tisztességes öreg asszonyemberek tanítják az apró leánykákat olvasásra és katekizmusra… Szép dolog, midőn a házigazda távollétében az gazdasszony a szent Bibliát cselédinek olvassa, és azokkal is olvastatja; urának távol földre állapatját megírhatja; annak leveleit önönmaga megolvashatja" (idézi Nemeskürty, 2003:51). A magyar reformáció a magyar identitás alapvető fenntartó ereje volt, ugyanakkor európai rangot is biztosított a magyarságnak. (Bocskai István fejedelem szobra is jelzi ezt a reformáció genfi emlékművén.)

Megjelent a magyar hibák és elmaradottság ostorozása is. Ezt fejezi ki Apáczai Csere János a következő szavakkal: „Szeretném tudni, honnét van nálunk annyi kegyetlen úr, csalárd és hűtlen szolga… papok bábalakjai… szimoniákusok, farkasok, bérencek… megvásárolható bírák, Bileám-követő ügyvédek… erőszakosságok… a nép közt annyi panasz… mindenfelé annyi feldúlt ház, birtok és falu, rongyos város… hogy egyszóval mondjam, annyi rosszul kormányzott közügy?" (idézi Keresztury, 1939:146–147).

Az ország kiemelkedő személyiségei, pártállástól és vallásfelekezeti hovatartozástól függetlenül (Zrínyi, Nádasdy, Eszterházy, Bethlen, Pázmány), a szétesést is nemzeti hibákkal magyarázzák. Az ország magára hagyatottságát és geopolitikai helyzetét nem tekintették elegendő magyarázatnak. Ennek kettős következménye volt. Egyfelől a magyar identitásban megjelent a fenyegető és végzetszerűnek tekintett nemzethalál rémes víziója. Ezt példázza, amikor 1593-ban a pozsonyi rendek megfogalmazzák: „Mérhetetlen fájdalom tölt el bennünket, mert közeledni látjuk azt az időt, amikor végképp elveszünk… inkább láttatik éntőlem állani szegény hazánknak végső pusztulása, mintsem megmaradása" (idézi Keresztury, 1939:145–146).

Másfelől az okok keresése és elemzése nemcsak a nemzethalál vízióját váltotta ki, hanem egy erős magyar identitástudat forrásává is vált, amelyben a sorsunkért érzett aggodalom szabadságküzdelmet ösztönzött. Kődi Farkas János vitézi éneke fejezi ki egyértelműen és tisztán ezt az érzületet: „Vidd el fiam, vidd el a zászlót más útra! /

Hogy ne vesszen el mind Urunk kevés hada, Mert Magyarországért meghalok én még ma. / Kiontom véremet én szegény hazámért, / Ezentúl meghalok édes nemzetemért; Nem szánok bizony érette ontani vért, / Mert én az Krisztustól veszek jutalmat s bért" (idézi Keresztury, 1939:148). A magyarság fennmaradásáért folytatott küzdelem hivatástudata azon a keresztény érzületen alapul, hogy a magyarok Isten népének tartják magukat, akiknek ugyan el kell viselniük Isten büntetését az elkövetett bűneikért, de ha Isten fiai akarnak maradni, akkor harcolniuk kell. A magyar hivatástudat és szabadságvágy szakrális alapokon nyugodott.

Bocskai István, Bethlen Gábor és Zrínyi Miklós jutottak legmesszebb ezen az úton. Mindhárman sikeresen-sikertelenül rejtett célként tűzték ki a magyar birodalom helyreállítását magyar erőkre támaszkodva a Habsburg és az Ottomán Birodalom elleni függetlenségi harc alapján. Bocskai István felkelése Erdélyből kiindulva indult el az egységes magyar birodalom létrehozása irányába. Ismeretes, hogy a felkelést leverték, ezzel a törekvést csírájában elfojtották. Bethlen Gábor olyan magyar erő megszervezésén és helyzetbe hozásáért tevékenykedett a harmincéves háborúban aratott győzelmeivel, amelynek a magyar birodalom független és szuverén létrehozása volt a rejtett célja. Talán Bethlen Gábor kiemelkedő, kompromisszumra és nemzetközi kapcsolatokra épülő politikája jutott legmesszebbre ezen az úton. Zrínyi hadi sikerei és Erdély felé is épülő kapcsolatrendszere olyan politikai összefogás alapjait teremtették meg, amelynek rejtett célja a magyar függetlenség kivívása volt önálló magyar politikai és katonai fellépéssel. Azonban 1664-ben meghalt, és társai a fellépést az 1670-es felkelléssel, a Wesselényi-összeesküvéssel elkapkodták és kudarcot vallottak.

Kétségtelen, hogy – döntően a reformátusok hatására – nyelvi és kulturális bázison a magyar identitás megerősödött. Szakrális jellege miatt a magyar kereszténység – a katolikusok és a protestáns felekezetek egyaránt – szemben álltak a muzulmán törökökkel. A népi fennmaradás egyet jelentett a kereszténység fennmaradásával. A török hódoltság időszakának végén megerősödött a magyar identitás másik ismérve, a nyugati irányú eltávolodás, sőt ellenérzés, elsősorban a németek erőszakoskodása miatt. Ez a kegyetlen erőszakosodás a török csapatok kiverése közben és után érte el csúcspontját, amelyet – a magyarok iránti rokonszenvvel egyáltalán nem gyanúsítható – Flämitzer hadbíró írása vázol. Ezt idézi Szekfű Gyula: „Magyarország tele van a német katonaság szörnyű zsarolásával, telhetetlen exaktióival, teljes önkénybe menő arcátlanságával, embertelen összeütközésekkel, úgyhogy ilyen erőszakosságok és barbár könyörtelenségek leírásával könyveket lehetne megtölteni. Nem allegorice vagy példaként, de valóságban is odajutott a magyarság a német katonaság elnyomása alatt, ahova Tacitus szerint a frízek: előbb ökreiket, azután földjeiket, s végül feleségük és gyermekeik testét kénytelenek eladni barbár rabszolgaságba; hogy magukat a német rabságból kiválthassák, gyermekeiket a töröknek adják el, s a német katona nem kérdi, honnan a pénz, mert hiszen a kegyetlen töröknél is kegyetlenebb. A főparancsnokok maguk is a leggonoszabb kihágásokra adnak katonáiknak botrányos példát; a legkisebb csapat vezetője is állását aranybányának tartja, tőkét gyűjt, és az alattvalók véres verejtékéből mérhetetlen fényűzésben él" (Hóman–Szekfű, 1935:248–249).

A magyar identitás érdekérvényesítő tetterejét gyengítette, hogy már a Magyar Királyság szétesése után elkezdődött a magyarság öntudatának kettéhasadása. A török- és Habsburg-orientációt képviselő magyarok álltak szemben egymással, vagy a Porta, vagy a Habsburgok birodalomépítő céljait cselekvő módon, még egymással szemben is támogatva. A 17. században ez jelent meg a kuruc-labanc ellentétben. A kuruc identitás – a kuruc kifejezés török etimológiai eredetű, akik a lázadókat, a felkelőket kurudzsnak nevezték (Nemeskürty, 2003:58) – célja a szuverén magyar birodalmi államiság helyreállítása volt a Habsburg Birodalom elleni függetlenségi harc eredményeként, akár még az Ottomán Birodalom politikai támogatását is igénybe véve. Abban bíztak ugyanis, hogy a Porta a Magyar Királyság belső berendezkedésébe nem szól bele. A labanc identitás viszont – a kifejezés etimológiai eredete a „lobonc" szó, amely a német parókaviseletre utalt (Nemeskürty, 2003:66) – lemondott a magyar függetlenségről, és a magyarság fennmaradásának reális útját és garanciáját a Habsburgok által közjogi fikcióvá silányított magyar politikai intézmények működőképességének megőrzésében találta meg. A kétféle identitás egymást vádolta. A kurucok árulással a labancokat, a labancok pedig azzal, hogy a kurucok irreális álmokat kergetnek. A szembenállás mélypontján még fegyveresen is összecsaptak egymással. Az ellentétes szemlélet például élesen megnyilvánult 1664-ben, amikor a szentgotthárdi csatában a török támogatást igénylő erők a török győzelemért szurkoltak, amíg a Habsburg-pártiak Montecuccoli oldalán harcoltak a törökök ellen.

A magyarság külső képe a török hódoltság idején

Az emberevő és vérszomjas magyar képe ebben az időszakban már csak sporadikusan tűnik fel, de a magyarok barbársága és elmaradottsága továbbra is vissza-visszatérő téma. Viszont kezdettől fogva a külső megítélés domináns képe a magyarságnak mint a kereszténység védőbástyájának magasztalása. A fordulatot jól jellemezhetjük Machiavelli írásával, amely a magyarok szerepével foglalkozik: Magyarország „lakosai fölötte harciasak lévén, mintegy bástya gyanánt szolgálnak, úgyhogy a szkíták, kik velük határosak, nem merészelik hinni, hogy őket legyőzhessék, és rajtuk áttörhessenek. Gyakran nagy mozgalmak támadnak a tatároknál, miket a lengyelek és a magyarok feltartóztatnak. Gyakran büszkélkednek is vele, ha az ő fegyvereik nem volnának, Itália és az egyház már több ízben érezte volna a tatár hadak súlyát" (Terbe, 1936; idézi Eckhardt, 1939:100). A magyarok védőbástyaszerepe a török elleni harchoz is kapcsolódik, és sokan hálaérzettel gondolnak erre a szerepvállalásra. Ezt a hálaérzetet német, francia és olasz források egyaránt kifejezik, amely a magyarok vitézségének dicsőítésében fejeződik ki. A horvát Georgievits (aki egyébként magát Peregrinus Hungarusnak nevezi) már 1554-ben magasztalja a magyarok harcosságát: „Melyik bátrabb nemzet, mint a magyar? […] Ki veti meg annyira a sebeket, ütéseket, verést és veszélyt, mint a magyar?" (idézi Eckhardt, 1939:103). Azonban rendszeresen előfordulnak és hatnak olyan vélemények is, amelyek szerint Európa nem tartozik hálával, hiszen a magyarok csak önmagukat védték. Ennek illusztrálására Eckhardt idézi Hebbel egyik epigrammáját: „Polgárkoronát! Polgárt mentettem meg! / Kiáltá a római bolond, midőn kime-

nekült a Tiberből. / Koszorút Európa! Legyőztem a törököt! / Kiáltja a magyar, pedig csak azért él, mert megtette!" (Eckhardt, 1939:102).

A török hódoltság utolsó évtizedeiben, a megosztott, legyengült és legyengített magyarságot látva, egyfelől a Habsburg Birodalomban élesedő kritika és ellenséges érzület bontakozott ki, másfelől a Habsburgokkal harcban álló európai hatalmak a magyarságot támogatásukkal hitegették. Bécs ellenséges érzületét erősítette, hogy Bécs ostrománál Thököly kurucai a törökök oldalán harcoltak. Mindennek következményeként, 1688-ban jelent meg az akkori győri püspök – a későbbi magyar hercegprímás – gróf Kollonich Lipót átfogó szemléletű és irányt adó műve *(Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn)*, amely megalapozta a Habsburgok gyarmatosító politikáját. Abból indult ki, hogy a magyarok, miután nem voltak képesek önmagukat felszabadítani, elvesztették azt a jogukat, hogy független államot alapítsanak. Magyarországot meghódított tartománynak tekintették, és a török kiűzése után ezt az elvet érvényesítve rendezkedtek be, ahogyan ezt Nemeskürty részletezése példázza: „A Jászkunságot a Német Lovagrend kapta ajándékul (1702), a magyar borkivitelt és selyemközvetítő kereskedelmet az angol Sedgewick cégnek adták szabadalomként, a marhakivitelt egy osztrák keleti társaság vette kézbe" (Nemeskürty, 2001:300). Az Újszerzeményi Bizottság általában nem a régi magyar tulajdonosoknak adta vissza a felszabadított területeket, hanem hadseregszállítóknak, hadvezéreknek és udvari tisztségviselőknek. Ezenkívül az elnéptelenedett területekre nem a magyar őslakosságot telepítette vissza, hanem az újonnan betelepített szerbek, szlovákok és németek között osztottak birtokokat. A kegyetlenség is széles körű volt. Ezt írja le II. Rákóczi Ferenc feleségének édesanyja (aki egyébként Leiningen-Westerburg Károly tábornok, aradi vértanú őse volt) 1700-ban, úti élményeiben: „Szegény alattvalóimat a telelő német katonaság tönkretette, panaszaik miatt sokat bánkódtam. A császári katonaság eljárása a pogány zsarnokságra hasonlított. Fizetésképtelen férfiak asszonyain erőszakot követtek el, a gyalázatot a férjek jelenlétében hajtván végre. Másokat megkorbácsoltak, sokan belehaltak az ütlegelésbe. A katonai elöljárók maguknak tulajdonították a földbirtokos urak földjeinek haszonélvezetét, akkora területeken, amekkorát egy ágyúlövedék befut. Az újszerzeményi bizottság a nemzet végromlásával fenyegetett. Az eredeti birtokosoknak az udvarnál bemutatott okleveleit visszatartották, jogaiktól megfosztották őket, hacsak hatalmas pénzösszegekkel vissza nem vásárolták saját tulajdonukat" (Nemeskürty, 2001:302).

A modern európai szuverenitás elméleti megalapozása

Ez a gyarmatosítás okozta a végső elkeseredésbe kergetett magyarság felkelését, a Rákóczi vezette szabadságharcot, amely eleve bukásra volt ítélve. A Rákóczi-szabadságharc után a 18. században a magyarság teljes egészében a Habsburg Birodalom fennhatósága alá került, a magyar politikai intézmények korlátozott autonómiájával. Ezzel a magyarság, alávetett helyzetben, olyan európai államok világába került, amelyek szuverenitása – a vesztfáliai béke alapján – lényegesen eltért a középkori szuverenitástól. Az 1848–1849-es történelmi epizódig a Magyar Királyság központja Magyarország határain kívülre került (utána is egészen 1918-ig).

Milyen középkori vita alapozta meg elméletileg a szuverenitás új értelmezését? A szuverenitást a középkorban minden állam transzcendens, isteni forrásból származtatta, azonban a modern állami szuverenitás a 19. századra teljesen mást jelentett, mint a kora középkori keletkezéstől kedve az egész középkor folyamán. A változást, az átértelmezést a középkorban a szuverenitás transzcendens és immanens lényegéről folytatott elméleti vita készítette elő, amely a szuverenitás transzcendens forrásának elvetésével zárult.

A vita Jean Bodin (1530–1596) munkásságával kezdődött, amely elméletileg megalapozta a szuverenitás transzcendens szemléletét. E szerint a szuverenitás abszolút, tartós és visszavonhatatlan parancsuralom. Vagyis a szuverenitás birtokosa az abszolút uralkodó, aki csak az isteni parancsnak és az Isten által meghatározott természetjognak tartozik felelősséggel. Bodin ezt a főhatalmat a „közjó" szolgálatának követelményével legitimálta. Ez az értelmezés érvényesült a középkorban az uralkodói gyakorlatban. Vagyis ebben az értelmezésben és a hozzá kapcsolódó történelmi gyakorlatban a népszuverenitás kategóriája ismeretlen volt.

A 17. században elméleti szinten azonban a szuverenitás ezzel ellentétes, immanens értelmezése is megjelent. Először Johannes Althusius (1557–1638) fejtette ki, mely szerint a szuverenitás, azaz a politikai főhatalom tulajdonosa nem az uralkodó, hanem a nép. Az e világi, immanens népi megbízás felhatalmazza az uralkodót a főhatalom gyakorlására. Amennyiben az uralkodó a megbízást nem tartja be – ez kiterjed a törvényalkotásra, a háború folytatására, a bírói és pénzügyi joghatóságra –, akkor a népnek jogában áll az uralkodó leváltása. (Bodin és Althusius elméletéről lásd Kunzmann et al., 1999:101.)

Kállay István részletesen írt Althusius elméletéről: „Felfogásának legeredetibb része a szuverenitáselmélet. Althusius nem vitatja Bodin állítását, hogy a szuverenitás egy és oszthatatlan, de épp ebből következtet arra, hogy ez csak a nép egészét mint korporatív közösséget illeti meg. Erről a jogáról akkor sem mond le, ha az uralmi szerződés révén egy embert bíz meg a kormányzással. Az uralkodó csak addig rendelkezik kiváltságos jogaival, míg eleget tesz a nép törvényeinek; ha szembeszegül azokkal, elveszti különleges helyzetét, és egyszerű magánemberré válik. Bár ez utóbbi gondolat nem új – már a 11. században, az invesztitúraharc során megfogalmazták a népnek azt a jogát, hogy az érdemtelen királyt lemondassa –, Althusiusnál a népszuverenitás és az ellenállási jog új tartalmat kapott. Az ellenállás joga egyébként a kálvinista elmélet hagyományainak megfelelően nem az egyént, hanem a nép képviselőit, az ephoroszokat illeti meg (Márkus, 2008).

Az immanens szemléletet Hugo Grotius (1583–1645) tette teljessé azzal, hogy a természetjog transzcendens értelmezését megváltoztatta: „A természetes jog az ész parancsa, ami arra utal, hogy a cselekvésben, magával az értelmes természettel való összhang vagy annak hiánya miatt, erkölcsi szükségszerűség vagy rútság rejlik" (Grotiust idézi Kunzmann et al., 1999:101). Ez azt jelentette, hogy az ember esze révén és társas ösztöne alapján rendezett közösségeket alkot, és képes abban megegyezni, hogy mi áll összhangban isteni természetével. Grotius nem ateista, nem istentagadó, de számára az ember és az Isten viszonyában az ember esze és társas ösztöne a meghatározó

kiindulópont. Vagyis Althusius és Grotius felfogása szerint az állami szuverenitás a népszuverenitásból következik.

Az állami szuverenitás fő vitatémája a középkor folyamán a transzcendencia és az immanencia viszonyának ellentétes értelmezése volt. Ez a vita felmerült a különböző társadalmiszerződés-elméletekben is, így például Thomas Hobbes (1588–1679) elméletében is. „Hobbes államelméletében az abszolút hatalom transzcendens forrásból táplálkozik. Ebben az elméletben a népszuverenitás nem értelmezhető. Hobbes szerint az embereket természetes érzelmeik rabságából és vad természeti állapotából ki kell szabadítani. Erre az értelem által felismert általános érvényű szabály a legalkalmasabb, miszerint a fennmaradásuk érdekében szükséges akár erőszakkal is az emberi szenvedélyek elfojtása, és az ezt végrehajtó biztonságos közhatalom. Ennek a közhatalomnak a létrejöttében az ember lemond természet adta jogairól, és a fennmaradása érdekében egyetlen személyt bíz meg, hogy mindnyájuk erejét és eszközeit a béke védelmére fordítva úgy használja fel, ahogyan azt a legjobbnak ítéli meg. Hobbes az autoriter állam megalapozója, előfutára. Hobbes szerződése ugyanis nem a közösség és az uralkodó között jön létre, hanem az egyes emberek egymás között egyeznek meg a hatalom átruházásáról, és ezzel a szuverént mindenre kiterjedő jogkörrel ruházzák fel. Az uralkodó tehát nem kötött szerződést, így azt nem is szegheti meg, s nem vonható felelősségre sem, mert az alattvalók akaratát testesíti meg, akik az uralkodó cselekedeteit magukénak ismerik el, ezért fogalmilag kizárt, hogy sérelmet kövessen el ellenük. Az uralkodóval szembeni lázongás ennek megfelelően tilos; az uralkodó élet és halál ura, s az alattvalók szabadsága csak a magánélet azon területeire terjed ki, amelyeket az uralkodó nem szabályozott. A szuverén felségjogai megoszthatatlanok és egymástól elválaszthatatlanok."

John Locke (1632–1704) elmélete hasonlít Hobbeséhoz annyiban, amennyiben az emberek a törvényhozást, a bíráskodást és a végrehajtó hatalmat föléjük rendelt hatalomnak ruházzák át. Ez a hatalom törvényeket érvényesít, amelyet az emberek önfenntartó törekvései orientálnak. Ha viszont a fensőbb hatalom a törvényeket megszegi, akkor az emberek önfenntartó törekvéseiket érvényesítve leválthatják azt, akár forradalmi erőszak alkalmazásával is. Lényeges különbség, hogy ez az elmélet ugyan tételezi a transzcendenciát, de bizonyos esetekben ezt a transzcendenciát az immanens emberi törekvések alapján is érvényesíti. Vagyis ezzel az állami szuverenitást a népszuverenitással kapcsolja össze (Kunzmann et al., 1999:121).

David Hume (1711–1776) államelméletében minden transzcendens mozzanatot elutasít. Az emberek békét és biztonságot biztosító jogrendet hoznak létre, mert csak így tudják korlátozni az emberek között – az anyagi javak szűkössége miatt – fennálló konfliktusokat. Ennek az immanens bázison létrehozott főhatalomnak alávetik magukat azért, hogy az össztársadalmi hasznot érvényesíthessék, az egyéni törekvéseknek keretet szabva.

Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) államelméletének nemzetközi utóélete és hatása a legjelentősebb. Ez teljesen immanens elmélet az állam eredetéről, minden transzcendens mozzanatot kiküszöbölve. Ez is társadalmiszerződés-elmélet, amelyben az egyes emberek deklarálják, hogy mint Rousseau írta: „Közülünk mindenki aláveti

személyét a közösségnek, és mindenét, amije van, a közakarat legmagasabb vezetésének" (Kunzmann et al., 1999:133). Rousseau bevezeti a közakarat kategóriáját, és minden egyes emberi akaratot ennek a közakaratnak a részévé tesz. A közakarat fejezi ki a népszuverenitást. Vagyis a társadalmi szerződésből a népszuverenitás származik, nem pedig az állami főhatalom. A törvények csak abban az esetben érvényesek, ha összhangban állnak a közakarattal. Különben csak erőszakos, individuális utasítások, amelyeknek nincs kötelező érvényük az egyes ember számára. A népszuverenitást olyan végrehajtó hatalom érvényesíti, amelyet a közakarat ellenőriz, és ha ettől eltér, akkor a közakaratot a végrehajtó hatalommal szemben érvényesítik, ha szükséges, akkor forradalmi fellépéssel. „Az ember rögtön belátja, hogy sem afelől nem szükséges kérdezősködnie, hogy kinek áll jogában a törvényalkotás – mert az a közakarat cselekedeteiben áll –, sem afelől nem kell érdeklődnie, hogy a kormányfő a törvények fölött áll-e – mert ő az állam tagja –, sem afelől, hogy lehet-e a törvény jogtalan – mert senki sem jogtalan önmagával szemben, sem afelől, hogyan lehet az ember egyszerre szabad, és ugyanakkor a törvényeknek alávetett – mert a törvények a közakarat lajstromai csupán" (Kunzmann et al., 1999:133). Témánk szempontjából ez azt jelenti, hogy Rousseau elméletében az állami szuverenitás a népszuverenitáson alapul. Rousseau a gyakorlatban ezt az elméletet akkor tartotta megvalósíthatónak, ha a demokratikus politikai berendezkedés kis terjedelmű, így a népgyűlések hatékonyan működhetnek. További előfeltétel, hogy az állampolgárok egyenlők legyenek jog és vagyon szerint. További garancia lenne, hogy közös államvallás jöjjön létre, amelyben a társadalmi szerződés és a törvények szentségét vallási dogmaként tételezik.

Rousseau elméleti álláspontja egyértelmű és konzekvens. Lezárt és összefoglalt egy több évszázados elméleti vitát, és máig ható érvénnyel fejtette ki álláspontját az állami szuverenitás és a népszuverenitás elválaszthatatlan kapcsolatáról. Hogyan érvényesült ez az elméleti alapvetés a gyakorlatban? Erre a tanulmány további részében keressük a választ.

A modern európai állam és szuverenitás létrejötte

A modern államiságot – a szakirodalom egyöntetű konszenzusa szerint – az 1648-as ún. vesztfáliai békétől számíthatjuk, amelyet Münsterben és Osnabrückben kötöttek. A harmincéves háborút lezáró béke deklarálta a területi szuverenitás elvét, azaz az állam területi szuverenitását leválasztotta a dinasztikus alapoktól. Ez azt jelentette, hogy a szuverenitást az egyes államok dimenziójában határozta meg. Kétségtelen, hogy megszületett a független államokból álló új Európa, amelyben az államok teljes – külső és belső – szuverenitását deklarálták. Erre szerződtek.

A vesztfáliai szuverenitás az egyes államokat mint a belső főhatalom birtokosát határozta meg adott, egyértelműen meghatározott területen élő népesség vonatkozásában. Ugyanakkor kötelezte az egyes államokat, hogy kölcsönösen elismerik ezt a belső főhatalmat, és nem avatkoznak bele más államok főhatalmának gyakorlásába. A béke nyomán és alapján olyan politikai főhatalmak, hatóságok jöttek létre, amelyek előnyben voltak más, Európában létező hatalmi képződményekkel szemben. Alterna-

tív főhatalmak voltak a városállamok, amelyek ezt a hatalmat tőkeképződésre és ezen alapuló anyagi fölényre alapozták. Alternatív képződmények voltak továbbá a városi ligák, amelyek inkább funkcionális, mint földrajzi egységek voltak.

Mire alapozódott a vesztfáliai politikai államiságok fölénye? A 16–17. században olyan történelmi kihívások érték Európát, amelyek a politikai hatalmaktól a kényszer és a gazdasági szerveződés új kombinációját igényelték. A modern európai államok olyan kombinációt fejlesztettek ki, amely a kényszermozzanatokat (törvény és rend, háború), valamint a gazdaságszervezési mozzanatokat (adózás, kereskedelem) olyan stabilitással kapcsolta össze, amely hatékonyabb válaszokat tett lehetővé a történelmi kihívásokra, mint a városállamok és a városi ligák. Ezt a stabil összekapcsolódást nevezzük államrezonnak.

Kezdetben ugyanis az abszolút monarchiákkal nemcsak olyan városok és városállamok versengtek, mint Velence vagy Észak-Itália és Flandria, hanem olyan városi ligák is, mint a Hanza-szövetség, amelyeket nem a földrajzi kontinuitás, hanem a funkcionális közösség integrált. A „lőporforradalom" leértékelte a városállamok adógyűjtési, kölcsönfinanszírozási és katonai szervezeteit, valamint kereskedelmi és a háborús tevékenységeinek sikerességét. A városi ligák rövid távon alkalmatlannak bizonyultak a katonai versenyben. A városállamok viszont hosszabb távon fennmaradtak.

A modern európai államok első formája a transzcendens bázisú, abszolút monarchia volt. Széles körű az a félreértés, hogy a modern európai állam nemzetállamként jött létre, ugyanis a modern európai állam területi államként jött létre különböző monarchiák alakjában (Renna, 1986; idézi Jönsson et al., 2000:76). Az abszolút monarchia volt a feudális államiság harmadik, egyben utolsó szakasza a feudális anarchia és a rendi állam után. Európa nyugati, délnyugati és északi részein alakult ki. Olaszországban nem jött létre az erős városállamok ellenállása, Németországban pedig a regionális hatalmak ellenállása miatt. Közép-Európa más országaiban és a Balkánon a török előrenyomulás, a tatár támadások, valamint az Orosz Birodalom fenyegető expanziója akadályozta meg az abszolút monarchiák létrejöttét. Az abszolút monarchiában az embereket továbbra is alattvalóknak tekintették.

Számosan közülük azonban eljutottak a felvilágosodott abszolutizmus szintjére, amely céljának tekintette az alattvalók társadalmi helyzetének javítását, azaz az államrezont összekapcsolta a közjó szolgálatával. Ezzel a transzcendens főhatalmat belső reformokkal is erősítették. Vagyis a transzcendens állami szuverenitás lényegi ismérv maradt, de a felvilágosult abszolutizmus immanens mozzanatot, a közjó szolgálatát kapcsolta hozzá.

A szuverenitás a területi állam lényege, nem pedig csak egy tulajdonsága. Ez egészen napjainkig érvényes. A szuverenitás feljogosít minden más állam kizárására a joggyakorlásból, ugyanakkor a szuverenitási jogok szabad gyakorlására, és ha szükségesnek látja, akkor a jogok átruházására. Az átruházás mértéke, időzítése az egyes nemzetállamok szuverén joga. A szuverenitás vertikális és horizontális irányba egyaránt kiterjed. A vertikális irány abban fejeződik ki, hogy a szuverenitás milyen mértékben szab határt az egyes egyén mint állampolgár számára. A horizontális irány olyan intézményes gyakorlati területeket jelent, amelyek elválaszthatatlanok a szuverenitás-

tól. Ilyenek a diplomácia, az adók beszedése, a külkereskedelem, a bevándorlás ellenőrzése. A szuverenitási jogok kiterjednek a part menti államoknál meghatározott tengeri távolságra, és minden államnál a bányászati jogokra és az ország feletti légtér meghatározott részére. A szuverenitásból származó fennhatóság, hatalom nem tévesztendő össze a kormányzással, az irányítással. A hatalom a szuverenitásból következik, amíg az irányítás teszi az államot képessé a hatalom érvényesítésére törvények, rendeletek és szabályok segítségével.

Az állam területi szuverenitása multidimenzionális karakterű, amely változik a történelmi időben. Megkülönböztethető például a szuverenitás alkotmányos és funkcionális dimenziója. Az állam belső területi felosztása és az erőszak-monopóliuma jelenleg is az alkotmányos szuverenitás része. A funkcionális dimenzió magában foglalja azoknak az intézményes cselekedeteknek egész sorát, amelyet az állam törvényesen gyakorol (extenzív mozzanat), és a hatalomnak azt a mélységét, amely átkarolja az állampolgárok életét (intenzív mozzanat), és szabályozza az élet privát szféráját.

Megkülönböztetjük a szuverenitás belső és külső dimenzióját. A belső dimenzió meghatározza az emberek és erőforrások azon körét, amelyek egy körülhatárolt földrajzi területen érvényesek. A külső dimenzió meghatározza az állam nemzetközi kötelezettségeit és tevékenységi körét, amelyet az állam megtehet vagy nem a nemzetközi küzdőtéren. A vesztfáliai béke a külső szuverenitást ugyan deklarálta, de ezt rendszeresen megszegte a történelmi gyakorlatban. Folytatta azt a középkori tradíciót, hogy rendszeresen és fegyveres erőszakkal törekedett a határvonalak megváltoztatására és más államok belső főhatalmának korlátozására vagy megsemmisítésére.

A modern államiság mindenképpen stabilitást jelentett a középkori államok instabilitásával szemben. Azonban az állami szuverenitás és a népszuverenitás viszonya nyitott maradt, és az egyes államok dimenziójában vetődött fel. Az alapkérdés: a népszuverenitás alapozza-e meg az állami szuverenitást, vagy az állami szuverenitás korlátozza a népszuverenitást etnikai, politikai vagy szociális alapokon?

Magyar identitás a Habsburg Birodalomban a 18. században

A magyar állam szuverenitása 1526 után évszázadokra lekerült a magyar történelem napirendjéről. Európában a magyarokat nem számították az európai államok közé egészen 1920-ig, amikor újból szuverén magyar állam jött létre. Közben két történelmi epizódban vetődött fel – nyílt nemzeti felkelés és szabadságharc keretében – a magyar állam szuverenitása: egyszer a Rákóczi-szabadságharc, másodszor az 1848–1849-es szabadságharc törekvéseként.

A Rákóczi-szabadságharcban a szuverén, történeti magyar birodalom nyíltan vállalt célja elbukott. Ez lezárt egy fejezetet. Nyilvánvaló lett, hogy a független magyar államiságért folytatott harc irreális. Az Ottomán Birodalom visszaszorult a Balkánra, és a domináns helyzetű Habsburg Birodalom keretében megmaradt magyar politikai intézmények jelentették kizárólagosan a magyarság tevékenységének reális politikai terét és lehetőségeit. A magyarok kis része működtette a korlátozott jogú magyar politikai intézményeket. Viszont a magyarok többsége bénult passzivitásban élt. Kérdésessé vált

a magyarság fennmaradása, és reális veszély volt, hogy a többi, keletről a Kárpát-medencébe érkezett néphez hasonlóan eltűnik, felszívódik. Mária Terézia uralma alatt viszont a gazdasági és kulturális lehetőségek sora nyílt meg a magyarság előtt. A magyar identitás ösztönzőerőt jelentett a felemelkedés előtt. Mária Terézia a korábbi elnyomó intézkedések visszavonásával (az Újszerzeményi Bizottság megszüntetése, a Német Lovagrend kiűzése 1745-ben) a magyar identitás megerősödése számára további kedvező feltételeket teremtett. Az identitást erősítette az az irracionális mozzanat is, hogy a más nemzetiségű telepesek integrálódtak a magyar társadalomba. A felemelkedés csodája feltűnt a külföldi megfigyelőknek is. Ezt fejezte ki Paolo Renier, a Velencei Köztársaság bécsi követe, amikor ezt írta: „Hihetetlen, mennyire megnőtt a magyar királyság népessége és kultúrája az elmúlt huszonöt évben; jó néhány egyszerű faluból népes város lett, azelőtt nem létezett iparágak virágzásnak indultak; selyemültetvényeket telepítenek, hogy legyen selymük… Az ország évi bevétele állat- és élelmiszer-exportból 12 millió forint" (idézi Nemeskürty, 2001:318).

Ugyanakkor tartósan érvényesült a magyar identitás kettőssége. A Habsburg-modernizáció elnémetesítő törekvésekkel párosult. Az egyik magyar identitás ellenezte az elnémetesítést, és ezért a modernizációt is elutasította. Ezzel nemcsak a magyarság elleni támadásokat védte ki, hanem a telepesek jelentős részénél elérte az integráció kibontakozását. A másik identitás a gazdasági jólét emelkedése miatt a németesítést elfogadta. A kétféle identitás élesen és gúnyosan ítélte el egymás magatartását, de fegyveres konfliktusra nem került sor közöttük.

A magyarság külső képe a 18. században

A Habsburg Birodalomban először gyarmati sorban élő, aztán fokozatosan erőre kapó magyarságról a német nyelvterület közvélekedése lenézően, nemegyszer megvetően vélekedett. Eszerint a magyarok csak hadakozni tudnak, de különben igénytelenek. A gazdálkodáshoz nem értenek, művelődésre pedig képtelenek. Ezt jellemzi találóan Nemeskürty, amikor leírja, hogy egyetemes irodalomtörténetében Jacob Friedrich Reimmann kétségbe vonja a magyar irodalom létezését, mivelhogy „a magyarok többre becsülnek egy jó lovat vagy egy fényes kardot, mint egy értékes könyvet" (*Versuch einer Einleitung in die Historiam Literariam,* 1708). A kint élő Czvittinger Dávid – aki egyébként selmecbányai német anyanyelvű ifjú volt – erre összeírta és közreadta 250 magyarországi irodalmár adatait, és azokat lexikonszerű összeállításban megjelentette (*Specimen Hungariae literatae,* 1711). Czvittinger a felsorolásból még ki is felejtett egyes magyar szerzőket (Czvittinger a kiadás során eladósodott, és miután ezt nem tudta visszafizetni, az adósok börtönébe csukták, ahonnan 1713-ban megszökött) (lásd erről Nemeskürty, 2001:311–312).

Kétségtelen, hogy a török hódoltság 150 éve után, a magyarság elmaradottan élt a nyugat-európai népekkel összehasonlítva. Ezért őket megvetni, a magyarokat lenézni csak elfogult, előítéletes szemlélet alapján lehetett. A megvetés táplálta azt a széles körben vallott véleményt, hogy a magyaroknak nincs jövőjük, és lassú enyészet, felszívódás a sorsuk. Ezt a véleményt nemzetközileg is ismertté tette Herder könyve: „a

mások közé ékelt kisszámú magyaroknak századok múltán már a nyelvét se lehet majd felfedezni" (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, 1791*) (idézi Nemeskürty, 2001:312). A történelem erre a véleményre rövid távon rácáfolt. A magyarság Mária Terézia magyar királynő (nem királyné) gyarmati függést enyhítő intézkedéseit kihasználva felerősödött, és a 19. század elején a reformmozgalommal a délkelet-európai fejlődés élére állt.

Talán a legátfogóbb, gyűlölettől vezérelt véleményt Hoffmann Lipót Alajos fejtette ki *Ninive* című könyvében, az 1790-es reformországgyűlés idején. (Egyébként II. Lipót fizetett titkos ügynöke volt.) Ezt Eckhardt Tibor a következőképpen foglalta össze: „A magyar nemes szerint a Corpus Jurisban minden benne van, és a magyar föld mindent megterem, amire szüksége van. Idegen tudományra nincs szüksége. A tudatlanság nemzeti erény, és rossz hírét költik annak, aki külföldön utazik, és valami hasznosat tanult. […] Egy-egy félig megértett könyv, mint Rousseau *Társadalmi szerződés*e, szolgáltatja frázisaikhoz az anyagot. Puncs és tokaji mellett lángol tűzre forradalmiságuk. Urbanitás és tudomány nem hazai növények" (Eckhardt, 1939:105). Eckhardt két részletet szóról szóra is idéz. Ezek a következő részletek: „Egy falusi nemesember Magyarországon általában annyit tud, amennyit egy teherhordó Párizsban. […] Vad erkölcsök, fésületlen haj, borzas bajusz, dohányfüst és széles kard semmi más országban nem lehetnek a nemességnek ismérvei, mint Magyarországon. A tudatlanság sehol Európában nem tolja annyira kövér állkapcsát, mint a falusi köznemességnél, mely pusztáján disznót hizlal" (idézi Eckhardt, 1939:105).

A 18. században a Kárpát-medencei népek megindulása a népi öntudatosodás útján a nemzetté válás irányába összecsengett a negatív német véleményekkel. A korábbi egységes „Hungarus" tudat felbomlott, és különösen szlovák és román szerzőknél megjelenik a barbár, kegyetlen, ázsiai jellemű és vérmérsékletű magyar ember torzképe. A magyar nyelvet a lovak nyelvének (limba cailor) nevezik, amely a német nyelv egyszerű másolata (lásd erről részletesen Eckhardt, 1939:107–111). Kivételt jelent a lengyel közvélekedés, amelyben erősen és folyamatosan jelen van a testvériség tudata, amelyhez a két nép karakterének hasonlósága kapcsolódik. Ezt már a 17. században kifejezi Wisniowiecki herceg: „nincs nép, amely a lengyelekkel szokásaira és természetére nézve annyira egyeznék, mint a magyar: ugyanolyan fegyvereik vannak, egyforma a harcolási módjuk, életmódjuk is azonos, sőt néhány évvel ezelőtt ruházatuk is olyan volt, mint aminő most a magyaroké… Szóval egyetlen néppel sem egyezünk annyira, mint a magyarral…" (idézi Eckhardt, 1939:112–113).

A modern európai területi állam szuverenitása és a történelmi kihívások

A modern államiság mindenképpen stabilitást jelentett a középkori államok instabilitásával szemben. Azonban az állami szuverenitás és a népszuverenitás viszonya nyitott maradt, és az egyes államok dimenziójában vetődött fel. Az alapkérdés: a népszuverenitás alapozza-e meg az állami szuverenitást, vagy az állami szuverenitás korlátozza a népszuverenitást etnikai, politikai vagy szociális alapokon?

Az államok területi szuverenitása történetileg változott a vesztfáliai szuverenitás óta. Meghatározott mérföldkövek és fordulópontok érvényesültek a történeti folyamatban. Ez összefüggött azokkal a történelmi kihívásokkal, amelyek a modern európai államokat az utóbbi évszázadokban egészen napjainkig érték. Ezek: a nemzeti kihívás; a demokratikus kihívás; a szociális kihívás; a jelenlegi komplex kihívás.

Az első kihívás a nemzetté fejlődés, a nacionalizmus volt, amelyhez alkalmazkodva kifejlődött a nemzetállam. Ez ösztönző kereteket biztosított az ipari forradalom számára, ugyanakkor a különböző ütemben kiemelkedő nemzetek közötti konfliktusok forrásává vált, és elnyomta a kisebbségi jogok érvényesítésére irányuló törekvéseket. A második kihívás a demokratikus kihívás volt, amelyre az európai állam a képviseleti demokrácia kifejlesztésével válaszolt. Ez az államiság a különböző társadalmi rétegek általános képviseletét intézményesítette, ugyanakkor nem tudta megfelelően kezelni a szociális különbségeket és feszültségeket. A harmadik kihívás a szociális kihívás volt, amelyre az európai állam a 20. században a jóléti államok kiépítésével válaszolt. A jóléti államban a méltányossági és/vagy az egyenlőségi értékek alapján a társadalmi jólét minimumsztenderdjeit biztosító közszolgáltatási rendszereket építettek ki. Ezt az államiságot jelenleg komplex kihívás érte, amelynek főbb összetevői a technológiai, a gazdasági, az ökológiai és a demográfiai kihívás. Erre az európai állam komplex válasz kialakításával reagál, amelyek főbb mozzanatai: a kereskedelmi állam, a virtuális állam, a versengő és lehetőségeket biztosító állam és az elmozdulás a „government" működési módtól a „governance" működési mód irányába.

Felhasznált irodalom

Babits Mihály (1939): A magyar jellemről. In: Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Tásaság, Budapest, 13–36.

Bodin, Jean (1987): *Az államról.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Conze, Werner (1990): Staat und Souveränitet. In: Brunner, Otto – Conze, Werner (eds.): *Geschichtliche Grundbegriffe 6.* Klett-Cotta, Stuttgart.

Deér József (2007): *Pogány magyarság, keresztény magyarság.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő, reprint (eredeti: Deér József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938).

Eckhardt Sándor (1939): A magyarság külföldi arcképe. In: Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Tásaság, Budapest, 37–86.

Érdy Miklós (2001): *A hun lovastemetkezések magyar vonatkozásokkal.* Magyarországért Édes Hazánkért Kiadó, Budapest.

Gombocz Zoltán (1921): *A bolgár kérdés és a magyar hun-monda.* Magyar Nyelv.

Gróf Bethlen István (1938): Szent István mint második honalapító. *Pesti Napló,* 89. évf., 165. sz., augusztus 20.

Györffy György (1999): A székelyek eredete és településük története. In: Mályusz Elemér: *Erdély és népei.* Maecenas Könyvkiadó, Budapest, reprint [eredeti: Mályusz Elemér (szerk.): Erdély és népei. Franklin Társulat, 1941].

Hóman Bálint – Szekfű Gyula (1941): *Magyar történet I.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Hóman Bálint – Szekfű Gyula (1935): *Magyar történet IV.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Hóman Bálint (2010): A magyar hún-hagyomány és a hún-monda. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő, reprint (eredeti: Hóman Bálint: *A magyar hún-hagyomány és a hún-monda.* Studium, 1925).

Illyés Gyula (1939): *Ki a magyar.* Magyarok Könyvtára, Mefhosz Könyvkiadó, Budapest.

Jönsson, Christer – Tägil, Sven – Törnqvist, Gunnar (2000): *Organizing European Space.* Sage Publications, London.

Keresztury Dezső (1939): A magyar önismeret útja. In: Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 87–136.

Kippel, Diethelm (1977–1997): *Lexikon des Mittelalters.* Vol. 6, Artemis/Lexma, München.

Kunzmann, Peter – Burkard, Franz-Peter – Wiedmann, Franz (1999): *Atlasz. Filozófia.* Athenaeum Kiadó, Budapest.

Márkus Klaudia (2008): *Értekezések Kállay István jogtörténeti szemináriumából. Államtörténeti auctorok I.* www.sze.hu/~kallay/letolt/2008/johannes.doc (Letöltés: 2018. július 5.).

Nemeskürty István (1994): *Múltunk a jelenben.* Patent Nyomda és Kiadóvállalat, Ungvár.

Nemeskürty István (2001): *Mi, magyarok.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Nemeskürty István (2003): *Magyarnak számkivetve.* Szabad Tér Kiadó, Budapest.

Renna, Thomas (1986): Theories of Kingship. In: *Dictionary of the Middle Ages 7.* Charles Scribner's Sons, New York, 259–271.

Romsics Ignác (2019): *Bethlen István. Politikai életrajz.* Helikon Kiadó, Budapest.

Sík Sándor (1936): *Magyarnak lenni…* Előadás-sorozat, Magyar Rádió.

Sudár Balázs (2015): A magyarok neveiről. In: Sudár Balázs (szerk.): *Magyarok a honfoglalás korában.* Helikon Kiadó, Budapest, 118–125.

Szabados György (2015): A korai magyar államiságról. In: Sudár Balázs (szerk.): *Magyarok a honfoglalás korában.* Helikon Kiadó, Budapest, 159–170.

Tamási Áron (1956): *Magyar fohász.* Kossuth Rádió, október 26.

Terbe Lajos (1936): Egy európai szállóige természetrajza. *Egyetemes Philologiai Közlöny,* 60. évf., 297–350.

Váczy Péter (2010): *A hunok Európában.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő, reprint (eredeti: Váczy Péter: A hunok Európában. In: *Attila és hunjai.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1940).

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 186–199., DOI: 10.24307/psz.2020.1013

Golovics József – Veres Pál

Felsőoktatás és globalizáció

Egy tranzakciósköltség-alapú megközelítés

Higher Education and Globalization

A Transaction Cost Approach

Összefoglalás

Tanulmányunk témája a felsőoktatás globalizációjának és a tranzakciós költségek változásának – különösen csökkenésének – az összefüggése. A tranzakciós költségeket és a globalizációt a legszélesebb értelemben és a felsőoktatáson belül is vizsgáljuk, különös hangsúlyt adva a technológiai fejlődés tranzakciós költséget csökkentő hatásának. Legfontosabb megállapításunk, hogy a tranzakciós költségek csökkenése az egyik motorja a felsőoktatás regionális integrációjának és globalizációjának, ami a nemzeti felsőoktatási rendszereket és az egyes felsőoktatási intézményeket is igen éles regionális-globális versenybe kényszeríti. Tanulmányunk nem kerüli meg az intézményi vonatkozásokat, az állam szerepét és a brain drain lehetőségét, kockázatát sem.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I21, F60, D23
Kulcsszavak: felsőoktatás, globalizáció, regionális integráció, nemzetköziesedés, tranzakciós költség, intézmények

Summary

This paper aims to study the relationship between the globalization of higher education and the change, especially the decrease, in transaction costs. Transaction costs and globalization are analysed in the broadest sense and also within higher education, with particular emphasis on the transaction cost-reducing effect of technological

Golovics József PhD, egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem (jozsef.golovics@uni-corvinus.hu); dr. Veres Pál PhD, ny. egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem (pal.veres@uni-corvinus.hu).

development. The key finding is that decrease in transaction costs is one of the key drivers of the regional integration and globalization of higher education, compelling both national higher education systems and higher education institutions to face highly intense regional and global competition. The institutional aspects of these phenomena, the role of the state and the issue of brain drain are also discussed.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I21, F60, D23
Keywords: higher education, globalization, regional integration, internationalization, transaction cost, institutions

---

Bevezetés

Az oktatáspolitika, az oktatási rendszer ügye „első ránézésre" talán kizárólagosan nemzetállami kérdésnek tűnhet. Az Európai Unión belüli hatáskörmegosztás alapján ugyancsak erre a következtetésre juthatnánk. Az oktatáspolitika alakításáért a nemzeti kormányok felelnek, az oktatási intézményeket többnyire kormányzati (helyi vagy központi) szervek tartják fenn és finanszírozzák, így gondolhatnánk, hogy az oktatásügyre a nemzetközi szereplőknek – például multinacionális vállalatoknak, nemzetközi szervezeteknek vagy éppen más országok oktatási stakeholdereinek – nincs érdemi ráhatása. Valójában azonban az oktatási rendszer, a tanulmányunk fókuszában álló felsőoktatás pedig különösen sok nemzetközi vonatkozással bír. Gondolhatunk itt például az oktatók, hallgatók és a tudás nemzetközi áramlására, a felsőoktatási intézmények együttműködésére, az ezeket megkönnyítő, áttekinthetőbbé tevő keretrendszerek kialakítására, a világgazdasági hatások begyűrűzésére, a külföldi minták „követésére" (Veres, 2010), vagy akár a magasan képzett személyek elvándorlása kapcsán a brain drain jelenségére (Golovics, 2019a). Mindezek tükrében elmondható, hogy a felsőoktatást, annak érintettjeit nemzetállami, rendszer-, szervezeti, sőt egyéni szinten is egyaránt érik nemzetközi behatások.

A számtalan nemzetközi vonatkozás közül jelen tanulmány a felsőoktatás és a globalizáció kapcsolatára, a nemzeti felsőoktatási rendszerek globális felsőoktatási és gazdasági térbe történő beágyazódására fókuszál. A globalizáció természetesen önmagában is egy rendkívül komplex folyamat, jelenség, amelynek ebből következően többféle értelmezésével találkozhatunk (áttekintést ad erről Szentes, 2002). A különböző megközelítések rendre kiemelik az aktorok kölcsönös függési rendszerének kitágulását és a különböző interdependenciák kialakulását a globális térben. Székely-Doby (2007:287) nyomán azonban legegyszerűbben úgy definiálhatjuk a globalizációt, „mint a piacok fokozódó integrációja és egységesülése". Ezen integrációnak és egységesülésnek pedig álláspontunk szerint – ok és okozati oldalról egyaránt – velejárója a tranzakciós költségek mértékének változása: bizonyos esetekben a növekedése, jobbára azonban a csökkenése.

A globalizáció és a felsőoktatás sokrétű viszonyának bizonyos aspektusait már vizsgálta a szakirodalom. Deli-Gray et al. (2010) és Vaira (2004) a globalizáció felsőok-

tatási intézmények szervezeti működésére, illetve marketingstratégiájára gyakorolt hatására fókuszáltak, Rohonczi (2012) a felsőoktatás versenyképességének kérdéseit tekintette át a globalizáció időszakában, Gervai és Trautmann (2014) pedig az értékrendek változásának és átadásának kérdését tárgyalta a két tényező vonatkozásában. Jelen tanulmányban azonban – a jelenség sokrétű természetének elismerése mellett – a tranzakciós költségek szerepére helyezzük a hangsúlyt, s ezek csökkenésének megnyilvánulási formáit, hatásait tekintjük át a felsőoktatásra nézve. A tranzakciós költségek fogalma alatt Furubotn és Richter (2005) nyomán a társadalmi és gazdasági élet működtetésének, a különböző tranzakciók megszervezésének költségeit értjük. Williamson (1985) megfogalmazásában ezek egyfajta súrlódást visznek a társas érintkezések rendszerébe. Tanulmányunkban azonban amellett érvelünk, hogy a globalizáció folyamatában többnyire ezen súrlódási költségek csökkenése figyelhető meg, amely érdemi hatással van a nemzeti felsőoktatási rendszerek működésére, illetve azok szereplőinek a viselkedésére.

Mint arra már utaltunk, ez a fókusz már önmagában is kétoldalú vizsgálatot jelent, hiszen a tranzakciós költségek – külső, a felsőoktatási rendszeren kívüli tényezők miatti – csökkenése egyfelől maga is motorja a globalizációnak, másfelől azonban a globalizációs folyamat következtében is csökkenhetnek a tranzakciós költségek. Ez a kettős szempont határozza meg tanulmányunk további szerkezeti felépítését is. A következőkben áttekintjük, hogy a globalizációs folyamatok miként csökkentik a felsőoktatási vonatkozású tranzakciós költségeket, majd rátérünk annak a tárgyalására, hogy a globalizációval összefüggő tranzakciósköltség-csökkenési trendek milyen hatást gyakorolnak a nemzeti felsőoktatási rendszerekre. Végül a konklúziók összegzésével és egy rövid kitekintéssel zárjuk tanulmányunkat.

A tranzakciós költségek csökkenésének megnyilvánulásai

Technológiai változások és globális trendek

A globalizáció lényegi elemei közé tartozik az államok és állam alatti szereplők közötti kapcsolatok megteremtődése, az akadályok lebontása a termelési tényezők és a termelési outputok nemzetközi mozgásának könnyítése érdekében, de idesorolhatjuk a mindezt elősegíteni hivatott intézményi keretek kialakítását is (Szentes, 2002). Ennek egyik forrása az infokommunikációs technológia (IKT) forradalma és folyamatos rohamos fejlődése volt. Az IKT fejlődése nemcsak magát a termelést tudta számos esetben új alapokra helyezni, hanem megszervezésének – így az ahhoz kapcsolódó kommunikációs folyamatoknak – a könnyebbé tételéhez is hozzájárult. Bár komplex folyamatról lévén szó, annak hatásai is sokrétűek, összességében abban egyetértés mutatkozik, hogy az infokommunikációs technológia fejlődése a gazdasági és társadalmi működés tranzakciós költségeinek csökkenését eredményezte (Hámori, 2013).[1]

Noha az IKT forradalma utazás nélkül is lehetővé teszi a gyors és könnyű kommunikációt a föld legtávolabbi pontjai között is, a globális közlekedési és szállítmányozási hálózatok kiépülésének köszönhetően a nemzetközi mobilitás költségei is

drasztikusan csökkentek, ideértve a rá fordított idő lerövidülését is. Ezek – például külföldi munkavállalás esetén – ugyancsak tranzakciós költségként értelmezhetők. Itt említhetjük továbbá a szállítás vagy az utazás közvetlen költségeit (pl. jegyárak), lehetőségköltségeit (pl. utazás ideje), de az előzőek alapján kiemelendő, hogy az ennek megszervezéséhez kapcsolódó valamennyi tevékenység (tájékozódás, keresés, összehasonlítás, kommunikáció) is szintén könnyebbé vált (a szállítmányozás kapcsán lásd például Hummels, 2007). Ennek következményeit jól példázza az, hogy a nemzetközi légiutas-forgalom a The World Bank (2019) adatai szerint az 1970-es 310 millió fős szintről 2018-ra már 4,2 milliárd főre nőtt.

Ezzel párhuzamosan – részben az előzőek folyományaként – a társadalmi, politikai és üzleti térben is hatalmas hálózatok intézményesülésének lehettünk szemtanúi. A termelő, szolgáltató, illetve pénzügyi céghálózatok kiépülése mellett folyamatosan zajlott és zajlik a monetáris rendszer globalizációja, de itt említhetők a különböző szabályozási akadályok lebontását, a nemzetközi intézményi struktúrák felállítását célzó intézkedések is, amelyek kapcsán North (2010) elméletére utalhatunk, mely szerint az intézmények egyik legfőbb funkciója a tranzakciós költségek csökkentése. A már említett Covid–19 IKT „hálózati teszt" bebizonyította, hogy a hatalmas globális hálózati szolgáltatók által működtetett platformok (Zoom, Google Meet, Microsoft Teams stb.) szinte „pillanatok alatt" mellőzhetővé tesznek nagy költségű infrastruktúrákat vagy költséges napi utazásokat.

A globalizáció folyamatának fontos eleme a kultúrák közeledése is, amely ugyancsak hozzájárul a nemzetközi kommunikáció s ezáltal az együttműködések könnyebbé tételéhez. Fontos adalékkal szolgál ehhez az idegennyelv-tudás bővülése és az angol globális nyelvvé válása (Crystal, 2012). Jól példázza ezt, hogy 2017-ben az EU-tagállamok (nem számolva az Egyesült Királysággal) gimnáziumainak közel 95 százalékában kötelező volt az angol nyelv tanulása (Eurostat, 2019a). A 25–64 éves lakosság 64,6 százaléka ugyancsak úgy nyilatkozott, hogy beszél legalább egy idegen nyelvet (Eurostat, 2019b). Az idegennyelv-tudás – azon belül is az angol mint közösen használt nyelv – bővülése pedig szintén az említett csatornákon keresztül járul hozzá a tranzakciós költségek csökkenéséhez.

A felsőoktatás regionális integrációja és globalizációja

Az előző alfejezetben leírt tranzakcióskölség-csökkenési trendek a felsőoktatásban közvetlenül is éreztették hatásukat, illetve más társadalmi, gazdasági és politikai területek folyamatai itt is leképeződtek, s ennek nyomán általánosan is beszélhetünk a felsőoktatás bizonyos strukturális és tartalmi jellemzőinek nemzetköziesedéséről. A felsőoktatás rendszere a társadalmi-gazdasági rendszerbe ágyazott. A globalizáció folyamata és ennek részeként, fejlődési fokozataként a regionális integrációk (Gilpin, 2004) kihívást teremtettek a nemzeti felsőoktatási rendszerek számára a minél szabadabb „áramlások" humánerőforrás-feltételeinek megteremtése tekintetében. A regionális integrációs törekvések kapcsán – kontinensünkre fókuszálva – az Európai Felsőoktatási Térség (EFT) kialakítását és annak eszközeként a bolognai folyamatot

említhetjük elsőként, amely többek között az európai és erre épülő nemzeti képesítési keretrendszerek fejlesztése, a felsőoktatási képzések konvergenciája révén igyekezett csökkenteni az összehasonlíthatóság, átjárhatóság és végső soron a nemzetközi mobilitás tranzakciós költségeit.

Az Európai Felsőoktatási Térség alapjait a Sorbonne-i (1998), majd pedig a Bolognai (1999) Nyilatkozat fektette le. A részt vevő országok (melyek köre évről évre bővült) célja az EFT létrehozásával deklaráltan az volt, hogy egy könnyen összehasonlítható – tehát tanulmányunk terminológiájával élve, egy alacsony tranzakciós költségekkel terhelt – képzési rendszert hozzanak létre. A mobilitás elősegítése ugyancsak a kitűzött célok között szerepelt. Ennek eszközeit többek között a többciklusú képzésben, a kreditrendszerben és egyéb összehasonlítható minőségbiztosítási, értékelési és tanúsítási kritériumok kiépítésében látták. Bár az ennek nyomán kibontakozó struktúrát, a Bologna-folyamatot, a Bolognai képzési rendszert, illetve annak nemzeti implementációit (amelyek a teljes egységességtől azért távol állnak) sok kritika érte (Hrubos, 2018) az elmúlt évtizedekben, az kétségtelen, hogy a többnyire egységes alapok lefektetésével érdemben hozzájárul a felsőoktatás tranzakciós költségeinek csökkentéséhez.

Az EFT-n túl is számos olyan kezdeményezéssel találkozhatunk – kormányzati és nem kormányzati szereplők részéről egyaránt –, amelyek egyfajta intézményi struktúra kialakításával segítik a tranzakciós költségek csökkentését a felsőoktatás világában. Ezek közé tartoznak a különböző keretrendszerek, mint az Európai Képesítési Keretrendszer (EKKR) vagy az ISCED.

Az Európai Képesítési Keretrendszer lényegében a nemzeti oktatási rendszerek kimeneti (tanulásieredmény-alapú) összehasonlításának és szint szerinti megfeleltetésének eszköze, egyben egy információs rendszer az oktatás valamennyi stakeholdere számára, oktatási vonatkozású döntéseik segítésére. Az EKKR 8 kimeneti szintet (ebből 4 lényegében felsőoktatási)[2] határoz meg, a tanulási eredményeket pedig az egyes szinteken a tudás, képesség, autonómia és felelősségvállalás dimenziókban definiálja. Az egyes nemzeti képesítési keretrendszerek – így a Magyar Képesítési Keretrendszer (MKKR) is – a képesítési (kimeneti) szintek számát szabadon határozzák meg, abban azonban igazodnak az EKKR-hez, hogy tanulásieredmény-alapúak. Minden ország esetében egy európai eljárás keretében meghatározták az egyes nemzeti szintek EKKR-szintnek való megfelelését. Így utóbbi mint közvetítőeszköz révén az országok képesítési (kimeneti) szintjei összehasonlítóvá váltak. Ezzel jelentős információs (tranzakciós) költség megtakarítása vált lehetségessé, akár tanulási, akár munkavállalási célú mobilitás esetén. Ugyancsak tranzakciósköltség-csökkentéssel jártak a különböző országok intézményeinek közös képzései, a tanulási célú mobilitás kapcsán a képzési szintek egymásra épülései.

A képesítési keretrendszerek idődimenzióban szemlélve az életen át tartó tanulás keretrendszerei is. Az egyes képzési és kimeneti szintek az egyén szintjén ugyanis egy életen át tartó építkezés költségtakarékos eszközeként is szolgálnak, amikor a felnőttkori tanulás célja egy adott szintnek megfelelő tudás „korszerűsítése" vagy a képzettségi szint emelése, ami a korábbi tanulmányok beszámításával jelentős költségmeg-

takarítással jár (Veres, 2015). A leírtak a regionális és globális térben is érvényesek, horizontális és vertikális „mobilitás" esetén egyaránt.

A keretrendszereken túl a felsőoktatási rangsorok is elősegítik az összehasonlíthatóság javítását. Ezek között találkozhatunk – akár általános, akár bizonyos területre vagy tevékenységre fókuszáló – intézményi rangsorokkal (pl. ARWU, QS, THE)[3] és az országok felsőoktatását komplex módon értékelő rangsorral (Universitas 21). Ezek, bár fókuszukat, adatfelhasználásukat vagy mérési módszereiket tekintve is rendkívül különbözőek (lásd például Temesi, 2018), alapvetően közös céljuk, hogy valamilyen indikátorrendszer mentén mérjék, és sorrendet állítsanak fel a felsőoktatási rendszereknek vagy azok intézményeinek – az említett indikátorrendszer szerint operacionalizált – teljesítményéről. Ezek eredményeit természetesen nem érdemes abszolutizálni, s általánosításokat sem célszerű levonni belőlük. Ahogyan az egyes felsőoktatási intézmények mást és mást tekintenek elsődleges feladatuknak, eltérő tevékenységre specializálódnak, úgy a különböző rangsorok is különböző mutatókat priorizálnak, így leginkább az azonos „kategórián" belüli intézmények, illetve az időbeli trendek összevetésekor hasznosak. Mindazonáltal – az őket érő kritikák ellenére (lásd például Hrubos, 2014) – a rangsorok fontos információkkal szolgálnak a fogyasztói (potenciális hallgatók) és a kínálati oldali (intézmények, azok munkavállalói, tulajdonosai) szereplők, valamint az oktatáspolitika alakításáért felelős kormányzat számára is. Ezzel pedig fontos, tájékozódást könnyítő, így tranzakciósköltség-csökkentő – ugyanakkor befolyásoló erővel is bíró – tényezőként vannak jelen abban az együttműködő és versengő nemzetközi közegben, amelyet a következő fejezetben tárgyalunk részletesen.

Mindezek alapján tehát látható, hogy a globalizáció folyamatának szerves része számos olyan jelenség, ami önmagában is a tranzakciós költségek csökkenéseként manifesztálódik. Mint azt bemutattuk, ezek közvetlenül is megjelentek a felsőoktatás világában. A következő fejezetben azonban azt is felvázoljuk, hogy a globalizáció különböző részfolyamatai átfogóan is begyűrűztek a felsőoktatásba, és a tranzakciós költségek csökkentése révén érdemi hatással voltak a szereplők közötti interakciókra: versenyükre és együttműködésükre.

A tranzakciós költségek csökkenésének következményei

A felsőoktatási rendszerek stakeholderei – legyen szó természetes személyekről (például hallgatók, oktatók) vagy szervezetekről (például képzőintézmények, munkaadók, kormányzati szervek) – a társadalmi-gazdasági élet többi szereplőjéhez hasonlóan különböző interakciókba léphetnek egymással: versenyezhetnek, illetve tranzakciók lebonyolításával együttműködhetnek. Ezen tranzakciók között elsősorban a felsőoktatási intézmények egymás közötti, az intézmények és a hallgatók közötti, illetve az intézmények és a munkaadók közötti interakciókra, cserekapcsolatokra gondolhatunk. Világos azonban az is, hogy a tranzakciók mindkét oldalán – a szereplők számosságából kifolyólag – verseny lehet az érintettek között. Jelen fejezetben amellett érvelünk, hogy a globalizáció hatására a versenyhelyzetek jelentős része is egy jóval szélesebb, nemzetközi térbe helyeződött át, s a korábban ismertetett tranzakciósköltség-csök-

kentő folyamatok révén „súrlódásmentesebbé", tehát a haszon viszonyában relatíve olcsóbbá is vált.[4] Ez pedig minden szinten egyre több szereplőt vonz a globalizálódó tranzakciós térbe, s minden tekintetben élesebb versenyt generál a felsorolt tranzakciók azonos oldalain álló szereplők között. A továbbiakban a verseny legfontosabb dimenzióit tekintjük át a felsőoktatás fontosabb stakeholdereinek relációjában.

Éleződő verseny a regionális és globális térben

Verseny a felsőoktatásba jelentkezők között a jobb helyekért

Európában és globális szinten is növekvő realitássá vált az elmúlt évtizedekben, hogy – akár már alapképzésben, de mesterszinten és különösen a PhD-programokban – a potenciálisan versenyképes választási lehetőség egyre szélesebb földrajzi térbe helyeződjön a jelentkezők számára.[5] Az előző fejezetben bemutatott folyamatok és keretrendszerek a tranzakciós költségek oldaláról ezt mind segítették.[6] Ez a verseny természetesen visszahat a nemzeti felsőoktatási rendszerek, illetve maguknak az intézményeknek a stratégiájára is, amit egy későbbi pontban részletezünk. A következmények ugyanakkor a jelentkezők, tehát a potenciális hallgatók számára is nyilvánvalók. A globalizáció fokozódásának, a tranzakciós költségek csökkenésének hatására sokkal több versenytárssal találják szemben magukat a kívánt intézménybe való bekerülés kapujában. Így egy ország „legjobbjainak" már nem elég hazájukban a legjobbnak lenni, hiszen a korábbi kvázi versenytárs nélküli pályán más államok polgárai, „legjobbjai" is megjelenhetnek. Nem mellesleg azonban ők is kiléphetnek egy új – nemzetközi – „pályára", ahol akár azzal is szembesülhetnek, hogy ott már nem feltétlenül tartoznak a „legjobbak" közé. Mindez természetesen pozitív, tanulást ösztönző eredménnyel is járhat, de az is előfordulhat, hogy emiatt egyesek kiszorulnak a felsőoktatásból. Utóbbinak a valószínűségét azonban érdemben csökkentheti, hogy a meglévő keresletre immáron a kínálat is egy alacsonyabb tranzakciós költséggel terhelt, szélesebb, nemzetközi térben teremtődhet meg.

Verseny a felsőoktatásba jelentkezők között a jobb finanszírozási formáért

Az előzőekben leírt, szélesebb körben és intenzívebben zajló verseny a potenciális hallgatók között nemcsak magukért a jobb intézményekért, hanem azokon belül a kedvezőbb finanszírozási formáért is zajlik – ideértve azt, hogy a képzés közvetlen (tandíj) és közvetett (megélhetési) költségeit részben vagy egészében egy másik szereplő (a felsőoktatási intézmény, helyi vagy központi kormányzat, vagy egyéb szervezet) vállalja át.[7] A jelentkezők döntő többsége számára ugyanis nemcsak a tranzakciós költségek, hanem a képzési és megélhetési költségek is számítanak. A tranzakciós költségek csökkenése azt is lehetővé teszi, hogy a regionális-globális kínálati térben is érdemi költség-haszon, illetve ár-érték arány elemzést végezzenek.

Ebben a versenyben döntő kérdés, hogy milyen szempontok, feltételek teljesítése esetén nyerheti el egy jelentkező a legjobb finanszírozási formát (nemzetközi kontex-

tusban pedig döntő, hogy ennek szabályozása hogyan viszonyul a külföldi jelentkezőkhöz).[8] Adott feltételek megléte esetén – vállalható tranzakciós költségek mellett – a regionális-globális felsőoktatási tér exponenciálisan növelheti adott jelentkező lehetőségeit.

Verseny a felsőoktatási intézmények között a jobb jelentkezőkért

Nemcsak a jelentkezőknek célja bekerülni a legjobb helyekre a legjobb finanszírozási formában, hanem a felsőoktatási intézményeknek is érdekükben áll saját falaikon belül tudni a legkiválóbb hallgatókat. Ennek szakmai (magasabb oktatási színvonal, jobb szakmai eredmények, magasabb presztízs stb.) és financiális (tandíjak, illetve külső, fejkvótaalapú finanszírozási források) okai egyaránt vannak. Ezt a versengést az egyetemek az előző fejezetben bemutatott intézményi és technológiai feltételek mellett, a korábbinál alacsonyabb tranzakciós költségek mentén tudják folytatni.

Nem elhanyagolható azonban az sem, hogy a nemzetközi térbe történő kilépés önmagában is új, a korábbi működésben jelen nem lévő tranzakciós költségeket eredményez az intézmények számára. Ilyenek lehetnek például a nemzetközi marketing költségei, a hallgatói rekrutációért felelős ügynöki kapcsolatok megszervezésének terhei, illetve az intézmény oktatási, valamint adminisztrációs folyamatainak a többnyelvűsítése is.

Ezen körülmények között – a hallgatók közötti verseny előző pontokban leírt következményeit is figyelembe véve – a jelentős számú ösztöndíjat biztosítani tudó egyetemek képesek a legjobb hallgatókat megszerezni. Az egyetemek ezen képessége a tandíj, az állami támogatás és az egyéb források révén javítható. Mindezek összegzéseként pedig elmondható, hogy a jelenség – a verseny általános jellemzőiből fakadóan – mind a teljesítmény, mind az innovációs képesség tekintetében pozitívan hathat a felsőoktatási intézményekre. A versenynek ugyanakkor a természetes szelekció is része, így a folyamat eredménye a gyengébben teljesítők kihullása is lehet. Minőségi szempontból persze ezt lehet pozitívumként értékelni, figyelembe véve azonban az országok és az intézmények kiinduló feltételeiben meglévő egyenlőtlenségeket, illetve a különböző felsőoktatási intézmények eltérő szerepét és esetleges sajátos lokális funkcióit, a szelekcióval, amiben nem feltétlenül a ténylegesen gyengébb minőséget produkálók hullanak ki, a helyi érdekek is súlyosan sérülhetnek. Utóbbinak pedig később negatív társadalmi és makrogazdasági következményei is lehetnek az érintett közösség számára.

Verseny a felsőoktatási intézmények között a forrásokért

Amennyiben az intézmények a felsőoktatás minőségi mutatói tekintetében is versenyképesek akarnak lenni, akkor nemcsak az oktatásban minél tehetségesebb – de nem feltétlen fizetőképes – hallgatókat, hanem minél több (kutatási és egyéb) forrást kell vonzaniuk (megjegyezve, hogy a megfelelő finanszírozási háttér biztosítása a kevésbé versenyképes intézmények számára is alapvető feltétel). Az egyes intézmények szintjén

természetesen – bizonyos keretek között – döntés kérdése, hogy milyen mértékben és milyen konkrét tevékenységi fókusszal kapcsolódnak be a regionális-globális munkamegosztásba (versenybe és kooperációba). Lehetséges út tehát – magyar példák is vannak erre –, hogy egy intézmény inkább a fizetőképes hallgatók képzésére és ezzel párhuzamosan kevésbé a kutatásra koncentrál. A hallgatók és az oktatók szempontjából is minőségi intézménynek ugyanakkor a kutatásban is kiválónak kell lennie, ezért a kutatási és egyéb forrásokhoz való hozzájutás szintén nélkülözhetetlen. Valamennyi szempont kapcsán érdemes azonban kiemelni, hogy ez a kutatási forrásokért és egyéb finanszírozási formákért (pl. vállalati megrendelések) folytatott verseny is immár – legalábbis az intézmények egy jelentős részénél – a nemzetközi térben folyik, ami egyrészt a lehetőségek spektrumát szélesíti, másrészt viszont élesebb versenyhelyzet elé állítja akár a nemzeti szintek legjobbjait is.

Verseny az intézmények között a rangsorokban elért jobb helyezésért

Az előző pontokban felvázolt versenyhelyzetekben az intézmények pozícióit javíthatja, ha a különböző felsőoktatási rangsorokban kedvező helyet foglalnak el, szignált küldve ezzel például a potenciális jelentkezőknek vagy a kutatások megrendelőinek. Persze a folyamat nem egyirányú, hiszen világos, hogy ha egy intézmény jobb teljesítményt nyújt a különböző területeken, az a rangsorokban elért helyezését is befolyásolhatja.

Minél szélesebb globális térben szeretne tehát versenyezni egy felsőoktatási intézmény, annál fontosabb számára a rangsorokban, pontosabban a tevékenységi fókusza szerint releváns rangsorban elfoglalt helye. Az intézménynek a tranzakciós költségek csökkentése érdekében mérlegelnie kell, hogy melyik rangsor követelményeit szeretné, illetve tudná minél magasabb szinten teljesíteni, milyen fejlesztéseket kell, illetve tud vállalni ezekhez, továbbá kiknek és hogyan kommunikálja az eredményeket. Tartalmi szempontból természetesen az sem utolsó szempont, hogy a rangsorokban való előrelépés ne „l'art pour l'art" történjen, hanem valós teljesítmény legyen mögötte – így bár kétségkívül beszélhetünk arról, hogy a rangsorbeli verseny egy létező jelenség, normatív szempontból az mondható kívánatosnak, hogy az abban elért jobb helyezés csak egy eszköz, s ne önmagában álló cél legyen.[9]

Verseny a felsőoktatási intézmények között a jobb dolgozókért

A felsőoktatási intézmények a küldetésük és víziójuk szempontjából értelmezett lehető legjobb hallgatók „megszerzése" mellett a releváns kompetenciákkal minél magasabb szinten rendelkező dolgozókért (oktatókért, kutatókért és az oktatást-kutatást kiszolgáló személyzetért) is a regionális-globális térben versenyeznek. Az alapvető jövedelmi és munkafeltételeket biztosító ráfordítások mellett jelentős tranzakciós költségek merülnek fel a versenynek eme dimenziójában is. Az alapvető marketingköltségek mellett ki kell emelni a nyelvtudással, a sajátos szervezési feladatokkal, utazással, lakhatással stb. kapcsolatos költségeket. Az előző fejezetben tárgyalt általános globális tranzakciósköltség-csökkenés mellett jelentkező speciálisköltség-többletek fedezésében fon-

tos lehet a költségek más szereplők (helyi és központi kormányzat, egyéb szervezet, közösség) általi átvállalása is. Mindazonáltal összességében a globalizáció előzőekben részletezett trendjei ezen a téren is a verseny élesedése irányába hatottak: ideértve a jó munkaerő „láthatóságának", a kapcsolatfelvételi költségeknek, illetve a nyelvhasználatnak a kérdését is (figyelembe véve az angol nyelv elterjedtségének, illetve a képzési programok „angolosításának" folyamatát). A különböző intézményesített lehetőségek (oktatói, kutatói pályázatok) pedig nemcsak a tranzakciós költségek csökkentésével, hanem az egyéb terhek finanszírozásával is segíthetik a folyamatot. Mindez pedig az oktatói és kutatói mobilitás fokozódásában, a felsőoktatási intézmények dolgozói nemzetiségi összetételének sokszínűbbé válásában öltött testet, ami jó szelekció esetén a minőségi javulásnak is jelentős teret adhat (jóllehet, mint azt a brain drain kapcsán érinteni fogjuk, ugyanez a másik oldalon érdemi veszteségként könyvelhető el).

Verseny a felsőoktatási intézmények dolgozói között a jobb munkahelyekért

A versenynek ez a dimenziója az előző pontban vázoltak tükre. A felsőoktatási intézmények és dolgozóik viszonya a regionális-globális térben csökkenő tranzakciós költségek melletti szabad(abb) mozgás miatt instabilabb lett. A dolgozók számára kitágult a tér, átláthatóbbak és elérhetőbbek lettek az alternatív munkavállalási lehetőségek. A legjobb dolgozók megtartása az intézmények számára így többletköltségekkel jár. A dolgozóknak pedig a kitágult mobilitási tér azt jelenti, hogy elvben azonos teljesítménnyel is jelentősen eltérő (jövedelmi és egyéb) haszonszerzési lehetőségek nyílnak meg. Ez az alacsonyabb juttatási potenciállal rendelkező felsőoktatási intézményeket (illetve gyakran egész országokat) tartósan hátrányos helyzetbe hozhatja (közepes fejlettség csapdája szervezeti szinten), vagy a legjobb dolgozók elvesztésével, vagy azok „erőn felüli díjazásával".

Verseny a felsőoktatási intézmények között a munkaadók „elismeréséért"

A végzettekkel kapcsolatos korábbi tapasztalatok alapján a munkaadóknak határozott véleményük lehet, s általában van is a felsőoktatási intézményekről, illetve azok diplomásairól.[10] Egészen odáig, hogy kifejezetten ragaszkodhatnak egy bizonyos intézményi kör diplomásaihoz. A regionális-globális mobilitás növekedése – az előző fejezetben tárgyalt tranzakciós költséget csökkentő tényezőknek köszönhetően – egyre nagyobb földrajzi térben teszi lehetővé, hogy diplomások és munkaadók egymásra találjanak. Ez pedig növeli a verseny lehetőségét. A felsőoktatási intézmény presztízse egy meghatározott munkaadói körben pozitív visszacsatolást okoz, hiszen ez javítja az esélyeket a jelentkezőkért folyó versenyben is. A munkaadók „elismerése" pedig megnyilvánulhat a jobb foglalkoztatási arányban, kedvezőbb bérezésben, egyéb munkafeltételekben, de az intézményekkel kialakított tartós, koncepcionális és gyakorlati vagy anyagi előnyökkel szintén járó kapcsolatokban is (közös oktatási-kutatási projektek, ösztöndíjak stb.). Egy intézmény végzettjeinek a regionális-globális térben megnyilvánuló versenyképessége pedig számos járulékos előnnyel jár (pl. alumni), ami ugyancsak pozitív visszacsatolásként javítja az intézmény fejlesztési lehetőségeit.

Verseny a végzett hallgatók között a jobb munkahelyekért

A diplomások ma már a nemzetközi térben versenyeznek a magasabb béreket jelentő jobb munkahelyekért. Ez – a migrációs irodalomban alaposan tárgyalt téma (Golovics, 2019b) – esetünkben azt jelenti, hogy egyrészt a lehetőségek, másrészt a versenytársak száma is megnövekedett. Egy diplomás esélyeit növeli, ha jobb az intézményének presztízse, mint versenytársaié, ha hatékonyan tudja prezentálni kompetenciáit, ha az országa kellően áttekinthető képesítési rendszerrel rendelkezik, és működnek a (tranzakciós) költségek egy részét átvállaló, migrációt menedzselő intézmények. A külföldi munkavállalás mobilitási költségeinek csökkenése növeli a versenyben történő részvétel esélyét, ugyanakkor ezek a költségek még így is jelentősek lehetnek a munkavállaló számára, és ezekkel kell szembeállítani a migráció többlethozamát. A jobb munkahelyekért folyó versenyben a felsőoktatási intézmény és végzettjei partnerek, együttműködésük a versenyben akár jelentős tranzakciósköltség-csökkenéssel is járhat. Nem feledhetjük azonban, hogy a jobb munkahelyekért folyó versenyben – amint azt a következő pontban a másik oldal szempontjából kifejtjük – egy ország legkiválóbb végzettjeinek (potenciális munkavállalóinak) nem jelentéktelen részét elveszítheti, aminek velejárója a képzésre fordított közösségi források meg nem térülése is (Golovics, 2019a).

Verseny a munkaadók és az országok között a jobb végzett hallgatókért (brain drain)

Az előző ponttal együtt értelmezve, a munkaadók és a munkavállalók is kölcsönösen keresik egymást. Az adminisztratív korlátok lebontása és a tranzakciós költségek csökkenése lehetővé teszi és felgyorsítja azt a folyamatot, amelynek során a legjobb munkaadók és a legjobb végzett hallgatók (de akár itt említhetjük a korábban már tárgyalt oktató-kutató réteget is) egymásra találhatnak. Mindez azt is jelenti, hogy a gyengébb, kevésbé versenyképes munkaadók és hallgatók „összepárosítása" is megvalósul. Ez a folyamat az országokra kivetítve képes fenntartani a közöttük meglévő versenyképességi és fejlettségbeli különbséget, sőt további divergenciához vezethet. Ez a brain drain folyamat legfőbb negatív következménye,[11] és az egyik legnagyobb kihívás a felzárkózni kívánó országok, így Magyarország számára is.

Kooperáció a regionális és globális térben

Bár az előzőekben a felsőoktatási rendszer stakeholdereinek a nemzetközi térben történő versengésére helyeztük a hangsúlyt, a kooperáció legalább ilyen fontos eleme a piacgazdaság működésének.[12] Nem utolsósorban azért, mert „a nap végén" az előzőekben felvázolt versenyhelyzetek is rendre együttműködéssel végződnek: például a felsőoktatási intézmény és a felvételt nyerő hallgató között, a munkáltató és a diplomás között, de az is megeshet, hogy egyetemi hallgatóként a korábban egymással versengő jelentkezők kooperálnak egymással a tanulmányaik alatt. Ezek részletes tárgyalásától terjedelmi okokból jelen tanulmányban eltekintünk. Azt ugyanakkor hangsúlyozzuk,

hogy a globalizáció korábban tárgyalt folyamatai ezen együttműködési pontokon is érdemben hozzájárultak a tranzakciós költségek csökkenéséhez. Egyszerűen fogalmazva, nemcsak a verseny vált súrlódásmentesebbé, hanem az együttműködés is. Ennek következtében pedig jelentős kooperációs hálózatok alakultak ki a nemzetközi térben a felsőoktatás szférájában is (gondolhatunk itt például a globális intézményközi kutatási együttműködésekre, de akár a különböző hallgatói szerveződések hálózatára is).

Összefoglalás, kitekintés

Tanulmányunkban a felsőoktatás és a globalizáció kapcsolatát tekintettük át, s ebben fókuszpontunkat a tranzakciós költségek adták. Bár bizonyos esetekben a globalizáció együtt járhatott a tranzakciós költségek emelkedésével, a folyamatban mégis utóbbiak csökkenése volt a domináns ok és okozati oldalról egyaránt. Áttekintettük, hogy ennek manifesztációival a felsőoktatásban is találkozhatunk: egyrészt az általános – többnyire az IKT-fejlődés vezérelte – globalizációs folyamatoknak, másrészt pedig a globális és regionális nemzetközi struktúráknak, intézményi kereteknek a kiépülése révén. Mindez pedig a felsőoktatás stakeholdereinek az életére, illetve működésére is érdemi hatást gyakorolt: a globalizáció okozta spektrumszélesedéssel s az ezzel párhuzamos tranzakciósköltség-csökkenéssel a szereplők közötti interakciók is egy új dimenzióba kerültek. A tanulmányban részletezett folyamatok révén súrlódásmentesebbé vált a szereplők közötti verseny, s a nagyobb számosságú érintett jelenléte révén élesebbé is vált. Ez pedig, mint azt bemutattuk, gyakorlatilag a felsőoktatás valamennyi szereplője számára érezteti a hatását, ami egyfelől új lehetőségeket nyit az érintettek számára, de nem elhanyagolható kihívások elé is állíthatja őket. Az ezekre adott reakciók pedig mind egyéni, mind intézményi, mind pedig nemzeti szinten meghatározhatják a jövőbeli fejlődés trendjeit és lehetőségeit.

A verseny mellett utaltunk a kooperáció jelenlétére, lehetőségére és szükségszerűségére is. A kooperáció összefüggését a tranzakciós és transzformációs költségekkel egy további tanulmányban látjuk célszerűnek és lehetségesnek kifejteni. Hasonlóképpen fontosnak tartjuk, hogy a tanulmányunkban bemutatott versenydimenziók működésének és hatásainak – különösen a jelzett negatív hatásoknak – a nemzeti, regionális és globális intézményi kezelése is vizsgálat tárgyát képezze a jövőben, különös tekintettel hazánk sikeres felzárkózására.

Jegyzetek

[1] A Covid–19-válság kényszer szülte, de sikeres kísérleti eredménye annak bizonyítása például, hogy mekkora lehetőségek vannak az oktatás „határtalanná" válásában.

[2] A magyar rendszerben a felsőoktatási szakképzés az 5., az alapképzés a 6., a mesterképzés a 7., a doktori (PhD/DLA) képzés a 8. szintű kimenettel zárul.

[3] Rendre: Academic Ranking of World Universities (Sanghai ranking), Times Higher Education Rankings, Quacquarelli Symonds World University Rankings.

[4] Az sem mellékes kérdés, hogy mely aktorok viselik a tranzakciós költségeket, nevezetesen, mi és menynyiben hárul a versenyző aktorokra, és terhelődik, terhelhető más szereplőkre. Megemlíthetjük itt a

politikai tranzakciós költség fogalmát, amely alatt Furubotn és Richter (2005) nyomán a társadalmi és politikai intézmények létrehozásának és működtetésének a költségeit értjük. Ezek megjelenésekor egy szélesebb – témánk esetében – nemzeti, regionális globális közösség mint társadalmi költséget viseli az egyébként könnyítést célzó intézmények létrehozásának és fenntartásának terheit. Példaként utalunk a képesítési keretrendszerek megalkotására és azok működtetésére, fejlesztésére, karbantartására, ami a versenyző aktorok számára jelentős költségmegtakarítással jár ugyan, de az adminisztrációban (kormányzati vagy felsőoktatási intézményi) dolgozók számára érdemi teherként jelentkezik.

[5] Példaként említhető, hogy a magyar fiatalok is növekvő mértékben döntenek a külföldi továbbtanulás mellett (bővebben lásd Golovics, 2018).

[6] A döntést támogató információk tekintetében említhetők továbbá az EFT-ben már általánosnak mondható pályakövetési rendszerek is. A magyar pályakövetési rendszer (DPR) előzményei a kétezres évek elejére nyúlnak vissza, amikor Fiatal Diplomások Életpálya Vizsgálata (FIDÉV) néven már országos pályakövetési vizsgálatok történtek.

[7] A felsőoktatás költségtípusairól, illetve a költségmegosztás kérdéséről bővebben lásd Veres, 2012.

[8] Az Európai Unióban a tagállamok állampolgárai azonos feltételek mellett vehetnek részt egy másik tagállam felsőoktatási intézményének képzésében, mint a fogadó állam állampolgárai (az azonos feltételek azonban jelenleg még nem terjednek ki kötelező jelleggel a szociális juttatásokra).

[9] A *Felsőoktatási Műhely* 2009/4. számának kiemelt témája volt a felsőoktatási rangsorok kérdése, az ott megjelent tanulmányok pedig a rangsorokról folyó vitákra is kitérnek.

[10] Effajta vélekedésekről ad képet Cserepes et al., 2008.

[11] Bár a szakirodalom beszél az agyelszívás pozitív következményeiről is, a különböző érvek érvényességének és erősségének kérdését napjainkban is éles szakmai vita övezi (bővebben lásd Golovics, 2019a; Schiff, 2018).

[12] Sőt a két magatartásforma egyszerre történő jelenléte is szerves része napjaink gazdaságának (bővebben lásd Hámori, 2013).

Felhasznált irodalom

Crystal, David (2012): *English As a Global Language.* Cambridge University Press, Cambridge.

Cserepes Tünde – Czibik Ágnes – Gyűrű Orsolya – Makó Ágnes (2008): *Diplomás pályakezdők és felsőoktatási intézmények vállalati szemszögből, 2008. Várható munkaerő-kereslet – 3200 magyarországi cég körében végzett felmérés fontosabb eredményei.* MKIK Gazdaság- és Vállalkozáselemző Intézet, Budapest, https://gvi.hu/files/researches/120/diploma_munkaeropiac_2008_tanulmany_081204_.pdf (Letöltés: 2020. július 7.).

Deli-Gray Zsuzsa – Árva László – Gray, Michael (2010): Globalizáció a felsőoktatásban – szervezeti és marketingkövetkezmények. *Marketing & Menedzsment,* 44. évf., 3. sz., 4–13.

Eurostat (2019a): *Foreign language learning statistics.* https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Foreign_language_learning_statistics (Letöltés: 2020. január 14.).

Eurostat (2019b): *Foreign language skills statistics.* https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Foreign_language_skills_statistics (Letöltés: 2020. január 14.).

Furubotn, Eirik G. – Richter, Rudolf (2005): *Institutions and Economic Theory. The Contribution of the New Institutional Economics.* University of Michigan Press, Ann Arbor, https://doi.org/10.3998/mpub.6715.

Gervai Pál – Trautmann László (2014): A felsőoktatás a globalizáció új korszakában. *Létünk,* 9. évf., 3. sz., 42–65.

Gilpin, Robert (2004): *Nemzetközi politikai gazdaságtan.* Budapest Centre for International Political Economy, Budapest.

Golovics József (2018): Elvándorlás a felsőoktatás szemszögéből. Helyzetkép és kormányzati válasz. In: Kováts Gergely – Temesi József (szerk.): *A magyar felsőoktatás egy évtizede 2008–2017.* BCE NFKK, Budapest, 171–182.

Golovics, József (2019a): Addressing the EU's East-West Brain Drain: Why a Tax Solution Would Be in Vain. *New Perspectives,* Vol. 27, No. 2, 63–85, https://doi.org/10.1177/2336825x1902700204.

Golovics József (2019b): A nemzetközi migráció mozgatórugói: elmélet és empíria. Áttekintés. *Demográfia,* 62. évf., 1. sz., 95–141, https://doi.org/10.21543/dem.62.1.3.

Hámori Balázs (2013): *Új szereplők és magatartásformák az átalakuló tranzakciós térben*. MTA Doktori értekezés, Budapest.

Hrubos Ildikó (2014): Verseny – értékelés – rangsorok. *Educatio,* 23. évf., 4. sz., 541–549.

Hrubos Ildikó (2018): Az Európai Felsőoktatási Térség kiépítésének második évtizede. In: Kováts Gergely – Temesi József (szerk.): *A magyar felsőoktatás egy évtizede 2008–2017.* BCE NFKK, Budapest, 39–45.

Hummels, David (2007): Transportation Costs and International Trade in the Second Era of Globalization. *Journal of Economic Perspectives,* Vol. 21, No. 3, 131–154, https://doi.org/10.1257/jep.21.3.131.

North, Douglass C. (2010): *Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény.* Helikon Kiadó, Budapest.

Rohonczi Edit (2012): Nemzetköziesedés és versenyképesség a felsőoktatásban. *Gazdaság és Társadalom,* 4. évf., 3–4. sz., 52–69.

Schiff, Maurice (2018): Beneficial Brain Drain and Non-Migrants' Welfare. *IZA Discussion Paper,* No. 1148, http://ftp.iza.org/dp11483.pdf.

Székely-Doby András (2007): A gazdasági rendszerek és a globalizáció. In: Szabó Katalin (szerk.): *Összehasonlító gazdaságtan.* Aula Kiadó, Budapest, 283–310.

Szentes Tamás (2002): A világgazdaság az ezredforduló elején. In: Blahó András (szerk.): *Világgazdaságtan 2. Globális fejlődés, gazdaságdiplomácia.* Aula Kiadó, Budapest, 23–142.

Temesi József (2018): Kelet-közép-európai egyetemek a nemzetközi rangsorokban. In: Kováts Gergely – Temesi József (szerk.): *A magyar felsőoktatás egy évtizede 2008–2017.* BCE NFKK, Budapest, 46–59.

Vaira, Massimiliano (2004): Globalization and Higher Education Organizational Change: A Framework for Analysis. *Higher Education,* Vol. 48, No. 4, 483–510, https://doi.org/10.1023/b:high.0000046711.31908.e5.

Veres Pál (2010): A felsőoktatás kihívásai és válaszai az új évezredben. *Iskolakultúra,* 20. évf., 5–6. sz., 171–203.

Veres Pál (2012): A költség-haszon elv értelmezhetősége a hazai felsőoktatás finanszírozásában. *Polgári Szemle,* 8. évf., 1–2. sz., 100–122.

Veres Pál (2015): A képesítési keretrendszer lényege és lehetséges hatásai a felsőoktatásban. In: Temesvári Zsolt (szerk.): *Kandó a tudomány hajóján. XXX. Kandó Konferencia 2014.* Óbudai Egyetem, Kandó Kálmán Villamosmérnöki Kar, Budapest.

Williamson, Oliver E. (1985): *The Economic Institutions of Capitalism. Firms, Market, Relational Contracting.* The Free Press, New York.

The World Bank (2019): *Air Transport, Passengers Carried.* https://data.worldbank.org/indicator/IS.AIR.PSGR (Letöltés: 2020. január 20.).

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 200–213., DOI: 10.24307/psz.2020.1014

Bertalan Péter – Mészáros Virág

A minőség és érték dimenziói a felsőoktatásban

Dimensions of Quality and Value of Higher Education

Összefoglalás

Írásunk fő célja, hogy megvizsgáljuk, milyen értékek határozzák meg napjaink nevelési-oktatási paradigmáit, illetve a felsőoktatás minőségét. Célunk, hogy közelebb kerüljünk korunk felsőoktatási minőségének, hozzáadott értékének konceptualizálásához. Gondolatainkat a korunk felsőoktatásának minőségi dimenzióit sűrítő panorámaképből indítva, visszakanyarodunk számunkra meghatározó korok értékrendjeinek alakulásához, mellyel a nevelésre, oktatásra alapvetően ható értékszemléletek, értékrendek történeti változásaira szeretnénk fókuszálni. Ezt követően arra a szociológiai folyamatra koncentrálunk, melyben a társadalmi, történeti és kultúrháttér összekapcsolódott az egyéni érdekekkel, s így közelítjük meg az érték fogalmi meghatározásait. Ezt követően a konceptualizálás és felfedezés további lépései a felsőoktatás társadalmi értékéhez, majd az értékszocializációban betöltött szerepéhez vezetnek.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok:
Kulcsszavak: felsőoktatás, minőség, mester és tanítvány viszony

Summary

The main purpose of this paper is to examine the values defining today's paradigms of the quality of higher education. In order to have a closer look at the main crite-

Dr. habil. Bertalan Péter egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, tudományos főmunkatárs, Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár, Mészáros Virág PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom" Neveléstudományi Doktori Iskola.

ria of quality in the globally commodified and standardized mass higher education of our age, it is essential to clarify the underlying values. After a panoramic view of quality in today's higher education, a historical retrospection is made to examine some historical shifts in the aspects and priority orders of values basically affecting education. Then focus is shifted to process of linking the sociological, historical and cultural background to personal interest, in order to approach the various definitions given for value. The concluding thoughts of the study tackle the social value in higher education and its role in value socialization. The findings enable us to have a closer view leading to the conceptualisation of the quality and added value in current higher education.

Journal of Economic Literature (JEL) codes:
Keywords:

„Az oktatás nem a törvényhozás csarnokaiban vagy a politikusok ékesszóló beszédeiben zajlik, hanem a tanulók és a tanárok között az iskolákban.
Ha valaki tanár, tanulói számára ő maga a rendszer.
Ha valaki iskolaigazgató, a közössége számára ő maga a rendszer.
Ha valaki törvényalkotó, az általa irányított iskolák számára ő maga a rendszer."
Ken Robinson

Jelen írásunk fő motivációját, személyes bevonódásunk fő okát a felsőoktatás minőségére, hozzáadott értékére fókuszáló kutatásunkhoz való szoros kapcsolódási háló jelenti. Nem tartjuk lehetségesnek meghatározni a felsőoktatás hozzáadott értékének modelljét anélkül, hogy a minőség és az érték alapösszefüggéseit, ezek társadalmi, oktatási-felsőoktatási lenyomatait és változóit megvizsgáljuk. A minőség és az érték dimenzióinak feltárása ad lehetőséget arra is, hogy szemügyre vegyük az oktatási rendszer mint a modern társadalom egyik legnagyobb hálózata értékszocializációban betöltött potenciálját.

A modern társadalomban a felsőoktatás számos funkciója azonosítható (Halász, 2012), a középpontban azonban elvitathatatlanul az oktatás, illetve – annak a kutatással való egyensúlyára épülő – tudásátadás áll. S bár számos érdekelt fél azonosítható a felsőoktatási térben, az oktatás, a tanulás-tanítás az „universitas" nélkülözhetetlen két szereplője, a mester és a tanítvány között zajlik. Annak megközelítésére, hogy a globalizáció és a tömegesedés által kommodifikált és szabványosított (Wallerstein, 1999; Barakonyi, 2009) felsőoktatási keretrendszerben melyek a minőségi oktatás fő ismérvei, le kell fúrnunk az értékek világába.

A felsőoktatás ezerarcú minősége

A közelmúlt évtizedeinek felsőoktatását megújulásra késztető kihívások jól érzékelhetően keltették életre a felsőoktatás minőségi aspektusát, illetve az ehhez kötődő for-

mális minőségbiztosítási rendszerek kifejlesztése iránti igényt (Santiago P. et al., 2008; Halász, 2013; Németh, 2013; Kozma–Rébay, 2006; Hrubos, 2004; Dill, 2007; 2018; Pusztai et al., 2016; Ntshoe–Letseka, 2010; Ghinea et al., 2017). Kozma Tamás (2004) a felsőoktatást befolyásoló fő trendekként a felsőoktatás diverzifikációját, privatizációját és virtualizációját azonosította, mely trendek középpontba helyezték a kiválóságot, hiszen veszélyeztetik és egyben próbára is teszik azt (Loughran, 2013). A felsőoktatási intézményeknek biztosított nagyobb önállóság, nagyobb felelősséggel és az elszámoltathatóság követelményével párosulva, minőségi és hatékony működést követel (Barakonyi, 2004). A klasszikus egyetemi ethosz 20. század végére kialakult válságát a tömegesedés és a felgyorsult technológiai fejlődés olyan ellentétek felerősítésével mélyítette, mint például a tudás egyetemessége versus erőteljes specializáció (Barakonyi, 2004), a tömegoktatásban „leláncolt" oktatók versus az ipari gyakorlati világot ismerő szakemberek, vagy a „tömegtermelés" versus mester-tanítvány viszony. Polónyi (2008) megfogalmazása szerint a felsőoktatás minősége már nem egyenlő a „humboldti idők" oktatói minőségével, a tudományosság mellé az állami szabályozások és a piaci bevételek „erőtere" társul. Az intézményi sokszínűség, befogadás, méltányosság (Varga, 2015) szintén elvárt minőségi jellemző, ahogy a már említett elszámoltathatóság és a menedzsmentszemlélet is (Kozma–Juhász, 2008; Barakonyi, 2004). Tomlinson (2017) a felsőoktatás mint szolgáltatás és áru tranzakciószerű értékét a piacosított felsőoktatás kontextusában vizsgálva kiáll a fogyasztói társadalom nézőpontjából történő „value for money" értékmegközelítés ellen; álláspontja szerint a fogyasztói szemlélet csökkenti a hallgatói tanulási elkötelezettséget, a kognitív erőfeszítést. Ghinea és társai (2017) szerint a minőség a diverzitás és a standardizáció egyensúlyán múlik.

A felsőoktatás minőségének a szakirodalomban gyakori megközelítési módja a tanulás-tanítás minőségének aspektusa (Halász, 2012; Hrubos, 2008; Barakonyi, 2004). Dill (2007) megfogalmazza, hogy a felsőoktatás minőségét egyre meghatározóbb módon jelenítik meg a hallgatók tanulási eredményei, azok a speciális képességek és készségek, az a tudásszint, melyet a hallgató egy bizonyos képzési program elvégzésével sajátít el. Bár a kompetenciamérések PISA-eredményei a közoktatásban relevánsak, mégis fontosnak ítéljük Lannert Judit (2015) gondolatait, mely szerint a hatékony, eredményes és méltányos kritériumoknak együtt kell teljesülniük minőségi oktatás esetén. Ennek felsőoktatási metamorfózisa az Inclusive Excellence (inkluzív kiválóság), mely a sokszínűség, méltányosság, befogadás, kiválóság mint négy alappillér tartalmi egybefonódását jeleníti meg (Varga, 2015). Tomlinson (2017) szót emel a tanítás minőségének fejlesztéséért és a hallgatói élmények növeléséért, valamint fontosnak látja az oktatás és a kutatás egyensúlyát, ugyanakkor nagy bírálója a hallgató mint fogyasztó magatartásnak. Brandenburg és Wilson (2013), Loughran (2013), Arató és társai (2011) a hallgatói bevonás és a reflexió fontosságát hangsúlyozzák. Loughran (2013) szerint a tanításnak hallgatói tapasztalatokra kell épülnie. A tanítás mint tudományos tevékenység a felsőoktatás krédója kell hogy legyen. A hallgató hangját meghallani és meghallgatni, és erre reflektálva tőle és vele tanulva tanítani – ez a hitvallása.

A minőség lényegének megértésében jó rendezőelv a modern minőségügy értelmezési keretrendszere, mely a középpontjában álló igénykielégítési folyamat minőségét

értelmezi. A minőség a fogyasztásban érdekeltek (stakeholderek) – értékrendje bázisára épülő – értékítélete arról, hogy igényeik kielégítése által mennyi értéket kapnak. Így a minőség az igénykielégítési folyamat révén átadott érték (Veress et al., 2010). Mindezt felsőoktatási kontextusba helyezve, a felsőoktatás mint szolgáltatási folyamat minősége a felsőoktatási folyamat során átadott – a stakeholderek értékítéletén alapuló – érték, mely (átemelve Veress et al., 2010 meghatározását) szűk értelemben véve a stakeholderek „egyéni" nyeresége, mint például a végzett hallgató által megszerzett munkaerőpiaci pozíció és jövedelem, vagy a munkaadónak a könnyen beilleszthető, hatékony munkaerő által termelt nyereség; tág értelemben azonban a felsőoktatás társadalmi értéke. A fenti gondolatmenetből további két gondolat adódik:

– Számos tényező befolyásolja a felsőoktatás, illetve egy adott intézmény minőségét; a modern felsőoktatásban a minőség ezerarcú. Ugyanakkor elmondható, hogy nincs kialakult társadalmi konszenzus a felsőoktatás minőségének, hozzáadott értékének meghatározásáról; az értékelők/stakeholderek a saját alrendszerük szempontjai szerint értékelnek. Ehhez hozzátéve korunk pluralizált értékkészletét vagy a nemzeti politikumnak számító oktatási rendszerek versenyképességi és innovációs potenciálját, nagyon összetett kép tárul elénk.

– A felsőoktatás társadalmi értékét a felsőoktatási folyamat során átadott érték, azaz a felsőoktatás hozzáadott értéke, vagyis a felsőoktatás minősége képviseli. Egyszerűbben fogalmazva: annyiban nyilvánítható egy felsőoktatás kiválónak, amilyen mértékben a folyamatai során átadott értékkel társadalmi értéket állít elő. Vagyis a felsőoktatás minősége a fenntartható társadalmi fejlődés szempontjából kiemelten fontos terület, s ezáltal a bonyolult összefüggésekkel bíró felsőoktatási rendszerben a minőség értelmezésének tisztázása alapvető közös érdek (Hrubos, 2014).

Az érték dimenziói

Ahhoz, hogy eljussunk a felsőoktatás társadalmi értékének és az értékszocializációban betöltött szerepének megvitatásához, elsőként az érték fogalmát, meghatározó korok értékkészletét vizsgáljuk meg. Ehhez az utazáshoz Németh András (2004) *Az ember és „világainak" változásai* című írását használjuk iránytűként és térképként. A minőségtől nem elválasztható érték definíciójának, természetének a meghatározásához elsőként történetiségében szeretnénk felvillantani az értékértelmezések egyes korszakait és irányvonalait; semmiféleképp nem részleteiben, inkább értelmezésünk szerinti fő mérföldkövenként, ráadásul jelenlegi szubjektív intuíciónk által válogatva azokat, tehát nem a teljességre törekedve.

Az archaikus közösségek szakralitás és közösségi „együttmozgás" által meghatározott világát az ókorban megjelenő szellemi-testi dualitástudat, a lelkiismerete révén erényes ember, valamint az erkölcsi közösség (polisz) eszméjével tágítja. Az egyén értékét leginkább közösségi hasznával azonosítják. Démokritosz szerint az ember alapvetően a jóra, hasznosra, az élvezetesre törekszik, azonban ezt nem általános érvénnyel teszi, hanem egyéni szükségleteire alapozza. Innen indult ki az ókori gondolkodók, filozófusok az általános értékelmélet (axiológia) kialakulásához vezető, értékelméleti

véleményformálásának sorozata, ahol meghatározók Arisztotelész munkásságának értékelméleti vonatkozásai. Arisztotelész szerint az egyetemes érvényű, legfőbb jó, amit mindenki önmagáért keres, de más utakon talál meg: a boldogság. „…a boldogság tökéletes és önmagában elégséges valami, s egyben minden cselekvésnek a végcélja" (Arisztotelész, 1987:16). A boldogság elemeiként említi az erényt, az okosságot, a gyönyört, a bölcsességet és a külső javakat. Úgy véli, hogy a boldogság lényegének megtalálásához az „ember" munkáját kell megérteni. Az pedig az élet, a lélek értelmes tevékenysége és cselekvése. *Nikomakhoszi etiká*jában kifejti, hogy az erényt kell a középpontba helyezni, mert ez a boldogsághoz vezető tökéletes lelki tevékenység. Ugyanakkor úgy véli, hogy az erény – mely fajtája szerint lehet észbeli vagy erkölcsi – nem velünk született, neveléssel inkorporálható. Vagyis a szocializáció, a nevelés döntő fontosságú az erények elsajátításában, azaz a boldogsághoz vezető út „tanulható".

Anélkül, hogy túlságosan sokáig elidőznénk Arisztotelész értékelméletének magával ragadó világában, szükségesnek tartok néhány erényt megnevezni. Ilyen például a bátorság, mértékletesség, nemes lelkű adakozás, áldozatkészség, nemes becsvágy, igazságosság. Szembetűnő, hogy örök érvényű értékekről van szó. Vegyük górcső alá az oktatási vonatkozásban alapértéknek számító igazságosságot. Arisztotelész szerint, aki igazságos, az „törvényszerető és egyenlőséget kedvelő". A méltányosság pedig az igazságosság felett álló erény, mert a törvények szerinti igazságos dolgokat kiegyenlíti, azaz az általánosításából eredő hibákat kezeli. A *Nagy etiká*ban olvashatjuk, hogy méltányos az, aki az egyéni helyzetekhez illesztve enyhíteni igyekszik a törvényekkel szabályozott dolgokat. Ez a törvényhozó szándékával megegyező eltérést jelent az általánostól eltérő egyedi esetekben, valamint megértő gondolkodást feltételez; tulajdonképpen a törvényhozó helyett reagál, és „testre szabja" a törvényben foglalt igazságosságot. (Egy későbbi kutatás kiváló témája lehetne, hogy ez miként tud megvalósulni a magyar felsőoktatás jogi környezetében.)

Az ókori világkép teljességét, harmóniáját és szépségét a kora középkor az eredendő bűntől való megszabadulás oltárán áldozza fel. Középpontba a megváltás kerül, a legfőbb erény a keresztény hűség, a keresztény elvárásokhoz való alázatos igazodás, melyhez természetes vágyakról, egyéni identitásról lemondva lehet eljutni. Ugyanakkor a korra jellemző antikvitáshoz fordulás a tudományos munka bölcsőjét ringatja. A keresztény közösséghez való tartozással „tipizáló individualitás" (Németh–Pukánszky, 2004:28) világában a túlvilágra való felkészülés a meghatározó motívum. A 13. századi céhek és lovagok társadalmában is él a kollektív képviselet, ugyanakkor megjelennek az egyén szabad személyiségének a hívószavai. Az örökös harc, küzdelem, kegyetlenség, a halált megvető bátorság alapértékekké válnak, a keresztény küldetéssel ellentétes értékskálákat aktivizálva. Dante *Isteni színjáték*a tökéletes rendszerképet nyújt a középkor ellentmondásos világáról, ahol az antikvitás, a kereszténység és a világi gyarapodás értékrendszerei találkoznak.

A középkori világkép jelentős változását magával hozó reneszánsz történelmi, művészettörténeti korként és civilizációs stílusként is meghatározóan új világfelfogást és emberképet fogalmazott meg. A holland művészettörténész, Johan Huizinga által találóan „hullámverésnek" szemléltetett eszmeáramlat (Pukánszky–Németh, 1996) hátrahagyja a középkor közösségi érdekérvényesítést társadalmasító szemléletét, és az

egyéniség kerül a központba. Az önálló és sokoldalúan képzett embereszmény a „studia humanitatis" tantárgykörét és a görög, latin műveltséget elsajátító, a természettudományok iránt érdeklődő, mindemellett testi gyakorlatokban is jártas, kellemes társas lény, az „uomo universale", aki maga is alkot. A szépség, a külcsín, a forma és „az alaki tökéletesség becsülete uralkodik" (Fináczy, 2004), sokak szemében visszatetszést keltve. A Gutenberg nevéhez köthető könyvnyomtatás elhozza az olvasás személyes élményét, mellyel kitágulnak az ismeretszerzés és művelődés addig jellemzően közös és hangos olvasáshoz kötött lehetőségei. A műveltség révén elérhetővé válnak a középkorban a klérus által uralt közszolgálati pozíciók, a világi életutak kitágulnak. Ugyanakkor a műveltség gyakorlati haszna mellett személyiségfejlesztő szerepének is nagy jelentőséget tanúsított a reneszánsz ember. A humanizmus így egyben „kulturális és pedagógiai programként is értelmezhető" (Mészáros et al., 2000:62), mely azonban kizárólag a főúri körökben fejthette ki a hatását.

Az eredendő bűn paradigmarendszere átadja a helyét az emberi intellektus és spiritualitás felemelkedésének, a sokoldalú individualitásnak, mely kibontakozó értékpluralizmusban megjelenik a későbbi korszakok folyamán nagy befolyást szerző hasznosság is. A fejedelmi udvarok illemtana megköveteli az önuralmat és az önfegyelmet, újfajta erkölcsi értékrend bontakozik ki, mely a racionalitáson, megfontoltságon, számításon, gazdaságosságon, haszonelvűségen, körültekintésen alapul. Machiavelli *A fejedelem* című művében „mértéktartó, körültekintő és emberséges" erényeket sorol fel a kötelező uralkodói értékkészletként. Ugyanakkor kifejti, hogy nem feltétlenül kell ezekkel az erényekkel bírnia, de úgy kell tennie és tevékenykednie a fejedelemnek, mintha rendelkezne ezen erények mindegyikével. „Sőt, azt merészelem állítani, hogy ha mind meg is volnának benne, és hogyha mindig figyelembe is venné őket, ez ártalmas volna, márpedig látszatuk hasznos lehet; kegyesnek, hűségesnek, emberségesnek, őszintének, vallásosnak kell látszani, és annak lenni; de lélekben mindig elkészülni az ellenkezőjére, hogy ha a szükség úgy kívánja, aszerint tudjon cselekedni. Meg kell értenie, hogy a fejedelem, kiváltképp az új fejedelem, nem tudja mindig azt tenni, amiért az embereket jónak szokták tartani; részben az állam megtartásának szándékától vezetve, gyakorta kénytelen a hit, könyörületesség, emberiesség és vallás ellen cselekedni. Aszerint kell tehát cselekednie, ahogy a szél fúj, ahogy a szerencse változásai parancsolják, s amint már mondottam, nemcsak a jót kell szem előtt tartania, hanem a rosszat is meg kell tennie, ha a szükség úgy kívánja" (Machiavelli, é. n.). Érdekes vonulat ez: egyéni célok és sikerek érdekében felmutatott látszaterények kirakata, mely egyrészről ezen alapértékek „tömegpszichózisra" képes erejéről és a hatalom megtartásának érdekében az ezzel való visszaélés intézményesítéséről szól.

A reformáció időszakában az ismét előtérbe kerülő hit mellett a korai kapitalizmusnak kedvező kálvinista munkakultusz és a világi aszkétizmus is megjelenik, ami a polgári erkölcsrendszer alapjaként szolgál: puritán életvitel, józan mértéktartás, becsületesség és kiszámíthatóság, valamint a vagyon folyamatos gyarapítása. Az állam iskolai térnyerése jól példázza az egyház egyeduralmának megtörését.

A 17. században Francis Bacon tanai révén útjára induló empirizmus a szekularizáció kiteljesedével, a Descartes által „önmagát definiáló létező" (Németh–Pukánszky,

2004:48) megjelenésével, majd Newton tisztán anyagi természetű törvényekre épülő világképével az individualizáció, a világ és az ember egyéni tapasztalatokon alapuló értelmezésének szolgálatában áll. A saját értékét felfedező ember számára az idő egyre inkább kezd pénzzé válni. Az abszolutista uralkodói udvar etikettje már a modern civilizált viselkedés – nyílt harcoktól mentes, inkább az intrikára és az érzelmeket elrejtő megfontoltságra, tervezésre építő – szabályaira épül. A korszak tudományos megközelítéseiben a spirituális jelleg meggyöngül, a világmindenség anyagi kölcsönhatások rendszereként jelenik meg.

A felvilágosodás magával hozza az értelem, szellemi szabadság és a kritikai bátorság értékeket fókuszba helyező, modern európai értelmiség megszületését. Az individuum és az állam kapcsolata új értelmezésekben lát napvilágot. A középkorra jellemző állandó harc és küzdelem helyett Thomas Hobbes *Leviatán* című munkájában a békét biztosító társadalmi szerződés fontosságát hangsúlyozza. Az alattvalói akaratot képviselő, békét garantáló hatalom kialakítása érdekében az egyénnek bizonyos alapjogokról le kell mondani. Az emberi természet állami működésbe implementálásáról egymásnak ellentmondó világképek születtek, John Locke hisz az emberi természet alapját adó szenvedélyben, amelynek helyes mederbe terelése állami feladat. *Tabula rasa* elmélete kiemeli az értékszocializáció jelentőségét. A szabadság elsőbbrendűsége mellett a munkával szerzett tulajdont emeli az alapértékek sorába – a tulajdonlás így a legfontosabb emberi joggá válik. David Hume ellentmond Locke-nak, szerinte szorosabbra kell fogni a gyeplőt, és a szenvedély helyett az emberi természethez közelebb álló szokásokra kell alapozni az irányítást. A világról alkotott észlelések rendszerbe foglalását az ösztönök, a lélektani habitus befolyásolja.

Jean-Jacques Rousseau szerint a társadalmi lét minden formája jogtalan, az az ember alapvető szabadságát sérti. A felvilágosodás fejlődésképét elveti, az anyagi boldogulásra törekvés nem a teljes boldogsághoz, hanem a differenciálódáshoz és a kölcsönös függőség társadalmához vezet. A rousseau-i erkölcsiség igazi forrása a szabadság, a polgári állapotba lépés legnagyobb eredménye az, hogy az ember erkölcsi lénnyé válik, a közjó az egyéni érdekek felett áll, melynek szolgálatában jelenik meg az erkölcsösség. Az értékkövetések szempontjából különösen érdekes, hogy különbséget tesz az erkölcsös (megbízható állampolgár) és a jó (hiúság által nem lerombolt természetes ösztönökkel bíró) ember között; a társadalom az emberi erkölcsiségét a természetes érzelmei feláldozásával kapja meg, s így az ember nem válhat teljesen társadalmi lénnyé. Munkássága nyomán visszatér az antikvitás világmindenség iránti csodálata.

A 18. század végére ismét jellemző a szókratészi emberiesség erénye, a filantrópia, azaz a lelkiismereti szabadság és felelősség által szabályozottan etikai alapelvekhez a köz érdekében igazodó tevékeny ember eszménye, valamint a hazafias erények is központi helyet foglalnak el az értékskálában. Az önértelmezés és ezzel együtt az egyéni szabadságjogok és azok megvédésének mozgalmai írottan manifesztálódnak az emberi alapjogok intézményesülésében (Petition of Rights, Habeas Corpus, Bill of Rights). Az ipari forradalom okozta gazdasági és tudásgyarapodás egymást erősítik, a munkavégzés és az idő szerepe átalakul. A gazdasági liberalizmus a „self-made man" pragmatista világának tárja ki kapuit.

A 19. századi fejlett kapitalizmus időszakában az ipar és a kereskedelem, a kommunikáció fejlődése, a szakmák megjelenése, a városiasodás kapcsán lazulnak a hagyományos közösségek, és így az alapértékek is halványulnak. A fogyasztás és az önérvényesítés megszokott társadalmi jelenségek. A tudományban elhalkul a metafizikai megközelítés, a pozitivizmus tapasztalati tényekre koncentráló paradigmarendszerében a fizikai, társadalmi valóság tapasztalati tényei kerülnek górcső alá. A materializmus révén új emberkép, az anyagi esszenciájú ember jelenik meg. Darwin korszakmeghatározó evolúciós elmélete az emberi lét végességével és viszonylagosságával, a halállal bekövetkező teljes megsemmisüléssel szembesít. Az alkalmazkodási képesség felértékelődik. A napjainkig meghatározó, szabadságközpontú liberalizmus ebben az időszakban bontja ki szárnyat. Az egyéni autonómia, erkölcsi felelősség és emberi méltóság hármasára építő kanti liberális elméletet Mill és Humboldt fűzi tovább, a véleményalkotás szabadságán alapuló társadalmi szabadság, az egyéni jólétre törekvő individualitás és az egyéni cselekedetek „szentsége" motívumokkal. Az önérdek-érvényesítés liberális alapértéke értelmes, másokat nem akadályozó „önzést" testesít meg! A századot életével lezáró Nietzsche megfogalmazza, hogy nincs örök érvényű, objektív igazság, mert az igazság természete a társadalmi és kulturális beágyazottság, ezáltal az ezerarcúság. Ez módszertanában nem, de értelmezésben ellentmond a pozitivizmus ténybázisú keretrendszerének. A humán és szellemtudományok önállósodása révén tovább erősödtek a plurális igazságok elméletei, mind a fenomenológia, mind a hermeneutika az „emberi tapasztalás végességét és történetiségét" hozza a felszínre (Németh, 2015:265). A fokozódó szekularizáció, a városiasodásból adódó elmagányosodás és a teljesség érzésének elvesztése okozta elvágyódás és igazi közösségek megteremtése iránti vágyakozás az életreform szellemi magját elvető nietzsche-i elvekből útjára indította a mai napig új és új formában előbukkanó életreform-mozgalmakat.

A 20. század elején kibontakozó tudományterületek (pl. a kvantumfizika, magfizika, részecskefizika) megkérdőjelezik az anyagról addig ismerteket. A kutatás normáiban is megjelenik a változás: a falszifikáció (Karl Popper) felváltja a verifikációt. A tudomány hipotézisek felállítására képes, nem elméleteket alkot. Kuhn paradigmaelmélete szerint ezen hipotézisek is meghatározott paradigmarendszerhez kell hogy igazodjanak, mely keretrendszerek változása a világszemlélet alapvető változásaival változik. A nagy világégéseket követő újjáépítés, valamint a társadalmi folyamatok holisztikus megközelítésére irányuló új tudományágak (pl. játékelmélet, kibernetika, operációkutatás) elvezetnek a rendszerelméletekhez. Ez az értékek világát és történetiségét boncolgató jelen tanulmányrészben azért bír nagy jelentőséggel, mert a társadalmi struktúrák és funkciók történetiségében önérvényesítő individuum magától értetődően ki van szolgáltatva a társadalmi paradigmarendszernek.

A 21. századot elragadó globalizáció és információrobbanás kiteljesítette a fogyasztói társadalmat, egyrészről hatalmas különbségeket és a fejlődés újradefiniálási kényszerét, másrészről óriási hálózatokat hozva létre. Az értékek pluralizmusa mára már nem kérdéses, a posztmodern gondolkodás a sokféleségről és az elfogadó toleranciáról szól. Jó lenne szem előtt tartani Polányi szavait: „Az ember méltósága egy olyan

erkölcsi lény méltósága, aki a családnak, az állam polgári rendjének és »az emberiség nagy családjának« a tagja. Az értelem és az emberség határt szab a darabmunkának – a versengésnek és a nyereségnek meg kell hátrálnia előttük" (Polányi, 2004:153).

S e történeti folyamatban közben az ember „befogja" az időt életkifejező, profittermelő mértékegységgé, s a felügyelet eszközévé (Foucault) teszi.

A nagyvonalú történeti áttekintés után arra a szociológiai folyamatra koncentrálunk, mellyel a társadalmi, történeti és kultúrháttér összekapcsolódott az egyéni érdekekkel (Csukonyi, 2002; Kun et al., 2002). Ezen nézőpontból szeretnénk az érték fogalmi kereteit meghatározni. A szociológia nézőpontjából az érték egy kulturális alapelv (Andorka, 2006:566–597), amely szocializáció útján elsajátítva és továbbadva meghatározza, hogy egy társadalomban mi a jó, és mi a rossz, mi a fontos, és mi az értéktelen. A társadalmi viselkedés szabályait meghatározó normák egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy társadalmanként, időszakonként változnak, mely utóbbi jelenség a társadalom fejlődését szolgálhatja. Hogyan beszélhetünk mégis örök érvényű értékekről, ha a társadalmi viselkedést szabályozó normák örökös mozgásban vannak? És hogyan beszélhetünk örök érvényű értékekről, ha a viselkedést vezérlő motívumként működő értékek egyéni és közösségi meghatározók mentén alakulnak ki? Hiszen az érték értelmi és érzelmi, valamint egyéni és társadalmi meghatározottságú fogalom, „egy absztrakció, mely akkor jelenik meg, amikor kialakult annak a minőségnek fogalma, amely megkülönbözteti a kívánatost a nemkívánatostól, az előnyöst az előnytelentől, a követendőt az elkerülendőtől" (Csukonyi, 2002:31).

Tehát az egyén értelmi, érzelmi és társadalmi-közösségi-kulturális meghatározottsága dönti el, hogy mi az, amit jónak-rossznak, szépnek-csúnyának, igaznak-hamisnak, vagyis értékesnek-értéktelennek ítél meg. Schütz (1941) *A bölcselet elemei* című munkájának lényegi megközelítése, hogy az értékek nem a „van", hanem a „kell" oldaláról megközelíthetők. Birher Nándor a következő megállapításokkal él: „A legfőbb értékek szellemiek, változatlanok, időn és téren túliak. […] Ezek az értékek logikaiak (igaz), erkölcsiek (jó), esztétikaiak (szép) és vallásiak (lét, egy). […] Ezek az értékek a maguk általánosságában köteleznek… A világ dolgaiban tükröződik az értékek hierarchiája" (Birher, 2010:62). A legfőbb értékek önmagukban és a megvalósult dolgokban is megjelennek, függetlenek a tárgyi világtól, tértől, időtől, de a tárgyi világban tükröződve vizsgálható a megtestesülésük, ahol már érződik a történeti, társadalmi háttér hatása. Ebből a szempontból értelmileg, érzelmileg és társadalmilag inkorporált értékekről beszélünk, melyek egy igénykielégítési folyamaton keresztül – a „kell" világában – az érdekelt felek közötti iterációval tárgyiasulnak. Tehát míg a legfőbb értékek örök érvényűek, a társadalmanként és történeti koronként változó értékkészletek akár társadalmi osztályonként vagy klikkekként is különbözhetnek.

A teljesség igénye nélkül néhány mozzanatot említenénk az értékszociológia témaköréből: Weber kiemelt jelentőséget tanúsít a célracionális és az értékracionális társadalmi cselekvéseknek, felhívva a figyelmet a modern társadalom érdekközpontúságára. A nagy világégések között, illetve a második világháború után kialakuló totalitárius rendszerek ideológiai befolyásoltsága szintén felszínre hozta a politikai és uralkodó hatalom felelősségét a társadalmi és egyéni viselkedést befolyásoló normák és értékek területén. Polányi

A nagy átalakulás című átfogó művében többek között a gazdasági reformok társadalmi hatásaira hívta fel a figyelmet, arra, hogy ezek miként hatnak az egyének egymáshoz való viszonyára. Gondolata, miszerint a társadalomban nehéz találni a gravitációhoz hasonló alaptörvényt, legalább annyira eredeti és találó, mint hogy „az önszabályozó piac szabadságának a fenntartása megkövetelte az intervenciót" (Polányi, 2004:198), vagy hogy „gyakrabban határozzák meg az osztályok sorsát a társadalom szükségletei, mint a társadalom sorsát az osztályok szükségletei" (Polányi, 2004:200). A profitelv csak nyomorúsághoz vezetne, írja, s gondoljunk csak világunk jelenlegi állapotára és a Global Wealth Pyramid (a világ vagyonkoncentrációját bemutató diagram) 2019-es adataira.[1]

A 20. század utolsó évtizedeitől az értékszociológia középpontjában az alapvetően a boldogság és az anyagi javak, azaz a jóllét vagy jólét kölcsönhatásaira, ezek összefüggéseire, valamint az emberi szükségletek és értékek rendszerszerű megközelítésére válaszokat kereső életminőségi kutatások állnak (Andorka, 2006:566–597). A „hippi-yuppie" megközelítések, illetve az eddigi kutatási eredmények eddig nem vezettek konszenzusra, ami jól jelzi az értékvilág komplexitását. A hazai kutatások itt kiemelni kívánt legfontosabb megállapítása, hogy a rendszerváltozás okozta jelentős strukturális átrendeződés is csak igen lassú áttételekkel jelenik meg az értékek világában, hiszen a „jéghegy alapja" nehezen mozdul.[2]

S ezen értékforgatagban a fontos alapmondat értelmezése sem nélkülözheti a pluraritást: „Amit tehát szeretnétek, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is ugyanezt cselekedjétek velük" (Máté 7,12).

A felsőoktatás társadalmi értéke

A felsőoktatás egyéni és társadalmi előnyei akkor formálódhatnak igazi társadalmi értékké, ha erősítik egymást. Nem képvisel társadalmi értéket a felsőoktatási végzettséget szerző, „nyomorgó" szociális munkás, vagy a környezetre ártalmas vegyszereket tökéletesítő top kutató vegyészmérnöki végzettsége sem. Tomlinson (2017) bírálja a felsőoktatás értékének piacgazdasági megtérüléssel és intézményi elszámoltathatósággal való azonosulását. Tomlinson szerint a felsőoktatás értéke központi céljából, a tudásközvetítésből származik, egyszerre nyújt személyes és intellektuális növekedést, mellyel társadalmi értéket termel.

McMahon (2017) a felsőoktatás társadalmi előnyeiről szóló tanulmányában egy, az egyéni pénzügyi és nem pénzügyi előnyöktől letisztított modellt közelít, ahol az oktatás külső hatásai által előidézett előnyöknek a társadalom más tagjaira és a jövőbeli generációkra való hatását vizsgálja. A fogalmi mezsgye itt is elég vékony, hiszen egyrészről az egyéni előnyök az össztársadalmi előnyök részét is képezik, illetve a felsőoktatásból származó jövedelmi előny nagyon magas, és minden más előnyre befolyással bír (McMahon, 2017:2–3). Modelljének erőssége, hogy az azonosított nem pénzügyi közvetlen és közvetett előnyöket mérte és „dollárosította", valamint arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy az átlagfizetések értékének 80%-át képviselik ezek a nem pénzügyi hatások. A tényezők és a modell teljes körű ismertetésétől eltekintve csupán néhány fontos konklúzióra hívnánk fel a figyelmet. Egyrészről az oktatásnak a civil és jótékony

szervezetekben és az emberi jogok területén tapasztalható aktivitásra, a politikai stabilitásra és a környezettudatosságra való hatása elvitathatatlan. Ugyanakkor figyelemre méltó közvetett hatás az új ötletek és technológiák továbbgyűrűző (spill-over) hatása, melyet azonban nem tudott mérhetővé tenni. Az egyenlőtlenségek csökkentése társadalmi előny tekintetében megállapította, hogy olyan meghatározó a politikai befolyás, hogy az blokkolja az összehasonlíthatóságot. Ez a gondolati szál visszavezet a felsőoktatás értékszocializáció terén vállalható küldetésére.

Thornton (2004) szerint az egyetemek legnagyobb feladata a metatudás, vagyis a tudás teremtésének a tudása, és célja pedig, hogy metatudással rendelkező, kritikai gondolkodású intellektusokat „állítson elő", akik képesek a tudás termelésére és értékelésére a globális tudásközösségekben. A felsőoktatás rendkívül komplex értéke a gondolkodó ember teljességének a megalkotása, ami lehetővé teszi, hogy a gazdaságban, társadalomban is értéket termeljen, illetve ugyanilyen súllyal jelenik meg a kutatások által generált érték. Az egyetem feladata azonban nemcsak az értékteremtés, hanem az értékek átértékelése is.

Záró gondolatok

A felsőoktatás minősége megragadható a felsőoktatási folyamat során – a felsőoktatási szereplők értékítéletén alapuló – átadott értékével, azaz a hozzáadott értékével. Ez szűk értelemben véve egyéni nyereséget, tágabb értelmezésben a felsőoktatás társadalmi értékét jelenti. A felsőoktatás társadalmi értékének megközelítéséhez segítségünkre volt az érték történeti, fogalmi dimenzióinak a bemutatása, mely kapcsán egy letisztult világból egy plurális, többrétegű, egyensúlyából a profittermelés és a vagyonkoncentráció miatt kibillentett, globalizált és szekularizált világba kerültünk. Észszerűtlenül koncentrálódó vagyon, összecsúszó középosztály és szegény réteg, machiavellista látszaterények lehúzó ingoványa, kivonuló életreformisták és a primitív társadalmak természetes empátiáját (Polányi, 2004) nélkülöző modern társadalmak – hisszük, hogy nem ez a fejlődés, ez csupán egy szakasz világunk történelméből. A közben kifejlődő pluraritás nagy kincs, az elfogadás versus meggyőzés, a felelősség versus hatalom, a csapatmunka szinergiái fontos megközelítések, melyek terjesztésében és rögzítésében sokat tehet az oktatási rendszer. Hogy miként lehetséges erőinket összevonni korunk globális kihívásainak sikeres kezelése érdekében, miközben a társadalmi egyenlőtlenségek ilyen fokán élünk egyre többen egy időben ezen a bolygón, nagyon összetett kérdés; az viszont egyértelmű, hogy az oktatási rendszer – hálózatos természete és küldetése okán – komoly értékközvetítő potenciállal bír. Korunk társadalmi problémáinak hatékony és fenntartható kezelésében a méltányosság és az inklúzió azon „híd kulcsfogalmak", melyek összekapcsolják a társadalmi esélykülönbségek és az oktatási minőség területeit, és egyben a fenntarthatóság bemeneti feltételét jelentik. A „versenyképes, méltányos és fenntartható"[3] gazdasági növekedés mindenki – minden egyén, csoport, ország – tehetségére és elkötelezettségére kell hogy támaszkodjon.

A fentiek összefoglalásaként elvitathatatlan a kora gyermekkortól jelen lévő oktatási rendszerek és pedagógiakultúrák kulcsfontosságú szerepe az esélyegyenlőség kiala-

kításának és fenntartásának támogatásában. Napjaink felsőoktatásában a mester-tanítvány viszony lehetséges új formában éled újjá (Kozma, 2004), de a pedagógia szerepe egy esetleges paradigmaváltás után is változatlanul az oktatási rendszer központi eleme, a minőség záloga kell hogy maradjon. Egy másik jelentős és paradigmaerejű jelenség az üzleti életben, illetve a társadalomban terjedő „sharing" (megosztás, közös használat), valamint a hálózati menedzsment térnyerése. Håkan Håkansson hálózati koncepciója a közös erőforrásokra, a kontextus erejére hívja fel a figyelmet, valamint a hatékonyság forrásának a hálózati pozíciót, eszközének a kapcsolódást jelöli meg (Håkansson, 2010:10) (e két utóbbi kategória jelenlegi uralkodó paradigmája az alkupozíció, illetve az alkalmazkodás – *a szerző megj.*).

Az oktatási rendszer a modern társadalom egyik legfontosabb hálózati rendszere. Az üzleti élet paradigmaváltás-igényével együtt az oktatás keretfeltételei is megújulást követelnek, mely két rendszer hálózatait összekapcsolva, a kapcsolatok újraelosztása réseket ejthet, vagy akár járatokat fúrhat a társadalmi rétegek közötti falakon; a kontextus erejének felismerésével a klikkeket összekötő, gyenge kapcsolatok felértékelődhetnek, mintegy hidakat képezve különböző rétegek között. Ez nem azt jelenti, hogy egyének lemondanak a nyereségükről, hanem hogy hálózati szinten értékelik azt. A kontextus felértékelődése új távlatot nyit a tanulás és így az oktatás előtt. Az oktatás hálózatainak újra kell formálódniuk a minőség és méltányosság jegyében, és úttörő szerepet kell vállalniuk a világ értékrendjének újraformálásában; az oktatásban dolgozóknak tanulniuk és tanítaniuk kell az új paradigma értékreformját, melynek alapelve a pluralitás és a kontextus. S ezt csak minőségi és méltányos hálózatokban, a kormányzatok és az oktatáspolitika (aktuálpolitikától mentes) támogatásával lehetséges megvalósítani.

A minőségi felsőoktatás a való világ emberéhez szól, és állandó értékeket közvetít. Az értékek iránytűjét jelenti, támogatja a mobilitást, az eltérő kódrendszerek találkozását, és eltérő hátterű hallgatók számára is befogadható közvetítést nyújt (Kun et al., 2002). S bár az alapértékek időtől és tértől függetlenek, azok társadalmi és egyéni inkorporációja ezerarcú, és folyamatosan változik; a méltányosság alapelve mindenekelőtt kell hogy érvényesüljön egy kiváló felsőoktatási rendszerben.

A minőségi felsőoktatás feladata lenne, hogy a világ mint makrorendszer negatív hatásait kiszűrje. Annak vizsgálata, hogy a felsőoktatás társadalmi értékszocializációban – az alapvető értékek és pluralizált világunk szinergiapotenciáljának közvetítésében – betöltött szerepét milyen egyéb hatások befolyásolják, valamint hogy a tanárok és oktatók milyen eszköztárral és módszertannal rendelkeznek ennek támogatásában, külön tanulmányt érdemel.

Jegyzetek

[1] www.credit-suisse.com/about-us-news/en/articles/media-releases/global-wealth-report-2019–global-wealth-rises-by-2-6–driven-by-201910.html (Letöltés: 2019. december 5.).

[2] Magyarországon csak a 20. században tulajdonképpen ötször volt rendszerváltás (1918–1919, 1945, 1956, 1968, 1989).

[3] http:/k/www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf (Letöltés: 2019. december 5.).

Felhasznált irodalom

Andorka Rudolf (2006): *Bevezetés a szociológiába.* Osiris Kiadó, Budapest.

Arató Ferenc – Dévényi Anna – Mrázik Júlia – Varga Aranka (2011): *Kooperatív tanulásszervezés a felsőoktatásban.* PTE BTK, http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/koop_tan_fo/index.html.

Arisztotelész (1975): *Eudémoszi etika. Nagy etika.* Gondolat Kiadó, Budapest, 141–250.

Arisztotelész (1987): *Nikomakhoszi etika.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

Barakonyi Károly (2004): *Rendszerváltás a felsőoktatásban. Bologna-folyamat, modernizáció.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Barakonyi Károly (szerk.) (2009): *Bologna „Hungaricum". Diagnózis és terápia.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Bertalan Péter (2013): *Minőség az oktatásban.* Online tananyag.

Birher Nándor (2010): Minőségügy-elmélet. In: Veress Gábor et al. (szerk.): *A minőségbiztosítás filozófiája.* Jel Kiadó, Budapest, 141–261.

Birher Nándor (2014): Osztálytársadalom versus hálózati társadalom – egy modell ötlete. *Humán Innovációs Szemle,* 5. évf., 1–2. sz., 72–85.

Brandenburg, Robyn – Wilson, Jacqueline Z. (eds.) (2013): *Pedagogies for the Future. Leading Quality Learning and Teaching in Higher Education.* Sense Publisher, https://doi.org/10.1007/978-94-6209-278-5.

Csukonyi Csilla (2002): Az értékek világa. In: Münnich Ákos (szerk.): *A jövő vezetőinek jelene.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 31–44.

Dill, David D. (2007): Quality Assurance in Higher Education: Practices and Issues. In: *International Encyclopedia of Education.* Third Edition, Elsevier, Oxford, 377–383, https://doi.org/10.1016/b978-0-08-044894-7.00833-2.

Dill, David D. (2018): Enhancing Academic Quality and Collegial Control: Insights from US Policy on the Ethical Conduct of Human Subjects' Research. *Higher Education Policy,* Vol. 33, No. 1, 45–64, https://doi.org/10.1057/s41307-018-0093-9.

Fichte, Johann G. (1976): *Az erkölcstan rendszere.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Finánczy Ernő (2004): *A reneszánsz kori nevelés története. Egyetemes neveléstörténet III.* Neumann Kht., Budapest, http://mek.niif.hu/04700/04731/html/index.htm (Letöltés: 2019. május 15.).

Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Ghinea, Valentina M. – Dima, Alina M. – Hadad, Shahrazad (2017): Excellence Model for Sustainable Convergence in the EU Higher Education. *Amfiteatru Economic,* Vol. 19, No. 11, 1107–1122.

Håkansson, Håkan (2010): *Határtalan hálózatok. Az üzleti kapcsolatok menedzsmentjének új szemlélete.* Alinea Kiadó, Budapest.

Halász Gábor (2012): A tanulás minősége a felsőoktatásban. In: Németh András (szerk.): *A Neveléstudományi Doktori Iskola programjai. Tudományos arculat, kutatási eredmények.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 105–115.

Halász Gábor (2013): Az oktatáskutatás globális trendjei. *Neveléstudomány,* 1. évf., 1. sz., 64–90.

Hrubos Ildikó (szerk.) (2004): *A gazdálkodó egyetem.* Felsőoktatási Kutatóintézet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Hrubos Ildikó (2008): A minőségkultúra ügye az európai felsőoktatási térségben. *Educatio,* 17. évf., 1. sz., 22–35.

Hrubos Ildikó (2014): Globális trendek, új kihívások a felsőoktatásban. Mészáros Attila (szerk.): *A felsőoktatás tudományos, módszertani és munkaerőpiaci kihívásai a XXI. században.* Széchenyi István Egyetem, Győr, 274–279.

Kozma Tamás (2004): *Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológája.* Felsőoktatási Kutatóintézet – Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Kozma Tamás – Rébay Magdolna (szerk.) (2006): *Felsőoktatási akkreditáció Közép-Európában.* Felsőoktatási Kutatóintézet – Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Kozma Tamás – Juhász Attila (2008): Minőségbiztosítás a „bolognai folyamatban". Közép-európai tapasztalatok. *Educatio,* 17. évf. 1. sz., 51–63.

Kun Ágota – Münnich Ákos – Csukonyi Csilla (2002): Egyetemisták cselekvés-, gondolkodás- és értékbeli nyitottságának jellemzői. In: Münnich Ákos (szerk): *A jövő vezetőinek jelene.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 173–190.

Lannert Judit (2015): Hatékonyság, eredményesség és méltányosság a közoktatásban. In: Varga Aranka (szerk.): *A nevelésszociológia alapjai.* PTE BTK, Pécs, 295–321, https://doi.org/10.15170/btk.2015.00003.

Loughran, John (2013): Stepping Out in Style: Leading the Way in Teaching and Learning in Higher Education. In: Brandenburg, Robyn – Wilson, Jacqueline Z. (eds.): *Pedagogies for the Future. Leading Quality Learning and Teaching in Higher Education.* Sense Publisher, 5–12, https://doi.org/10.1007/978-94-6209-278-5_2.

Machiavelli, Niccolò (é. n.): *A fejedelem.* https://mek.oszk.hu/00800/00867/00867.htm (Letöltés: 2019. december 15.).

McMahon, Walter W. (2017): The Social Benefits of Higher Education. In: Teixeira, Nuno et al. (eds.): *Encyclopedia of International Higher Education Systems and Institutions.* Springer, Amsterdam, https://doi.org/10.1007/978-94-017-9553-1_121-1.

Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (2000): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe.* Osiris Kiadó, Budapest, 62–78.

Németh András (2004): Az ember és „világainak" változásai. In: Németh András – Pukánszky Béla (szerk.): *A pedagógia problématörténete.* Gondolat, Budapest, 11–98.

Németh András – Pukánszky Béla (szerk.) (2004): *A pedagógia problématörténete.* Gondolat, Budapest.

Németh András (2013): A neveléstudomány főbb fejlődésmodelljei és tudományos irányzatai. *Neveléstudomány,* 1. évf., 1. sz., 18–63.

Németh András (2015): A neveléstudomány nemzetközi modelljei és tudományos irányzatai. *Magyar Pedagógia,* 115. évf., 3. sz., 225–294, https://doi.org/10.17670/mped.2015.3.255.

Ntshoe, Isaac I. – Letseka, Moeketsi (2010): Quality Assurance and Global Competitiveness In Higher Education. In: Portnoi, Laura M. et al. (eds.): *Higher Education, Policy, and The Global Competition Phenomenon.* Palgrave Macmillan, 59–71, https://doi.org/10.1057/9780230106130_5.

Polányi Károly (2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Polónyi István (2008): A felsőoktatás minőségügye. *Educatio,* 17. évf., 1. sz., 5–21.

Pukánszky Béla – Németh András (1996): *Neveléstörténet.* Nemzeti Tankönyvkiadó, http://mek.oszk.hu/01800/01893/html/.

Pusztai Gabriella – Bocsi Veronika – Ceglédi Tímea (szerk.) (2016): *A felsőoktatás hozzáadott értéke közép-európai kontextusban.* Partium Könyvkiadó – Új Mandátum Kiadó, Nagyvárad–Budapest.

Robinson, Ken – Aronica, Lou (2018): *Kreatív Iskolák. Az oktatás alulról szerveződő forradalmi átalakítása.* HVG könyvek, Budapest.

Santiago P. et al. (2008): *A felsőoktatás a tudástársadalomért. Az OECD tematikus áttekintése a felsőoktatásról.* Összefoglaló jelentés. OECD.

Schütz Antal (1941): *A bölcselet elemei.* Szent István Társulat, Budapest, 385–386.

Thornton, Robert J. (2004): *How Does a University Create Value?* https://www.academia.edu/858027/How_does_a_university_create_value.

Tomlinson, Michael (2017): Conceptions of the Value of Higher Education in a Measured Market. *Higher Education,* Vol. 75, No. 4, 711–727, https://doi.org/10.1007/s10734-017-0165-6.

Varga Aranka (szerk.) (2015): *A nevelésszociológia alapjai.* PTE BTK, Pécs, http://mek.oszk.hu/14500/14566/14566.pdf.

Veress Gábor – Birher Nándor – Nyilas Mihály (szerk.) (2010): *A minőségbiztosítás filozófiája.* Jel Kiadó, Budapest.

Wallerstein, Immanuel (1999): Globalizáció vagy az átmenet kora? *Eszmélet,* 11. évf., 43. sz., 17–36.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 214–229., DOI: 10.24307/psz.2020.1015

Biernaczky Szilárd

Magyar László megismerésének útja itthon és külföldön

How László Magyar Became Known in Hungary and Abroad

Összefoglalás

A tanulmány a Magyar László földrajzi felfedező, Afrika-kutató születésének 200. évfordulóján megtartott konferencián, Szombathelyen, 2018. december 14-én elhangzott, key note minősítésű, indító előadás szerkesztett változata, melyet a szerző kiegészített a neves kutató életrajzával és az ünnepi eseménysorozat beszámolójával. Az írás a Magyar László munkásságával kapcsolatos hazai és külföldi kutatások eredményeit adja közre, összegyűjtve a fellelhető, bőséges szakirodalmat.

Kulcsszavak: Magyar László, Afrika, Angola, ovimbundu nép, afrikai rabszolga-kereskedelem

Summary

This study is the edited version of a keynote speech delivered on 14 December 2018, at a conference held to commemorate the 200th anniversary of the birth of László Magyar, an explorer of Africa. The study is complete with his biography and a report of the events organised for the celebration. A summary is also given of the findings of Hungarian and international research on the work and accomplishments of László Magyar, supplemented by ample references.

Keywords: László Magyar, Africa, Angola, Ovimbundu people, African slave trade

---

Biernaczky Szilárd, Doct. Univ, CSc, nyug. egy. docens, szenior mb. előadó, ELTE BTK Történeti Intézet (bierszilard@gmail.com).

Magyar László munkásságának megismerése Magyarországon (majd nem sokkal később külföldön) akkor kezdődött, amikor 1852-ben egyik elsőként hazajutott naplókivonata *(Dél-Afrika belsejében tett utazásom rövid kivonata)* és apjának írt levelei a *Magyar Hirlap*ban (sic!) megjelentek. A következő években hazai és külföldi lapok, folyóiratok sora adott hírt afrikai utazásairól. Magyarul az *Új Magyar Muzeum,* a *Pesti Napló,* a *Budapesti Szemle,* az *Akadémiai Értesítő,* az *Erdélyi Muzéum,* a *Vasárnapi Ujság,* a nagyszebeni *Transylvania,* a *Magyar Sajtó,* a *Budapesti Hirlap,* de még a *Hölgyfutár* is, idegen nyelveken mindenekelőtt a Gothában kiadott *Petermanns's Geographische Mittheilungen,* valamint a *Pester Lloyd,* a *Pest-Ofner Zeitung* vagy a *Mittheilungen der Kaiserlich-Königlichen Geographischen Gesellschaft,* sőt, a londoni és párizsi kiadású *Athenaeum,* továbbá a *Daily News* (bár ezeket szomorúságomra a megjelölt helyeken nem találtam!), és persze hivatalos vagy szakmai portugál, francia és angol kiadványok, mint a *Boletim e Annales do Conselho Ultramarino*, az *Oficial do Governo Geral da Província de Angola*, a *Nouvelles annales de voyages de la Géographie, de l'Historie et de l'Archéologie*, a *Revue moderne*, a *Le Tour de Monde* vagy éppen a *Journal of Royal Geographical Society* adnak hírt rövidebb-hosszabb formában, esetleg napló- vagy levélrészleteket is közölve, a magyar felfedező utazóról.

Az eddigi felsorolásra figyelmezve tehát nem egészen osztozhatunk abban a megállapításban, amely már Thirring Gusztáv korai írásaiban (1884; 1888) megfogalmazódik. Már amennyiben Magyar László jeles életműve árnyékban maradt, és amelyet még inkább elhomályosított a Magyar halála után majd harminc évvel az azonos terepeken járó Serpa Pinto portugál ezredes kétkötetes beszámolója. Lásd ennek kapcsán Richard Francis Burton megjegyzéseit. Ugyanis ez a Livingstone-méretű brit felfedező utazó Pinto könyvéről írva részletes kritikát, erősen kifogásolja, hogy a portugál ezredes nem ismerte vagy nem akarta ismerni Magyar munkáját. De Ecsedy Csaba is felveti ezt a gondolatot, még szűkebbre vonva a magyar utazó hazai és nemzetközi ismertségének körét, és erőteljesen hangot adva annak, hogy a nemzetközi tudomány Magyar egyedülálló értékeit (máig csak nála bemutatott népek, a rabszolga-kereskedelemre vonatkozó egyedülálló ismeretek, a bihéi ovimbundu nép teljes körű és még a változások előtti, korai leírása stb.) a nemzetközi tudomány máig nem ismerte fel (1969; 1978).

Krizsán László is többször hangot ad ennek a kárhoztató megítélésnek. Magyar-monográfiájában (1983) a következőket írja: „…nemcsak arcképét, de életművét sem ismerjük jelentőségéhez méltóan és igazán. Nem ismeri – elsősorban nyelvi okokból – a világ tudományos közvéleménye, és nagyon keveset tudnak a legnagyobb magyar felfedezőről korunk magyarjai. Pedig Magyar László életműve nagyobb figyelmet érdemel. Nagyobb figyelmet az egyetemes Afrika-tudomány részéről, és nagyobb figyelmet azon nemzedék részéről, melynek valós értékeit és alkotókészségét az is meghatározza, hogy mennyit képes meríteni nemzeti tudományunk gazdag örökségéből és az örökhagyók példájából" (Krizsán, 1983:10–11).

Kétségkívül mindhármuknak igazuk van abban a tekintetben, hogy sem a kontinens belsejébe elsőként behatoló skót felcserhez, Mungo Parkhoz, sem még inkább David Livingstone-hoz mérhető, világszerte mindmáig élő kultusz nem veszi körül a

honi berkekben oly jelentősnek tekintett magyar Afrika-kutatót. Mindemellett a kép általuk (és mások által is) túl sötétre festett, mivel – amint ezt később látni fogjuk – a csonkán maradt életmű, a hiányzó angol nyelvű fordítások mellett és ellenére Magyar László a 19. század második felében, majd a múlt században szellemi hagyatéka által mindinkább részesévé vált az egyetemes tudományosságnak.

De még mielőtt rátérnénk Magyar László művelődéstörténeti utóéletének vázlatos felvillantására, egy pillanatra tartsunk még tükröt magunk elé az ő produkcióját és sorsát számba véve. Sok éve már, hogy a kezembe került a patinás brit kiadó, a Frank Cass *African Studies* című katalógusa. S e füzetben több száz 18. és főleg 19. századi angol, francia, portugál, német és más nyelvű afrikai utazási beszámoló címével voltam kénytelen szembesülni. Vagyis a mi ragyogó felfedező-utazónknak egy ilyen hatalmas ismeretekkel telt hajóhad közepén kellett és kell kormányoznia saját terepmunka-eredményekkel felszerelt szkúnerét (sónerét), már ahogy ő maga említi e hajótípust a kalabári szultánra való hivatkozásai során.

Ami viszont szerencsétlen sorsát illeti, hát bizony aligha vigasztalhat bennünket, hogy hozzá hasonlóan elszánt utazók százai pusztultak el ifjú korukban a kontinens fertőzései, egészségtelen klímája, állatok vagy törzsek támadásai következtében. Hirtelenjében az egyébként is eredményeit, szemléletmódját tekintve Magyarral párhuzamba állítható és már említett Mungo Park jut eszembe, aki második útja során – keresve a Niger torkolatát –, már jóval a nagy kanyarulat után egy vélhetően hauszák indította folyami támadás során fulladt a folyóba 35 éves korában, 1806-ban, vagyis nem sikerült a deltát elérnie. Ugyanígy aligha vigasztalhat bennünket az, hogy nem Magyar az egyetlen, akinek e kockázatos expedíciók során nagy értékű tudományos anyagai, jegyzetei, gyűjteményei elvesztek.

Sajnálkozva, fájdalommal, akár mítoszokat is melengetve a szívünkben (hátha mégis megtalálható volna az a bizonyos kétládányi irat és könyv, amely a helybéliek értesítése szerint, halála után a Benguela és Mossamedes közötti, part menti házban elégett), nincs más lehetőségünk, minthogy megpróbáljuk – lám-lám, a mégiscsak rendelkezésre álló gazdag anyag folytán – legalább vázlatosan feltárni Magyar László munkásságának a megismerését, a magyar és a külföldi kulturális és tudományos élet véráramába való bekerülése útját. Ennek a folyamatnak bizonyos halovány és még nem igazán tudatos mozzanatai már Hunfalvy János, Thirring Gusztáv, Márki Sándor, Sámi Lajos, Jankó János és más 19. századi magyar szakírók műveiben is felfedezhetők.

Thirring ugyanakkor a recepciókutatás talán legfontosabb területén is úttörő, amikor pl. nemcsak késői kötetében (1937), hanem egy korai tanulmányában (1888) már korabeli útleírások adataival veri vissza azt a vádat, hogy Magyar földrajzi nevei (illetve a mögöttük rejlő helység-, terület-, hegy-, völgy- és vízrajzi helyek helybéli megjelölései) légből kapottak.

Természetesen nincs módunk itt a Magyar híradásainak ideje (1852–1864), majd a halálától a századfordulóig terjedő időszak viszonylagosan reagálásokban gazdag időszakát részletesen ismertetni. Mindenesetre megemlítjük, hogy két könyvének szerkesztője, Hunfalvy János akadémikus a legszorgalmasabb a tájékoztatás területén, hiszen tőle Magyarról tucatnál több megnyilvánulás lát napvilágot magyarul és néme-

tül. Közöttük, az ismertetések mellett, kritikai hangot megütő elemzési kísérleteket is találhatunk. Különösen a nagy könyv bevezetőjében és azokhoz készült jegyzeteiben kifogásolja Magyar szakmai felkészületlensége mellett pl. nyelvi-nyelvészeti adatolásainak módszerét, és számos helyen némi didaktikussággal próbál hátteret adni a már ismert nemzetközi szakirodalomból utazónk leírásaihoz. Mindemellett ezeknek az első reakcióknak a zöme az első egy-két évtized során egyrészt rácsodálkozás az ismeretlen világra, másrészt az egzotikusnak érzékelt utazások ismertetése az immár rendelkezésre álló, hazaküldött iratok alapján, mindenféle kritikai megjegyzés nélkül.

Hadd idézzük itt Dinome abbé, az egyébként felderíthetetlen hátterű francia földrajzi szakíró megállapítását (1860), amelyet Hunfalvyra alapozva fogalmaz meg (e szerző egyébként két évvel korábban lefordította a Petermann-féle évkönyvben 1857-ben megjelent, Magyar naplókivonataiból készített összeállítást is franciára): „Bár tudjuk, hogy ez a könyv nem elégíti ki azt a mércét, amint e témát illetően M. J. Hunfalvy is megjegyzi, hogy teljes mértékben megfeleljen a földrajztudomány csúcsainak (ami általában csak az utazási beszámolók nagyon kis számát jellemzi), azonban úgy véljük, hogy e mű nagyban hozzájárulhat ahhoz, hogy tovább építse mindazt, aminek a keresése során próbálnak (már az utazók-kutatók – *B. Sz.*) mindent megismerni az afrikai országokról és népekről, nemcsak azáltal, hogy szórakoztató olvasmánnyal szolgáljanak, de meg vagyunk győződve arról, hogy jelentősen szélesíthetjük velük az Afrikával kapcsolatos ismereteinket, és korrigálhatjuk azt, amit már eddig megtudtunk. Ez az útleírás három részre oszlik, az első tartalmazza a Bihe-be utazás leírását, a kimbundák által elfoglalt különféle országok fizikai, politikai és társadalmi leírását, a második foglalkozik azokkal, akik a Mun Ganguella földeket lakják, a harmadik magában a Mombuella országgal" (Dinome abbé, 1860:349–354).

Nem véletlenül idéztük az utóbbi mondatot. Számos esetben ilyen és hasonló tévedések, félreértések tarkítják a Magyarra vonatkozó, egyébként pozitív hangvételű reagálásokat ebben a korai szakaszban. Hiszen a Mun Ganguella földek és Mombuella ország leírása csak terv volt és maradt. Vagyis az ismertetett monográfia nem állt három részből. Ha a második és harmadik része valóban elkészült, akkor az, sajnos, mint említettük már, lángok martalékává vált.

Ami ezeknek az első évtizedeknek a jelentős hozadéka, az a számos híradás, ismertetés, kivonatolás, átírás mellett nem más, mint hogy német és francia nyelven is születnek Magyar könyveiből és naplókivonataiból – Dinomé említett német fordításból készített francia változata mellett – további idegen nyelvű Magyar-kiadások. Ezek szerepe azért rendkívül fontos, mert lényegében mindmáig ezek a közreadások adnak egyedül lehetőséget arra, hogy Magyar munkásságát külföldön megismerjék. A középpontban természetesen Hunfalvy monográfia-fordítása áll, illetve a két terjedelmesebb közlemény a Petermann-féle évkönyvben. A Hermann Wagner vagy Charles John Andersson (egyképpen 1863), majd Richard Oberländer (1874) szerkesztette népszerűsítő kötetekben, terjedelmesebb formában közreadott német nyelvű monográfia-részletek ugyancsak Magyar megismertetését szolgálták. És eközben, Dinomé abbé említett fordítását követően, egy kétrészes, kivonatos, francia nyelvű fordítás is született (Reclus, 1868). Viszont nem tudjuk másképpen elkönyvelni, mint egy kimaradt

nagy lehetőséget, amennyiben a már ugyancsak említett Sir Richard Francis Burton lefordította Magyar könyvét a német változatból, de ennek kiadása (mivel nem a magyar szövegből született a fordítás!) megbukott az angol kiadók ellenállásán, jóllehet a német anyanyelvű Hunfalvy János készítette a német fordítást, vagyis hiba nemigen akadhat(ott) benne.

A 19. század második feléből még Ernst Behm belső Afrika földrajzi feltárásáról készített összefoglalóját (1858) említhetjük, aki részletesen megemlékezik Magyarról. A már említett R. F. Burton egy könyvében (1876) ugyancsak meleg hangon utal Magyar eredményeire. De a portugál Manuel Ferreira Ribeiro sem feledkezik meg róla könyvében (1885). Érdemes egyébként R. F. Burton sorait idézni: „Miközben a néhai Ladislaus Magyar szerint, aki korábban tájékoztatta a benguelai kormányt, a Casais (folyó – *B. Sz.*) mint ahogy elmondták neki, beleömlik, számos ismeretlen helyen átjutva, az Indiai-óceánba, (ő maga – *B. Sz.*) 1851-ben követte ezt a nagy főeret, tovább, mint bármely más ismert utazó. Megtudta, hogy legtávolabbi kutatási pontján (a déli szélesség 6° 30' 43" és a keleti hosszúság G. 22°) túl északkeleti irányt követ, és sok mérföldnyire nagy hullámokat vet, amelyek veszélyesek a csónakokra. A vizek továbbra is édesek, és egy olyan tóba ömlenek, amely más néven Mouro vagy Moura (Moráve vagy Marávi?), Uhanja vagy Uhenje (Nyanza?), és amelyről feltételezhető, hogy Urenge vagy Ulenge, amelyről Livingstone is hallott a déli szélesség 3 és keleti hosszúság (G.) 26° körülről. A magyar utazó természetesen azonosította azt a mitikus Nyassza-tóval, amely oly rettenetes kárt okozott, és amely mostanában elmaradt. Magyar azt is állítja: »A különféle beszámolókból meggyőződhettem, hogy a Kongó emelkedik, egészen a Moluwa magas fennsíkját elfoglaló Inhanha nevű mocsárig, a lubák földjéig, egyesülve a régió számos patakjával; a forrástól számított ötnapi járóföldre mély, de keskeny folyóvá válik, amely nyugat felé folyik, sűrű erdőkkel borított, sík vidéken keresztül, melynek északról és délről érkező számos patakja a folyóba torkollik; aztán északnyugat felé fordul Kuango néven.« Itt találjuk a megfulladt földeket, a Livingstone-féle »szivacsokat«, ő azonban sokkal közelebb helyezte el a forrásokat délkeleti irányban" (Burton, 1876:183–184).

Ugyanakkor mindenképpen fel kell figyelnünk itt Burton jegyzeteire is, amelyből egyrészt kiderül, hogy Magyar könyvének angolra fordítását vélhetően először nem ő tervezte elkészíteni. Másrészt, hogy a brit utazó nemcsak Magyar könyvét, hanem más írásait is ismerte: „Szükségszerűen beszereztem Pestről Hunfalvy professzor engedélyét, aki 1859-ben kiadta a magyar és német változatot, a rendkívül érdekes kötet, Ladislaus Magyar egyetlen hagyatéka, angolra fordításához, hiszen az utazó 1864. november 19-én meghalt, miután Dél-Afrika nagy és korábban ismeretlen területeit kereste fel. A munkát R. C. G. O'Callaghan konzuli káplán végezte, és remélem, hogy hamarosan az általam készített jegyzetekkel megjelenik. Ez jól fog illeszkedni dr. de Lacerda Utazás a Cazembe földjeire c. művéhez" (Lacerda portugál nyelvű könyvéből Burton publikált terjedelmes angol nyelvű kivonatot – *B. Sz.*).

Viszont mindezzel a gazdagságot sugárzó időszakkal szemben a huszadik század, mondhatni, egyszerzőjű első évtizedeivel kell szembenéznünk magyar vonatkozásban. Mégpedig azért, mert Thirring Gusztáv néhány ugyancsak fontos cikke, tanulmánya

mellett közreadva majd fél évszázados előkészületek után már említett monográfiáját, gyakorlatilag az egyetlen ekkor, aki érdemben, újdonságokat hozva foglalkozik Magyar munkásságával. A jeles tudós, akinek folyamatosan művelt szakmája (statisztika, demográfia), jól tudjuk, lényegesen eltért ezúttal vállalt témájától, elsőként ad, máig is értékelhetően, alapos áttekintést és elemzéseket Magyar dokumentumainak földrajzi vonatkozásairól (a korábban súlyos kritika alá volt földrajzi nevek tekintetében összevető vizsgálatok sorozatával igazolja Magyar afrikai helyneveinek helyességét), sőt megkísérli értékelni a művek néprajzi adalékait is. Nem véletlen, hogy a 20. század második felében kivirágzó Magyar-kutatások főszereplői minduntalan említik, hogy az érdemi munkálatok kiindulópontja csak Thirring monográfiája lehet. Így, amint említettük, 1937-ben közreadott jeles munkájában lelhetjük meg a Magyar Lászlóra vonatkozó szakirodalom módszeres feltárásának kezdetét is. Ő nem kevesebb, mint öt sűrű oldalon sorolja a vonatkozó kritikai írások adatait, mi több, az egyes tételek kapcsán több esetben kritikai értékelést is kapunk. Így például a *Pester Lloyd* 1856-os közleményéről megjegyzi: „Közöl képtelen dolgokat, azt állítja, hogy Magyarnak 50-nél több gyereke van. Nagy elismeréssel szól tudományos eredményeiről." Vagy a legutóbb Vajkai Zsófia által is elemzett Bánfi János-féle ifjúsági regényről (1892) megállapítja, hogy „Afrikai utazásait Magyar könyve és cikkei alapján ismerteti. A fiatalságát tárgyaló 1–9. fejezet, valamint a 21–25. fejezet merőben a fantázia szüleménye".

Természetesen illenék itt még (és mégis) említeni Halász Gyula tanulmányát (1936), még inkább Bendefy-Benda László könyvét (1934), továbbá Kéz Andort, aki lexikonába (1937) beilleszti Magyar életrajzát, és könyvében is foglalkozik vele (1938). Azonban úgy véljük, a huszadik századi tudományosság jegyében a kizárólag ismertetésre és kivonatolásra alapozó, jól ismert adatokat megismétlő írások nem különösebben kelthetik fel a figyelmünket. Más kérdés, hogy az első világháború előtti évtizedekben született, esetleges külföldi reagálások mindmáig nagyrészt felderítetlenek. Csak hazánkfia, Torday Emil nevét említhetjük, aki angol nyelvű írásaiban többször visszatér Magyar Lászlóra, megkísérli útjai során megtalálni elődje terepeit, és többször foglalkozik az ún. dzsaga kérdéskomplexummal, aminek ismertetésére ezúttal nincs lehetőség. Itt említjük, hogy például sajnos mind a 19., mind a 20. századi portugál források jórészt megközelíthetetlenek, vélhetően főleg abból következően, hogy a szükséges művek digitalizálásában esetükben jelentős lemaradások tapasztalhatók.

A második világháború után kezdődő és máig tartó, mintegy háromnegyed évszázados korszakot a Magyar-recepció folyamatos hazai és külföldi bővülése jellemzi. Főleg az interneten, de folyóiratszámokban és könyvtári anyagokban újabb és újabb reagálásokra bukkanhatunk. A továbbiak során így csak egy igen vázlatos szemlét tudtunk elővarázsolni, elsőként a hazai, a következőkben a nemzetközi hozzájárulások tekintetében, törekedve persze arra, hogy a legfontosabb eredményeket hozó tudományos közlések kerüljenek előtérbe.

A nemrégiben Münchenben elhunyt Vajda László professzor értő és a nemzetközi ismertség korlátait előtérbe helyező, a néprajzi eredményekre is kitekintő életrajzi összefoglalását (1951) követően elsőként Ecsedy Csaba magyarul és angolul is megjelent dolgozatát (1969; angolul: 1984) kell említenünk, amely számos tanulságos megálla-

pítást tartalmaz. A kongói felhajózás leírását tartalmazó naplókivonat kapcsán hívja fel a figyelmet az egykori törzsi főnökségek, királyságok leírásának fontosságára, a bomai rabszolgatelep/rabszolgapiacról adott leírását pedig igen magasra értékeli. Írásának mégis legfigyelemreméltóbb elemzéssora arra irányul, aminek feltárását egyébként már Thirring is megkísérli könyvében (1937:75–81), hogy bemutassa Magyar szellemi fejlődését, a haditengerészből hogyan válik kalandkereső utazóvá, majd pedig a földrajzi és néprajzi tények autotidakta feltárójává.

Viszont minden bizonnyal Krizsán László (1929–2006) az, aki a legtöbbet foglalkozott Magyar László munkásságával. Számos írásában és az egykor a Szovjetunióban megvédett, itthon azonban a honosítás folyamatában elakadt nagydoktori disszertációjában is Magyar Lászlónak a rabszolga-kereskedelem kapcsán fellelhető, újszerű megfigyeléseit igyekszik feltárni. Lásd a koncentrált vagy másként szűkülő rabszolga-kereskedelemre, vagy a rejtőzködő népekre, illetve a rabszolgaság elől elmenekült afrikaiak emelte titkos kilombók (tanyák) létére vonatkozó elméletét. Hazai kutatók egyfajta vulgár-marxizmust vetnek a szemére. Én megvallom, értékelve törekvéseit és figyelemfelkeltését, inkább arra gyanakszom, Krizsánnak nem állt módjában a korabeli nemzetközi kutatási eredmények szakirodalmához hozzáférni, és néha túlzó, sőt fantáziálásba hajló megállapításai elsősorban ebből a tájékozatlanságból fakadnak. Bár tegyük hozzá azt is, ezek mindig az afrikai népek nagyrabecsüléséből fakadtak. Mindemellett levéltárosi-történészi szakmájához méltóan igen sok adatfeltárással is megajándékozta a hazai tudományosságot.

A korszerű hazai kutatások korát jelenti a nyolcvanas-kilencvenes évektől keletkezett szakirodalom: Fodor István, Vajkai Zsófia, Sebestyén Éva, Nemerkényi Zsombor, Sárkány Mihály immár a legmagasabb szintű szakmai felkészültség jegyében tárt fel Magyar munkásságából egy-egy területet, szinte véglegesnek tekinthető eredményekre jutva.

Így egyedülálló Fodor István angol nyelvű könyve, amelyben a kiváló nyelvész terepmunkásunk umbundu nyelvi adalékait veszi számba, dolgozza fel azt rendkívül sokoldalú, fonetikai, lexikológiai és grammatikai szempontok szerint, ráadásul teljes képet adva az umbundu nyelv nemzetközi szakirodalmáról. Hasonlóképpen nagy értékű Vajkai Zsófia kísérlete Magyarnak a hagyományos mezőgazdaságra vonatkozó adalékai feltárása (1989) tekintetében.

Sebestyén Évának angolai terepmunkásunk kézírásával kapcsolatos, hosszadalmas grafológiai elemzéseit, őszintén szólva, nemigen tudom követni. Annál fontosabbaknak ítélem a három könyve (2008; 2008; 2012) bevezetőiben adott sokoldalú elemzéseket. Különösen nagyra kell becsülnünk a monográfia betűhív kiadásához (2012) fűzött megállapításait, amelyek hősünk kutatómunkájának különféle területeit tekinti át. Igen jelentősnek véljük az ovimbundu nép Magyar által feljegyzett eredetmítoszának elemzését, részben a Silva Porto hatalmas kéziratanyagában megtalált két másik, rövidebb változat közreadását, illetve a szöveg történelmi, néprajzi, folklorisztikai háttérvizsgálatára vonatkozó kísérletét.

Nemerkényi Zsombor látszólag egy szűk terület, a földrajzi szakirodalomban mégis csak igen jelentős momentum, a mára már ismert két eredeti Magyar-térkép értékelé-

sében járt kanosszát. Hiszen egyébként több szempontból is értékes disszertációjában a második térkép egy olyan változatát elemezte, amely, közben kiderült, nem az eredeti. Önkritikusan bevallva ezt (bár tudjuk, hogy az ilyen tudománytörténeti elcsúszások szinte természetesek az adatok feltárásának buktatói következtében), újabb elemzési kísérletét (2013) még újabbak követhetik. Miközben térképész kutatónk már a disszertációjában megkezdett egy olyan lényeges munkálatot, amely Magyar írásainak várva várt kritikai kiadását előlegezi: már amennyiben a nagy számban említett egykori földrajzi név mai változatainak listába szedéséből adott terjedelmes ízelítőt. Arról nem is beszélve, hogy eközben a legteljesebb szakirodalmi bibliográfiát is összeállította.

A második világháború utáni külföldi kutatási eredmények bemutatása, már amelyekre fény derült mindeddig, szinte csak nevek felsorolására szorítkozhat.

Három fontos angol kutató, Gladwyn Murray Childs (1949; 1964; 1970), Merran McCulloch (1951; 1952) és Adriann Edwards (1962) könyveit, írásait kell mindenképpen említenünk, mivel ők az ovimbunduk, illetve szűkebben a Bihé királyság történelmével, földrajzi környezetével, társadalmi berendezkedésével, rokonsági rendszerével, néprajzával foglalkoznak, sőt, általános leírását (McCulloch) is megadják. Miközben valamennyien hasznosítják Magyar László adatait.

Angola történelmének különféle korszakait és jelenségeit dolgozza fel műveiben David Birmingham brit (1965; 1976; 1981; 2015) és Beatrix Heintze német professzor (többek között 2004). Birmingham egy nemrégiben hozzám írt levelében írja, hogy Magyar könyvét még pályája elején, a hatvanas években olvasta nagy élvezettel.

De hasonlóképpen kell rövidre fogott fonalunkra felfűzni Jan Vansina neves tanítványa, Joseph C. Miller (1972; 1975; 1975; 1976; 1977; 1982), továbbá John Kelly Thornton (1978; 1988; 1991; 2004) vagy Inge Brinkman (2000) és mások nevét, akik Angola történelmét vizsgálva gyakran fókuszálnak a jaga (dzsaga) kérdéskomplexumra. Ugyanis az Magyar választott népe, a bihéi ovimbunduk szempontjából is fontos, hiszen eredetmítoszuk ehhez a 16. századig visszavezethető, vad, erőszakos, állandóan pusztító harcokat kezdeményező, rabló, fosztogató, de erőt sugárzó néphez kötődik. Ide kell fűznünk még ugyanakkor az Oral History Research iskolateremtő tudósának, Közép-Afrika történelme egyik legkiválóbb ismerőjének, a nemrégiben elhunyt Jan Vansina professzornak (1929–2017) jó néhány munkáját, mivel azokban számos alkalommal fedezhető fel Magyar Lászlóra való hivatkozás, hiszen a több mint 50 jeles kutatót útjára indító mester a jaga-kérdéskörtől, a jagák alapította Kasanje (ejtsd: Kasandzse) királyságon át a 16–20. századi kongói–angolai történelem számos mozzanatáig sokféle téma kidolgozására vállalkozott.

A német kutató, Roma Mildner-Spindler írta minden kétséget kizáróan az utóbbi két-három évtized egyik legfontosabb Magyar-tanulmányát (1996), amelyet a *Vasi Szemle*ben megjelent tanulmányomban ismertettem. Kár, hogy doktori disszertációja és egy másik tanulmánya nem hozzáférhető, amelyben feltételezhetően további utalások lapulhatnak Magyar Lászlóval kapcsolatosan.

Aligha feledkezhetünk meg a már a harmincas években Londonba került Judit Listowel (Márffy Mantuano Judit, 1903–2003) munkájáról (1974), amelyben a később véglegesen emigránssá lett, újságírói pályát választó arisztokrata származású magyar

bárónő vállalkozott az első jelentős figyelemfelhívásra angol nyelvterületen, amikor Magyar Lászlót Livingstone-nal párhuzamba állítva mutatja fel olvasóközönségének (*The Other Livingstone*). A kötetet egyébként megkülönböztetett szakmai pontosság és igényesség jellemzi, mint szerzője más afrikai köteteit (lásd Tanzánia-könyvét, *Making of Tanganyika*, 1964, vagy Idi Amin ugandai diktátorral foglalkozó könyvét, *Amin*, 1973), hiszen pl. vállalkozott arra, hogy Angolában kiterjedt nyomozást folytasson Magyar nyomait felkutatandó, megtalálva annak feltételezett leszármazottait.

Természetesen igen gazdag – tematikailag kissé szélesebbre nyitott körben – a portugál kutatók hozzájárulása is vizsgálati terepünkhöz. Többek között az utazási irodalmat, a karavánkereskedelmet, a népességszám alakulását, az éhezés méreteit, az egészségügy (trópusi betegségek) problematikáit vizsgálják, és többnyire Magyar adatait is felhasználva, sokszor Silva Porto kapcsán. Maria Emília Madeira dos Santos (1986, Silva Porto kapcsán), José C. Curto (1992; 1999; 2005; 2011), Roquinaldo Amaral Ferreira (1999; 2006; 2011; 2012), az USA-ba szakadt Mariana P. Candido (2005; 2007; 2008; 2013), Maria da Conceição Neto (2012) vagy Constança do Nascimento da Rosa Ferreira de Ceita (2014) nevére hívhatjuk fel többek között a figyelmet.

Külön ki kell emelnünk Alexandra Aparíció nevét, aki nálunk tanult, több dolgozatában is (1995; 2001; 2017) foglalkozik Magyar Lászlóval, és az egyik legkényesebb kérdéssel néz szembe az egyik fontos írásában (1995): vagyis hogy miként, milyen megítélésben rajzolódik ki az afrikai, konkrétan az ovimbundu nép emberi arculata a bihéiek akkori fővárosa környezetében letelepedő és a főnöki családba beházasodó magyar kereskedő-utazó, utóbb audodidakta etnológussá lett útleíró munkáiban. Csak futólagosan tudjuk említeni, hogy számos más munka mellett sajnos nem tudtuk megszerezni többek között Ralph Delgado fontos könyveit (1940; 1944; 1945) vagy Joachim Rodriques Graça sokat hivatkozott, könyvméretű tanulmányát (1890) sem.

Szemlénk közvetlenül tudományos részének végére érve mondjuk el, hogy egy Sebestyén Évával folytatott, többmenetes eszmecsere során ő a Magyar-munkásság elterjedésének korai szakaszát látta kiemelkedően fontosnak megvizsgálni. Én véleményével ellentétben, mivel a korai korszak inkább csak Magyar kivonatolásával és ismertetésével volt elfoglalva, a 20. században készült feltárásokban, elemzésekben, e korszaknak is főleg a második világháború után kezdődő évtizedeiben látom a kutatásoknak azt az időszakát, amelyre különösen nagy figyelmet kell szentelnünk, és amelynek feltárásában még sok a teendőnk.

Vélhetően a recepciókutatás különös fejezetének tekinthetjük, hogy Magyar László immár belépett a világirodalomba is. A *Vasi Szemle*ben idézetet hoztunk Havas Antal 1895-ös elbeszélő költeményéből, amelynek nagyobb része Magyar angolai tevékenységét jeleníti meg Arany Jánosra ütő verselési stílusban. Az utolsó évek nagy eseménye viszont Ana Paula Tavares angolai költőasszony vállalkozása, amely Ozoro és Magyar szerelmét idézi fel szép költeményében, és amely immár két magyar fordításban is létezik, hiszen Rákóczi István nívós magyarítása mellé saját próbálkozásunk is felsorakozott. Előbbi kiadásáról már tudunk, utóbbi az általunk rövidesen megindítandó új periodika, a *Philologia Africana Letteraria Hungarica* hasábjain lát majd napvilágot, számos néprajzi vonatkozású jegyzet kíséretében.

Nem lenne viszont teljes eme szemlénk, ha nem utalnánk meglepő mozzanatokra is Magyar László munkásságának utóélete tekintetében. Ugyanis a Magyar-szakirodalom bővelkedik sajátos tudománytörténeti furcsaságokban. Néhány buktatóról már megemlékeztünk. Krizsán is poentírozza azt az egykori hamis hírt, miszerint „Magyar László fia, miután Bihében elfoglalta anyai nagyatyja trónját, bizonyos évi járadék ellenében felajánlotta az országot a Monarchiának" (Krizsán, 1983, 583. old.).

Thirring még két hírlapi kacsáról értesít minket: 1936-ban elterjedt a híre, hogy 45 évvel azelőtt a pesti éjszakában gyakran találkozhattak azzal a kis cigánybőrű fiatalemberrel, akit királyfinak hívtak. Tóth Béla pedig arról ír, német lapok szerint Bihe trónján egy Magyar nevű fejedelem ül, illetve hogy gyönge egészsége helyreállítása céljából Kamerunban tartózkodik.

Nicolas de Kun, hazánkfia, világhírű geológusprofesszor, az afrikai ásványkincsek egyik legjobb korabeli ismerője 1960-ban francia nyelvű Magyar-tanulmányában viszont még mindig Szabadkát jelöli meg Szombathely helyett Magyar születési helyének.

Isabel Burton 1893-ban, néhány évvel férje, Sir Richard Francis Burton halála után közzétett róla egy kétkötetes életrajzot, amelynek végén külön felhívja a figyelmet a Magyar-monográfia kiadatlanul maradt fordítására. Jóllehet ehhez a ma egy kaliforniai alapítványi archívumban őrzött kézirathoz nem lehet hozzájutni. (Azóta kiderült, hogy a fordítás elektronikus másolata zárt formában megtalálható az MTA Könyvtár kézirattárában.)

Többször összedugtuk a fejünket, mi, hazai kutatók, azon a furcsaságon elmélkedve, hogy vajon a kiváló Afrika-tudós, Wilfrid Dyson Hambly számos terepmunkán is alapuló és az ovimbundukra vonatkozó tanulmányaiban, illetve nagy terjedelmű könyvében miért nem használja fel Magyar adalékait, bár honfitársunk monográfiáját címként ismeri és említi.

1950-ben, az isten háta mögötti *Northern Rhodesia Journal* első évfolyamának első számában egy olvasó felteszi a kérdést: Richard Burton az egyik könyvében (*Lacedra' Journey to Cazembe in 1798*) szereplő térképen feltüntet két, Magyar László, illetve Silva Porto utazásaira vonatkozó útvonalat, s vajon mit tudhatunk e két utazóról. A felkért könyvtáros válaszában többek között minden német nyelven ismerhető Magyar-forrást felsorol.

A legmeglepőbb adat viszont: Verne Gyula, minden idők legolvasottabb ifjúsági írója az *Öt hét léghajón* című könyve végén, az utazási irodalmi adatok sorában felsorolja Magyar könyvét.

És utoljára: jóllehet Ferenc József, illetve a Monarchia nem nyújtott támogatást a magára hagyott Magyar Lászlónak, Alexander Brandt és Paul Kainbacher 2010-es bibliográfiájában *(Österreichische Forscher und Reisende in Afrika vor 1945)* Magyar László osztrák utazóvá lép elő.

Magyar László üzenete a mának

Első üzenet: együttműködés Afrikával: José Eduardo Agualusa nemzetközi hírű angolai író Tavares említett poémájára reflektálva azt írja, Magyar terepmunkája azért egyedülálló mind a mai napig, mert azt nem valamely európai állam, intézmény, társaság,

vállalkozás vagy személy, hanem egy afrikai törzsi király szponzorálta. Íme, Krizsán igazolása, amikor arról ír, az első együttműködés a történelemben európaiak és afrikaiak között.

Második üzenet: a helyét kereső Magyar László ráébred az afrikai népek történelmének, kultúrájának, civilizációs produkciójának, társadalmi gyakorlatának szerepére, mint az emberiség összműveltségének alkotórészére, és ezzel akár Leo Frobenius szemléletmódjáig mutat előre, aki az afrikai kultúra felértékelésével képes volt felszabadítani a négritude híres-nevezetes főszereplői, Aimé Césaire, Léopold Sédar Senghor és Léon Damas, majd sokan mások gondolkodását.

Harmadik üzenet: amint Alexandra Aparício is kiemeli dolgozatában (1995), Magyar László, beilleszkedve egy afrikai törzsi királyság emberi kapcsolatrendszerébe, feltárja – számos kritikai megjegyzés mellett is – az afrikai emberek tehetségét, emberi jó tulajdonságait, nagy melegséggel emlékezik meg utazásaihoz kapcsolódó kíséretének tagjairól, gyermek- és családszeretetéről, vagyis utat mutat a minden (bármiféle) emberek közötti hídépítés lehetőségei és fontossága vonatkozásában.

Negyedik üzenet: az emberi kapcsolatok egy magasabb foka is megteremtődik Magyar László házasságával, amelynek Tavares ad hangot – természetesen erősen idealizálva Ozoro hercegnő és a magyar utazó szerelmi kapcsolatát – egyfajta társadalmi tablót festő poémájában.

Ötödik üzenet: napjaink nagy nemzetközi társadalmi-politikai, sőt immár szinte történelmi méretű feszültséget okozó vitáiban rendkívüli jelentősége van Magyar László azon szándékának, hogy szeretne hazatérni, fiát pedig magával hozni, mégpedig nem azért, hogy itt élhesse le az életét, hanem azért, hogy tanulhasson, majd visszatérve Afrikába népe művelt vezetőjévé válhasson, és – teszem én hozzá – bölcsebb kormányzással elvezesse az ovimbundukat saját fajuk jobb megbecsüléséig, az okosabb boldogulásig, megtanítsa őket egy humánusabb, célratörőbb, érdemlegesebb gondolkodásmódra, és felszabadítsa az afrikai emberekben is rejtőző alkotói képességeket.

Felhasznált irodalom

Aparício, Maria Alexandra (1995): Um Húngaro entre Bienos em Meados do Século XIX: Interpretação e Análise das suas Relações. In: *Actas do Seminário. Encontro de povos e culturas em Angola. Luanda, 3 a 6 de Abril de 1995*. Comissão Nacional para as Comemorações dos Descobrimentos Portugueses, Lisbon, 391–403.

Aparício, Maria Alexandra (2001): Ismeretlen dokumentumok Magyar Lászlóról. *Ethnographia*, 112. évf., 1–2. sz., 223–243.

Aparício, Maria Alexandra – Cuango-Mutombo, Tiago (2017): Mandume, símbolo de la resistencia de los Owawambo. *Santiago*, No. 146, 384–397. (Magyarról: 386.)

Behm, Ernst (1858): Süd-Afrika im Jahre 1858. Eine geographische Skizze der neu erforschten Regionen des Innern. Vornähmlich nach Dr. D. Livingstone. *Petermann's Geographische Mittheilungen*, Band IV, 177–226. (Magyarról: 177, 187, 195–196, 198, 207, 213–216, 225.)

Bendefy-Benda, László (1934): *Magyar László. Tizenöt év Dél-Afrikában.* Budapest.

Biernaczky Szilárd (2011): Még egyszer Magyar Lászlóról. *Magyar Tudomány*, 172. évf., 6. sz., 710–716.

Biernaczky Szilárd (2014): Magyar László eredeti szöveggel. *Magyar Tudomány*, 175. évf., 6. sz., 673–678.

Biernaczky Szilárd (2018): Magyar László szellemi hagyatékáról. Az elvégzett és az el nem végzett kutatási feladatokról – születése 200. évfordulóján, *Vasi Szemle*, 74. évf., 5. sz., 523–550.

Biernaczky Szilárd (2018): Magyar László néprajzi gyűjtései. *Honismeret*, 66. évf., 6. sz., 3–9.

Biernaczky Szilárd (2019): Népköltészet, zene és tánc Magyar László munkásságában. *Irodalmi Jelen*, 19. évf., 213–214. sz., 176–199.

Biernaczky Szilárd (2019): Magyar László és a természettudományok. *Afrika Tanulmányok,* 13. évf., 3–4. sz., 67–82.

Biernaczky Szilárd (2019): Magyar László és Ozoro hercegnő szerelme (Ana Paula Tavares angolai költőnő poémájának fordítása néprajzi magyarázatokkal és dokumentációval). *Vasi Szemle*, 72. évf., 4. sz., 463–481.

Birmingham, David (1965): The Date and Significance of the Imbangala Invasion in Angola. *Journal of African History*, Vol. 6, No. 2, 143–152.

Birmingham, David (1966): *Trade and conflict in Angola. The Mbundu and their neighbours under the influence of the Portuguese, 1483–1790.* Clarendon Press, Oxford (portugálul lásd: 2004).

Birmingham, David (1976): The Forest and the Savanna of Central Africa. In: J. D. Fage – Roland, Oliver (eds.): *The Cambridge History of Africa, c. 1790 – c. 1870.* Cambridge University Press, Cambridge, 222–269. (study), 512–514. (bibliographical essay).

Birmingham, David (1981): *Central Africa to 1870. Zambezia, Zaire and the South Atlantic.* Chapters from the Cambridge History of Africa, Cambridge, Cambridge University Press. (Magyarról: 113, 115, 156, 162, 171.)

Birmingham, David (2015): *A Short History of Modern Angola.* Oxford University Press, Oxford. (Magyarról: 27, 42–44, 51, 140.)

Brandt Alexander – Kainbacher Paul (eds.) (2010): Magyar, Ladislaus. In: *Österreichische Forscher und Reisende in Afrika vor 1945 Eine Biographie und Bibliographie von A–Z.* Baden. (Magyar László mint osztrák utazó.)

Brinkman, Inge (2000): Ways of Death: Accounts of Terror from Angolan Refugees in Namibia. *Africa*, Vol. 70, No. 1, 1–24. (Több helyen hivatkozik Magyar könyvére.)

Burton, Isabel (1893): *Life of Captain Sir Richard Burton.* 2. vol., Chapman and Hall Ltd., London.

Burton, Richard Francis Sir (1873): *The Lands of Cazembe. Lacerda's Journey to Cazembe in 1798.* Royal Geographical Society – John Murray, London.

Burton, Richard Francis Sir (1876): *Two Trips to Gorilla Land and the Cataracs of the Congo.* Vols 1–2, Sampson Low, Marston, Low, and Searle, London. (Magyarról számos helyen.)

Burton, Richard Francis Sir (1881): How I crossed Africa, by Major Serpa Pinto. Translated from the Author's MS. by Alfred Elwes, in 2 vols. (Sampson Low). *The Academy*, May 21, No. 472, 365–367. (Magyarról fontos mondat: 366.)

Burton, Richard Francis Sir m. s. Monográfia angol fordítása Magyar László könyvének német változatából, Metcalfe Collection, Huntington Library, San Marino, California.

Candido, Mariana P. (2005): Usurping Freedom: Processes of Enslavement. In: *Benguela's Hinterland, 1780–1850.* (Magyarról számos helyen.)

Candido, Mariana P. (2007): Merchants and the Business of the Slave Trade at Benguela, 1750–1850. *African Economic History*, Vol. 35, 1–30.

Candido, Mariana P. (2008): Trade, Slavery, and Migration in the Interior of Benguela: The Case of Caconda, 1830–1870. In: Heintze, Betrix – Open, Achim von (eds.): *Angola on the move. Angola em movimento. Transport Routes, Communications, and History.* Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main, 63–84 (preliminary electronic version, 2004).

Candido, Mariana P. (2015): *An African Slaving Port and the Atlantic World. Benguela and Its Hinterland*, Cambridge University Press, New York.

Childs, Gladwyn Murray (1949): *Umbundu Kinship and Character.* Oxford University Press for International African Insitute, London.

Childs, Gladwyn Murray (1964): The Kingdom of Wambu (Huambo): A Tentative Chronology. *Journal of African History*, Vol. 5, 367–379.

Childs, Gladwyn Murray (1970): The Chronology of the Ovimbundu Kingdoms. *The Journal of African History*, Vol. 11, No. 2, 241–248.

Curto, José C. (1992): A Quantitative Reassessment of the Legal Portuguese Slave Trade from Luanda, Angola, 1710–1830. *African Economic History*, No. 20, 1–14, 16–25.

Curto, José C. (1999): The Anatomy of a Demographic Explosion: Luanda, 1844–1850. The International Journal of African Historical Studies, Vol. 32, No. 2–3, 381–405.

Curto, José C. (2005): Resistência à escravidão na África: o caso dos escravos fugitivos recapturados em Angola, 1846–1876. *Afro-Asia,* Vol. 33, 67–86.

Curto, José C. (2011): Alcohol under the Context of the Atlantic Slave Trade. The Case of Benguela and its Hinterland (Angola). *Cahiers d'Études Africaines*, No. 201, 51–85.

Delgado, Ralph (1940): *A famosa e histórica Benguela: catalogo dos governadores (1770 a 1940).* Governo Geral da Província de Angola, Benguela/Luanda, 536. (A híres és nevezetes benguelai kormányzók ismertetése.)

Delgado, Ralph (1944): *Ao Sul do Cuanza (Ocupação e aproveitamento do antigo Reino de Benguela).* 2. vol., Lisboa. (A Quanza folyótól Délre. A régi benguelai királyság elfoglalása és kiaknázása.)

Delgado, Ralph (1945): *O Reino de Benguela: do Descobrimento à Criação do Governo Subalterno.* Beleza, Lisboa.

Delgado, Ralph (1948–1955): *História de Angola.* 4 vol., Edições do Banco de Angola, Benguela/Lobito.

Dinomé abbé (1858): Magyar, László: Résumés des voyages exécutes dans l'Afrique Australe en 1848, 1849 et 1852. In: Dinomé abbé (ford., szerk.): *Nouvelles annales de voyages de la Géographie, de l'Historie et de l'Archéologie.* Tome IV, [sixième series – quatrième année], 5–54. (Petermann 1857 fordítása.)

Dinomé abbé (1860): Publication du premier volume de Ladislaus Magyar. *Nouvelles Annales des Voyages,* Tome 1., 349–354.

Ecsedy Csaba (1969): Magyar László: 1818–1864. *Ethnographia*, 53. évf., 4. sz., 557–564.

Ecsedy Csaba (1984): An African Hungarian: László Magyar (1818–1864). *Africana Budapest*, 1. sz., 9–23.

Edwards, Adrian (1962): *The Ovimbundu under Two Sovereingties: a Study of Social Control and Social Change among a People of Angola.* OUP for the IAI, London, VIII, 169. old.

Ferreira De Ceita, Constança do Nascimento da Rosa (2014): S*ilva Porto na África Central – Viye / Angola: história social e transcultural de um sertanejo (1839–1890).* Tese de Doutoramento, Universidade Nova de Lisboa, Lisboa, 325. (Sok helyen idézi Magyar Lászlót.)

Ferreira, Roquinaldo (1998–1999): Escravidão e revoltas de escravos em Angola (1830–1860). *Afro-asia,* Vol. 21–22, 9–44. (Számos helyen idézi Magyart.)

Ferreira, Roquinaldo (2006): Atlântica: A Micro-Escala do Tráfico de Escravos em Benguela, séculos XVIII–XIX. *Tempo,* Vol. 10, No. 20, 23–49.

Ferreira, Roquinaldo (2011): The suppression of the slave trade and slave departures from Angola, 1830s–1860s. A supressão do tráfico de escravos em Angola (ca. 1830–ca. 1860). *História Unisinos*, Vol. 15, No. 1, 3–13.

Ferreira, Roquinaldo (2012): *Cross-Cultural Exchange in the Atlantic World: Angola and Brazil During the Era of the Slave Trade.* Cambridge University Press, Cambridge.

Fodor, István (1977): The Use of L. Magyar's records (1859) for the History of Umbundu. *Studies in African Linguistics*, Vol. 8, No. 7, 63–71.

Fodor, István (1983): *Introduction to the History of Umbundu. László Magyar's Records (1859) and the Later Sources.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Graça, Joaquim Rodrigues (1890): Expedição ao Muata yanvua, Diario. *Boletim da Sociedade de Geografia de Lisboa*, Ser. 9, No. 8–9, 365–466.

Halász Gyula (1936): Magyar László (1820–1864). In: *Öt világrész magyar vándorai: magyar felfedezők Benyovszkytól napjainkig.* Grill Károly, Budapest, (Magyarról: 49–60).

Hambly, Wilfrid Dyson (1934): *The Ovimbundu of Angola.* Field Museum of Natural History, Chicago.

Havas, Antal (1895): *Afrikai képek. Különös tekintettel Magyar Lászlóra.* Krausz–Fischer, Szabadka.

Heintze, Beatrix (ed.) (2004): Pioneiros Africanos: Caravanas de carregadores na África Centro-Ocidental (entre 1850 e 1890). Tradução de Marina Santos. Editorial Caminho, Lisboa.

Kéz Andor (1937): Magyar László. In: *Felfedezők lexikona.* Franklin Társulat, Budapest, 87–89.

Kéz Andor (1938): Magyar László küszködése. In: *Észak- és Dél-Afrika. A Föld felfedezői és meghódítói 2.* Révai Irodalmi Intézet, Budapest, 302–313.

Krizsán László (1975): *„Homo Regius" Afrikában. Emlékezés David Livingstone halálának 100. évfordulójára.* MTA Afro-Ázsiai Kutató Központ, Budapest (Tanulmányok a fejlődő országokról, 78; angol nyelven is; Petermann véleménye Livingstone és Magyar földrajzi adatközléseiről: 39–42.)

Krizsán László (1982): *Társadalmi struktúra, tulajdonformák és életmód a Kimbundu (Ovimbundu) nép társadalmában a XIX. század közepén – Magyar László kutatásai alapján*. Akadémiai doktori disszertáció, Budapest (oroszul is).

Krizsán László (1983): *Magyar László*. A múlt magyar tudósai 11., Akadémiai Kiadó, Budapest.

Krizsán László (1988): Magyar László Afrika-kutató (1818–1864). Elhagyatva: tündöklő életmű sötét háttérrel. *Vasi Szemle*, 42. évf., 2. sz., 233–246.

Krizsán László (1993): Első együttműködés a történelemben fehér és fekete bőrűek között Afrika tudományos megismerésében. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 12. sz., 15–22. [Utalás: Vajkai, Zs. (1997): Um Húngaro em Angola. 373.]

Krizsán László (1993): Kilombó-közösségek az afrikai társadalmak önigazgatású mikrobázisai a XIX. században. *Vasi Szemle*, 2. sz., 205–219.

Krizsán László (1994): *A fekete földrész vándora. Szemelvények Magyar László afrikai útleírásaiból*. Terra Print, Budapest.

Kun, Nicolas de (1960): La vie et le voyage de Ladislaus Magyar dans l'interieur du Congo en 1850–1852. *Acad. Royale des Science d'Outre-Mer, Bull. des Séances*, Vol. 6, No. 4, 605–636.

Listowel, Judit (1974): *The Other Livingstone*. Julien Friedmann, London (Magyar Lászlóról: 74–113, 132–145, 234–238, 247).

Magyar László (2012): *Magyar László utazása Dél-Afrika belsejében az 1849–1857 években*. Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.

McCulloch, Merran (1951): *The Southern Lunda and Related Peoples*. International African Institute, London (Ethnographic Survey of Africa) (említi Magyart).

McCulloh, Merran (1952): *The Ovimbundu of Angola*. International African Institute, London (Ethnographic Survey of Africa, West-Central Africa, Part II).

Mildner-Spindler, Roma (1987): *Grundzüge der ethnischen Entwicklung im Territorium Angolas, ethnische Gemeinschaften und ethnische Prozesse von den Anfängen bis 1960*. Univ., Diss. A. Leipzig (Nicht f. d. Austausch).

Mildner-Spindler, Roma (1993): *Ethnien im zentralen Angola – Anmerkungen zur ethnischen Geschichte der (Ovi-) Mbundu (bis zu den 60er Jahren unseres Jh.)*. DASP-Hefte, krt Nr. 41/42, 23–50.

Mildner-Spindler, Roma (1996): Entdecker oder Abenteurer? Die Forschungen László Magyars (1818–1864) in den inneren Gebieten Angolas. *Paideuma*, Bd. 42 (Zur Geschichte der Afrikaforschung), 105–140.

Miller, Joseph C. (1972): The Imbangala and the Chronology of Early Central African History. *The Journal of African History*, Vol 13, No. 4, 549–574.

Miller, Joseph C. (1975): Nzinga of Matamba in a New Perspective. *The Journal of African History*, Vol. 16, No. 2, 201–216.

Miller, Joseph C. (1975): Legal Portuguese Slaving from Angola. Some Preliminary Indications of Volume and Direction, 1760–1830. *Revue Française d'Histoire d'Outre-Mer*, Vol. 62, No. 226–227, 135–176.

Miller, Joseph C. (1976): *Kings and Kinsmen. Early Mbundu States in Angola*. Clarendon Press, Oxford.

Miller, Joseph C. (1977): Angola Before 1900: A Review of Recent Research. *African Studies Review*, Vol. 20, No. 1, 103–116.

Miller, Joseph C. (1982): The Significance of Drought, Disease, and Famine in the Agriculturally Marginal Zones of West-Central Africa. *Journal of African History*, Vol. 23, No. 1, 17–61.

Nemerkényi Zsombor (2008): *Magyar László térképészeti munkájának összehasonlító elemzése*. PhD-értekezés, ELTE TTK Földtudományi Intézet, Budapest.

Nemerkényi Zsombor (2013): Magyar László térképei Kolozsvártól Gothától. *Geodézia és Kartográfia*, 65. évf., 5–6. sz., 13–18.

Neto, Maria da Conceição (2012): *In Town and Out of Town: A Social History of Huambo (Angola), 1902–1961*. PhD Thesis, University of London.

Oberländer, Richard (1874): *West-Afrika von Senegal bis Benguela*. Verlag on Otto Spamer, Leipzig. (Magyarról: 406–456.)

Petermann, August – Magyar, László (1857): Die Reisen von Ladislaus Magyar in Süd Afrika Nach Bruckstücken seines Tagebuches. *Petermann's Geographische Mittheilungen*, Band III., 181–199.

Reclus, Onésime (1868): Voyage de Ladislas Magyar dans l'Afrique australe. *Revue Moderne*, Tome 44, No 1–2, 110–131, 251–272 (Magyar könyvének kivonata a német kiadás alapján).

Santos, Maria Emília Madeira dos (1986): *Viagens e apontamentos de um portuense em África*: *Diário de António Francisco Ferreira da Silva Porto*. Vol. I., leitura com introdução e notas por Maria Emília Madeira Santos. Biblioteca Geral da Universidade de Coimbra, Coimbra, 462. (Magyar: 441.)

Sebestyén Éva (2008): *Kaland és kutatás Afrikában. Magyar László életrajza.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

Sebestyén Éva (2012): Magyar László műve és életútja. In: *Magyar László utazása Dél-Afrika belsejében az 1849–1957-es években*. Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, 7–58.

Sebestyén, Éva (2015): A sociedade ovimbundu nos relatórios de viagens do húngaro László Magyar: sul de Angola, meados do século XIX. *História: Debates e Tendências*, Vol. 15, No. 1, 83–100.

Sebestyén, Éva (2018): Escravização, escravidão e fugas na vida e obra do viajante-explorador húngaro László Magyar – Angola, meados do século XIX. In: Vieira Demetrio, Denise et al.: *Doze capítulos sobre escravizar gente e governar escravo: (Brasil e Angola – séculos XVII–XIX).* Mauad Editora, Rio de Janeiro, 291–312.

Tavares, Ana Paula (2018): *Ozoro hercegnő és a magyari Magyar László szerelmes históriája.* Ford. Rákóczi István, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest (kétnyelvű Janus-kötet).

Thirring Gusztáv (1884): Bevezetés. Dél-Afrikában tett legnevezetesebb utazások rövid vázlata. In: Brozik Károly: *Serpa Pinto utazása Afrikán keresztül. Az Atlanti Oczeántól az Indiai Oczeánig*. Franklin Társulat, Budapest, 3–42.

Thirring Gusztáv (1888): Újabb adatok Magyar László életrajzához. *Földrajzi Közlemények*, 1. sz., 333–344.

Thirring Gusztáv (1937): *Magyar László élete és tudományos működése. Kritikai adalék a magyar földrajzi kutatások történetéhez.* Magyar László kiadatlan írásaival, Kilián, Budapest.

Thornton, John Kelly (1978): A Resurrection for the Jaga. *Cahier d'etudes Africaines*, Vol. 18, No. 69–70, 223–227.

Thornton, John Kelly (1988): The Art of War in Angola, 1575–1680. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 30, No. 2, 360–378.

Thornton, John Kelly (1991): Legitimacy and Political Power: Queen Njinga, 1624–1663. *Journal of African History*, Vol. 32, No. 1, 25–40.

Thornton, John Kelly (2004): *África e os africanos na formação do Mundo Atlântico*, 1400–1800. Campus, Rio de Janeiro (angolul is).

Torday, Emil (1923): *Bolyongások Afrikában. Három utazás az Egyenlítő vidékén.* Világirodalom, Budapest (A hat világrész. Utazások és fölfedezések, 4).

Torday, Emil (1924): *Afrikai emlékek. Egy Afrika-kutató naplójából.* Világirodalom, Budapest (A hat világrész. Útikalandok és felfedezések 13).

Torday, Emil (1928): Dualism in Western Bantu Religion and Social Organisation. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, Vol. 58, No. 1, 225–245.

Torday, Emil (1928): The Influence of the Kingdom of Congo on Central Africa. *Africa*, Vol. 1, No. 2, 157–169.

Torday, Emil (1931): Central Africa. In: M. P. R. Smith (ed.): *International Conference on African Children*. London, 3–36.

Torday, Emil – Joyce, Thomas Athol (1905): Notes on the Ethnography of the Ba-Mbala. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, Vol. 35, 398–426.

Torday, Emil – Joyce, Thomas Athol (1907): On the Ethnology of the South-Western Congo Free State. *Journal of the Royal Anthropological Institute,* Vol. 37, 133–155.

Vajda László (1951): Magyar László (1818–1864). In: *Nagy Magyar utazók (19. század).* Művelt Nép, Budapest, 75–100.

Vajkai Zsófia (1989): Notas de László Magyar explorador da Africa, sobre a agricultura dos povos angolanos. In: *Estudos em Homenagem e Ernesto Vega de Oliveira*. Instituto Nacional de Investigação Científica – Centro de Estudos de Etnologia, Lisboa, 825–850.

Vansina, Jan (1966): *Kingdoms of the Savanna. A History of the Central African States until European Occupation.* University of Wisconsin Press, Madison. (265. jegyzet: Magyar dél-afrikai utazása.)

Vansina, Jan (1963): The Foundation of the Kingdom of Kasanje. *The Journal of African History*, Vol. 4, No. 3, 355–374.

Vansina, Jan (1966): More on the Invasions of Kongo and Angola by the Jaga and the Lunda. *JAH*, Vol. 7, 421–429.

Vansina, Jan (1996): Quilombos on São Thomé, or in Search of Original Sources. *History in Africa*, Vol. 23, 453–459.

Vansina, Jan (2007): On Ravenstein's Edition of Battell's Adventures in Angola and Loango. *History in Africa*, Vol. 34, 321–347.

Vansina, Jan (2008): Communications between Angola and East Central Africa before c. 1700. In: Heintze, Betrix – Open, Achim von (eds.): *Angola on the move. Angola em movimento. Transport Routes, Communications, and History*. Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main, 130–142.

Wagner, Hermann (ed.) (1863): Ladislau Magyar's Reisen in Benguela und Bihe. In: Belloni Du Chaillu, Paul – Magyar, Ladislaus – Andersson, Charles John: *Afrika. III. Die neusten Entdeckungsreisen an der Westküste Afrika's*. Bearb. von Hermann Wagner, Leipzig. (A teljes kötet terjedelme 288 oldal, Magyar László szövege: 184–268.; Magyar könyve 1859-ben megjelent német változatának kivonatos részei.)

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 230–242., DOI: 10.24307/psz.2020.1016

Vincze János

A Nobel-díjas nemes Békésy György magyarságtudata

The Hungarian Identity of the Nobel Prize Winner Georg von Békésy

Összefoglalás

Nemes Békésy György orvosi Nobel-díjat kapott 1961-ben „a fül csigájában létrejövő ingerületek fizikai mechanizmusának felfedezéséért". Tanulmányozván nemes Békésy György önéletrajza alapján megírt köteteket, megtaláltuk a „Békési-fészket" (maga Békésy nevezi így a kolozsvári házukat). A Békésy család ősi tagjai erdélyi nemesek voltak. Dr. Békésy Sándor, Békésy György apja 1913. május 24-én kapta meg a nemesi címet, melyet kiterjesztettek a gyerekeire is. Az eredeti dokumentumok alapján elkészítettük nemes Békésy György családfáját, mely ily módon bekerült a szakirodalomba.

Kulcsszavak: nemes Békésy György, Nobel-díj, halláselmélet, családfa

Summary

Georg von Békésy was awarded the Nobel Prize in Physiology or Medicine "for his discoveries of the physical mechanisms of stimulation within the cochlea" in 1961. Consulting Georg von Békésy's own biographical book, it became clear that the "Békésy nest" (this term was used by Békésy himself for his family home) was in Kolozsvár (Cluj, today Romania). Several members of the Békésy family were noblemen. Nobility and the concomitant privileges were granted to Dr Sándor Békésy (the scientist's father) and his children on May 24, 1913. A detailed family tree and the genealogical details of Georg von Békésy have been compiled on the basis of historical documents and are presented for the first time ever in the literature.

Keywords: Georg von Békésy, Nobel Prize, audition, genealogy

Dr. Vincze János biofizikus, nyugalmazott egyetemi tanár (ndp@t-online.hu).

Eszmefuttatás az egyes történészi magatartásról

1945-től kezdődően hazánkban a szocialista szemléletű történészek összeültek – pártutasításnak engedelmeskedve –, és elkezdtek a múltról másképp nyilatkozni, meghamisítva ezzel a történelem egy-egy szeletét. Tették ezt olyan eredményesen, hogy esetenként csak akkor lehetett valamely régebbi esemény igazságát feltárni, ha felnőtt fejjel mindent elfelejtettünk, amit nekünk tanítottak, amit olvastunk, olvashattunk, és volt bátorságunk mindent megkérdőjelezni, és saját magunk utánakutatni a témának. Az alapvető probléma, hogy a történészi ferdítések kihatottak és kihatnak még ma is az élet minden területére. Olyan területekre is, amelyek esetében már gyakorlatilag senkinek nem szembetűnő, mert megszokottá vált, és sajnos a beidegződés hatalmas úr. Egy ilyen terület a nevek írása.

A magyar nevek írása

A magyar nevek helyes írására a Magyar Tudományos Akadémia által 1832 óta rendszeresen közreadott *A magyar helyesírás szabályai* az irányadó. A jelenleg érvényben lévő utolsó kiadás a tizenkettedik (2015). Fellapozva a kötetet, az Akadémia létrehozásában meghatározó szerepet személynél ezt olvashatjuk: „Széchenyi; Széchenyi István; elv.: Szé-che-nyi; széchenyies v. széchenyis; Széchenyi István-i; Széchenyi-díj; Széchenyi-díjas; Széchenyi-hegy, Széchenyi-hegyi; Széchenyi tér, Széchenyi téri.” Máshol: „Eötvös; Eötvös József *és* Loránd; eötvösi, Eötvös József-i és Loránd-i…” Bárki, aki csak egy kicsit is elgondolkodik a jól ismert, 19. századi magyar személyiségek nevein, rájön, hogy ők az életükben nem így írták a nevüket, hanem gróf Széchenyi István, báró Eötvös József. Vajon nekünk, utódaiknak van-e jogunk ezt megváltoztatni?

A magyar nevek írásába beleszólt a politika. A ma is hatályos 1947. évi IV. törvény rendelkezett egyes címek és rangok megszüntetéséről.1 A szerző személy szerint ezzel nem ért egyet, sőt a magyar családok sokasága sem, mert a temetőkben 1990 után igyekeztek a sírok fejtábláit módosítani. Jelenleg számos rendezvényen feltüntetnek egyes címeket és rangokat, sőt a bíróságokon hivatalosan bejegyzett vitézi szervezetek működnek, melyek vitézi címeket adományoznak, és az adott személyek büszkén viselik azokat. Elfogadhatatlan az Alkotmánybíróság hivatalos indoklása is, hogy a rangok és címek használata az emberek származás szerinti megkülönböztetését vonná maga után.2 Ezt az álláspontot képviselte a szocialista társadalmi rendszer is.

Lássuk, hogyan állunk a dr. használatával. A szocializmusnak 1960-as éveiben a dr. használata tilos volt, az orvosi egyetemek az okleveleiken sem tüntethették fel. A jelenlegi szabályozások alapján az orvosi, a fogorvosi, a gyógyszerészeti, az állatorvosi és a jogi szakokat végzettek használhatják a dr. jelölést, és ezt a személyi igazolványukba is bevezethetik. A magyar nyelvi használatban akad egy lényeges zavar, mert a tudományos fokozatot is a köznyelvben doktorátusnak nevezik. A szerző javasolta, hogy a tudományos fokozattal rendelkezők nagy Dr.-t írjanak, de ezt az Akadémia nem fogadta el.

A magyar arisztokrácia

A magyar nemesség vagy magyar arisztokrácia feudális előjogokkal rendelkező, uralkodó társadalmi osztály volt a Magyar Királyságban. Számuk az újkori magyar történelemtől folyamatosan nőtt, 1787-ben Magyarországon és az Erdélyi Nagyfejedelemségben több mint 400 ezer nemesi rangú személy élt. A kiegyezést követően, a 19. századra az Osztrák–Magyar Monarchiában (azon belül is a Magyar Szent Korona országaiban) már 700–800 ezer fő számított valamely nemesi rétegből valónak (kis-, köz- és főnemes).

A magyar nemességen belül a 16. század második felétől rendszerezve létezik a főnemesi címek használata; Magyarországon fontossági sorrendben csak adományozták a bárói és grófi címeket, melyek közül az első alacsonyabb ranggal bír; a Magyar Király törvényei és szokásai szerint ezzel a két címmel az adományozott összes fia és leánya jogosult a használatára, valamint fiú gyermekeinek az egyenesági fiúági leszármazottjai is. Tehát egy grófi címmel rendelkező asszonytól a fia vagy leánya nem örökölhette anyja címét, illetve nemességét sem, csak az apja rangját, illetve címét örökölte.

Az arisztokraták általában magas fokú műveltségre nevelték utódaikat, és nagyon gyakran vettek részt jótékonysági akciókban. Ennek egyik legtipikusabb példája az Akadémia megalakulása (gróf Széchenyi István kezdeményezésére); az akadémiai könyvtár létrejötte (gróf Teleki József adományából); az Erdélyi Múzeum létrejötte (gróf Mikó Imre adománya nyomán), a marosvásárhelyi Teleki-téka megalapozása (gróf Teleki Sámuel 40 ezer kötetből álló könyvtárából jött létre, őt nagyban támogatta felesége, iktári Bethlen Zsuzsanna, aki sok könyvet örökölt nagynénjétől, báró Wesselényi Katától); Koronkán a templom és az iskola is gróf Toldalaghi Lajos birtokára épült, és az ő adományából jött létre. Felesége, gróf Béldi Zsuzsanna mindenben támogatta férjét.

Egész Nagy-Magyarország területén több tízezer arisztokrata családnak a hasonló adományaiból épültek templomok, iskolák, múzeumok, és egyéb egyletek működhettek nagyon hasznosan a magyar nép javára. Amikor hazánkban még nem működtek egyetemek, akkor magyar arisztokraták vagy az egyházak finanszírozták a tehetséges magyar fiatalok külföldi tanulmányútjait. Apáczai Csere János (1625–1659) püspöki ösztöndíjjal tanult öt évig Hollandiában. Ezen külföldön tanult magyar fiatalok számára természetes volt, hogy visszatértek hazájukba, mert adósságukat tevékenységükkel igyekeztek törleszteni az akkori magyar társadalom felé.

A magyar nevek átírása

Itthonról kirívó példákat említhetünk, amikor egyesek, elsősorban a politikai karrierjük érdekében, átírták a nevüket. Ilyen például Rosenfeld Mátyás (Rákosi Mátyás),[3] Singer Ernő (Gerő Ernő),[4] Lederer József (Révai József),[5] Lövy Hermann (Farkas Mihály),[6] Löwinger György Bernát (Lukács György)[7] Eisenberger Benjámin (Péter Gábor),[8] Kohn Béla (Kun Béla).[9] De egyéb okokból mások is átírták a vezetéknevüket:

Schimert János (Szentágothai János),[10] Reichenbach György (Romhányi György).[11] Külön történet Semmelweis Ignác feleségének a névváltoztatásai.[12]

Az elmúlt évszázadokban nagyon sok értékes, nagy tudású magyar megfordult külföldön, és sokan közülük különböző körülmények miatt végleg ott maradtak. A magyar nyelv nagyon specifikus írásmódja miatt számos probléma következett be a nevük írásánál. Ez elsősorban abból adódott, hogy a többi nyelvben általában nem használatosak a hosszú magánhangzók, sőt számos nyelv esetén ezeknek az úgyszólván teljes hiányáról beszélhetünk. Először a keresztneveket írják át: *Leslie* (László), *Charlie* (Károly), *Sophie* (Zsófia), Johann (János), Nicolae (Miklós) stb. Majd gyakran a vezetéknevek is áldozatul esnek az átírásoknak: Dennis Gabor (Gábor Dénes), John George Kemeny (Kemény János), Cornelius Lanczos (Lánczos Kornél), Georg Andrew Olah (Oláh György), Leo Szilard (Szilárd Leo), Thomas Sebeok (Sebők Tamás), Michael Curtis (Kertész Mihály), William Fox (Fried Vilmos), Georgina Hegedos (Hegedős Györgyi). Crăciun Adalbert (Király Béla), Vinţi Ştefan (Vincze István). Mikor ezen átírt nevek előttünk feltűnnek, nemegyszer már képtelenek vagyunk azonosítani az általunk magyar névvel ismert személlyel.

Nemes Békésy György mit írt át a nevéből?

Nemes Békésy György 1946-ben került végleg külföldre, és soha többé nem tért vissza Magyarországra. 1946-tól Svédországban töltött egy rövid esztendőt, majd az Egyesült Államokba ment dolgozni, és 1966-ban Honolulúban telepedett le, és ott is halt meg 1972-ben.

Mint általában a külföldre került magyar személyiségek, ő is átírta a keresztnevét Georgre (György helyett); a nemes előnevet „von”-ként használta, és a dolgozataiban is így tüntette föl magát. A vezetéknevét viszont továbbra is magyarosan használta, az é betűket ékezetekkel. Sokszor próbálták rávenni, hogy írja át a vezetéknevét, de ebből nem engedett. A Nobel-díjhoz tartozó oklevélen is a következőképpen tüntették fel a nevét: Georg von Békésy. Megtartotta a vezetékneve végén az ipszilont, melyről a külföldiek jó részének meg kellett tanulnia, hogy i-nek kell ejteni. Utolsó, önéletrajzi írása két évvel a halála után jelent meg (*Annual Review of Physiology* 1974. évi 36. kötetéből: *Some Biophysical Experiments from Fifty Years ago.* 1–18.), és ott is ily módon szerepel az aláírása.

A fenti elemzés alapján megállapítható, hogy Békésy többet megtartott a nevéből, mint általában azon magyar személyiségek, akik életük második felét külföldön töltötték. Békésy, ha magyarul írt, akkor pedig Békésy Györgyként használta a nevét.

Milyen fiatalabb kori benyomások érték Békésyt?

Édesapja, dr. Békésy Sándor Kolozsvárott született egy erdélyi nemes család sarjaként, és a Kolozsvári Egyetem tanára volt a századfordulón, majd diplomatapályára lépett. Édesanyja Mazaly Paula. A szülők Pécsett esküdtek meg 1898. augusztus 17-én.[13] Dr. Békésy Sándor az esküvő előtt Bánfay S. pécsi királyi közjegyző előtt ún. reverzális fo-

gadalmat tett.[14] A pár legidősebb gyermeke, György János József Budapesten született 1899. június 3-án,[15] húga, Lola és öccse, Miklós azonban már Münchenben, miután a család követte az apát a magyar nagykövetségre. Jelen cikk szerzője többször külföldre utazott és elkészítette a nőtlen nemes Békésy György családfáját, az apai és anyai ősöket feltüntetve.

1. ábra: Békésy György családfája

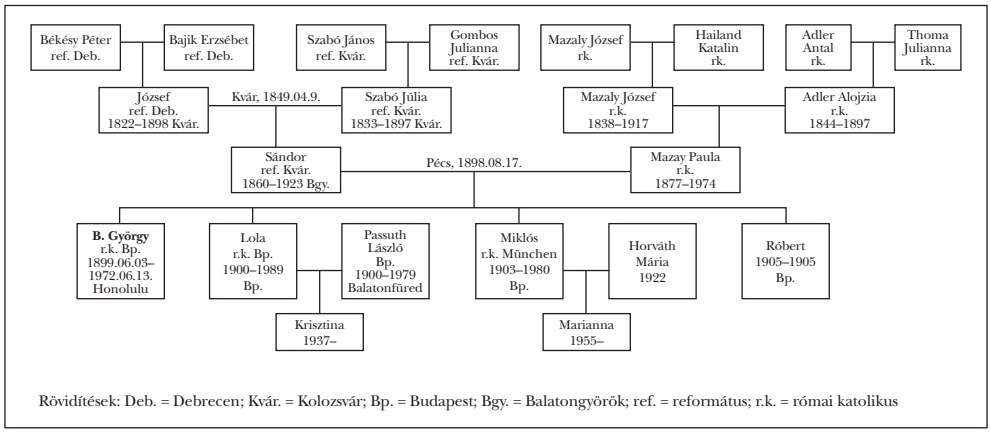

Forrás: Saját szerkesztés

A nemzetközi jogszabályok a nagykövetségek épületét Magyarországhoz tartozónak tekintik, és az ott dolgozók minden külföldi személlyel való találkozáskor a magyar államot képviselik. A négyéves György folyamatosan azt hallotta, hogy a családja, így ő is, tulajdonképpen Magyarországot képviselik külföldön. Egy apró gyerek ezt értelmileg még fel nem fogta, de érzelmi fejlődésében meghatározó tényezővé vált. A nagykövetségen sok magyar művész is megfordult. Rendszeresekké váltak a magyar nyelvű kulturális műsorok, a kitűnő hallású gyermek szüntelenül hallotta a magyar népzenei elemeket, zeneműveket, népdalokat, látta táncolni a különböző magyar régiókat képviselő magyar néptánccsoportokat. Ez a légkör mély nyomot hagyott a fiatal gyermekben, mely élete végéig meghatározó elemévé vált a személyiségének.

A diplomata édesapa változó munkahelyei színes, érdekes gyermekkort biztosítottak Békésy Györgynek, amelyre így emlékezett vissza: „Fiatal éveimben művészek és más rendkívül érdekes emberek vettek körül. Apám sok barátot vonzott. Gondolatok, eszmék állandó cseréje mély benyomást hagyott bennem, ha nem is értettem mindent. Mégis öregkoromban arra emlékszem, hogy lehet kellemes és érdekes módon is élni. Az ilyen életet nem találjuk meg mindenütt, de akadnak ilyen helyek is, és nagymértékben a környezetünktől függ”[16] (Békésy, 1974).

Nemességgel rendelkezett a Békésy család több tagja. Óriási öröm érte a családot, amikor a nemesség és előnévadományt a későbbiekben kiterjesztették – 1913. május 24-én – dr. Békésy Sándorra és gyermekeire. Innentől kezdve az édesapja a nagykövet-

ségen minden találkozó alkalmával nemes Békésy Györgyként mutatta be a mindössze 14 éves fiút. Ez rangot adott, és tiszteletet vívott ki a társaságban. Akik ott megfordultak, hazaiak és külföldiek egyaránt, jól tudták, mit jelent erdélyi nemes család leszármazottjának lenni.

Íme, egy idézet arról, hogyan viszonyul Békésy – évtizedek múlva – Budapesthez: „Budapest története a rómaiaktól ível a modern időkig. Az elmúlt 2000 évben számos alkalommal lerombolták ezt a várost. De mindig ugyanazon a helyen építették fel újra. Sokszor kérdezték tőlem, mi lehet az oka annak, hogy a magyarok, különösen a természettudományok területén, más népeknél sikeresebbek. Az a benyomásom, hogy az egy helyhez és egy célhoz történő ragaszkodás a fő oka annak, hogy hosszú fennállása alatt Magyarország jelentősen hozzájárult ennek a világnak a kultúrájához" (Békésy, 1974).

Iskolai tanulmányok

Dr. Békésy Sándor diplomáciai küldetése folytán Münchenből Konstantinápolyba került, és így a fia 1910 és 1913 között a gimnázium alsó osztályait részben Konstantinápolyban végezte. De közben Pécsett járta ki a negyedik osztályt, és Budapesten az ötödiket. 1914 és 1916 között gimnáziumi tanulmányait a zürichi Minerva Intézetben letett érettségi vizsgával fejezte be, melyre így emlékszik vissza az önéletrajzában: „A svájci iskolák kitűnőek. Hálával tartozom apámnak, hogy azonnal felismerte, mennyivel jobbak a nyilvános iskolák a magánintézeteknél. Itt tanultam meg, milyen hatékony lehet a tanítás, ha azt helyesen csinálják olyan tanárok, akik valóban szeretik a hivatásukat. Ma is hálás vagyok svájci tanáraimnak. Egyszerű emberek voltak, de szerették a tanítványaikat. Svájcban három nyelvet beszéltek, franciát, németet és olaszt. Aki hosszabb ideig tartózkodott az országban, mind a hármat kisebb-nagyobb mértékben elsajátította. Én mindhármat a magyarral kevertem, így nem csoda, ha egyetlen nyelvet sem tudok tökéletesen. Svájcban le kellett tenni az érettségi vizsgát. A vizsga államilag ellenőrzött és nehéz. Miután sikerrel letettem, egy szabad fél év következett, mert felsőfokú tanulmányokat 18 éves kor előtt nem lehet végezni" (Békésy, 1974). Ezt követően műszerésztanonc lett Zürichben, ahol megtanulta a finom, precíziós munkát az órásmesterétől. 1918 és 1921 között a Berni Egyetemen kémiaoklevelet szerzett.

Az erdélyi arisztokrata követelménye

Dr. nemes Békésy Sándor az egyetem elvégzése után azt mondta a fiának: „Egy erdélyi nemes a saját országában teszi le a doktorátust." Nemes Békésy György pedig egyetértett édesapjával. Ez napjainkban elképzelhetetlen lenne. Békésy György édesapjának kérésére doktori értekezést készített a budapesti Tudományegyetemen Eötvös Loránd utódjánál, Tangl Károlynál: *Folyadékok diffúziós állandójának meghatározása a Jamin-féle interferenciális refraktor segítségével"* A dolgozatot magyarul és németül is publikálta. Békésy kísérleteinek végzésekor közvetve Eötvös tanítványává lett, ugyanis Eötvös egykori

laboránsa még ott dolgozott a tanszéken, és sokszor segített a fiatal kutatónak: „a kegyelmes úr nem így csinálná" – mondogatta gyakran. Békésy erre így emlékszik vissza önéletrajzában: „Néha igaza is volt. Ily módon tudtam meg, hogyan gondolkozik és hogyan dolgozik Eötvös, és ismét csak azt mondhatom, hogy egy probléma több különböző oldalról való makacs megközelítésének egyszerűsége volt az, ami Eötvöst a világ kimagasló tudósainak egyikévé tette, függetlenül attól a ténytől, hogy Európa valóban nem kívánt elfogadni magyarországi tudósokat. Az angolok különösen lenézték a magyar tudóst. Hogy Angliába befogadjanak valakit, perfekt angolnak kell lennie, ma sem kell beszélnie az „amerikai angol" nyelvet, de beszélnie kell a „brit angol"-t (Békésy, 1974).

Állami feladat

Egyetemi végzettséggel és doktorátussal, az első világháború után, Békésy nehezen kapott állást, végül a Budapesti Posta Kísérleti Állomásán helyezkedett el, gyakorlatilag laboránsként. (Emiatt 100 kutatóból legalább 99-nek kettétörik a pályáját, az idő elszalad a fejük fölött és kenyérkereset után kell nézzenek, családjuk lesz és a kutatói karrierük megsemmisül. De ez az elv nem érvényes az erdélyi nemes leszármazottra.)

Újra az önéletrajzból idézünk: „Magyarország nemzetközi távközlési központ volt, és a Prága–Belgrád-vonalon állandóan panaszok merültek fel, hogy Magyarország nem tartja rendben távközlő vonalait, és így Prága és Belgrád nem érti meg egymást. E panaszokat diplomáciai csatornákon közölték, már a magyar miniszterelnökhöz is eljutottak, ahonnan aztán jött lejjebb vég nélkül. Mivel látszólag nem volt megoldás, megkaptam a problémát. […] A távbeszélő vonalak állapotának mérésénél mindig meg kellett mérni a vonal átvitelét hurokban, tiszta hangokkal. Ez gyakran órákig tartott, és ha elvégeztem a mérést, általában azt találtam, hogy ugyanazt a mérést megismételve a vonalak már változást szenvedtek. Egy olyan módszert kívántam kifejleszteni, mellyel a vonal vizsgálata néhány másodperc alatt elvégezhető az egy óra hosszat tartó mérés helyett" (Békésy, 1974). A feladatot sikerrel megoldotta. Később rájött, hogy a távbeszélő rendszeren belül a belső fül sokkal jobb, mint a szokásos távbeszélő hallgató. Ezt a kutatási eredményét a *Physikalische Zeitschrift*ben közölte, majd egyre több cikket közölt, mely nemzetközi sikert hozott. E sikerek révén mérnöknek nevezték ki, és kutatói csoportot hozott létre.

Békésy halláselmélete

Röviden vázoljuk fel a Békésy által megteremtett halláselmélet legfontosabb megállapításait. Bebizonyította, hogy bárhonnan is érkezzék a **hanginger** (az ovális ablakon át vagy csontvezetéssel), az ovális ablaktól a csiga csúcsa felé **haladó felületi hullámot** hoz létre. A felületi hullám **terjedési sebessége** a membrana basilaris növekvő szélességétől és lazaságától függ, és emiatt az ovális ablaktól távolodva egyre csökken (45 m/s–2 m/s).

A magas hangok keltette felületi haladóhullámok az ablakokhoz közeli keskeny, feszes részen, míg a mélyebb hangok okozta kilengések a távolabbi, kiszélesedett, laza

végen keletkeznek. Mély hangoknál a hullámzás az egész membrana basilaris hosszát, míg magas hangoknál csak az elejét tölti ki. A membrana basilaris rezgései a Corti-szerv haladóhullámok által érintett szőrsejtjeit meghajlítják, így bennük elektromos potenciálkülönbség keletkezik. Az ingerelt szőrsejtekhez kapcsolódó hallóideg-végződések összegzik a fenti potenciálokat, és az inger erősségétől függő ütemben akciós potenciálok sorozatát továbbítják az agyba. A hallás folyamatában a belső szőrsejtek töltik be a hagyományos értelemben vett mechanoelektromos transzducer funkciót. Hanginger hatására a szőrkötegek megdőlnek, a szőrsejtek membránjaiban potenciálváltozássá generálódik. Depolarizáló jellegű változás esetén a szinapszison keresztül kapcsolódó idegsejt akciós potenciáljának frekvencianövekedése következik be, ami az ingerületi állapotot jelenti. Békésy György korszakalkotó kísérleteire támaszkodó, új halláselméletét, a hangmagasság érzékelésének hely szerinti elkülönültségét 1928 és 1930 között közölte a *Physikalische Zeitschrift* folyóiratban.

A Posta Kísérleti Állomásán hallásvizsgáló készüléket tervezett. Ezt a készüléket „Békésy-féle audiométernek" nevezik, melyet még Magyarországon építette meg Pulvári Károly hangmérnökkel közösen. Olyan új elvet alkalmazott, amelyet más érzékszervek vizsgálatánál is használni lehetett. A Békésy-féle audiométert mind a mai napig használják a világon, a hallásvizsgáló intézetekben, az új betegek vizsgálatánál. A Békésy által készített eszköznek egy példányát megtalálhatjuk a Posta diósdi Rádió- és Televíziómúzeumában.[17]

A nemzetközi elismerések nyomán az MTA – 1939-ben – levelező tagjává választja. Ezt követően a Pázmány Péter Tudományegyetem Kísérleti fizika tanszék vezetője lett, ahol Eötvös és Tang utódjának tekinthető. 1945-ben az MTA rendes tagja lett, de az egyetemen nem fogadták szívesen munkamódszereit. A laboratóriumait a háború alatt bombatalálat érte, és nem tudta folytatni az addigi kísérleti munkáját.

Nemes Békésy György végleg elhagyja a hazáját

Nemes Békésy György 1946-ban, miután a kísérleti laboratóriumát lebombázták, engedélyt kért a munkahelyétől, hogy Svédországba távozzon, a kísérleteit folytatni. Az engedélyt megkapva, a Karolinska Egyetemre ment. Az egyetemi laboratórium jóval kezdetlegesebb volt, mint Békésy volt budapesti laboratóriuma. A stockholmi laboratóriumot tovább kellett volna fejleszteni, de a háború miatt erre nem álltak megfelelő anyagiak a rendelkezésre. 1947-ben a Budapesti Tudományegyetem nem hosszabbította meg Békésy külföldi kutatói státuszát. Ezért engedett az újabb csábításnak, az Egyesült Államokba, Bostonba költözött, és a Harvard Egyetemen épített fel egy új, halláskutatásra szánt laboratóriumot. Itt kezdte tanulmányozni a fül csigájának elektromos folyamatait.

Amikor a szocializmus ideológiája vált uralkodóvá Magyarországon, a hazát elhagyó tudósokat, szakembereket fasisztáknak nevezték, megbélyegezték, gyalázkodó cikkek jelentek meg róluk, az egyetemi előadásokban negatív állításokat mondtak róluk, a könyvekben és a cikkekben nem lehetett idézni az eredményeiket. Ezen túlmenően adminisztratív intézkedéseket hoztak: az egyetemek visszavonták az egyetemi tanári ki-

nevezéseiket, és az MTA kizárta a tagjai közül. 1949-ben Rusznyák István[18] elnökletével és Gerő Ernő[19] maximális támogatásával, az akadémikusok egyötöde kizárta az akadémikusok négyötödét. A súlyos bűncselekményt az Akadémia 1989-ben semmisítette meg, de ekkora a kizárt akadémikusok többsége már nem élt. Ezen eseményekről Békésynek is tudomása volt, mivel az édesanyja és testvérei Magyarországon éltek, és nem mert hazajönni attól tartva, hogy letartóztatják.

1961-ben Békésy orvosi Nobel-díjban részesül

1961-ben nemes Békésy György orvosi Nobel-díjat kapott: *„a fül csigájában létrejövő ingerületek fizikai mechanizmusának felfedezéséért"*. Ezen kutatásait még Budapesten végezte, és a második világháború előtt publikálta is eredményeit. Tehát fontos kiemelni, hogy *Békésy a magyarországi kutatásaiért kapta az orvosi Nobel-díjat*. Nobel-beszédében is az előtte járó magyar szakemberekre hivatkozott.[20]

Bár nemes Békésy György 1947-től az Egyesült Államokban tartózkodott, az amerikai Magyar Nagykövetségen – fizetség ellenében – minden évben meghosszabbította a magyar állampolgárságát. Tehát nemes Békésy György *magyar állampolgárként hunyt el* 1972-ben az Egyesült Államokban. Békésy önéletrajzi írásában összehasonlítja a Horthy-rendszerben lévő magyar kutatási szabadságot az Egyesült Államokban tapasztalt kutatási lehetőségekkel: „A Harvard Egyetem nagyszerűen felszerelt pszichoakusztikai laboratóriumában 17 évet töltöttem. A laboratóriumot még a háborúban szervezték, szigorú szabályok szerint jó munkát végeztek. Később sok más probléma merült fel, és túl sok vitára adott alkalmat. Az amerikai és magyar rendszer között nagy a különbség. Nekem az az érzésem, hogy a magyar rendszer ugyanazt a célt sokkal egyszerűbben éri el.

Az Egyesült Államokban az a szokás, hogy a problémákat mindig értekezleteken vitatják meg, és ezeken minden kérdés felmerül. Az ülések órák hosszat tartanak, a probléma legalább 5–10 embert érdekel, világos döntésre nem kerül sor. A magyar módszer kis laboratóriumokat foglalkoztatott. Mindenkinek megvolt a maga kis birodalma, azt tehetett, amit jónak látott. Kapott a kutatásra egy meghatározott részt a költségvetésből, és tovább nem kérdeztek semmit. Az Egyesült Államokban ez másképpen ment, az emberek a dollárért dolgoztak. Akadtak kivételek is, de nem ez volt a többség. Mindenkit a gyors eredmény érdekelt. Ilyen probléma Magyarországon nem merült fel, annyi ideig dolgozhattunk egy problémán, ameddig akartunk, fontos csak a jó, hibátlan eredmény volt.

Nem kérdés, hogy az Egyesült Államokban a laboratóriumok felszerelése sokkal jobb, mint Európában. A túl nagy felszerelés azonban még hátráltatja is az előrehaladást. Érzésem szerint, ha nincs felszerelés, akkor mindenki kénytelen ötleteit leegyszerűsíteni olyan módon, hogy a kísérletek egyszerűbbek legyenek. Ha túl sok felszerelés áll rendelkezésre, akkor egyszerre minden kísérletet elkezdenek, hiszen több pénzzel minden probléma megoldható. Végső soron azonban a felszerelés annyira bonyolult lesz, hogy a részek együttműködését nem lehet már áttekinteni. Visszatekintve a Magyarországon eltöltött időre, gyakran az volt az érzésem, hogy tudományos munkám mélyebb és jelentősebb volt, mint amelyet az Egyesült Államokban végeztem.

Az Egyesült Államokban végzett munkámat hamarabb elfogadták – így az utóbbi, szenzoros gátlással kapcsolatos kutatásaim elfogadása mindössze néhány évet vett igénybe –, míg Magyarországon végzett kutatásaimnak – annak ellenére, hogy a legtöbb országban jól ismerték azokat – sokkal hosszabb reakcióideje volt. Annak, hogy Magyarországon sikereket értem el, több oka volt. Először is, fiatalabb voltam, és nem aggasztottak az előttem álló sikertelenségek, nehézségek. Másodszor, többet tudtam dolgozni, mint ma, és valószínűleg az is hozzájárult, hogy akkoriban az irodalom jóval egyszerűbb volt, mint manapság, amikor száz és száz cikket kell áttekintenem, mielőtt saját cikkemet leközölhetem. Harmadszor, a távközlési kutatólaboratórium szerencsére igen jól szervezett volt. Különböző részlegekből – kábel, rádió, vegyészet – állt, egy épületben, és ha egy vegyészeti vagy egy nagyfrekvenciás problémám volt, nem okozott nehézséget, hogy azokat kollégáimmal megvitassam. Negyedszer, az Intézet mérete (akkoriban, úgy emlékszem, 95 fő dolgozott itt) olyan volt, hogy még lehetséges volt a kötetlen, fesztelen kapcsolat fenntartása minden erőszakolt kötetlenség nélkül is, mint ahogy ez ma sok esetben Európában vagy az Egyesült Államokban szokásos. Ötödször, valamennyi kollégám eléggé elfoglalt volt saját témakörében, de mégis tudott időt szakítani arra, hogy különböző kérdéseket velem megbeszéljen. Manapság az emberek nagy része túlságosan elfoglalt, és nem lehetséges többé olyan tudományos együttműködés, amely annak idején könnyen kialakult. És végül, de nem utolsósorban a laboratórium igazgatója, Paskay Bernát és később dr. Marschalkó Béla valójában nem olyan módon volt szervező egyéniség, mint ahogy ma értik. A laboratórium kiválóan képviselt volt a magasabb szinten, védett volt az állami költségvetés problémáitól, így a szabad gondolkodásra és a szabad munkára elég szabadság volt. A keret, amelyből gazdálkodhatott, viszonylag alacsony volt a Magyarországon kívüli laboratóriumokéhoz képest, de egy előre meghatározott keret volt. Nem kellett időt tölteni a támogatásért folyó harccal. Számítani lehetett rá, és ezért több időt lehetett szánni arra, hogy egy kérdést hogyan oldjunk meg sikeresen. Néha rendkívül nehéznek találtam egy költségvetés elkészítését a következő 5 évre egy olyan felfedezéshez, melyet el akartam végezni. Az egyetlen dolog, amit tudtam a felfedezésről, az volt, hogy meg akarom valósítani, de nem tudtam, hogy hogyan, és a leghalványabb fogalmam sem volt róla, hogy mennyibe fog az kerülni. Ezért úgy éreztem, hogy olyan kijelentéseket kell tennem, amelyeket egyébként egyáltalán nem tettem volna. Később, amikor a költségvetést jóváhagyták, arra kényszerültem, hogy olyan úton haladjak, melyet 3 vagy 4 évvel azelőtt terveztem, és ma már nem követtem volna (Békésy, 1974).

Békésynek a laboratóriumokkal nem volt szerencséje, mert a Harvard Egyetemen a laboratóriuma a tűzvész martaléka lett 1966-ban. Ekkor határozta el, hogy elfogadja a Hawaiin működő Honolulu-i Egyetem meghívását, ott a továbbiakban kutatásai az érzékszervekben létrejövő *gátlásokra vonatkoztak, és teljesen új szemléletet vezetett be az érzékeléssel foglalkozó tudomány területén*. Cikkeiből, előadásaiból E. G. Wever két könyvet állított össze: *Experiments in Hearing* (1960, Kísérletek a hallás területéről) és *Sensory Inhibition* (1967, Érzékszervi gátlás).

Békésy végrendelete

Honoluluban 1970-ben írja meg a végrendeletét.[21] Békésy kiváló érzékkel vásárolt igen értékes, eredeti ókori leleteket. Nagy szakértelemre tett szert a vizsgált kultúrákra vonatkozóan. Előfordult, hogy Gusztáv Adolf svéd királyt is meglepte széles körű, pontos tudásával. Régészeti, művészettörténeti gyűjteményét a Nobel Alapítványra hagyta. Békésy ezen műgyűjteményéből megnyitott kiállításon a svéd király kijelentette, „ekkora értékű ajándékot a Nobel Alapítvány a Nobel-díjasoktól soha nem kapott".

Itt újra ki kell emelnünk, hogy Békésy erdélyi nemes származású volt, így – mint az az arisztokrata családokra jellemző volt, hogy környezetüket nagy összegekkel támogatják – Békésy az ókori kultúrát mentette át a 20. és a 21. század emberisége számára.

Utószó

Jelen cikk szerzője Békésy műgyűjteményét egy időszakos kiállítás idejére Stockholmból óhajtja Magyarországra hozatni, s ehhez a kéréshez a Nobel Alapítvány pozitívan viszonyult. Napjainkban ennek az időszakos kiállításnak a megszervezése folyamatban van.

Jegyzetek

1 A ma is hatályos 1947. évi IV. törvény egyes címek és rangok megszüntetéséről a második világháborút követő magyarországi társadalmi változások egyik fontos dokumentuma. Ez az egyébként igen rövid törvény mondja ki az örökletes nemesi rangok és más címek, így a vitézi cím megszüntetését és használatuk tilalmát. A törvényt 1947. január 14-én hirdették ki, s attól a naptól hatályos. 1990 után számosan támadták a törvényt, amely kiállta a próbát, és hatályos maradt.

2 2009. szeptember 21-én az Alkotmánybíróság is visszautasított egy indítványt, amely a törvény 3. § (1)–(4) bekezdéseinek, vagyis a címviselési tilalmak megsemmisítését kérte.

3 Rosenfeld Mátyás (Rákosi Mátyás), 1945 és 1956 között a Magyar Kommunista Párt első titkára.

4 Singer Ernő (Gerő Ernő), 1956-ban az MDP első titkára, szovjet NKVD-tiszt.

5 Lederer József (Révai József), a Rákosi-korszak meghatározó kultúrpolitikusa és ideológusa.

6 Lövy Hermann (Farkas Mihály), a Rákosi-korszakban honvédelmi miniszter.

7 Löwinger György Bernát (Lukács György), közoktatásügyi népbiztos; parancsot ad, hogy gyávaságért tizedeljék meg a románok elől meghátráló katonákat.

8 Eisenberger Benjámin (Péter Gábor), az Államvédelmi Hatóság vezetője.

9 Kon Béla (Kun Béla), a Magyar Tanácsköztársaság vezetője.

10 Schimert János (Szentágothai János), az MTA elnöke.

11 Reichenbach György (Romhányi György), orvos-patológus, akadémikus.

12 Semmelweis Ignác özvegye, Weidenhofer Mária családja és barátai rábeszélésére még a nevét is megmagyarosította Szemerényire. Jóval Semmelweis halála és a névmagyarosítás után két leányával együtt vissza akarta venni a Semmelweis nevet, de már nem lehetett. Hogy az akkor már felfedezett név ne haljon ki, kérték leányának, Lehoczkynénak két fia számára a dupla név, vagyis a Lehoczky-Semmelweis név használatát. Erre királyi engedélyt kaptak.

13 A Pécsi Székesegyház Római Katolikus Plébániájától megkaptuk a házassági levél másolatát. A házasságkötéskor a tanúk voltak Erreth János és Lösch István, az esketŏ plébános Károly Ignácz.

14 A reverzális fogadalom azt jelentette, hogy Dr. Békésy Sándor mint református hozzájárul, hogy a házasságából születendő gyermekeit katolikusnak kereszteljék. Ez a reverzális fogadalomtétel 1945-ig fennállt.

Majd az állami esküvő lett elsődleges, és a katolikus egyház többé nem tudta fenntartani ezt a követelményt. Máskülönben nagyon sok családot veszített el emiatt a katolikus egyház.

[15] A budapesti Római Katolikus Plébániától megkaptuk Békésy György születési bizonyítványának a másolatát.

[16] Az *Annual Review of Physiology* 1974. évi 36. kötetéből. Nemes Békésy György önéletrajzi írása, mely halála után két évvel jelent meg 1974-ben, de 1972 március elején írta.

[17] 1995. január végén vetődött fel a diósdi Rádió- és Televíziómúzeumban, hogy kérni kellene Hawaiiból Békésy György munkásságáról dokumentumokat. 1995. április végén érkezett a hír: a Békésy Múzeum teljes anyagát a Postai és Távközlési Múzeumi Alapítvány Rádió- és Televíziómúzeumának ajándékozzák, amennyiben a megajándékozott vállalja a csomagolás és Honolulu és Budapest között a szállítási költségeket. Az igazi közösségek ereje ilyenkor vizsgázik, hiszen erre anyagi fedezetük nem volt. A költségeket a Matáv Rt. amerikai vezérigazgató-helyettese, Ray E. Stewart úr biztosította, aki néhány éve bár, de már idetartozóként él közöttünk, hiszen nemcsak a távközlés jelenének és jövőjének gondjaival, de múltjának értékeivel is azonosult. A Békésy Múzeum anyaga 24 óriási ládában 1995. június 4-én érkezett meg washingtoni magyar követségünkre, onnan követségi konténerben folytatta útját, és 1995. július 13-án érkezett Budapestre. Ma két szobában vannak elhelyezve a Békésy-dokumentumok a diósdi Rádió- és Televíziómúzeumban.

[18] Rusznyák István (1899–1974) zsidó származású, és Korányi Sándor kérésére Horthy Miklós 1931-ben kinevezte a szegedi belgyógyászati klinika élére. A 1944. március 19-i megszállás után a Gestapo deportálta Szegedről. Az akadémikus Baló József rögtön Budapestre utazott, és kihallgatást kért Horthy Miklós kormányzótól, aki rögtön intézkedett, és Rusznyák Istvánt leszedette a Németországba tartó vonatról. A későbbiek folyamán Rusznyák Istvánnak és családjának nem esett bántódása. 1945-től kezdődően teljes mellszélességgel kiállt a kommunista párt és Rákosi Mátyás mellett, s így 1946-ban az MTA levelező tagja és ugyanabban az évben rendes tagja lett. Rákosi Mátyás és Gerő Ernő támogatásával az MTA elnöke lett 1949-ben, és ekkor 41 tag támogatásával eltávolítottak az Akadémiából 163 tagot. Többek között azt a Baló Józsefet is, aki megmentette a deportálástól. De ekkor ebrudalják ki Békésy Györgyöt is. Rusznyák István 21 évig (1949–1970) volt az MTA elnöke, és ezalatt olyan súlyos kár érte a magyar tudományosságot, hogy azt mind a mai napig nem volt képes kiheverni. Az MTA elnöksége soha nem határolódott el Rusznyák István elvtelen döntéseitől.

[19] Gerő Ernő 1949 és 1957 között a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) tagja, noha soha semmilyen felsőfokú tanulmánnyal nem rendelkezett.

[20] Nobel-díjas beszéde részlete: „…az első otológiai díj kitüntetettje, Bárány Róbert (1876– 1936) (orvosi Nobel-díjas 1914-ben) ugyancsak magyar származású. Nem hiszem, hogy ez merő véletlen. Az otológia Magyarországon igen magas színvonalon áll, s valódi érdeklődés övezi. Régóta gyanakodtam, hogy volt valamikor egy kiemelkedő személyiség, aki mindezt megalapozta. Sokáig hiába kerestem a kézikönyvekben, míg végül sikerült rábukkannom a nevére. Hőgyesnek (Hőgyes Endre, 1847–1906) alapította meg a Pasteur Intézetet és kórházat Magyarországon, a veszettség nemzetközi hírű kutatója volt, és 1901-ben orvosi Nobel-díjra jelölték) hívták..."

[21] Végrendeletrészlet: 1. Kijelentem, hogy nőtlen vagyok. 2. Rendelkezem afelől, hogy a maradványaimat elhamvasszák, és a hamvaimat szétszórják. Amennyiben halálom nem Hawaiin ér, a hamvasztásra a legközelebbi erre alkalmas helyen kell sort keríteni, a maradványaimat pedig nem szükséges visszajuttatni Honoluluba erre a célra. 3. Minden vagyonom fennmaradó részét, legyen az ingó, ingatlan vagy vegyes, függetlenül annak elhelyezkedésétől és természetétől, és minden olyan vagyont, amely felett rendelkezem akár kinevezési joggal, akár más módon, a Nobel Alapítvány (Sturegatan 14, Stockholm, Svédország) részére hagyományozom, mely szervezet készségét fejezte ki műtárgygyűjteményem sértetlen megőrzését illetőleg. […] 1970. október 12. napján, Honolulu városában, Hawaiin. Georg von Békésy.

Felhasznált irodalom

Békésy, Georg von (1928): Zur Theorie des Hörens. Die Schwingungsform der Basilarmembran. *Physikalische Zeitschrift,* Vol. 29, 781–793.

Békésy, Georg von (1929a): Zur Theorie des Hörens: Über die Bestimmung des einem reinen Tonempfinden entsprechenden Erregungsgebietes dér Basilarmembran vermittelst Ermüdungs- erscheinungen. *Physikalische Zeitschrift,* Vol. 30, 115–125.

Békésy, Georg von (1929b): Zur Theorie des Hörens: Über die eben merkbare Amplituden- und Frequenzänderung eines Zones: Theorie dér Schwebungen. *Physikalische Zeitschrift,* Vol. 30, 721–745.

Békésy, Georg von (1930a): Zur Theorie des Hörens: Über das Richtungshören bei einer Zeitdifferenz oder Lautstärkenungleicheit dér beiderseitigen Schalleinwirkungen. *Physikalische Zeitschrift,* Vol. 31, 824–835, 857–868.

Békésy, Georg von (1930b): Sur la théorie de l'audition. *L'Année Psychologique,* Vol. 31, 63–96.

Békésy György (1937): A hírközlés – akusztika. In: *Posta mérnöki szolgálat 1887–1937.* Stádium Sajtóvállalat, Budapest, 131–134.

Békésy, Georg (1960): *Experiments in Hearing.* McGraw-Hill Book Company, New York.

Békésy György (1964): A megfigyelés öröme és a belső fül mechanizmusa. *Orvosi Hetilap,* 105. évf., 28. sz., 1325–1330.

Bekesy, Georg von (1967): *Sensory Inhibition.* Princeton University Press, Princeton.

Békésy, Georg von (1974): Some Biophysical Experiments from Fifty Years Ago. *Annual Review of Physiology,* Vol. 36, 1–18.

Békésy György (1978): Önéletrajzi jegyzetek. *Fizikai Szemle,* 28. évf., 8. sz., 281–289.

Dániel József (1990): *Békésy György.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Halm Tibor (1972): In memoriam Békésy György (1899–1972). *Fül-orr-gégegyógyászat,* 18. évf., 4. sz., 193–195.

Kovács Gergelyné (1995): A Békésy kiállítás története. In: *Postai és Távközlési Múzeumi Alapítvány Évkönyve.* Budapest, 38–67.

Kovács László (1999): *Békésy György, az orvosi Nobel-díjas kísérleti fizikus.* Savaria University Press, Szombathely.

Nagy, Ferenc (ed.) (1999): The Nobel Foundation and Georg von Békésy. Better Kiadó, Budapest.

Passuth László (1977): A „nagy magányos", aki megajándékozta a Nobel-intézetet. *Magyar Nemzet,* január 7.

P.T. (1972): Békésy György. *Élet és Tudomány,* 27. évf., 27. sz., 1250–1254.

Radnai Gyula (1999): A megfigyelés öröme. Békésy György születésének 100. évfordulójára. *Természet Világa,* 130. évf., 6. sz., 263–265.

Tarnóczy Tamás (1962): Békésy György halláskutatásai. *Fizikai Szemle,* 12. évf., 7. sz., 197–206.

Vincze János (2018): A Nobel-díjas Békésy György családfája. *Orvosi Hetilap,* 159. évf., 4. sz., 156–158, https://doi.org/10.1556/650.2018.ho2583.

Vincze János (2019): *Békésy György doktori disszertációja.* Emlékezünk orvosainkra 47., NDP Kiadó, Budapest, 5–10.

Vincze János (2019): *A Nobel-díjas nemes Békésy György.* NDP Kiadó, Budapest.

Vincze János – Vincze-Tiszay Gabriella (2019): *Békésy György családja.* Emlékezünk orvosainkra 48., NDP Kiadó, Budapest.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 243–257., DOI: 10.24307/psz.2020.1017

Tózsa István

Az alvilág földrajza

Geography of the Underworld

Összefoglalás

A görög-római mítoszok világa az európai kultúra egyik fő tartóoszlopa a zsidó-keresztény vallás és a kelta-germán hagyományok oszlopai mellett. Ez az írás a görög hitvilág egyik nagy „földrajzi" egységét, az alvilágot mutatja be a festő- és szobrászművészet, valamint az európai civilizáció legősibb legendáinak segítségével. A görög-római mitológia alvilágképe a mítoszokban sokszor jelenik meg; ismerete az európai műveltség része. Gondoljunk Héraklész, Orpheusz, Aeneas és Odüsszeusz alvilági látogatásaira, Perszephoné házasságára, Sziszifusz, Tantalosz vagy a Danaidák büntetésére. Kharónra, a révészre, az érchangú Kerberoszra, a Felejtés vizére, a Léthére. Az alvilág istene és uralkodója, Hadész saját nevét kölcsönözte a görög túlvilágnak, amely mélyen Európa alatt található, az Atlanti-óceántól a Fekete-tengerig, illetve a Kaukázusig. Amikor a Föld és az Ég (Gaia és Uranosz) egyesülését követően, az Idő (Kronosz, latinul Saturnus) által vezetett titánok uralkodása után az istenek vették át a hatalmat a világon, a három fiú felosztotta azt egymás között. A legfiatalabb, Zeusz (Jupiter) uralkodik a földön és az égen; a középső fiú, Poszeidón (Neptunusz) a tengereken; míg a legidősebb, Hadész (Pluto) lett az alvilág ura.

Kulcsszavak: görög-római mitológia, európai kultúra, Hadész a művészetekben

Summary

The world of Greco-Roman myths is one of the main pillars of European culture alongside Judeo-Christian religions and Celtic-Germanic traditions. This writing presents one of the great "geographical" units of the Greek myths, the underworld, with the help of paintings, sculptures and the most ancient legends of the European civili-

Prof. dr. Tózsa István, egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem (Tozsa.Istvan@uni-nke.hu).

zation. The image of the underworld in Greco-Roman mythology appears many times in myths; its knowledge is part of the European literacy. Remember the visits of Heracles, Orpheus, Aeneas, and Odysseus to the underworld, the marriage of Persephone, the punishment of Sisyphus, Tantalus, or the Danaids. Think of the stern Charon, the gloomy ferryman, and the metallic toned Cerberos, or the water of oblivion, the River Lethe. The god and ruler of the underworld, Hades, lent his name to the Greek land of afterlife; thought to be located deep below Europe and extending from the Atlantic Ocean to the Black Sea and the Caucasus Mountains. When, after the unification of Earth and Heaven (Gaia and Uranus), the gods took over the world after the reign of the Titans led by Time (Kronos, or Saturn), three great godly brothers divided it among themselves. The youngest one, Zeus (Jupiter) reigns over the Earth and the skies; the middle son, Poseidon (Neptune) over the seas; while the eldest one, Hades (Pluto) became lord of the underworld.

Keywords: Greco-Roman mythology, European culture, Hades in the arts

---

Ahol a madár sem jár

„Kháron ladikja nem akkor indul velünk / midőn lezárul és befagy a szem. / Zord átkelők soká nyitott szemmel megyünk / a végzetes vizen" – írja Illyés Gyula a *Kháron ladikján* című versében. Arra az európai kultúrában elterjedt ókori elképzelésre utal, hogy halálunk után a lelkünket a lélekkísérő Hermész isten kalauzolja el a távoli nyugatra, jelesül az Atlanti-óceán partjára, ahol alászállva, egy folyón kell átkelnünk, egy zord révész – Kharón – ladikján, feltéve, ha tudunk neki fizetni a pénzérmével, amelyet hozzátartozóink a halálunk után a szemünkre helyeztek. Ez a folyó, amely Európa atlanti partvidéke alatt található a mélyben, jéghideg, mozdulatlan vizű, s a neve Styx, ő a Gyűlölet istennőjének megszemélyesítője. Ez határolja az Európa alatt elterülő alvilágot, melynek neve – az uralkodójáról, Zeusz idősebb testvéréről elnevezve – Hadész.

Az alvilágot ezen a nyugati határfolyón, a Styxen kívül még öt másik folyó osztja részekre. A halottak lelkei, miután Kharón átszállítja őket a Styxen, áttetsző szellemalak formájában lebegnek a hatalmas, hamuszürke aszphodéloszi mezőkön, ahol a csendet csak az érchangú, pokoli őrkutya, a Kerberosz csaholása töri meg. Az aszphodélosz egy liliomfajta, melyet az ókorban sírokra ültettek; ez a kis virág a Könny istennőjének megszemélyesítője. Az alvilági Aszphodélosz Nyugat- és Közép-Európa alatt terül el; északról – nagyjából az Északi- és a Balti-tenger alatt – az Akherón nevű folyó határolja, mely az örömtelenség, vagyis a Bánat istenét személyesíti meg. Az alvilági folyók istenei, mint a felvilági folyókéi is, mindannyian a hatalmas Ókeanosz titán, az Atlanti-óceán és Thetisz titanisz, a Földközi-tenger gyermekei. Az Aszphodéloszt délről, tehát nagyjából Dél-Európa alatt a Kókütosz, vagyis a Jajveszékelés folyója határolja. Kelet felől, Kelet-Európa alatt pedig a híres Léthe vize határolja a hamumezőket: ez

a Felejtés vize, ide járnak inni a holt lelkek. Minél többet isznak a Léthéből, annál inkább elfelejtik őket a felvilági rokonaik, leszármazottjaik. Csak azok a holt lelkek nem szomjaznak meg, akiket gyakran emlékezetükbe idéznek az élők, akiket gyakran emlegetnek. Az ókorban még áldoztak a halottnak, az áldozati állatok földre csurgatott vérét a föld beszívta, s lent a Hadészban a holt lélek, ha ezt megitta, újra, rövid időre élőnek érezte magát.

A Léthe vizén túl – tehát Kelet-Európa és a Kaukázus vidéke alatt – egy rettenetes ércküszöb mögött irdatlan, örök sötétség uralkodik. Ennek a vidéknek a névadója és uralkodója Erebosz, az örök Sötétség istensége, aki a Káoszból kiemelkedő négy első létező egyike, s Gaia Földanya testvére. Itt lakik Nyx, Erebosz másik testvére, az Éjszaka istennője, aki minden napszálltakor felszáll a világra, és ráborítja éjszínű leplét. Itt áll Hadész palotája is, benne az alvilág ura, Hadész, latinul Pluto, és felesége, a Pusztulást hozó Perszephoné istennő. Itt élnek az alvilági istenek. Köztük a legismertebb Hekaté, a Boszorkányság és a Bűbájosság istennője. Továbbá itt élnek az éjszaka gyermekei. Ők Nyx és Erebosz utódai. Elsősorban Thanatosz, a Halál és testvére, Hüpnosz, az Álom, valamint Erisz, a Viszály istennője. Rajtuk kívül még számos istenség tanyázik itt, akik Nyx utódai, és éjszaka, vele szállnak fel az emberek közé. Ők a pénz, a betegség, a gyilkosság, az öregség, az irigység, a bosszú, a gúnyolódás, a csalás, a butaság, a szeretkezés, a kéjvágy, a nyomor, a düh, a hiba és az őrület istenei, és a gyermekeket elragadó vámpírok.

A Dél-Európa alatt húzódó, jajveszékelő Kókütosz folyón túl sötét, izzó, sziklás hegyormok látszanak a Földközi-tenger alatt. Ez maga a Pokol, melynek neve és istensége Tartarosz, ő is egyike a négy első létezőnek. Itt bűnhődnek a bűnösök. A Tartaroszt délről, Észak-Afrika partvidéke alatt a Phlegethón, vagyis a Lángolás nevű tűzfolyó határolja. Végül az Akherón folyó túlsó partján, észak felé, tehát Észak-Európa és Skandinávia alatt található az alvilági Mennyország, ahová a jó emberek és a híresség szellemárnya, lelke kerül. Szürke, vigasztalan égbolt alatt végeláthatatlan almáskertek vannak itt; ez az Elízium, a boldogok szigete, amit Kronosz (latinul Saturnus), az Idő titánja – Zeusz apja – kormányoz. Sziget, mert északról, nagyjából az Északi-sarkvidék alatt ismét egy folyó határolja: az Aornis – jelentése: a madár nélküli. Vagyis ott, ahol a madár sem jár, az a világ vége. Az alvilágé is.

Hadész

A legősibb európai teremtéstörténet a Theogónia, amely Krisztus előtt a nyolcadik században Hésziodosz görög költő és történetíró nevéhez kötődik. A Theogónia, vagyis az istenek származástana szerint a mindent megelőző, kavargó ősanyagból, a Khaoszból emelkedett ki a négy első létező entitás. Két hímnemű: az örök Sötétség (Erebosz) és az alvilág mélye, a Pokol (Tartarosz); valamint két nőnemű: az Éjszaka istennője, Nyx, aki minden éjjel ráborítja sötét fátylát az egész világra, és a Földanya istennő, Gaia, „aki az ifjakat felneveli". Gaia, a Földanya maga teremtette meg a saját párját, a föld első urát, az ég királyát, Uranoszt. A Föld és az Ég egyesüléséből születtek a „nagyratörő" titánok és női párjaik, a titaniszok. A titánok vezére, az „álnok" Idő (Kronosz

vagy latinul Saturnus) megölte atyjukat, Uranoszt, s ő, az Idő vette át a hatalmat a világ felett. Feleségül vette Rheát, az időnek leginkább ellenálló tölgyfa titaniszát, s halhatatlan istengyermekeiket lenyelte, nehogy egyszer azok fosszák meg hatalmától, ahogy ő tette a saját apjával. Hat istengyermekük közül három leány volt. A legidősebb Hesztia (Veszta), az otthon és a házi tűzhely őrzője. A középső, Démétér (Ceres) a gabona és a termékenység istennője. A legfiatalabb, Héra (Juno) a család istennője. A három fiú közül Hadészt és Poszeidónt szintén elnyelte az Idő titánja. De Rhea, a tölgyfa istennője megelégelte Kronosz eljárását, s a hatodik gyermekét titokban szülte meg Árkádiában, a Lyakón-hegy barlangjában. Hogy fájdalmát csendben kibírja, fogai közé egy tölgyfaágat szorított, s ujjait a szülési fájdalom hatására mélyen belevájta a barlang talajába. Mivel Rhea hatalmas istennő volt, az így kivájt barlangi földből azonnal kis istenségek alakultak ki: az Ujjak (Daktüloszok), a Vas, az Acél, a Kalapács, az Üllő és a Kés – ők fémjelzik a mitológiában a Zeusz megszületésével kezdődő vaskorszakot az európai őstörténelemben. Rhea, a Tölgyfa istennő a megszületett legfiatalabb fiúgyermek, Zeusz helyett egy követ tett a pólyába, azt adta át Kronosz titánnak; míg a gyermeket Kréta szigetén, a Dikté-hegy barlangjában rejtette el. A gyereket egy Amalthea nevű kecske nimfára – akinek a szarva lett később a bőségszaru, a Szerencse istennőjének, Tükhének (Fortunának) a jelképe – és két fegyveres nimfára, a Kurészek őrizetére bízta, akik ércpajzsaikat összeverték, ha a csecsemő Zeusz sírt, nehogy az apja meghallja a gyermeksírást. Kronosz rájött, hogy rászedték, és égre-földre kereste Zeuszt, de sem égen, sem földön nem találta. Azért, mert Rhea a barlang előtt egy tölgyfa ágára akasztotta Zeusz bölcsőjét, s így a gyermek sem a földön, sem az égen nem volt. Innen az Európa-szerte elterjedt „égen-földön keresi" szólás eredete. Zeusz felnőve és megerősödve legyőzte az Időt, és kiszabadította testvéreit – ezzel halhatatlanná váltak. Zeusz, a győztes legfiatalabb fiú – mint a mesékben – a villám isteneként uralkodott a földön és az égen. A középső, Poszeidón kapta tőle a tengereket, míg Hadésznak, a legidősebbnek az alvilág jutott.

Ez az írás a Hadész által uralt és kevesek által ismert mitológiai alvilág földrajzát, tájait és lakóit mutatja be. Az ókori görög mitológia a bronzkortól a vaskoron át évezredek óta máig fennmaradt első valódi és kizárólag európai vallás tükörképe. Ismerete az európai identitás kognitív része. A görög mitológia történetei, alakjai, az olimposzi istenek családja még hellyel-közzel ma is ismert, bár mióta az alap- és középfokú oktatásból a második világháború utáni hét évtizedben teljesen kiszorult a latin nyelv oktatása Horatius, Vergilius, Ovidius művei alapján, az európaiak görög mitológiára vonatkozó aktív tudása is megcsappant. Az európai, klasszikus műalkotások, festmények, szobrok zömét is hovatovább már csak mobiltelefonos segítséggel tudják értelmezni. Ennek a tanulmánynak a témája pedig éppen a görög mitológia talán legkevésbé ismert régiója, az alvilág, a Hadész, amelyet Európa alatt képzelt el az ősi görög civilizáció.

Az alvilág négy nagy tartományból áll, melyet tehát hat folyam választ el egymástól. Nyugaton, az Atlanti-óceán partvonalánál, éppen a mai Portugália alatt folyik, vagy inkább mozdulatlanul áll, a jéghideg és mérgező vizű Styx, a „Gyűlölet", az alvilág legnagyobb határfolyója. Az Északi-sark alatt folyik az alvilág egyik szélső, északi tar-

1. ábra: Hadész származása

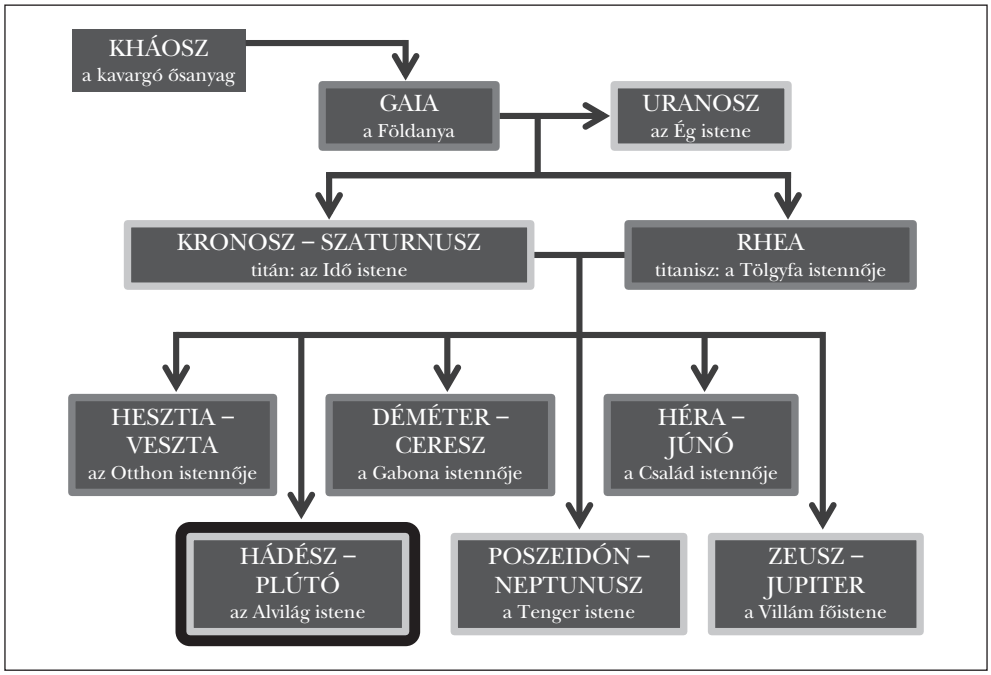

Forrás: Saját szerkesztés

tományát északról határoló Aornis, a „madár nélküli" – innen az európai népmesei szólás: Hol jársz itt, ahol a madár sem jár? Tudniillik: a világ végén. Az Akherón az „öröm nélküli", vagyis a Szomorúság folyója az alvilág legnagyobb tartományát, a holt lelkek többségének lakhelyét határolja észak felől. A holtak lakhelyét az alvilági istenek lakhelyétől és Hadész palotájától a Léthe, vagyis a „Felejtés" vize határolja, ahová a holtak inni járnak. Minél többet isznak a Léthe vizéből, annál kevesebbet gondolnak rájuk élő rokonaik és ismerőseik. Az alvilág mélyének, a Pokolnak a két határfolyója a Kókütosz, a „Jajgatás" és a Phlegethón, a „Lángolás".

Az alvilág nagy tartományai közül egyik a „mennyország," az *Elízium*, a Boldogok szigete az Aornis és az Akherón vize között. Ezt a régiót Európa alatt, a ködös északon, azaz – utólag mondhatjuk: stílszerűen – a mai Skandinávia és Észak-Európa alatt képzelték el a görögök. Ez a táj földrajzi szempontból meglehetősen vigasztalan: ködös, végeláthatatlan almáskertek alkotják, melyet szürke égboltként fed le az alvilági boltozat. Ide a jó emberek mellett a királyok és uralkodók szellemalakot öltő lelkei kerülnek. Az Elízium egyik kijárata a Fekete-tenger mai romániai partvidéke mentén található kopár sziget, a Kígyó-sziget, amelyet a rómaiak száműzetési helyként, börtönszigetként használtak. Itt írta például János evangélista száműzetésében a *Jelenések könyvét*. A kis szigeten sokáig volt szentélye Akhilleusznak és Szép Helénának, akiket elíziumi álompárként tartottak számon az ókorban. Akhilleusz viszont azt mondotta a vele pár szót váltó Odüsszeusznak, amikor az bolyongásai során az Akherón kapujánál

2. ábra: A Hadész alvilági tartományai és vizei

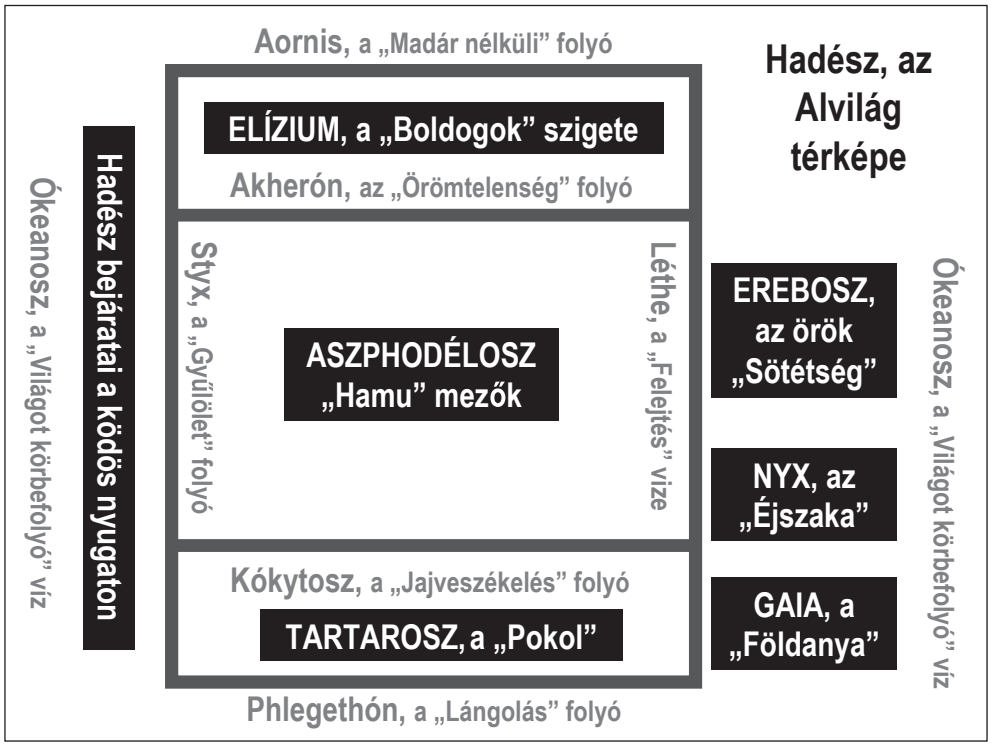

Forrás: Saját szerkesztés

(torkolatánál) találkozott vele, hogy inkább lenne a legnyomorultabb, de élő szántó-vető ember, mint király a holtak birodalmában.

A Styx, az Akherón, a Léthe és a Kókütosz vizei által határolt hatalmas régió a holt lelkek szellemalakjainak lakhelye, az Aszphodélosz. Ez az alvilági régió Nyugat-, Dél- és Közép-Európa hatalmas föld alatti vetülete. A tájkép lehangoló: egy homoksivataghoz hasonló, végtelen hamumező, kisebb-nagyobb dombokkal, melyre fekete égboltozatként borul a föld. Az aszphodéloszi hamumezőkön kóborolnak vagy denevérekhez hasonlóan repdesnek céltalanul a holt lelkek – élő formájukhoz hasonlatos szellemalakzatként milliószámra, a fecskék csiviteléséhez hasonló hangokat kiadva. A fecske a Halál (Thanatosz) és az Álom (Hüpnosz) testvérpár szent madara, a testből a halálkor és az alváskor egyaránt elszálló lélekkel azonosították. A holtak szelleme csoportosan jár inni az Aszphodéloszt az örök sötétség honától elválasztó ércküszöb mentén található Léthe folyó vizéhez. Egyetlen örömük, ha a felső világban vér folyik a földre – jelesül, ha élő rokonaik véráldozatot mutatnak be a tiszteletükre vagy emlékükre, s az áldozat (kezdetben ember, később állat) vérét a földre csorgatják. Ilyenkor, ha ihatnak a föld által beszívott, nekik szánt vérből, áttetsző szellemalakjuk átszínesedik, és egy ideig ismét embernek érezhetik magukat. Ahogy ezek az áldozatok elmaradnak, vagyis egykori rokonaik, barátaik mindinkább elfeledik a holtakat, már csak a Léthe

vizével tudják csillapítani a szomjukat, ezért egyre áttetszőbbé válnak, mígnem végleg szétoszlanak, azaz elfelejtődnek. A Léthe nemcsak a Felejtés, de a Megbocsátás vize is, ezért minél többet iszik egy holt lélek a vizéből, annál inkább csak a jó dolgokra fognak emlékezni az élő hozzátartozói. Innen ered az európai mondás: „Halottakról vagy jót, vagy semmit".

A civilizáció hajnalán és az ókorban, amikor egy ember meghalt, a szájába vagy a szemére egy rézpénzt *(obulus)* helyeztek. Ez a Révész díja volt, mely nélkül a halott lelke nem juthat le az alvilágba, és visszajár kísérteni. Hogy ezt elkerüljék, a gyászolók korommal kenték be az arcukat, megszaggatták ruhájukat, karmolták, összevérezték az arcukat, hogy a megholt szelleme ne ismerje fel őket. Innen származik az európai gyászruha fekete színe, bár magának a halálnak a színe a vörös volt, asszociálva a vérre, hiszen a történelmi időkben gyakori volt az erőszakos halál. A holt lelkeket az utasok istene, Hermész – az egyik hatalmas olimposzi isten – „lélekkísérőként" kalauzolja, vezeti nyugatra, ahol a ködbe vesző, végtelen óceán határolja Európát. Itt – tehát a mai Portugália alatt – található az alvilági főbejárat; egy ködös, fekete nyárfaligetben várakozik a holtak szelleme a jéghideg, mérgező vizű, gyűlöletes Styx folyó partján.

Magyarországon is van egy Styx, mégpedig a hatalmas, aggteleki Baradla-barlangnak ma Szlovákiába átnyúló, Domica nevű ágán folyik végig. Az aggteleki barlangrészre megérkezve, a Hangverseny-teremben torkollik az Akherónba a Baradla másik alvilági nevű folyójába. Innen Akherón néven folyik végig a Baradla főágán Jósvafő felé, s a hatalmas Óriások terme előtt egy víznyelőben eltűnik. A máig felfedezetlen, aktív, vízzel kitöltött Alsó-barlangban folyik néhány kilométert, s Jósvafőn a Tengerszem mellett, immár Jósva-patak néven jut napvilágra – bővizű forráspatakként. A görög mitológia nem eléggé rendszerezett ismerete miatt a két magyarországi föld alatti patak, a Styx és Akherón névadása fordítva történt; nem a Styx folyik az Akherónba, hanem fordítva, ezért a Jósva-patak föld alatti részét Styxnek s nem Akherónnak kellett volna nevezni.

„Hadész kapuja", melyet Jézus is meglátogatott, egykor egy megmérhetetlen mélységű tó volt a barlangban, gyakorlatilag a Jordán forrása, amely ma már földrengés miatt nem a barlangból folyik ki Izrael állam északi részén, Caesarea Philippinél. Hadész „hivatalos" bejáratának romjai ma: az ókori Hierapoliszban (ma a törökországi Pamukkalében) épített templom, amely egy – ma is – vulkáni utóműködés miatt mérges gázokat kibocsátó barlangra épült. Ezeken kívül az alvilágnak voltak más, mérgező, bódító gázzal töltött hasadék- vagy barlangbejáratai is, amelyek még a középkorban is fennmaradtak. Ilyen például az írországi Lough Derg tó szigetén található, Szent Patrik purgatóriumának is nevezett barlang, ahová 1408-ban a magyarországi „Pokoljáró" Tar Lőrinc is elzarándokolt, a krónika feljegyzése szerint.

Visszatérve a mitológiabeli Styxre, a holtak szellemei a náluk lévő rézpénzzel kifizetik a zord alvilági révészt, Khárónt, aki átviszi őket – már akit tisztességesen, viteldíjjal ellátva indítottak útnak a hozzátartozói – az aszphodéloszi hamumezőkre. Innen már nincs visszaút. Egy rettenetes, érchangú, háromfejű, pokoli kutya őrzi a Styx partját, a Kerberosz.[1] Khárón – aki Nyx, az Éjszaka és Erebosz, a Sötétség fia – igen keveset beszél: a holt lelkek kérdésére, hogy hová fognak kerülni, mi az úti cél, csak ennyit

felel: „az út hosszú, és a célnak nincs neve". A sötét túlparton a holt lelkek egy alvilági bíróság elé kerülnek. Minósz a főbíró, Zeusz egyik halandó fia a föníciai Európé királylánytól, a krétai, minószi birodalom megalapítója.[2] Zeusz másik két halandó fia közül Aiakosz az európai, Rhadamanthüsz pedig a kis-ázsiai holtak felett bíráskodik. Ha előkelő származású, királyi, uralkodói család tagja a megholt, akkor mindenképpen a viszonylag kedvezőbb adottságú Elíziumba jut, ahogy akkor is, ha nagyon jó ember volt az elhunyt. Ha viszont rossz volt, a Pokolba, a Tartaroszba került; ha pedig sem nagyon jó, sem nagyon gonosz nem volt – ahogy a legtöbb ember –, az Aszphodéloszba került a szellem alakja.

Tartaroszi tájképek

Az Aszphodéloszt délről a Jajveszékelés folyója, a Kókütosz határolja Dél-Európa alatt. Nagyjából a Földközi-tenger alatt található maga a Pokol, a Tartarosz – később erről nevezték el a könyörtelen mongol hódítókat pokolfajzatnak, vagyis tartaroknak, magyarul tatároknak. A Tartarosz az alvilág legmélyebb része, egy sziklás, szakadékos, félelmetes sötét hegylánchoz hasonlít. Fekete és forró szikláit délről Észak-Afrika alatt a lángoló tűzfolyó, a Phlegethón festi meg vörös fénnyel. A későbbi európai keresztények pokolképét a Tartarosz ihlette: a lángolást, a jajveszékelést, a bűnös lelkek égését, örök szenvedését. A hanghatásokat tekintve, míg az Elíziumban teljes a csend, az Aszphodéloszon csak a holtak halk csivitelése hallatszik, addig a Tartaroszban a Kókütosz folyó partján kínzott szellemek szakadatlan üvöltése, jajgatása és a déli határfolyó vörös lángolása kelt baljós, félelmetes hangulatot.

Egyes mitológiai alakok büntetése közismert. A Tartaroszban vannak leláncolva az istenekre támadó titánok – Ókeanosz, az Atlanti-óceánt megszemélyesítő titán kivételével. Gaia, a Földanya kétszer is megelégelte unokája, Zeusz autoriter hatalomgyakorlását, s egyszer a gigászokat (a félig kígyó, félig ember alakú óriásokat, a „föld szülötteit") szabadította az istenekre; egy másik alkalommal pedig magától Tartarosztól született fiát, egy vulkánszerű, tűzokádó óriást küldött Zeusz és az olimposzi istenek ellen. Ez utóbbi a Typhón, akinek a nevéből a tájfun szó keletkezett, s akire Zeusz végül rádobta Szicília szigetét. Most Typhón a Tartarosz központjában van, a földhöz szegezve, s felette füstöl az Etna tűzhányó. A gigászok szintén a Tartaroszba vannak bebörtönözve. A legismertebb büntetések a hiábavaló munkát jelenítik meg; a 49 férjgyilkos, líbiai Danaida herceglány büntetése – amiért a nászéjszakán megölték az egyiptomi uralkodó 49 fiát –, hogy egy lyukas hordóba kell vizet hordaniuk, amíg az meg nem telik. Sziszifusz, amiért rászedte Zeuszt, megtévesztette Thanatoszt, a Halált, majd becsapta magát Hadészt is, olyan „sziszifuszi munkára" ítéltetett, hogy egy követ kell felgörgetnie egy hegyoldalon, de az minduntalan visszagördül a völgybe, ezért mindig újra kell kezdenie. A saját gyerekét az istenek lakomáján feltálaló Tantalosz[3] büntetése az örök szomjúság és éhség, miközben vízben áll, feje felett gyümölcsös ág lóg, de akár fel-, akár lehajol, az inni- és ennivaló visszahúzódik előle; ezt nevezzük „tantaloszi kínok kiállásának". Olyan nagy erejű hősök is találhatók itt, akik elbizakodottságukban az istenekhez mérték magukat. Ilyen Ixión, aki egy tüzes kerékhez

láncoltan forog. A bűne, hogy Hérára támadt, akit az utolsó pillanatban Zeusz kicserélt egy Hérát formázó felhőre, azaz Nephelére, a felhőistennőre, s így fogant meg Kentaurosz, az első kentaur, a félig ember, félig lótestű nép, akik a felhő gyermekeinek tartották magukat. A hatalmas erejű Aóleusz testvérek a Pélión-hegyről égő szálfákat dobáltak az Olimposz-hegyre, az istenek lakhelyére. Elbizakodottságuk oka az volt, hogy egy jóslat szerint sem más ember, sem isten nem ölheti meg őket. Ezért megesküdtek a Styx vizére, hogy Zeusz egyik lányát, a szűz Artemiszt, a vadászat istennőjét magukévá teszik az Olimposzon. Végül maga Artemisz ugrott közéjük fehér szarvas képében. A fivérek egyszerre nyilaztak a gyönyörű vadra, ám a célt elhibázva egymást találták el, és haltak meg, így a jóslat érvényét vesztette – hiszen egymást megölhették. A Styx partján ülnek a Tartaroszban, egy oszlophoz láncolva, hogy örökké emlékezzenek be nem tartott esküjükre.

Ereboszi tájképek

Az alvilág legsötétebb régiója Erebosz, melyet az egyik első létezőről neveztek el, s ez az ő (a Sötétség), valamint Nyx, az Éjszaka istennőjének a lakhelye is. Az Erebosz alvilági vetületét az ókori görögök szerint a hatalmas kelet-európai síkság és a Kaukázus alatt kell elképzelni. Ebben az alvilági tartományban könnyű a tájképet lefesteni: teljes és mérhetetlen sötétség, csend. Ezt bárki könnyen megtapasztalhatja egy kalandtúrán az Aggteleki-karszt nagy barlangjainak egyikében, amikor az egész csoport lekapcsolja a lámpákat, és mindenki csendben marad. Ha kevesen vannak, vagy csak egyedül, olyan tökéletes a csend a nagy barlangok mélyén, hogy előbb-utóbb meghallja a saját szíve dobbanását is. Az Aszphodélosztól a Léthe vize és egy vasfal, az Ércküszöb választja el Ereboszt. Itt emelkedik az alvilág uralkodójának, Hadésznak az éjszínű palotája is, amely a teljes sötétség miatt láthatatlan – ahogy maga Hadész is az. Itt élnek – de csak nappal – Nyx, az Éjszaka gyermekei. Éjjel a felső világra mennek. A legismertebb testvérek a Halál és az Alvás, valamint az Álomkép (Phantaszosz, innen a fantázia szavunk). A Halál és az Alvás ókori társításának ténye, hogy ők ketten testvérek. Az Éjszaka gyermekei nagyrészt ártalmas, nemkívánatos istenségek: az Öregség (Gerosz, innen a gerontológia, az öregséggel foglalkozó tudományterület elnevezése), a viperával ábrázolt Irigység (Battus), a vörös ajkú Gyilkosság (Kér), a Szegénység (Pauritas), a Nyomor (Mizéria), a Düh (Mánia), a Vétek és a Hiba (Error), valamint a Rosszakarat (Malevolantia). Az éjszakai, szamárlábú gyermekrabló kísértet és démon (Empusza és Lamia), a Csalás (Apáté), a Kivégzés és a Bosszúállás (Nemesis), a Butaság (Momos), a Kapzsiság (Mammon). Végül a trójai háborút a „legszebb istennőnek" szánt aranyalmával végső soron kirobbantó Viszály (Erisz) és a Szeretkezés (Philotész) – így megkülönböztetve a szexet a Szépség istennőjétől (Aphroditétól, ill. Vénusztól) és annak fiától, a Szerelem istenétől (Erósztól, illetve Ámortól), akik viszont nem az Éjszaka gyermekei.

Érdekes módon Zeusznak Erisztől, a Viszály istennőjétől is született egy lánya, Áté, a Hízelgés és Megrontás istennője, aki olyan szépen tudott beszélni, hogy a hiú Zeusz az Olimposzon tartotta maga mellett. Egyszer azonban, amikor a Héraklész születése körüli eseményekbe a féltékeny Héra – Zeusz felesége – is beavatkozott, Héraklész

megszületését késleltetve, Áté, Héra kérésére, hízelkedve lekötötte Zeusz figyelmét. Így a mükénéi királyi trón nem Héraklészre, Zeusz utolsó és legerősebb félisten fiára, hanem annak unokatestvérére szállt. Zeusz ezért megharagudott – nem a feleségére, Hérára, hanem Átéra; felkapta, és hosszú aranyhajánál fogva megforgatta az istennőt, majd ledobta az Olimposzról a földre – az emberek közé –, ahol azóta van jelen a „bársonytalpú" hízelgés, rábeszélés.

Az Ereboszban lakik Hekaté, az egyik vérbeli alvilági istennő. Édesanyja Asztéria, annak a Létónak a testvére, aki Artemiszt és Apollónt szülte Zeusznak. Hekaté három alakja a mediterrán régió vaskor előtti anyajogú társadalmának az ősi istennőjét, annak is a sötét, misztikus változatát idézi: kanca, szuka és oroszlán képében jelenhet meg a bűbájosság, a boszorkányság fáklyás istennője, akinek éjfélkor, keresztutaknál fekete kutyát áldoztak az ókoriak, hogy ezzel a kegyébe férkőzve, védve legyenek a boszorkányok rontásai ellen. Hekaté továbbá a halottak kincseinek őre, ezért a sírkamrákban oszlopot emeltek a tiszteletére és jelenlétének biztosítására. Az asszonyok szülési fájdalmáért is ő felel – megkönnyítheti vagy megnehezítheti a szülést –, mint a Vajúdás istennője, Prothüraia néven. Szent növénye a fekete nyárfa, szent állata a fekete kutya mellett a menyét. Héraklész születésének már említett késleltetését Héra Hekaté alakját felvéve, mint a Vajúdás istennője végezte: öregasszonynak álcázva, keresztbe tett lábbal és kézzel leült a ház elé. Amíg ott ült, a saját lánya, a „megsegítő" Eleithüia, a Szülés istennője nem jöhetett a házhoz, ahol Alkméné, Héraklész anyja vajúdott. Látták ezt a házbeliek, sejtették, hogy a Vajúdás istennője ül ott összefont lábbal, vénasszony képében, de hiába fohászkodtak Zeuszhoz, az nem volt sehol, hiszen éppen Áté hízelkedő csevegését hallgatta. A háziak pedig egy istennővel nem mertek szembeszállni. Ekkor az egyik szolgáló rászedte Hérát. Kiszaladt a házból, és azt kiáltozta, hogy megszületett Héraklész. A Hekaté szerepét játszó Héra meglepetésében felugrott, feladva a szülést gátló testhelyzetet, mire csakugyan megszületett Héraklész. Héra azonban így is elérte a célját (Héraklészből nem lett mükénéi király), de mielőtt távozott, egy pillanat alatt menyétté változtatta a szolgálólányt, akit – mivel az egy, a száján kimondott hazugsággal rászedte – arra ítélt, hogy ő meg ezután a száján keresztül szüljön. Ennek a magyarázata, hogy az ókori görögök, látván a menyétet, ahogy a kicsinyeit viszi, azt gondolták, a menyét a száján keresztül szül. Így vált a menyét Hekaté – a Vajúdás istennőjének – egyik szent állatává.

Az Erebosz lakói továbbá a Bosszúállás és a Lelkiismeret-furdalás kutyatestű, aszszonyfejű, denevérszárnyú istennői (az Erinnüszök, vagy ismertebb latin nevükön a Fúriák), akik Uranosz tengerbe csepegő véréből születtek. Jelképük a korbács, amelylyel a bűnöst hajtják szüntelen. Hárman vannak: Alléktó (a Szüntelen), Tisziphoné (a Megtorlás), Megaira (a Harag).

Az éjfürtű Hadész fő jelzője a „kérlelhetetlen", hiszen mindenki meghal, így hozzá nem is könyörögtek az emberek, nem emeltek neki templomot, szentélyt sem. Imádkozni is csak szemrehányás formájában, a tehetetlen düh által vezérelve „fohászkodtak" hozzá az emberek, öklükkel a földet döngetve. Hadész kiszemelte magának feleségül egyik nővérének, Démétérnek, a Gabona istennőjének a lányát, Kórét, a múlandó Lányság istennőjét, akinek maga Zeusz volt az apja. Hadész megkereste Zeuszt a kéréssel, aki be-

leegyezését adta bátyjának, de mivel mindketten sejtették, hogy nővérük nem engedné szeretett lányát az alvilágba távozni, abban maradtak, hogy a házasság leányrablásként, titokban történjen. Démétér szeme világa, Kóré a társnőivel Nüsza mellett éppen virágot szedett egy réten, amikor megnyílt a föld, és éjfekete lovak vontatta szekéren az alvilág uralkodója dübörgött a felszínre. Felnyalábolta Kórét, és eltűnt vele. Az alvilági palotában étellel-itallal kínálta Kórét, akit ettől kezdve az alvilág úrnőjének, Perszephonénak (pusztulást hozónak) neveztek. A lány tudta a szokást: az ókorban a házasság akkor válik „törvényessé", amikor az asszony először fogad el ételt a férje kezéből. Innen származik az európai szokás, miszerint egy nő egy férfitól édességet, virágot és parfümöt elfogadhat, anélkül hogy kimutatná hajlandóságát a férfi iránt. Viszont ha ételt – vacsora- vagy ebédmeghívást – elfogad, ezzel kifejezi, hogy hajlandó akár házastársként is elfogadni az udvarlót. Ezért tehát Perszephoné nem evett semmit Hadész házában.

Démétér hosszú keresésre indult a lánya után, és végül Hekaté tanácsára Héliosz napisten árulta el neki, hová tűnt Kóré. Démétér azzal állt bosszút Zeuszon, hogy nem tette a dolgát, nem adott gabonatermést az embereknek, így el-elmaradtak a Zeusznak szánt áldozatok is. Végül Zeusz beleegyezett, hogy Démétér kössön egyezséget Hadésszel, hogy csak az év egy bizonyos szakát kelljen Perszephonénak az alvilágban töltenie – ez lett, stílusosan, a tél, amikor a gabonaszóró Démétér istennő bánkódik a lánya után. Mikor Démétér leszállt az alvilágba Hadész házához, első kérdése az volt: ettél-e valamit, lányom, Hadész házában? Nem, felelte a lány, de Aszkalaphosz, Hadész kertésze közbeszólt: ő bizony látta, hogy Perszephoné elfogadott egy gránátalmamagot Hadész kezéből, s ezzel „hivatalosan" is az asszonya lett. Azóta a vörös bélű gránátalma – mint piros belsejű, azaz a halállal rokon növény – Perszephoné szent növénye. Démétér mint hatalmas erejű istennő – a görög mitológia istenei eredeti alakjukban két és fél méter magasak voltak – egy hatalmas sziklát gördített Aszkalaphoszra, a rossz hír mondójára, majd Hermész, a lélekkísérő isten segítségével magával vitte a lányát a felszínre – igaz, csak őszig.

Pokoljárások

Az alvilág látogatói híres mitológiai alakok. Az alvilágba a lejutás – az élők számára – nem a főbejáraton, a távoli nyugaton, az Ókeánosz partján lévő feketenyárfa-ligetben történt; ott csak a holtak szellemei gyülekeztek. Az élők a föld hasadékaiban, mély barlangokban ereszkedtek alá. Elsőként az athéni hős, a Minótaurosz legyőzője, Poszeidón fia, Thészeusz kísértette meg a sorsot az alvilági utazással. Barátja, Peirithoosz azt vette a fejébe, hogy megkéri Perszephoné kezét magától Hadésztól. Thészeusz bátran elkísérte őt a lehetetlen vállalkozásra. Hadész udvariasan meghallgatta a kérést, majd hellyel kínálta őket a sötét palotája előtti hatalmas, kőből faragott széken, ahonnan – kővé válva – többé képtelenek voltak felállni. Ezt követően Héraklész, a valaha élt legnagyobb mitológiai hős érkezett az alvilágba, híres tizenkét munkája során az utolsó az a – szintén lehetetlen – kívánság volt, hogy hozza fel a rettenetes Kerberosz kutyát. Héraklész azonban nem ismert lehetetlent, és leszállt az alvilágba. Az aszphodéloszi mezőkön bandukolt az Erebosz felé, lépteitől messze rengett a hamumező, s a holtak szellemei szerteszét szaladtak

ijedtükben. Egyedül két alak várta be félelem nélkül: egyikük a Medúza volt, a kígyóhajú gorgó, akit Perszeusz, a Pusztító ölt meg Athéné istennő segítségével. A másik egy görög hősnek, a kaledóniai vadászat megrendezőjének, Meleagrosznak a szellemalakja volt, Héraklész egykori fegyvertársa. Meleagrosz kérte Héraklészt, hogy húgára, Déianeirára vigyázzon, vegye feleségül. Héraklész meg is ígérte, teljesítette is a kérést, s majdan ennek a lánynak, az utolsó feleségének a féltékenysége okozta a vesztét.[4]

Az alvilágban Héraklész először Hadész palotájához ment, hogy engedélyt kérjen nagybátyjától a kutya elhozására. Ez meg is történt, s visszafelé megpillantotta Thészeuszt és Peirithooszt a kőszékben ülve. Thészeuszt, Poszeidón fiát egy hatalmas rántással ki is szabadította, de Peirithooszt nem sikerült, őt ott kellett hagynia. Aszkalaphoszról is lehengerítette a sziklát, de a kertész Démétér istennő átka alatt azon nyomban éjjeli bagollyá változva repült fel a felső világra. Azóta is a bagoly halálmadár, a huhogás pedig a rossz hír mondását jelenti az európai kultúrákban.[5] Héraklész felvonszolta Kerberoszt a földre, ahol a napsugártól megijedt, csaholó pokolkutya szétfreccsenő nyálából keletkezett a mérgező sisakvirág nevű növény.

Egy másik alkalommal Héraklész utazása során meglátogatta egyik barátját, Admétosz thesszáliai királyt, véletlenül éppen akkor, amikor annak felesége, Alkésztisz meghalt. Előzőleg ugyanis Admétosz megtudta szükségszerű halálának pontos időpontját Apollón istentől, azzal a kitétellel, hogy megválthatja azt, ha valaki más hajlandó meghalni helyette. Admétosz sorra kereste fel, már évekkel a halála időpontja előtt, a legszegényebb koldusokat és legbetegebb embereket, kincseket és jó életet kínálva nekik a fatális dátumig, ha hajlandók meghalni helyette. Erre senki nem vállalkozott, még a legnyomorultabb ember is görcsösen ragaszkodott az életéhez. Még a király szüleinek – beteg és idős embereknek – sem akarózott megváltani fiúk életét a magukéval. Egyedül szerető feleségének, Alkésztisznek nem szólt Admétosz erről a lehetőségről, a nő azonban véletlenül megtudta, és Admétosz tudta nélkül felkínálta a lelkét Thanatosznak, a Halál istenének, aki a Hadészból jött fel a királyért, vagy azért az emberért, aki kész megváltani. Ebben is megmutatkozik a szerelem halálnál is erősebb ereje. Admétosz kétségbeesett, amikor rájött, mi történt, ráadásul éppen ekkor érkezett a házába a nagybecsű vendég, Héraklész. A rettenthetetlen, féktelen hőst gazdag lakoma várta, s ő nem értette, vendéglátója miért nem mulatozik vele. Amikor megtudta a gyász okát, Alkésztisz alvilágba tartó szelleme után eredt, s a „vasszívű" Halált, Thanatoszt rövid szóváltás után úgy földhöz teremtette, hogy az elengedte Alkésztiszt, akit Héraklész így „a sírból hozott vissza" a férjének.

Amikor maga a Szerelem, Erósz (Ámor) isten is szerelmes lett, kedvesét, Pszükhét (a Lélek megszemélyesítőjét) a rossz anyósnak bizonyuló Aphrodité, a szépség istennője az alvilágba juttatta, mégpedig úgy, hogy egy szelencét bízott rá, amiről a kíváncsi nőként viselkedő Pszükhé úgy tudta, szépségkenőcs lapul benne. Természetesen kinyitotta, de abban mélységes alvilági álom volt, és azonnal végzett vele. Erósz később felhozta kedvesét az alvilágból. Rajta kívül, halála után még egyvalaki menekülhetett ki az alvilágból: Szemelé, Zeusz egyik halandó kedvese, aki addig könyörgött Zeusznak, hogy mutatkozzon meg előtte valódi mivoltában, hogy Zeusz végre engedett, s Szemelé porrá égett az isten jelenlétében. Viszont közös gyermeküket – a legfiatalabb,

hatalmas olimposzi isten, Dionüszosz (Bacchus), a bor és a mámor istene lett – még meg tudta menteni. Amikor Dionüszosz „felnőtt", természetesen leszállt az alvilágba, megkereste az anyjának, Szemelének a szellemalakját, és Thüoné néven, a tombolás megszemélyesítőjeként halhatatlanná téve hozta fel magával.

A következő látogató, aki vissza is tért az alvilágból, Orpheusz volt, a thrák csodaénekes, aki dalával mindent el tudott érni. Szerelmét, Eurüdikét vipera marta meg, s meghalt. Orpheusz mély gyászában leszállt az alvilágba, s dalával meglágyította Hadész és Perszephoné szívét; visszaengedték a lányt, azzal a feltétellel, hogy Orpheusz egyszer sem nézhet hátra, vajon Eurüdiké követi-e. Amikor azonban Orpheusz nem tudta megállni, és mégis hátranézett, Eurüdiké szellemalakja végleg visszalebegett az Aszphodéloszba.

Thetiszt, tengeri hableányt, az Elrendező elv istennőjét egy halandóhoz, Péleuszhoz adták nőül az istenek. Halandó gyermeke, Akhilleusz lett a trójai háború leghíresebb hőse. Thetisz a gyereket születése után levitte az alvilágba, és sarkánál fogva belemártotta a Styx vizébe – így mindenütt sebezhetetlenné vált –, kivéve a sarkát, ahol fogta, s ahol Páris nyila később eltalálta. Innen származik a valaminek a gyenge pontjára utalás: valaminek az „Achilles-sarka".

A trójai háborúból visszatérve Odüsszeusz tíz éven át bolyongott a Földközi-tenger vidékén, s többek között eljutott – messze nyugaton – az Ókeanoszig, oda, ahol az Akherón folyik a Styx vizébe. Itt, az alvilág határán, az Akherón kapujánál fekete kost áldozva beszélhetett néhány meghalt ismerőse szellemalakjával, akiknek megengedte, hogy igyanak az áldozati bárány véréből. Itt tudta meg, hogy a távolléte alatt anyja is, a görög sereg fővezére, Agamemnón is meghalt, s hogy hogyan juthat haza végre.

Az utolsó ismert alvilági utazó Aeneas volt, Aphrodité istennő halandó fia, aki a trójaiakat segítette a trójai háború idején, s Trója eleste után, a feldúlt városból elmenekülve, Odüsszeuszhoz hasonló kalandos utazást tett a Földközi-tengeren. Itáliában telepedett meg, s ő lett az első római királyok őse. A delphoi jósda jósa, Sibylla kíséri le egy látomásban, s bemutatja neki leszármazottai jövőjét egészen Augustus császár uralkodásáig a Római Birodalomban. Jan Brueghel egész festménysorozaton ábrázolta az alvilági tájat Aeneas alvilági látogatása kapcsán.

Hadész szerepe az ősi európai kultúrában

Az olimposzi istenek általában semmiféle kapcsolatban nem állnak az alvilággal, nemigen merészkedtek le a Hadészba, bár azért akadt néhány kivétel. Dionüszosz például alászállt, hogy visszahozza anyját a halottak közül. Vagy ugyanígy Hermész, akinek egyik feladata, hogy a halottak lelkét kísérje a Hadészba. Démétérnek mint termékenységistennőnek is voltak alvilági jellemzői, hiszen a földbe elültetett magok a halált és a megújulást egyszerre jelképezték (temetés és újjászületés). Azok az istenségek, akik az alvilágban lakoztak, csak ritkán merészkedtek ki onnan. Az égi és az alvilági istenek kultusza a fény és a sötétség, az élők és a halottak, a föld fölötti és a föld alatti világ ellentéteit tükrözte. Az égi isteneket következésképpen nappal, templomokban, vagy oltárokon bemutatott áldozatokkal tisztelték. Mivel az alvilági istenek a föld alatt

laknak, a nekik szánt áldozatot éjjel mutatták be, és közvetlenül a földbe juttatták. A tej-, vér- vagy mézáldozatot egy-egy gödörbe öntötték, s ha állatáldozatról volt szó, az alvilági isteneknek szánt állat fekete színű volt.

Az ősi, kereszténység előtti európai alvilágképben, ahol Hadész az alvilág ura, és a halottak lelke fölött uralkodik, nem ő okozza az emberek halálát, nem viszi el a lelküket, de nem felel meg a kereszténység Sátánjának sem. Hadész nem volt bukott angyal, nem volt gonosz, és nem csábította a halandókat a bűnbe, mint a Sátán, más néven Lucifer – Isten egykori kedvenc, de lázadóvá lett arkangyala. Ennek megfelelően Hadész alvilági birodalma nem felel meg a keresztény vallásban szereplő pokolnak sem. Az ókori görög-római mitológiában tükröződő alvilág egyszerűen a testetlen holt lelkek országa, komor lakhelye. Hadésznak nem voltak kultuszhelyei a régi görög civilizációban. Nem létezett például Hadész-templom, és nem születtek – ókori – szobrai sem. Az egyetlen kivételt képező kultuszhelye Görögországban Élisz mellett volt, a Menta-hegyen, egy elkerített szent terület formájában, ahogy Sztrabón leírja. Hadésztól inkább féltek, mint tisztelték, hiszen már az ókori görögök sem tudták biztosan, mit jelent a halál, van-e halál utáni élet. A nevét sem szívesen ejtették ki, inkább pozitív jelzőket mondtak a neve helyett. Leggyakrabban a föld alatti gazdagságra vagy a föld termőerejére utalva úgy emlegették, hogy „gazdag," vagyis Plutón. Ezt vették át később a rómaiak, amikor Hadész római megfelelője Pluto lett. Hadésznak az alvilág uraként az volt a feladata, hogy élőket lehetőleg ne engedjen be a birodalmába, s holtakat ne engedjen ki az alvilágból.

Viszont ha nem Hadész a halál okozója, akkor ki? Az ősi európai vallásban tehát, az ókori görögöknél egyetlen mitológiai alak sem feleltethető meg a zsidó-keresztény „halál angyalának". A halálnak volt ugyan önálló istene Thanatosz személyében, de ezt a megszemélyesített halált ritkán említi, ábrázolja az ókori görög művészet. Amikor szóba kerül, akkor általában ikertestvérével, Hüpnosszal, az Álommal együtt említik. A halál nem félelmetes, sokkal inkább gyors és szelíd, mint az álom. Thanatosz általában nem öli meg az embereket, nem viszi el a lelküket sem. A régi európai kultúra szerint a lélek, a pszichè egy kis szárnyas, fecskeszerű lény, amely a halál pillanatában elszáll, s csak lent a Hadészban, az aszphodéloszi hamumezőkön ölt ismét az emberre emlékeztető testet. Hogy a halál pillanata mikor következik be – öregség, betegség, baleset vagy az ókorban leginkább gyilkosság formájában –, azt a Sors istennők, a Moirák döntik el. Az ő akaratukat Hadész, az alvilág ura sem tudja befolyásolni, de még maga Zeusz, a főisten sem. Nem egy halandó fiát, például Szárpedónt vagy Héraklészt Zeusz akarata ellenére veszítette el.

A három Moira istennő a Földközi-tenger vidékén a késő kőkorszaktól a bronzkoron át a vaskorig évezredeken át uralkodó anyajogú társadalom, a matriarchátus túlélését jelenti az ókori görög vallásban. Nyx az Éjszaka egyik lánya, Ananké a Szükségszerűség alvilági istennője. Neki saját apjától, Erebosztól, az örök sötétségtől született három lánya, a három Sors istennő, a Moirák, vagy a rómaiaknál a Párkák. Az első Klothó; ő a Fonó, aki az emberek sorsát fonja – jelesül lenből, ami egyben a sorsistennők szent növénye. A második Lakheszisz, a sorsot az embereknek Kiosztó, ő osztja ki születésük pillanatában az emberek sorsát meghatározó lenfonalat. A harmadik sorsistennő Atroposz, az Elháríthatatlan; ő határozza meg, kinek milyen hosszú

az élete fonala – ahogy sok európai kultúrában ma is így nevezik az élet hosszát. Jelképük a könyörületet szintén nem ismerő, nehéz kőből vagy fémből készített mozsártörő. A sorsistennők – földrajzilag – a Hadész legsötétebb tartományában, apjuk szűkebb pátriájában, az Ereboszban élnek, mindentől távol, senki által nem befolyásolva, szenvtelenül végzik örök munkájukat, az emberi életek fonalának készítését, kiosztását és elvágását –, melynek pillanatában a lélek elszakad az enyészetnek induló testtől. Ezt a lelket csak ritkán kíséri a Styx folyóhoz Thanatosz vagy Hüpnosz. Ez az utolsó utaskísérés az utazás istenének, a „háromszor is nagy" Triszmegisztos Hermésznek a feladata, akit ezért pszichopomposznak, azaz „lélekkísérőnek" is neveznek.

Jegyzetek

[1] Hadész kutyája Kerberosz. Ennek a pokoli kutyának egyik testvére az európai népmesék hétfejű sárkánya prototípusa, a lernai mocsárban élő hidra, akit Héraklész győzött le. Másik testvére a thébai szfinx, az asszonyfejű szárnyas oroszlán, aki azért lett öngyilkos, mert Oidipusz, a későbbi thébai király megfejtette a találós kérdését. Európa legrégebbi találós kérdése így hangzott: Ki az, akinek fiatalon négy lába van, később két lába van, idősen három lába van, de a leggyorsabb akkor, amikor csak két lába van? Illik kitalálni a megfejtést mindenkinek, hiszen már Oidipusz is kitalálta. Kerberosz apja az ismert kígyóhajú tengeri istennő, a Medúza egyik fia, anyja Ekhidna, a kígyónő.

[2] A minószi birodalom maradványa a mai Kréta szigetén a knósszoszi palota romja, amit a szantorini vulkán kitörését követő szökőár pusztíthatott el, s ezt az eseményt azonosítják sokan a Platón által említett Atlantisz pusztulásával. A bikaviadal európai szokása is a minószi kultúrából ered, amikor Minósz király félig bikaformájú fia, a Labirintusban élő Minótaurosz tiszteletére fiatal lányok ugrottak át, a feléjük rohanó bikák szarvát megragadva, egy szaltóval a megvadított állatokon egy arénában – mozaikmaradványok tanúsága szerint.

[3] Tantalosz szintén Zeusz egyik halandó, kedvenc fia volt. Az ő fia, Pelopsz alapította az első, hatalmas görög királyságot, a trójai birodalmat legyőző Mükénét. A mükénéi királyok annak emlékére viseltek elefántcsont páncélt a bal vállukon, mert amikor Tantalosz Pelopszot felszolgálta az istenek lakomáján, azok – átlátva a szörnyűséget – nem nyúltak az ételhez, az egy Démétér kivételével, aki lányát gyászolta, s figyelmetlenül megevett egy lapockát. Ezt, amikor az istenek összerakták Pelopszot, elefántcsonttal kellett pótolni.

[4] Ismeretes a magyar irodalomból például Arany János verssora: „Pályám bére égető, mint Nesszosz vére." Amikor Héraklész utolsó feleségével, Denaeirával hazafelé tartott, egy folyón keltek át, ahol egy Nesszosz nevű kentaur volt a révész. Először a nőt vitte át, de a folyó közepén erőszakoskodni kezdett vele, mire Héraklész nyilával lelőtte. A haldokló Nesszosz – hogy bosszút álljon – arra biztatta a lányt, hogy fogja fel a vérét, s ha egyszer úgy érzi, hogy Héraklész már nem szereti, akkor az ő vérébe mártott inget adja rá. A kentaur ugyanis tudta, hogy Héraklész minden nyílhegye mérgezett, miután az általa megölt hidra vérébe mártotta; s így az áldozatainak a vére is mérgezővé vált. Így is történt, s amikor Héraklész a hidraméreg okozta csillapíthatatlan, égető fájdalmat már nem tudta elviselni, önkezével vetett véget életének, egy máglyán elégetve magát.

[5] Emlékezetes, hogy Aszkalaphosz, Hadész kertésze, a későbbi halálmadár, a bagoly mondta el, huhogta el a rossz hírt Démétér istennőnek, miszerint a lánya menthetetlenül Hadész felesége lett. Az éjjeli ragadozó, a bagoly egyébként rá is szolgált a halált hozó madár imázsára, amennyiben régen csak akkor égették a mécsest éjjel, ha nagybeteg volt a háznál, s a fény az ablakhoz vonzotta az éjjeli ragadozó madarat, a baglyot. Az ilyenkor bekövetkező halálesetet aztán a szerencsétlen bagoly számlájára írták.

Felhasznált irodalom

Robert Graves (1981): *A görög mítoszok I–II.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 258–269., DOI: 10.24307/psz.2020.1018

Varga Károly

Világnézeti tolerancia

A vészhelyzet kiélezheti a kultúrharcot, de el is laposíthatja intenzitási görbéjét

Worldview Tolerance

The Emergency Can Exacerbate the Culture War, But It Can Also Flatten the War's Curve of Intensity

Összefoglalás

A jelen írás a Covid–19 világjárvánnyal kapcsolatos kultúrantropológiai reflexiókból született. Ehhez a szerző egyfelől korábbi világnézeti vitaanyagaiból aktualizált érvekkel áll ki amellett, hogy a különböző világértelmezésű irányzatok, intézmények és személyek számára üdvös paradigmaváltást jelenthet az egymás iránti kölcsönös türelem és megértés. Másfelől mai fejleményekre reagálva foglal állást a kultúrharc élesítése helyett az ennek „görbéjét ellaposító" törekvések mellett. A korábbi vitasorozat legfrissebb fordulója egy konzervatív professzori körnek a járvánnyal kapcsolatos felhívása különböző változatairól szólt, amiben felvillant a vészhelyzetet megelőző és remélhetőleg követő magatartások ellentéte. Egy előző fordulóban védelmeznünk kellett az ugyanezen professzori kör előremutató vívmányait. A legkorábbi, két évtizeddel ezelőtti világnézet-szociológiai vitakötetünk átfogó tematikájából pár szemelvényt állítunk jelen dolgozatom perspektívájába. A mai vitákból pedig az újkori materialista szcientizmusnak kihívást jelentő spirituális jelenségekre is újból nyitottá vált holisztikus szemléletre utalunk, amin belül a hagyományos vallásnak a lelkiismereti szabadság elismerése irányába tett fordulatára irányítjuk a figyelmet. Az előrevivő tolerancia példájaként egy tudományos grémium újonnan megválasztott elnökének a saját vallásos világnézetével szembenálló ateista nézetű személyek iránti megértő álláspontját tartjuk követendőnek. Dolgozatom „üzenete": a világjárvány impulzusa nyomán új evolúciós korszak szuperkultúrája válhat kifejleszthetővé.

Kulcsszavak: világjárvány, világnézeti tolerancia, kultúrharc, paradigmaváltás

---

Varga Károly professor emeritus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, az MTA doktora (varga.karoly.szociologus@gmail.com).

Summary

The present writing was born out of reflections in the field of cultural anthropology regarding the Covid-19 pandemic. For this purpose, the author stands up for tolerance and understanding towards the other, whether that be for trends, institutions, or individuals with different world interpretations. On the one hand, presenting arguments updated from his earlier worldview debate materials, he claims that this tolerance may signal a beneficial paradigm shift. On the other hand, as a reaction to recent developments, the author takes a stand in favor of the endeavor to "flatten the curve" of the cultural war, as opposed to exacerbating it. The most recent round, reviving the earlier series of debates, was linked to a vote about different versions of a pandemic-related appeal by a conservative circle of professors; in this, one could already have a glimpse of the controversy of pre-crisis – and possibly post-crisis – mentalities. During the previous round, we had to defend the forward-looking achievements of the same circle of professors. Further, from out of the comprehensive thematic matter of our worldview-sociological debate volume, from almost two decades earlier, we also quote a few excerpts, placed into the perspective of our present study. Out of the recent debates, we want to refer to the holistic perspective that has newly opened up, among others, towards the spiritual phenomena that present a challenge to modern-age materialistic scientism; within this perspective, we are directing the attention to the shift of traditional religions towards the freedom of conscience. As an example of tolerance moving the world forward, we consider the understanding stance held by a newly elected president of a scientific panel towards individuals possessed of an atheistic view opposite to his own religious worldview, as an example to follow. The "message" of our study is that following the impulse given by the pandemic, the super-culture of a new evolution paradigm will be able to develop.

Keywords: Covid-19 pandemic, ideological tolerance, cultural battle, paradigm shift

A Professzorok Batthyány Köre húsvéti felhívásának két változata

„100 évvel ezelőtt, hazánk hasonlóan nehéz helyzetében még a Magyarországi Szociáldemokrata Párt is a politikai ellentétek félretételére és nemzeti összefogásra szólított fel a *Népszava* címoldalán: »Az ország e helyzetében kétszeresen fontos, hogy összefogjanak azok az erők, amelyekre építeni lehet, amelyek… hajlandók minden egyéni és párttörekvést háttérbe állítani mindaddig, amíg itt a normális élet helyre nem áll, és amíg a közérdek sérelme nélkül lehet majd újra felvenni a küzdelmet a jó és jobbra törekvés között«. Közös a cél, újra egészségesen és normálisan élni. Minden erőnkkel – elsősorban összefogásunkkal – segítsünk ebben, hogy a vírussal szembeni védekezés minél hatékonyabb legyen."

Az idézet – a 100 éves vezércikkrészlettel – a Professzorok Batthyány Körének húsvéti felhívásából való, melyet az elnökség a közzététel előtt szabály szerint szavazásra bocsátott. Ám a megjelent változattal szemben az eredeti szöveg tartalmazott még egy kitételt, ami miatt e sorok íróját aggodalom fogta el: „A parlamenti ellenzék most is példát vehetne szellemi elődeitől." Miközben halogatta voksának megadását, egyik professzortársunk ezt a javaslatot tette: „Éljünk a gesztus lehetőségével, és hagyjuk ki ezt a sort. E mondat nélkül kiáltványunk valóban minden magyarul olvasóhoz szólna, még az ellenzéki képviselőkhöz is."

Mivel azonban e gesztus közel egyenlő arányban nyert támogatást és elutasítást, úgy éreztem, fel kell idéznem egy csaknem két évtizeddel ezelőtti vitasorozatot, melyben a Professzorok Batthyány Körét az „erkölcsi gőg" vádjával szemben voltam kénytelen védelmezni, amivel balliberális

véleményvezérek hevesen támadták. Hogy e cikké formált felidézés segített-e a nyilatkozat „szelídebb változatának" elfogadásában, mellékes, de elnökünk az egység bölcs példamutatásaként javasolta a mondat elhagyását.

Kultúrharc vagy világnézeti tolerancia

Ez a Batthyány Kör védelmezését felidéző vitacikkem a *Kultúrharc vagy világnézeti tolerancia* címet viselte. Indításul a polémiába előttem beszállt kultúrpolitikusunk, Kulin Ferenc gondolatához csatlakoztam, aki arra az abszurditásra mutatott rá, hogy akár a 20. század kezdetének legnagyobb magyar költőjére – „akiben teljes lett az idő" (Szerb Antal) – is rásüthetnénk, hogy „a szabadkőművesség zsoldjában álló poéta volt", ha engednénk egyes „műkedvelő eszmetörténészek" világnézeti túlbuzgóságának.[1] De ismételt óvásai (Kulin, 2018; 2019) dacára megint megjelent a viaskodók szakmai átgondoltságban nemigen jeleskedő érvelése. Így miután a „nagy ökölvívó" újságíró, Lovas István (fő műve: *Jobbcsapott*) emlékdíjával kitüntetett Szakács Árpád magát a magyar miniszterelnököt megszólítva emelkedett szólásra, tanúbizonyságát adta, hogy továbbra sem hagyja magát kizökkenteni kemény kerékcsapásából. (Közben megtudtuk, hogy a merész indító felütés Szabó Dezsőnek az 1938. évi, kormányfőhöz címzett nyílt leveléből vett idézet.)[2]

Ám a kitüntetett vitázó „kiáltványában" a Szabó Dezsővel való ötletes felvezetés jelentősége elhalványul ahhoz képest, hogy egy kolportáló történelemfilozófiai képletet használ, éspedig nemcsak hazai, de világviszonylatban is. E szerint mind a keletről importált Kun Béla–Szabó Ervin-féle bolsevizmus, mind napjaink nyugatról betörő balliberalizmusa a legújabb kor kezdetének számító nagy francia forradalom felforgató eszméinek örököse. Fő fájdalma pedig az, hogy ennek a „vérszemet kapott újítási vágynak" (ahogy még Prohászka Ottokár fordította a *Rerum novarum* szociális pápai enciklika kezdő sorát, ami az 1991-es fordításban már „lángra kapott"-ra mérséklődött) nemcsak az Eucharisztikus Világkongresszust megrendező horthysta keresztény kurzus asszisztált, de éppoly balek módon a jelenlegi értékkonzervatív kormányzat kultúrpolitikája is. Természetesen ezt a szellemi és anyagi önsorsrontó erőforrás-elosztást az előadó nemcsak elméletileg értelmezi, hanem kárvallott társaival együtt saját bőrén is érzi, és egyre nehezebben tűri. Ezért a Szabó Dezső-párhuzamtól függetlenül is fontos tapasztalat megfogalmazásaként kell mérlegre tennünk.

Kinek az örököse a Professzorok Batthyány Köre?

S itt éreztem felelevenítendőnek a vitasorozatot, amelybe a Professzorok Batthyány Körének megvédése kapcsán keveredtem. Így Esterházy Péterrel, aki miután „alkotmányellenesnek", sőt „polgárháborúsnak" nyilvánította az állampolgárok világnézeti alapon jókra-rosszakra való felosztását, ebből vádat is kovácsolt. „Úgy látom, minden jobboldali közíró, az egy (két) kézen (à öt ujj) megszámlálható higgadt is, valamelyest alárendeli magát ennek a jó-rossz erkölcsi gőgnek" (Esterházy, 2003a). Válaszcikkemben készséggel visszaigazoltam, hogy „az alkotmányos demokrácia szereplői tényleg nem jók és rosszak, hanem különböző felfogású, érdekű etc. csoportok", rámutatva arra, hogy az ilyesfajta osztályozó hajlamtól mindkét oldalon célszerű óvakodnunk (Varga, 2003). Ám ő viszontválaszában a jobboldali elit „kezelhetetlenségére" utalt azzal, amit a vitánknak helyet adó *ÉS*-ről írt: „melyről jól tudhatjuk, hogy a nemzetközi zsidóság pénzeli a célból, hogy elsorvassza az ősi magyar szellemiséget… És akkor már arra is fölhívom a figyelmet, hogy ez a mondat ma leírható, hogy ezt a mondatot 2003-ban Magyarországon lábjegyzet nélkül meg lehet érteni. Tessék ezt elgondolni valami kis indogermánban, magyarázhatnánk

napestig, azok meg ingatnák a nagy busa, indogermán fejüket…" (Esterházy, 2003b).

Nekem viszont a „nagy busa fejű kis indogermánról" *A magyarok Istenéhez* írott Babits-vers jutott eszembe: „Mert nem lehetsz a mérges kis Wotanok / öccse te, egy a sok közül, pogány / csillag, hanem ki eljött, csillagoltó / nap, s kinél kisebb nékünk nem elég: / magyarok és mindenek Istene."

Babits és Trianon

Tömény jelentést hordozott a záró paradoxon, az „és mindenek Istene". Ezt akkor értjük meg, ha elolvassuk Babits Mihálynak a Julien Benda *Az írástudók árulása* című könyve kapcsán írt tanulmányát, amely a magyarok és mindenek igazságának tételezése. „Ő az a nemzetek között, melynek legmerészebb álma nem haladja túl a legminimálisabb igazságot. […] E szerencsétlen és megalázott nemzet… szellemi tekintetben szerencsésebb, mint a büszke hatalmasok: szabadon nézhet szembe a Gondolattal, melytől az Erő fél, s egyszerre szeretheti hazáját és az Igazságot" (Babits, 1986).

S versben is ugyanerről: „…ti / leborultatok az Ércbálvány előtt! döntsön az erőszak! / s döntött az erőszak… / mi jogotok beszélni többé? [...] nem kiálthattok már: / én elkiálthatom: / Óh Igazság, te egyetlen kiáltás! egyetlen fegyver! Jerikó trombitája! szólj!" (Babits Mihály: *Csonka Magyarország*).

S ezek nyomán méltó belátás lehetőségére utaltam: „Kedves Esterházy Úr, szeretném fölhívni a figyelmét az egyensúly és kölcsönösség itt adódó kitűnő alkalmára. Hisz miért is esnék nehezére belátó lenni azokkal szemben, akik valahogy még mindig hisznek a magyarok és mindenek közös Istenében, abban, hogy egyszerre szerethetik hazájukat és az igazságot, és hogy szabadon nézhetnek szembe a Gondolattal, melytől az Erő fél?"

Vitánkba bekapcsolódtak az *Index* internetes vitafórumon is, ahol a 477 hozzászólás többsége EP-vel szemben VK-nak adott igazat. Ám ezek helyett csupán Nyerges András *Színrebontás*ára térnék ki, a könyv egyik fejezetének címe: *A kettészakítottság garanciái.* Nyerges szerint Móricz besorolása balra vagy jobbra nem mostani tudathasadásaink visszavetítése a múltba, hanem épp fordítva: „az vetíti előre (elénk) unos-untalan a saját tudathasadásait, olyannyira, hogy néha azt is nehéz eldöntenünk, mikor történik, ami velünk történik."

S hozza a kettéhasítottság egy 1927-es harsány bizonyítékát: „Hogy miféle szakadás, azt Császár Elemér, a Petőfi Társaság főtitkára (mintha az *ÉS* majdani hozzászólóját [azaz VK-t] akarná bosszantani) így konkretizálta: »Két külön, egymással alig érintkező irodalmunk van, egy jobboldali és egy baloldali.« Berzeviczy is, Császár is tudatában volt, hogy a kettészakítottság megszüntetőjeként fellépni vonzó szerep, s ők ezt (ma alighanem a Professzorok Batthyány Körének tagjai volnának) mint saját táboruk mérsékelt szárnyának képviselői hivatottak véghez vinni" (Nyerges, 2003). S filológiai alapossággal idézi fel: „Miután közben Babits Mihály is megszólalt (idézőjel nélkül konciliáns hangon), és egy Berzeviczy–Schöpflin-szóváltás alkalmat adott Ignotusnak is egy olyan kaján osztozkodásra, hogy a valódi érték itt, amott csak a dilettantizmus, a jobboldal szinte fellélegzett, s nevében a Magyar Kultúra végre kijelenthette: »Kibékülést erőszakolni ott, ahol az egyik félben nincs meg a jószándék és a bűnbánat, nem lehet. Olyanokkal együtt haladni, akik telítve vannak kolerabacilusokkal, nem lehet. Ki ad garanciát arra, hogy nem jelennek-e meg ismét Babitstól is olyan versikék, mint amilyen a háború alatt a babája kisujjáról írt zengemény volt.«"

Erre én újból Esterházynak: „Ugye nehéz volna ennél a »nagyobb örömmel ontanám / kis ujjáért a csobogó vért, / mint száz királyért, lobogóért« háborúellenes versbravúrra így utalgató heherészésnél jobban hitelesíteni Babits Mihály fenti szavát: »…ti / leborultatok az Ércbálvány előtt! döntsön az erőszak! / S döntött az erőszak… […] ti

elhánytátok a kiáltást: mint bolond a fegyverét! nem kiálthattok már...« S ha mégis rikácsoltak, mi most háromnegyed évszázad múltán két kérdésben már végleg tisztán látunk. 1) A kultúrhistóriai érték valóban az Ady–Babits–Móricz-térfélen volt. 2) Az ő hazafiságuk, ahogy Babits fentebb idézett Benda-parafrázisa tanúsítja, volt olyan erős, csak tisztább, mint azoké, akik már »elhányták a kiáltást, mint bolond a fegyverét«. (Igaz, hogy a teljesség kedvéért még idekívánkozik a baloldaliságában megkérdőjelezhetetlen Illyés Gyula szomorú szava: a 20. század tragédiája az, hogy az Adynál még egységes nemzeti és haladó érzület halála után szétvált, és elemei egymás ellen fordultak.)" Az idézettek alapján – írtam – talán a Professzorok Batthyány Körének szellemi elődei közé hitelesebben választhatjuk Babits Mihályt, mint a Császárokat és Berzeviczyket.

„Tiszteletbeli baloldali"?

Csakhogy Nyerges András az Ady–Babits–Móricz kultúrhistóriai fölényét elismerő soraimat „elképesztő élmény" kiváltójaként élte meg: „Komolyan mondom, alig hittem a szememnek", meg hogy „hüledezve konstatáltam", meg hogy „kétszer is elolvastam". S a kétszeri elolvasó az én elképedésemre azon hitetlenkedett, hogy „ideát" is tényleg nagyobbnak tartjuk Ady Endrét, mint „Költőcske Mihályt" (ha még egyáltalán tudjuk, kire utal az alig változtatott vezetéknév). Épp azt az Adyt, kinek verseivel az államosítás előtti szerzetes gimnázium Sík Sándor-tankönyvéből ismerkedtünk meg (ahol nyoma sem volt Szabolcska Mihálynak).

Ám Nyerges tovább érvel: „Varga professzor úr azzal, ahogyan Babitsról és a baloldalon termett értékekről beszélt, beillene tiszteletbeli baloldalinak, és olyasmit követ el, ami saját tábora szemében gyanússá teheti: a politikai hovatartozástól függetlenül csak az értékre tekint… Aggodalommal elegy kíváncsisággal várom, vajon ez a gesztusa belefér-e a jobboldal toleranciájába."

Nos, Szakács Árpád állampolgárokat világnézeti alapon jókra-rosszakra szétválasztó ítélete olvasásakor ilyen zavarba ejtő vitaelőzmények emlékével szembesültem, amiből azt a tanulságot kellett levonnom, hogy felesleges, sőt hitelrontó, ha az értékkonzervatív Professzori Kör enged bármiféle „erkölcsi gőg" kultúrharcos indulatának.

A spiritualitás újjáéledése ellaposítja a kultúrharcgörbét

Így a történelmi kitekintés dimenziójában az „anamnézist" nem is csak a francia forradalomig véltem visszakövethetőnek, hanem – releváns posztmodern fejlemények fényében – Galileo Galilei és Isaac Newton időmetszetéig, ahol a korábbi vallási és filozófiai világértelmezések helyett megjelent az anyagi univerzum empirikus mozgástörvényeivel való olyan értelmezhetőség, amiből egyfelől a tudományok és technológiák diadalmenete indult el, de másfelől tagadhatatlanul az emberlét értelmében való elbizonytalanodás is. S a kizárólag az anyagi világra való „takarékos" ráfókuszolás 400 évig tartott: Einstein és a kvantumfizika koráig (s Hirosima gombafelhőjéig).[3] Innentől ugyanis egyre markánsabban kezdett kiderülni, hogy az anyagi fókuszolásból kirekesztett valóságtartományok – melyekre Szókratész védőbeszéde még magától értetődően hivatkozott, de amelyek a világvallások tapasztalataiban is érzékelhetők, rendszerré építhetők, majd magatartási normákba átforgathatók – újra figyelmet követelnek. Ezért talán nem erőltetett dolog ide idézni a jelentős magyar katolikus filozófus és teológus intő, a fundamentalista ítélkezéseket elbizonytalanító prognózisát: „Nincs jövője az emberiségnek vallás nélkül, de akkor sincs, ha a vallások úgy maradnak, amilyenek" (Nyíri, 1993:105).

Vagy Ferenc pápának azt a nyilatkozatát, amit a Hit Pajzsa címmel kitüntetett jezsuita Szabó Ferenc vatikáni rádió-előadásában idézett: „Filozófiát és teológiát sajnos a hanyatló tomizmus kézikönyveiből tanul-

tam." A tomizmus összegyházi papnevelő tananyagként való kötelezettségét a *Rerum novarum* pápája, XIII. Leó rendelte el több mint egy évszázaddal ezelőtt. Ebben félig nyilván igaza lehetett, ám félig valószínűleg tévedett. Aquinói Tamás ugyan nyolc évszázaddal ezelőtt a legmagasabb szinten szintetizálhatta az addig beláthatott igazságokat. Ám tévedés volna azt hinni, hogy a közbülső évszázadok felismerései – például a reformáció vagy a francia forradalomba torkolló felvilágosodás – haszontalanok lettek volna. S a csaknem félezer év után újra kiteljesedő világ- és emberképnek immár az „immanens" tudomány és a „transzcendens" spiritualitás integrálásában remélhető az emberiség jövője és szuperkultúrája. Ennek meggyőző tételezője az új évszázad egyik legfőbb tudományos vállalkozásának, a Human Genom Projektnek a vezetője a „teisztikus evolúció" (biologosz) letisztult változatával (Collins, 2018); a magyar kiadás bevezetőjében pedig Freund Tamás akadémikus, aki saját agykutatási területéről igazolja vissza ugyane megoldás „plauzibilitását" a tudomány és a hit viszonyában.

Így az eszmetörténeti perspektíva átfogóbb kiterjesztéseként, és ami az ebből adódó kiegyensúlyozottabb magatartást illeti, e „magyar miniszterelnökökhöz" intézett nyílt levelekből olyan tanulság volna levonható, hogy a már az eredeti 1938-ast sem megért József Attilánk figyelmeztetésében szereplő „ordas eszmék" (mint a saját szóalkotású „fasiszta kommunizmus") mérgező hatását fontos vigyázó szemmel kísérnünk, és a destruktív erők ellen védekeznünk, de a Szabó Dezső-féle „túlfeszült lényeglátás" stresszreakciói helyett hatékonyabb, ha a kultúrpolitika is a realizmust próbálja érvényesíteni (természetesen nem ennek „hamis" válfaját, amivel okkal vagy ok nélkül Bibó vádolja Szekfűt).[4]

Miután pedig az újkori materialista szcientizmus kultúratípusából kiszorult spirituális világnézet főnixmadárként való újraéledéséről egyre meggyőzőbb híreket kapunk,[5] mintha velük együtt változni kezdenének az „anyag és szellem közötti erőviszonyok" is. Ennek kapcsán viszont új hangsúllyal merül fel a spiritualitáson belül – főleg az intézményes vallások felől – a korábbi kirekesztési hajlamok felülvizsgálatának javallata. Turgonyi Zoltán nagy ívű új tanulmányában a katolikus egyház vonatkozásában elemzi az e tekintetben a második vatikáni zsinattal (1962–1965) kezdődött fejleményeket. Közismert, hogy a hagyományos katolikus álláspont (egész a Piusok soráig) az *extra ecclesiam nulla salus* elvét képviselte, amit olyan teológiai irányzatok fősodra táplált, amelyek arra a feltételezésre épültek, hogy jóhiszemű nyitottsággal a természetes józan ész fényénél is el lehet jutni Isten létének bizonyosságáig. Sőt hitelesítő csodákra és jövendölésekre hivatkozva a teljes igazság primátusát is vindikálták más keresztény felekezetek és vallások igazságtöredékeivel szemben.

Ezt azonban – ahogyan Turgonyi Aquinói Szent Tamás nyomán hangsúlyozza – már korábban sem úgy értelmezték, hogy minden egyes ember maga gondolja végig a fentieket, s jut el így a katolicizmus elfogadásáig; hiszen az emberek óriási többsége sem idővel, sem képzettséggel nem rendelkezik ennek elvégzéséhez, így tehát egyfajta munkamegosztásnak kellett érvényesülnie: a filozófus-teológus elit tagjai bizonyítják be a mondottakat, eredményét pedig a laikusok elhiszik, tisztelvén ezek tekintélyét. A mai pluralista világban azonban – hívja fel a vadonatúj helyzetre Turgonyi a figyelmet – ez a katolikus szellemi elit már sem monopóliumot, sem hegemóniát nem élvez; a katolicizmus csak egy a sok közül a világnézetek „kínálatában", miközben a laikusoknak ma sincs meg az idejük és a képzettségük ahhoz, hogy e „kínálat" minden darabját lelkiismeretesen áttanulmányozzák, s ennek alapján döntsenek végül éppen a katolikus hit mellett; ráadásul ma már a világnézetekről szóló információk tömege akkorára növekedett, hogy az intellektuális becsületesség jegyében maguk az említett

teológus-filozófus elit tagjai is kénytelenek bevallani, hogy katolikus voltuk olyan esetlegességeken múlott, mint születési helyük, családi hátterük, neveltetésük stb. (Rahner, 1994:5). Ilyen körülmények között joggal vélelmezhető azok jóhiszeműsége, akik nem katolikusok, nem keresztények, vagy még Isten létezésének tudomásulvételéig sem jutnak el. Ezért ismerhette el az egyház a második vatikáni zsinaton a *bűntelen ateizmus* lehetőségét (*Lumen Gentium* 16.). Turgonyi a „kényszerű gyakorlati agnoszticizmus" kifejezéssel jellemzi e mára kialakult helyzetet, amelyben az egyház ugyan elvi síkon továbbra is ragaszkodhat saját igazához, és észérveket is kereshet ennek alátámasztására, de közben sem bűnösöknek, sem tudatlanoknak nem kell tartania a nem katolikusokat, s így velük a kölcsönös tisztelet jegyében folytathat párbeszédet, és működhet együtt a civilizációnkat ma fenyegető veszélyek elhárításában.

Konstruktív példa a világnézeti toleranciára

A „kényszerű gyakorlati agnoszticizmus", de még inkább a „bűntelen ateizmus" újszerű, sőt meghökkentő kategóriái önmagukba sűrítik a kultúrharc versus világnézeti tolerancia közötti helyes irányválasztás ígéretes javallatát. Ám ez (stílszerűen szólva) mintha csupán „írott malaszt" maradna mindaddig, amíg élő példák nem illusztrálnák életképességét. Mintha a természetes reakció továbbra is inkább a saját eszmei fölény fényoldalával szemben a világnézeti ellenlábasok koromsötétséggel való gyanúsítása volna.

Ezért tarthatjuk üdvös fejleménynek, hogy a Magyar Tudományos Akadémia újonnan megválasztott elnöke első interjúja végén a kérdező által felvetett kényes kérdésre: „Nem érte még kritika ateista kutatótársai részéről [vallásos] nézetéért?" (Hogy tudniillik „az agyunk nem kitermeli, hanem befogadja az egyébként a tér-idő dimenziókon kívül létező lelkünket.") adta a következő választ: „A legközelebbi barátaim között is vannak ateisták, például Buzsáki György, akivel együtt kaptuk az Agy-díjat. Mindkét fél hisz valamiben, az ateisták abban, hogy az ősrobbanással a fizikai valóság a maga tér-idő dimenzióival, fizikai állandóival a semmiből, a semmiért, céltalanul jött létre, míg a másik tábor szerint egy tér-idő dimenziókon kívül létező Teremtő akaratából, meghatározott céllal. Amíg mindenki elfogadja, hogy tudományos bizonyítékot egyik hiedelemre sem lehet adni, addig nincs konfliktus a kutatótársak között. A természettudományok csak az anyagi világ vizsgálatára képesek. Hogy azon túl létezik-e valami, azt a kérdést fel sem teheti magának" (Toót-Holló, 2020).

Ezt a distinkciót egy következő interjújában még markánsabban kifejti, sőt egy szellemes baráti fricskával zárja: „Rólam mindenki tudja, hogy istenfélő ember vagyok. Ennek ellenére mindig elmondom, hogy nincs vita a hívő és a nem hívő tudósok között, mert ha valódi tudósok, akkor azt is tudják, hogy egyik álláspont sem bizonyítható tudományosan. Innentől kezdve hit kérdése, hogy valaki elfogadja azt, hogy a ma ismert anyagi világ a maga tér-idő dimenzióival, az ősrobbanással teljesen cél nélkül keletkezett a semmiből, míg a hívő azt mondja, hogy az ősrobbanást megelőzte egy teremtő szándék, ami egy tér-idő dimenziókon kívüli, anyagra jellemző tulajdonságokkal nem rendelkező létezőt tételez fel. Egyiket sem lehet természettudományos módszerekkel bizonyítani, de a természettudomány fel sem tehet magának olyan kérdéseket, hogy mi az élet értelme… El lehet hinni, hogy teljesen véletlenül álltak be ekkorára ezek a fizikai állandók, de szerintem ezt elhinni jóval nehezebb, mint azt hinni, hogy egy Teremtő szándék előzte meg a fizikai világ kialakulását, és annak számunkra ismeretlen célja van. Én tisztelem az ateista barátaimat, mert az ő hitük jóval erősebb, mint az enyém, hiszen egy jóval valószínűtlenebb dologban hisznek, mint én" (Szalma, 2020).

Kultúrharc versus világnézeti tolerancia tematikájú gondolatmenetünkbe szigorúan csak ennyi fért bele az új elnöki interjúkból, holott valójában ez a kérdés csak ráadás-érdekességnek tűnhet a bennük felvetett reformelgondolásokhoz képest. Az is igaz viszont, hogy ez mintha éppen azt a neuralgikus pontot érintené, ahova a 20%-os szavazati fölénnyel megválasztott elnök cáfolhatatlanul legitim programja a gyógyító belátást és energiát sugározhatja. Amelynek sarokpontjai: „A társadalommal való kapcsolatteremtés, a kormányzattal való kiegyezés, illetve az Akadémián belüli politikai polarizáltság csökkentése… A megválasztásomat kísérő felhajtásnak szeretném, ha vége lenne, és kezdetét venné az érdemi munka. Egy kis szegmens kivételével a sajtó segíteni akar a konszolidációs folyamat megteremtésében. Ők is látják, hogy a tudomány és a politika muszáj, hogy együttműködjön egymással. Itt nincs helye pártpolitikának vagy ellenségeskedésnek, a tudomány túl fontos ehhez. Várom, hogy nekiláthassak a munkának, a programom megvalósításának."

Mint viszont fentebb ígértem, a Kulin Ferenc legújabb cikke fővonulatán túl – ami szintén a „túlfeszült" stresszállapotot feleslegesen fokozó Kulturkampf görbéjének ellaposítása révén ad teret a „nyugodt erő" realistán rendbe tevő szándékának – az alábbi tudománypolitikai szabályozási felvetését is hozzáillesztem Freund Tamás háromirányú konszolidációs programjához: „Végezetül vessünk egy pillantást a tudománypolitikára! Kívánatos lenne, hogy az ott dúló belháború egyszer véget érjen, de valószínűbb, hogy – Adyval szólva – »Nem leszünk ott, pajtás, mikor megbékülnek.« Nem azért »nem leszünk ott«, mert – miként Szakács Árpád gondolja – az elmúlt harminc évben tovább élt a kommunista diktatúra, »és ezzel el is dőlt minden«, hanem mert a politikának és a tudomány világának az egymásrautaltsága és érdekellentéte folytonosan és mindenütt újratermelődik. Akik ismerik kultúránk történetét, tudhatják, hogy nálunk is megjelent ez az érdekellentét már a Tudományos Akadémia születésének pillanatában, és végigkísérte az Akadémia történetének minden korszakát. Egyetlen reális célunk lehet: alkossuk meg ennek az örök vitának a korszerű, nemzetérdekű szabályait."

A világnézet-szociológiai vitakötet aktualizálása

De térjünk vissza a Turgonyitól idézett Rahner-vallomásra, miszerint maguk a teológus-filozófus elit tagjai is olyan esetlegességekből nyerték katolikus hívő voltukat, mint születési helyük, családi hátterük, neveltetésük stb. Két évtized után aktualizálásra előkészített vitakötetünk egyik bevezetőjében (Varga, 2017b) ugyan magam is hasonló következtetésre jutottam, ám a jelen megfogalmazásra mégis az új kötet teológiai adalékának szerzőjét, Turgonyi Zoltánt kértem fel. Annak tudatában, hogy a *kultúrharc versus világnézeti tolerancia* vitasodrába beszállt publicisztikámból az általánosabb érvényesség és megbízhatóság dimenziójába való átemelkedéshez a saját letagadhatatlan szociológiai jártasságomon túl relevánsabb filozófiai/teológiai szaktudás szükségeltetik. Ilyen hiányában akár mindkét világnézeti álláspont irányából is nehezen kivédhető támadások érhetnék a kompetenciáján túlmerészkedő vitázót. Így inkább megszívlelem Plinius egyik szereplőjének intését: „*Sutor, ne ultra crepidam.*" (Varga, ne tovább a kaptafánál!)

S ezzel a nem először, de igen ritkán használt, nevemre illeszthető Plinius-idézettel rekesztettem be a szellemi felelősséget a magasabb illetékességgel józanul megosztó következtetést, aminek villanásnyi továbbgondolása viszont a jelen cikkváltozat penzuma, ami természetesen helyt kap az aktualizált vitakötetben is.

Mielőtt azonban ezt a penzumot teljesíteném, szemelvényeket idézek fel a két évtizeddel ezelőtti vitakötetből. Mint az irodalomjegyzék Varga (1999) tételéből látható, a vita húsz kontribútorából 14 a „vallásos

oldalról" szólalt meg (ezek közül is hat szerzetes), a nem vallásos térfélről pedig csak négyen (a két diákom világnézetét nem kérdeztem, így őket egyik sorba sem vettem fel). Mivel pedig a kötet beköszöntőjét író Várszegi Asztrik is bencés főapát volt, a Pázmány Szociológiai Műhely gondozásában megszületett kötetben a vallás képviselete erősen túlreprezentált (amin épp a kiforrott kölcsönös tolerancia jegyében indokolt változtatnunk). Az eredeti vitakötetből a két oldal egy-egy rövid szemelvénye: a vallásosból a főapáté, a nem-vallásosból Komoróczy Géza Eötvös kollégiumi szobatársamé.

Várszegi Asztrik beköszöntőjéből már akkor is az alább idézettek ragadtak meg, és most is ugyanezt érzem aktualizálandó releváns üzenetnek: „Varga Károly tanulmánya az okokat keresve rendkívül fontos diagnózist fogalmaz meg: »Úgy tűnik, a tisztázáshoz nincs elég bátorság és felkészültség az értékkonzervatív táborban.« Ezt nagyon igaznak tartom, de azt még tragikusabbnak, hogy ezt nem tudjuk, illetve csak kevesen tudják. Felkészületlenségünk tudata magatartásformánkat is alakítaná. Pl. szerényebben nyilatkoznánk, biztosnak látszó szólamaink helyett átsüthetne szavainkon, hogy mi is az igazságot keressük, nem birtokosai vagyunk annak… Hitem és reményem a keresztény vallásosság vonatkozásában az, hogy »az új bor új tömlőbe való«. […] Ma [1999-ben – *V. K.*] a külső szemlélőnek úgy tűnik, és ez egyúttal félelmetes a keresztény és szimpátiával felénk forduló értelmiség számára, hogy a régi vágású korszerűtlen világ- és egyházkép képviselői kerültek előtérbe. Valóban ezt látjuk, de ennek nincs jövője. A szekularizált és pluralista környezet könyörtelenül felszámol minden olyan vallásosságot, a kereszténytet is, amely nem tudatosan elfogadott és megélt hagyományból, netán nem élő hitből fakad."

Komoróczy Géza adalékából pedig a következőket érzem fontosnak: „Kedves Tatus, ha már baráti felkérésedre levélként megy a válasz: legyen az írott címzés is úgy, ahogy szóban volt: negyven évvel ezelőtt, a Ménesi úton… Manapság legerőteljesebb módon az érzelmes vallási megújulást tapasztaljuk. Itt van a »habad« lubavicsi zsidó vallási irányzat: a neo-haszidizmus egyik ága, a kereszténységben itt van a Hit Gyülekezete: ami a hitéletet, a közös imát, a vagyonközösséget illeti, sok megnyilvánulásban mintha Az apostolok cselekedeteinek őskereszténysége volna… Több minden nagyon nem tetszik a dolgozatodban. Legfőként a leplezetlen politikai reménykedés új fejlemények hatásában. Nehogy azt hidd, hogy a politika, a kormány, a hatalom teremt majd teret a r. katholikus megújulásnak; régen rossz, ha az fogja tenni. Éppen a belső megújulás marad el akkor: ami tartósan vonzóvá teheti a társadalom erre fogékony rétegeiben, rokonszenvessé a más irányban elkötelezettek számára. Nem vagyunk és nem leszünk »keresztény Európa«, »keresztény Magyarország«: ennek a török háborúk óta vége. Európában igenis van zsidóság, és lesz is; vannak muszlimok, akik mint polgárok ma már jó németek; és vannak vallási affiliáción kívüliek, nem feltétlenül atheisták. A társadalom egészének életét szabályozni nem az egyház(ak) dolga: a demokratikus hatalomé, és az egyházak hitrendszere megfér egymás mellett… Az új vallásosság mozgatóereje csak az lehet, ami az új nem-vallásosságé is: személyes felelősségvállalás. Mint régen, baráti szeretettel köszöntelek most is: Géza."

A főapát bátorító beköszöntőjét köszönettel vettem, „KoGé" baráti levelére pedig érdemi választ igyekeztem adni. Mindkettőjüktől, sőt a vitacsoport még élő tagjaitól kérjük világnézeti álláspontjuk aktualizálását. Az elhunyt világiak gyermekeit kérjük fel édesapjuk világlátásának a megdöbbentő reálfolyamatok, nem utolsósorban a pandémia fényénél való továbbgondolására. A szerzetesektől pedig rendtársaiktól ugyanezt. Természetesen jómagunk is elkezdtük már az új bevezető(k) írását. Így az amerikai professzor tanítványunkkal, Bodor Tamással közösen írt cikkünkkel (Bodor–Varga, 2019), továbbá írásainkkal

(Varga, 2017a; 2017b). Sőt konkrét, fontos résztémákban elkezdtük továbbgondolni az eredeti kötet részvevői közötti nézetütközéseket is (így a Hankiss Elemér kontra Barsi Balázs kontroverziáról a Leibniz-féle teodicea témájában – a rossz eredete –, ahol mintegy „szakmai nekrológként" hajtottunk fejet a szociológus kolléga és barát bátor alkotásai előtt). De az időközben felkért kontribútorok között a jelen tanulmányban is főszerep jutott Turgonyi Zoltán filozófusnak, aki avatott szakértelemmel találta meg Aquinói Tamásnál a második vatikáni zsinat nagy fordulatának, a „bűntelen ateizmus" lehetőségének hiteles előzményét.

S ha már a *Polgári Szemle* által megtisztelő módon elfogadott jelen dolgozat is „alkatrésze" lehet annak a kötetnek, amelyet az *Ezredfordulós viták* vakmerő jelzős szerkezetű címhez szeretnénk méltóvá tenni, akkor talán immár vállalkozhatunk arra, hogy zárószóként megfogalmazzuk az egész vitasorozat narratívájának lényegi üzenetét. Ehhez a fentebb már idézett Bruce Lipton (a sejtmemória orvostudományi Nobel-díj-közeli felfedezője) és munkatársa könyvének egy olyan szöveghelyéből remélünk támpontot, ahol ő is egy „magánál illetékesebb" szerző, Anodea Judith (magyarul még meg nem jelent) művére hivatkozik, melynek szokatlanul telített-címe: *The Global Heart Awakens. Humanity's Rite of Passage from the Love of Power to the Power of Love* (Ébresszük fel világunk szívét! Az emberi átmenet rítusa a hatalom szeretetéből a szeretet hatalmába). „Ha élnek majd a Földön jövendő nemzedékek, akik elmesélhetik fajunk történetét (és nagyon reméljük, hogy erre az esélyre a jelen koronavírus sem cáfolhat rá – *V. K.*), ez annak lesz köszönhető, hogy az emberi nem legjava diadalmaskodott és fogott össze oly mélységes szeretettel, hogy sikerült megvalósítaniuk azt, ami lehetetlennek látszott."

Ez pedig a pandémia villámfényében valóban a „zéró-szumma hatalmi torzsalkodások" folytatása helyett a szeretet (megértés és segítés) „ragyogó új evolúciós korszaka" (vö. még Wright, 2000). Ennek tiszteletre méltó előzménye volt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 100 évvel ezelőtti felhívása *a kétszeresen fontos összefogásra,* jelen gesztusa pedig a Professzorok Batthyány Köre erre emlékeztető húsvéti nyilatkozatának „szelídebb" változata. De a keresztény „világnézeti kínálat" megerősítésében is az evangéliumi *Nyolc boldogság* ötödik ígérete: „Boldogok a szelídek, mert ők öröklik a földet" (Mt 5,5).

Jegyzetek

1 „Mit kezdhettünk volna Adyval, ha elsősorban a szabadkőművesség zsoldjában álló poétát látnánk benne? Mit Németh Lászlóval és Illyés Gyulával, akiket ellenfelei már évtizedek óta azért tekintenek a kommunista diktatúra kollaboránsainak, mert 1957-ben leültek tárgyalni Kádár Jánossal? (Kulin, 2018)

2 Jelen írásomat kéziratban olvasva Kulin Ferenc így jelzett vissza: „Kedves Karcsi, gratulálok az írásodhoz, soha jobbkor nem érkezhetett volna. Ennek igazolásául csatolom az *Országút* legutóbbi számában megjelent cikkemet. Üdv: Feri" Komplex szempontrendszerrel a hungarizmus felé hajló egyoldalúságokat méltó módon korrigáló tanulmányában (Kulin, 2020) a szerző olyan tudománypolitikai javallatot is felhoz, ami szervesen illeszkedik a az újonnan megválasztott MTA-elnök alább idézett interjúiban jelzett programjához. Erre ott térek vissza.

3 Az idézett Tart (2010) érvelése a tudomány módszertani alapelvére támaszkodik, miszerint akár a szcientista dogmák ellenében is a meggyőző mennyiségű és minőségű empirikus tapasztalathoz kell igazodni. Lipton és Bhaerman (2013) könyve pedig az emberiség történetének távlatában mutatja ki, hogy a szellemi és anyagi létértelmezés *éon*jai után a kettő holisztikus integrációjának korszaka nyílhat meg, ami a bolygó „ragyogó új evolúciós lépése" lehet.

4 Bibó István 1948-ban írt tanulmányában állítja szembe egymással a Deák Ferencet követő, „hamis realistáknak" aposztrofált kiegyezéspártiak között – Apponyi Albert, Tisza István és Pethő Sándor társaságában – Szekfű Gyulát, míg a Kossuth-követő „túlfeszült lényeglátók" között Ady Endrével társítva Szabó Dezsőt.

5 Míg pár évtized előttről csak elszórt „rebesgetés" formájában merült fel egy lehetséges paradig-

maváltás előszele (vö. Berger, 1969), azóta már tízmilliós nagyságrendű átélt tapasztalat (például a „halálközeli élmények" hiteles beszámolói, (Lommel, 2018) vagy akár az „őrangyalunkkal való kommunikáció" megmosolygásának elbizonytalanodása), illetve a legszigorúbb metodikájú kísérleti ellenőrzések ugrásszerű gyarapodása tanúskodnak a spiritualitás empirikus adottságáról, amit a saját alapelveit tiszteletben tartó tudománynak el kell fogadnia. (Lásd az említett Tart, Lipton, Collins műveit, de a magatartási konzekvenciákat levonó mentálhigiénés szakértő katolikus pap, Pál Ferenc [2019] új könyvének *Éltető spiritualitás* című zárófejezetét is. Ez utóbbiban a delfinek metaforájával világítja meg a spiritualitás viszonyát életvilágunkhoz: amiként nekik a víz a táplálékot, de az életben tartó oxigént a levegő biztosítja, ugyanúgy minket is a „földi táplálékokon" túl a spiritualitás éltet. És felidézi, ahogy XXIII. János pápa Hruscsov lányának szemében meglátta e „tündöklő isteni világosságot".)

Felhasznált irodalom

Aquinói Szent Tamás: *Summa Theologiae* II-II. 2. 4. és *Summa contra Gentiles* I. 4.

Babits Mihály (1986): *Írástudók árulása.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Barsi Balázs (1999): A hópehely és a lavina. A világbirodalmi szinkretizmus veszélye. In: Varga Károly (szerk.): *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom: Szociológiai hipotézisek megvitatása a világnézeti helyzet alakulásáról.* Osiris Kiadó, Budapest.

Berger, Peter L. (1969): *A Rumor of Angels. Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural.* Penguin Books, New York.

Bibó István (1986): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* 2. kötet (1945–1949), Magvető Könyvkiadó, Budapest, 569–619.

Bodor Tamás – Varga Károly (2019): Metaforák egy tudományág teljesítményéről. *Magyar Tudomány,* 180. évf., 3. sz., 363–375., https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.3.7.

Collins, Francis S. (2018): *Isten ábécéje: Egy tudós érvei a hit mellett.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Esterházy Péter (2003a): Mik vogymuk és közjó. *Élet és Irodalom,* 47. évf., 21. sz.

Esterházy Péter (2003b): Az n. teve esete az alkotmányos demokráciával. Válasz Varga Károlynak. *Élet és Irodalom,* 47. évf., 25. sz.

Freund Tamás (2018): A magyar kiadó előszava. In: Collins, Francis S.: *Isten ábécéje: Egy tudós érvei a hit mellett.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hankiss Elemér (1999): Elmélyült munka folyik a keresztény dráma újraértelmezése terén. In: Varga Károly (szerk.): *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom: Szociológiai hipotézisek megvitatása a világnézeti helyzet alakulásáról.* Osiris Kiadó, Budapest.

Judith, Anodea (2006): *The Global Heart Awakens. Humanity's Rite of Passage from the Love of Power to the Power of Love.* Elite Books, Santa Rosa.

Komoróczy Géza (1999): Az új vallásosság mozgatóereje csak az lehet, ami az új nem-vallásosságé. In: Varga Károly (szerk.): *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom: Szociológiai hipotézisek megvitatása a világnézeti helyzet alakulásáról.* Osiris Kiadó, Budapest.

Kulin Ferenc (2018): Bizonytalan kulturális klímaváltozás. *Magyar Idők,* augusztus 9.

Kulin Ferenc (2019): A kultúra a saját útját járja. Kritikai hozzászólás Szakács Árpád nagy visszhangot keltett cikksorozatához. *Magyar Idők,* január 7.

Kulin Ferenc (2020): *A Trianon-csapda.* Országút, 1. évf., 19. sz.

Lipton, Bruce – Bhaerman, Steve (2013): *Spontán evolúció.* Édesvíz Kiadó, Budapest.

Lommel, Pim van (2018): *Végtelen tudat. A halálközeli élmények tudományos olvasata.* Semmelweis Kiadó, Budapest.

Lovas István (2000): *Jobbcsapott.* Kairosz Kiadó, Budapest.

Nyerges András (2003): Ha közös asztalhoz ülnénk is. *Magyar Hírlap,* október 30.

Nyíri Tamás (1993): *Mélylélektan és ateizmus.* Herder Kiadó, Budapest.

Pál Ferenc (2019): *Ami igazán számít. Hogyan bánjunk jól magunkkal és másokkal?* Kulcslyuk Kiadó, Budapest.

Rahner, Karl (1994): Intellektuális becsületesség és keresztény hit. In: Rahner, Karl: *Isten: rejtelem.* Egyházfórum Kiadó, Budapest.

Szabó Ferenc (2018): Ferenc pápa teológiája és lelkisége. *Magyar Kurír, július.*

Szakács Árpád (2019): A magyar miniszterelnökhöz. Szakács Árpád beszéde a Lovas István-díj átvételekor. *Szilaj Csikó, november 23.*

Szalma György (2020): Freund Tamás: Az Akadémia a nemzet tanácsadója. *Origo.hu,* www.origo.hu/itthon/20200717-freund-tamas-mta.html.

Tart, Charles T. (2010): *A materializmus vége.* Ursus Libris, Budapest.

Toót-Holló Tamás (2020): Az Akadémia nemzeti intézmény, nem lehet ellenzékben. Interjú Freund Tamással. *Magyar Nemzet,* július 9.

Turgonyi Zoltán: Vallások a pluralista, posztmetafizikus és poszttaumaturgikus civilizációban. In: Varga Károly: *Ezredfordulós világnézeti viták 1999–2021.* (Előkészületben).

Varga Károly (szerk.) (1999): *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom: Szociológiai hipotézisek megvitatása a világnézeti helyzet alakulásáról.* Osiris Kiadó, Budapest. (Felelős kiadó: Maróth Miklós dékán, beköszöntő: Várszegi Asztrik bencés főapát, résztvevők: Vallásos oldalról: a) szerzetesek: Barsi Balázs, Jelenits István, Kerekes Károly†, Morel Gyula†, Timár Ágnes, Weissmahr Béla†; b) világiak: Aszalós János†, Farkas Péter, Kristóf Attila†, Mádl Ferenc†, Molnár Károly Attila, Tarr György, Tőkéczki László†, Treier Péter; a nem-vallásos térfélről: Buda Béla†, Hankiss Elemér†, Komoróczy Géza, Kreutz Henrik; sőt eszmélődni kezdő szociológus hallgatóim is: Kolozsvári Judit, Kükedi Tamás.)

Varga Károly (2003): A 18. teve. Batthyánys válasz Esterházy Péternek. *Élet és Irodalom,* 47. évf., 25. sz., június 20.

Varga Károly (2004): A 18. teve újra baktat. *Élet és Irodalom,* 48. évf., 20. sz., május 14.

Varga Károly (2017a): Iszlám pokol és szinkretizmus. Az ábrahámi vallások Istenének „árnyoldala" és „evolúciója". *Valóság,* 60. évf., 2. sz., 5–18.

Varga Károly (2017b): Relativizmus és fundamentalizmus között: Az ökumené paradoxonának meta-kommunikatív feloldási kísérlete. *Jel-Kép,* 3. sz., 79–92, https://doi.org/10.20520/jel-kep.2017.3.79.

Varga Károly: Elemér a kvantumteológus? In: Varga Károly: *Ezredfordulós világnézeti viták 1999–2021.* (Előkészületben).

Varga Károly: *Ezredfordulós világnézeti viták 1999–2021.* (Előkészületben).

Várszegi Asztrik (1999): Biztos ujjal tapint a tisztázatlan pontokra, de mintha kicsit félne kimondani a megtapasztaltakat. In: Varga Károly (szerk): *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom: Szociológiai hipotézisek megvitatása a világnézeti helyzet alakulásáról.* Osiris Kiadó, Budapest.

Wright, Robert (2000): *Nonzero. The Logic of Human Destiny.* Pantheon, New York.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 270–278., DOI: 10.24307/psz.2020.1019

Ságí Judit

Zöldkötvények kibocsátásának egyes kérdései, a környezeti célokkal összefüggésben

Certain Aspects of Green Bond Issuances in Relation to Environmental Goals

Összefoglalás

A zöldkötvények a pénzügyi piacok egyik innovatív termékét képviselik; kibocsátásuk pénzügyi megtérülést eredeztet, ugyanakkor pozitív hatással vannak a környezetre és a társadalomra. Globális szinten a zöldkötvény-kibocsátás évente rekordokat dönt, újabb és újabb szereplők csatlakoznak erre a sajátos piacra. Kibocsátásuk és a megvalósuló projektek mérhető hasznait független hitelesítő intézmények tanúsítják. A szerző azt vizsgálja a szakirodalom alapján, hogy a pénzügyi piacok milyen környezeti célok mentén allokálnak forrásokat a környezetvédelmi hasznokkal járó beruházásokra. A zöldkötvények tipizálását a környezetvédelmi és fenntarthatósági célok, a megtérülés forrása, valamint a kibocsátó személye alapján mutatja be. A szerző következtetése a közelmúlt zöldkötvény-kibocsátási volumenei alapján az, hogy a környezeti célok között a klímaváltozás hatásainak kezelése az elsődleges, ezt követően a szennyezőanyag-kibocsátás megelőzése és ellenőrzése, valamint a természeti erőforrások megőrzése kap prioritást.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: G10, H63, O16, Q50

Kulcsszavak: zöldkötvények, fenntartható befektetés, környezeti célok, zöldfinanszírozás, klímaváltozás

Summary

Green bonds represent an innovative product in financial markets; their issue generates financial return, which, at the same time, has a positive impact on the environment and on society. Globally, green bond issuance hits records every year, with an increasing number of players joining this particular market. The measurable benefits of their issuance and the concluding projects are attested by independent certification agencies. Based on the literature, the author examines the environmental objectives

Dr. habil Ságí Judit, egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem Pénzügy Tanszék (Sagi.Judit@uni-bge.hu) ORCID: 0000-0003-4197-3530.

that provide a basis for the financial markets to allocate resources to projects with environmental benefits. Green bonds are classified according to their environmental and sustainability goals, the source of return, and the issuer's identity. From recent green bond issuance volumes the author concludes that mitigating the effects of climate change is of paramount significance among the environmental goals, followed by preventing and controlling pollutant emissions and conserving natural resources.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: G10, H63, O16, Q50
Keywords: green bonds, sustainable investment, environmental objectives, green finance, climate change

Bevezetés

A zöldkötvények legszembetűnőbb előnye, hogy kibocsátásuk pénzügyi megtérülést eredeztet, ugyanakkor pozitív hatással vannak a társadalomra. Valójában ezek a környezetvédelmi célokkal összefüggő kötvények fix kamatozású eszközök, amelyek bevételeit túlnyomórészt olyan projektek finanszírozására fordítják, mint például a megújuló energia vagy a légszennyezés megelőzése.

Az említett kötvények lehetőséget kínálnak a befektetők számára a portfóliók környezeti lábnyomának aktív menedzselésére, mivel a zöldkötvények két fő jellemzője az átláthatóság és a beszámolás. Emellett elszámoltatható pénzügyi eszközök; napjainkig több mint száz kibocsátó, befektető és biztosító írta alá a zöldkötvény alapelveit (International Capital Market Association, 2018), egy átfogó iránymutatást, amely fogalmi kereteket és szabványokat nyújt ezeknek a fix kamatozású instrumentumoknak. Ezenkívül a zöldkötvények pozitív hatását általában független szervezetek, másodlagos hitelesítők tanúsítják. A globális zöldkötvény-kibocsátás évente újabb rekordokat dönt, újabb és újabb szereplők csatlakoznak erre a sajátos piacra. A befektetési bankok és a biztosítók, mint például a Bank of America, Merrill Lynch, a Credit Agricole és a HSBC, óriási növekedést tapasztalnak a kibocsátók számában és a kibocsátások volumenében (Lo Giudice, 2017).

A zöldkötvények ismertségüket elsősorban a piaci szereplők számának ugrásszerű növekedésével érték el. Elsőként Lengyelország és Franciaország bocsátott ki szuverén zöldkötvényeket, mégpedig a megújulóenergia-, a fenntartható infrastrukturális projektek finanszírozására. Az Egyesült Államokban önkormányzati zöldkötvényeket bocsátottak ki a városok és a helyi közösségek támogatására azzal a céllal, hogy segítsék az éghajlatváltozás elleni küzdelmet, és előmozdítsák a megújuló energiaforrásokra való átállást a nemzetközi gyakorlatokkal és szabványokkal összhangban. Az önkormányzati zöldkötvények a fenntartható vízgazdálkodást, a légszennyezés megelőzését, a zöldépületek elterjedését és a biodiverzitás megőrzését finanszírozzák helyi szinten. Globális szempontból nézve az állami és nemzetközi intézmények, például a fejlesztési bankok megerősítették a zöld- (fenntartható) finanszírozás iránti elkötelezettségüket azáltal, hogy több zöldkötvény-programot bocsátottak ki a helyi és nemzetközi projektek támogatására. Mellettük nagyvállalatok, köztük az Apple, az Iberdrola, az Intesa SanPaolo, a QBE Insurance Group és a TenneT léptek elsőként a piacra.

A kibocsátók száma és változatossága tovább bővült a feltörekvő országokból jövő kibocsátókkal. A kínai és indiai piaci szereplők dollármilliárdokat elérő zöldkötvény-sorozatokat bocsátottak ki belföldi megújulóenergia-, energiahatékonysági és fenntartható projektek finanszírozására. Ezzel a feltörekvő piacok demonstrálták eltökéltségüket az alacsony szén-dioxid-kibocsátású jövő finanszírozására.

A fejlett és fejlődő országok egyre nagyobb pénzügyi kihívásokkal néznek szembe az éghajlatváltozás miatt. A zöld-

kötvények megfelelő eszközök lehetnek a vasutak, utak, repülőterek, épületek, energia- és vízinfrastruktúra finanszírozásához, miközben pozitív a hozadékuk a környezet és a társadalom számára. A zöldkötvényekkel finanszírozott valamennyi projektnek pozitív, éghajlatbarát hatása van, enyhítve a hagyományos fix kamatozású instrumentumok negatív kockázatait. Mivel a zöldkötvények nagy fokú átláthatósággal bírnak, a befektetők mérőszámok segítségével (például csökkent CO_2 vagy gigawattóra tiszta energia előállítása) is értékelik a beruházások előnyeit.

Szakirodalmi áttekintés

A szakirodalom szerint a környezeti célok finanszírozása nem merül ki abban, hogy a pénzügyi döntések meghozatala során figyelembe veszik a döntéseknek a társadalomra és a természeti környezetre gyakorolt hatását, hanem sokkal inkább azt takarja, hogy a pénzügyi piaci döntéshozók pénzügyi erőforrásokat allokálnak a környezetvédelmi hasznokkal járó beruházásokra (Bieliński–Mosionek-Schweda, 2018; Hafner et al., 2020), amelyek elősegítik az alacsony szén-dioxid-kibocsátású világgazdasághoz való átmenetet (Sartzetakis, 2020). A környezeti hasznok között szerepel többek között a levegő, a víz és a talaj szennyezésének, valamint az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentése, az energiahatékonyság javítása, az éghajlatváltozás enyhítése vagy az ahhoz való alkalmazkodás, és még sorolhatnánk. A zöldfinanszírozás a pénzügyi piacokról von be forrást a meglévő környezeti problémák megoldására (Agliardi–Agliardi, 2019).

A zöldfinanszírozás összekapcsolja a globális környezeti hatásokat a világgazdasági rendszer működésével. A növekvő népesség, a gyorsan emelkedő életszínvonal és a gyakori szélsőséges éghajlatváltozás óriási terhelést ró a környezetre. A környezetterhelés enyhítése érdekében szükséges a termelővállalkozásokat ösztönözni arra, hogy az erőforrásokat biztonságos korlátok között használják ki (Wiśniewski–Zieliński, 2019; Tripathy, 2017), még akkor is, ha ez nyereségességükben közvetlen módon nem jelenik meg (Molnár–Hegedűs, 2020). A zöldfinanszírozás esetén zöldkötvényeket (vagy más innovatív pénzügyi instrumentumokat) bocsátanak ki, melynek során a hagyományos, a környezet szempontjából semleges befektetési döntési kritériumok mellett a környezetterhelési kockázatok enyhítésére is törekednek (Gianfrate–Peri, 2019). Ennek eredményeként a zöldfinanszírozás nem kizárólag a környezetvédelmet és a környezettudatosságot támogatja, hanem, ami még fontosabb, az erőforrásokat a nagy környezetterhelésű és energiaigényes iparágaktól a fejlett technológiákkal rendelkező ágazatokba terelheti át (Lebelle et al., 2020).

Amennyiben a projekt beruházási kiadásai minősíthetően az éghajlati kockázatok mérséklésére irányulnak, akkor a beruházás megvalósítása indokolja a zöldkötvény kibocsátását (Baulkaran, 2019). A zöldkötvényeket a befektetők olyan előnyös pénzügyi lehetőségeknek tekintik, amelyek a kockázathoz képest magasabb hozzáadott értéket képviselnek (Chatzitheodorou et al., 2019; Deschryver–de Mariz, 2020; Tang–Zhang, 2018), vagy másként, amelyek erőforrás-hatékony befektetések (Cochu et al., 2016). Flammer (2020) a zöldkötvények információs hatását akként jellemezte, hogy zöldkötvények forgalomba hozatalával a kibocsátók hitelesen jelzik a környezet védelme, fenntartása vagy helyreállítása iránti elkötelezettségüket. Hasonlóan jelzik a kibocsátó cégek azon törekvésüket, hogy a fenntartható fejlődési célokat beépítik az üzleti stratégiájukba, illetve integrálják a működésük valamennyi területébe (Szennay–Szigeti, 2019; Szennay et al., 2019), ideértve a belső vállalatirányítási rendszereiket is (Krajcsák, 2019a; 2019b). Ezen pozitív hatásoknak köszönhetően a zöld- és fenntartható kötvényeket (különösen a hitelesített kötvényeket, lásd Hyun et al., 2019; Li et al., 2019)

a pénzügyi piacokon prémiummal árazzák (Fatica et al., 2019; Hachenberg–Schiereck, 2018; Zerbib, 2019).

A zöld- és fenntartható kötvények a globális adósságpiacok új, innovatív szegmensét képviselik (Laskowska, 2017), elősegítve újabb pénzügyi források bevonását az alacsony szén-dioxid-kibocsátású és az éghajlatváltozásnak ellenálló gazdasági környezet megteremtése érdekében; ennek okán indokolt a zöldfinanszírozás stimulusainak tudatos kiépítése. Az adósságpiacokon számos példa található a kockázatok és a cash flow-k meghatározott szereplőkhöz történő telepítésére, például strukturált kereskedelemfinanszírozással, fejlesztési banki előfinanszírozással (Neszmélyi, 2019) vagy akár hitelgaranciákkal (Sági, 2017; 2018). Az előbbi eszközöket célszerű – a közösségi alapú vagyonkezelői alapokkal, a zöld hitelgarancia-rendszerekkel, az átadási adóval stb. – együtt alkalmazni a zöldfinanszírozásban (Taghizadeh-Hesary–Yoshino, 2020).

A szakirodalomban egyetértés van abban, hogy a versenyképes makrogazdasági és intézményi tényezők ösztönzik a zöldkötvény-kibocsátást (Tolliver et al., 2020). A kormányzati ösztönzők önmagukban is alkalmasak olyan jogi és intézményi keret létrehozására (Lentner et al., 2017), amelyben a vállalati beruházási kedv élénkülése várható (Lentner, 2019), jövedelmezőségük és pénzügyi stabilitásuk javulása érhető el (Sági et al., 2020), illetve társadalmi felelősségvállalásuk nagyobb szerepet kaphat (Migliorelli–Dessertine, 2019). A zöldkötvények alapvető szerepet játszanak abban, hogy a gazdaságban rendelkezésre álló tőkék a fenntarthatóbb gazdasági tevékenységek felé áramoljanak (Maltais–Nykvist, 2020). Ez utóbbi arra ösztönzi a vállalkozásokat, hogy zöldprojektekbe ruházzanak be, amely folyamat általában véve is fejleszti a zöld kreativitást (Zhang et al., 2020).

Zhou és Cui (2019) arra a következtetésre jutott, hogy a zöldkötvények kibocsátása nemcsak a társaságok jövedelmezőségére és részvényárfolyamára hat pozitívan, hanem az innovációs kapacitásra is, és javíthatja a vállalatok CSR-jét. A hagyományos kötvényekhez képest a zöldkötvények sajátosnak tekinthetők az alábbiak miatt (Dou–Shuxiu, 2019): 1) a felhasználási cél mindig valamilyen zöldprojekt, és a források felhasználhatóságát e cél teljesülése mentén biztosítják; 2) a kötvény futamideje hosszú, tekintettel a finanszírozott projekt hosszú megtérülési idejére; 3) a finanszírozott cél miatt rendszerint állami kiegészítő források pályázhatók; 4) a harmadik fél általi hitelesítésnek köszönhetően nagy kibocsátási volumenek érhetők el. A zöldkötvények addicionális forrást biztosíthatnak a cégfelvásárlások és az irányításszerző ügyletek (Kucséber, 2020) következményeként előálló refinanszírozáshoz is.

Anh Tu és szerzőtársai (2020) rámutattak arra, hogy a zöld infrastruktúra, a zöldkötvények névleges kamatlába, valamint a kibocsátó országának gazdasági stabilitása a legfontosabb tényezők, amelyek közvetlenül befolyásolják a zöldkötvények piacának bővülését. Bachelet et al. (2019) azt is feltárják, hogy a harmadik felek által végzett zöld minősítések (certifikációk) elengedhetetlenek a befektetők bizalmának növeléséhez és ezáltal a sikeres kibocsátáshoz.

A zöldkötvények árazását leginkább a fix kamatozású hitelpiacokról átgyűrűző hatások befolyásolják (Reboredo, 2018; Reboredo–Ugolini, 2019). Partridge és Medda (2020) úgy találta, hogy a szakirodalomban nincs egyértelmű utalás arra vonatkozóan, létezik-e „greenium" (zöld prémium) a környezetvédelmi célok finanszírozásával kapcsolatos kötvények kibocsátásakor (azaz az elsődleges piacon), ezzel szemben a zöld felár a másodlagos piacokon már érzékelhetően jelen van.

A környezeti célok megvalósulása

Az *1. táblázat* a zöldkötvényeket abból a szempontból tipizálja, hogy a kibocsátással finanszírozott projekt hogyan járulhat hozzá pozitívan a környezeti célokhoz. Ezek

1. táblázat: A kötvénykibocsátással megvalósuló finanszírozás és a környezetvédelmi célok összefüggése

	Környezeti célok				
A kötvényben megjelölt hitelcél	**A klímaváltozás hatásainak kezelése**	**Alkalmazkodás a klímaváltozáshoz**	**Biodiverzitás**	**Természeti erőforrások megőrzése**	**Szennyezőanyag-kibocsátás megelőzése és ellenőrzése**
Megújuló energiaforrások	● ● ●			●	●
Energiahatékonyság	● ● ●				●
Szennyezőanyag-kibocsátás megelőzése és ellenőrzése				●	● ● ●
Környezetvédelmi szempontból fenntartható gazdálkodás a természeti erőforrásokkal; fenntartható földhasználat	●	● ●	● ● ●	● ● ●	
Biodiverzitás megőrzése		●	● ● ●	● ● ●	
Környezetbarát szállítás	● ● ●			●	● ● ●
Fenntartható vízgazdálkodás		● ●	● ●	● ●	● ● ●
Alkalmazkodás a klímaváltozáshoz		● ● ●			
Környezetbarát termékek és gyártási technológiák	● ●		●	● ● ●	●
Zöldépületek	● ● ●			● ● ●	●

Megjegyzés: A • pontok a környezeti célokhoz történő hozzájárulás erősségét jelzik.
Forrás: Saját szerkesztés International Capital Market Association, 2019 alapján

ismerete segítheti a befektetőket, a kibocsátókat és a közreműködő bankokat a kötvénytípusok közötti választásban, javítva ezzel a tőkeallokáció és a pénzügyi piacok hatékonyságát (International Capital Market Association, 2019). Megjegyezzük, hogy a társadalmi fenntarthatóságot finanszírozó kötvények esetében hasonló célrendszert állítottak fel, mint a zöldkötvények esetében (International Capital Market Association, 2020).

2019-es adatok alapján a gyakorlatban megkötteteett zöldfinanszírozási megállapodások 32%-a megújuló erőforrásokkal és energiahatékonysággal függött össze, további 30%-a zöldépületek fejlesztését tűzte ki célul, 20% a környezetbarát szállítás fejlesztéséhez járult hozzá, illetve 9% a fenntartható vízgazdálkodás fejlesztésére irányult (Climate Bonds Initiative, 2020b). A források fennmaradó hányada jutott a fent megnevezett környezeti célokra (ezen belül 3-3% a szennyezőanyag-kibocsátás megelőzésére és ellenőrzésére, valamint a fenntartható földhasználatra).

A hitelviszony jellege és a megtérülés forrása szerint a zöldkötvények alábbi típusai különböztethetők meg (International Capital Market Association, 2018; Climate Bonds Initiative, 2019):

– szabványosított, zöld felhasználású kötvény *(Standard Green Use of Proceeds Bond)*, amely a kibocsátó szokásos fizetési kötelezettségét tartalmazza;

– zöld bevételű kötvény *(Green Revenue Bond)*, amelynél nem a kibocsátót terheli a fizetési kötelezettség, hanem közvetlenül a finanszírozott zöldprojektek által termelt cash flow a visszafizetés forrása (ekkor a projektből származó bevételek engedményezése történik);

– zöldprojekt-kötvény *(Green Projekt Bond)*, amelynek során a befektető közvetlenül viseli a projekt jövedelmezőségének kockázatát (visszkereseti jog mellett vagy anélkül a kibocsátóra);

– zöld biztosítéki kötvény *(Green Securitised Bond)*, amely esetben a visszafizetés elsődleges forrása a finanszírozott projekt által generált cash flow, de emellett egy (vagy több) zöldprojekt eszközei is a kötvény törlesztésének biztosítékául szolgálnak.

Végül, a kibocsátó személye alapján a következő zöldkötvénytípusok különböztethetők meg: projektkötvény, eszközfedezetű értékpapír, önkormányzati kötvény, szuverén kötvény, nemzetközi kötvény, valamint a pénzügyi szektor kötvénye (Climate Bonds Initiative, 2020a). 2019-ben az új kibocsátások 37%-a nem pénzügyi vállalkozásokhoz, 25%-a pénzügyi vállalkozásokhoz kapcsolódott. A kormányzati kötvénykibocsátások aránya 11%-ot tett ki. A fennmaradó hányad jelzi a nemzetközi zöldkötvények becsült volumenét.

A legnagyobb kötvénykibocsátó 2019-ben a holland pénzügyminisztérium volt, amely a holland állam nevében 6,7 milliárd dollár névértékben hozott forgalomba hitelesített (Climate Bonds Certified minősítésű) zöldkötvényeket. Érdekesség, hogy a Chilei Köztársaság 2020-ban immáron másodjára bocsátott ki zöldkötvényeket, 2,4 milliárd dollár össznévértéken (Climate Bonds Initiative, 2020b).

Az újabb kibocsátások sorában említhető a magyar állam 1,5 milliárd euró névértékű hitelesített zöldkötvénye, melyet a szuverén zöldkötvény-keretprogramjával összhangban 2020 júniusában hozott forgalomba, elsősorban a Nemzeti Tiszta Fejlődési Stratégiájában meghatározott klíma- és környezeti célokhoz kötődő kormányzati beruházásokhoz kapcsolódóan. A jegybank közelmúltban megjelent tanulmánya kiemeli, hogy a további zöldkötvény-kibocsátások sikeressége nagyban támogatná hazánk klíma-, fenntarthatósági és energiastratégiai céljainak finanszírozását (Magyar Nemzeti Bank, 2020). A klímavédelmi törvényben (2020. évi XLIV. törvény a klímavédelemről) kijelölt célok jelentős projekt- és beruházásfinanszírozási keresletet generálnak a közeljövőben, melyhez a tőkepiacok biztosíthatnak forrásokat a zöldkötvények révén. A célok a következők:

– az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentése minimum 40%-kal 2030-ig (a bázisév az 1990-es);

– annak vállalása, hogy 2030-at követően a végső energiafelhasználás 2005. évi szintet meghaladó növekedése esetén a növekményt az ország kizárólag karbonsemleges energiaforrásból biztosítja;

– a bruttó végső energiafogyasztásban legalább 21%-os megújuló energiaforrás részarányának elérése a 2030-ig;

– a 2050-re a teljes klímasemlegesség elérése, azaz, hogy az üvegházhatású gázok még fennmaradó hazai kibocsátása, valamint elnyelése a 2050. évre egyensúlyba kerül.

A 2020 júliusában elindult Magyarország Fenntartható Tőkepiaci Stratégiájának kidolgozása a tőkepiacok zöldítésének irányába tett pénzügypolitikai lépésként értékelhető; a „kezdeményezés célja, hogy a hazai tőkepiac a jelenleginél nagyobb mértékben tudja finanszírozni a környezeti fenntarthatóságot szolgáló beruházásokat, a »zöld« cégek pedig kedvezőbb tőke- vagy kötvényjellegű forráshoz juthassanak" (Magyar Nemzeti Bank, 2020).

Összefoglalás és konklúziók

Jelen tanulmány a zöldkötvények kibocsátásának környezetvédelmi fókuszára összpontosít. Általánosságban a zöldfinanszírozás olyan forrásszerzési módozatokra utal, amelyek támogatják a környezet megóvását, az éghajlatváltozás negatív hatásainak kezelését, illetőleg erőforrásokat allokálnak a nagy szennyezőanyag-kibocsátó, energiaigényes iparágaktól a technológiailag fejlett ipari tevékenységek felé. A mérhető környezeti hasznokkal járó projektkategóriák kiválasztásával a zöldkötvények kibocsátói a befektetői számára környezeti és pénzügyi megtérülést egyaránt eredményező befektetési lehetőséget kínálnak.

A zöldkötvényeket a befektetők olyan előnyös pénzügyi lehetőségeknek tekintik, amelyek a kockázathoz képest magasabb hozzáadott értéket képviselnek. Zöldkötvények forgalomba hozatalával a kibocsátók hitelesen jelzik a környezet védelme, fenntartása vagy helyreállítása iránti elkötelezettségüket. A hozzájuk kapcsolódó hasznok miatti befektetői érdeklődés következtében a kibocsátók általában a zöld- (és harmadik fél által hitelesített) kötvényeket prémiummal tudják árazni.

Vizsgálódásaink alapján az utóbbi év gyakorlatában a megköttetett zöldfinanszírozási megállapodások legnagyobb hányada a megújuló erőforrásokkal és energiahatékonysággal függött össze, a zöldépületek fejlesztését tűzte ki célul, a környezetbarát szállítás fejlesztéséhez járult hozzá, illetve a fenntartható vízgazdálkodás fejlesztésére irányult. Ezek alapján levonható az a következtetés, hogy a környezeti célok között a klímaváltozás hatásainak kezelése az elsődleges, továbbá a szennyezőanyag-kibocsátás megelőzése és ellenőrzése, valamint a természeti erőforrások megőrzése; a biodiverzitás megőrzése, illetőleg a klímaváltozáshoz történő alkalmazkodás jelenleg kevésbé kap prioritást.

Felhasznált irodalom

Agliardi, Elettra – Agliardi, Rossella (2019): Financing Environmentally-Sustainable Projects with Green Bonds. *Environment and Development Economics*, Vol. 24, No. 6, 608–623, http://dx.doi.org/10.1017/S1355770X19000020.

Anh Tu, Chuc – Sarker, Tapan – Rasoulinezhad, Ehsan (2020): Factors Influencing the Green Bond Market Expansion: Evidence from a Multi-Dimensional Analysis. *Journal of Risk and Financial Management*, Vol. 13, No. 6, 1–14, https://doi.org/10.3390/jrfm13060126.

Bachelet, Maria J. – Becchetti, Leonardo – Manfredonia, Stefano (2019): The Green Bonds Premium Puzzle: The Role of Issuer Characteristics and Third-Party Verification. *Sustainability*, Vol. 11, No. 4, 1–22, https://doi.org/10.3390/su11041098.

Baulkaran, Vishaal (2019): Stock Market Reaction to Green Bond Issuance. *Journal of Asset Management*, Vol. 20, 331–340, http://dx.doi.org/10.1057/s41260-018-00105-1.

Bieliński, Tomasz – Mosionek-Schweda, Magdalena (2018): Green Bonds as a Financial Instrument for Environmental Projects Funding. *Unia Europejska*, No. 1 (248), 13–21.

Chatzitheodorou, Kyriakos – Skouloudis, Antonis – Evangelinos, Konstantinos – Nikolaou, Ioannis (2019: Exploring Socially Responsible Investment Perspectives: A Literature Mapping and an Investor Classification. *Sustainable Production and Consumption*, Vol. 19, 117–129, http://dx.doi.org/10.1016/j.spc.2019.03.006.

Climate Bonds Initiative (2019): *Climate Bonds Standard, Version 3.0. International Best Practice for Labelling Green Investments*. www.climatebonds.net/files/files/climate-bonds-standard-v3-20191210.pdf (Letöltés: 2020. július 15.).

Climate Bonds Initiative (2020a): *2019 Green Bond Market Summary*. www.climatebonds.net/files/reports/2019_annual_highlights-final.pdf (Letöltés: 2020. július 15.).

Climate Bonds Initiative (2020b): *Green Bonds. Global State of the Market 2019*. www.climatebonds.net/resources/reports/green-bonds-global-state-market-2019 (Letöltés: 2020. július 15.).

Cochu, Annica et al. (2016): *Study on the Potential of Green Bond Finance for Resource-efficient Invest-*

ments. European Commission, 1–174, http://dx.doi.org/10.2779/234777.

Deschryver, Pauline – de Mariz, Frederic (2020): What Future for the Green Bond Market? How Can Policymakers, Companies, and Investors Unlock the Potential of the Green Bond Market? *Journal of Risk and Financial Management,* Vol. 13, No. 3, http://dx.doi.org/10.3390/jrfm13030061.

Dou, Xiangsheng – Shuxiu Qi (2019): The Choice of Green Bond Financing Instruments. *Cogent Business and Management*, Vol. 6, 1–19, http://dx.doi.org/10.1080/23311975.2019.1652227.

Fatica, Serena – Panzica, Roberto – Rancan, Mihela (2019): The Pricing of Green Bonds: Are Financial Institutions Special? *JRC Working Papers in Economics and Finance*, No. 7, 1–42, http://dx.doi.org/10.2760/496913.

Flammer, Caroline (2020): Corporate Green Bonds. *Journal of Financial Economics (JFE)*, Forthcoming, http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3125518.

Gianfrate, Gianfranco – Peri, Mattia (2019): The Green Advantage: Exploring the Convenience of Issuing Green Bonds. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 219, No. 10, 127–135, https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.02.022.

Hachenberg, Britta – Schiereck, Dirk (2018): Are Green Bonds Priced Differently from Conventional Bonds? *Journal of Asset Management*, Vol. 19, 371–383, http://dx.doi.org/10.1057/s41260-018-0088-5.

Hafner, Sarah – Jones, Aled – Anger-Kraavi, Annela – Pohl, Jan (2020): Closing the Green Finance Gap – A Systems Perspective. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, Vol. 34, 26–60, https://doi.org/10.1016/j.eist.2019.11.007.

Hyun, Suk – Park, Donghyun – Tian, Shu (2019): The Price of Going Green: the Role of Greenness in Green Bond Markets. *Accounting & Finance*, Vol. 60, No, 1, 73–95, http://dx.doi.org/10.1111/acfi.12515.

International Capital Market Association (2018): *Green Bond Principles – Voluntary Guidelines for Issuing Green Bonds.* www.icmagroup.org/assets/documents/Regulatory/Green-Bonds/Green-Bonds-Principles-June-2018-270520.pdf (Letöltés: 2020. július 15.).

International Capital Market Association (2019): *Green Project Mapping.* www.icmagroup.org/assets/documents/Regulatory/Green-Bonds/June-2019/Green-Projects-Mapping-Document-100619.pdf (Letöltés: 2020. július 15.).

International Capital Market Association (2020): *Social and Sustainability Bond Case Studies: Examples from Frameworks Applied in Capital Markets.* www.icmagroup.org/assets/documents/Regulatory/Green-Bonds/June-2020/Social-and-sustainability-bond-case-studiesJune-2020-090620.pdf (Letöltés: 2020. július 15.).

Krajcsák, Zoltán (2019a): Leadership Strategies for Enhancing Employee Commitment in TQM. *Journal of Management Development*, Vol. 38, No. 6, 455–463, https://doi.org/10.1108/JMD-02-2019-0056.

Krajcsák, Zoltán (2019b): Implementing Open Innovation Using Quality Management Systems: The Role of Organizational Commitment and Customer Loyalty. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, Vol. 5, No. 4, https://doi.org/10.3390/joitmc5040090.

Kucséber László Zoltán (2020): A magyarországi fúziók és felvásárlások elemzési lehetőségeinek feltárása. *Vezetéstudomány,* 51. évf., 7–8. sz., 42–52, https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2020.07-08.04.

Laskowska, Anna (2017): The Green Bond as a Prospective Instrument of the Global Debt Market. *Copernican Journal of Finance & Accounting*, Vol. 6, No. 4, 69–83, http://dx.doi.org/10.12775/CJFA.2017.023.

Lebelle, Martin – Lajili Jarjir, Souad – Sassi, Syrine (2020): Corporate Green Bond Issuances: An International Evidence. *Journal of Risk and Financial Management,* Vol. 13, No. 2, http://dx.doi.org/10.3390/jrfm13020025.

Lentner Csaba – Szegedi Krisztina – Tatay Tibor (2017): Társadalmi felelősségvállalás a központi bankok működésében – jogi, gazdasági, etikai kontextusban. *Jura*, 23. évf., 2. sz., 377–389.

Lentner Csaba (2019): Dimensions in Hungarian State Companies – in an Historical and International Perspective. *Polgári Szemle,* Vol. 15, Special Issue, 146–166, https://doi.org/10.24307/psz.2020.0208.

Li, Zhiyong – Tang, Ying – Wu, Jingya – Zhang, Junfeng – Lv, Qi (2019): The Interest Costs of Green Bonds: Credit Ratings, Corporate Social Responsibility, and Certification. *Emerging Markets Finance and Trade,* Vol. 56, No. 12, http://dx.doi.org/10.1080/1540496X.2018.1548350.

Lo Giudice, Enrico (2017): The Green Bond Market, Explained. *World Economic Forum.* www.weforum.org/agenda/2017/07/what-are-green-bonds-explainer/ (Letöltés: 2020. július 15.).

Magyar Nemzeti Bank (2020): *A magyarországi zöld kötvénypiac beindításának lehetőségei*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, www.mnb.hu/letoltes/a-magyarorszagi-zold-kotvenypiac-beinditasanak-lehetosegei.pdf (Letöltés: 2020. szeptember 15.).

Maltais, Aaron – Nykvist, Björn (2020): Understanding the Role of Green Bonds in Advancing Sustainability. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, Vol. 2, 1–20, http://dx.doi.org/10.1080/20430795.2020.1724864.

Migliorelli, Marco – Dessertine, Philippe (2019): *The Rise of Green Finance in Europe. Opportunities and Challenges for Issuers, Investors and Marketplaces*. Palgrave Macmillan, Cham.

Molnár Petronella – Hegedűs Szilárd (2020): Pénzügyi mutatók és csődmodellek előrejelző képessége gazdálkodói tevékenységüket beszüntető vállalatoknál. *Controller Info*, 8. évf., 1. sz., 10–15.

Neszmélyi György Iván (2019): A fejlesztési bankok szerepe a Koreai Köztársaság gazdaságfejlesztési politikájában. *Pénzügyi Szemle*, 64. évf., 2. sz., 297–312.

Partridge, Candace – Medda, Francesca Romana (2020): Green Bond Pricing: The Search for Greenium. *The Journal of Alternative Investments*, Vol. 23, No. 1, 49–56, http://dx.doi.org/10.3905/jai.2020.1.096.

Reboredo, Juan C. (2018): Green Bond and Financial Markets: Co-movement, Diversification and Price Spillover Effects. *Energy Economics*, Vol. 74, 38–50, http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2018.05.030.

Reboredo, Juan C. – Ugolini, Andrea (2019): Price Connectedness between Green Bond and Financial Markets. *Economic Modelling*, Vol. 88, 25–38, http://dx.doi.org/10.1016/j.econmod.2019.09.004.

Sági Judit (2017): Credit Guarantees in Sme Lending, Role, Interpretation and Valuation in Financial and Accounting Terms. *Economics Management Innovation*, Vol. 9, No. 3, 62–70.

Sági Judit (2018): Hitelgaranciák. *Jura*, 24. évf., 1. sz., 411–418.

Sági Judit – Chandler, Nick – Lentner Csaba (2020): Family Businesses and Predictability of Financial Strength: a Hungarian Study. *Problems And Perspectives In Management*, Vol. 18, No. 2, 476-489, https://doi.org/10.21511/ppm.18(2).2020.39.

Sartzetakis, Eftichios S. (2020): Green Bonds As an Instrument to Finance Low Carbon Transition. *Economic Change and Restructuring*, Vol. 2, 1–25, http://dx.doi.org/10.1007/s10644-020-09266-9.

Szennay, Áron – Szigeti, Cecília (2019): A fenntartható fejlődési célok és a GRI szerinti jelentéstétel kapcsolatának elemzése. *Vezetéstudomány*, 50. évf., 4. sz., 33–43, https://doi.org/10.14267/veztud.2019.04.04.

Szennay, Áron – Szigeti, Cecília – Kovács, Norbert – Szabó, Dániel Róbert (2019): Through the Blurry Looking Glass – SDGs in the GRI Reports. *Resources*, Vol. 8, No. 2, https://doi.org/10.3390/resources8020101.

Taghizadeh-Hesary, Farhad – Yoshino, Naoyuki (2020): Sustainable Solutions for Green Financing and Investment in Renewable Energy Projects. *Energies*, Vol. 13, No. 4, http://dx.doi.org/10.3390/en13040788.

Tang, Dragon Yongjun – Zhang, Yupu (2018): Do Shareholders Benefit from Green Bonds? *Journal of Corporate Finance*, Vol. 61, http://dx.doi.org/10.1016/j.jcorpfin.2018.12.001.

Tolliver, Clarence – Keeley, Alexander Ryota – Managi, Shunsuke (2020): Drivers of Green Bond Market Growth: The Importance of Nationally Determined Contributions to the Paris Agreement and Implications for Sustainability. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 244, http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.118643.

Tripathy, Aneil (2017): Translating to risk: The Legibility of Climate Change and Nature in the Green Bond Market. *Economic Anthropology*, Vol. 4, No. 2, 239–250, http://dx.doi.org/10.1002/sea2.12091.

Wiśniewski, Marcin – Zieliński, Jakub (2019): Green Bonds as an Innovative Sovereign Financial Instrument. *Ekonomia i Prawo. Economics and Law*, Vol. 18, No. 1, 83–96, http://dx.doi.org/10.12775/EiP.2019.007.

Zerbib, Olivier D. (2019): The Effect of Pro-environmental Preferences on Bond Prices: Evidence from Green Bonds. *Journal of Banking & Finance*, Vol. 98, 39–60, https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2018.10.012.

Zhang, Wengang – Xu, Feng – Wang, Xuefeng (2020): How Green Transformational Leadership Affects Green Creativity: Creative Process Engagement as Intermediary Bond and Green Innovation Strategy as Boundary Spanner. *Sustainability*, Vol. 12, No. 9,. http://dx.doi.org/10.3390/su12093841.

Zhou, Xiaoguang – Cui, Yadi (2019): Green Bonds, Corporate Performance, and Corporate Social Responsibility. *Sustainability*, Vol. 11, No. 23, http://dx.doi.org/10.3390/su11236881.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 279–284., DOI: 10.24307/psz.2020.1020

Banyár József

A feleslegesre van pénzünk, a szükségesre pedig nincs időnk?

Hozzászólás Árva László és Várhelyi Tamás tanulmányához

Do We Have Money for What Is Unnecessary and No Time for What Is Necessary?

Comment on a Study by László Árva and Tamás Várhelyi

Összefoglalás

Ahogy Árva László és Vásárhelyi Tamás cikkükben a turizmussal kapcsolatban megfogalmazták, manapság a marketing nagyon sok felesleges igényt generál. Hozzászólásomban ennek okát keresem, s azt találom, hogy ennek legfontosabb oka a feleslegesen hosszú munkaidő. Az így megkeresett jövedelmen pedig egyre több – lényegében felesleges – terméket és szolgáltatást fogunk megvásárolni. Ezekre ráadásul – bizonyos mértékig – rá is szorulunk, mert nem marad időnk másfajta igények kielégítésére, aminek az egész társadalomra és gazdaságra nézve súlyos következményei vannak. Az egyik legfontosabb ilyen a gyermeknevelés.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: M3, N3, J13

Kulcsszavak: munkaidő-csökkentés, szabadidő, felesleges igények

Summary

As László Árva and Tamás Vásárhelyi put in their article in relation to tourism, nowadays marketing generates a great deal of unnecessary demand. Looking for the underlying reasons, this study finds that one of the causes is the unnecessarily long working time. People use the income earned to buy an increasing number of – actually unnecessary – products and services. In addition, to some extent we are need them because no

Dr. Banyár József PhD, egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem (jozsef.banyar@uni-corvinus.hu).

time is left for satisfying demands of other kinds, and this has serious consequences for the entire society and economy. One of the most important such demands is raising children.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: M3, N3, J13

Keywords: reduction of working time, leisure time, unnecessary requirements

Bevezetés

Árva László és Várhelyi Tamás minőségi turizmusról szóló tanulmányát (Árva–Várhelyi, 2020) áthatja a felesleges, marketing által generált igények elleni fellépés, az ettől való megszabadulás szükségessége. Én magam a turizmushoz nem értek, de ez a gondolat sokkal általánosabb, a gazdaság és az élet alapvető dimenzióit érintő problémára tapint rá, amit ezért érdemes alaposabban szemügyre venni. Az alábbiakban röviden és hangsúlyozottan vázlatosan ennek az általános problémakörnek néhány nagyon fontos okát és következményét próbálom felderíteni. Állításaim:

– A felesleges szükségletek gerjesztése részben az elosztás problémáiban, részben viszont a fejlett világ felesleges termelőkapacitásaiban gyökerezik, ami pedig a túlzottan magas egy főre eső munkaidőre vezethető vissza.

– A túlzottan magas munkaidő kiszorítja az ember igényei és lehetőségei közül a minőségi nem munkaidős tevékenységeket, elsősorban a gyermekvállalást, s helyére a bóvlit nyújtja, amit a felesleges munkaidőben állít elő a gazdaság.

A túlzott munkaidő genezise

Munkaidő alatt hangsúlyozottan egy formális munkahelyen töltött időt értek. Ha nem ezt érteném, akkor igaz lenne az az állítás, hogy a fejlődéssel egyre csökken az egy ember által munkában töltött idő (ezt fogalmazza meg pl. Mihályi, 2012). Látszólag ez a formális munkahelyen töltött időre is vonatkozik, hiszen az ipari forradalom idején még heti hat napban, napi 12–14 órát dolgoztak a munkások, ez fokozatosan lecsökkent napi 8 órára.[1] Azután erősen lefékeződött a csökkenés, pedig Keynes 1930-ban azt jósolta, hogy a munkaidő napi három órára csökken 2030-ra (időarányosan messze járunk ettől); időközben a hat nap lecsökkent ötre, illetve egyre hosszabb lett a garantált éves szabadság is. Azért nevezem ezt látszólagos csökkenésnek, mert lakosságarányosan egy főre vetítve mindezen csökkenés ellenére az előző évszázadban nagy növekedés ment végbe, ugyanis egyre nőtt a dolgozó nők aránya (ráadásul egyre csökkent – mint majd alább kifejtem, ettől nem függetlenül – a szintén a „nevezőben" szereplő gyermekek száma is, melyet valamelyest mérsékelt a nyugdíjasok növekvő száma). Vagyis míg nagyjából száz évvel ezelőtt családonként az egy dolgozó apa és egy (otthon igen, de formális munkahelyen) nem dolgozó anya, illetve 3-4 gyermek volt a jellemző, mára a két dolgozó szülő és a másfél gyermek. Tehát hiába csökkent a formális munkaidő hossza azoknak, akik munkahelyen dolgoznak, ha a társadalom sokkal nagyobb része dolgozik ilyen helyen. Ez másképp azt jelenti, hogy sokkal kevesebb idő jut azokra a tevékenységekre, amelyeket régen nem a munkahelyen végzett el a család. Emellett persze erőteljesen növekedett az életszínvonal, de úgy tűnik, hogy ennek az életszínvonalnak egy jelentős része már nem a valódi szükségletek kielégítését szolgálja.[2]

A nők munkába állását a két világháború ösztönözte, amikor is a háborúzó férfiakat egyre inkább nőkkel kellett pótolni. Ez persze megmutatta, hogy nők egyrészt alkalmasak a legtöbb, korábban csak férfiak által végzett munkára, másrészt azt is, hogy szeretnek dolgozni, élvezik az önálló keresetet s az ezzel megnyílt gazdasági önállóságot, sőt szeretik magukat továbbképezni stb. A világháborúk alapvetően elszegényedést hoztak világszerte, amelynek leküzdése, a korábban megszokott életszínvonal helyreállítása többletmunkát, a társadalmi mun-

kaidőbázis növelését igényelte, vagyis a nők fokozatos munkába állását.

A nők munkába állása viszont azután sem csökkent, hogy az életszínvonal helyreállt, sőt dinamikusan emelkedett, hiszen megváltozott a férfiak és a nők közti, korábban megszokott munkamegosztás. Viszont a munkaidőbázis ezen a megnövekedett szinten maradt, vagyis a társadalom hatalmas termelőkapacitást alakított ki, ami a tehetetlenség törvénye miatt úgy is maradt.[3] Ez pedig átalakította mind az emberek igényeit, mind a lehetőségeit.

Következmények: felesleges igények gerjesztése, a gyermeknevelés elhanyagolása

Mindennek két fő következménye lett: 1) az egyéneknek és a családoknak sokkal kevesebb lehetőségük maradt olyasmivel foglalkozni, amihez időre lenne szükség, mert a korábban erre szánt családi időt is elfoglalta a munkaidő; 2) ugyanakkor rengeteg plusz anyagi forrás keletkezett az egyéneknél és a családoknál is, amelyet olyasmire lehet költeni, amit készen meg lehet venni.

Azoknak a családi tevékenységeknek egy részét, amelyekre hajdan a munkahelyeken kívüli időt fordították (főzés, takarítás, mosás stb.), részben kiváltották a megnövelt társadalmi munkaidőben előállított – és az ezért járó megnövelt bérből megvásárolható – háztartási gépekkel és tömegessé váló étkeztetési szolgáltatásokkal. De nem minden korábbi tevékenységet lehetett megvásárolható termékekkel kiváltani. A legfontosabb ilyen tevékenység a gyermeknevelés, amely főleg intenzív személyes figyelmet és évekig állandó személyes jelenlétet igényel. Természetesen itt is megjelentek fizetett szolgáltatások, főleg az óvoda, ugyanakkor a legkisebbeknek szóló bölcsőde nem igazán vált be. Az eredmény – nem csoda – az egy családra jutó gyermekek számának fokozatos és egyre radikálisabb csökkenése lett.[4] Ez ráadásul a maga részéről – mivel annak nemcsak idő-, hanem anyagi vonzata is van – újabb, fogyasztásra elkölthető forrásokat hagyott az egyéneknél, relatíve tovább növelve a második következmény hatását.

Itt állunk tehát, kevés szabadidővel, de relatíve sok, készen kapható fogyasztási cikkre elköthető jövedelemmel, miközben – szemmel láthatólag – egyre kevésbé találunk értelmes fogyasztási célokat. Érdemes megemlíteni még egy dolgot, ami relatíve független az előzőektől: az utóbbi 3-4 évtizedben világszerte egyre egyenlőtlenebbé vált a jövedelmek elosztása, ami azt jelenti, hogy a felső nagyjából 20% pluszjövedelmeként jelent meg ezen időszak gazdasági növekedésének nagyobbik része, vagyis rájuk még inkább igaz, hogy „nem tudják mire költeni a pénzüket". A maradék 80% szempontjából valamivel egyszerűbb a probléma: ők az esetleges pluszjövedelmeiket könnyebben el tudnák költeni, akár értelmesen is, mégpedig a 20% által már „bejáratott", de számukra még anyagilag nem elérhető javakra.

Ez persze nemcsak a fogyasztó oldaláról jelentkező probléma, hanem a termelés, vagyis a vállalatok részéről is. Náluk ugyanis adott a nagy termelési kapacitás, de problémaként merül fel, hogy mit is állítsanak elő, ha a fizetőképes rétegek részéről már minden értelmes igényt kielégítettek, a nem fizetőképesek értelmes igényeit pedig nem racionális kielégíteni. Egy ilyen helyzetben logikus megoldás lenne a termelési kapacitás csökkentése, de a verseny logikája ezt nem teszi lehetővé. (Egy logikailag hasonló, de más területről vett példa: a magyar felsőoktatás kapacitása jóval nagyobb, mint amire értelmes igény lenne. Csökkenteni kellene azt, vagyis bezárni, illetve összevonni létesítményeket. De ezt önmaguktól az egyes intézmények nem teszik meg, inkább megindul a verseny a hallgatókért, aminek egyik módszere a felvételi követelmények csökkentése, majd a számonkérés színvonalának rontása – végső soron a diplomák értékének devalválása.)

A verseny logikája, vagyis az az elv, hogy minden egyes konkrét szereplő csak a saját érdekeit nézi, nem az egészét (ami persze

természetes, az utóbbi nem az ő dolga, szemben az előbbivel), nem erre visz, hanem arra, hogy megpróbáljanak új, megvásárolható termékekkel és szolgáltatásokkal kielégíthető igényeket kreálni, s ezeket erős marketinges technikákkal megismertetni a potenciális fogyasztókkal. Az erős marketing pedig, amellett, hogy a szerzők által leírt mesterségesen gerjesztett igényekkel újabb termékeknek és szolgáltatásoknak teremt piacot, vagyis tovább működteti a megnövelt termelési kapacitást, a maga részéről ebből a megnövelt kapacitásból szintén nagyon nagy részt köt le, hiszen a marketingrészlegek rengeteg és egyre növekvő számú embert foglalkoztatnak – miközben száz éve ilyen részlegek szinte nem is léteztek. Tehát maga a marketing két oldalról is segít lekötve tartani a feleslegesen nagy termelési kapacitást, amit leginkább a magas egy főre jutó formális munkaidővel mérhetünk.

Megoldás: munkaidő-csökkentés és az elosztás „rotációja"

A megoldás alapvetően a szabályozó kezében van: csökkenteni a feleslegesen nagy termelési kapacitást, a feleslegesen nagy munkaidőbázist, vagyis a munkaidőt. Ezáltal részben kevesebb tere lenne a felesleges igények felkeltésének, részben az emberek is el tudnák magukat foglalni olyan tevékenységekkel, amelyekhez idő kell. Az ilyen szabályozást persze leginkább a legfejlettebb országokban kell kezdeni, a felesleges fogyasztás ott a legnagyobb probléma. Ehelyett sokszor az az érzése az embernek, hogy az államok nem az ilyen szabályozásban jeleskednek, hanem az olyanokban, amelyek megnövelik a felesleges adminisztrációt, vagyis a maguk részéről segítenek feladatot adni a felesleges munkaerőnek – vagyis inkább abban „segítenek", hogy ne kelljen leépíteni a túlzottan magas munkaidőbázist.

Társadalmi szempontból a legnagyobb jelentőségű „szabadidős tevékenység" a gyermeknevelés lenne, egy ilyen munkaidő-csökkentő szabályozással újra megnövekedne a családok gyermekekre fordítható ideje, mint volt az hajdan. Természetesen az új körülmények között ez már nem főleg a nő dolga lenne, hanem az apa és anya közös vállalkozása.

Fontos persze megjegyezni, hogy – ilyen előzmények után – a megnövelt szabadidő nem mindenkinél vezetne el több gyerek vállalásához, ahhoz másra is szükség van, de az biztos, hogy az alap, hogy az embereknek újra legyen ehhez elég ideje. Ezért (is) a szabályozónak – ha esetleg rászánja magát a munkaidő csökkentésére – jól át kell gondolnia, hogy azt hogyan teszi, hiszen sokfajta munkaidőbázis-csökkentés lehetséges, és mindegyik mást tesz lehetővé, illetve másra ösztönöz. Lehetséges az éves szabadság növelése, lehetséges a négynapos munkahét bevezetése[5] – változatlan nyolcórás munkaidővel –, és lehetséges a napi munkaidő csökkentése. A gyermeknevelés szempontjából – mivel az nem kampányszerű, hanem folyamatos tevékenység – ez utóbbi a leginkább célszerű. (Érdekes, hogy 90 éve Keynes maga is a napi munkaidőt csökkentette volna, nem a munkahét hosszát.[6]) Az pedig, hogy a megnövekedett szabadidőt az állam leginkább a gyermeknevelésre fordított idő növelésére szeretné fordíttatni, esetleg úgy „kommunikálható", hogy a munkaidőt először – változatlan bér mellett (esetleg úgy, hogy azt az állam maga pótolja ki, pl. a személyi jövedelemadó elengedésével) – a gyermeket nevelőknél csökkenti, s csak fokozatosan terjeszti ki azt mindenkire.

A munkaidő csökkentése – szintén csak akkor, ha az okos politikával társul, amely ráveszi, illetve megtanítja az embereket a napi mozgás kultúrájára – az egészségi állapot népességszintű javulásának az előmozdítója is lehet, hiszen az embereknek így több idejük lenne az egészségükkel foglalkozni, illetve sportolni. Ez azt is jelentené, hogy csökkenhetnének, illetve minőségileg átstrukturálódhatnának az egészségügyi kiadások, s az emberek a munkában kevésbé használódnának el, s így tovább tudnának

dolgozni, vagyis növelni lehetne a nyugdíjkorhatárt.[7] A nagyobb gyermekszám mellett ez egy másik fontos tényező, amely egy, a mainál fenntarthatóbb nyugdíjrendszert eredményezne.

Végezetül röviden kitérnék még egy tényezőre, amire fentebb már utaltam. Akkor sem kell felesleges új igényeket teremteni, ha a jövedelemelosztást némileg kiegyenlítettebbé tesszük. Erre a „rotálás" szót alkalmazhatjuk, hiszen ha lerajzolnánk, hogy a különböző jövedelmi rétegekhez az adott ország éves jövedelmének mekkora hányada tartozik, akkor erősen növekvő görbét kapnánk. A „rotálás"[8], vagyis elforgatás arra utal, mintha középen kicsit „megcsavarnánk" ezt a görbét, s ennek hatására felül az csökkenne, alul pedig növekedne. A felsőbb jövedelmi dekádoktól az alsóbbakhoz juttatott jövedelemnek jóval kevésbé kell keresni az értelmes elköltési lehetőségét, hiszen már ott vannak a felsőbb rétegek által „kikísérletezett" fogyasztási cikkek, fogyasztási formák, amelyek előállítására ráadásul már jól kiépített gyártási kapacitások állnak rendelkezésre, nem kell különösebben felkelteni irántuk az igényt. S ezzel egyben rá is tudunk mutatni a jövedelmi egyenlőtlenség egy pozitív funkciójára is (a negatívakról már esett szó): ez lehetővé teszi az innovációt, hiszen vannak olyan rétegek, amelyek kísérleti, még nem kiforrott és még nagyon drága fogyasztási cikkeket is megvesznek, s visszajelzéseikkel segítenek azokat tökéletesíteni, s végül tömegtermékké tenni.

Összességében a munkaidő csökkentése lehetővé tenné, hogy az embereket ahelyett, hogy felesleges dolgokat vesznek, „felszabadítaná" ez alól a munka alól, ami lehetővé és „szükségletté" teszi számukra a felesleges igények kielégítését. A nagyobb szabadidő pedig lehetővé tenné számukra, hogy maguk találjanak ki maguknak új szükségleteket a több szabadidejükben (tanuljanak, sportoljanak, találjanak ki kreatív hobbikat stb.). Ezzel valószínűleg újabb adag emberi kreativitást szabadítanánk fel, azt ugyanis mindig a több szabadidő táplálja. Ezzel pedig növeljük azt a tudást, amely mellett új, értelmes szükségletek keletkeznek, s felesleges lesz felesleges szükségleteket kreálni. És persze a legfontosabb: újra lenne idő gyermeket nevelni!

Jegyzetek

1 Habár, ahogy az antropológusok megállapították, nem ez a „normális" emberi munkaidő, hiszen kezdetben vadászó-gyűjtögető eleink kb. napi 4 órát dolgoztak (Sahlins, é. n.), csak a földművelésre való áttéréssel lett egyre hosszabb a munkaidő. Az EU országainak aktuális átlagos munkaidejéről és a szabadságokról lásd Eurofound, 2019.

2 Csatlós Hanna (2020) cikkében megemlíti, hogy „David Frayne, a *The Refusal of Work. The Theory and Practice of Resistance to Work* című kötet szerzője már a jelenkor interjúalanyaival beszélgetve figyelte azt meg, hogy ha kevesebbet dolgozunk, akkor még úgy is kevesebb pénzt költünk, hogy ha egyébként a bevételeink nem csökkennek radikálisan. Ha ugyanis több időnk van, akkor kevésbé költekezünk meggondolatlanul, és nem igényeljük, hogy intenzív fogyasztással, örömöt okozó vásárlásokkal kompenzáljuk a fáradtságos munkaórákat". A hivatkozott könyv: Frayne, 2015.

3 Annak ellenére, hogy egyre többen vetik fel, hogy értelmes munkát is egyre nehezebb találni, s egyre nő az „alibimunkák" mennyisége, ahogyan azt David Graeber *Bullshit Jobs* című, 2018-as könyvében felveti (idézi Bugyinszki, 2020).

4 A gyermekszám csökkenésének nem ez az egyetlen oka. Egy másik nagyon fontos ok a rosszul kitalált modern nyugdíjrendszer. Lásd erről Banyár–Németh (szerk.), (2020) tanulmányait. Arról, hogy ez ellen mit érdemes tenni, lásd pl. Banyár, 2019.

5 Ezt egyre többen követelik, illetve fejtik ki, hogy ez a termelékenység szempontjából is pozitív lépés lenne. Lásd pl. Taylor, 2019. Én viszont alapvetően a napi munkaidő csökkentésének a hasznosságát húznám alá, illetve javasolnám a heti munkanapok csökkentése helyett.

6 Keynes cikkére Edward és Robert Skidelsky (apa és fia; az apa neves Keynes-kutató) irányította rá a figyelmet, magyarul 2014-ben megjelent könyvével, amely több kérdést hasonlóan tárgyal, mint ez a cikk.

[7] A nyugdíjkorhatár indexálásáról lásd Banyár, 2020a; 2020b.

[8] Köszönet a kifejezésért kollégámnak, Vékás Péternek, aki egyébként más értelemben használja azt (Vékás, 2019).

Felhasznált irodalom

Árva László – Várhelyi Tamás (2020): Elmozdulás a minőségi turizmus felé. A fenntarthatóság a turizmusban a koronavírusjárvány után. *Polgári Szemle,* 16. évf., 1–3. sz., 94–114, https://doi.org/10.24307/psz.2020.0707.

Banyár, József (2019): The Problems Underlying the Pension Scheme and Low Birth Rates Can Only Be Resolved Together. A Complex Proposal for Linking Pensions to Parenting. *Polgári Szemle/Civic Review,* Vol. 15, Special Issue, 289–300, https://doi.org/10.24307/psz.2020.0216.

Banyár József (2020a): Miként javítható az állami nyugdíjrendszer? Öt lehetséges lépés egy átfogó reformhoz. *Közgazdasági Szemle,* 67. évf., 6. sz., 632–652, https://doi.org/10.18414/ksz.2020.6.632.

Banyár József (2020b): Az idősödés fogalmának egy lehetséges átdefiniálása és ennek implikációi. Az élettartam fokozatos növekedéséből adódó kihívások a magyar tb nyugdíj alrendszerében – lehetséges válaszok. *Biztosítás és Kockázat,* 7. évf., 3–4. sz., 28–38. https:// doi.org/10.18530/BK.2020.3-4.28.

Banyár József – Németh György (szerk.) (2020): *Nyugdíj és gyermekvállalás 2.0. Nyugdíjreform-elképzelések*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Bugyinszki György (2020): A munkahelyi alibizés már külön tudomány. *Index.hu,* https://index.hu/techtud/2020/09/20/a_munkahelyi_alibizes_mar_kulon_tudomany/.

Csatlós Hanna (2020): Tényleg sokkal kevesebbet kellene dolgoznunk, hogy nekünk és a környezetünknek is jó legyen? *Hvg.hu,* július. 29., https://hvg.hu/elet/20200729_Sokkal_kevesebbet_kellene_dolgoznunk_hogy_nekunk_es_a_kornyezetunknek_is_jo_legyen.

Eurofound (2019): *Working Time in 2017–2018*. Publications Office of the European Union, Luxembourg, www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef19030en.pdf.

Frayne, David (2015): *The Refusal of Work. Rethinking Post-Work Theory and Practice of Resistance to Work*. Zed Books Ltd. London.

Graeber, David (2018): *Bullshit Jobs. A Theory*. Simon and Schuster.

Keynes, John Maynard (1930): *Economic Possibilities for our Grandchildren*. www.econ.yale.edu/smith/econ116a/keynes1.pdf.

Mihályi Péter (2012): Húsz érv a nyugdíj és a gyermekszám összekapcsolása ellen. In: Kovács Erzsébet (szerk.): *Nyugdíj és gyermekvállalás. Tanulmánykötet 2012*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Sahlins, Marshall (é. n.): *The Original Affluent Society*. www.eco-action.org/dt/affluent.html.

Skidelsky, Edward – Skidelsky, Robert (2014): *Mennyi az elég? A pénz imádata – Érvek a jó élet mellett*. Corvina Kiadó, Budapest.

Taylor, Steve (2019): Less Hours for Work, More Time on Earth: Why a Four-day Working Week is Good for You. *Independent,* 16 December.

Vékás, Péter (2019): Rotation of the Age Pattern of Mortality Improvements in the European Union. *Central European Journal of Operations Research,* Vol. 28, No. 3, https://doi.org/10.1007/s10100-019-00617-0.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 285–297., DOI: 10.24307/psz.2020.1021

Keller Veronika – Printz-Markó Erzsébet

A marketinginnovációk szerepe a termál- és gyógyfürdők (spa) szektorában

The Role of Marketing Innovations in the Spa Sector

Összefoglalás

Napjaink egyik legdinamikusabban fejlődő turisztikai ágazata az egészségturizmus, ahol az innovációnak egyre nagyobb jelentősége van. Kutatómunkánk középpontjában az egészségturizmus wellness- és rekreációs szolgáltatásokhoz kapcsolódó része áll. Egy online kvantitatív kutatás keretében vizsgáltuk a wellness-szolgáltatásokat igénybe vevők innovativitását. A faktorelemzés eredménye alapján az innovativitásnak három területét azonosítottuk: a marketingújításokra való fogékonyságot, az újdonságokra való fogékonyságot és az árinnovációkat. Általánosságban elmondható, hogy a fürdővendégek kevésbé innovatívak, különösen igaz ez az idősebb (55 év feletti) vendégekre és az idősebb egyedülállókra. A fiatalok és a kisgyerekes családok, illetve a középkorú párok számára fontos az innováció, a szolgáltatás kiválasztásakor döntő szempont lehet számukra akár a termék vagy szolgáltatás területén nyújtott újítások, vagy a digitális innovációk. Az árak kétségkívül jelentős vonzerővel bírnak. A hazai fürdők törekedhetnének az ár típusú promóciók változatos alkalmazására, amennyiben versenyelőnyre kívánnak szert tenni az egészségturizmus piacán.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: L83, M31, O30

Kulcsszavak: egészségturizmus, innováció, innovativitás, wellness

Summary

Health tourism is one of the most rapidly developing fields, which assigns an increasing role to innovation. This paper focuses

Dr. Keller Veronika egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Marketing és Menedzsment Tanszék (kellerv@sze.hu), dr. Printz-Markó Erzsébet egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Turizmus Tanszék (printz-marko.erzsebet@sze.hu).

on wellness and recreation services. The authors conducted an online quantitative study to reveal the innovativeness of bath's guests. The factor analysis identified three fields of innovation: responsiveness to marketing innovation, susceptibility to new services and price innovation. In general, it can be stated that Hungarian spa visitors are not really open to innovation, especially the elderly guests (above 55) and elderly single guests. However, marketing innovations, mainly service and product innovations, and digital innovations may have a predominant impact on younger generations and young couples with small children or middle-aged couples with children over 10. Price innovations are attractive for Hungarian people. Hungarian spas and wellness establishments should adopt price promotions in a variable way to obtain competitive advantage in the health tourism market.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: L83, M31, O30
Keywords: health tourism, innovation, innovativeness, wellness

Bevezetés

Mai felgyorsult életünkben a magán- és a szakmai életben való helytálláshoz fontos a mentális és fizikai egészségünk megőrzése, karbantartása. Hosszú távú befektetésnek tekinthető az egészségmegőrzésre, prevencióra fordított kiadás. A Global Wellness Institute (GWI) statisztikai mutatói alapján a wellnesspiac éves növekedési üteme 6,5% volt 2015 és 2017 között. A spapiac (egészségturizmus = gyógy- és wellnessturizmus) értéke 2022-re várhatóan 154,6 milliárd dollár lesz. A termálvizekre és fürdőkre épülő ágának fejlődési pályája is dinamikus. Az egészséges életmódnak, az egyre tudatosabb, prevenciót előtérbe helyező látásmódnak, a bővülő rehabilitációs lehetőségeknek köszönhetően emelkedik az ágazat szolgáltatásait igénybe vevők aránya (Global Wellness Institute, 2018).

Magyarországon a hazai és a külföldi vendégek körében Budapest mellett a fürdőtelepülések a legnépszerűbbek. 2018-ban közel harmincmillió látogatója volt a hazai fürdőknek, mely 64,2 milliárd forint árbevételt jelentett (MTI, 2019a). Hévíz, Hajdúszoboszló, Bük, Zalakaros vagy Sárvár az elmúlt 12 évben a vendégéjszakák száma tekintetében a leglátogatottabb tíz magyarországi település között szerepelt. Budapest mellett Hévíz az egyetlen olyan településünk, ahol a kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák száma 2016 óta folyamatosan meghaladja az évenkénti egymilliót (MTI, 2020). A Magyar Fürdőszövetség 2017–2018. évi összefoglalója alapján elmondható, hogy a vizsgált időszakban a fürdőszolgáltatás nettó árbevétele 7,5%-kal emelkedett, 2019. évben 16%-os volt a növekedés (Turizmus.com, 2019; Magyar Fürdőszövetség, 2019a).

A Global Wellness Institute kutatásai alapján az ágazat legújabb trendei közé az alábbiak tartoznak:

– tudatosabb életmód a biológiai szervóra szerint, ugyanis az étkezések biológiai óra szerinti időzítése jelentősen nagyobb súlycsökkenést és más egészségügyi előnyöket eredményezhet, megmutatja a testben lezajló folyamatokat, így segítségével meghatározható, mikor a legnagyobb hatásfokú az edzés vagy a regenerálódás;

– a 60 év felettiek „felfedezése" és megszólítása, mivel radikális különbségeket mutatnak elődeikhez képest, egyfajta prémiumkategóriát jelentenek egészségtudatos életmódjuk következtében;

– J-wellness, azaz a japán wellness mint követendő példa a hagyományok és az innovatív technológiák összeházasítása révén, amely magában foglalja a szociális kapcsolatok ápolását, az új technológiák és fejlesztések alkalmazását, például a bőrápolás területén; a természetközeliség élményét adó erdei meditációk elvégzését; kolostorba történő elvonulást; az olimpiai rendezvény hatására a sportolás beépítését a napi rutinba;

– mentális wellness a technológia segítségével, a mindig elérhető és rendelkezésre álló virtuális orvosi tanácsadással, olyan hordható és hordozható eszközök segítségével, mint például az érzelemérzékelő karkötő beépített bioszenzorokkal, amely egész nap figyeli a felhasználó fiziológiai jeleit;

– az energiagyógyászat térnyerése, az orvosok és a wellness-szakemberek nyitottsága az elektromágnes-, fény- és hangterápiák iránt;

– vallási elemek beépítése a mozgásterápiába az életmód és a hit integrációjának köszönhetően, például az úgynevezett Soul Care program keretében a nyújtás és a funkcionális mozgás a rózsafüzér imáival párosul (Global Wellness Institute, 2020).

A turisztikai piac szerteágazó és egyre élesedő versenyében az innovatív desztinációk képesek helytállni (Spiegler, 2009). Ennek értelmében központi elemet jelent az olyan új, innovatív, minőségi, célcsoport-orientált és piacképes kínálat kialakítása, amelynek köszönhetően a szolgáltatók és szolgáltatások homogén, a piacon beazonosítható termékként, márkaként tudnak megjelenni (Gonda–Spiegler, 2012). A turisztikai szolgáltatások piacképességének egyik alappillérét jelenti az innovációra, a folyamatos megújulásra való képesség (Magyar Turizmus Zrt., 2009).

A fentiek értelmében a szolgáltatótól elvártnak tekinthető innováció kapcsán fogalmazódtak meg bennünk olyan kutatási kérdések, mint például, hogy a felvevőpiac, azaz a kereslet milyen mértékű és milyen jellegű innovációra nyitott. Jelen tanulmányban tömören összevetettük a kapcsolódó szakirodalmat, majd ismertetjük online kérdőíves kutatásunk (n=249 fő) eredményeit, központi szerepet adva a szolgáltatást igénybe vevők innovatitásának. Kutatási eredményeink révén, faktorelemzéssel azonosítjuk az innovativitás területeit, különös tekintettel az egészségturizmus célcsoportjaira. Következtetéseink megfogalmazása után kitérünk a kutatás korlátjaira, jövőbeli lehetséges irányaira.

Reményeink szerint jelen tanulmány egyfajta innovációtervező segédletként szolgálhat a hazai fürdőlétesítményeknek, és alapját, szerves részét képezheti a Magyar Fürdőinnovációs Díjért benyújtandó pályázataiknak.

Szakirodalmi összefoglaló

Kutatásunkat meghatározó témakörök az innováció, a marketing és az egészségturizmus spektrumába tartozó fürdőturizmus. Az utóbbi kettőt kutatómunkánk összetettségéből fakadóan komplexen közelítjük meg fürdőmarketing címszó alatt. A kapcsolódó nemzetközi és a hazai szakirodalom feldolgozásához szakkönyveket, könyvfejezeteket, szakmai folyóiratokat, tudományos publikációkat, szakmai cikkeket és a turizmus témájában megjelenő napi hírleveleket használtunk fel.

Az innováció terminológiájának meghatározása Schumpeter (1939) nevéhez fűződik, aki szerint az innováció új termék létrehozását, új termelési eljárás bevezetését, új piacokra történő nyitást, új nyersanyagforrásokat, új ipari szervezet létrehozását jelenti. Az Oslo Kézikönyvben elfogadottak szerint az innováció úgy határozható meg, mint új marketingmódszer, új szervezési-szervezeti módszer bevezetése az üzleti gyakorlatban, munkahelyi szervezetben, a külső kapcsolatokban (Katona, 2006). Ezek egyben az innovációk típusait is meghatározzák. Jelen kutatás a marketinginnováció területéhez kapcsolódik. A turizmus területén a margetinginnovációkkal foglalkozik írásában többek között Haywood (1990), Walle (1998), Middleton és Hawkins (1998), Amoiradis (2019), Piskóti (2007), Horváth és Bauer (2016), Darabos és társai (2018), Happ és Keller (2020).

A termál- és/vagy gyógyvízzel rendelkező fürdőlétesítmények, azaz a spaszektor (Smith–Puczkó, 2010) innovációinak elemzése során Vazquez-Illá Navarro (2014) arra a következtetésre jutott, hogy az alapvető innovációk együttműködések keretében, klaszterek égisze alatt valósulnak meg.

A szolgáltatók figyelemmel kísérik a környezet változásait, és az újítások generátorai a fogyasztók, valamint az új piaci szereplők.

A fürdőturizmus kapcsán Lőrincz és kutatótársai három kiemelt erősítendő területet határoztak meg: az innovatív termékek kialakítása (gyógyvízalapú termékek, gyógyszerek, orvosi műszerek), a jó megoldások alkalmazása (geotermikus energia hasznosítása) és a tudástranszfer (Lőrincz et al., 2014). Ruszinkó a helyspecifikus természetes gyógytényezőkön alapuló kínálat kialakítását tekinti a profilmeghatározás legfőbb elemének, amelyre célcsoport-specifikus egészségmegőrző, gyógyító és rehabilitációs szolgáltatások épülnek (*Turizmus Panoráma Bulletin,* 2015). Könnyid is a specializáció erősítése mellett érvel. Indokoltnak tekinti a tematikus és egyedi szolgáltatások létrehozását (MTI, 2019b). Várhelyi (2012) a marketingmunka jelentőségét hangsúlyozza, különös tekintettel a foglalási és promóciós rendszerek fejlesztésére. Szabó (2015) kutatási eredményei alapján egy olyan tudatos marketingmunkát ajánl, amely elsősorban a gyógyvízzel kezelhető betegségtudatra épít, és kommunikációjában a nőkre koncentrál.

A fürdőmarketing szempontjából fontos megemlíteni, hogy a Global Wellness Institute a termál- és gyógyfürdő-létesítményeket három csoportba sorolja. A működési profil alapján megkülönbözteti a wellness, a rekreációs és a terápiás/gyógyászati célú fürdőket. A hazai jellemzőkkel összehangolt modellt tartalmazza az *1. táblázat.*

A hazai egészségturizmus-piac szegmentációját elsőként Budai és Székács határozta meg. Szempontrendszerük alappillérét a szolgáltatás jellege és az életkor jelenti (Budai–Székács, 2004). A trendeket figyelembe véve Árpási két további célcsoporttal egészítette ki (fiatal párok kisgyermekkel, nagyszülők unokákkal) ezt a korosztály-szolgáltatási mátrixot (Árpási, 2012) *(2. táblázat).*

Összességében az egészségturizmus fogyasztói célcsoportja lehet az egészséges és a beteg ember (Rátz, 2004). Kutatásunk szempontjából a kilenc célcsoportból az alábbi hét célcsoport számít lényegesnek, akik a következőképpen jellemezhetők:

1. aktív, egészségtudatos fiatalok: gyermek nélküli fiatalok, akik aktív programra, mozgással, sportolással eltölthető helyre vágynak,

1. táblázat: Termál- és gyógyfürdők csoportosítása

Fürdő típusa	Típusjellemzők
Wellness	Termálvíz, uszodai létesítmények Termálvízzel rendelkező akvaparkok
Rekreáció	Termál és gyógyvízzel rendelkező fürdők és spák Thalasso terápiás fürdők
Gyógyászat, terápia	Gyógyhelyek Fürdőszanatóriumok

Forrás: Saját szerkesztés a Global Wellness Institute, 2018 alapján

2. táblázat: Az egészségturizmus célcsoportjai

	Wellness	Rekreáció	Gyógyászat, terápia
18–34 év	aktív, egészségtudatos fiatalok	szórakozást keresők fiatal párok kisgyerekkel	műtét utáni rehabilitációra szorulók
35–54 év	egészségmegőrző középkorúak	családos középkorúak	
55+	egészségtudatos idősek	nagyszülők unokákkal	gyógyulni vágyók

Forrás: Saját szerkesztés Budai–Székács, 2004; Árpási, 2012:17 alapján

elsődleges szempont számukra a szépségápolás és a tartalmas pihenés;

2. egészségmegőrző középkorúak: általában gyermek nélkül érkeznek, pihenésre, regenerálódásra vágynak;

3. egészségtudatos idősek: jó egészségi állapotnak örvendő idősek, akik fontosnak tartják a tartalmas pihenést, a színvonalas kiszolgálást és a kellemes környezetet;

4. szórakozást keresők: nem a víz miatt keresik fel az adott helyet, de ott-tartózkodásukat meghosszabbítja a településen lévő élményfürdő, csúszdapark;

5. fiatal párok kisgyermekkel: kisgyerekes szülők, akiknek elsődleges a pihenés, a gyermekbarát szolgáltatások, animációs programok;

6. családos középkorúak: a gyerekek szórakozási lehetősége és multigenerációs programok alapján választanak fürdőhelyet;

7. nagyszülők unokákkal: hasonló az előző csoporthoz, hiszen az unokák igényeit tartják szem előtt (Budai–Székács, 2004; Árpási, 2012).

A Magyar Fürdőszövetség hagyományteremtő szándékkal 2019 őszén indította útjára a Magyar Fürdőinnovációs Díjat. Az innovációs díjért a szakmai szövetség tagjai és pártoló tagjai versenyezhettek (Magyar Fürdőszövetség, 2019b). A meghirdetett kategóriákban az alábbi szolgáltatók kerültek ki nyertesként:

– Innovatív szemléletformálás (marketing és kommunikáció, értékesítés, látogatómenedzsment, oktatás): Hévízgyógyfürdő és Szent András Reumakórház, KinesoLab mozgáslaboratórium;

– Innovatív műszaki-technológiai, üzemeltetési megoldás: Szent Erzsébet Mórahalmi Gyógyfürdő, a termálenergia innovatív hasznosítása a fürdő és a városi közintézmények fűtésében;

– Innovatív fürdőszolgáltatás: Zalakarosi Fürdő fejlesztései, mint Gyógycentrum, Fürdő Hotel, Szaunavilág.

A nyeremény egymillió forint értékű marketingtámogatást jelent a Fürdőszövetségtől. A szakmai szervezet továbbá vállalja, hogy a győzteseket elindítja az Európai Fürdőszövetség hasonló pályázatán, amely tartalmazza a nevezési díj befizetését és a pályázat fordítási költségeit (Vámos, 2019).

Fogyasztói oldalról érdemes vizsgálni az egyének innovativitását, nevezetesen, menynyire fogékonyak az újdonságokra. Számos innováció alulról indul, vagyis fogyasztói kezdeményezésre történik. Kutatók több olyan skálát is kidolgoztak, ami a technológiai innovációkra való fogékonyságot, illetve annak fogyasztók által történő fontosságát mérik (Shalev–Morwitz, 2012).

A keresleti és kínálati igényeknek megfelelő, magas minőségű fürdőüzemeltetés és fejlesztés egyfajta „glokális" szemléletet igényel, amely a globális gondolkodást és a lokális cselekvést ötvözi (Printz-Markó, 2007; 2008a). A fenntarthatóság elveit alkalmazó üzemeltető biztosítja a jogi, a műszaki, a vízminőségi és higiénés körülményeket, a (szak)személyzetet, ismeri a nemzetközi trendeket, a piaci igények kielégítésénél figyelembe veszi a helyi adottságokat és lehetőséget (Németh, 2002; Printz-Markó, 2019). Ezek együttesen adják a fürdővendégek számára a fürdőélményt. A fürdőélmény alatt az úgynevezett spaélményt értjük, amely a Nemzetközi Spa Szövetség (ISPA) meghatározása szerint a relaxáció (feszültségoldás, stresszcsökkentés), reflexió (meditáció, elmélyült gondolkodás), revitalizáció (újjáéledés, életerő, energia), jókedv (vidámság, szórakozás) együttes átélését jelenti (Rátz, 2004; Győri et al., 2013).

Módszertan

A tanulmány gyakorlati részében több konkrét kutatási kérdést fogalmaztunk meg:

1. Milyen innovációk fontosak a fürdővendégek számára?

2. Milyen szociodemográfiai ismérvek (életkor, családi életciklus) befolyásolják a fürdővendégek innovativitását?

3. Befolyásolja az igénybevétel gyakorisága és a kiadások nagysága a vendégek innovativitását?

Elsősorban az innovációk, különös tekintettel a termék-, szolgáltatás- és kommunikációs innovációk szerepére fókuszáltunk a wellness-szolgáltatásokat igénybe vevők körében. A kutatási kérdések megválaszolásához kvalitatív és kvantitatív módszereket egyaránt használtunk. Az első kutatási kérdés kapcsán feltáró kvalitatív kutatást végeztünk, 8 fő, 28 és 65 év közötti nővel (6 családanya, 2 párkapcsolatban élő, kirepült gyermekkel) készítettünk mélyinterjút a fürdőbe járási szokásaikról. Olyan alanyokat választottunk, akik évente legalább kétszer mennek fürdőbe. Az idősebb generációhoz tartozó interjúalanyok ennél gyakrabban is igénybe veszik a gyógykezeléseket. A mélyinterjús vizsgálat elsődleges célja a fürdők által nyújtott innovációk fajtájának feltárása volt, illetve a kutatók (Shalev–Morwitz, 2012) által kifejlesztett skála wellnesspiacra történő adaptálása. Mint kitűnt, mindannyiuk számára fontosak az innovációk, különösen a szolgáltatásokhoz kapcsolódó újdonságok, alapvetően annak alapján döntik el, hol vegyék igénybe a spaszolgáltatást. A családosok számára az innovatív fürdőszolgáltatások a lényegesek, hogy gyermekeik minél több élményben részesülhessenek.

A kvantitatív kutatás során főként metrikus skálákat használtunk, de átkódolással voltak olyan esetek, ahol nem metrikus mérési szintű változókat generáltunk.

– 12 attitűdállítást fogalmaztunk meg az innovativitással kapcsolatban, ami elsősorban a marketinginnovációkhoz kapcsolódik: termék és szolgáltatás; ár (akciók, csomagárak); értékesítés (új értékesítési csatornák); kommunikáció (jelenlét a közösségi médiában, chatbotok alkalmazása, információk megosztása – szájreklám). A skála értékelése az 1: egyáltalán nem fontos; 5: teljes mértékben fontos végpontokkal metrikus skálán történt.

– A szociodemográfiai ismérvek (életkor, lakóhely típusa, gazdasági aktivitás, családi életciklus, anyagi helyzet) nominális skálán mért változók.

– Ezenkívül vizsgáltuk a wellness-szolgáltatások igénybevételének gyakoriságát és az éves kiadások nagyságát, szintén nominális skálán.

– A faktorátlagok (az innovációk területei) az egy faktorba tartozó változókra adott értékek egyszerű számtani átlaga, számított, metrikus változó.

A kutatási kérdések megválaszolásához a primer kutatási módszerek közül az egyszeri keresztmetszeti kutatást választottuk. A tervezett mintanagyság 300 fő volt. Az empirikus kutatás 2019 novemberében zajlott online önkitöltős kérdőív formájában. A lekérdezésben egyetemi hallgatók vettek részt, akik egy hét alatt gyűjtötték be a válaszokat a Facebook közösségi médium segítségével. A kérdőív kitöltésének feltétele volt, hogy az elmúlt egy évben legalább egyszer voltak valamelyik hazai fürdőben, és igénybe vettek valamilyen wellness-, rekreációs vagy gyógyászati szolgáltatást. Végezetül 249 főt sikerült elérni, 26,5%-ban férfiakat, 73,5%-ban nőket. A válaszadók átlagéletkora 33 év, a szórás meglehetősen nagy, 12 év, a módusz pedig 22 év. Átkódolással három csoportba soroltuk a válaszadókat: 148 fő fiatal (34 év vagy az alatti; 59,4%), 74 fő középkorú (35 és 54 év között; 29,7%) és 27 fő 55 év feletti (10,8%). A további demográfiai ismérvek alapján az alábbi eloszlást szemlélteti a *3. táblázat*.

Az eredmények bemutatása előtt fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a minta nem reprezentatív, nem veszi számba az egészségturizmus teljes célcsoportját, csupán a wellness- és rekreációs szolgáltatásokat igénybe vevőket kívántuk elérni. A kutatási kérdések megválaszolásához többváltozós statisztikai módszereket használtunk. Első lépésben faktorelemzést hajtottunk végre, vagyis elvégeztük az innovativitás területeinek azonosítását. A második lépésben varianciaelemzés segítségével teszteltük az innováció egyes területeinek alakulását szociodemográfiai ismérvek, illetve az igénybevételi szokások alapján. A szociodemográfiai ismérvek közül az életkort és a családi

3. táblázat: A minta demográfiai összetétele

Lakóhely	falu	kisváros	nagyváros	megyeszékhely	főváros
	15,7%	64,7%	8,8%	8,4%	2,4%
Gazdasági aktivitás	aktív szellemi	aktív fizikai	tanuló	nyugdíjas	munkanélküli
	28,9%	34,1%	30,0%	4,8%	2,4%
	eltartott	egyéb			
	1,2%	4,4%			
Családi életciklus	fiatal egyedülálló	kapcsolatban élő gyermek nélkül	kapcsolatban élő 10 év alatti gyermekkel	kapcsolatban élő 10 év feletti gyermekkel	idős egyedülálló
	36,1%	24,1%	15,3%	22,1%	1,2%
Anyagi helyzet	anyagi gondokkal küzd	éppen csak megél a fizetéséből	nem panaszkodik	még spórolni is tud	kifejezetten jó anyagi körülmények között él
	10,0%	8,0%	43,8%	25,7%	12,4%
Wellness-szolgáltatások igénybevételének gyakorisága	évente többször	ritkábban, mint évente			
	66%	34%			
Wellnesskiadások nagysága éves szinten	100 000 Ft alatt	100 001–200 000 Ft	200 000 Ft felett		
	59,8%	27,3%	12,9%		

Forrás: Saját szerkesztés, n=249 fő

életciklust elemezzük, hiszen az egészségturizmus piacán az igénybe vevők szegmentálását is e szerint végzik.

Eredmények

Az innovációval kapcsolatos attitűd kapcsán 12 állítás került a vizsgálatba. (A skála megbízhatóságát igazoló Cronbach-féle alfa értéke 0,876, amely alapján a skálánk konzisztens. A faktorelemzés helyességét igazoló mutatók értéke megfelelő, KMO: 0,865, Bartlett: 1242,585, Sig. 0,000). Az első faktorba tartoznak a marketingmix-elemekhez tartozó innovációk, mint a fürdőhely kialakítása, az újdonságok – termékek, szolgáltatások – bevezetése, online foglalási és fizetési lehetőségek, kommunikációs megoldások: közösségimédia-jelenlét, chatbotok használata, pozitív szájreklám. Az első faktor által magyarázott varianciahányad 27,48%, kezdő sajátértéke 5,17. Mivel itt elsősorban a termékhez, értékesítéshez és kommunikációhoz kapcsolódó innovációk fontossága jelenik meg, ezért a faktor a *marketingújításokra való fogékonyság* elnevezést kapta.

A második faktor *az újdonságokra való fogékonyság* elnevezést kapta, hiszen az innovációk általános fogyasztói elfogadására vonatkozó attitűdállításokat foglalja magában. A második faktor által magyarázott varianciahányad 21,82%, kezdő sajátérték 1,43. Az idetartozó változók: A barátaimhoz képest sokkal szívesebben próbálom ki az újdonságokat a wellnesspiacon. Ha egy termék vagy szolgáltatás más, mint a többi

a wellness-iparágban, akkor ki kell próbálnom. Fontos számomra, hogy lépést tartsak a technológiai fejlődéssel a wellnessiparágban. Fontos számomra, hogy kipróbáljam az új szolgáltatásokat.

A harmadik faktor csupán két tényezőt tömörít – akciós ár, kedvezményes csomagajánlat –, és mivel az árpolitikára vonatkozik, ezért az *árinnovációk* elnevezést kapta. A faktor által magyarázott variancia mértéke 14,32%, kezdő sajátértéke 1,03. A faktorok összetételét, a velük kapcsolatos faktorsúlyokat, valamint egyéb mutatókat a *4. táblázat* mutatja.

A faktorelemzés eredménye alapján az első kutatási kérdésre adott válasz, hogy az innovativitásnak három területe különíthető el: marketingújításokra való fogékonyság, újdonságokra való fogékonyság és árinnovációk. A létrejött faktorstruktúrát alapul véve a számított átlagok alapján további elemzéseket végeztünk. A vizsgált minta számára az árinnovációk (4,46) a legfontosabbak, illetve a marketingújítások (3,66). Az innovativitás, vagyis az újdonságokra való fogékonyság (3,40) kevésbé meghatározó. A következő lépésben megvizsgáltuk, hogy az egy faktorba tartozó változók átlagértékei hogyan alakulnak az egyes fontosnak vélt háttérváltozók alapján képzett almintákban, nevezetesen, a válaszadó életkora, családi életciklusa, wellness-szolgáltatások igénybevételi gyakorisága és az éves kiadások nagysága alapján elkülönített csoportokban. A kapcsolatokat varianciaelemzés lefuttatásával teszteltük.

Az eredmények alapján megállapítható, hogy a vizsgált változók esetében szignifikáns összefüggések mutathatók ki:

4. táblázat: Az innovációk területei

Változók: Fontos számomra a wellness-szolgáltatások kapcsán	Faktorsúly	Faktor
a hely kialakítása	0,756	1. *marketing-újításokra való fogékonyság* (27,48; 0,82; 6)
az újdonságok (termékek, szolgáltatások) bevezetése	0,749	
az új értékesítési lehetőségek bevezetése (online foglalás és fizetés)	0,725	
a közösségimédia-jelenlét	0,683	
a chatbotok alkalmazása	0,596	
hogy az újdonságokkal kapcsolatos tapasztalataimat másokkal is megosszam	0,577	
A barátaimhoz képest sokkal szívesebben próbálom ki az újdonságokat a wellnesspiacon.	0,797	2. *újdonságokra való fogékonyság* (21,82; 0,81; 4)
Ha egy termék vagy szolgáltatás más, mint a többi a wellness-iparágban, akkor ki kell próbálnom.	0,789	
Fontos számomra, hogy lépést tartsak a technológiai fejlődéssel a wellnessiparágban.	0,699	
Fontos számomra, hogy kipróbáljam az új szolgáltatásokat.	0,667	
Fontos számomra a wellness-szolgáltatások kapcsán az akciós ár.	0,874	3. *árinnovációk* (14,32; 0,77; 2)
Fontos számomra a wellness-szolgáltatások kapcsán a kedvezményes csomagár, csomagajánlat.	0,851	

Megjegyzés: Módszer: Főkomponens-elemzés, Forgatás: Varimax. A faktorok mögötti első szám az adott faktor által magyarázott variancia, a második az adott skála Cronbach-alfája, a harmadik a faktorhoz tartozó változók száma.
Forrás: Saját szerkesztés

– Életkor alapján a marketingújításokra való fogékonyságnál és az árinnovációknál találtunk szignifikáns eltéréseket. A középkorúak számára fontosabbak a marketingújítások, csakúgy, mint az árinnovációk.

– Családi életciklus kapcsán elmondható, hogy az árinnovációk a gyermek nélküli párok és gyermekes házaspárok számára a leglényegesebb. Az idős egyedülállók számára a legkevésbé, bár ők voltak azok, akik egyik típusú innovációt sem tartották különösen fontosnak.

– Igénybevételi gyakoriság szempontjából megállapítható, hogy azok, akik évente többször is igénybe vesznek wellness-szolgáltatásokat, innovatívabbak, fogékonyabbak a marketingújításokra és általában véve az újdonságokra.

– Az éves wellnesskiadásokat elemezve, szintén az előbb említett dimenzióknál találunk szignifikáns eltéréseket. Minél többet költ valaki egy évben wellness típusú egészségturizmusra, annál fontosabbnak tartja a marketingmix valamely eleméhez kapcsolódó innovációkat, és annál inkább fogékony ezekre az újdonságokra *(5. táblázat)*.

A második kutatási kérdésre adott válasz, hogy az életkor befolyásolja a marketingújításokra való fogékonyságot és az árinnovációk fontosságát, a családi életciklus pedig az utóbbit. A középkorúak fogékonyak leginkább a marketingújításokra, illetve az árinnovációkra. Az árakkal kapcsolatos újdonságok leginkább a párkapcsolatban élőket és a gyerekes családokat vonzzák, legkevésbé pedig az idős egyedülállókat.

A harmadik kutatási kérdésre adott válasz, hogy az igénybevétel gyakorisága és a kiadások nagysága befolyásolja a fürdővendégek marketingújításokra és általában az újdonságokra való fogékonyságát. A fürdőszolgáltatásokat gyakrabban igénybe vevők és az éves szinten magasabb összeget költők számára fontosabbak a marketingújítások, és ők fogékonyabbak is az innovációkra.

Következtetések

A fürdőlétesítmények jövőbeni fejlesztési tervei komplex, az adott településsel összehangolt, lokális egyediséget hangsúlyozó szemléletmódot igényelnek. A fürdő mint kínálati elem összekapcsolható adott desztináció további kínálati elemeivel (kultúra, történelem, bor, gasztronómia, természet, sport stb.). Ezek összehangolt fejlesztése hozzájárul a tartózkodási idő meghosszabbításához, a vendégek fajlagos költésének növekedéséhez (Printz-Markó, 2008b). A nemzeti turisztikai fejlesztési stratégia hangsúlyozza, hogy egy fürdőhely fejlesztésénél elengedhetetlen a megfelelő szálláshelykínálat, a helyi termékalapú élményláncok kialakítása, továbbá a szolgáltatások és a meglévő infrastruktúra minőségi és mennyiségi fejlesztése.

A wellness- és rekreációs szolgáltatásokat igénybe vevők számára különösen fontosak az ár és a további marketingmixelemekhez kapcsolódó innovációk. A fürdővendégek kevésbé innovatívak, nem annyira fogékonyak az újdonságokra, különösen igaz ez az idősebb (55 év feletti) vendégekre és az idősebb egyedülállókra. A fiatalok és a kisgyerekes családok, illetve a középkorú párok számára fontos az innováció, a szolgáltatás kiválasztásakor döntő szempont lehet számukra akár a termék vagy szolgáltatás területén nyújtott újítások, vagy a digitális innovációk, legyen szó az értékesítésről vagy a reklámozásról.

Így számos olyan innováció létezik, amit érdemes lenne a hazai fürdőknek is kihasználni, hiszen versenyelőnyt jelenthet számukra. Az árak kétségkívül jelentős vonzerővel bírnak, hiszen az akciók, kedvezményes csomagajánlatok mindenki számára fontosak, különösen a középkorúak és a családosok számára. A fürdők törekedhetnének az ár típusú promóciók változatos alkalmazására, a nyílt és burkolt árengedményeken át a mennyiségi kedvezményen keresztül a hűségprogramokig. Ezenkívül a többi marketingmixelemre is érdemes nagy figyelmet fordítani. Különösen a direktmarketing-

5. táblázat: Az innovációk területeinek fontossága demográfiai ismérvek és igénybevételi szokások alapján

		Marketing-újításokra való fogékonyság (3,66)	Újdonságokra való fogékonyság (3,40)	Árinnovációk (4,46)
Életkor	fiatal (15–34 év)	**3,59**	3,36	**4,36**
	középkorú (35–54 év)	**3,86**	3,53	**4,63**
	55+	**3,50**	3,25	**4,53**
	F statisztika (sig)	**4,02 (0,01)**	nem szignifikáns	**3,91 (0,02)**
Családi életciklus	fiatal egyedülálló	3,58	3,37	**4,27**
	kapcsolatban élő gyerek nélkül	4,22	3,41	**4,66**
	kapcsolatban élő 10 év alatti gyerekkel	3,70	3,50	**4,51**
	kapcsolatban élő 10 év feletti gyerekkel	3,76	3,48	**4,63**
	idős egyedülálló	2,55	2,66	**3,66**
	F statisztika (sig)	nem szignifikáns	nem szignifikáns	**3,68 (0,00)**
Igénybevételi gyakoriság	Évente többször	**3,78**	**3,52**	4,52
	Ritkábban, mint évente	**3,42**	**3,16**	4,34
	F statisztika (sig)	**13,72 (0,00)**	**11,15 (0,00)**	nem szignifikáns
Éves kiadások	100 000 Ft alatt	**3,56**	**3,27**	4,39
	100 001–200 000 Ft	**3,70**	**3,47**	4,53
	200 001 Ft felett	**4,03**	**3,84**	4,65
	F statisztika (sig)	**5,47 (0,00)**	**6,90 (0,00)**	nem szignifikáns

Forrás: Saját szerkesztés, n=249 fő

aktivitásokra, hiszen a fürdőszolgáltatásokat gyakrabban és ennek megfelelően magasabb összegben igénybe vevők fogékonyabbak az újdonságokra és a marketinginnovációkra. Az ő tájékoztatásuk, hírlevélben történő informálásuk bármilyen típusú újításról lényeges lehet, akár a fürdők, akár a fürdőszövetség részéről.

A mélyinterjúk során jegyzeteket készítettünk, amelyeket a kérdőívvel együtt kódoltunk a visszakereshetőség érdekében. A kutatás általánosíthatósága korlátozott, ugyanis anyagi és időbeli korlátok miatt alacsony a kérdőív elemszáma, továbbá a kutatás lebonyolítása és az eredmények feldolgozása, kiértékelése között eltelt idő, valamint a koronavírus okozta világjárvány és a szigorítások miatt a vélemények más megvilágításba kerülhettek. Mindennek ellenére a mélyinterjú és a kérdőív igazodik kutatási célunkhoz. Kutatómunkánk egyfajta feltáró elemzésnek is tekinthető. Az eredmények pontos leírása révén a kutatás több területen is hasznosítható. Kutatásunk jövőbeli iránya, hogy kérdőívünket egy kiválasztott fürdő (mintafürdő) vendégei körében lebonyolítsuk. Kutatómunkánk tartalma fürdőüzemeltető szakemberek,

szakmai szervezetek számára felhasználható, egyfajta kiindulási pontnak tekinthető jövőbeni marketingakciók, szolgáltatási és termékfejlesztési tervek, árpromóciók előkészítéséhez.

Összegzés

Az egészségturizmus kreatív és kihívásokkal teli ágazatként jellemezhető. Egyik fő mozgatórugójának az intenzív innováció tekinthető. Kutatómunkánk vonatkozásában megállapítható, hogy az ágazatban működő hazai fürdők az innováció területén széles spektrumú lehetőséggel rendelkeznek, mint például az igazi egyediségek, karakterek feltárása.

Kutatómunkánk során arra a következtetésre jutottunk, hogy a fürdőlétesítmények innovációs folyamatát számos tényező befolyásolja. Innovációs terükben nagy jelentősége van a természeti adottságnak, a természetes gyógytényezőnek, a célcsoportnak és az üzemeltetőnek, személyzetnek. Az üzemeltető gazdasági hasznossága mellett fontos egyfajta társadalmi hasznosság elérése is, amely értelmezhető a jó egészségi állapot megőrzéseként, visszanyeréseként, vagy a fürdőélmény (spaélmény) átéléseként.

Kutatási eredményeink alapján a fürdőkhöz kapcsolódó turizmus gazdaságunk innovációs potenciálját jelenti. Kiemelten szükséges foglalkozni innovációs tartalékaik feltárásával. Mivel a fürdővendég nemcsak a fürdő „fogyasztója", hanem az adott fürdőtelepülésé is, ezért az ágazat jövőjét folyamatosan változó, a helyi értékeket és érdekeket védő, a fenntartható fejlődés elveit szem előtt tartó turizmustípusnak prognosztizáljuk. Eredményeink hasznosíthatók fürdőfejlesztési tervekhez, hozzájárulva az adott fürdőlétesítmény és fürdőtelepülés egyediségének, arculatának kialakításához. Mindezt támogathatja a felsőoktatási, a vállalati és a kutatási szféra közötti erősebb kapcsolat.

Felhasznált irodalom

Amoiradis, Christos (2019): A Theoretical Approach to Sustainable Tourism Marketing. *Economics and Law,* Vol. 1, No. 2, 1–7.

Árpási Zoltán (2012): *Wellness turisztikai szolgáltatások fejlesztésének lehetőségei a Dél-alföldi régióban.* PhD-értekezés. Szent István Egyetem, Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Gödöllő.

Budai Zoltán – Székács Orsolya (2004): A magyar egészségturisztikai kínálat alakítása a különböző célcsoportok igényei szerint. In: Aubert Antal – Csapó János (szerk.): *Egészségturizmus.* PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 137–144.

Chikán Attila (2008): *Vállalatgazdaságtan.* Aula Kiadó, Budapest.

Darabos Ferenc – Happ Éva – Ivancsóné Horváth Zsuzsanna – Printz-Markó Erzsébet (2018): *Nyúl település turisztikai marketingstratégiája 2018–2026.* Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar Turizmus Tanszék, Győr.

Global Wellness Institute (2018): *Global Wellness Economy Monitor.* https://globalwellnessinstitute.org/industry-research/2018-global-wellness-economy-monitor/ (Letöltés: 2020. július 8.).

Global Wellness Institute (2020): *The 2020 Global Wellness Trends.* www.globalwellnesssummit.com/2020-global-wellness-trends/ (Letöltés: 2020. július 9.).

Gonda Tibor – Spiegler Patrícia (2012): A turisztikai klaszterek szerepe a regionális marketingben. *Marketing & Menedzsment,* 46. évf., 1–2. sz., 15–25.

Győri Ferenc – Hézsőné Böröcz Andrea – Kiss Gábor – Lehmann-Dobó Andrea – Meszlényi-Lenhart Emese – Balogh László (2013): *Wellness, sport és egészségturizmus.* Szegedi Tudományegyetem JGYPK, Szeged.

Happ Éva – Keller Veronika (2020): *Marketingkommunikáció a turizmusban.* Széchenyi István Egyetem, Győr.

Haywood, K. Michael (1990): Revising and Implementing the Marketing Concept As It Applies to Tourism. *Tourism Management,* Vol. 11, No. 3, 195–204, https://doi.org/10.1016/0261-5177(90)90042-8.

Horváth Dóra – Bauer András (2016): *Marketingkommunikáció. Stratégia, új média, fogyasztói részvétel.* Akadémiai Kiadó, Budapest, https://doi.org/10.1556/9789630597227.

Katona József (2006): *Az innováció értelmezése a 2005. évben kiadott Oslo kézikönyv harmadik kiadása alapján*. Magyar Innovációs Szövetség, Budapest.

Lőrincz Katalin – Priszinger Krisztina – Raffay Ágnes (2014): Befürdünk? Hazai egészségturisztikai desztinációk turizmusirányítási gyakorlata. In: Martyin Zita – Vedrédi Katalin (szerk.): *Cooling Cubes – Fürdőfejlesztési Stratégiák és Hálózatok*. Konferenciakötet, Szeged, 15–31.

Magyar Fürdőszövetség (2019a): *Trendriport 2019. A hazai fürdőágazat teljesítményének vizsgálata 2019. I. félév.* www.furdoszovetseg.hu/wp-content/uploads/2019/08/furdok-trendriport-2018-2019-i-felev.pdf (Letöltés: 2019.október 15.).

Magyar Fürdőszövetség (2019b): *Magyar Fürdőinnovációs Díj 2019.* www.furdoszovetseg.hu/magyar-furdoinnovacios-dij-2019/ (Letöltés: 2020. július 9.)

Magyar Turisztikai Ügynökség (2017): *Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030*. Magyar Turisztikai Ügynökség, Budapest.

Magyar Turizmus Zrt. (2009): *Marketingstratégia 2010–2012*. http://docplayer.hu/1688022-Marketingstrategia-2010-2012.html (Letöltés: 2020. július 1.).

Middleton, Victor T. C. – Hawkins, Rebecca (1998): *Sustainable Tourism. A Marketing Perspective*. Butterworth-Heineman, Oxford.

MTI (2019a): Ezek a legjobb fürdők most Magyarországon: itt a lista! *Hellovidek.hu,* www.hellovidek.hu/utazas/2019/11/19/ezek-a-legjobb-furdok-most-magyarorszagon-itt-a-lista (Letöltés: 2020. július 1.).

MTI (2019b): Elérték az innováció hullámai a magyar fürdőket. *Mandiner,* https://makronom.mandiner.hu/cikk/20191119_elertek_az_innovacio_hullamai_a_magyar_furdoket (Letöltés: 2020. július 1.).

MTI (2020): KSH: a hazai gyógyfürdőkről és a főváros turizmusáról. *Turizmus Online,* http://turizmusonline.hu/belfold/cikk/ksh__a_hazai_gyogyfurdokrol_es_a_fovaros_turizmusarol (Letöltés: 2020. július 22.).

Németh István (2002): A hévízgazdálkodás, a gyógy- és termálfürdőügy irányai a Magyar Hidrológiai Társaság XIX. Országos Vándorgyűlése előadásainak tükrében. *Balneológia, Gyógyfürdőügy, Gyógyidegenforgalom,* 23. évf., 1–2. sz., 37–46.

Piskóti István (2007): *Innovációmarketing – marketinginnováció*. Miskolci Egyetem, Miskolc.

Printz-Markó Erzsébet (2007): Klaszterizáció: „glokalitás"? In: Szentes Balázs (szerk.): *Európai integráció – elvek és döntések. Gazdasági fejlődés Európában*. II. Pannon Gazdaságtudományi Konferencia, Pannon Egyetem, Veszprém, 189–195.

Printz-Markó Erzsébet (2008a): European Spa World – Jövő a kooperációban. In: Lőrincz Ildikó (szerk.): *XI. Apáczai Napok 2007 Nemzetközi Tudományos Konferencia. Tanulmányok: Értékőrzés és értékteremtés*. NyME-AK, Győr, 517–525.

Printz-Markó Erzsébet (2008b): Mikroelemek hatása a mosonmagyaróvári gyógyvízben. *Acta Agronomica Óváriensis,* 50. évf., 1. sz., 183–189.

Printz-Markó Erzsébet (2019): *Fürdőmenedzsment*. Tananyagfejlesztés, Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar Turizmus Tanszék, Győr.

Rátz Tamara (2004): Zennis és Lomi Lomi, avagy új trendek az egészségturizmusban. In: Aubert Antal – Csapó János (szerk.): *Egészségturizmus*. Főiskolai jegyzet, PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 46–65.

Schalev, Edith – Morwitz, Vicki G. (2012): Influence via Comparison-Driven Self-Evaluation and Restoration: The Case of Low-Status Influencer. *Journal of Consumer Research,* Vol. 38, No. 5, 964–980, https://doi.org/10.1086/661551.

Schumpeter, Joseph A. (1939): *Business Cycles*. McGraw Hill, New York–London.

Smith, Melanie – Puczkó László (2010): *Egészségturizmus: gyógyászat, wellness, holisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Spiegler Patrícia (2009): A turisztikai imázs és a területi identitás jelentősége a térségi marketingben. *Területfejlesztés és Innováció,* 3. évf., 1. sz., 16–23.

Szabó Zoltán (2015): *A gyógyvízre alapozott fürdőváros-fejlesztések lehetőségei*. PhD-értekezés, Kaposvári Egyetem, Gazdaságtudományi Kar Kereskedelmi és Marketing Tanszék Doktori Iskola, Kaposvár.

Turizmus.com (2019): Trendriport a fürdőkről: emelkedtek a bevételek. *Turizmus.com,* https://turizmus.com/desztinaciok/trendriport-a-furdok-teljesitmenyerol-1163544 (Letöltés: 2020. július 22.).

Turizmus Panoráma Bulletin (2015): Befürdünk, vagy sikerben fürdünk? *Turizmus Panoráma Bulletin,* 2015/230., http://m.turizmus.com/fokusz/befurdunk-vagy-sikerben-furdunk-1132746 (Letöltés: 2019. október 15.).

Vámos Éva (2019): Hévíz, Mórahalom, Zalakaros a Magyar Fürdőinnovációs Díj nyertesei. *Turizmus.com,*

https://turizmus.com/utazas-kozlekedes/heviz-morahalom-zalakaros-a-magyar-furdoinnovacios-dij-nyertesei-1167301 (Letöltés: 2020. július 9.).

Várhelyi Tamás (2012): A zászlóshajó navigációs nehézségei. Világtrendek az egészségturizmusban. *Turizmus Trend,* 3. sz., 36–37.

Vazquez-Illá Navarro, Javier (2014): How Innovation Shapes the Spa Industry and Determines its Evolution. *Global Journal of Management and Business Research,* Vol. 14, No. 2.

Walle, Alf H. (1998): *Cultural Tourism: A Strategic Focus*. Westview Press, Boulder.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 298–305., DOI: 10.24307/psz.2020.1022

Garai-Fodor Mónika

Az önkéntességre motiváló tényezők és az értékrend összefüggése a hazai Z generáció körében

Correlation between Drivers of Volunteering and the Moral Code among Generation Z Hungarians

Összefoglalás

A tanulmány a magyar Z generáció önkéntes programokban való részvételét vizsgálja azzal a céllal, hogy feltárja, milyen értékrenddel jellemezhető az önkéntesség iránt különböző motivációval bíró fiatalok köre. A tanulmány elméleti kitekintésének egyik pillére a generációs marketing, azon belül is a Z generáció jellemzői. Másik pillére a kutatás tárgyát képező, tudásmegosztáson alapuló önkéntes tevékenység, a pro bono, a munkáltatói márkaépítés aspektusából vizsgálva. Az eredmények révén statisztikailag is igazolható, hogy az önkéntességben való részvétel motivációja összefügg az egyéni értékrenddel, így elmondható, hogy az önkéntesség iránt eddig még motiválatlan(abb) fiatalok elzárkózásának oka a kiforratlan értékorientáció, sok esetben az információ hiánya, és nem az értékrendben gyökerező markáns elzárkózás vagy empátia hiánya. A tanulmányban bemutatott eredmények gyakorlati támpontot adhatnak a pro bono aktivitásokat szervező intézményeknek és vállalatoknak, főként a fiatal generációt megszólítani kívánó szervezetek számára.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: M14, M10, M50

Kulcsszavak: Z generáció, önkéntesség, motiváció, értékrend

Summary

This study examines the participation of Generation Z in volunteer programmes

Dr. habil. Garai-Fodor Mónika egyetemi docens, Óbudai Egyetem Keleti Károly Gazdasági Kar (fodor.monika@kgk.uni-obuda.hu).

with the aim of exploring the moral code that characterizes this segment of young people with different motivations for volunteering. One of the pillars of the theoretical background to the study comprises the characteristics of generational marketing, including Generation Z. Another one is the voluntary activity based on knowledge sharing, called pro bono, which is presented in the perspective of employer branding. Based on the presented primary partial results, statistical evidence is given for the fact that the motivation to participate in volunteering is related to personal values, and so it can be said that the reason for the prevention of young people who have not yet been motivated to volunteer is immature value orientation, in many cases the lack of information and not the marked refusal or the absence of empathy rooted in the value system. The results presented in the study can provide a practical basis for institutions and companies organizing pro bono activities, especially for organizations wishing to address the younger generation.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: M14, M10, M50
Keywords: Generation Z, volunteering, motivation, moral code

Szakirodalmi kitekintés

A generációs marketing alapkoncepciója szerint az egyes generációk a rájuk kifejezetten jellemző közös értékek mentén differenciálhatók (Törőcsik, 2003:79–112). A primer kutatás célcsoportja a Z generáció, mely többféle néven ismert, mint „újkonzervatívok", „Facebook-generáció", digitális bennszülöttek, „instant online" korosztály, netgeneráció, iGeneráció. Gyakran nevezik őket C generációnak, az angol connection szó után, illetve D-nek, amely a digitális szóra utal, de R-nek is, az angol responsibility vagyis felelősség kifejezésből (Tari, 2010:35–48). Ők a világ első globális nemzedéke, mely egyazon kultúrán nő fel, ugyanazokat az ételeket, divatot, helyeket szeretik. A globalitás nyelvi eszköztárukra is jellemző: a modern technikák, az informatika, az online világ velük együtt vált nagykorúvá, személyiségük része lett (Törőcsik, 2017:62–78). Ez a generáció tagjainak kommunikációjára is hatást gyakorol, otthonosan mozognak és kommunikálnak az online világban, ellenben a személyes kontaktus, társas kommunikáció sokszor zavarba ejti őket (Tari, 2011). A generáció további fontos jellemzője az élménykeresés, mely átszövi a mindennapjaikat, meghatározó a sport- és szabadidős tevékenységek megválasztásában, a kultúrafogyasztási szokásaiban, és nem utolsósorban a tanulásban, munkahelyválasztásban is (Cseh et al., 2017; Pink, 2010).

A másik elméleti pillér a kutatás tárgyát képező pro bono, egy szakmai tudástranszferen alapuló, speciális önkéntes tevékenység. Lényege, hogy fiatal egyetemisták, a vállalati szakemberek irányítása mellett, önkéntes munka formájában támogatnak nonprofit szervezeteket meghatározott szakmai kérdésekben, projektekben. Ez egyaránt számos előnnyel jár az egyetemek és a munkaadó vállalatok számára, a támogatásban részesülő nonprofit szervezetek mellett. Előnyös a munkaadónak, mert a pro bono jól illeszthető az employer branding stratégiába: lehetőséget ad arra, hogy a munkavállalók együtt dolgozhassanak más szervezetekkel, bővítve, frissítve ezzel tudásukat, gyakorlati ismereteiket, mindeközben társadalmi értéket is teremtenek. Ez képes kizökkenteni a munkatársakat a mindennapi rutinfeladatokból, az pedig, hogy egy, a vállalati kultúrához illeszkedő, nemes ügyet szolgálhatnak, jó érzéssel tölti el őket, mely növeli a munkavállalói elégedettséget, fokozza a lojalitást és a motiváltságot. Mivel a program csapatmunkán alapul, kiváló eszköz a csoportban való együttműködés és a projektszemlélet fejlesztésére.

A vállalati HR-esek számára pedig kiváló lehetőség a leendő munkatársak megtalálására, a tehetségek toborzására: élő projekt

keretében értékelhetik a részt vevő önkéntes diákok szakmai kompetenciáit, szociális készségeit. Egy ilyen folyamat keretében megvalósuló munkaerő-kiválasztás jóval kisebb hibalehetőséget hordoz magában, mint a hagyományos módszerek (tesztek, interjúk).

A pro bono adekvát előnyöket hordoz az egyetemi szereplők számára is. Az egyetemek a program révén erősíthetik a képzés gyakorlatorientáltságát, bővíthetik a vállalati kapcsolataikat, és az oktató kollégák önkéntesség irányába történő érzékenyítésére is alkalmasak az ilyen események.

Anyag és módszer

A kutatás során kvantitatív primer eljárást, előtesztelt sztenderdizált kérdőíves online megkérdezést folytattunk le. Jelen tanulmány a nemzetközi, Erasmus+ projekt keretében, „Boosting Employability and Empowering Social Engagement in High Education through Pro Bono" néven végzett, öt országra (Spanyolország, Portugália, Bulgária, Franciaország, Magyarország) kiterjedő kutatás hazai részeredményeit mutatja be.

A kérdőívben zárt kérdéseket alkalmaztunk. A mintavétel során szűrőfeltétel volt, hogy a kitöltő életkora alapján a Z generáció tagja legyen. Hólabda mintavételi eljárás keretében Magyarországon összesen 840 értékelhető kérdőívet kaptunk. A nemek szerint kiegyenlített volt a minta: 52% nő, 48% férfi. Az alanyok lakóhely szerinti megoszlása alapján azt tapasztalhattuk, hogy a válaszadók többsége (55%) fővárosi lakos, a minta 45%-a pedig még szüleivel együtt él. A legmagasabb iskolai végzettség tekintetében a válaszadók között abszolút többségben volt (72,8%) a középfokú végzettséggel bírók aránya.

Több szempontból is meghatározó lehet a család mint legkisebb szociális háttér befolyása – akár egy önkéntességhez való hozzáállása tekintetében is. Ezért vizsgáltuk az alanyok szüleinek legmagasabb iskolai végzettségét is. Az eredmények szerint mind az anya (55%), mind az apa (58%) esetében többségben voltak a középfokú képesítéssel bírók, de meghatározó volt a felsőfokú végzettségű szülők aránya is a mintán belül (40% és 37%).

A kutatás eredményei

Első ízben az önkéntesség iránti attitűdöt elemeztem, ki mennyire lenne nyitott egy önkéntes programban való részvételre, illetve azok az alanyok, akik már önkénteskedtek, milyen típusú önkéntes tevékenységet folytattak. Legnagyobb arányt a mintán belül (42,2%) azok képviselték, akik még nem vettek részt önkéntes programban, de szívesen kipróbálnák azt. Őket követték azok a fiatalok (39,9%), akik már önkénteskedtek, és újra örömmel megtennék. A legkisebb volt azok köre (17,%), akik negatív hozzáállást tanúsítottak az önkéntesség irányába; ők még nem vettek részt ilyen programban, és nem is szeretnének csatlakozni.

A második kérdéskörben az önkéntes tevékenység motivációjának vizsgálata történt. Akik önkénteskedtek már életük során, azok körében a legnépszerűbbek a gyermekprogramok (30,4%), továbbá az állatokon segítő és a rászoruló embereket (hajléktalan) támogató programok voltak (26%). Az önkéntességben való részvétel motivációját elemezve tapasztalható, hogy a fiatalokat leginkább meglévő képességük és tudásuk fejlesztése inspirálja, továbbá hogy új képességeket, tudást és tapasztalatot szerezzenek *(1. táblázat)*. Azaz, az önkéntes tevékenységben való részvételnél is visszaköszön a generáció sajátossága: az erős individualizmus, a legerősebben ható motivációs tényező a saját készségek fejlesztése, az, hogy az alany hogyan tud több lenni az ilyen típusú programok által. Fontos szempont volt még az abba vetett hit, hogy az emberiség és környezetünk sorsa a cselekedeteinktől függ, és hogy az önkéntes tevékenységek révén a világ megváltoztatható.

1. táblázat: Az önkéntességben való részvétel motivációi a magyar fiatalok körében

Motivációs irányok	Rangsorátlag (ahol 1 = egyáltalán nem fontos, 7 = legfontosabb)
Hogy meglévő képességeimet és tudásomat fejlesszem.	5,79
Hogy új képességeket, tudást és tapasztalatot szerezzek.	5,76
Az emberiség és környezetünk sorsa a cselekedeteinktől függ.	5,71
Ezek a cselekedetek is megváltoztathatják a világot.	5,03
Hogy kipróbáljam magam és próbára tegyem képességeimet.	5,22
Hogy új emberekkel találkozzak és új barátokat szerezzek.	4,75
Hogy jobban érezzem magam a bőrömben.	3,65
Hogy megtudjam, hogyan elégítik ki az emberek a szükségleteiket.	3,55
Hogy kevésbé érezzem magam egyedül.	3,43

Forrás: Saját kutatás, N=840

A kutatás során feltételeztem (H1 hipotézis), hogy az önkéntességhez való hozzáállásban megmutatkozó eltérések összefüggést mutatnak az egyének értékrendjével. Számos fogyasztói magatartás modell épül arra a koncepcióra, hogy a fogyasztó végső döntése az értékorientáció függvénye, a döntés maga az egyéni értékrend kivetülése (Horváth, 1996; Kahle et al., 1986; Perczel, 1990). Az értékrend és a fogyasztói döntés közötti összefüggést több korábbi kutatásom során sikerült már igazolni eltérő fogyasztói piac, termék és szolgáltatás esetében egyaránt (Fodor, 2011, Garai-Fodor–Csiszárik-Kocsír, 2018).

Ezen hipotézis vizsgálatának első lépéseként (H1a) a kutatásban használt értékrendlistára faktoranalízist végeztem, hogy megtudjam, mely értékdimenziók kapcsolódnak össze a fiatalok értékítélete szerint. Négy-, öt- és hatfaktoros próbákat elemeztem, de a szakmailag és módszertanilag legjobb megoldást az ötfaktoros megoldás adta *(2. táblázat):*

– Az első faktor a „Kalandvágy, hedonizmus", melybe a kockázatvállalást priorizáló állítások kerültek. Negatív előjellel szerepelt a faktorcsoportban – nem meglepő módon – a stabil és rendezett környezet fontossága.

– A „Tenni akarás, elismerésre vágyás" dimenziójába a világot jobbító aktivitások és a jó cselekedetek utáni elismerést hangsúlyozó állítások kerültek.

– Az „Empátia, szociális érzékenység" faktora a másokon való segítést és a jobbító szándékot hangsúlyozó értékeket foglalta magában.

– Az „Énközpontúság, alacsony szociális érzékenység" faktorát a másokon segítést nehezen akceptáló, az arra kevéssé nyitott attitűdöt jelentő értékek jellemzik.

– Az „Önakarat, rugalmatlanság" csoportjába dominánsan olyan tényezők kerültek, mint hogy nehezen tudom más véleményét, akaratát elfogadni.

A második lépésként (H1b) a faktorcsoportokra K-means klaszteranalízist végeztem. Ennek eredményeként öt, egymástól jól elkülönülő célcsoportot lehetett definiálni *(3. táblázat).*

Az első a „Tenni akaró, elismerésre vágyók" köre, akik hisznek abban, hogy a világ jobbításáért tenni tudnak, és keresik a lehetőséget adó alkalmakat, nem utolsósorban vágyva az ezért járó társadalmi elismerésre. A második a „Szociálisan érzékenyek" köre, ők a leginkább érzékenyek a társadalmi és környezeti problémákra, és hajlandóak belátni, ha hibáznak, mely fejlődni képes és akaró személyiségre utal. A harmadik szegmens az „Erős öntudatú, rugalmatlanok"

2. táblázat: Értékek szerinti faktorcsoportok

	Faktorok				
Értékrenddel kapcsolatos állítások	Kaland-vágy, hedonizmus	Tenni akarás, elismerésre vágyás	Empátia, szociális érzékenység	Énközpontúság, alacsony szociális érzékenység	Önakarat, rugalmatlanság
Élvezem a kockázatvállalást.	0,8346	–0,169272	0,0273927	–0,0501882	0,131448
Szeretek kalandokat, új, izgalmas dolgokat kipróbálni.	0,660026	0,0959874	–0,014761	0,0668645	–0,076477
Szeretek döntéseket hozni, vagyont és társadalmi státuszt szerezni.	0,605549	–0,164056	0,0578431	0,1008488	0,331917
Amikor nem tudok valamit, nem félek beismerni.	0,544227	0,4229109	–0,152735	–0,2268132	0,021021
Ahhoz, hogy valamit elérjünk az életben, kockázatot kell vállalni.	0,44882	0,1780279	0,2008603	0,3761577	–0,080054
Soha nem jutna eszembe, hogy valaki más kapjon büntetést az én rossz cselekedeteimért.	–0,099375	0,7509963	–0,138543	0,1463021	–0,026105
Szeretem védeni a természetet, és támogatni az egyenlőséget és a társadalmi igazságosságot.	0,250792	0,6565009	–0,008227	–0,2103044	–0,007895
Mindig udvarias vagyok, még azokkal is, akikkel nem szimpatizálok.	–0,114288	0,5648716	0,2230724	0,0054619	0,035489
Szeretek olyan kihívásokkal időt tölteni, amelyek a világot jobbá teszik.	0,294914	0,4991698	0,117024	–0,030607	0,103339
Néha megbántódom, amikor nem kapok utat.	0,040147	–0,2059	0,7851717	0,1858399	0,043167
Elmosolyodom az idős házaspárokon, akik fogják egymás kezét.	–0,0293	0,3518213	0,5774629	–0,0681371	–0,004052
Szeretek stabil és rendezett környezetben élni, és elkerülni azokat a tevékenységeket, amelyek veszélyeztethetik a biztonságomat.	–0,019205	–0,023039	0,5098532	–0,2390666	0,426086
Amikor embereket szenvedni látok, azon gondolkodom, hogyan érezhetik magukat a rossz helyzetükben.	0,255179	0,3352441	0,4418067	–0,0646246	–0,250555
Néha idegesítenek azok az emberek, akik szívességet kérnek tőlem.	–0,129131	0,0473033	–0,179317	0,6813488	0,353999
Nagyon nehezemre esik beteget meglátogatni.	–0,025033	–0,249437	–0,015234	0,6727124	0,087577
Ideális esetben mindennap úgy élnék, mintha az utolsó lenne.	0,382897	0,1252145	0,1669569	0,5295142	–0,160603
A munka határozza meg leginkább az életemet.	0,186159	0,0047514	–0,025506	0,0170211	0,631369
Néha nehezen tudom a dolgokat más szempontból nézni.	–0,371577	–0,042301	0,1684979	0,0444436	0,629243
Az határozza meg leginkább az életemet, hogy mi történik a világban.	0,215754	0,0938915	–0,045928	0,2405174	0,483809

Forrás: Saját kutatás, N=840; KMO=0,677, összvariancia=51,4%

3. táblázat: Értékrendalapú szegmensek a hazai Z generáció körében

	Klaszterek				
Faktorok	Tenni akaró, elismerésre vágyók N=139	Szociálisan érzékenyek N=159	Erős öntudatú, rugalmatlanok N=165	Kalandor hedonista N=213	Preferencia nélküliek N=164
Kalandvágy, hedonizmus	–0,610016	–0,471604	0,0938754	**0,57513678**	0,132828
Tenni akarás, elismerésre vágyás	**0,7905724**	0,2105979	–1,104374	0,545713	–0,47189
Empátia, szociális érzékenység	–0,589847	**0,7333361**	0,4001184	0,43068533	–1,17297
Énközpontúság, alacsony szociális érzékenység	–0,687868	–0,294443	–0,310234	**0,69089134**	0,283285
Önakarat, rugalmatlanság	0,562782	–1,11791	**0,7825956**	0,30676765	–0,57896

Forrás: Saját kutatás, N=840

klaszter, amely azokat a fiatalokat foglalja magában, akikre az önakarat és rugalmatlanság volt a legjellemzőbb, és akik véleményüket nehezen változtatják meg, ha pedig az akaratuk nem érvényesül, könnyen megsértődnek. A negyedik csoport a „Kalandor hedonista" fiatalok köre, akik kevéssé érzékenyek a szociális kérdésekre, mások problémáira, ellenben életüket szeretik kalanddal telve és élvezetesen élni. Az ötödik szegmens a „Preferencia nélküliek" köre, akik egyik faktorcsoportot sem értékelték felül a többi szegmenshez képest. Ezeknek a fiataloknak az értékrendszere még kialakulóban van, sok esetben ennek következményeként könnyen befolyásolhatók.

A H1 hipotézis igazolásaként a K-means-eljárással létrehozott szegmensek és az önkéntességre való hajlandóság között a Pearson-féle Khi-négyzet-próba segítségével igazoltam, hogy van összefüggés (H1 beigazolódott). A korrigált sztenderdizált reziduumok segítségével pedig annak irányát elemezve az tapasztalható, hogy azok körében, akik már vettek részt önkéntes programban, és szívesen is folytatnák az önkéntes munkát, az elvárt értékhez képest többségben vannak a „Szociálisan érzékenyek". Azok, akik még nem vettek részt önkéntes programban, és nem is mutatnak hajlandóságot erre, azok körében pedig az elvárt értékhez képest többségben vannak a „Preferencia nélküliek", amely értékorientáció kifejezetten nem jellemző az önkéntesség iránt nyitott és motivált fiatalok körére.

Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy a kiforratlan értékrenddel bíró fiatalok megnyerésére elsősorban a stratégiai alapon jól felépített edukációs kampány és a motivációt erősítő emocionális üzenetek alkalmasak. A motiválatlanságuk ugyanis nem azzal magyarázható, hogy szociálisan kevéssé érzékenyek, vagy azzal, hogy önközpontúak lennének, sokkal inkább a még ki nem alakult értékorientáció hiányával.

Összegzés, konklúziók

A tanulmányban bemutatott pro bono önkéntesség a vállalatok számára kiváló lehetőséget hordoz a vállalati reputáció növelése mellett az Európát jellemző munkaerőpiaci kihívások szempontjából egyre fontosabbá váló munkaerő-toborzás és -megtartás. Ezért is értékelődik fel azon eredmények szerepe, melyek képesek magyarázatot adni arra, hogy a munkaerőpiacon egyre nagyobb szerepet játszó Z generáció miként motiválható egy ilyen típusú programba. A kutatás alapját képező különböző motivációs és értékrendalapú elméletek és esz-

4. táblázat: Részt vett már valaha bármilyen önkéntes tevékenységben, programban vagy projektben?

Erős öntudatú, rugalmatlanok	oszlop %	14,02	16,66	21,85
	korrigált sztenderdizált reziduum	–1,59	0,07	1,93
Szociálisan érzékenyek	oszlop %	20,00	18,07	18,54
	korrigált sztenderdizált reziduum	**2,645**	–0,53	–0,13
Tenni akaró, elismerésre vágyók	oszlop %	21,49	20,33	13,90
	korrigált sztenderdizált reziduum	1,09	0,43	–1,95
Kalandor hedonista	oszlop %	28,95	26,27	15,23
	korrigált sztenderdizált reziduum	1,95	0,51	–3,15
Preferencia nélküliek	oszlop %	15,52	18,64	30,46
	korrigált sztenderdizált reziduum	–2,38	–0,54	**3,74**

Forrás: Saját kutatás, N=840, sig=0,000

közök nagy segítséget nyújthatnak abban, hogy a Z generáció esetében a legjobb ösztönzőket alkalmazzuk az önkéntesség népszerűsítése során.

A kutatás eredménye szerint a fiatalok számára – összhangban a generációt jellemző általános értékszemlélettel – az önkéntes programokban való részvétel legfőbb motivációja az *önmegvalósítás, önmaguk fejlesztése, készségeik bővítése.* Mivel mind az egyetemi, mind a vállalati szereplők számára fontos információ, hogy miként lehet ösztönözni, motiválni a fiatalokat arra, hogy csatlakozzanak a pro bono aktivitáshoz, a vizsgálat kiterjedt arra is, hogy az önkéntességhez való viszony összefügg-e az egyén értékrendjével. Ugyanis számos fogyasztóimagatartás-kutatás igazolja, hogy a fogyasztói döntés mögött meghúzódó valós magyarázatot leginkább az egyén értékrendjének elemzésével kaphatunk. A kutatás eredményeként beigazolódott, hogy az értékrend és az önkéntes programban való részvétel motivációja összefüggnek egymással. Továbbá arra is fény derült, hogy *az önkéntesség iránti motiválatlanság nem a fiatalok szociális érzékenységének hiányával magyarázható.* Egy jól megtervezett, a fiatalok életstílusához, gondolkodásmódjához illeszkedő edukációs kampánnyal sikeresen lehetne népszerűsíteni a pro bono önkéntes programokat.

Felhasznált irodalom

Cseh-Papp, Imola – Varga, Erika – Szabó, Katalin – Szira Zoltán – Hajós, László (2017): The Appearance of a New Generation on the Labour Market. *Annals of Faculty of Engineering Hunedoara – International Journal of Engineering,* Vol. 15, No. 1, 123–130.

Fodor Mónika (2009): *Élelmiszerfogyasztói preferenciák elemzése a munkahelyi étkeztetésben.* PhD-értekezés, Szent István Egyetem, Gödöllő.

Garai-Fodor, Mónika – Csiszárik-Kocsír, Ágnes (2018): The Validity of Value-Based Consumer Behavioral Models in the Financial Consciousness of the Z Generation. *On-line Journal Model-*

ling The New Europe, No. 27, 107–131, https://doi.org/10.24193/ojmne.2018.27.05.

Horváth Ágnes (1996): *A fogyasztói magatartás és az élelmiszerfogyasztás jellemzői.* Doktori értekezés, GATE, Gödöllő.

Kahle, Lynn R. – Beatty, Sharon E. – Homer, Pamela (1986): Alternative Measurement Approaches to Consumer Values: The List of Values (LOV) and Values and Lifestyles (VALS). *Journal of Consumer Research,* Vol. 13, No. 3, 405–409, http://dx.doi.org/10.1086/209079.

K. Kópházi Andrea (2007): A motiváció szerepe a munkavállalói lojalitás megteremtésében. *Humánpolitikai Szemle,* 18. évf., 4. sz., 51–56.

Lazányi, Kornélia (2014): An Employer of My Liking. In: Michelberger, Pál (ed.): *MEB 2014: Management, Enterprise and Benchmarking in the 21st Century.* Óbudai Egyetem Keleti Károly Gazdasági Kar, Budapest, 211–220.

Perczel T. (1990): *Life Strategy, Occupational Role, Value Orientation.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pink, Daniel H. (2010): *Motiváció 3.0. Ösztönzés másképp.* HVG Kiadó, Budapest.

Tari Annamária (2010): *Y generáció. Klinikai pszichológiai jelenségek és társadalomlélektani összefüggések az információs korban.* Jaffa Kiadó, Budapest.

Tari Annamária (2011): Z generáció. Tericum Könyvkiadó, Budapest.

Törőcsik Mária (2003): *Fogyasztói magatartás. Trendek.* KJK, Budapest.

Törőcsik Mária (2017): *Self-marketing. Személy és marketing kapcsolatok.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 306–314., DOI: 10.24307/psz.2020.1023

Birher Nándor

A normák kapcsolati rendszerének feltárása a hatékonyabb szabályozási formák kialakítása érdekében

Exposure of Interrelationships between Standards in Order to Develop More Efficient Regulatory Forms

Összefoglalás

Jelen tanulmány egy problémafelvetés: a teljesség igénye nélkül veti fel annak a kérdését, hogyan viszonyulnak egymáshoz a jog, az erkölcs és a vallás normarendjei, mi az a történelmi összefüggésrendszer, amely összekapcsolja őket. A „szabályozáskomplexitás" a normarendek viszonyát igyekszik vizuálisan is felvázolni – első lépésben a teljesség és a pontosság igénye nélkül, azzal a szándékkal, hogy lesznek avatott szakemberek, akik a szükséges pontosításokat elvégzik. A kérdés átfogó, hiszen az egész embert mint értelemmel és akarattal rendelkező létezőt érinti, annak egyéni és közösségi vonatkozásaiban egyaránt. A kérdés aktuális is, hiszen olyan problémák kerülnek előtérbe, mint az etikai alapú totalitárius társadalomszervezés vagy a vallási fanatizmusok. A kérdés a jövőbe mutató, hiszen a szabályozáskomplexitás teljesen új attitűdöt követel meg a jogászoktól és a társadalmi, gazdasági folyamatokkal foglalkozó bármely szakembertől is.

Kulcsszavak: jog, erkölcs, vallás, értelem, akarat, ember, szabályozáskomplexitás, folyamatszabályozás

Summary

This study is a proposition: without endeavouring to give an exhaustive response, it raises the question of interrelationship between the paradigms of law, ethics and religion, and seeks to understand the historical system of correlations linking them. "Regu-

Dr. habil. Birher Nándor tanszékvezető egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem (birher.nandor@kre.hu).

latory complexity" is an effort to visually outline the interrelationship between the various paradigms: in the first step, without an endeavour to provide an exhaustive and accurate description, with the hope that there will be skilled experts for the required subsequent clarification. This topic is comprehensive, as it affects the entire human being as a creature endowed with intelligence and will, both individually and in community. This topic is also timely, since it brings problems like ethical totalitarian organisation of the society or religious fanaticism into focus. This topic is also forward-looking, because regulatory complexity requires lawyers and other specialists engaged in social and economic developments to adopt a completely new attitude.

Keywords: law, ethics, religion, reason, will, man, regulatory complexity, process control

Bevezetés

A normák az irányított döntési folyamatot lehetővé tevő alapvető szabályok (Anzenbacher, 1993:316). Ezeket a szabályokat elméletileg lehetne akár tisztán formálisan, az aritmetika elvei mentén (igen/nem dichotómia) is alkalmazni, azonban sem a szabályokat, sem azokat a tényeket, amelyekre a szabályok vonatkoznak, nem sikerülhet teljes egzaktsággal megfogalmazni, mivel az élet egzisztenciális valósága jóval bonyolultabb az életet leíró normatív szabályoknál és magánál a nyelvnél is. Ezzel együtt az ember – más eszköze nem lévén – folyamatosan igyekszik a szükséges aritmetikai transzformációt elvégezni. Az esetek egy részében ez lehetséges is, más részében viszont nem. Ilyenkor merül fel az igazság és igazságosság jogi, filozófiai és vallási kérdése. A döntéseinkben jellemzően egyszerre van jelen a kimenet egyszerűsége (igen/nem) és a döntési szituáció bonyolultsága. A következőkben megpróbáljuk azokat a normatív struktúrákat és kapcsolataikat elemezni, amelyek a társadalmat érintő alapvető döntéseket meghatározzák.

Az emberi döntések alapjai: ismeret és akarat

Az ember a döntéseit a tudására és az akaratára alapozva hozza. Egyszerűsítve megállapíthatjuk: amit nem tudok, nem akarhatom, de fordítva is igaz, az ismeret tárgyára irányuló akarat nélkül nem ismerhetek meg (nem tudhatok). Az akarat és az ismeret kéz a kézben járnak, mindkettő fontos elem a döntések meghozatala során. Mind a tudás, mind az akarat potenciálisan szabad és végtelen, a gyakorlatban azonban lehatárolt, éppen ezért a folyamatos fejlődés lehetőségével is rendelkezik. Az emberi közösség életét is pontosan a tudatosan alkotott és a hatalom erejével érvényre juttatott szabályok szervezik renddé. Mind a tudatosság, mint az érvényesség feltétele, mind pedig az érvényesülést motiváló akarat megjelenése fejlődési folyamat. Ennek a folyamatnak egy sajátos fordulópontjához érkeztünk a három normarend kapcsolatának feltárásával és az új szabályozási módok elemzésével. Ezen a ponton fontos hangsúlyozni, hogy emberi személy álláspontunk szerint egyedi és megismételhetetlen létező (pontosan a személyes akarata és a tudata miatt), éppen ezért méltóságában egyedülálló (Kant, 1996:116–117). Ezt az egyediséget a tudomány sem írhatja felül, nem alakíthatja át sem az egyént, sem az egyének közösségét „dezantropomorfizáló" módon (Lukács, 1969:718–719).[1] Nem gondolhatjuk, hogy a társadalom kollektív szabályai elveszik, vagy hogy egyáltalán elvehetnék az egyén felelősségét és ezzel együtt a szabadságát.

Mindezt azért kell előrebocsátani, mert a mai rendszerelméletek tekintélyes része követi azt a szemléletet, amelyik a hivatkozott Lukács György gondolkodását is meghatározta, azt állítva, hogy a társadalom rendszereiben feloldódik az egyén jelentősége. A rendszerelméletek szerint úgy tűnik, mintha a társadalom gépezetében eltűnhetne az egyén személyessége. Ezért is figyelemre méltó, hogy a jog és erkölcs normarendjeinek „személytelenítése" mel-

lett Lukács György csak egy veszélyt lát: a vallást, ami kimondottan a személyesre koncentrál. Ahhoz, hogy visszataláljunk az ember személyes és közösségi létének az egyensúlyához, szükséges megtalálni a jog, az erkölcs és a vallás értelmet és akaratot is egyensúlyban tartó normarendjeinek harmóniáját is.

Az ember döntéseit az akarata segítségével szabadon hozza meg a tudása és elhatározása alapján. A szabad döntés képessége azonban nem jelenti azt, hogy a döntéseket végtelen tudással és korlátok nélkül lehetne meghozni. Pontosan az egyéni és kollektív korlátok miatt van kiemelt jelentősége a közösség életét szabályozó, a történelmi tapasztalatokat is magukba olvasztó normák meghatározásának és megalkotásának, amelyek az egyén vagy közösség számára követendő irányokat kijelölik. (Természetesen az egyéni akarat szabadsága itt is megjelenik, hiszen – elvileg – mindenki eldöntheti, hogy akarja-e és milyen feltételekkel követni a norma előírását.)

A normák a kollektív bölcsesség történelmi tapasztalatait felhasználva segítik hozzá az egyént és a közösséget ahhoz, hogy képes legyen a „túlélésre" (Birher, 2015:11–20). Természetesen tudomásul kell venni azt a tényt is, hogy mind az egyén, mind pedig a közösség bizonyos értelemben „kiskorú" marad (Kant: válasz a kérdésre), hiszen mindenki rá van utalva a másikra. Mindenki csak a múltjából tud táplálkozni. Az egyéni akarat önmagában ugyan végtelen, de mégis gyenge ahhoz, hogy teljesen önállóan „merjen tudni".[2]

Az emberi tudás tehát nem más, mint képesség arra, hogy igaz kijelentéseket tegyünk, és azokat érvekkel is alátámasszuk. A képesség elméletileg a teljes bizonyosságig vezethet, de a valóságban az ismeret teljessége elérhetetlen. Ahhoz, hogy a megismerésünk minél teljesebb lehessen, szükség van a másik emberrel való együttgondolkodásra és a történelmi tapasztalataink felhasználására. Ugyanígy elengedhetetlen a közösség segítsége abban, hogy akár az egyéni akarattal szemben is képes legyen a szabályok érvényesülését előmozdítani.

Szükség van tehát azokra a társadalomban kialakult szabályozókra, amelyek egyértelműbbé teszik a választ a kérdésre: „Mit kell tennem?" Ezek közül jelen tanulmányban a jog, az erkölcs és a vallás normáit vesszük alaposabban szemügyre.

A normák alkalmazása

Felvetődik a kérdés: hogyan jutunk el a döntések bizonyosságához? Hogyan dönti el a bíró, hogy kié a tulajdon, megvalósult-e a tényállás, vagy hogyan dönti el a közösség, hogy befogadja-e a migránst? A kimeneti értékek – ahogy már megjegyeztük – jellemzően kétértékűek: igen vagy nem. Ezzel szemben a kimeneti értékig vezető út nagyon bonyolult, sok benne a „talán", a „valószínű", a „lehet". Ezeken a döntések kevésbé biztos szintjein segíthet eligazodni, ha tisztában vagyunk az egyes normarendek egymáshoz való viszonyával. Igazából minden döntés – még az egyszerűnek tűnő döntés – hátterében is sok olyan tényező áll, amelyet az ember erkölcsi, vallási hovatartozása vagy éppen a jogérzete határoz meg.

Az egyes normatív rendszerek – pontosan a döntési tisztaság megőrzése érdekében egészen napjaink nagy bonyolultságúvá szervezett világának a megjelenéséig – törekedtek a saját metodológiai tisztaságuk megőrzésére azzal, hogy saját módszertanukat elhatárolták más normarendek módszertanaitól (vagy éppen megpróbálták a saját módszertanukká kódolni a másik normarend szabályait). Így született a tiszta jogtan (csak formális jog), így jöttek létre a vallási erejű (varázserejű?) emberi jogok, vagy jelentek meg a fanatikus vallási irányzatok a normák területén. Ezen megoldások mindegyikéről kiderültek a súlyos gyengeségeik. Ezért van itt az ideje annak, hogy a normák kapcsolati rendszerét egy tágabb kontextusba illesszük be, és állapítsuk meg, hogy az egyes normatív szintek a közösség életének

szabályozása érdekében szoros kapcsolatban állnak egymással, és az együttműködésük eredményeként születnek meg a döntések úgy, hogy közben mégsem keveredik össze a terminológiájuk vagy módszertanuk. Ahogy korábban már rámutattunk, veszélyes azt gondolni, hogy az egyes normarendek egymástól függetlenek, azaz lehet például csak a jog normájával irányítani egy közösséget, de legalább ennyire veszélyes az is, ha azt gondoljuk, hogy a normarendek közös halmazokat hozhatnak létre, kialakítva így például a vallás és erkölcs keverékét, ahogy megpróbálták azt a szocialista államkoncepcióban megvalósítani. Hasonlóan veszélyes lehet a jog és vallás keveredése, ami gyakran fanatizmushoz vezet.

Mindez persze nem azt jelenti, hogy az egyes normatív területeknek ne kellene együttműködniük, egymásra hatniuk, egymást „ellenőrizniük". Pontosan ennek az együttműködésnek a hibás tagadása az, ami a nyugati demokráciák gyengülését eredményezi. Miközben a nyugati demokráciák arra törekednek, hogy a jogalkotás csak tiszta jogi metodika legyen, elnyomják a parlamentarizmus mögött álló és ténylegesen működő erkölcsi és vallási szabályok fontosságát. Példaként említhetjük, hogy nem működhet úgy egyik nyugati demokrácia sem, ha nem azonosítják azokban azokat a gyökereket, amelyek az egyes normarendek együttműködéséből táplálkoznak, ha elfelejtik, mit is jelent a kereszténydemokrácia vagy a keresztényszociális mozgalom – nemcsak a jog, hanem a vallás és az erkölcs terminológiája szerint. Ha már nem tudják, mik voltak Von Ketteler megingathatatlan vallási alapelvei, vagy éppen mi volt a birodalmi totalitarizmus erkölcsi színezetű pusztító veszélye, nem lehet tartósan működőképes jogállamiságról sem beszélni.

Módszeresen kell tehát elemezni a normarendek kapcsolatát, ki kell mondani, hogy nem a jognak, hanem a társadalom ügyének van felsőbbsége. A jog egy eszköz, a társadalom pedig élet. Nagyon nagy hiba, ha a jogot tennénk meg a társadalmi együttélés céljának. Még akkor is igaz ez, ha a jogot az emberi jogok narratíváján keresztül próbáljuk meg transzcendens erővel felruházni, vagy éppen a „meghatározhatatlanul magasztos" jogállamiság fogalmává nemesíteni. Mindez természetesen igaz a másik két vizsgált normarendre is. Az erkölcs és a vallás is csak eszköz az emberibb élethez, éppen ezért egyik ilyen eszközből sem szabad bálványt készíteni, de kihajítani sem szabad ezeket, mert ezek a teljes emberi élethez szükséges eszközök.

Mindez a gyakorlatban azt is jelenti, hogy nem létezik vallási vagy erkölcsi „semlegesség" – ahogy egyébként jogi sem. Kapcsolatok milliói vannak, amelyeknek van valamilyen viszonya mindhárom normarendhez. Ezeket a kapcsolatokat fel kell tárni és meg kell fogalmazni, hogy a kimeneti döntés során tudatosítható legyen a szerepük. Nagy hiba lenne, ha egy muszlim jogász elfelejtené a vallása előírásait. Ugyanígy nagy hiba, ha egy keresztény elfelejti a vallási alapokat a szakmája gyakorlása során. Mindez vonatkozik természetesen az erkölcsi megygyőződésre is. Szintén kötelessége minden normarendnek meghatároznia a más normarendekkel való viszonyát.

Tisztában kell lenni azzal, hogy „kell-e adót fizetni a császárnak?" vallásos polgárként. Vagy más példával élve, fel kell tenni a kérdést, hogy a szocialista erkölcs tényleg felülírhatja-e a jog egészét? Ráadásul minden normákkal foglalkozó területnek elsődleges kötelessége ezeknek a kapcsolatoknak a feltárása, pontosan az elmúlt évek kölcsönös ütközései miatt. Meg azért is, mert a tisztánlátás nélkül nem fogunk tudni választ adni a globális ipari kihívásokra, a szabványosításra vagy éppen a migrációra. Az egyes, felszín alatti normatív tartalmak elfojtása ugyanolyan komoly kockázattal jár, mint amilyen kockázatokat a lélektanban feltárt elfojtások jelentenek. Ha nem beszélünk nyíltan arról, hogy igenis van szerepe a bíró erkölcsének vagy vallásának, akár egy nyugati demokráciában is a döntései során, akkor azt kockáztatjuk, hogy az erkölcs vagy

vallás normarendjei kontrollálatlan módon törik át a demokrácia falát.

A kapcsolatok feltérképezése azonban csak azzal az alázattal történhet, hogy tudjuk, sem a tudásunk, sem az akaratunk „nem tökéletes". Csak lehetőségileg teljes, valójában azonban úton vagyunk az egyre teljesebb felé.

Technikai kihívások

Napjainkra – egyelőre még a jogalkotáshoz kötődően – jellemzően két, egymással ellentétesnek tűnő tendencia erősödik a normatív szabályozás területén. Az egyik irányzat a formalizációt tűzi zászlajára, a technikai jogot gondolva hatékony megoldásnak. E szerint az irány szerint minél egzaktabban vagyunk képesek megfogalmazni a szabályt, és minél hatékonyabban tudjuk ellenőrizni a szabály érvényesülését, annál könnyebben szabályozhatunk. Ennek az irányzatnak az etikai normák szintjén megjelenő párja a deontológiai felfogás, amely szerint „a parancs az parancs", és ráadásul egyértelműen megfogalmazható is. Ha a közlekedési lámpa pirosat mutat, meg kell állni, követelik meg és tartják be szigorúan egyes országokban.

A formalizáció valóban hatékony, de vannak árnyoldalai is. Részben az, hogy az emberi beszéd (normák szövege) sohasem lehet teljesen egyértelmű, részben pedig az, hogy maguk a tények is, amelyekre a normák vonatkoznak, az esetek többségében viszonylagosak. Hiába a szakértők objektivitásra való törekvése, az élet mindig színesebb, mint a tudomány.

A másik irányzat inkább a jog érvényesülésének szociológiai vonatkozásait emeli ki. Azt vizsgálja, hogy a jog ténylegesen hogyan érvényesül, mik a céljai, és hogyan éri el azokat. Inkább kereteket kíván adni, amelyeket a tényleges joggyakorlat, ezen belül többnyire a bírói gyakorlat tölt meg tartalommal, tág teret hagyva a bírói, különösen is a felsőbb bíróságok jogértelmezésének. A szakértők helyett gyakran a bírák erkölcsi érzéke kerül a középpontba. Az etika tudományában ezt a nézetet leginkább a teleológiai megközelítéssel állíthatjuk párhuzamba, ahol nem maga a szabály, hanem a szabállyal elérendő cél számít. Ha a közlekedési lámpa piros, érdemes megfontolni, figyelemmel a forgalom aktuális helyzetére, hogy megálljunk-e? – tartják egyes közlekedési kultúrákban.

Neumann János leírása[3] világítja meg talán a legjobban az imént leírt két megközelítést. Ő volt az, aki felhívta a figyelmet arra, hogy a számítógép aritmetikán alapuló működése jelentősen eltér az agy működésétől. A formális rögzítettség sohasem képes a valóság lényegét tükrözni, amelynek leírására a központi idegrendszer hivatott. A tisztán aritmetikára épülő rendszer ugyanis nem képes rugalmasan kezelni a hibákat, alkalmatlan arra, hogy az egzakt szabályosságot az élet sokszínűségéhez (logikájához, lényegéhez)[4] igazítsa (Horváth, 1924:50–53). Alkalmatlan a „méltányosságra". A kezdeti műveleti hiba egyre nagyobb károkat (kimeneti eltéréseket) tud okozni. A „parancs az parancs" elv könnyen vezetett el a „parancsra cselekedtem" kibúvóhoz, ahogy láttuk például a nürnbergi perben. Az aritmetikai mélység – Neumann szavával – csak formális, és nem a tényleges „igazságra" törekszik.

Ezzel szemben az emberi agy nem egyszerűen az aritmetikai tökéletességre tör, hanem a lényegek feltárására. A cselekvések nem egyszerűen aritmetikai sorokból fakadnak, hanem „belátásból" (Lonergan, 1958:319–324). Jól világítja meg ezt a klaszszikus vicc. A programozó felesége így szól a férjéhez: hozz tejet, és ha van tojás, tízet. Hazamegy a férj, visz tíz tejet, és azt mondja: volt tojás. Tudjuk, a férjek többsége, ha elmegy a boltba, máshogy jár el, mint a viccbeli programozó.

A tartalmi igazság tehát jelentősen túlmutat a formális igazságon, azonban még mindig bizonytalan, hogy hogyan lehetne a megfelelő kapcsolatot megtalálni a szabályozás aritmetikai és tartalmi (logikai) szintjei között. Ebben a tevékenységben lehet

szerepe a szabályozáskomplexitás tudományának. Nem szabad ugyanis azt gondolni, hogy megéri a formális megbízhatóság oltárán feláldozni a lényeglátás bonyolultságát. A lényeglátás ugyan kevésbé egyértelmű, mint az aritmetika, ellenben sokkal jobban kezeli a rendszerben felbukkanó hibákat. A gépesítés kudarcai után célszerű megvizsgálni az élet lehetőségeit (Molnár, 2000:137). A szabályozáskomplexitás tudományának egyik distinkciója az aritmetikai, a logikai és a tartalmi igazság megkülönböztetése és kapcsolatuk leírása. Az egyes normák alkalmazói ugyanis ezen a háromféle módon jutnak el a normák segítségével a meghatározott „igazságos döntéshez".

Itt kell megjegyezni, hogy az aritmetikára épülő módszerek közül egyre nagyobb a jelentősége a gépi tanulásnak, amelyik képes arra, hogy a klasszifikációt egyre pontosabban végezze el. Tudatosítani kell azonban, hogy itt nincs szó ok-okozati sémák feltárásáról, egyszerűen arról beszélhetünk csak, hogy vannak olyan helyzetek, amelyekben a nagy mennyiségű számítás segítségünkre lehet. A módszer alkalmas lehet arra, hogy a bíró szóhasználatából és korábbi döntéseiből kikövetkeztethessük a későbbi döntését, azonban semmi köze ahhoz, hogy igazságosabb döntések szülessenek. Ezzel együtt ennek a módszertannak a használata is kifejezetten lényeges lehet, nem elfelejtve azt sem, hogy a normáknak nemcsak funkciója, hanem célja is van: a szabályozott rendszer irányított működésén keresztül az emberi élet fenntartható „szépségének" megőrzése és továbbadása.

A szabályozáskomplexitás tudományának másik distinkciója a szabályozási szintek meghatározása. Fel kell ismerni, hogy milyen narratívák mentén történik a szabályozás. A szabályozás normákkal történik, amelyek közül leginkább a jog, a vallás, az erkölcs (esetenként az illem) normáit szokták kiemelni. Ezen kategóriák közé lehet még beilleszteni a természetjogot, vagy éppen a nemzetközi jogot is (Pizzorni, 1968:61–74). Az elmúlt évtizedekben jelentek meg olyan újabb, hibrid szabályozási szintek, mint a magatartáskódexek, protokollok, szabványok. Célunk, hogy feltérképezzük ezeknek a szabályozási szinteknek a hatékony együttműködését.

A szabályozáskomplexitás mint megközelítési mód különbözik a klasszikus rendszerelméletektől, amelyek zárt egységként fogják fel a társadalom működésének alrendszereit, például a gazdaságot, a jogot vagy éppen a vallást. Különbözik a szabályozáskomplexitás elmélete abban is a klasszikus normatív megközelítésektől, hogy a szabályozást nem egy egyedi és egyszeri eseményként, hanem egy folyamat részeként fogja fel. Bármely szabály alkalmazása gyakorlatilag azonos a sorsszerűséggel, ha a szabályalkalmazás nem egy világosan megfogalmazott célra irányuló tevékenység. Ebben az értelemben a bírói döntésnek nem az az elsődleges célja, hogy a felek közti vitát igazságosan eldöntse, hanem sokkal inkább az, hogy a társadalom igazságos rendjének fenntartásában részt vegyen. Látjuk, hogy a lelkiismeretes és szakszerűen dolgozó bírák hány esetben hoznak szögesen eltérő ítéleteket a különböző instanciákon. A lényeg valójában nem az egyedi ítélet (persze az is nagyon fontos annak, akit érint), hanem a törvénykezés igazságos rendjének megfelelő működése. Éppen ezért a szabályozáskomplexitásnak mindig ezekből az átfogó célokból és folyamatokból kell kiindulnia. Nem szabad elfelejteni, hogy az igazság sem egy egyszerű tény, hanem folyamat, vagy más terminológiával: élet. Ebben az értelemben csak a teljes folyamat megfelelő működése vezethet el a minél igazságosabb egyedi döntésekig.

Ahhoz, hogy a szabályozáskomplexitás lényegi vonásait felismerjük, célszerű elkészíteni a szabályozáskomplexitás térképét, amelyik időben mutatja be az egyes normatív szinteken megjelenő szabályozási módokat, továbbá az egyes szabályozási szintek (normatív szintek, jog, erkölcs, vallás) keretein belüli vagy azokon átnyúló szabályozási, értelmezési módok kapcsolatát.

1. ábra: Szabályozáskomplexitás térképének első vázlata

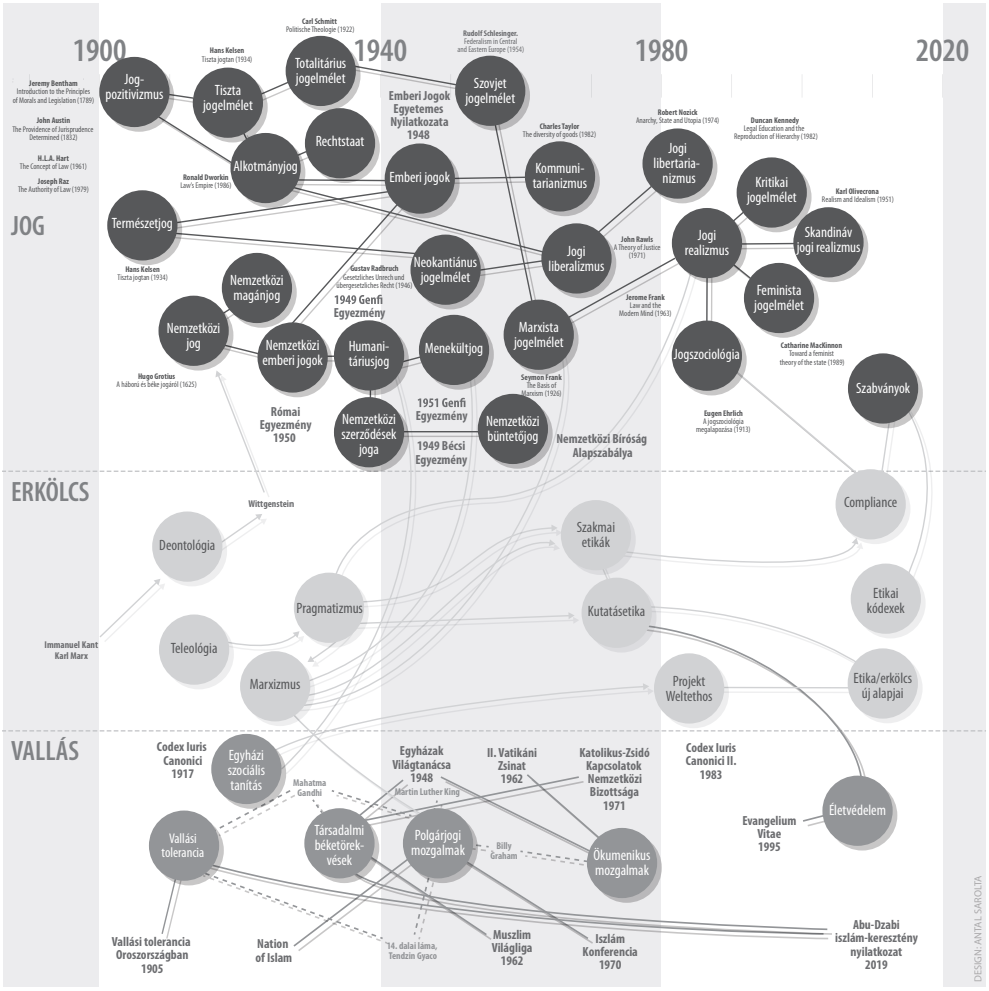

Forrás: Saját készítés (design: Antal Sarolta)

Az *1. ábra* illusztrálja, hogy a szabályozás egyes szintjei milyen kapcsolatokon keresztül hatottak, illetve hatnak egymásra. Az ábra természetesen tovább pontosítandó, lehetőség szerint minél több vonatkozási pontot és meghatározó személyt feltárva. Az egyes csomópontokat feltárva nyílik lehetőség arra, hogy megkezdődjön a párbeszéd egy egységesebb szabályozási rendszer alapjainak lerakásáról. Ennek a rendszernek képesnek kell lennie arra, hogy kiszűrje a szélsőségességeket, a fenntarthatatlan szabályozási módokat, egyúttal pedig világos értékek mellett foglaljon állást, megkülönböztetve a „jót a rossztól".

A szabályozáskomplexitás térképének az itt felvázoltakon túlmenően több szerveződési szintje is (Czakó, 2013:85–87) lehet a helyi szabályozáskomplexitástól az országoson, regionálison keresztül egészen a világ egészéig. A szerveződési szinteket természetesen tovább is lehet pontosítani, ahogyan ezt Czakó a tranzakcióelméletről szóló munkájában tette.

Egyes gyakorlati felvetések

A közeljövő szükségszerűnek tűnő változásait elemezve megállapíthatjuk, hogy a jogi és a folyamatmérnöki képzéseknek közelíteniük kell egymáshoz, ugyanúgy, ahogy az etikai, vallási tartalmú képzéseknek is a humánerőforrás-képzésekhez. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy tisztán jogi ismeretekkel alkalmas legyen valaki integritás- vagy GDPR-rendszereket alkalmazni, ahogy – a jog oldaláról nézve – valójában egyre nehezebb lesz megfelelő jogi ismeretek nélkül például compliance kérdésekben állást foglalni.

Jelenleg az Ipar 4.0 idején egyre nagyobb az igény az olyan szakemberekre, akik egyszerre ismerik a folyamatszabályozás lényegét a termelésben, szolgáltatásban, és egyszerre vannak tisztában a társadalmat működtető szabályokkal, különösen is a joggal. A jogtudománynak vissza kell térnie a gyökereihez, a társadalmi szerveződés alapelveinek leírásához, hogy ezen stabil alapokra építkezve lehessen kialakítani a komplex gazdasági, termelési, szolgáltatási folyamatok szakszerű és specifikus szabályozását.

Különösen is fontos helye van itt a közigazgatási jognak, hiszen ebben egyszerre jelenik meg a társadalmat alkotó személy, a személyek közössége és a folyamatként is működő társadalmi szabályozás. A közigazgatási jog területén is egyszerre kell az elméleti alapokat és a technikai szabályozás szakszerűségét megerősíteni.

A jövőben egészen biztosan szükség lesz a szabályozáskomplexitás kérdéskörét a középpontban tartó folyamatszemléletű szakmai képzési program kialakítására. Ennek a programnak fontos elemei a tudáskormányzás, az államtan, a speciális komplex folyamatszabályozás (GDPR, compliance, minőségirányítás, integritásszabályozás, információsszabályozás), továbbá a normakapcsolatok leírása.

Az eszközökkel a cél érdekében

A normák alkalmazása, a kapcsolatuk feltárása és a kapcsolatuk tudatos menedzselése olyan feladat, amelynek célja van. A cél pedig nem más, mint az emberi élet fenntartása. Ennek az alapja pedig csak a szolidaritás lehet. Ebből az alapelvből fakad a többi olyan kérdés, amelyek mindegyike lényeges, és amelyekre csak a normarendek együttes szabályozása mellett lehet választ adni. Ilyen jellemző kérdések[5]: Miért élek? Mi a boldogság? Mi a fenntarthatóság? Hogyan cselekedjek? Mi az igazság? Mi a jogszerű? Van-e bizonyosság? Van-e isteni parancs? stb.

A kérdések látszólag filozófiai kérdések, azonban a szabályozás összes területét, beleértve a jogi szabályozást is, lényegileg érintik. Mind a jogalkotó, mind a jogalkalmazó számára megkerülhetetlenek ezek a kérdések. A jelenlegi társadalmi diszfunkciókat az okozza, hogy ezekre a kérdésekre nem vagyunk képesek megnyugtató, a szolidaritás irányába mozdító válaszokat adni. Itt kell megjegyezni, hogy pontosan ugyanezzel a problémával nézett szembe a magát keresztténynek mondó társadalmak mindegyike a nagy háborúk előtt is, tehát nem új keletű a helyzet.

Napjainkra viszont van lehetőség arra, hogy tudatossá tegyük a normák együttműködésének területeit és azok hatásait a társadalom életére. Mindez egyelőre még nem feltárt módon, de már működik a „társadalmi tudattalan" mélyén. Ilyen területek:

Vallási fanatizmus: viszonylag új keletű jelenség, a vallási és jogi szabályozási szintek feldolgozatlan konfliktusaiból fakad, alapjait azonban az etikátlanul generált geopolitikában és népesedéspolitikában kell keresnünk. A vallási fanatizmus helyett azonban fontos érték a tudatos vallási meggyőződés melletti kiállás.

Cenzúra: a cenzúra jelensége etikai és jogi szabályokra épül, tisztességtelen politikai eszközként is használva arra, hogy a kedvezőtlennek ítélt tartalmak, például vallási meggyőződések ne kerülhessenek a felszínre. A cenzúrának egyik fajtája egyszerűen tiltással lehetetleníti el adott tartalmak megjelenését (pl. Facebook-szűrők), a

másik fajtája pedig mesterségesen generált információáradattal lehetetleníti el a nem kívánt témák megerősödésének lehetőségét (pl. homoszexuális tartalmak erőltetése a közbeszédben). Ezzel együtt világos, hogy a társadalmi szolidaritás érdekében a cenzúrára szükség van, például erőszakos internetes tartalmak szűrése céljából.

Emberi jogok kultusza: mivel az ember önértelmezése semmivé foszlott, a jog látszólag objektív nyelvén születnek iránypontok. Téves azonban azt gondolni, hogy a „jog szent", és ennek zászlaja alatt sem szabad jogi (vallási) fanatikussá válni. Természetesen azonban nagyon fontos, hogy az ember önmagát megismételhetetlen (örök) méltóságként értelmezni tudja. Ebben a folyamatban jelentős szerepe lehet a helyesen értelmezett emberi jogoknak is.

Dezantropomorfizmus: az ember akarattalan tárgyként való funkcionális megközelítése, amelynek lényege, hogy az egyén egy termelő/fogyasztó egység. A kérdés jelentős jogi, erkölcsi és vallási tartalmakat érint. A felfogás egyszerre a liberális és kommunisztikus társadalomszervezés alapelve. Mivel az ember személyes karaktere eltörlésre kerül, viszonylag egyszerű elvek mentén lehet a társadalom gépezetét működtetni. Az egyes normarendek és különösen is a jog számára ez lehet az alapja a jól alkalmazható aritmetikai jellegű döntéseknek.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy elérkezett az idő egy átfogó, részletes, a normák együttműködésén alapuló normatan kidolgozására.

Jegyzetek

[1] Különös, hogy Lukács György jól látja meg: a vallás, ami a partikularitást erősíti, miközben (számára dicsérendő módon) az erkölcs, a tudomány és a művészet dezantropomorfizál. […] a tudomány és művészet ugyanabban az irányban hat: az etikai magatartás mellett ezek a partikularitás minőségi átváltoztatásának legerősebb motorjai, és ezért együttesen állnak szemben a vallással, amely főtendenciáját tekintve a partikularitás megőrzésére törekszik. A tudomány dezantropomorfizáló visszatükröződésének esetében a helyzet azonnal nyilvánvaló" (Lukács, 1969:718–719).

[2] Immanuel Kant szavával: „sapere aude".

[3] Z. Karvalics hivatkozza az *Infodémia*, nem publikált kézirat 8. oldalán.

[4] Itt kell megjegyezni, hogy Horváth Sándor megkülönbözteti a logikai és a tartalmi igazságot egymástól. Nála a logikai igazság sem elégséges önmagában, a lényeget csak a tartalmi igazság képes feltárni.

[5] A „kanti kérdéseket" (Mit tudhatok? Mit kell tennem? Mit remélhetek? Ki az ember?) kiegészítő kérdések ezek a jellemző kérdések. www.uni-due.de/~gph220/mains/inhalte/KantEinleitung.pdf.

Felhasznált irodalom

Anzenbacher, Arno (1993): *Bevezetés a filozófiába.* Herder, Budapest.

Birher, Nándor (2015): Ius, fas, mos: the Emergence of Norms. *Deliberationes,* Vol. 8, No. 3, 11–20.

Czakó Kálmán (2013): A teljes rendszer LTTN modellje. In: Birher Nándor – Boros István (szerk.): *Koordinációs módszertan.* Patrocinium Kiadó, Budapest, 77–146.

Horváth Sándor (1924): *Aquinói Szent Tamás világnézete.* Szent István Társulat, Budapest.

Lonergan, Bernard (1958): *Insight.* Longmans, London.

Lukács György (1969): *Az esztétikum sajátossága.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Kant, Immanuel (1996): *A gyakorlati ész kritikája.* Osiris Kiadó, Budapest.

Molnár Tamás (2000): *Én, Symmachus. Lélek és gép.* Európa Kiadó, Budapest.

Pizzorni, Reginaldo (1968): *Il fondamento etico-religioso del diritto secondo S. Tommaso d'Aquino.* Libreria editrice della Pontificia Università Lateranense.

Z. Karvalics László (é. n.): *Infodémia.* Kézirat, megjelenés alatt.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 315–326., DOI: 10.24307/psz.2020.1024

Vehrer Adél – Papp Bálint

Területi alapon szerveződő közösségek a Rábavidéken

Communities Organised on a Geographic Basis in the River Rába Region

Összefoglalás

A különféle közösségek, civil szervezetek hosszú múltra tekintenek vissza hazánkban, a dualizmus korától kezdve nagy szerepük van társadalmunkban. A szakmai, sport-, karitatív, valamint a kulturális célú civil szervezetek számát és intenzitását tekintve Európa élvonalában volt hazánk a 19–20. század fordulóján. Kutatásunkban arra kerestük a választ, hogy a 21. században a magyar–szlovén–osztrák hármas határon milyen profilú civil szervezetek működnek, milyen a helyi társadalomban a beágyazottságuk, és van-e olyan területi elv, amely mentén szerveződnek, akár a határokat is átlépve.

Kulcsszavak: civil szervezetek, helyi társadalom, hármas határ, regionalitás

Summary

Various communities and civil society organizations have played an important role in our society since 1867. At the turn of the 19th and the 20th century, Hungary was among the countries with the highest number of people involved in professional, sports, charitable and cultural organizations. This research analyses the profiles of civil society organizations operating in the 21st century in the Hungarian-Slovenian-Austrian tri-border area, their role in the local society, and any geographic principle governing their organisation, whether or not across country borders.

Keywords: non-governmental organizations, local society, tri-border area, regionalism

Bevezetés

A különféle közösségek, civil szervezetek széles körét hozta létre a társadalom az elmúlt két évszázadban. A nyelvművelés és nemzeti újjászületés kezdetétől gazdag a helyi társadalmak szövetkező, egyesületala-

Dr. Vehrer Adél, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem (vehrer.adel@sze.hu), Papp Bálint PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, igazgató, Muraba Európai Területi Társulás (p.balint3@gmail.com).

pító teljesítménye. A szakmai és sport-, valamint kulturális célú civil szervezetek számát és intenzitását tekintve Európa élvonalában volt hazánk a 19–20. század fordulóján. Kutatásunkban arra keressük a választ, hogy a 21. században a magyar–szlovén–osztrák hármas határon milyen profilú civil szervezetek működnek, milyen a beágyazottságuk a helyi társadalomban, és van-e olyan területi elv, amely mentén szerveződnek, akár a határokat is átlépve.

A Rábavidék kötődése Szlovéniához

A Rábavidék központi települése Szentgotthárd, Vas megye délnyugati részén található. A város centruma az Ausztria, Szlovénia és Magyarország találkozásánál található hármas határtérségnek. Mindössze néhány kilométer választja el a várost Ausztriától és Szlovéniától, ebből fakadóan a három nemzet együttélése kulturális téren is figyelemre méltó. A régióban található települések az egyedülálló természeti értékek mellett gazdag kulturális látnivalókat is kínálnak, amelynek jelentős része éppen a három ország találkozásából fakad.

A Rábavidék a szakirodalomban Vendvidék elnevezéssel is ismeretes. A vend szó eredetét többféleképpen magyarázzák, de valószínűleg a német windisch kifejezésből származik. A vend szó használata a 19. században kezdett elterjedni a magyarok körében, korábban tótoknak hívták őket, később szlovéneknek. Nyelvjárásukra jellemző, és a nyelvi asszimiláció folyamatára utal, hogy szókészletük felfrissítésekor nem a szlovén irodalmi változatból, hanem a német, illetve a magyar nyelvből merítettek. Az 1910. évi népszámlálás szerint Felső- és Alsószölnök, Szakonyfalu, Orfalu, Istvánfalva, Permise és Börgölin lakossága többségben délszláv (vend) anyanyelvű volt. Az első világháborút követően az újonnan létrejött délszláv állam igényt tartott erre a területre. A Trianon utáni országhatár vonalát Szentgotthárd körül mégsem a nyelvhatárhoz igazították, így kilenc falu ma is Magyarországhoz tartozik. (Chrome-Soft Kft., 2019:11–12; Radó, 1996).

Ha a határ menti térség történetét megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy hosszú ideje kétnyelvű terület. A mai Szlovénia keleti részének peremterülete kulturálisan is kötődött a szomszédos magyar lakosságú településekhez, ezért a térség a mai napig sajátos nyelvjárási, néprajzi, művelődési egységet alkot. Korábban templomaiban, írásbeliségében, népköltészeti alkotásaiban is használta sajátos vend tájnyelvét. Az első világháború után az új országhatárok miatt ez a korábban egységes néprajzi csoport kettévált, és azóta a Szlovéniában lévő csoportot a prekmurci (murántúliak), a Magyarországon maradt rész lakóit porabski (rábavidékiek) megnevezéssel illetik (Vörös, 2012:189–190). Napjainkban inkább a Rábavidék elnevezés használatos.

A Rábavidék nyelve és kultúrája

A térségben beszélt vend nyelv olyan archaikus nyelvjárása a szlovénnek, mint például a moldvai magyar (csángó) a magyar nyelvnek. Trianon óta a Szentgotthárd környéki szlovén nyelvjárás fejlődése még jobban lelassult, szókészletére, nyelvtanára még nagyobb hatást gyakorolt a magyar nyelv (Kozár, 2007:21). Egy 1996-os kutatás során hét rábavidéki falu nemzetiségi lakossága kulturális gyakorlatának összetevőit mérték: a mindennapokban élő népi kultúrához és az írott anyanyelvi kultúrához való kötődést. Az egyik vizsgált tényező az volt, hogy a megkérdezettek énekelnek-e nemzetiségi nyelven. Az erre vonatkozó kérdésre 61% válaszolt igennel. Generációs csoportok szerint azonban ez az arány nagyon különböző volt: a harmincévesnél fiatalabbaknak kevesebb mint fele, a harminc és hatvan év közöttiek közel kétharmada, a hatvan évnél idősebbek közel háromnegyede szokott anyanyelvén énekelni. Radó szerint mindez a kulturális örökség eltűnésének folyamatát vetíti előre, mely felgyorsítja a szellemi akkulturációt is, ugyanis a kisebbségi anyagi kultúra sajátos-

ságainak (öltözködés, építkezés, használati eszközök, termelési eljárások) elsorvadása visszahat a szellemi kultúrára. Amennyiben viszont a népi kultúra nem elégíti ki a művelődési igényeket, a rábavidéki települések lakossága hosszabb távon nem anyaországa kulturális produktumai, hanem a magyar kultúra felé fog fordulni (Radó, 1996).

Későbbi kutatások nem igazolják a fent leírtakat. Kozár (2007:53) szerint a rábavidékiek többsége a szlovén kulturális hagyományokhoz és értékekhez kötődik, bár anyanyelvéhez kevésbé ragaszkodik. A nyelvi asszimiláció jellemzőbb, mint az akkulturáció. Tóth (2012:152–153) kétvölgyi kutatása alapján szintén úgy véli, hogy erőteljes nyelvváltást mutat a rábavidéki közösség, bár általánosságban nem tették magukévá a magyarok kultúráját. Azért, hogy identitásukat megőrizzék, a falu lakossága hajlamos az endogámiára és a határ szerepének átértékelésére is. A határ és a határmentiség olyan fogalmak, melyek erősen befolyásolják a Szlovéniától elválasztott vend emberek életét. A határ a megismerés és egyesülés tereként jelenik meg itt: könnyen át tudnak menni az anyaországba tanulni, dolgozni. Ebből következik, hogy a vendek nem igazodnak a Magyarország által kínált társadalmi környezethez, hanem sokkal inkább kötődnek Szlovéniához, és jövőképüket is ez határozza meg (Tóth, 2012:169).

Kapcsolatok az anyaországgal

A szlovénséghez való tartozás ma többnyire a szervezett kulturális rendezvényekben manifesztálódik. A Szlovén Szövetség és annak kulturális csoportjai, az egyesületek és a kisebbségi önkormányzatok, valamint a média ösztönzik a magyarországi szlovéneket anyanyelvük és kultúrájuk megőrzésére, ápolására, az anyaországi kapcsolatokra, s ezzel a többes kötődésre (Kozár, 2007:58). A szlovén politikai és kulturális szervezetek mindent megtesznek azért, hogy a Szentgotthárd környéki, budapesti, mosonmagyaróvári, szombathelyi és másutt az országban élő szlovének továbbra is megőrizzék anyanyelvüket, hagyományos kultúrájukat. Különböző rendezvények segítségével szorosra fonják kapcsolataikat, hogy megmaradjon bennük a szlovén nemzetiséghez való tartozás tudata. A különböző külső megnyilvánulási formák (kulturális csoportok, újság, rádió, rendezvények stb.) hozzájárulhatnak a származástudat ébren tartásához, az asszimiláció késleltetéséhez. Az évente megrendezett országos találkozó és nagyobb rendezvények alkalmából meggyőződhetünk róla, hogy a szülőföldtől távolabb élők jobban ragaszkodnak gyökereikhez, anyanyelvükhöz. Gyermekeik asszimilációját azonban nehezebben tudják megakadályozni a Magyarországon élő szlovének (Kozár, 2007:54).

A magyar–szlovén közös kulturális tevékenységek legszélesebb spektrumát a határ térségében az egyesületi szervezésben megvalósuló kezdeményezések teszik ki. Ezek keretében színjátszó csoportok, táncscsoportok, énekkarok, zenekarok működnek, de vannak szervezett amatőrfilmesek, bélyeggyűjtők, bábjátékosok is. Lendván a kétnyelvű kultúrkörhöz kapcsolódóan képzőművészeti alkotóműhely van, jelentős hagyományokkal (Vörös, 2012:195). A Chrome-Soft Kft. által 2019-ben készített tanulmány a szlovén–magyar határtérségben létrehozandó turisztikai kedvezményrendszer megvalósíthatóságát elemzi, egyúttal feltárja a jelenlegi határ menti együttműködéseket. A turisztikai szolgáltatókkal készített kérdőíves felmérésben 68%-uk jelölte meg, hogy van olyan szlovén, illetve magyar szolgáltató, akivel rendszeresen és szorosabban együttműködik, 16% jelezte, hogy nincs kapcsolata más vállalkozóval, 16% pedig, hogy jelenleg nincs, de a jövőben szívesen együttműködne más szervezetekkel. A szolgáltatók 61%-a tagja valamelyik turisztikai egyesületnek, szervezetnek, 20%-nak nincs tagsága, 19% pedig szívesen részt venne turisztikai együttműködésre fókuszáló szervezet munkájában. 98%-uk gondolja, hogy a helyi vállalkozóknak össze kell fogniuk a további fejlődés érdekében, hiszen a térség-

ben meghatározó jelentősége van a turizmusnak. Az együttműködések típusai között szerepel a közös programszervezés, a közös rendezvények és egyesületek létrehozása is. A térség turizmusának SWOT-elemzésében az erősségek között szerepelnek a működő civil szerveződések és a térség turisztikai vonzerejét növelő rendezvények, fesztiválok. A tanulmány szerint Szlovénia közel eső régióiban több közösségformáló rendezvényt tartanak. A térségben élénk szellemi és kulturális hagyományok élnek, és igény is van a kultúra ápolására. Emellett jelentősek és értékesek a népművészeti és kézműves tradíciók (Chrome-Soft Kft., 2019:36–37, 42–43).

A magyar–szlovén határ menti kapcsolatok az ezredfordulón

Szlovénia önálló állammá válása után már 1992 novemberében aláírta azt az egyezményt Magyarországgal, amelyben a felek megállapodtak az országukban élő magyar nemzeti közösség és szlovén nemzeti kisebbség külön jogainak biztosításáról. A két ország 1993 júniusában barátsági és együttműködési szerződést kötött, amely többek között a nemzeti kisebbségek kölcsönös elismerését és támogatását is tartalmazta. Az egyezmény és a szerződés aláírása után gyors és pozitív változások következtek a határ menti településeken. A feltételek megteremtését követően új határátkelőhelyek nyíltak a magyar–szlovén határon, amelyek a határszakasz déli részén a szlovéniai magyarok és az anyaország, az északi részén a magyarországi szlovének és anyanemzetük közötti kapcsolatok erősödését segítették (Mohos, 2008:13; Lentner, 2007). Kutatásunk során abból indultunk ki, hogy a határ korábbi elválasztó szerepe mára átértékelődött, és inkább összekötő, kapcsolatépítő szerepe dominál (Vehrer, 1997:70).

A civil szervezetek közösségépítő funkciói

A civil szervezetek a társadalmi-kulturális élet fontos szereplői, az élet minden területén jelen vannak, közös érdekek és értékek mentén működnek, és nagymértékben hozzájárulnak a közösségi szükségletek kielégítéséhez. Alkalmat adnak a szabadidő hasznos eltöltésére, ugyanakkor a valahova tartozás érzését is nyújtják, azonosulási lehetőséget kínálnak (Nárai, 2004:616, 626).

A 20. század utolsó évtizedében a szlovén–magyar határvidéken is feléledtek azok a kapcsolatok, melyeknek alapja az ezeréves történelmi múlt során a táji kötődés volt. A volt muraszombati járás települései Vas megyével, a volt Alsólendvai járás falvai Zala megyével keresték az együttműködés lehetőségét, és a megyei önkormányzatokkal évente megállapodtak a közösen szervezett és támogatott programokban. Szlovéniában korábban, Magyarországon néhány évvel később teremtődött meg az az intézményi háttér, amely részben a kisebbségek támogatásában, részben a kulturális együttműködésben a koordinátor szerepét tölti be. Lendván már 1993-ban megalakult a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet (MNMI), melyen keresztül a szlovén állam a magyar nemzeti közösséget támogatja. Szentgotthárdon 1998-ban kezdte meg működését a Szlovén Kulturális Központ (SZKK), amely Magyarországon az előző intézethez hasonló feladatokat lát el. A rendszerváltás után már 1990. október 27-én megalakult Felsőszölnökön a Magyarországi Szlovének Szövetsége (MSZSZ). Az Országos Szlovén Önkormányzat (OSZÖ) a kisebbségi törvényt követően, 1994-ben jött létre, ugyanabban az évben tíz szlovén önkormányzat alakult. Szentgotthárdon szerkesztik a *Prorabje* című, irodalmi nyelven és helyi nyelvjárásban kéthetente megjelenő lapot, amelyet az MSZSZ ad ki. Az OSZÖ szlovén nyelvű könyvek kiadásával segíti az anyanyelv ápolását. A városban 2000. június 23-tól heti nyolc órában sugároz műsort a Radio Monoster, melynek stúdióját a Szlovén Kulturális és Információs Központ épületében rendezték be. A közszolgálati Magyar Televízió havonta kétszer 25 perces szlovén nyelvű magazint sugároz. Muraszombatról háromhetente bibliobusz érkezik Felsőszölnökre, Apátistvánfalvára és

Szentgotthárdra 2000 óta. Az Őriszentpéteren megrendezett Őrségi Vásár, valamint a Lendvai Szüret a határ másik oldalán működő hagyományőrző csoportoknak, kézműveseknek kínál bemutatkozási, árusítási lehetőséget. Bár gyors ütemben fogy a határ mindkét oldalán élő kisebbségek száma, ennek ellenére az érintett települések, kulturális intézmények, személyek közötti kulturális kapcsolatok intenzitása nem csökken (Mohos, 2008:13–14).

Kutatásunk során arra voltunk kíváncsiak, hogy a Rábavidéken működő közösségek, civil szervezetek milyen profillal működnek, aktivitásuk, működési feltételeik milyen jellegűek, milyen a helyi társadalmi beágyazottságuk, befolyásolja-e tevékenységüket a magyar–szlovén–osztrák hármas határon történő elhelyezkedés, illetve van-e olyan területi elv, amely mentén szerveződnek, akár a határokat is átlépve.

– (H1) Feltételeztük, hogy a térségben működő civil szervezetek aktivitása kiemelkedően nagy.

– (H2) Feltételeztük, hogy a vizsgált szervezetek működési feltételei kedvezőek, tekintettel a Szlovéniából mint anyaországból érkező támogatásokra.

– (H3) Feltételeztük, hogy a határon átívelő kapcsolatok száma jelentős.

– (H4) Feltételeztük, hogy a nemzetiséghez kötődő szervezetek dominálnak a térségben.

A kérdőíves vizsgálat eredményei

A 2019-ben, a hármas határ térségében végzett kutatásunk során a rábavidéki falvakra fókuszáltunk. Kilenc településre juttattuk el 20 kérdésből álló kérdőívünket, azonban csak öt településről kaptunk vissza adatokat, összesen 12 szervezettel kapcsolatban. Kutatásunk hiánypótló jellegét támasztja alá az a tény, hogy korábban még nem történt ilyen témájú vizsgálat a térségben. Valamennyi szervezet egyesületi formában működik, és bár nem mindegyik kérdőíven érkezett erre a kérdésre válasz, de az *1. táblázatban* szereplő lista alapján következtethetünk az egyesületek kizárólagosságára.

A civil szervezetek regionális eloszlása

Szentgotthárd városa járási székely, egyben a térség központja. Ezzel van összefüggésben, hogy a civil szervezetek száma itt a leg-

1. ábra: A civil szervezetek regionális eloszlása

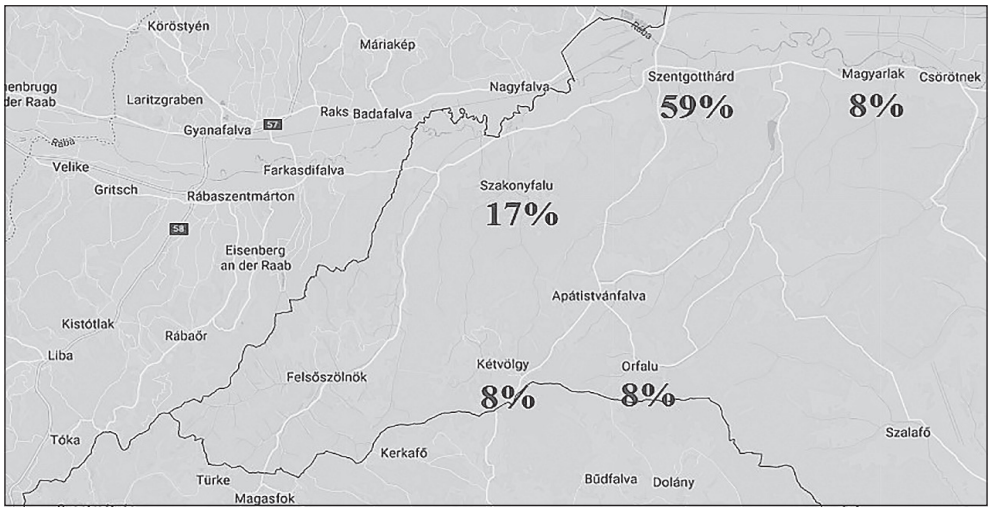

Forrás: Saját szerkesztés

magasabb: összesen 45 civil szervezet működik a 8600 lakosságszámú településen. Ez az összes civil szervezet 59%-át teszi ki *(1. ábra)*. A Rábavidék aprófalvas területén számban jóval kevesebb egyesület van jelen (8-17%), viszont aktivitásban kiemelkedő teljesítményt nyújtanak. A környező falvakban található szerveződések éppolyan tevékenyen végzik feladataikat, mint a jóval nagyobb lélekszámú Szentgotthárdon.

A civil szervezetek taglétszámát tekintve látható, hogy a Szentgotthárdon működő csoportok taglétszáma a legnagyobb, mely arányos a lakosságszámmal *(1. táblázat)*. Kiemelkedően magas a nyugdíjasok egyesületének taglétszáma, mely az elöregedő társadalmunk jelenségét lokális szinten reprezentálja. Látható, hogy a helyi kultúrához, hagyományokhoz kötődő egyesületek aránya és taglétszáma is számottevő.

A civil szervezetek működési keretei

A megkérdezett egyesületek 70%-át magánszemélyek tartják fenn, tehát érezhető a civil szféra valós jelenléte *(2. ábra)*. Állami és

1. táblázat: A civil szervezetek taglétszáma

Név	**Taglétszám**
Apátistvánfalvai Faluszépítő és Hagyományőrző Egyesület	42
SZEMLE Egyesület	12
Szentgotthárd Fúvóskultúrájáért Egyesület	42
Természetjárók Baráti Köre	12
Magyar Vöröskereszt Szentgotthárd Területi Szervezete	124
Önkéntes Tűzoltó Egyesület Magyarlak	24
Kétvölgyért Egyesület	26
Szentgotthárdi Nyugdíjas Egyesület	197
Faluszépítő Egyesület Szakonyfalu – Društvo Za Oživitev V Vasi Sakalovci	22
Önkéntes Tűzoltó Egyesület Szakonyfalu	27
Hármashatár Baráti Kör	16
Nyugdíjas Pedagógusok és Barátaik Egyesület	34

Forrás: Saját szerkesztés

2. ábra: A szervezet fenntartója

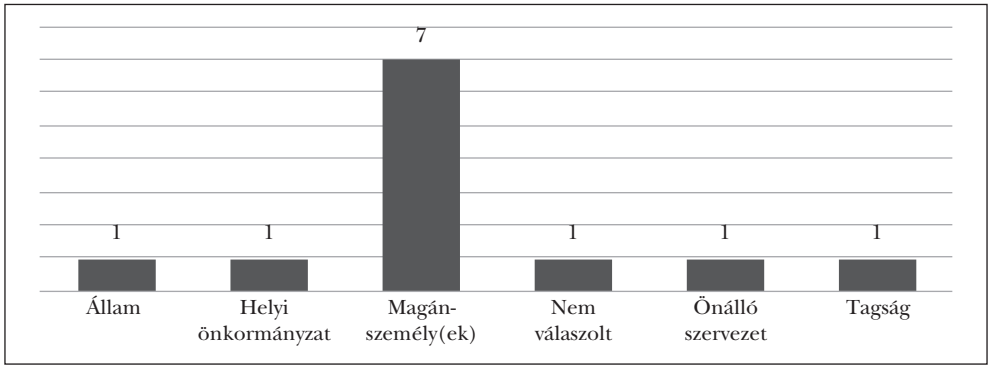

Forrás: Saját szerkesztés

3. ábra: A szervezetek éves működési bevétele

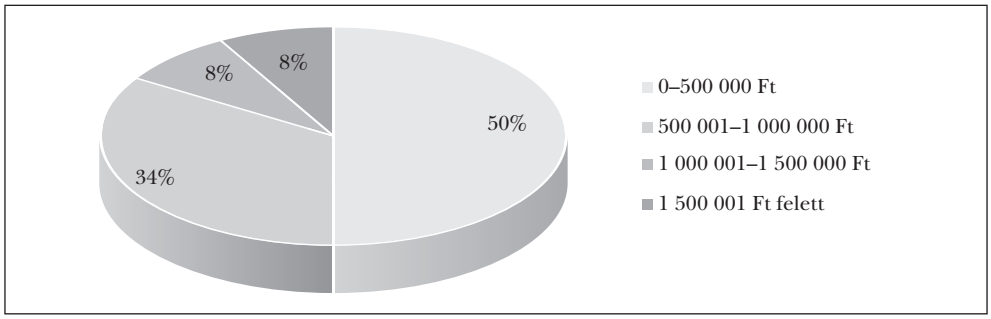

Forrás: Saját szerkesztés

4. ábra: A szervezetek külső bevétele

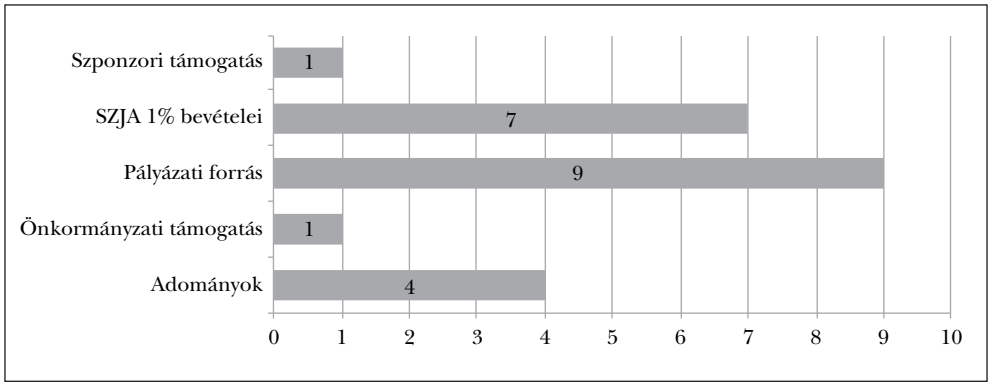

Forrás: Saját szerkesztés

önkormányzati kötődéssel csak egy-egy szervezet működik, így megállapítható, hogy a térség valós, önszerveződő közösségekkel rendelkezik, amelyek a társadalmi és szociális szférát érintve jönnek létre, alulról szerveződően.

A megkérdezett civil szervezetek nagyon alacsony költségvetéssel működnek *(3. ábra)*. Látható, hogy több mint 80%-uk kevesebb mint 1 millió Ft-ból gazdálkodik éves szinten, ráadásul a szervezetek fele legfeljebb 500 ezer Ft-ból tartja fenn magát. Az 1 millió Ft-nál nagyobb összegből és az 1,5 millió Ft-ból gazdálkodók aránya 8-8%.

A szervezetek 83%-ának a tagdíjakból áll össze a saját bevétele, míg 17%-uk különféle tevékenységeket végez, hogy forrásokhoz jusson. Ahogy a *4. ábrán* látható, a külső bevételek döntő többségben, 81%-ban pályázati forrásból származnak, 72%-uk pedig szja 1% bevétel. 36%-ban viszont adományokat is kapnak, illetve 9-9%-os aránnyal megjelenik az önkormányzati és a szponzori támogatás is. A civilek 83%-a fogad be 1%-os szja-felajánlást, 17%-uk pedig nem rendelkezik ilyen jogosultsággal.

A válaszadók kétharmada pályázott és nyert el európai uniós támogatást az elmúlt öt évben. Több szempontból is hasznosnak tekinthető egy-egy pályázaton való indulás. Egyrészről a projektek előkészítése, az ötletek összegyűjtése már önmagában közösségépítő tevékenység, másrészt az elnyert támogatással megvalósuló programelemek a közösség összetartozását fejlesztik, miközben a saját költségvetésük nem sérül.

A *4. ábrán* megjelenített eredményeknek látszólag ellentmond, hogy arra a konkrét kérdésre, hogy az önkormányzattól kap-e támogatást a civil szervezet, a válaszadók 75%-a válaszolt igennel. E válasz hátterében az állhat, hogy az önkormányzati támogatás jóval kisebb, mint a pályázati források vagy az szja 1% összege, de az is lehetséges, hogy az önkormányzati támogatás nem pénzösszeg, hanem más jellegű hozzájárulás a civil szervezet működéséhez.

Az előzőekből kedvező kép rajzolódik ki a vizsgált szervezetek bevételeire, anyagi helyzetére vonatkozólag. Azonban arra a kérdésre, hogy a működési feltételeiket milyennek ítélik meg, egyetlen szervezet sem válaszolt teljes megelégedéssel. Kiválónak egyetlen egyesület sem véli működési feltételeit, jónak 33,3% tartja, 50% elfogadhatónak, 16,7% pedig rossznak ítéli a feltételeket. Az eredmény elgondolkoztató, hiszen a térségben működő egyesületek a társadalom meghatározó szereplői, amelyek saját településükhöz kötődően, adott tevékenységtípusnak megfelelően igyekeznek aktívan hozzájárulni a helyi társadalom működéséhez. A válaszok arra a kockázati faktorra utalhatnak, hogy bár támogatók jelen vannak a civilek életében, de működési költségüket azért jellemzően a saját maguk által befizetett tagdíjból tudják biztosítani.

A civil szervezetek tevékenysége és együttműködései

A kérdőívünkben rákérdeztünk arra is, hogy a szervezet hová sorolja saját magát a civil szektoron belül. Az egyesületek 83%-a öntevékeny, szabadidős-hobbi célú, a közösségi összetartozást biztosító szervezet, 16%-uk hiányzó szolgáltatás biztosítására létrejött szervezet, adományosztó, -gyűjtő, kiegészítő forrásteremtő és érdekképviseleti feladatra létrejött szervezetet nem találunk az egyesületek között. A válaszokból körvonalazódik a nagymértékű társadalmi fókusz, hiszen döntő többségük közösségi összetartozást biztosító szervezet. Feltételezhetjük, hogy ezek a szervezetek komoly befolyással rendelkeznek egy-egy kisebb település életében, mivel alulról szerveződő és a valós közösségi élet fejlesztését megcélzó egyesületekről van szó.

Az *5. ábrán* látható, hogy a térség szervezetei szinte minden területet lefednek, ennél a kérdésnél több választ is meg lehetett jelölni *(6. ábra)*. Az eredmény a helyi társadalom szempontjából egyértelműen pozitívnak tekinthető, hiszen a különböző-

5. ábra: A szervezet fő tevékenysége

Kulturális, Gyermek- és ifjúságvédelem, Nyugdíjas, idősügy	**Kulturális**, Történelmi hagyományőrzés, Gyermek- és ifjúságvédelem, Környezetvédelem	Nyugdíjas, idősügy	**Kulturális**, Sport- és egészségügy
Tűzoltás, polgárvédelem, parlagfű	Szociális és esélyegyenlőség, Gyermek- és ifjúságvédelem, Sport- és egészségügy	Sport- és egészségügy, Környezetvédelem	**Kulturális**
Kulturális, Történelmi hagyományőrzés, Környezetvédelem, **Nemzetiségi hagyományőrzés**	**Kulturális**	Önkéntes mentő és katasztrófavédelmi szervezet	**Kulturális**, **népek közötti barátság ápolása**, hagyományápolás

Forrás: Saját szerkesztés

profilú egyesületek a civil szféra színességét jelentik. A szervezetek 58%-a folytat kulturális tevékenységet, 25-25-25%-uk foglalkozik gyermek- és ifjúságvédelemmel, sport- és egészségüggyel és környezetvédelemmel, 16-16%-uk történelmi hagyományőrzéssel, valamint nyugdíjas- és idősüggyel, 8%-uk pedig szociális és esélyegyenlőségi kérdésekben is jelen van, illetve az egyéb kategória válaszai között megjelenik a nemzetiségi és történelmi hagyományőrzés és a népek közötti barátság ápolása, illetve a hagyományápolás is. A civil szervezetek tevékenységei köreit a *6. ábra* mutatja. A kiemelésekből jól látszik a kulturális aktivitások dominanciája.

Valamennyi egyesület tart fenn kapcsolatot más civil szervezetekkel. Mindez rámutat arra az aktív civil szervezeti életre, amely megfigyelésünk szerint általánosságban jellemzi a vizsgált térséget. A bevezetőben ismertetett, a régió elzártságából adódó egymásrautaltság feltételezhetően hozzájárult az egyesületek aktív együttműködéseihez, illetve a szervezetek kölcsönös támogatásához. E kapcsolatok elősegítik a hálózatosodást, amely minden szervezetre pozitív hatást gyakorol.

Egy szervezet tagjainak aktivitására utal a tagi találkozók gyakorisága és az általuk szervezett rendezvények száma. A szervezetek fele havi rendszerességgel jön össze, 33%-uk félévente, 17%-uk pedig évente *(7. ábra)*. Nyilvános rendezvényt a többség félévente szervez, de jelentős a havi rendszerességű programok száma is *(8. ábra)*. A két diagram adatai jelentős aktivitásra utalnak.

6. ábra: A szervezet fő tevékenysége

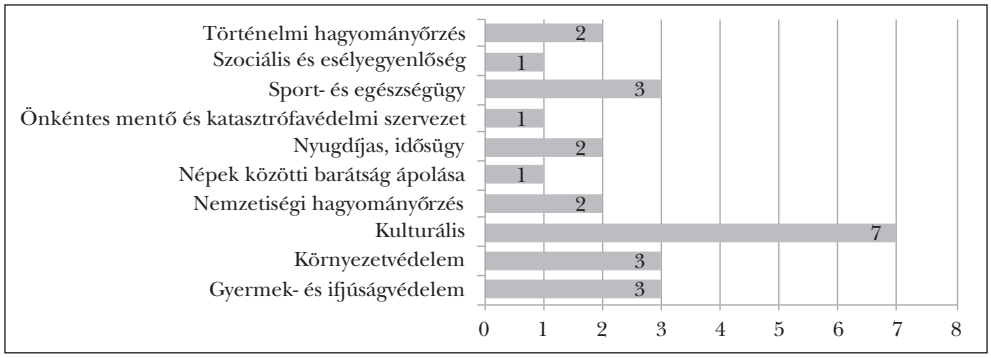

Forrás: Saját szerkesztés

7. ábra: A tagi találkozók gyakorisága

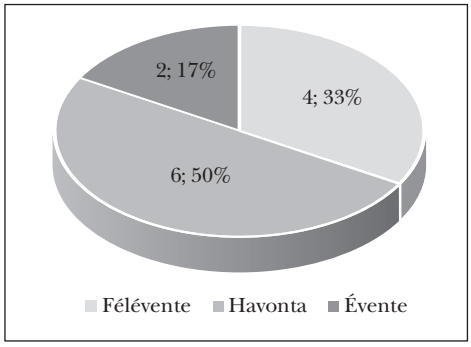

Forrás: Saját szerkesztés

8. ábra: Nyilvános rendezvények gyakorisága

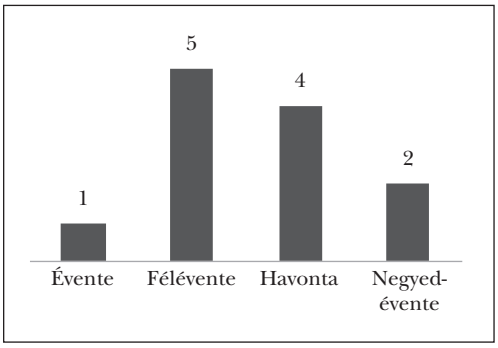

Forrás: Saját szerkesztés

9. ábra: A szervezetek helyi társadalomban betöltött szerepe

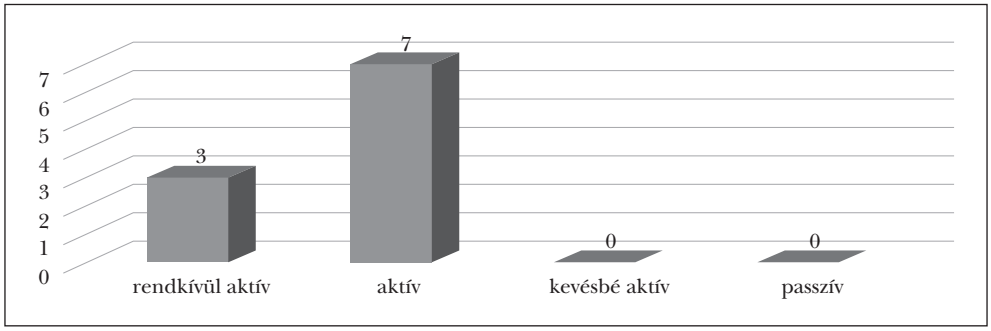

Forrás: Saját szerkesztés

Nem véletlen tehát, hogy maguk a szervezetek is aktívnak ítélik meg saját tevékenységüket, a helyi társadalmi életben vállalt szerepüket. Passzívnak, illetve kevésbé aktívnak egyetlen szervezet sem tartja magát *(9. ábra)*. Az eredmények összhangban vannak a *7.* és *8. ábra* adataival.

Kérdőívünkben azt is vizsgáltuk, hogy a megkérdezett szervezetek elsősorban területi kötődéssel rendelkeznek, vagy inkább tevékenységi körhöz, esetleg nemzetiséghez kapcsolódnak. Ennél a kérdésnél több választ is be lehetett jelölni. Látható, hogy az egyesületek mindenekelőtt vallják magukat az adott településhez kötődő szervezetnek (53%), de ezzel együtt olyannak, amely bizonyos tevékenységhez is kötődik (34%). A helyi társadalom működése szempontjából a kapott válaszok kedvező képet mutatnak, ugyanis feltételezhető, hogy amennyiben egy szervezet elsősorban településhez kötődőnek vallja magát, akkor a lokálpatrióta szemlélet is megjelenik, illetve ez kedvező társadalomformáló hatással is jár. Nemzetiséghez kötődőnek mindössze 13% vallja magát, amely meglepő eredmény, tekintettel a térség szlovén kisebbségi lakosságának dominanciájára *(10. ábra)*.

Három rábavidéki kistelepülés egyesületeinek kapcsolatait vizsgálva azt látjuk, hogy 15 együttműködésből 14 szlovéniai településekkel valósul meg. Apátistvánfalván a Faluszépítő és Hagyományőrző Egyesület Bogojinával (33 km) és Markovcival (81 km) ápol kapcsolatot. A Kétvölgyért Egyesület a szintén szlovéniai Čepincivel (6 km) és szintén Markovcival áll partnerségben, amely innen 79 km-re fekszik. Szakonyfaluban két-

10. ábra: A szervezetek területi kötődése

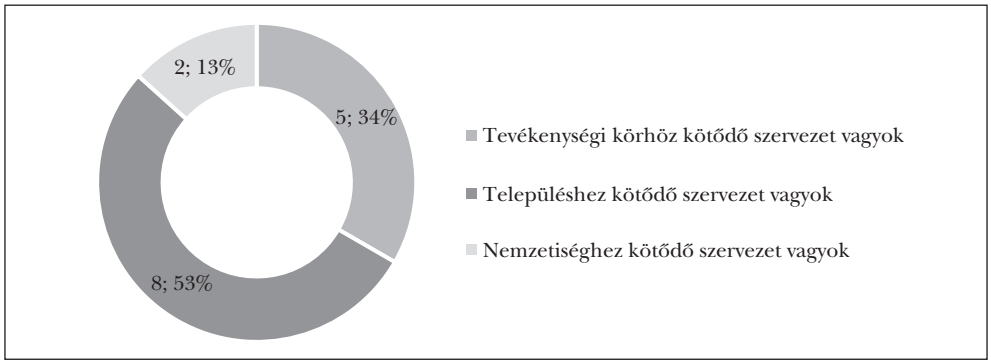

Forrás: Saját szerkesztés

aktív egyesület van, a Faluszépítő Egyesület, amely a 26 km-re lévő Salovcival, a 49 km-re eső Dobronakkal, a 93 km-re eső Markovcival működik együtt Szlovénia területéről. Ők az egyetlenek, akik erdélyi magyar szervezettel, Böjte Csaba dévai gyermekotthonával állnak partnerségben. Szakonyfalu tűzoltói ápolják a legtöbb együttműködést: Dobrna (161 km), Dolič (19 km), Šalovci (25 km), Dobronak (49 km), Grad (24 km), Hodos (24 km) és Markovci (88 km) – valamennyi Szlovéniában található. Mindebből az rajzolódik ki, hogy a területi kötődés mellett a közös szlovén nyelv is szerepet játszik az együttműködésekben. A kapcsolatok többsége átlagosan 54 km-es körzeten belül valósul meg, amennyiben az erdélyi együttműködést nem számítjuk, vagyis a térbeli közelség elősegíti a partnerség ápolását.

A kutatási eredmények értékelése

Kutatásunk során feltételeztük, hogy a Rábavidéken működő civil szervezetek aktivitása kiemelkedően nagy. Ezzel összefüggésben vizsgáltuk a tagi aktivitást, a tagi találkozók gyakoriságát és az általuk szervezett rendezvények számát. Az eredmények jelentős aktivitásra utalnak, nem véletlen tehát, hogy maguk a szervezetek is aktívnak ítélik meg saját tevékenységüket, helyi társadalmi életben vállalt szerepüket.

Feltételeztük azt is, hogy a vizsgált szervezetek működési feltételei kedvezőek, tekintettel a Szlovéniából mint anyaországból érkező támogatásokra. Ez a feltevésünk nem igazolódott be. Kedvező kép rajzolódott ki a vizsgált szervezetek bevételeire, anyagi helyzetére vonatkozólag, azonban arra a kérdésre, hogy a működési feltételeiket milyennek ítélik meg, egyetlen szervezet sem válaszolt teljes megelégedéssel.

A hármas határon való elhelyezkedés miatt feltételeztük, hogy a határon átívelő kapcsolatok száma jelentős a Rábavidéken. A vizsgált három rábavidéki kistelepülés egyesületeinek kapcsolatait tekintve, nagy részük szlovéniai településekkel valósul meg. Az adatokból az rajzolódik ki, hogy a területi kötődés mellett a közös szlovén nyelv is szerepet játszik az együttműködésekben.

Végül feltevésünk volt az is, hogy a Rábavidéken inkább a nemzetiséghez kötődő szervezetek dominálnak. Az eredményekből kiderül, hogy az egyesületek mindenekelőtt vallják magukat az adott településhez kötődő szervezetnek, de ezzel együtt olyannak, amely bizonyos tevékenységhez is kötődik. Meglepő, hogy nemzetiséghez kötődőnek mindössze 13% vallja magát, tekintettel a térség szlovén kisebbségi lakosságának dominanciájára.

Itt visszautalunk a térségben korábban végzett kutatásokra: a rábavidékiek többsége a szlovén kulturális hagyományokhoz és értékekhez kötődik, de anyanyelvéhez kevésbé ragaszkodik. A nyelvi asszimiláció tehát jellemzőbb, mint az akkulturáció. Az általunk vizsgált civil szervezetek elnevezésében is ritkán jelenik meg a nemzetiségi lét jelzése. Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy a szlovén kultúra ápolása területén még számos tennivaló van a Rábavidéken.

Felhasznált irodalom

Bali Lóránt – Hardi Tamás (2015): Szlovénia földrajzi terei. In: Hardi Tamás (szerk.): *Terek és tér-képzetek. Elképzelt és formalizált terek, régiók a Kárpát-medencében, Közép-Európában*. Fórum Kisebbségkutató Intézet; MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Somorja–Győr, 333–342.

Chrome-Soft (2019): *Szlovén–magyar határtérségben létrehozandó turisztikai kedvezményrendszerhez megvalósíthatósági tanulmány*. Chrome-Soft Kft., Budapest.

Kozár Mária (2007): „Sem okosak, sem gazdagok." A magyarországi szlovének identitása, különös tekintettel a Felsőszölnökön, Rábatótfaluban és Szombathelyen élőkre. In: Bindorffer Györgyi (szerk.): *Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léthelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében*. Gondolat Kiadó, Budapest, 16–62.

Lentner Csaba (2007): A magyar nemzetgazdaság versenyképességének új típusú tényezői. In: Lentner Csaba (szerk.): *Pénzügypolitikai stratégiák a*

XXI. század elején. Prof. dr. Huszti Ernő tiszteletére. Akadémiai Kiadó, Budapest, 271–297.

Mohos Mária (2008): Kulturális együttműködés a magyar–szlovén határ mentén a 20-21. század fordulóján. *Mediterrán és Balkán Fórum,* 2. évf., 2. sz., 10–16.

Nárai Márta (2004): A civil szervezetek szerepe és jelentősége az egyének, közösségek, illetve a társadalom számára. *Educatio,* 13. évf., 4. sz., 616–634.

Radó Péter (1996): Asszimiláció és nyelvváltás a magyarországi szlovének körében. *Regio,* 7. évf., 1. sz., http://epa.oszk.hu/00000/00036/00024/pdf/09.pdf.

Tóth Judit Gabriella (2012): Kiútkeresési stratégiák az asszimilációs válságból. A kétvölgyi vendek példája. *Nagyerdei Almanach,* 3. évf., 5. sz., 151–171.

Vehrer Adél (1997): Határmenti együttműködések. In: Buda Mariann – Kozma Tamás (szerk.): *Határmenti együttműködés a felsőoktatásban.* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 67–88.

Vörös Ottó (2012): A magyar nyelv Szlovéniában. In: Kontra Miklós (szerk.): *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. Gondolat Kiadó, Budapest–Alsóőr–Lendva.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 327–342., DOI: 10.24307/psz.2020.1025

Tőzsér Anett

A Kárpát-medencei magyar lakosság identitásának jellemzői

Characteristic Features of Hungarian Identity in the Carpathian Basin

Összefoglalás

Az elmúlt csaknem harminc évben a Kárpát-medencei magyar identitás kérdéskörében végzett vizsgálatok többségében a nemzeti azonosságtudat, a nemzetkép felől közelítettek ehhez a kérdéshez. A kutatások főként kérdőíves mintavételen alapulnak, és a szubjektív, érzelmi, attitűdbeli tényezők mérését szolgálják. A fókuszukban több témacsoportot is találunk, mint például a nemzeti identitás, a térszintekhez való kötődés, a nemzeti büszkeség vizsgálata, a nemzetfogalom elemeinek a feltárása; a határon túli magyaroknak magukról, a magyarországi magyarokról és a többségi nemzetről alkotott képének a vizsgálata; a magyarországi magyaroknak magukról és a határon túli magyarokról alkotott képének vizsgálata; ifjúságkutatás; a magyar népesség életminősége és a nemzeti azonosságtudat közötti összefüggések vizsgálata. Jelen vizsgálat célja ezeknek a kutatásoknak a feltárása, eredményeik szintetizálása. Arra a kérdésre, hogy mit jelent magyarnak lenni, jelentős súlyt kaptak a kulturális elemek (nyelvi, történelmi, vallási, hagyományokon, magyar iskolázáson alapuló) és a nemzeti hovatartozás vállalása, megőrzése. A vizsgálatok szerint összességében elmondható, hogy az erdélyiekben a legerősebb a magyarságtudat és az állampolgári integráció, ezzel szemben azonban gyengült a Magyarország iránti kötődés.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: C92, M52, Z13

Kulcsszavak: identitás, nemzeti identitás, magyarságtudat, Kárpát-medence

Summary

Over the past nearly thirty years, most studies on this topic have approached Hungarian identity in the Carpathian Basin from the perspective of national identity and nationality, have been mainly based on questionnaire sampling, and have measured subjective, emotional and attitudinal factors. This research focuses on several

Tőzsér Anett kutatási főmunkatárs, Nemzetstratégiai Kutatóintézet (anett.tozser@nski.gov.hu)

groups of topics, such as national identity, attachment to spatial levels, a scrutiny of national pride, the exploration of the elements of the concept of "nation"; an analysis of the perception of Hungarians living abroad, of Hungarians in Hungary and of the majority nation; the image of Hungarians in Hungary about themselves and Hungarians living abroad; youth research; a study of the relationship between the quality of life of the Hungarian population and national identity. In the responses to the question what it means to be Hungarian, cultural elements (based on language, history, religion, traditions and Hungarian education) and the preservation of national affiliation represented a significant weight. According to the surveys, Hungarian identity and the integration through citizenship is the strongest among Transylvanian Hungarians, however, their bond to Hungary has weakened.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: C92, M52, Z13
Keywords: identity, national identity, Hungarian identity, Carpathian Basin

Az identitás és a nemzeti azonosságtudat fogalma

Az identitás fogalma

Erikson volt az első, aki átfogóan elemezte az egyén és a társadalom összefüggésrendszerét, elméleteiben központi elemmé téve a pszichológiai és társadalmi hatások kölcsönös befolyása alatt formálódó identitás kérdéskörét. Erikson szerint ez egyfajta *belső és társadalmi folytonosság érzéséből fakadó biztonság, azonosságtudat*, amelynek megéléséhez szükség van az egyén által elismert közösség visszajelzéseire is. Az „ego nem egy külön sziget", ezért meghatározása csak szociális kontextusban kap jelentést. Ehhez az elmélethez kapcsolódik a csoportidentitás fogalma is. Az egyén a társadalomban elfoglalt pozíciója révén számos csoport tagjaként létezhet, amely szintén hozzájárul önmeghatározásának stabilizálásához. Annak érdekében, hogy az egyén kibontakoztassa identitását, részt kell vennie a közös kulturális-társadalmi minták hordozójaként működő csoportok tevékenységeiben, amely lehetővé teszi a személy szociális identitásának formálásában keretül szolgáló értékrendszer beépülését. Erikson szerint az identitás „olyan önmagát kibontó konfiguráció, amely fokozatosan épül ki a szocializáció folyamán" (Erikson, 1991). Murányi István (2005) ugyancsak kiemelte, hogy ez a fogalom szorosan összefügg a szocializációval: „az identitás olyan átfogó, integratív kategória, amely a szocializációval, az érzelmi, erkölcsi és kognitív fejlődéssel, a csoportban zajló folyamatokkal és a csoportközi viszonyokkal elválaszthatatlanul összefonódik" (Erős, 1996 In Murányi, 2005).

Örkény Antal (2012) – utalva Erikson elméletére – szintén megkülönbözteti *az egyéni és a kollektív azonosságtudatot*. Az egyéni identitás az egyén önazonossága és önképe szempontjából meghatározó, az egyén szocializációja során alakul ki, és folyamatosan változik a társas interakciók során. A személyes identitás az egyén önazonosságának és énképének kialakításában meghatározó jelentőségű személyiség-lélektani jelenség, amely a szocializáció során nyeri el a végső formáját. A kollektív (társas) azonosságtudat nem az egyén, hanem a csoport által kialakított értelmezési és vonatkoztatási keret, amely magában foglalja a csoport jellemző tulajdonságait, a csoporthoz tartozás feltételeit és más csoportoktól elkülönülés attribúcióit. A csoport fejlődésében formálódik, közösen elfogadott kollektív tudáson alapszik, és a csoport tagjaitól elvárja a szabályok és normák elfogadását.

A társas és az egyéni identitás fontos tényezője, hogy az adott ország lakói menynyire kötődnek az élőhelyükként szolgáló terek különböző szintjeihez (Örkény, 2012). A legszűkebb azonosulási közeg *a lokális élettér*, azaz a település, ahol az egyén él, ahol a csoportközi interakciók többsége

zajlik. A lokális élettér magában foglalja a lakóhelyet, a munkahelyet, a mindennapi tevékenység mikrokörnyezetét, amelyekben jellemző a csoportközi interakciók sűrűsödése. Ezenkívül *fontos identitásképző tér az ország*, amely a legtöbb ország esetében azonos a közös kultúra és politika által meghatározott nemzeti térrel. Az ország és a nemzeti tér az, ahol a nemzeti közösség összetartó erejét instrumentális, illetve szimbolikus tényezők működtetik. Előbbihez tartozik a politikai igazgatási rendszer, a közös norma- és jogrendszer, a gazdaság nemzeti keretei, a közös infrastruktúra, a szolgáltatások, a szociális gondoskodás. Utóbbihoz tartoznak a közös nyelv, a kulturális, etnikai gyökerek, a közös múlt emlékezete, a szokások, hagyományok, a lelki összetartozás érzete.

A nemzeti identitás fogalma

A nemzeti identitás az identitástudat szerves része, amelynek alapján az egyén egy nemzet tagjának érzi és vallja magát; *egy nemzethez való tartozásnak, annak hagyományaival, értékrendjével való azonosságnak a tudata*. Elsősorban a hovatartozással és az azonosulással kapcsolatos érzelmi és gondolati mintákat tartalmazó kommunikációegyüttes, melyet társadalmi-történeti tényezők generálnak és formálnak (Murányi, 2005). Egy másik vélekedés (Lampl, 2009) szerint a nemzeti identitás egy bizonyos tér- és időbeli kereten belül lejátszódó *történelmi, nyelvi és kulturális azonosság*. Nem velünk született, a szocializáció során különböző tényezőknek köszönhetően alakul ki.

Szociológiai szempontból *a nemzet valódi közösség*, a legkisebb és egyben a legnagyobb szerves egység. Ebből kifolyólag a nemzethez való tartozás, a nemzet legitimitása nem nacionalista „beütés", hanem szükséges és nélkülözhetetlen eleme mindenfajta szekunder közösség létrejöttének (pl. település, munkahely stb.) (Sz. Dévai, 1993).

A nemzeti identitás értelmezhető az egyéni identitás kollektív és egyéni reprezentációjaként. Előbbi a nemzeti közösség önképének kereteit írja le, utóbbi pedig arra vonatkozik, hogy ezek az azonosulási formák mit jelentenek az egyén számára, és hogy a nemzeti kötődés tartalmi elemei mennyiben épülnek be az egyén önképébe. A nemzeti identitás politikai, szociális és kulturális tartalmat adott az állampolgárság intézményének. A nemzeti szimbólumok és mitológiák, az etnotörténelem a nemzeti alapon szerveződő társadalmi integrációban meghatározó szerepet játszó kulturális erőforrások, értékek, hagyományok (Örkény, 2012).

A nemzeti identitásnak több összetevője van: az anya és az apa nemzetihovatartozásérzése, az anyanyelv és annak használata, az iskoláztatás nyelve, a lakóhelyi környezet, a kulturális közeg, a nemzetiséggel kapcsolatos egyéni és közösségi tapasztalatok, a globalizációs hatások (Lampl, 2009). Sz. Dévai (1993) is hangsúlyozza, hogy a nemzeti azonosságtudat erősödhet vagy gyengülhet a következő befolyásoló tényezők hatására: a házastárs vagy partner nemzeti hovatartozásának érzése, a lakóhelyi környezet, a kulturális közeg, a gazdasági közeg, a személyes ambíciók, a nemzetiséggel kapcsolatos egyéni és közösségi tapasztalatok, a nemzeti perspektívák, globalizációs hatások. De mind közül kiemelhető egyrészt az iskoláztatás (az alapiskola oktatási nyelve), másrészt pedig a házasságtípus (homogén vagy vegyes házasság) (Lampl, 2009). A kialakulását befolyásolja továbbá a nemzet megértése (értékelés, összehasonlítás, oktulajdonítás, kompenzáció), a nemzet iránti attitűd kialakulása (érzelmi elem) és a nemzeti szocializáció (nemzettel való érzelmi és értelmi azonosulás) (Murányi, 2005). Összetevői tehát az érzések, a vélemények, a jelenre és jövőre vonatkozó döntések, cselekedetek és ezek igazolása (Lampl, 2009). A fogalomalkotás tökéletlenségét mutatja ugyanakkor az, hogy nincs olyan tényezőegyüttes, amely a nemzeti integráció valamennyi egyedi formájára vagy történeti és regionális típusára egyaránt érvényes lenne (Sz. Dévai, 1993).

Az azonosságtudatot befolyásoló tényezőkre visszautalva kiemelhető Sz. Dévai szociálpszichológiai vizsgálata is, amelynek eredményei szerint a nemzeti tudat pozitív megítélése az életkorral egyenes korrelációt, az iskolázottsággal viszont fordított összefüggést mutat. A városlakókra kevésbé jellemző, mint a vidékiekre. Mindezek *a magyarságtudat halványodásának tendenciájára* utalnak.

A nemzeti identitás két részre osztható: Csepeli György megkülönbözteti a *spontán és a tudatos nemzeti identitást* (Murányi, 2005). A spontán nemzeti identitás érzelmi jellegű, és a korai életszakaszban rögzül. A tudatos nemzeti identitás gondolati-ismereti elemeket tartalmaz, nemzeti attitűdökben nyilvánul meg, feltételez egyfajta intellektuális tudatosságot. Ez a magasabb iskolázottságú és véleményirányító státusszal rendelkező társadalmi csoportokra jellemző.

A nemzeti hovatartozás érzése spontán érzelmi jellegét megerősíti Sz. Dévai is, aki szerint a *nemzeti attitűd érzelmi komponense* fontos összetevője egyfajta ösztönös („spontán") nemzeti azonosságtudatnak, amely a nemzetet természetesnek és magától értetődőnek tekinti. Tagjainak büszkeségét és a másokkal szemben hangsúlyozott különbségét, illetve hasonlóságát jelenti; a nemzeten kívüliek feltételezett mássága mindebből logikusan következik. A sajátján kívüli csoport idegen, akikkel szemben nem a kíváncsiság, az érdeklődés, hanem a gyanakvó, visszautasító „zártság" a motiválóerő.

A nemzeti hovatartozás érzése megélésének két formája a *politikai és a kultúrnemzet.* A politikai vagy államnemzet olyan konszenzuson alapul, amelyet a demokratikus intézményrendszer működése hoz létre a nemzetállam polgárai között. Jelenorientált, amelyben a földrajzi tér szervezésének van jelentősége. Tagjainak identitása az állam és az egyén viszonya mentén szerveződik. Ettől eltérően a kultúrnemzet (nyelv-etnikai-kultúrnemzet) egyfajta mitikus-ideologikus azonosságtudathoz kötődik. Múltorientált, amelyben a történelmi időnek van jelentősége. Tagjainak azonosságtudata független az állam és az egyén viszonyától (Murányi, 2005).

Barna Gábor (2011) megállapítja, hogy a válasz arra a kérdésre: „Ki vagyok én, mi vagyok én?", a legtöbbször a nemzeti kultúra kínálta mintákban fogalmazódik meg, amelyek sztereotípiákká váltak (például „a református vallás egyenlő magyar vallás"). A szerző azt is megállapítja, hogy az identitás nem állapot, hanem folyamat. Szerkezete a különböző jellegű és típusú motivációs erők hatása alatt állandóan alakul. Ha az azonosságtudatot illetően az egyéni tapasztalat negatív, akkor identitásválság következhet be, ami identitásváltást eredményezhet. Új identitásminta keletkezik, amelynek egy másik társadalmi értékelésben akár egymást kizáró összetevői lehetnek. (Ilyen példa a Kassa környéki magyar reformátusok nyelvvesztése, de a vallásukhoz való ragaszkodás révén református szlovákság jött létre; vagy az erdélyi református, illetőleg római katolikus románok egyre növekvő csoportja.)

Barna hozzáteszi, hogy *a nyelvnek* – szemben a belénk rögzült „nyelvében él a nemzet" sztereotípiával – *változó szerepe lehet a nemzeti hovatartozás-érzés megformálásában.* A magyar nyelv önmagában nem elég megtartóerő. Ezt bizonyítja a középosztály gyors asszimilációja a Trianont követő utódállamokban. Ekkor más meghatározók vehetik át a domináns szerepet az identitás szerkezetében, gyakran a vallás (pl. a moldvai csángó magyarok önmeghatározása, akik római katolikusként definiálják magukat).

A szerző azt is hangsúlyozza, hogy az *azonosságtudat megőrzéséhez intézmények kellenek*: „a templom és az iskola", a család, a folklórcsoport, a párt, a rádió, a televízió, az újság stb. Ha ezek hiányoznak vagy elvesznek, az identitásőrzés nehezebb vagy lehetetlen. Ilyen helyzetekben hangsúlyosabb szerepet kaphat a népi kultúra: a viselet, az ételek a táplálkozási kultúrában, vagy a vallással összefüggő kulturális megnyilvánulás, például az ünnepek szokásrendje. Kisebbségben

túlhangsúlyozódik a folklór jellegű kultúra, mert az iskola által közvetített magas kultúra idegen, az uralkodó többségi nemzeté. (A csángók anyanyelvi kultúrája például kizárólag a szóbeliségben él. Az írásbeliséghez kötött magas kultúra az iskolák révén román. A csángók népi kultúrájára két nemzeti kultúra, a magyar és a román is igényt tart.)

Az identitás külső funkciói a területiség, a gazdaság és a politika. Jól körülhatárolható területet fogalmaznak meg, gazdaságilag e terület erőforrásainak ellenőrzését igénylik, politikailag pedig megalakítják az ezt szolgáló állam szervezetét. A belső funkciói az egyénre és a közösségre vonatkoznak. Az egyént sokféle szállal kötik közösséggé. A magyaroknál Trianon óta a területi és gazdasági összetartozás hiánya kikényszerítette a „haza a magasban" gondolat megalkotását, a kultúrnemzet fogalmának bevezetését.

Látható tehát, hogy az identitás nem állapot, hanem folyamat, és mint minden, ennek tartalma is változik. Ma a globalizáció következtében, a nemzeti hovatartozás érzése tekintetében a legfontosabb változás az, hogy a hagyományos kulturális homogenizáció és dominancia helyét átveszi a kulturális pluralitás, a multikulturalizmus, az identitások sokszínűvé válása. *A közös nemzeti etnotörténelem*, a közös kulturális gyökerek, a közös nemzeti nyelv is *veszít a jelentőségéből* (Péti, 2017; Örkény, 2012).

A nemzeti szerveződésnek mindig volt versenytársa, de ma a nemzetek megmaradása azon áll vagy bukik, hogy miként képesek megjelenni és hatni az új kommunikációs közegben. Az információs korszak nem pusztán átalakítja a nemzeti hovatartozás érzését, hanem gyökeresen megváltoztatja kialakulásának, fennmaradásának feltételeit. Az átalakulás jellemzői és tényezői közé tartozik, hogy nincs többé fizikai-földrajzi határok közé szorítva a nemzet. A politikai határok értelmüket vesztik: korábban a nemzetekért küzdő konfliktusok voltak jellemzőek, ma már nemzeti szerveződésektől függetlenül alakulnak ki konfliktusok. A nemzetek új kontextusba kerülnek: egyrészt létrejönnek, egyre hatékonyabban működnek a *nemzetek feletti szerveződések*, másrészt nemzetállamok alatti regionális szerveződések alakulnak, *lokális identitásokat*, lelki, politikai, gazdasági erőforrásokat szabadítva fel. A migráció is megállíthatatlanul folyik, *diaszpóraidentitás* alakul ki. Megszűnik a többség-kisebbség nyomasztó szembenállása, nincs már olyan nagy jelentősége az idegennek-honosnak. Új tőkefajták jelennek meg, mint például a kapcsolati tőke. Az egyes ember nemzeti azonosságtudata megmarad, de elveszti kényszerítő erejét, nem vonja kétségbe a másság lehetőségét (Csepeli, 2002).

A Kárpát-medencei magyar lakosság identitásának jellemzői

Az elmúlt egy-két évtizedben többek között az alábbi kutatások készültek el a nemzeti identitással kapcsolatos témakörben.

– Kérdőíves vizsgálat az erdélyi felnőtt (18 év feletti) magyar népességet reprezentáló 949 fős mintán, 1999-ben. A kutatás célja az erdélyi magyarok identitástudatának vizsgálata, a nemzeti azonosságtudat alkotóelemeinek, a történelmi tudat és a nemzeti önkép, a nyelvhasználat és a művelődési szokások vizsgálata (Gereben, 1999).

– Kérdőíves vizsgálat a szlovákiai felnőtt (18 év feletti) magyar népességet reprezentáló 800 fős mintán, 1999-ben. A kutatás célja a felvidéki magyarok identitástudatának vizsgálata, a nemzeti azonosságtudat alkotóelemeinek, a történelmi tudat és a nemzeti önkép, a nyelvhasználat és a művelődési szokások vizsgálata (Gereben, 2001a).

– Kérdőíves vizsgálat a vajdasági felnőtt (18 év feletti) magyar népességet reprezentáló 562 fős mintán, 2000-ben. A kutatás célja a vajdasági magyarok identitástudatának vizsgálata, a nemzeti és a vallási azonosságtudat különböző szegmentumainak vizsgálata (Gereben, 2001b).

– Kárpát Panel vizsgálat 2007-ben és 2010-ben. A kérdőíves kutatás célja a Kár-

pát-medence magyarsága struktúrájának, munkaerőpiaci viszonyainak, jövőtervezésének, migrációs potenciáljának, iskolázottsági helyzetének, nemzetihovatartozás-érzésének, a kisebbségi magyar közösségek Magyarországhoz és a többséghez való viszonyának vizsgálata. A 2007-es vizsgálat 2930 fős mintán készült, többlépcsős véletlen kiválasztással (Magyarországon 700 fő, Erdélyben 900 fő, Szlovákiában 600 fő, a Vajdaságban 380 fő, Kárpátalján 350 fő körében) (Papp–Veres, 2007).

– A magyar lelkiállapot vizsgálata a magyar felnőtt lakosság körében. A magyar felnőtt lakosságra reprezentatív mintavétel 1988-ban, 1995-ben, 2002-ben és 2006-ban történt. A kérdőíves kutatás célja a magyarországi népesség életminősége és a nemzeti azonosságtudat közötti összefüggések feltárása, a szociológiai, egészségtudományi, pszichológiai kutatások eredményeire támaszkodva (Kopp–Skrabski, 2007).

– A magyarországi 15–29 évesek nemzeti identitásának vizsgálata 8000 fős nagymintán, a *Magyar Ifjúság 2012* tanulmány adatainak elemzésével. A kérdőíves kutatás célja a nemzeti identitáshoz kapcsolódó kérdéskörök vizsgálata; milyen szerep juthat a nemzeti hovatartozás érzésének a globális ízlések világában (Székely, 2014).

– ISSP nagymintás nemzetközi vizsgálatsorozat 1995-ben, 2003-ban és 2013-ban. A nemzeti hovatartozás konstrukcióit nyolc identitáselem értékelésén keresztül mérték. A kutatás célja a nemzeti és az európai identitás, a térszintekhez való kötődés, a nemzeti büszkeség „kemény" és „lágy" összetevőinek vizsgálata (Simonovits, 2014).

– Kérdőíves vizsgálat a révkomáromi Magyar Gimnázium 18 éves diákjai (59 fő) körében. A kutatás célja annak vizsgálata, hogy az objektív nemzeti identitáselemek (ismeretek) miként szubjektivizálódnak a nemzeti tudatban (Sz. Dévai, 1993).

– Nemzetkarakterológiai vizsgálat 1997-ben és 1999-ben. Erdély, Kárpátalja, Felvidék, Vajdaság és Magyarország lakosságának vizsgálata. A reprezentatív kérdőíves kutatás célja annak vizsgálata, hogy a magyar nemzetrészek tagjai milyen mértékben látják magukat sajátos karakterűnek, az anyaországhoz, illetve a többségi nemzethez hasonlónak. Milyen a határon túli magyarok képe saját magukról, a magyarországi magyarokról és a velük együtt élő többségi nemzetről (Kiss, 2001).

– Etnocentrizmus (az értékeknek a saját nemzeti csoporthoz való viszonyítása) vizsgálata a Kárpát-medencében. Az 1997–1998-ban történt kérdőíves kutatás célja az önmagukkal szemben élő sztereotípiák, a nemzeti csoportokkal együtt élő és a szomszédos csoportokról kialakult kép vizsgálata Erdélyben, Dél-Szlovákiában és Magyarországon, reprezentatív mintán (Csepeli, 2002).

– Több kérdőíves ifjúságkutatási (10–18 évesek körében) minta alapján elkészített vizsgálat. A mintavételek időpontja 1992-ben, 1995-ben, 1997-ben, 1999-ben és 2003-ban történt. A kutatás országosan reprezentatív (4000 fő, majd 4248 körében), Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei reprezentatív (1165 és 900 fő), szolnoki reprezentatív (481 fő), a keleti fiatalok körében regionálisan reprezentatív (360 fő), a felekezeti fiatalok körében regionálisan reprezentatív (360 fő) mintán készült. A tanulmány két kérdésre válaszolt: milyen főbb vonásai vannak a tizenéves fiatalok nemzeti identitásának a rendszerváltást követő időszakban; milyen kapcsolat van a nemzeti identitás és a fiatalok szociokulturális jellemzői között (Murányi, 2005).

– Kérdőíves vizsgálat 2010-ben a magyar felnőtt népesség nemzettudattal kapcsolatos attitűdjeinek felméréséről, és arról, hogyan kapcsolódik a nemzeti érzés a tekintélyelvűséghez. Az országos reprezentatív minta 1000 főre és kétszer 100 fő kontrollcsoportra terjedt ki (ELTE, 2010).

– Kérdőíves vizsgálat a magyarországi és a romániai közvéleménynek a határon túli közösségekhez és a velük kapcsolatos politikához, különösen a kettős állampolgárság

intézményéhez való viszonyáról. A 2012–2013-ban zajlott reprezentatív vizsgálat erdélyi mintavétele 1232 főre, a romániai minta 1691 főre, a magyarországi minta 1200 főre terjedt ki (Kiss–Barna, 2013).

– A kettős állampolgársághoz való viszonyulások elemzése. Annak vizsgálata, hogy az új állampolgárság hogyan hat a célcsoportra a mindennapok szintjén, hogyan élhetnek a célcsoport tagjai egy másik ország feltételei mellett. Az állampolgársághoz kapcsolódó identitás hogyan kapcsolódik a kisebbségben élők sajátos identitásállapotához (Papp Z., 2014).

– Kérdőíves vizsgálat a 15–29 éves magyar anyanyelvű fiatalok körében Erdélyben, Felvidéken, a Vajdaságban és Kárpátalján. A 2700 fős vizsgálat kérdéskörei kiterjedtek a társadalmi mobilitásra, az oktatásban való részvételre, az iskolai életútra, a munkaerőpiaci állapotra, a családi állapotra, a gyermekvállalási hajlandóságra, az értékvilágra, a vallásosságra, a szabadidőre, az időhasználatra, a médiahasználatra, az állampolgárságra, a migrációs hajlandóságra, az etikai és nemzeti identitás szerkezetére, a közéletre és a politikai részvételre (Papp Z., 2017).

Az előbbi összegzésből látható, hogy az elmúlt 20-25 évben több kutatás érintette a nemzeti identitás kérdését. Az is látható, hogy ezek a vizsgálatok nagy többségben a nemzeti identitás, a nemzetkép felől közelítettek ehhez a kérdéshez, egyes esetekben átfogó szociológiai felmérések egy-egy kérdéscsoportjaként jelent meg a téma. Mindössze néhány felmérés vizsgálta hangsúlyosan a határon túliakkal kapcsolatos véleményeket, vagy a határon túliak által érzékelt viszonyulásokat. A vizsgálatok módszertanilag kérdőíves mintavételen alapulnak, és a szubjektív, érzelmi, attitűdbeli tényezők mérését szolgálták, konkrét ismeretek felmérésére nem vállalkoztak, egyedül az Sz. Dévai Judit által összeállított kérdőív tartalmaz néhány tudást felmérő kérdést is. Mintavétel szempontjából találunk egészen kis összetételt (gimnáziumi osztály – Sz. Dévai, 1993) és az egész Kárpát-medencére reprezentatív mintával dolgozó kutatást (pl. Gereben, 1999; 2001a; 2001b; Papp Z.–Veres, 2007; Kiss, 2001; Csepeli, 2002). Az eddigi vizsgálatok egyik nagy hiányossága, hogy módszertanilag kizárólag a kérdőíves megkérdezésre szorítkoznak, a két kivételt Papp Z. Attila (2014) és Székely Levente (2014) fókuszcsoportos kutatása jelenti.

Az identitásvizsgálatok fókuszában találjuk többek között a következő témacsoportokat:

– Nemzeti identitás, térszintekhez való kötődés, nemzeti büszkeség vizsgálata, a nemzetfogalom és a magyarságfogalom elemeinek feltárása, a magyarországi és a kisebbségi magyar társadalmak azonos/hasonló reakcióinak, jelenségeinek, tendenciáinak vizsgálata (Murányi, 2005; Papp Z.–Veres, 2007; Simonovits, 2014; Sz. Dévai, 1993; Gereben, 1999, 2001a; 2001b; ELTE, 2010).

– A határon túli magyarok magukról, a magyarországi magyarokról és a többségi nemzetről alkotott képének vizsgálata (Kiss, 2001; Csepeli 2002; Papp Z.–Veres, 2007).

– A magyarországi magyarok magukról és a határon túli magyarokról alkotott képének vizsgálata (Kiss, 2001; Csepeli, 2002; Papp Z.–Veres, 2007).

– Ifjúságkutatás (Bali et al., 2015; 2017; Marelyin Kiss–Nádas, 2016; Kovács–Molnár, 2019; Papp Z., 2017; Székely, 2014; Murányi, 2005).

– A magyar népesség életminősége és a nemzeti azonosságtudat közötti összefüggések vizsgálata (Kopp–Skrabski, 2007).

A kutatások eredményeit, a főbb megállapításokat a témacsoportok szerint foglalom össze.

A Kárpát-medencei magyar lakosság identitásának jellemzői

Murányi (2005) kifejtette, hogy Trianon után problémát jelentett a nemzetállamokban, hogy az állampolgári státusz nem fedte a származási, anyanyelvi és a kulturális nemzeti identitást. Ezzel szemben az államnemzeti fejlődés lehetővé tette a többszörös

identitást. A múlt örökségeivel terhelt társadalomban ma is jellemző a nemzeti identitás megélésének két formája. A *politikai identitást* a demokratikus intézményrendszer működése hozza létre a nemzetállam polgárai között, és tagjainak identitása az egyén és az állam viszonya mentén szerveződik. Az államnemzet fogalma az állampolgárok közösségét jelenti. A *nyelvi-etnikai-kultúrnemzeti hovatartozás-érzés* ettől jelentősen különbözik: múltorientált, egyfajta mitikus-ideologikus azonosságtudathoz kötődik, és tagjainak azonosságtudata független az állam és az egyén viszonyától. A kultúrnemzet a határoktól független, a nyelvi-etnikai összetartozáson alapuló nemzetet jelenti.

Az 1990-es évek vizsgálati eredményei

Gereben Ferenc reprezentatív, nagymintás kérdőíves vizsgálatokat végzett 1998-ban, 1999-ben és 2000-ben Erdélyben, Kárpátalján, Felvidéken és a Vajdaságban a felnőtt (18 éven felüli) magyar nemzetiségű lakosság körében, majd 2000-ben Magyarországon is sor került hasonló reprezentatív vizsgálatra. Ezt megelőzően, az 1990-es évek elején is nyolc közép-európai ország 2800 magyar nemzetiségű polgárának tettek fel hasonló kérdéseket. A kutatások célja volt a magyarországi magyarok és a külhoni nemzetrészek magyarsága identitástudatának vizsgálata, a nemzeti azonosságtudat alkotóelemeinek, a történelmi tudat és a nemzeti önkép vizsgálata (Gereben 1999; 2001a; 2001b).

Arra a kérdésre, hogy *számon tartják-e magukat egy (vagy több) nemzet tagjaként*, a vajdasági válaszadók 87,5 százaléka magyarnak definiálta magát, és a szlovákiai és a kárpátaljai magyarok is hasonló eredményeket mutattak. A magyar nemzettudat az egész Kárpát-medencében Erdélyben volt a legerősebb: az 1998-as felméréskor a válaszadók 95 százaléka határozta meg magát magyarként. A vajdasági magyarok között mintegy kétharmad azoknak az aránya, akik úgy vélik, hogy hátrányt szenvedtek nemzeti hovatartozásuk miatt. A többi nemzetrészben ezek aránya 50 és 60 százalék között mozog.

Arra a kérdésre, hogy *mit jelent ön számára magyarnak lenni*, jelentős súlyt kaptak a kulturális elemek (nyelvi, történelmi, vallási, hagyományokon, magyar iskolázáson alapuló), a pozitív érzelmek (öröm, dicsőség, boldogság stb.) és a nemzeti hovatartozás vállalásának, megőrzésének etikai gesztusa. Ez a három elem volt a közép-európai magyarság más régióiban is a nemzettudat három pillére, csak egymáshoz viszonyított arányuk változik: Erdély és Kárpátalja a nem mindig könnyű kisebbségi sors és identitás vállalására helyezi a fő hangsúlyt. A szlovákiai magyarságot a három elem viszonylagos egyensúlya jellemzi. A vajdasági magyarok azonosságtudatbeli specialitása a kulturális javak preferálása. Magyarországon a nemzeti önmeghatározás kérdése más hangsúlyokat kap: természetesebben, egy országhoz és annak társadalmához való tartozás magától értetődőségével éli meg a közösségi identitását. Itt a „természetes dolog" és a „valahová (néphez, nemzethez) tartozás" kategóriák kapták a legnagyobb említést.

A nemzeti szimbólumokhoz való kötődések tekintetében kimutatható, hogy a határon túli magyarság körében egységesen a *Himnusz*, a nemzeti zászló és a Szent Korona bizonyult a három legfontosabb szimbólumnak, és az is látható, hogy a nemzeti szimbólumok megítélésében az össznemzeti tudat erősebb volt, mint a regionális tudat.

A *haza fogalmának* vizsgálatánál a szülőföld és a táji-földrajzi kötődés, azaz a lokális „mi" tudat nagyon erős, a haza fogalmát is helyettesíti. A hazafogalom esetében a kultúrnemzeti összetartozás-tudat nem jelent vonzalmat az anyaország iránt, sőt Magyarország a legalacsonyabb pontszámot kapta.

A külhoni *magyar nemzeti önképet*, a magyarországi magyarok tulajdonságait és a többségi nemzet tulajdonságait összehasonlítva megállapítható, hogy a külhoni magyarokban a saját magukról alkotott kép sokkal pozitívabb, mint az anyaországi magyarokról alkotott kép, és a magyarországi magya-

rokról alkotott kép alig pozitívabb, mint a többségi nemzetben élőkről alkotott kép.

A 2000-es évek vizsgálati eredményei

2007-ben az egész Kárpát-medencére kiterjedő kutatás készült a magyarok körében, közel háromezres esetszámmal (Kárpát Panel), Magyarországot is beleértve. 2010-ben csak Erdélyben ismételték meg a kutatást körülbelül ugyanazon a populáción, így a kis változások is relevánsak (Papp Z.–Veres, 2007; 2012). 2012-ben szintén végeztek kérdőíves vizsgálatot, kifejezetten az ifjúság körében (Székely, 2014). A kutatások célja volt annak vizsgálata, hogy mennyire egységes a magyar nemzettudat, mennyire különbözőek a magyar nemzeti kisebbségek identitásai a Kárpát-medence különböző országaiban, hogyan viszonyul a kisebbségi közösség a többséghez, az állampolgári identitáshoz, hogyan pozicionálódik a többségi államhoz és annak nemzettudatához.

A válaszok szerint a külhoni magyar kisebbségek kultúrnemzetként gondolnak magukra: mintegy 70 százalékuk az anyanyelvet és kultúrát jelölte meg nemzeti identitást meghatározó elemként. A magyarországi magyaroknak csak a fele vallja ezt, közel egyharmaduk állampolgársági alapon határozza meg nemzeti hovatartozását.

Arra kérdésre, hogy *mennyire érzik magukat a magyar nemzet részének*, az Erdélyben élők válaszoltak a legtöbben igennel (82 százalék), a Felvidéken, Kárpátalján és a Vajdaságban az igen válaszok 70 százalék körül mozogtak.

Arra a kérdésre, hogy *mennyiben sorolják be magukat a többségi nemzetbe*, az erdélyi magyarok 65 százaléka mondta azt, hogy a román nemzet részének érzi magát, a Felvidéken 38, a Vajdaságban 40, Kárpátalján 52 százalék. A szociodemográfiai változók szerint is megvizsgálták a válaszokat, és azt látták, az értelmiségiek kisebb arányban válaszolták, hogy a többségi nemzet részei, mert kognitív disszonanciát éreztek ezzel kapcsolatban. Viszont az alacsonyabb iskolázottságúak inkább állampolgári azonosulásnak fogják fel a kérdést, azaz, hogy részei a többségi nemzetnek, de ez nem azt jelenti, hogy kulturálisan, mélyréteg szintjén azonosulnának a többségi nemzettel.

Arra a kérdésre, hogy mennyire élik meg pozitívumként az identitásukat, *azaz mennyire büszkék arra, hogy magyarok,* a határon túliak körében egység közvonalazódik. Az erdélyi magyarok 61, a kárpátaljai magyarok 55,8, a szlovákiai magyarok 49,9, a vajdasági magyarok 44,2, a magyarországiak 45,2 százaléka mondta azt, hogy teljes mértékben büszkeséggel tölti el a magyarsága. Szintén nagy azonban azoknak a köre, akik többnyire egyetértenek ezzel az állítással.

Látható, hogy *az erdélyi magyarok a legbüszkébbek a magyarságukra*, a vajdasági és a magyarországi magyarok a legkevésbé. Az utóbbi időszakban viszont a büszkeség csökkent, és Magyarországon gyorsabb ütemben, mint Erdélyben. Az állam teljesítőképességének változása erős összefüggésben van a nemzeti büszkeséggel. A kisebbségek esetében azonban nemcsak Magyarország teljesítőképességéről van szó, hanem az olyan vitás helyzetekről is, mint például a 2004. december 5-i népszavazás. Az erdélyi magyarság körében 2007 és 2010 között érzékelhetően csökkent a büszkeségérzés.

Arra a kérdésre, hogy elsősorban *minek határoznák meg magukat etnokulturális értelemben,* a magyar, a regionális magyar és a regionális azonosulás etnonim[1] nélkül válaszok, vagy a többségi azonosulásnak valamilyen változata jelentek meg. Erdélyben a megkérdezettek 29,2, Kárpátalján 18, Felvidéken 33,6, a Vajdaságban 16,4 százaléka határozta meg magát csak magyarnak, Magyarországon 46,3 százalék. Erdélyben erdélyi magyarnak 27,9 százalék, Kárpátalján kárpátaljai magyarnak 43,9, a Felvidéken felvidéki magyarnak 30,4, a Vajdaságban vajdasági magyarnak 49,1 százalék mondta magát. A válaszokban azt láthatjuk, hogy sehol nincsenek többségben azok, akik csak magyarnak vallják magukat.

Elég jelentős azoknak az aránya, akik csak regionális jelzővel határozzák meg

magukat, etnonim nélkül: akik csak annyi mondanak magukról, hogy erdélyiek, kárpátaljaiak vagy magyarországiak. Míg 2007-ben 16,5 százalék határozta meg magát csak erdélyiként, addig 2010-ben ez az arány már 29,6 százalék. 2007 és 2010 között csökkent azok száma, akik csak magyarként vagy erdélyi magyarként határozták meg magukat. A magukat székelynek vallók száma nőtt a két időpont között (6,9-ről 9,1 százalékra). Kevés idő alatt lényegesen növekedett tehát a regionális azonosulás etnonim nélkül. Az is meglepő lehet, hogy elsődleges azonosulásként szinte senki nem vallotta magát románnak, romániainak vagy román állampolgárnak. De másodlagosként az erdélyi magyarok közül a román állampolgárt a válaszadók legalább 10 százaléka választotta.

Arra a kérdésre, hogy *hol van a haza,* a válaszadók két opciót választottak: a régiót, illetve az országot, ahol élnek. Az erdélyi magyarok elsősorban Erdélyt vagy egy kisebb régiót, például Székelyföldet vagy a Partiumot érzik hazájuknak, Romániát ennek kiterjesztésének érzik. Kognitív szinten Romániát is hazájuknak vallják, érzelmileg kevésbé. Ami érdekes, hogy Magyarország mint haza nem jelenik meg. Többen kategorikusan is kijelentették, hogy „Magyarország nekik nem haza". A haza meghatározásánál tehát a regionális tudat erősödik: növekedik az Erdély megnevezés a haza fogalmánál, és csökken a Románia fogalma.

Tanulságos az is, hogy az erdélyi magyarok a többi határon túli magyart érzik legközelebb magukhoz, a magyarországi magyarokat és a románokat kevésbé (szinte ugyanolyan „messze" érzik maguktól a magyarországiakat, mint a románokat). A magyarországiakkal szembeni távolság a kárpátaljai és a felvidéki magyaroknál is megfigyelhető. Összességében az *erdélyiekben a legerősebb a magyarságtudat és az állampolgári integráció,* ezzel szemben azonban *gyengült az össznemzeti magyarságtudat és a Magyarország iránti kötődés* (Oborocea, 2014).

Magyarországi vélemények a határon túliakról

A határon túli magyarokról alkotott magyarországi kép a megismert kutatások alapján igen összetett és több síkon értelmezhető. Az látható ugyanis, hogy míg a határon túliakat a magyar nemzet részének tekintik, a jellemükről is többnyire pozitív kép él, az őket érintő közpolitikai kérdésekben azonban meglehetősen megosztott a hazai társadalom.

A Kárpát Panel vizsgálat eredménye szerint a magyarsághoz tartozás legfontosabb feltétele, hogy valaki magyarnak tartsa magát, tisztelje a háromszínű zászlót, ismerje a magyar kultúrát. Legkevésbé magyarformáló az egyház és a területi/születési meghatározottság. Ennek tükrében a kultúrnemzeti megközelítés jellemző az identitás kérdésében, ami a határon túliak elfogadottságát is jelenti egyben. A magyarországi megkérdezettek szerint a határon túli magyarok 80 százalékos igenlő válasz alapján részét képezik a magyar nemzetnek (Papp Z.–Veres, 2007). Annak ellenére, hogy a magyar nemzet Európa egyik leginkább idegenellenes és feszült nemzete, a hazai társadalom a határon túli magyarokat beengedné az országba (Simonovits, 2014). Annak idején az EU-csatlakozás kérdésében is megjelent a határon túli magyarság érdekeinek figyelembevétele, a megkérdezettek csupán 20 százaléka gondolta azt ugyanis, hogy Magyarországnak mindenáron csatlakoznia kell, 60 százalék csak akkor látta jónak a csatlakozást, ha a határon túli magyarok érdekei nem sérülnek (Csepeli, 2002).

Bár a magyarországi magyarok a szomszéd nemzethez tartozókról még önmaguknál is rosszabb véleménnyel vannak, a határon túli magyarokról önmagukhoz hasonló képet alkotnak. A jellemvonások közül a hagyományos értékeket képviselő tulajdonságok dominálnak: segítőkészek, toleránsak, önzés és erőszak hiánya jellemzi őket (Csepeli, 2002). A Kárpát Panel vizsgálat eredményei ezzel összecsengenek, e szerint a határon túli magyarok mintegy 50

százalékos rokonszenvnek örvendhetnek, a leginkább elfogadottak az erdélyiek, őket követik a vajdaságiak, felvidékiek, majd a kárpátaljaiak. A magyarországi magyarok körében a legnegatívabb kép a romákról él (Papp Z.–Veres, 2007).

A legmegosztóbb terület a határon túliakat érintő közpolitikai kérdések támogatottsága. Kiss Tamás és Barna Gergő 2012-ben egy 1691 fős romániai mintán – illetve ugyanebben az időszakban egy 1200 fős magyarországi mintán a Medián is – mérte a közvélemény viszonyát a határon túli közösségekhez, illetve a velük kapcsolatos közpolitikai intézkedésekhez. A kisebbségi magyar/román közösségeket érintő politika megítélését tíz kiemelt intézkedés támogatottságán keresztül mérték, amelyeket négy dimenzióban vizsgáltak. Ezek a következők:

– nemzeti közösség kiterjesztése (állampolgárság, útlevél, szavazati jog);

– szociálpolitika (ingyenes egészségügy, ösztöndíjak);

– hagyományos identitáspolitika (anyanyelvi felsőoktatás, kisebbségi szervezetekkel való kapcsolat);

– migrációpolitika (határon túliak bevándorlása, munkavállalása);

– plusz egy dimenzió: vállalatok terjeszkedése.

Míg Romániában a határon túli közösségekhez való viszony kérdése konszenzusnak örvend – az összes kérdést 70 százaléknál többen támogatták –, addig a magyar közvélemény igen megosztott a kérdésben. A magyar nyelvű felsőoktatás kérdése a legtámogatottabb intézkedés, de ez is csak 68 százalékos szimpátiát élvez. Az intézkedéseket támogatottság alapján három kategóriába sorolták:

– kvázi konszenzusos közpolitika: mind a négy párt (Fidesz, MSZP, LMP, Jobbik) támogatói között az igenek vannak többségben. Idetartozik a hagyományos identitáspolitika, a nemzeti közösség szimbolikus kiterjesztése (útlevél, állampolgárság), magyar cégek határon túli terjeszkedése;

– megosztóak: egyetemi ösztöndíjak, bevándorlási politika (a Fidesz-szavazók látnának szívesen határon túli bevándorló munkavállalókat, a többi párt szimpatizánsai nem), szavazati jog;

– elutasított közpolitikai kérdések: ingyenes egészségügy, jóléti ellátásokhoz való hozzáférés.

Határon túliak által érzékelt viszonyulások

A külhoni magyarok különösen érzékenyek arra, hogy a történetileg szerencsésebb helyzetben lévő magyarországiak sok esetben tudatlanok a helyzetükkel kapcsolatban. Ma már pedig alapvetően nem ismerethiányról van szó, hiszen generációról generációra egyre növekszik Magyarországon a külhoni rokonsággal, baráti, ismerősi kapcsolatokkal, illetve turistaélményekkel rendelkezők száma. Sokkal inkább a hétköznapi viszonyok a meghatározóak: versenyhelyzetekben, érdekkonfliktusokban a határon túli magyar bevándorlóvá, munkavállalóvá, vállalkozóvá stb. minősül át, majd működésbe lépnek a sztereotípiák: „román", „szlovák" stb. (Bárdi, 2008; 2013).

A határon túliak magyarországiakról alkotott véleményét részletesen vizsgálta Kiss Dénes, 1997-ben és 1999-ben történt adatfelvétel alapján. A véleményeket öt tematikus dimenzióban tekintette át a négy legnagyobb határon túli magyar közösségben:

– kisebbségekkel szembeni viszonyulás;

– az anyaországiak eltérő értékrendjét elítélő viszonyulások;

– elidegenedett emberi viszonyokra utaló jellemvonások;

– nemzeti identitáshoz való gyengébb ragaszkodás;

– anyaországiak modellértékűsége, civilizáltsága.

A magyarországiakról alkotott képeknek két közös eleme van: az anyaországiak beképzelt és lenéző magatartása a határon túli magyarok iránt, valamint kulturális és emberi modellértékűségük. Kárpátalján hiányzik a magyarországiak gyöngülő nemzeti identitásával kapcsolatos jellemzés, más régióknál viszont nagyobb súllyal van jelen

a magyarországiak kritizált értékrendjére (vallás) vonatkozó dimenzió. Az anyaországiak képe a felvidékiek körében a legpozitívabb, a legnegatívabb pedig Kárpátalján. A két felmérés között eltelt időszakban a magyarországiak megítélése a vizsgált népesség egészében (az átlagos értékek alapján) nagy állandóságot mutat. Erdélyben a kérdéses időszak alatt a magyarországiak képe javult, a Vajdaságban romlott.

Összegezve a különböző nemzetképekről elmondottakat, azt mondhatjuk, hogy a kisebbségben élő magyarok önmagukat döntően szorgalmas, dolgos, becsületes, megbízható, rendszerető, civilizált közösségeknek látják, mely közösségek egyrészt egy modellértékű, szintén civilizált, de a határon túli magyarokat nem szerető, „lenéző" anyaországi népesség, másrészt „civilizálatlannak, primitívnek" és „ellenségesnek" látott többségi nemzetek között élnek. A magyarországiakat a határon túli magyarok maguknál civilizáltabbnak, modernebbnek, „európaibbnak" látják, amely ugyanakkor a határon túli magyarokat (már) nem fogadja el, nem szereti. Különbségek csak az anyaországiak modellértékűségének elfogadottságában van, a modernizáltabb felvidéki és vajdasági közösségek kevésbé látják e tekintetben a magyarországiakat civilizáltabbnak, követendőnek (Kiss, 2001).

A határon túli magyarok körében léteznek előítéletek, sztereotípiák a többségi társadalom és a magyar nemzet Magyarországon élő tagjaival szemben is, a vizsgálatok szerint azonban a kettős állampolgárság intézménye ezen nem sokat változtatott. Papp Z. Attila kutatási eredményei szerint a kettős állampolgárság bár generál újfajta identitáselemeket a határon túliak körében, azonban ezek betagozódnak a kisebbségi identitás szerkezetébe, nem írják teljes mértékben felül a korábbi viszonyulási módokat. Ebből kifolyólag a magyar–magyar kölcsönös előítélet-rendszer fennmarad, valamint a mindennapi interakciók szintjén sem hoz nagy változást az új állampolgárság (Papp Z., 2014).

Az ifjúság és az identitás kapcsolata

A Nemzetstratégiai Kutatóintézet 2014-ben indította útjára a Külhoni magyar ifjúságkutatást, amelynek keretében az alábbi kérdésekre keresték a válaszokat: az egyes országokban milyen kereteket biztosítanak az ifjúsági önszerveződéseknek, milyen lehetőséget biztosítanak a nemzetiségi intézményi és intézményen kívüli oktatásnak, milyenek a nemzetiségi területen élők munkába állásának a lehetőségei. A vizsgálatokat összetett módszertan segítségével (interjúk, fókuszcsoportos interjúk, gyalogos és online lekérdezett kérdőívek) valósították meg. A kutatás legfontosabb megállapítása a külhoni magyarok nemzeti identitásának összetettségére vonatkozott. Az úgynevezett „hármas kötődés" (az anyaországhoz és a Kárpát-medencei magyarsághoz tartozás; a többségi államnemzethez tartozás; a régióhoz, a szűkebb tájhoz és a kisebbségi magyar csoporthoz tartozás) jellemzőit külön-külön is vizsgálták. Az igazolódott, hogy a külhoni, regionális nemzeti közösséghez tartozás (pl. Zoboralja szórványmagyarsága, al-dunai székelyek, partiumi magyarok, gyimesi csángók) mindhárom kötelék közül talán a legerősebben befolyásolja a „haza" és az „otthon" fogalmait. A kutatásban részt vevők többsége a hazájának elsősorban az adott régiót tekinti (Felvidék, Kárpátalja stb.). A régiós, területi identitás erősségének egyik oka, hogy fizikailag kisebb, átláthatóbb, mint a Kárpát-medence, és ehhez mindennapi élettapasztalatok is kötődnek (Bali et al., 2015; Marelyin Kiss–Nádas, 2016).

Murányi (2005) a magyarságfogalommal és annak kritériumaival kapcsolatos véleményeket kutatta a fiatalok körében. A vizsgálati eredmények szerint a magyarsággal kapcsolatban a legfontosabb elemek az anyanyelv és a magyarság szabad vállalása. A fiúk és a lányok csoportjában nem tér el a nyitott (magyarság vállalásának támogatása) és a zárt (elutasítása) magyarságértelmezés. A fiatalok gondolkodását jellemző kétféle magyarságfelfogás, valamint az

iskolatípus és a családok vizsgált jellemzői közötti kapcsolat kimutatja, hogy az iskolázatlan, kevésbé jó anyagi helyzetű, idősebb szülők gyermekeire, illetve a szakmunkásképzőkben, szakközépiskolákban tanulókra zárt értelmezés preferálása jellemző, míg az ellentétes szociológiai mikrokörnyezet (kvalifikált, jó egzisztenciális helyzetű, fiatal szülők, gimnazisták) a fiatalok nyitott magyarságfelfogását és egyúttal a zárt felfogás elutasítását valószínűsíti. Az ország nyugati régiójában élőkre (a 14–15 és 10–17 évesekre egyaránt) a nyitott felfogás dominanciája mellett a zárt típus elutasítása jellemző. A keleti és északi régiókban a két magyarságfelfogás fordított tendenciája figyelhető meg, de csak a 14–15 éveseknél.

Székely Levente 8000 fő fiatal körében elvégzett kutatásából (2014) az derül ki, hogy a *nemzeti kultúra a kulturális identitás legfontosabb építőeleme.* A *Magyar Ifjúság 2012* kutatás egy 20 állításból álló kérdésblokkal vizsgálta a magyar nemzeti identitást. Az állítások pozitív kontextusban vonatkoztak Magyarországra, a magyarságra, a magyar nyelvre, és mindegyikkel a megkérdezettek legalább harmada egyetértett. Leginkább azzal az állítással értettek egyet a fiatalok (négyből hárman), hogy magyarnak érzik magukat, illetve szeretik a magyar nyelvet. Legalább kétharmaduk igaznak érzi azt is, hogy Magyarország a hazája, szereti és kedveli a magyar népet. Minden második fiatal büszke magyar állampolgárságára, büszke Magyarországra, a magyarok tetteire, és igaznak tartja magára, hogy jobban szereti a magyar népet más népeknél. A megkérdezettek legalább fele közömbös, vagy nem ért egyet azzal például, hogy „jobb lenne, ha a nem magyarok elköltöznének Magyarországról", vagy „általánosságban a magyarok különbek a nem magyaroknál". Összességében elmondhatjuk, hogy *a 15–29 éves fiatalokat erős magyar nemzeti identitással jellemezhetjük.*

A nemzeti identitás tartalmával kapcsolatos vizsgálat során (Székely, 2014) a hallgatók két kérdésre válaszoltak, majd a válaszokat összegyűjtve csoportokba és alcsoportokba rendezték a válaszokat, és az egyes részek közötti relációkat definiálták. A két kérdés ez volt: Mit jelent számodra, hogy magyar vagy?; Véleményed szerint miből áll a magyar nemzeti identitás? Ez a vizsgálat 2014-ben, a Budapesti Corvinus Egyetem 15 kommunikáció és média szakos hallgatójának közreműködésével történt. Három nagyobb és két kisebb, a nemzeti identitáshoz közvetlenül kapcsolódó fogalom került előtérbe. A nagyobb alcsoportokkal bíró fogalmak a nyelv, a történelem és a mentalitás voltak, kevésbé gyakori kifejezések az otthon és a táj. A magyar identitás nyelvi alapja erőteljesen megjelenik a válaszokban. A magyar nyelvet különlegesnek, semmihez sem hasonlíthatónak érzik. A történelem alcsoport volt a legjelentősebb, innen, azaz a múltból erednek a hagyományok, a nemzeti kultúra, a népművészet (a népzenétől a népmeséig), a magyar gasztronómia (ezen belül kiemelve az alkoholkészítési és -fogyasztási kultúrát). A múlt nemzeti sikereinek és katasztrófáinak identitásteremtő erejét jelenítik meg a nemzeti történelem nagy alakjai. A hősök, akik sikert értek el, vagy elbuktak. A hősök másik forrása a sikersportágak, ezen belül különösen a labdarúgás, amely a sporton belül, de önálló kategóriaként is jelen van. A magyar mentalitás negatív, keserédes sztereotípiái igazolódtak, a pesszimizmus, a kicsinyesség, az irigység, a Pató Pál-féle halogatás, a sírva vigadás, a találékonyság.

Papp Z. Attila (2017) kettős állampolgársággal kapcsolatos viszonyulását vizsgáló kutatás megállapította, hogy a fiatalok 90 százaléka szerint a kisebbségi magyarok a magyar nemzet részét képezik, de közel kétharmada azt is vallotta, hogy a többségi nemzetnek is a részei. A megkérdezett fiatalok fele igényelt magyar állampolgárságot. Szlovákiában csak elvétve találtak kettős állampolgárságot, Kárpátalján 68%, a Vajdaságban 82%, Erdélyben 56% ez az arány. A magyar állampolgárság igénylése mögött elsősorban érzelmi, nemzeti szempontok domináltak, illetve a legfiatalabbaknál a magyarországi és más külföldi

utazással, tanulással összefüggő motivációk is megjelentek. Akik nem igényeltek, jelentős hányadban azt mondták, hogy magyar állampolgárság nélkül is magyarnak vallják magukat. A megkérdezettek közel 70 százaléka nevezte a régiót vagy országot hazájának és szülőföldjének, ahol él, ugyanakkor mintegy 13 százalék a jelenlegi, illetve a történelmi Magyarországot tekinti hazájának.

A nemzeti identitás és az életminőség összefüggései

Kopp Mária és Skrabski Árpád (2007) tanulmánya az egymástól gyakorlatilag külön fejlődő szociológiai, pszichológiai és egészségtudományi életminőség-kutatások főbb eredményeinek összegzését végzi el, illetve mindezek ismeretében kísérletet tesz a mai magyar társadalom életminőség-vizsgálatára. A szerzők amellett érvelnek, hogy a nemzeti azonosságtudat fontos eszköz a társadalmi anómia elkerülésére, megszüntetésére, a magyar társadalom sokszínűségének értékként való megőrzése érdekében pedig a kettős vagy többes identitáskonstrukciókat kellene erősíteni.

A Kárpát-medencei magyar népesség negatív életminőség-érzését és érzelmi állapotát mutatják az alábbi eredmények: ha a középkorú népesség halálozási arányait nézzük, akkor Magyarország mutatói a legrosszabbak Európában a Baltikum, Oroszország és Ukrajna után. 1988 és 1995 között a társadalom rendkívül gyors átalakulása a lelki egészség mutatóinak jelentős roszszabbodásával járt együtt, különösen a lemaradó, leszakadó rétegek körében. A lelki egészség mutatói tehát jelentős területi eltéréseket mutattak. 1995 és 2002 között a negatív tendencia megfordult, mérséklődtek az ország régiói közötti különbségek, és megnövekedett azok száma, akik egyáltalán nem tekinthetők depressziósnak. Az is megállapítható, hogy a negatívabb lelki és egészségi állapot szoros kapcsolatban áll a rosszabb gazdasági helyzettel, ráadásul ezek önrontó körökként működnek.

A nemzeti azonosságtudattal kapcsolatban a kutatás megállapítja, hogy 1956 után Magyarországon a nemzeti érzés politikailag inkorrektté vált, megélését elfojtották, ami nemzeti neurózishoz vezetett. Ma Magyarország az anómia, az értékvesztés megélése szempontjából sokkal rosszabbul áll, mint posztszocialista szomszédai (csehek, szlovének, lengyelek). A lengyelek, csehek, szlovének előnye velünk szemben, hogy ott a nemzeti összetartozás érzése kevésbé volt a megfélemlítés tárgya. A szerzők vizsgálata szerint a magyar társadalom 54 százalékát anómiás lelkiállapot jellemzi, a nyolc általánosnál alacsonyabb végzettségűek körében ez az arány 74%. Az anómiás lelkiállapot az életminőség és egészségi állapot súlyos romlásával jár együtt. *Az anómia elkerülése érdekében erősíteni kellene a kettős vagy többes identitáskonstrukciók értékét* (pl. egyszerre magyar és európai, katolikus és református, keresztény és zsidó identitás stb.).

Jegyzet

[1] Etnikai csoport, identitás megnevezésére szolgáló kategória; valamely nép neve.

Felhasznált irodalom

Antal Árpád – Tamás Sándor (2013): A kettős állampolgárság következményei és hatásai a külhoni magyar nemzetközösségek helyzetére és megítélésére. *Magyar Kisebbség,* 18. évf., 3. sz., 156–162.

Bali János (2014): *A külhoni magyarság nemzettudatáról.* Kárpát-haza Szemle, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 104–113.

Bali János – Hajdu Ágnes – Marelyin Kiss József – Nádas Zsófia (szerk.) (2015): *Merre tovább? Felvidéki magyar fiatalok.* Kutatási jelentés. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest.

Bali János – Hajdu Ágnes – Marelyin Kiss József – Nádas Zsófia (2017): *Hazatalálók és hazát találók. Tanulmányok a külhoni magyar ifjúság helyzetéről.* Kárpát-Haza Könyvek, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest.

Barna Gábor (2011): Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. A népi kultúra szerepe a

nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Kultúra és identitás.* A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus plenáris előadásai, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 61–86.

Bárdi Nándor (2008): A budapesti kormányzatok magyarságpolitikája 1989 után. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest, 368–375, http://adatbank.transindex.ro/regio/kisebbsegkutatas/pdf/VI_fej_10_Bardi.pdf (Letöltés: 2019. december 2.).

Bárdi Nándor (2013): Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek 1989 után. *Metszetek*, 2. évf., 2–3. sz., 40–79.

Csepeli György (2002): *A nagyvilágon e kívül… Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002.* Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest.

ELTE (2010): *Nemzeti tudat, nemzeti tragédiák. Konfliktusmonitoring – projekt.* Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont, ELTE-TáTK, http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=276:nemzeti-tudat-nemzeti-tragediak&catid=32:konfliktusmonitoring (Letöltés: 2019. december 5.).

Erikson, Erik H. (1991): *A fiatal Luther és más írások.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Gereben Ferenc (1999): Az erdélyi magyarok identitástudata. *Magyar Szemle,* 8. évf., 9–10. sz., 64–95.

Gereben Ferenc (2001a): A szlovákiai magyarok identitástudata és olvasáskultúrája. *Új Forrás.* 33. évf., 10. sz.

Gereben Ferenc (2001b): A vajdasági magyarok nemzeti és kulturális identitása. *Kisebbségkutatás,* 10. évf., 3. sz., 388–401.

Kiss Dénes (2001): A határon túli magyarok képe saját magukról, a magyarországi magyarokról, valamint a velük együtt élő többségi nemzetekről. In: Dobos Ferenc (szerk.): *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben.* Balázs Ferenc Intézet – Books in Print – Osiris, http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf2585.pdf.

Kiss Tamás – Barna Gergő (2013): A magyarországi és romániai közvélemény viszonya a határon túli közösségekhez, illetve velük kapcsolatos politikához. In: *Erdélyi magyarok a magyarországi és a romániai politikai térben.* Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, www.valasztasirendszer.hu/wp-content/uploads/Kiss-Barna_-ErdelyiMagyarokAMagyarorszagiEsARomaniaiPolitikaiTerben_2013.pdf (Letöltés: 2019. november 20.).

Kopp Mária – Skrabski Árpád (2007): *Magyar lelkiállapot az ezredforduló után.* www.tavlatok.hu/86/86kopp_skrabski.pdf (Letöltés: 2019. december 2.).

Kovács Teréz – Molnár Gergely (szerk.) (2019): *Fiatalok a Kárpát-medencében a 21. század elején.* Kárpát-haza Szemle 13., Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest.

Lampl Zsuzsa (2009): A nemzeti identitás, avagy a magyar márka megőrzése. In: Tóth Károly (szerk.): *Hatékony érdekérvényesítést.* Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Marelyin Kiss József – Nádas Zsófia (szerk.) (2016): *Kincses Kolozsvár 2015. Erdélyi magyar fiatalok.* Kutatási jelentés, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest.

Murányi István (2005): Tizenévesek nemzeti identitásának jellemzői az ezredvégi Magyarországon. *Erdélyi Társadalom,* 3. évf., 1. sz., 97–126, http://erdelyitarsadalom.adatbank.transindex.ro/pdfdok/et5_2k5_1_tanulmany_1_5.pdf.

Oborocea Mónika (2014): Mennyire egységes a magyar nemzettudat. *Maszol,* www.maszol.ro/index.php/tarsadalom/39957-mennyire-egyseges-a-magyar-nemzettudat (Letöltés: 2019. november 4.).

Örkény Antal (2012): *Európai identitás és nemzeti kötődés: harmónia és disszonancia.* http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/orkeny.europai_identitas_es_nemzeti_kotodes.pdf.

Papp Z. Attila – Veres Valér (szerk.) (2007): *Kárpát Panel 2007. Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái. Gyorsjelentés.* MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, http://mek.oszk.hu/06900/06942/06942.pdf (Letöltés: 2019. november 18.).

Papp Z. Attila – Veres Valér (szerk.) (2012): *Szociológiai mintázatok: Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálatai alapján.* Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány, Kolozsvár.

Papp Z. Attila (2014): Kisebbségi identitáskonstrukciók a kettős magyar állampolgárság által. *Regio,* 22. évf., 1. sz., 118–155.

Papp Z. Attila (szerk.) (2017): *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYs 2015 kutatás eredményei.* Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest.

Péti Márton (2017): Nem magyar nemzetiségű Kárpát-medencei áttelepülők Magyarországon. Áttelepülésük jellemzői, letelepedésük területisége, lehetséges hatásuk az őshonos nemzetiségi közösségeinkre. *Demográfia*, 60. évf., 1. sz., 57–103, https://doi.org/10.21543/dem.60.1.2.

Simonovits Bori (2014): Nemzeti identitás, kisebbségek és társadalmi konfliktusok. A magyar társadalom attitűdjeinek alakulása 1992 és 2014 között. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Tárki, Budapest, 404–431, www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b339.pdf.

Sz. Dévai Judit (1993): *Identitás szélzúgásban. Nemzeti történelemismeret, önazonosság és az interetnikus viszonyok tükröződése szlovákiai magyar fiatalok tudatában*. Komáromi Lapok, Komarno, www.hunsor.se/dosszie/identitas_szelzugasban.pdf (Letöltés: 2019. november 4.).

Székely Levente (2014): A magyarországi 15–29 évesek nemzeti identitása. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar identitás határon innen és túl*. Új Ifjúsági Szemle Alapítvány, Budapest, 135–145.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 343–352., DOI: 10.24307/psz.2020.1026

Orosz Tímea

Az osztrák civil társadalom

Tendenciák és történelmi következmények

Austrian civil society

Tendencies and Historical Consequences

Összefoglalás

A tanulmány Ausztria civil társadalmi fejlődésével foglalkozik. Röviden felvázolja az osztrák civil társadalom fejlődését, az osztrák nonprofit szektor struktúráját. Az írás részben történeti áttekintés, részben statisztikai adatokra épülő számszerű elemzés.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: C40, D3, D6, H23, H4, H5, I3, J01, J2, J62

Kulcsszavak: civil társadalom, nonprofit szervezetek, NPO-szektor, Ausztria

Summary

The study deals with the development of civil society in Austria. Briefly outlines the development of Austrian civil society, the structure of the Austrian non-profit sector. The research is partly a historical overview and partly a numerical analysis based on statistical data.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: C40, D3, D6, H23, H4, H5, I3, J01, J2, J62

Keywords: civil society, nonprofit organisations, NPO-sector, Austria

Nyugati szomszédunk statisztikai adatainak értékelését illetően nem volt annyira könnyű dolgunk, mint Németország esetén (Orosz, 2019). Nehezen sikerült hozzáférni a szükséges adatokhoz, és ezek jelentős része nem is friss. Így maradt két jelentés, amelyeknek az adataira támaszkodhatunk. A Civil Society Index 2014. évi jelentése csak szöveges, diagramokat nem tartalmaz. Azokat egy másik anyagból merítettük, amely azonban csak 2010-es, tehát még kevésbé friss. A kettőt ötvözve dolgoztuk ki a saját tanulmányunkat, igyekezve egy általános képet adni arról, hogyan is működik az osztrák nonprofit szektor.

Az általunk felhasznált első jelentés (More-Hollerweger, Eva et al., 2014) osztrák civil társadalom alatt az osztrák nonprofit szektort (továbbiakban: NPO-szektor) érti, és habár az NPO-szektor és a civil szervezetek nem pontos szinonimái egymásnak, a civil szervezetek döntő többsége az NPO-szek-

Orosz Tímea, nyelvész-politológus, a RETÖRKI tudományos segédmunkatársa (timea.orosz@gmail.com).

tor részét képezi, ezért a tanulmányon belül a két fogalom együttes használata helytálló. Történelmi hátterük is hasonló, a 19. századi munkásmozgalmaktól kezdve a nőmozgalmakon keresztül egészen a modern környezetvédelmi szervezetekig.

Az NPO-szektor igen jelentős szerepet játszik az osztrák társadalom mindennapi életében. Hatással van az ország politikai kultúrájára, gazdasági fejlődésére, de ezt olyan szövevényesen teszik, hogy a polgárok mindennapjaiban nem is mindig közvetlenül észlelhető, habár igen sokrétű tevékenységet folytatnak. A jelentés példaként hozza, hogy 2010-ben Ausztriában összesen 15,5 millió munkaórát teljesítettek ezek a szervezetek, és 127 891 ember számára nyújtottak valamiféle szolgáltatást (More-Hollerweger, Eva et al., 2014:16). A Caritas például abban az évben 73 foglalkoztatási projekten keresztül 894 munkahelyet segített teremteni olyan polgároknak, akik már hosszú ideje munkanélküliként éltek. Az SOS Gyermekfalvak 2011-ben 6400 emberről gondoskodtak csak Ausztriában, világszerte pedig tartós otthont biztosítottak kb. 80 ezer gyermek és fiatal számára. Ezek a programok összességében véve éves szinten mintegy 2 millió embert érnek el. Ebből is látható tehát, hogy az NPO-szektornak jelentős szociális hatásai vannak, az ilyen projektek közvetlen társadalmi hatása azonban nehezen mérhető, éppen ezért statisztikai vizsgálatok erre vonatkozóan nem is készülnek. Ez az oka annak is, hogy különösen a szociális területeken működő szervezetek tevékenységét és hatékonyságát igen gyakran alulbecsülik. Ezek vezetői is gyakran panaszkodnak arra, hogy a központi költségvetés is pusztán csak költségvetési plusztényezőként kezeli őket, és nincsenek tisztában annak jelentőségével, hogy tevékenységük milyen mély hatással van az osztrák társadalom mindennapi életére.

Ami az osztrák NPO-szektor jogi kereteit illeti, az osztrák jogrendszerben nincsen külön kategória az NPO-szervezetekre, ezért nem specifikus jogi forma. Vannak azonban bizonyos adójogi rendelkezések, amely a közhasznúságra vonatkoznak. A szektoron belül jogi formaként elsősorban az egyesület, az alapítvány és a közhasznú szövetkezet fordul elő, de ritkábban lehetnek részvénytársaságok vagy kft.-k is. Függetlenül attól, hogy a számos jogi forma közül melyiket választják, a dolog természetéből fakadóan ezek az intézmények nem lehetnek profitorientáltak. Ennek megfelelően tehát nem lehetnek Nyrt.-k, azaz nyílt részvénytársaságok *(offene Handelsgesellschaft,* OHG*)* és betéti társaságok *(Kommandigesellschaften,* KG*)*, amelynek beltagjai teljes vagyonukkal felelnek a társaság működéséért.

A legtöbb nonprofit szervezet, közöttük is a kulturális és sportszervezetek, érdekképviseletek, politikai pártok, illetve különböző önsegélyező csoportok elsősorban egyesületként *(Verein)* vannak bejegyezve. Ez arra vezethető vissza, hogy egészen a közelmúltig ez a jogi forma rendkívül kevés adminisztratív kötelezettséggel járt együtt. Nem voltak szigorú követelmények a könyvvitelt és a számlaadást illetően sem. Valójában tehát ezek az egyesületek voltak azok, amelyek a legfontosabb bázisát képezték az osztrák civil szektornak.

Ennek következtében a 2014-es adatok szerint Ausztriában több mint 110 ezer egyesület működött, és szinte mindegyik nonprofit szervezet volt. 2002 júliusában azonban az egyesületekre vonatkozó törvényt módosították, és szigorúbb szabályozást vezettek be, különösen a nagyobb egyesületekre. Az addigiaknál lényegesen szigorúbb számviteli szabályozás lépett életbe, illetve az egyesület tagjainak jogi felelősségét is újraszabályozták.

Az egyesületi forma mellett a nonprofit szervezeteket gyakran alapítványként jegyzi be az osztrák cégbíróság. Ezek elsősorban szociális területen működnek, pl. egészségügyi szolgáltatásokat nyújtanak, oktatási tevékenységet folytatnak, vagy a kutatás területén fejtik ki tevékenységüket. Ennek ellenére ez a jogi forma Ausztriában nem

annyira elterjedt, ami részben azzal magyarázható, hogy magánalapítványt csak 1993 óta lehet létrehozni.

Korábban említettük a szövetkezeti forma lehetőségét is, de ezek nem játszanak olyan jelentős szerepet, mert ezek jelentős része profitorientáltan működik, tehát nem tartozhatnak a nonprofit szektor körébe. Más jogi formák, mint a részvénytársaság és a korlátolt felelősségű társaság, ugyancsak nem sorolhatók az NPO-szektorban gyakori jogi alakulatok közé.

Az NPO-szektor struktúrája

Ha az osztrák NPO-szektor struktúráját akarjuk megvizsgálni, szem előtt kell tartanunk Ausztria tartományi jellegű felépítését. Az ország kilenc tartományból *(Bundesland)* áll, amely a civil társadalmi struktúrán is tükröződik. Nagyon sok nonprofit szervezet csak tartományi szinten működik, és állandó kapcsolatot tartanak fenn a szövetségi szintű központtal. Ezek az egyes tartományokban hatályos törvényeknek, illetve finanszírozási módozatoknak megfelelően működnek. A tartományi szintű intézmények felett álló országos szint azonban nem irányító szervezetként működik, tehát a központ hatása és befolyása a regionális szintre meglehetősen gyenge. Ezek ugyan azonos néven működnek, lényegében teljes autonómiát élveznek munkájuk és működésük során.

A jelentés külön szót ejt többek között a szakmai érdekvédelmi szervezetekről, amelyek hatása a társadalomra ugyancsak nem elhanyagolható. Van osztrák gazdasági kamara *(Wirtschaftskammer),* munkások és alkalmazottak kamarája *(Kammer für Arbeiter und Angestellte)* és mezőgazdasági kamara *(Landwirtschaftskammer)* is, amelyek működését törvény írja elő, és bennük a tagság kötelező. Működik ezenkívül az osztrák szakszervezeti szövetség *(österreichischer Gewerkschaftsbund),* illetve az osztrák iparosok egyesülete *(Vereinigung der Österreichischen Industrie),* amelyekbe ugyancsak kötelező a belépés. Ezek jelentősége abban is áll, hogy érdekvédelmi szervezetekként, tekintélyes tárgyalópartnerekként közreműködhetnek a politikai döntéshozatali folyamatokban. Ezt a jelentés osztrák korporatizmusnak nevezi (More-Hollerweger, Eva et al., 2014:17).

Ezeknek az intézményeknek európai összehasonlításban is jelentős politikai szerepe és társadalmi befolyása van, illetve egyre inkább tendenciává válik, hogy belenyúlnak más civil szervezetek tevékenységi körébe; vagy úgy, hogy bizonyos szolgáltatásokat nyújtanak, vagy pedig különböző céltámogatások biztosításán keresztül. Emellett közreműködhetnek a politikai lobbitevékenységben is, ami nyilvánvaló hatással van a politikai döntéshozásra, illetve az NPO-szektor működésére és finanszírozására is. Fontos megjegyeznünk, hogy erre a szektorra is egyre inkább jellemző, hogy mind a munkaadói, mind a munkavállalói oldala érdekvédelmi szervezetekbe tömörül.

Meg kell említenünk még a nagy, évtizedes vagy akár évszázados hagyományokkal rendelkező nonprofit szervezeteket, amelyek központi apparátussal, ún. fedőszervezetekkel *(Dachverbände)* bírnak, ilyenek például a különböző sportegyesületek, katasztrófavédelmi és tűzoltó-egyesületek, valamint különböző szociális és egészségügyi szolgáltatást kínáló intézmények.

A jelentés megemlíti, hogy az NPO-szektor jelentős része, különösképpen a nagyobb szervezetek, valamelyik nagy politikai párthoz tartoznak. Elsősorban a komoly hagyományokkal rendelkező, valamelyik gazdasági területen működő intézmények, melyek közvetett vagy közvetlen módon valamelyik nagy párt befolyási övezetéhez kötődnek. Az NPO-szektor számos területén „piaci felosztásban" működnek az intézmények, tehát az egyes pártok szervezeteinek megvannak a maguk szférái, amelyekbe más párt intézményei nem avatkoznak be. Ezek mellett természetesen működnek független szervezetek is, amelyeknek azonban nem könnyű a túlélés a nagyobb, pártok

által pénzügyi forrásokkal ellátott intézmények mellett. Így történhetett meg az, hogy mára nemcsak a szociális szolgáltatások területén, hanem a sport, a katasztrófavédelem, a kultúra és a felnőttképzés területén is megjelentek „a feketék" (azaz az osztrák néppárt – ÖVP) és „a vörösök" (az osztrák szociáldemokraták – SPÖ). Hangsúlyozni kell azonban, hogy az osztrák civil szervezetek túlnyomó többsége politikai függetlenségre törekszik, a könnyebb finanszírozási kilátások ellenére is.

Szót kell ejtenünk az egyházak szerepéről, ahol mindenekelőtt az osztrák katolikus egyház kerül a látóterünkbe. Léteznek kimondottan egyházi intézmények, amelyek részben egyházi és vallási szolgáltatásokat nyújtanak, részben különböző érdekképviseleti tevékenységeket folytatnak. Jelentős szerepet vállalnak fel ezenkívül a családvédelem, az oktatás, a gyermeknevelés és a szociális szolgáltatások területén is. Külön ki kell emelni az oktatási és nevelési tevékenységet, amely vonatkozik a fiatalok iskolán kívüli nevelésére és különböző célok érdekében történő mozgósítására, illetve hangsúlyozni kell az idősekről, fogyatékos emberekről, illetve hátrányos helyzetű társadalmi csoportokról való gondoskodást, amelyek ugyancsak kötődnek a katolikus egyház főbb célkitűzéseihez.

Az egyházi intézmények közvetlen közelében működnek különböző nem egyházi, de a valláshoz valamilyen módon kötődő vagy annak értékrendjét magukénak valló szervezetek. Ilyen volt korábban az osztrák úttörőszövetség, vagy később a cserkészszövetség, a Máltai Szeretetszolgálat és a Kolping mozgalom. Ez utóbbi egy olyan katolikus mozgalom, melynek tagjai a római katolikus egyház tanítását vallva, fő feladatuknak tekintik a szociális problémák megoldását és a keresztény szellemiségű gyermeknevelést.

Létezik egyfajta átfedés is, mert vannak bizonyos szervezetek, amelyek szívesen mozognak mind a politikai pártok, mind pedig az egyház vonzáskörzetében.

Az osztrák civil társadalom történeti háttere

Az osztrák NPO-szektor hosszú történelmi hagyományokkal bír, és számos nonprofit szervezet már a 19. században is működött. Az Osztrák–Magyar Monarchia idejéből fennmaradt számos osztrák, magyar, cseh, szlovák és horvát civil szervezet, amelyek ilyen módon azonos eredőkkel rendelkeznek. Ennek a mai napig látható nyomai vannak az intézmények hagyományaiban és struktúrájában.

A két világháború előtt az osztrák polgárság meglehetősen gyenge lábakon állt, míg az arisztokrácia, a hadsereg és az egyház lényegesen jelentősebb hatással bírt a társadalom mindennapjaira. Ezek a társadalmi csoportok szoros kapcsolatban álltak az állammal, és etatista felfogásban működött az érdekképviseleti rendszerük. Ez a háttér befolyásolta ezeknek az általuk működtetett intézményeknek nemcsak a méretét, de jogi formáját is, és a mai napig szoros kapcsolatban állnak az osztrák állammal.

Mindezekkel párhuzamosan nagyon sok olyan szervezet is alakult, amelyek a munkásmozgalommal való szoros kapcsolat nyomán létesültek. Ezek lényegében jogelődjei sok mai nagy nonprofit szervezetnek, ilyenek például a mai szakszervezetek vagy számos más nagyobb, elsősorban szociális szolgáltatásokat nyújtó intézmény, amelyek eredetileg radikális alternatívát kínáltak az állam és az egyház által nyújtott szolgáltatásoknak.

Az egyesületek jelentős része a 20. század elején alakult, elsősorban a szociáldemokrata mozgalom ösztönzésére, másodsorban a keresztény-konzervatívok és az egyházak törekvései nyomán. Ennek következtében egy időben hasonló tevékenységi körökkel bíró, de eltérő ideológiai alapokon nyugvó szervezetek alakultak, így mindenki megtalálhatta a saját világnézetének megfelelő intézményt. Számos önsegélyező csoport és jóléti intézmény is rendelkezik múlt

századi jogelődökkel, amelyek ugyancsak tagjaik ideológiai beállítottságának, illetve világnézetének megfelelően alakultak; kötődhettek ugyancsak pártokhoz, és végigkísérték az emberek életét „a bölcsőtől a koporsóig" (More-Hollerweger, Eva et al., 2014:20).

Az egyes politikai táborok között alig volt átjárás, a szociáldemokraták például határozottan megtiltották a tagjaiknak, hogy olyan sportegyesületekhez csatlakozzanak, amelyeket a keresztény-konzervatívok vagy az egyház hozott létre, vagy azokkal szoros kapcsolatban áll.

A 30-as években a civil társadalom a történelmi és politikai körülményeknek megfelelően két részre szakadt. A nemzetiszocialisták rengeteg nonprofit szervezetet betiltottak, amelynek következtében ezek vagy teljesen megszűntek, vagy illegalitásban működtek tovább, kockáztatva tagjaik egzisztenciális biztonságát vagy akár életét is. Másfelől azonban számos szervezet, amelyet a rezsim támogatott, tovább működhetett, cserébe a központi hatalom számára nyújtott bizonyos politikai szolgálatokért. Ezekben a szervezetekben a tagság részben kötelező volt, és jelentősen hozzájárultak a nemzetiszocialista ideológia elterjedéséhez.

1945 után a szektor régi hagyományai reneszánszukat élték, habár nyilvánvalóan a kor követelményeinek megfelelően mind tartalmilag, mind ideológiailag új színezetet kaptak. A demokratizálódás és a szociális partnerség az osztrák társadalmon belül egyre nagyobb jelentőséggel bírt, és ez mindkét politikai tábor számára fontossá vált a második világégés után. Ennek megfelelően új neokorporatista politikai tartalmakat nyertek az intézmények, és hozzájárultak ahhoz, hogy csökkenjen az ideológiai szakadék a jobboldali és baloldali tábor között a nonprofit szektoron belül. A lényeg az volt, hogy a korábbi súlyos ellentétek inkább kezelhető ideológiai különbségekként jelentkezzenek.

Újabb jelentős változások jóval a világháború után, a 80-as években jelentkeztek, amikor is új szociális mozgalmak indultak útjukra, és egyre több nonprofit szervezet alakult. Ezek a modern szervezetek már lényegesen kevésbé voltak politikaipárt-közeliek, illetve lényegesen kevésbé kötődtek bármelyik egyházhoz is. Ilyenek voltak például a nőmozgalmak, a környezetvédelmi és emberi jogi mozgalmak. Emellett idetartoznak a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó különböző aktivistacsoportok is. Ezek igen „divatosakká" váltak az évezred végére, és fontos jellemzőjükké vált a nemzetállamok államapparátusától való teljes politikai, intézményi és pénzügyi függetlenség. Az idő előrehaladtával az államtól való végletes elzárkózásuk fokozatosan enyhült, és egyre gyakrabban vettek igénybe központi költségvetésből származó támogatásokat.

Statisztikai adatok

2014-es gyűjtésből származnak a legfrissebb statisztikai adatok, amelyek, mint már említettük, nem egy összefogott kutatási projektből, hanem több forrásból szerzett ismeretek. Ausztriában 2010-ben 116 556 egyesületet *(Verein)* tartottak nyilván. Ezt az adatot 2012-ben publikálták, tehát jelen pillanatban sem lehet jelentősen magasabb ez a szám, azonban tény, hogy az egyesületek száma az eltelt ötven évben megháromszorozódott. 1960-ban még csak 42 269 ilyen intézmény működött, és számuk azóta ütemesen növekedett.

Legnagyobb számban sportegyesületek és kulturális egyesületek működtek, ez utóbbiak zenével, színházzal és énekléssel foglalkoznak. A jelentés ezen a ponton megjegyzi, hogy az új egyesületi regiszterben már nem rögzítik az egyesületek tevékenységi körét, tehát ezek arányáról pontos információkat nem tudunk, csak azok nevéből következtethető ki (More-Hollerweger, Eva et al., 2014:21).

2008-ban 3141 magánalapítvány *(Privatstiftung)* működött, amelyből csupán 210 tisztán közhasznú, valamint 34 ún. *Spar-*

1. ábra: A közhasznú alapítványok tevékenységi körei (2008)

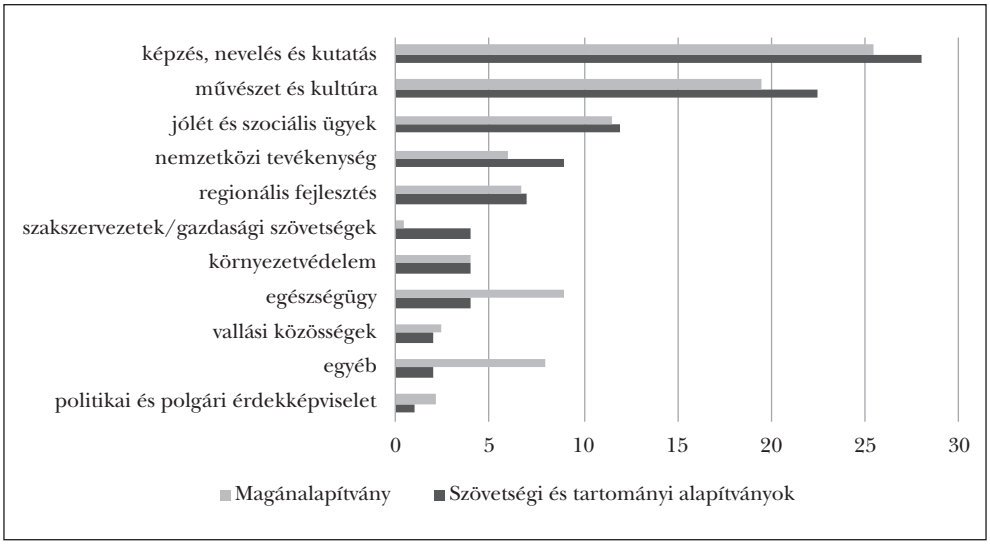

Forrás: Meyer, 2010:11

kassenstiftung, azaz takarékkassza jelleggel működik, de közhasznú céllal. Mindemellett 246 tartományi és 223 szövetségi szintű alapítvány működött, amelyek kizárólag közhasznú és jótékonysági tevékenységet folytatnak. Ennek következtében az Ausztriában működő összes alapítványnak körülbelül 20 százaléka koncentrál közhasznúságra. Más jogi formában működő nonprofit szervezetek lehetnek például közhasznú részvénytársaságok, szövetkezetek és korlátolt felelősségű társaságok, de ezek pontos száma nem ismeretes, mert csak azokat regisztrálják ebbe a körbe, amelyeknek a nevében közhasznúságra utaló kifejezés található, és csak ez alapján kereshetőek a cégjegyzékben. Ezekből 2012-ben összesen 514-et tudtak azonosítani.

A szövetkezetek körében Ausztriában 2010-ben 1817 intézmény működött, és 95 viseli a nevében a közhasznú jelzőt. A foglalkoztatás tekintetében az osztrák civil szektorban 2010-ben 212 000 szerződéses jogviszonyt tartottak nyilván, amely a teljes munkavállalói kör 5,2 százalékát teszi ki. Ezek több mint egyharmada (36%) szociális területen működik, 20 százaléka érdekképviselettel foglalkozik, valamint egyházi és egyéb vallási egyesületeknél dolgozik. A harmadik legfontosabb terület itt az oktatás az NPO-szektoron belül.

2001-ben az NPO-szektorban teljes munkaidejű foglalkoztatott összesen 85 570 dolgozott, és ugyanebben az évben kb. 2 millió fő végzett önkéntes munkát. Az ő munkateljesítményük mintegy 230 ezer teljes munkaidőben foglalkoztatott alkalmazott munkateljesítményével ér fel! A jelentésben megállapítják, hogy a szerződéses jogviszonyban dolgozók száma jelentősen megnőtt az eltelt években. Az ezredforduló és 2010 között 39 százalékkal emelkedett a számuk. Ez a növekmény elsősorban az óvodai ellátásban és más egyéb szociális szolgáltatás területén jelentkezett. Ezzel szemben a szerződéses jogviszonyok száma csökkent a szórakoztatás területén működő intézmények esetén.

A legtöbb foglalkoztatott a különböző ápolóintézményekben, idősek otthonában, mentőszolgálatoknál és egyéb szociális ellátással foglalkozó intézményben dolgozik. Ezt követik a különböző érdekképviseletek és politikai pártok, valamint környezetvé-

1. táblázat: Foglalkoztatás a nonprofit szektorban (2006)

	Alkalmazottak száma	Arányuk az ágazaton belül (%)	Nők aránya (%)	Részidő aránya (%)
Kutatás és fejlesztés	1 750	1,03	58,19	38,19
Óvodák, iskolák és népfőiskolák	27 721	16,30	88,63	46,40
Kórházak, idősek otthona, mentőszolgálatok, egyéb otthonok és egyéb szociális ellátó intézmények	99 648	58,58	72,93	57,86
Érdekképviseletek, pártok, környezetvédelmi szervezetek és vallási közösségek	34 351	20,19	65,85	44,57
Sport és kultúra	6 643	3,91	41,46	27,55
Összesen	**170 113**	**100,00**	**74,02**	**55,67**

Forrás: Meyer, 2010:5

delmi szervezetek és vallási egyesületek. Említésre méltó még az óvodai és iskolai intézményekben dolgozók magas aránya. Minimálisan, de nőtt a szerződéses jogviszonyok száma 2000 és 2010 között a kutatás-fejlesztés és az oktatás területén is. Csökkent viszont ezek száma az érdekképviseletekben és vallási intézményekben.

El kell mondanunk, hogy rendkívül magas az önkéntes munka financiális és erkölcsi értéke. Nagymértékben hozzájárul a társadalmi összetartáshoz, integrációhoz, illetve az önkéntesek segítségével számos szolgáltatás lényegesen költségkímélőbben hozzáférhető, mintha alkalmazottakkal vagy szerződéses jogviszonyban dolgozókkal végeztetnék el ugyanazon feladatokat. A statisztikai adatok szerint 2006-ban az osztrák állampolgárok 27,9 százaléka volt aktív önkéntes valamilyen nonprofit szervezetben. Összesen heti szinten 7 918 682 munkaórát teljesítettek abban az évben (More-Hollerweger, Eva et al., 2014:21). Ez a munkaóraarány 230 ezer teljes foglalkoztatású alkalmazott munkájának felel meg.

Az önkéntes munka pénzben kifejezhető értéke is igen magas. Ha ezeket a munkaórákat az államnak munkabér formájában kellene kifizetnie, több mint 4,7 milliárd euróval csapolná meg az államháztartást. Az önkéntes munkában legfontosabb területek a katasztrófavédelem, a kultúra, a vallás és a sport.

2005. évi statisztikai adatok szerint a nonprofit szervezetek éves bevétele 3,4 milliárd euró, ami nem tartalmazza a kórházak és iskolák ez irányú adatait. Az osztrák nonprofit szervezetek bevételeik 36 százalékát céltámogatások formájában a központi költségvetéstől kapják, 30 százalék értékesítésből származó nettó árbevétel *(Umsatzerlöse),* különböző szubvenciókból a bevételük 17 százalékát nyerik, az adományok pedig 8 százalékkal járulnak hozzá a rendelkezésükre álló pénzforrásokhoz (More-Hollerweger, Eva et al., 2014:22). Ez azt jelenti, hogy a bevételeik fele a központi költségvetésből származik, 30 százalék piaci bevétel, 17 százaléka pedig szponzorálásból és adományokból származik. A szponzori pénzek és adományok jelentős aránya is mutatja, hogy milyen jelentősége van a nonprofit szervezeteknek a népesség szemében. Csak a 2011. évben magánszemélyektől 410 millió euró, vállalkozásoktól pedig 150 millió

2. táblázat: Értékteremtés és befektetés (2006–2008) (M euró)

	Output	Hozzáadott érték	Beruházások
Kutatás és fejlesztés	52	29	9
Óvodák, iskolák és népfőiskolák	942	812	34
Kórházak, idősek otthona, mentőszolgálatok, egyéb otthonok és egyéb szociális ellátó intézmények	3946	2603	494
Érdekképviseletek, pártok, környezetvédelmi szervezetek és vallási közösségek	1833	1075	133
Sport és kultúra	176	146	19
Összesen	**6949**	**4665**	**689**

Forrás: Meyer, 2010:8

euró adomány érkezett a szektorba. Ezzel szemben a kiadási oldalon 2005-ben 3,46 milliárd euró jelentkezett, amelynek legnagyobb részét (62%) személyi költségekre költötték, éves szinten több mint 2,1 milliárd euró értékben.

Ausztria civil társadalmi tekintetben, európai összehasonlításban, nem tartozik a legaktívabb országok közé, ezen a területen ugyanis a jelentés szerint a dél-európai országok lényegesen aktívabbak, különösen ami a tiltakozást és a politikai önszerveződést illeti. Ebben a tekintetben Ausztria kimondottan nyugodtnak mondható. Ami azonban az önkéntes munkát illeti, abban már egészen más képet kapunk. A nonprofit szervezetek rendkívül jelentős szerepet játszanak az osztrák társadalomban, még uniós szintű összehasonlításban is. A jelentés hangsúlyozza, hogy Ausztriában

3. táblázat: Értékesítésből származó nettó árbevétel és működési kiadás (2006–2008) (M euró)

	Működési költségek[1)]	Értékesítés[2)]	Kiadások	
			Közszolgáltatások	Személyi költségek
Kutatás és fejlesztés	77	52	37	0
Óvodák, iskolák és népfőiskolák	942	255	44	211
Kórházak, idősek otthona, mentőszolgálatok, egyéb otthonok és egyéb szociális ellátó intézmények	4211	2681	1988	693
Érdekképviseletek, pártok, környezetvédelmi szervezetek és vallási közösségek	1833	394	128	118
Sport és kultúra	176	55	0	35
Összesen	**7239**	**3437**	**2197**	**1057**

[1)] A működési költségek előteljesítésekből, személyi költségekből, indirekt adózásból és leírásokból tevődik össze.

[2)] Az értékesítési nettó árbevételre vonatkozó adatokat a forgalmi adó statisztikából nyerték. Az értékesített termékekből és a vállalatok felé nyújtott szolgáltatásokból nyert árbevételt ebben a táblázatban nem tüntettek fel.

Forrás: Meyer, 2010:5

az NPO-szektor és az állam kapcsolata kölcsönösségen alapul, és egyre kevésbé van szó arról, hogy a nonprofit szervezetek az államtól megszerzett pénzekből igyekeznének fenntartani magukat. Ez egy speciális probléma, amely a szakemberek között gyakran vitát vált ki, igen gyakran pedig politikai dimenziói is vannak.

Az eltelt években a nonprofit szervezetek identitástudata megváltozott, mert manapság már nem csupán saját tagjaik vagy fogyasztóik érdekeit képviselik, hanem sokkal inkább az állam egyfajta meghosszabbított karjaként működnek, és olyan feladatokat látnak el, amelyeket az állam már nem tud vagy nem kíván magára vállalni, illetve a nonprofit szervezeteken keresztül ezek a helyi körülményeket és szükségleteket részleteiben ismerve már sokkal hatékonyabban és költségkímélőbben valósíthatóak meg. Nagyon sok esetben ezeket a feladatokat specifikus megbízási szerződésekkel végzik, amelyek azonban nem teljesen kockázatmentesek, mert nem mindig van lehetőség törvény által előírt, professzionális közbeszerzési eljárásokat kiírni, amely valóban a legjobb szolgáltatást nyújtók kezébe adná a feladatokat. Ez azt jelenti, hogy a legolcsóbb ajánlat elfogadása minőségben nem mindig a lehető legjobb szolgáltatást eredményezi.

Záró gondolatok

A 2008-as világgazdasági válság idején a költségek csökkentésének szükségessége az NPO-szektort is érzékenyen érintette, hiszen lényegesen szűkösebbé váltak a központi költségvetési források. Ez az időszak azonban mostanra lassan lecsengett, és javulás mutatkozik az állami forrásokat illetően. Hozzátartozik azonban az is, hogy az eltelt évek gazdasági és társadalmi problémái nyomán az NPO-szektor szolgáltatásaira egyre nagyobb a társadalmi igény, amelyre kétségkívül muszáj egyre többet költeni.

Az események hátterében megmutatkozik egy új trend, a dereguláció és a privatizáció trendje a szociális szférán belül. A neoliberális ideológia szerint radikális deregulációra van szükség a munka és a szociális ellátások területén, alá kell rendelni ezeket a gazdasági érdekeknek, és az államnak a lehető legkevesebbet kell és szabad ezekbe a folyamatokba beavatkoznia. Ennek megfelelően a központi költségvetésből származó szociális kiadások aránya az ezredforduló óta vagy azonos szinten maradt, vagy még csökkent is. A gazdasági elemzések azonban arról tanúskodnak, hogy a szakadék a gazdagok és a szegények között Európában egyre inkább kiszélesedik, amelyhez a 2008-as világgazdasági válság jelentősen hozzájárult, és egyre több kérdés merül fel a társadalmi integrációval és igazságossággal kapcsolatosan. Ezek a viták egyre élesebb hangvételűek, hiszen a jóléti intézkedések és a szolidaritás egyre inkább veszítenek a jelentőségükből, és az ezzel kapcsolatos feladatok áttolódnak a magánszférába és a civil társadalom területére. Mindennek következtében a szektoron belül több és több olyan új feladat és tevékenységi kör jelenik meg, amelyek korábban az állam feladataihoz tartoztak, ilyen a környezetvédelem, az ökológia, a beteg- és időskori ápolás, a migrációval kapcsolatos rendkívül súlyos társadalmi feladatok, az egészségügy, az egyéb szociális egyenlőtlenségekkel kapcsolatos feladatok, az ifjúsági és felnőttképzés, amelyek az eltelt években egyre növekvő mértékben jelennek meg a szektor feladataiként.

Ez a trend nem is látszik megváltozni, ami különösen igaz az időskori ápolásra, ahol súlyos demográfiai problémák is nehezítik a helyzetet. Ennek megfelelően az NPO-szektorban működő szervezetekkel szemben támasztott követelményrendszer is egyre szofisztikáltabb és szigorúbb, amelynek az intézmények az akuttá váló forráshiány miatt mind nehezebben tesznek eleget, és egyre inkább kénytelenek az önkéntes munkára támaszkodni. A fogyasztók részéről modern, európai szintű szolgáltatásokra

van igény, amely a szolgáltatásokat nyújtó szervezetek számára olykor a teljesíthetőség határát súrolja.

Önkéntesnek lenni sem ugyanazt jelenti már, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Ez a tevékenység is sokrétűvé vált, és egyre inkább professzionalizálódik, olykor komoly szakmai ismereteket igényelve, és nagyon gyakran függ össze az önkéntesek személyes szakmai célkitűzéseivel. Ennek oka, hogy maga az önkéntes munka is szakmai gyakorlattá lép elő.

Felhasznált irodalom

Heitzmann, Karin – Simsa, Ruth (2004): From Corporatist Security to Civil Society Creativity: the Nonprofit Sector in Austria. In: *Future of Civil Society.* Springer, Wiesbaden, https://doi.org/10.1007/978-3-322-80980-3_34.

Meyer, Michael – Neumayr, Michaela – Schneider, Ulrike (2010): Bits und Pieces: Daten zum österreichischen Nonprofit-Sektor. *VM Fachzeitschrift für Verbands- und Nonprofit-Management,* Jg. 36, No. 2, 34–47.

More-Hollerweger, Eva et al. (2014): *Civil Society Index. Rahmenbedingungen für die Zivilgesellschaft in Österreich.* IGO–NPO–CIVICUS, http://gemeinnuetzig.at/wp-content/uploads/2017/06/civil_society_index_ra_juni_2014.pdf.

Neumayr, Michaela et al. (2007): *The Nonprofit Sector in Austria – An Economic, Legal and Political Appraisal.* Institute for Social Policy, Vienna, www.wu.ac.at/fileadmin/wu/d/i/sozialpolitik/WP_01_2007.pdf.

Orosz Tímea (2019): A német civil társadalom. Tendenciák és történelmi következmények a német nyelvterületen. *Polgári Szemle,* 15. évf., 4–6. sz., 340–360, https://doi.org/10.24307/psz.2019.1222.

Pennerstorfer, Astrid – Schneider, Ulrike – Reitzinger, Stephanie (2015): *Nonprofit Organisationen in Österreich 2014.* Institut für Sozialpolitik, Forschungsbericht No. 1/2015, www.wu.ac.at/fileadmin/wu/d/i/sozialpolitik/FB_01_2015_gesamt.pdf.

Schneider, Hanna – Millner, Reinhard – Meyer, Michael (2015): *Austria Country Report EUFORI Study.* European Commission, Luxembourg, http://euforistudy.eu/wp-content/uploads/2015/07/Austria.pdf.

Schneider, Ulrike – Haider, Astrid (2009): *Nonprofit Organisationen in Österreich 2006.* Institut für Sozialpolitik, Wien, www.wu.ac.at/fileadmin/wu/d/i/sozialpolitik/FB_01_2009.pdf.

Szendrői Zsófia (2014): A harmadik szektor legfontosabb jellemvonásai Ausztriában. *Parola,* 3. sz., https://kofe.hu/parola/parola-folyoirat/a-harmadik-szektor-legfontosabb-jellemvonasai-ausztriaban/.

Vandor, Peter et al. (2017): *Civil Society in Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities. Erste Foundation,* Vienna, www.erstestiftung.org/cms/wp-content/uploads/2017/08/civil_society_studie_issuu_e1.pdf.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 353–360., DOI: 10.24307/psz.2020.1027

Orsolya Falus

Piae Causae Foundations, Waqfs, Trusts. Legal-Historical Interactions

Summary

The word "charity" originates from Old English and means "Christian love of one's fellows." The most popular Abrahamic religions all created their own forms of charity, which, however, resemble each other. The spirit of giving, whether of time, money or resources, becomes a focal point of activity during their holiday seasons. The paper aims to present the similarities, differences and potential legal and historical interactions between the Christian *piae causae* foundations, the Hebrew *heqdesh* and the Islamic *waqf*, on the one hand, and the specific Anglo-Saxon trust, on the other. The study also commemorates the Institute of Islamic Research, which operated successfully at the University of Kaposvár between 2013 and 2018.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: K20, L31, P51, Z12

Keywords: charity; *piae causae* foundation; *heqdesh*; *waqf*; trust

Introduction: Religion and Charity

Religion had always been a fundamental part of charity law, even in the face of increasing numbers of atheists and religious critics worldwide (Morris, 2017). Charity means voluntary assistance and support to those in need. It is a humanitarian act, often associated with the notion of religion. The word "charity" originates from Old English and means "Christian love of one's fellows" (Stevenson, 2010:293). Aside from this original meaning, charity is etymologically linked to Christianity, with the word originally entering into the English language through the Old French word "charité", from the Latin "caritas", a word commonly used in the Vulgate New Testament to translate the Greek word *agape* (ἀγάπη), a distinct form of "love".1

The most popular Abrahamic religions – Judaism, Christianity and Islam – all created their own forms of charity, which, however, resemble one another (Smith, 1998). The

Orsolya Falus: Dr. habil., PhD., assoc. prof.; head of Department of Management and Business Sciences; University of Dunaújváros; faluso@uniduna.hu

spirit of giving, whether of time, money or resources, becomes a focal point of activity during their holiday seasons.

Charity in the Abrahamic Religions

In Judaism, *tzedakah* appears as a Hebrew term literally meaning righteousness but commonly used to signify charity. As, however, it is an act which is commanded by the Torah, and so not voluntary, the practice is not technically an act of charity. Jews give *tzedakah*, which can take the form of money, time or resources, to the needy, out of "righteousness" and "justice" rather than voluntary benevolence, generosity or charitableness. The Torah requires that 10 per cent of a Jew's income be given to righteous deeds or causes, regardless of whether the receiving party is rich or poor (Donin, 1972:48).

The recognition of the Christian Church by emperor Constantine was a gradual recognition of the Church as a legal person, and thus church property. Churches, as legal personalities could thus be instituted as heirs and receive donations under a will. Emperor Justinian also admitted monasteries and foundations *(piae causae)* to property for charitable purposes, and so these (legal) institutions also acquired legal personality. The establishment of foundations as legal persons in Mediaeval Europe allowed wealthy but pious gentlemen to endow monasteries and other organisations pursuing religious or charitable purposes *(piae causae)* with land and properties, possibly in perpetuity (Panico, 2016). In mediaeval Europe during the 12th and 13th centuries, Latin Christendom underwent a charitable revolution (Brodman, 2009:1). Rich patrons founded many leprosaria and hospitals for the sick and poor. New confraternities and religious orders emerged with the primary mission of engaging in intensive charitable work. Mediaeval charity was primarily a way to elevate one's social status and affirm existing hierarchies of power (Davis, 2014).

The voluntary sector plays an incomparably more important role in Muslim societies. Islam, as a religion, lays considerable emphasis on pious deeds. Islam, as a way of life, however, spells out the basic principles of the legal institutions of charity such as *zakah, sadaqah* and *waqf,* in order to achieve well-being for the *ummah. Ummah* is a common Arabic word meaning "nation." The term takes on religious connotations in the Qur'an, where God is said to have sent a distinct messenger to each *ummah.* The messengers given special prominence as recipients of the scriptures and as founders of an *ummah* are Moses, Jesus and Muhammad (Falus, 2016). As the concept of *ummah* correspond to our understanding of "nation", it does not exactly have the same meaning. The term "nation" is a strictly political concept; it may be defined as a community of people possessing a given territory with their own government; while membership in the *ummah* involves commitment to a particular religion. To the Muslim way of thinking, *ummah* represents a universal world order, ruled by an Islamic government in accordance with the *Shari'ah,* the Islamic religious law. For exmaple, the basis of the Islamic banking system and Islamic financial products is *Shari'ah* law, this is why the aforementioned transactions and products are called *Shari'ah*-compatible (Varga–Cseh, 2018). The word *Shari'ah* literally means "the clear path to follow" (Bakar, 2014:51–53).

In the various Muslim states voluntary charities can take different forms, including *zakah* and *sadaqah.* Paying *zakah* – also as the third of the five pillars of Islam – is an obligation for a Muslim who possesses assets that cover a specific amount *(nisab)* and reach the time period of a year *(hol).* Since *zakah* is comparable to a welfare fund or even more to a source of funds that will help other Muslims in the society to improve their life, people who possess sufficient assets can help people who are poor or who have less. People who have possessions can

help others in the society by giving *zakah*. This is the format that is hardly observed in other religions apart from Islam. Technically, *zakah* is a fixed ratio collected from the surplus wealth and earnings of Muslims (Varga, 2018). It is then distributed to prescribed beneficiaries for the welfare and the infrastructure of a Muslim society in general. It is paid on the basis of the net balance after a Muslim has spent on basic necessities, family expenses, due credits, donations and taxes (Cseh, 2018). In order to be liable for *zakat,* a Muslim should possess wealth in excess of the *nisab* level for one lunar year (called *hijri* in the Islamic Calendar and comprising 354 days). The lunar year begins on the date the wealth is obtained. This means that if the assets are in the owner's possession at the beginning and end of the lunar year, the *zakat* tax is applicable. In many modern societies *nisab* is considered equivalent to a governmentally determined poverty threshold. The Muslim institution of voluntary donation, which literally means "charity" is *sadaqah* , and can be given to people of any religion.

The potential of *waqf* as an Islamic foundation2 can be discerned by consistent insistence on the non-transferability of the ownership rights to property. Once a piece of property is donated for a charitable purpose, the owner ceases to have any claims over it, because in Islam all property is said to belong to no one but Allah. The trustee, in the form as a single person or a group of individuals, must manage the property for the generation of income which is then distributed as specified by the donor (Mohamed, 1991:118–119).

Clearly, philantropy is a universial antropological phenomenon, as we find obligatory help to those in need in all major cultures, religions and languages. In Arabic there is *zakah* for obligatory alms, and *sadaqah*, which means charity and philantropy. In Hebrew *tzedakah* equals a traditional, Jewish community-oriented practice of phylantropy. It is support to the poor to help them become self-sustaining. In this meaning it is very close to the Islamic concept, which considers begging a sin.

Interreligious Similarities between Heqdesh, Piae Causae Foundations and Waqf

The institutions of the *hekdesh*, *piae causae* foundations and *waqf* show remarkable similarities (Hennigan, 2004:51). There are five basic conformities between the above-mentioned legal institutions:

1) All were founded through the relinquishing of property by an individual who dedicated these properties to a particular purpose, eg. religious or public services, education, etc.

2) By the act of donation, the owner gives up control over the institution he created.

3) The institution created is placed under the administration of a trustee selected by the donor.

4) Only the proceeds of the transferred property are to be used to realise the mission of the institution, but the principle capital (foundation assets) had to remain untouched.

5) These institutions were dedicated to God and envisioned as surviving the death of the founder.

The *waqf* and the pious foundation, however, also share a further remarkable similarity: both provided the opportunity to limit the circle of beneficiaries to the descendants of the donor. *Waqf*s and foundations developed in two main forms. The former legal institution can be established as a *waqf khairi*, a charitable foundation for the benefit of everybody; or as a *waqf ahli*, a family foundation in support of the donor's descendants. The pious foundation could also be founded for the benefit of the public, as a "charitable foundation", or as a *fidei commissum*, where the creator secured the transfer of the property from one generation to the subsequent ones (Adam, 2017).

Table 1: Similar legal features of heqdesh, a piae causae foundation and waqf

	HEQDESH	PIAE CAUSAE FOUNDATION	WAQF
The donation of a property for a particular purpose	+	+	+
The donor gives up control over the institution	+	+	+
The institution is administered by a trustee	+	+	+
The principal remains untouched	+	+	+
Established "in perpetuam", dedicated to god	+	+	+
Mazy be established for the benefit of the family/descendants of the donor	–	+	+

Source: Edited by the author

Since *waqf* shared many characteristics with *piae causae* foundations and heqdesh, several scholars (Hennigan, 2004) suggest that it started developing on the basis of the former.

Middle Eastern Repercussions: Trusts

However, the interaction also works the other way round in legal history. Several law historians argue (Walker, 2016:208) that a historical connection to Islam is a "missing link" that explains why English common law is so different from classical Roman legal systems that hold sway across much of the rest of Europe (Devichand, 2018). In 1955 Henry Cattan (1955) also noted that the English "trust" is remarkably similar to, and probably derived from, the earlier Islamic institution of *waqf*.

Having lost all contact with Rome, Mediaeval Europe became acquainted with philanthropic endowments through the Islamic *waqf* system. This is attested to by Monica Gaudiosi (1988), who studied the origins of English trusts. Gaudiosi puts to test the conventional wisdom, prevailing among European scholars, that English trusts are rooted in Roman or Germanic laws. She challenges this view by arguing that these trusts developed from a Mediaeval English institution for holding land known as the use. Furthermore, considering the Roman *fidei commissum* first, she reminds us that the link between this institution and English trusts had already been dismissed by the 19th century on the grounds that not only were the similarities between the two institutions merely superficial, but also, while the Roman device was purely testamentary, the early English use seldom arose by will.

The legal institution of a trust established in Mediaeval England took a special path: first the common law countries adopted and applied it and then the other states of the British Commonwealth. In contrast, in countries regulated by civil or mixed legal systems, the institution of the trust was primarily artificially introduced due to economic demand. The defining characteristic of a trust is that the founder transfers property (ownership or right) to the trustee, and the latter is obliged to manage it for the benefit of the beneficiary specified by the trustee. The property of the trust property belongs to the trustee, but it is obliged to manage it separately from its own property, as the beneficiary also has a right of ownership, and in a civil law perspective, this right is close to ownership right. It follows from the structure of the trust that in Anglo-Saxon law it is

not a contract, since the trustee acts as a fiduciary, and the beneficiary may also take action against third parties in the case of misconduct or an unpaid disposal of the trust. In summary, the beneficiary has a contractual claim against the trustee and has a claim *in rem* in respect of the assets. In the course of the analysis of the trust, it must also be taken into account that, compared to the Anglo-Saxon regulations, other legal institutions and legal constructions corresponding to the functions of the trust have also been established in mixed and civil-law systems. From a functional point of view, in the broadest sense, the legal institutions corresponding to a trust are primarily required to implement asset segregation, to treat the position of the trustee not merely as a contracting party, but also as an official position. The beneficiary, however, must also have the legal option to take action against third parties in the case of misconduct or the free disposal of the assets. If a legal relationship satisfies these conditions, it shows significant similarity to the legal scheme of the Anglo-Saxon trust.

The basic points of Gaudiosi and Cattan's arguments are as follows:

Whereas the separation of ownership from usufruct was not a new legal concept, the settlement of usufruct on the endowed property for successive generations in perpetuity for a charitable purpose was an institution which was created by the classical Muslim jurists of the first three centuries of Islam. There is no evidence that such a complex system of appropriating the usufruct to varying and successive beneficiaries existed prior to Islam (Cattan, 1955:205). The emergence of the trust coincides with a period of increased contact between Europe and the Muslim world. Indeed, the Franciscan friars, who are believed to have introduced the use in England, were active in the Middle East. Saint Francis, himself, spent the years 1219 and 1220 on Islamic territory.

Jerusalem was a particularly significant point of contact between England and the Muslim world because of the presence of the Orders of the Templars or the Hospitalers. Since it is well known that these orders had been influential in the development of the Inns of Court in fourteenth-century England, the transmission of legal institutions from the Islamic world to England has already been demonstrated.

More importantly, the similarity between Islamic *waqf*s and English trusts is striking. Under both systems, property is reserved and usufruct is appropriated for the benefit of specific individuals or for a general charitable purpose. The *corpus* becomes inalienable; and estates for life in favour of successive beneficiaries can be created at the will of a founder without regard to the law of inheritance or to the rights of the heirs, and continuity is secured by successive appointments of trustees.

It has been argued that ther is a major difference between the two systems: whlie in the English case, the trustee is considered to be the owner of the trust, in the Islamic *waqf* the trustee *(mutawalli)* is not considered to be the owner. In reality, the trustee is no more the owner of a trust than the *mutawalli* could be the owner of a *waqf*. The main function of both is to administer the property for the benefit not of themselves but of the beneficiaries specified by the trust or *waqf* (Çizakça, 2000:11–13). Another alleged difference concerns duration: the *waqf* must be perpetual, while a trust, except if charitable, cannot be perpetual. It must be remembered, however, that in England trusts could originally be made in perpetuity until the rule against perpetuities came into force. It has been argued, however, that there is one very important difference: the purpose of the *waqf* or the trust. A trust may be made for any lawful objective, a *waqf*, by contrast, must be charitable. Charitability is a *conditio sine qua non* for all *waqf*s including family endowments (Cattan, 1955:212).

Table 2: Comparative table of waqf and trust

	WAQF	TRUST
motive	religious	no religious motive needed
founder as beneficiary	impossible, only under Hanafi law	possible
objective	for the benefit of the ummah	any lawful object
property is entrusted to	Allah	the trustee
managers' legal position	the mutawalli is only a manager	the trustee has a right close to that of the owner's
termination	"in perpetuam" (cannot be terminated under any circumstances)	can be terminated as stipulated in the trust deed
revocability	irrevocable	revocable
corpus	immobilised	immobilised
usufruct	used for the benefit of the ummah	used for the objective stated in the deed

Source: Edited by the author based on Çizakça, 2000:11–13

Trusts in Hungary Today. Recent and Applicable Hungarian Regulation

If we accept the theory of Cattan and Gaudiosi, we can state that one of the legal institutions of traditional Islamic law, the *waqf*, is partly applied in Hungary nowadays, as a result of an intercultural legal and historical interaction in the regulation of trust. Chapter XLIII of the new Hungarian Civil Code (Act V of 2013) regulates fiduciary contracts in the framework of mandate-type contracts.

"Section 6:310 [Fiduciary asset management contract]

(1) Under a fiduciary asset management contract, the trustee shall manage, on his own behalf and for the benefit of the beneficiary, the assets transferred to his ownership, and the rights and obligations transferred to him by the fpunder (hereinafter "trust property"), and the founder shall pay the fee."

Under Hungarian law, a fiduciary trust agreement results in an *in personam* legal relationship, which, however, also carries *in rem* features. The Hungarian regulations largely follow and comply with the express Anglo-Saxon trust institution (Menyhárd, 2013:144). On the other hand, the structure of the Hungarian regulation recognises the separation of the managed assets from the trustee's own assets, assings an office to the trustee, considered as a non-contracting party, and provides the beneficiary (and the trustee) with the opportunity to claim compensation from third parties in the case of misconduct or if the assets are free of charge (Sándor, 2016). The predominantly dispositive regulation in the Civil Code contains general substantive legal provisions. Detailed rules regulate trustees and their activities in Act XV of 2014, and 87/2014 (III. 20) apply to fiduciary trustees and their activities. The Hungarian legislation ensures the widest possible freedom of establishment by setting up a trust relationship not only in a contract, but also by a unilateral legal declaration or will. The obligation to register trusts is clearly necessary for fiscal and validity reasons:

"Section 18/A (1) Fiduciary asset management contracts concluded by ad hoc trustees shall be drawn up in a notarial deed or a private deed countersigned by an attorney-at-law or bz an in-house legal counsel registered by the Bar Association."

In Hungary, regulation is two-tiered. A profit-oriented trust asset management company may only operate with the permission of the National Bank of Hungary, while in the case of a non-profit, occasional fiduciary trust agreement, the agreement must be registered by the National Bank of Hungary.3

"Section 11 (1) If, on the basis of the request, it can be established that the applicant meets the operating requirements for fiduciary asset management companies, its request contains the data described in Section 10 (1) and the applicant has attached the annexes as per Section 10 (2), the Authority shall issue the licence.

(2) The Authority shall obtain the applicant's certificate of incorporation from the companies register electronically, by means of a direct query."

However, this legal institution no longer carries any charitable purpose, and has nothing to do with religion or faith, since charity is possible to exercise through the legal institution of the foundation.4

Conclusion

In the Hungarian Civil Code, fiduciary property management is comparable mostly to the Anglo-Saxon trust. The Hungarian regulation can also be considered to represent a high standard in an international comparison, and its main advantage is its flexibility. The more rigidly regulated German "Treuhand" differs more from the Hungarian than from the Anglo-Saxon trust. Despite the fact that the Hungarian Civil Code regulates it as a contract, the management of fiduciary property is seen not merely a contract, but rather a special legal relationship (Bodzási, 2018).

Although the assets transferred to the trust are not an independent legal entity, as in the case of foundations, the trust seems to be more than a simple contract. This is indicated, among other things, by the fact that in addition to a contract, fiduciary management as a legal relationship can also be established by a unilateral legal transaction (such as a will). The legal relationship may also continue after the termination of the contract or unilateral declaration of establishment.

Taking into account the above characteristics, a legal and philosophical approach may still result in the natural legal explanation that this legal institution also originates from the charitable foundations where the aim is to provide the most effective assistance possible to achieve legitimate goals.

Notes

1 *Charity*. Online Etymology Dictionary, www.etymonline.com/word/charity.

2 In: *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. IX. 59–99.

3 Section 11.; Section 19 of Act XV of 2014.

4 Act V of 2013, Part Six, Section 3:378-404.

References

Adam, Thomas (2017): Interreligious and Intercultural Transfers of the Tradition of Philantropy. In: Lieberman, Julia R. et al. (eds.): *Charity in Jewish, Christian, and Islamic Traditions*. Lexington Books, Lanham, 45–65.

Bakar, Osman (2014): *Islamic Civilisation and The Modern World. Thematic Essays*. UBD Press, Brunei Darussalam.

Bodzási, Balázs (2018): A bizalmi vagyonkezelés (trust) magyar szabályozását érintő módosítások [Amendments concerning the Hungarian regulation of trust]. *Fontes Iuris*, Vol. 4, No. 1., 57–62.

Brodman, James (2009): *Charity and Religion in Medieval Europe*. The Catholic University of America Press, Washington.

Cattan, Henry (1955): The Law of Waqf. In: Khadduri, Majid – Liebesny, Herbert J. (eds.): *Law in the Middle East. Origin and Development of Islamic Law*. Middle East Institute, Washington.

Çizakça, Murat (2000): *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present*. Boğaziçi University Press, Istanbul.

Cseh, Balázs (2018): Egy vallási adó működésének elmélete a bankrendszerben [The theory of the mechanism of a religious tax in banking]. In:

Kovács, Tamás – Szóka, Károly (eds.): *XII. Soproni Pénzügyi Napok. „Az áfa elmélete és gyakorlati alkalmazása"* [XII. Sopron Financial Days. „Theory and Practical Application of VAT"]. Proceedings, Soproni Felsőoktatásért Alapítvány, Sopron, 29–37.

Davis, Adam J. (2014): The Social and Religious Meanings of Charity in Medieval Europe. *History Compass,* Vol. 12, No. 12, 935–950, https://doi.org/10.1111/hic3.12207.

Devichand, Mukul (2018): *Is English law related to Muslim law?* http://news.bbc.co.uk/2/mobile/uk_news/magazine/7631388.stm.

Donin, Hayim H. (1972): *To Be A Jew. A Guide To Jewish Observance In Contemporary Life.* Basic Books, New York.

Falus, Orsolya (2016): Islamic Waqfs in Education. *PedActa,* Vol. 6, No. 2, 51–59.

Gaudiosi, Monica (1988): Influence of the Islamic Law of Waqf on the Development of the Trust in England. The Case of Merton College. *University of Pennsylvania Law Review,* Vol. 136, No. 4, 1231–1261.

Hennigan, Peter C. (2004): *The Birth of a Legal Institution. The Formation of the Waqf in Third-Century A. H. Hanafi Legal Discourse.* Leiden, Brill.

Menyhárd, Attila (2013): A bizalmi vagyonkezelés szabályai az új Ptk.-ban [Rules of fiduciary management in the New Civil Code]. In: Szakál Róbert (ed.): *Tájékoztató füzetek 251.* [Brochures]. MKIK, Budapest.

Mohamed, Ariff (ed.) (1991): *The Islamic Voluntary Sector in Southeast Asia.* Institute of Southeast Asian Studies, Singapore.

Morris, Debra (2017): *Elasticity of the Boundaries in England and Wales: What Is (And Isn't) Charitable? An Opportunity Lost (or Not Yet Fully Embraced)?* National Center on Philantropy and the Law, Conference Proceedings, https://ncpl.law.nyu.edu/wp-content/uploads/2016/08/Tab-G-Morris-paper.pdf (accessed April 24 2020).

Panico, Paolo (2016): Private Foundations and Trusts: Just the Same but Different? *Trusts & Trustees,* Vol. 22, No. 1, 132–139, https://doi.org/10.1093/tandt/ttv223.

Sándor, István (2016): A trusthoz hasonló bizalmi vagyonkezelési konstrukciók egyes közép- és kelet-európai jogrendszerekben [Trust-like management schemes in some Central and Eastern European legal systems]. *Állam- és Jogtudomány,* Vol. 7, No. 2, 40–64.

Smith, Jonathan Z. (1998): Religion, Religions, Religious. In: Taylor, Mark C. (ed.): *Critical Terms for Religious Studies.* University of Chicago Press, Chicago, 269–284.

Stevenson, Angus (ed.) (2010): Charity. In: *Oxford Dictionary of English.* Oxford University Press, Oxford.

Varga, József (2018): A zakát működése az iszlám pénzügyekben [Mechanism of the zakat in the islamic finance]. In: Kovács, Tamás – Szóka, Károly (eds.): *XII. Soproni Pénzügyi Napok. „Az áfa elmélete és gyakorlati alkalmazása"* [XII. Sopron Financial Days. „Theory and practical application of VAT"]. Proceedings, Soproni Felsőoktatásért Alapítvány, Sopron, 90–95.

Varga, József – Cseh, Balázs (2018): The Operation of Islamic Banks on the Basis of an EU Example. *Köztes Európa,* Vol. 10, No. 1, 125–133.

Walker, Tanya (2016): *Shari'a Councils and Muslim Women in Britain. Rethinking the Role of Power and Authority.* Brill, London.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 361–365., DOI: 10.24307/psz.2020.1028

Anton Panchev

Relations Between Albanian Muslims and Christians at the End of the 19th and Beginning of the 20th Century According to Bulgarian Sources

Summary

At the end of the 19th and beginning of the 20th century, some of the most prominent Bulgarian researchers became interested in Albanian culture, religion and other features. They made a valuable contribution by conducting a lot of field research in regions inhabited by Albanians. One of the most impressive results of their work is the description of religious tolerance between the Islam majority and the Christian minority in Albania. This brief text analyzes the main conclusions of their studies.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: N33, N43, N93, Z12
Keywords: Albanians, Bulgarians, religions, tolerance, researches

Introduction

This paper aims to outline the religious situation in Albanian-inhabited areas in the late 19th and early 20th century. Bulgarian diplomats, scientists, writers etc. made numerous observations about the religious situation among Albanians. At the end of the 19th and beginning of the 20th century, interest in Albanians living in Bulgaria increased. Scholars like Vasil Kynchov, Nedjalko Kolushev (N. Marenin), Vasil Zlatarski, Stefan Dimitrov, L. Miletich, Jordan Ivanov, Dimitar Gadzanov and many others were among the most prominent Bulgarian professors who made multiple valuable contributions to various fields like history, geography, archeology, ethnography and linguistics, and publications (several books and a lot of articles) regarding the different aspects of the life of Albanians. A large amount of empirical data were collected about Albanians in Bulgaria and enabled further sound investigations. This is only a brief survey, with focus on the analysis of the religious situation in Albanian-inhabited areas, of the relationship between various religious communities among the Albanians, and of their main religious characteristics

Asst. prof. Anton Panchev, PhD, political scientist and researcher; St. Kliment Ohridski University, Department of Balkan Studies, Sofia (antonpanchev@abv.bg).

according to Bulgarian researchers. An important source of the religious status of the Albanian population is the activity of the Albanian diaspora in Sofia. In the last decades of the 19th century, an Albanian was established community in the capital city of Bulgaria, which was determined to make a considerable impact on the development of Albanian culture and education. The Albanian newspapers and magazines dedicated numerous pages to religious matters and relevant events.

Statistics

There are statistical data about the number of Muslims and Christians in the Albanian lands. To avoid speculations about the objectivity of these evaluations in areas inhabited by Albanians, information from diverse other statistics is also quoted. They are arranged in the chronological order of publication.

Statistics by Marenin:

The first Bulgarian statistical investigation of the number of the adherents of different denominations was compiled by the Bulgarian diplomat and historian N. Marenin. According to Marenin, the majority of the Albanians were Muslims, making this denomination the most influential one in the country. The majority of the Albanian Muslims was represented by secular Sunnis along with a significant Bektashi Shia minority. Christianity was present in two forms: Catholic and Orthodox, practiced by a significant ratio of the population, making it the 2nd largest religion in the country. Muslims were found throughout the country, while Orthodox believers lived in the south and Catholics in the north. However, this division was not strict, and many areas had several denominations. Marenin estimated, based on different official Muslim and consular statistics, that at the end of the 19th century, approximately 300,000 Catholics, 212,000 Orthodox Christians and 703,000 Muslims (Marenin, 1902:26) lived in a compact ethnic territory, totalling (Ghegs and Tosks together) 1,215,000. This number excludes the Albanians living outside this ethnic domain (in other areas of the Ottoman Empire) as well as those who had lost their native language (in Epirus and Thessaly) (Marenin, 1902:25).

Other important Bulgarian statistics about the Albanian population include one compiled by Vasil Kynchov (1901) for the Bulgarian Ekzarhat (1902, 1908–1912), and another one by Atanas Shopov (1908–1909) and Dimitar Gadzanov (1916). These authors focused on describing the Eastern Albanian territories in Macedonia.

Bulgarian statistics about the population of Kosovo in the period of World War I are also of interest. In this paper only the key statistical facts are presented.

Statistics by Gadzanov:

Poduevo: 24,973 Muslims

Gjilan: 40,518 Muslims and 1760 Catholics

Prishtina: 40,646 Muslims and 2420 Catholics

Ferizaj: 22,545 Muslims and 144 Catholics.

Total headcount in Prishtina county: 128,682 Muslims and 4324 Catholics.

Prizren: 80,000 Muslims and 5300 Catholics.

Other important statistics include works by Stefan Mladenov, by Stefan Dimitrov and by Anastas Ishirkov. For further details about the extension of the current Islamic religion, see József Varga, Balázs Cseh et al.

Observations and foreign propaganda

Every Bulgarian scientist shared the opinion that religious practice was generally lax compared to other countries, fewer Albanians considered religion to be a predominant factor in their lives. According to Marenin, Albanians were not truly dedicated to religion, rather their tribal identity

was of key significance (Marenin, 1902:28). In this period Albanians were under Ottoman rule and belonged to the Ottoman Empire based on the doctrines of Islam, and they provided good examples of peaceful coexistence of peoples of different religions (Falus, 2018).

In his opinion Albanians were not particularly religious. Catholics, Orthodox believers and Muslims were all indifferent to religious rituals. Mixing the rituals of the different religions could often be observed among them. To confirm his assumption, Marenin gives examples of the practices seen in Debra and Gostivar: Muslims celebrated the holidays held in honour of Saint Ilia and Saint Nicola. The scientist adds that these Muslims also lit candles at monasteries, prayed to Saint Paraskev and visited Christian churches, while at the same time also respecting Mohamed and celebrating Bairam (Marenin, 1902:29). In these regions shared culture facilitated religious tolerance. Under Islamic law, in the Ottoman Empire Jews and Christians lived in safety. They were allowed to practice their religions and maintain their local institutions (Falus, 2018:238).

Marenin was of the opinion that Albanians were all indifferent to religion and it had no influence on their relationship to other Albanians (Marenin, 1902:32).

Another opinion on this matter, considered to be of a great interest, is the one expressed by Gadzanov. He talks about the spread of Muslim denominations among Albanians, especially of the Bektashi *teke* (order). Gadzanov conducted researched in Tetovo and Elbasan and found that the most beautiful *teke* is the one in Tetovo (Gadzanov, 1993:235). He describes the marble temples of Rezhep Pasha in detail. He is said to have been amazed by this temple (Gadzanov, 1993:235). He also gave detailed descriptions of other Muslim denominations and religious schools in Macedonia. During his 1916 travels, Gadzov made some observations on their movement and locations, mainly in Macedonia, but also in Eastern Albania (Gadzanov, 1993:236).

Bulgarian researchers recorded attempts by foreigners at inciting personal interests by religious institutions. Marenin informs about Greek influence, through the establishment of Greek schools and churches, which was strong enough to have power over 100,000 Orthodox Albanians during the 19th and 20th centuries (Marenin, 1902:28).

The same observation can be made about influence from Turkey. At the end of 19th century Vasil Kynchov wrote that half of the population in Skopje was under the influence of Turkey (Kynchov, 1970:30). According to Ishirkov, most of the Turks in Prizren influenced Albanians and religion was the principal basis of their identity (Ishirkov, 1993:109).

Albanian diaspora in Sofia

The Albanians who lived in Sofia did not focus on religious matters, they rather ignored them. Several articles and public discussions address this issue. In the first edition of "Drita" discusses religious split: "Albanians are Albanians before taking any religion into account, whether Christian or Muslim. They are Albanians in the first place... Dervishes are supported by Albanian labour, but most of them are simply mean, and used by Athens" (Sokolova, 1979:116). The Albanians living in Sofia advocate the idea that religion is something that can be changed, while language is the essential factor, as it does not change for a nation. They criticize any foreign influence which uses religion as a power to serve personal interests. According to an opinion that expresses this concept: "Religion and faith in the hands of Turks and Greeks are nothing else, but an iron chain of control" (Sokolova, 1979:117). Prevent is of the opinion that the intrigues of Greek institutional religion were behind some serious crimes, like the murder of Pope Christo

Negovani and of Spiro Kosturi (Sokolova, 1979:117). The main thesis which the Albanians living in Sofia support via the media and newspapers is that religion is a means of foreign influence, serving personal and political interests, which is highly damaging and harmful to national identity and national progress. This clearly stated position about the role of the religion in political and social life results in building the impression in Bulgarians that there is a gap and a lack of importance in the role of religion among Albanians.

The influence of religion on Albanian politics in the reviewed period

On the one hand, religions had a significant role in political movements and processes in Albania at certain points. Catholic and Muslim political organizations and uprisings were also inspired by religious factors. The obstructive role of the Mirdita Catholic clan was well-known in establishing a stable Albanian state and institutions in the years after the declaration of independence in 1912. The Mirdita leaders pushed to oppose the central government also on religious motives. On the other hand, politicians of Muslim origin, like Esat Pasha Toptani, also used faith for their political ambitions.

According to some Bulgarian data, Esat Pasha's emissaries stimulated the Muslim revolt in the central parts of Albania (Georgiev, 2019:368). Finally, Esat Pasha was ousted from Albanian political life, but instead of reconciliation, he inspired an additional pro-Muslim political movement, started in the Debra region by Arif Hikmet's band. Even Austro-Hungarian military support and military instructors from the Netherlands were unable to enforce the detachments used against the rebels (Georgiev, 2019:368–369).

But these facts and events could not change the mainstream cultural, religious and political life among Albanians, which was based on religious tolerance and on lay state-building processes.

Conclusions

All sources are engaged in the observation of and research into the period between the end of 19th and beginning of 20th century, and reveal that there is religious tolerance among Albanians, despite the fact that there are different denominations. Religious tolerance in Albania was born of national expediency and a general lack of religious convictions. Some arguments provided by Bulgarian researchers support this statement:

1) There are no reported cases of violence among Albanians based on religious differences and conflicts.

2) Religion is not a main factor in the processes of building national identity or a national state.

3) A great variety of religioous practices can be observed, which leads to their syncretism.

In addition to this, some negative aspects of the role of religion are also highlighted. First of all, the emotional manipulation of certain large groups of Albanians subject to foreign influence exerted in political interest. This leads to the assimilation of Albanian culture into Turkish or Greek culture.

References

Central State Archives, fund 246K (Bulgarian Exarchate).

Cseh, Balázs – Varga, József – Bánkuti, Gyöngyi (2019): Women in the Labour Market: Aspects of Demography and Work Based in the MENA Countries. In: Balázs, Judit – Cseh, Balázs – Varga, József (eds.): *Kitekintés az iszlám világ 21. századi politikai, gazdasági és pénzügyi viszonyaira. Válogatás a Kaposvári Egyetem Iszlám Tudományok Kutatóintézet tevékenységéhez kapcsolódó munkákból* [An outlook to 21st-century political, economic and financial relations in the Islamic world. A selection of works related to the activity of the Institute of Islamic Stud-

ies at the University of Kaposvár]. University of Kaposvár, Kaposvár, 12–27.

Dimitrov, Stefan (1993): Severozapadna Makedoniya [Northwestern Macedonia]. In: Petrov, Petr (ed.): *Nauchna yekspeditsiya v Makedoniya, 1916* [Scientific Expedition in Macedonia]. Sofia.

Falus, Orsolya (2018): The Antecedents of Civil Modernization. A Historical Example of Freedom of Religion during the Turkish Occupation in Hungary. *Journal on European History of Law,* Vol. 9, No. 2, 236–239.

Gadzanov, Dimitar (1993): Myusyulmanskoto naseleniye v novoosvobodenite zemi [The muslim population in new liberated lands]. Petrov, Petr (ed.): *Nauchna yekspeditsiya v Makedoniya, 1916* [Scientific Expedition in Macedonia]. Sofia.

Georgiev, Georgi (2019): *Bulgaro-albanski politicheski otnosheniya (1908–1915)* [Bulgarian-Albanian Relations 1908-1915]. Sofia.

Ishirkov, Anastas (1993): Pituvane v Makedoniya i Pomoravia [Travel in Macedonia and Pomoravlje]. Petrov, Petr (ed.): *Nauchna yekspeditsiya v Makedoniya, 1916* [Scientific Expedition in Macedonia]. Sofia.

Kynchov, Vasil (1970): Grad Skopiye. Belezhki za negovoto nastoyashche [The town of Skopje. Remarks about its present] In: *Izbrani proizvedeniya* [Selected works]. Vol. 2, Sofia.

Marenin, Nikola (1902): *Albaniya i albantsite* [Albania and the Albanians]. Sofia.

Mladenov, Stefan (1993): Pyteshestviye iz Makedoniya i Pomoraviyeto [Travel in Macedonia and Pomoravlje]. Petrov, Petr (ed.): *Nauchna yekspeditsiya v Makedoniya, 1916* [Scientific Expedition in Macedonia]. Sofia.

Shopov, Atanas (1911): Bulgarskoto kulturno delo v Makedoniya v tsifri [Bulgarian cultural activity in Macedonia in numbers]. In: *Bulgarska sbirka* [Bulgarian Collection]. Sofia.

Sokolova, Boika (1979): *Albanski vizrozhdenski pechat v Bulgariya* [Albanian Revival Press in Bulgaria]. Sofia.

Stoycheva, Stanislava (2010): Bulgarskata yekzarkhiya za yetnodemografskiya oblik na Makedoniya (1908–1912) [Bulgarian Exarchate for the ethno-demographic character of Macedonia]. In: *Nezavisimostta na Bulgariya 1908 – pogled ot XX vek.* Sbornik dokladi ot mezh-dunarodnata konferentsiya, provedena v Sofia na 19–20 septemvri 2008 [Bulgarian Independence 1908 – a sight from 20th century. Collection of materials from International conference held in Sofia on 19-20 September 2008]. Sofia.

Varga József (2018): A zakát működése az iszlám pénzügyekben [Mechanism of the zakat in Islamic finance]. In: Kovács Tamás – Szóka Károly (szerk.): *XII. Soproni Pénzügyi Napok: „Az áfa elmélete és gyakorlati alkalmazása": pénzügyi, adózási és számviteli konferencia.* Conference Proceedings, Soproni Felsőoktatásért Alapítvány, 90–95.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 366–378., DOI: 10.24307/psz.2020.1029

Nguyen Thi Thu Thuy – László Vasa

A New Approach in Rural Development in Vietnam: Evaluation of the National Target Programme for Building New Rural Areas, 2011–2015

Summary

This paper is a summary of the scientific research project entitled "Building New Rural Areas and Its Impacts on Sustainable Rural Development in Vietnam". Besides using a methodology based on quantitative and qualitative datasets, we gathered the literature review of rural development studies and practical frameworks of rural development programmes (RDPs). We made statistical analyses for the National Target Programme for Building New Rural Areas between 2011 and 2015 in Vietnam by an on-site empirical survey in a community in Vietnam. Our conclusion is that RDPs should specify the difficulties for each rural area in the process of decision-making for development planning, and should frequently classify difficulties during implementation for the decentralized administration of implementation from central offices to local authorities in order to set up priorities for each rural area.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O13, P21, Q18

Keywords: rural development, sustainability, commune, livelihood, quality of life, collective action, Vietnam, EU

Introduction

In their book entitled *Dimensions of Need,* published for the 50th anniversary of FAO (the Food and Agriculture Organisation of the United Nations), Loftas et al. (1995:3) pointed out that "the needs of the increasing population, poverty, malnutrition, land degradation, deforestation, pollution, loss

Nguyen Thi Thu Thuy PhD student, University of Kaposvár, Doctoral School for Management and Organisational Sciences (thuyszierwg@gmail.com); László Vasa senior researcher and chief advisor, Institute of Foreign Affairs and Trade, Budapest, research professor, Széchenyi István University (laszlo.vasa@ifat.hu).

of biological diversity and the overexploitation of the oceans remind us: there is no room for complacency". Therefore, FAO stated that "We must seek better and sustainable ways and means to meet and overcome these challenges and we must transform agriculture to combine increased productivity with sustainability of natural resources" (Loftas et al., 1995).

The 2016 Rural Development Report by IFAD added that "the world leaders have agreed on an ambitious development agenda that seeks to end poverty and hunger by 2030... Agenda 2030 has explicitly recognized the central role that rural development plays… Hence a transformation of rural areas is needed to enable rural people to capitalize on changes in the world around them, rather than be further marginalized by them" (IFAD, 2016:8).

Among these global circumstances, Vietnam was consistent and determined in its policy to develop the economy parallel with improving the social standard and protecting the environment. The country's constitution and its major national social and economic development strategies and plans envisage Vietnam as a modern and industrialised nation that will have become a prosperous, creative, equitable and democratic society by 2035 (World Bank – MPI of Vietnam, 2016).

Objectives of the research

Rural areas and rural development have always played an important role in the economy and society in Vietnam. The Vietnamese government is seeking to build a powerful economy and sustainable development in order to improve the quality of life and ensure high living standards for the whole country, both in urban and rural areas. Increase in the inequality and disparity between the rich and the poor is a fact, and Vietnam is looking for ways to solve this problem. The subject of this study is to present the social, economic and environmental impacts of Building New Rural Areas in Vietnam and the link with rural development policies in order to synthesize conclusions for the sustainable rural development progress in Vietnam. The goal of this research is to improve understanding and facilitate the identification of solutions for genuine problems and opportunities to develop rural areas in Vietnam.

Hypotheses

In our study we suggest two hypotheses:

H1: There are positive impacts of the National Target Programme in Building New Rural Areas under sustainable rural development in economics, society and environment.

H2: There is a positive linkage between the National Target Programme in Building New Rural Areas and another national target programme in eradicating hunger and reducing poverty, promoting rural livelihoods in order to raise a living standard for rural population.

These hypotheses have been consolidated by the core background of theoretical and practical frameworks on rural development studies. Besides, the concept of rural livelihoods is a term that may be defined as follows: "A livelihood comprises the capabilities, assets (stores, resources, claims and access) and activities required for a means of living: a livelihood is sustainable which can cope with and recover from stress and shocks, maintain or enhance its capabilities and assets, and provide sustainable livelihood opportunities for the next generation; and which contributes net benefits to other livelihoods at the local and global levels, in the short and long term" (Krantz, 2001:1).

Going to capture impacts of measures to improve quality of life in rural areas is necessary for testing hypotheses. Thematic Working Group of the European Communities set the definition of Quality of Life for evaluation network of rural

development process such as: "The quality of life is a function of people's life circumstances, which of course have an economic dimension, but also includes their social networks, their health and their sense of worth, and the sustainably of the environment on which they depend. Quality of life emanates from having the capability to flourish." According to findings of the Thematic Working Group (Grieve et al., 2010), the quality of life implies a multidimensional character embracing social, environmental and economic dimensions. However, there is no simple and easy method to measure the quality of life" (Grieve et al., 2010:7).

Materials and methods

We used desk research, including scientific reviews about rural development, rural areas, rural studies and related disciplines and a source of secondary data in order to discuss the necessary issues. We applied scientific methods in social sciences specific to rural development study in order to identify the major factors of sustainable rural development that had been impacted by the National Target Programme in Building New Rural Areas in Vietnam.

As an important qualitative method, this paper contains a data analysis of the surveys in a small community in the Red River delta (Vietnam), an entity included in the National Target Programme in Building New Rural Areas in Vietnam between 2011 and 2015, in qualitative and quantitative data to deal with "a cluster of problems and phenomena".

Literature review: Cconcepts and reviews of approaches

This is a synthesis of theories on rural development and their comparison to practical issues with the aim to promote sustainable rural development with special focus on Vietnam, through the National Target Programme in Building New Rural Areas between 2011 and 2015. The aim is to apply the theory to blueprint a survey in a community in the Red River delta under the National Target Programme in Building New Rural Areas between 2011 and 2015.

Another endeavour is to trigger collective action for rural development, while promoting the empowerment of rural communities in order to have effective outcomes. Details of the framework for collective action are set out below *(Table 1)*.

Table 1: Framework for the theory of collective action in rural development studies

Definitions	Collective action as an "action taken by a group (either directly or on its behalf through an organisation) in pursuit of members' perceived shared interests"
Types of collective action: according to the breakdown	
Cooperation	*bottom-up, farmer-to-farmer collective action* While some bottom-up collective actions may receive government support, others may be carried out without government support
Coordination	*top-down, agency-led collective action* Some top-down collective actions are promoted by government policies but do not receive any support, while other collective actions receive support by local and/or government
The role of collective action is increasingly analysed also in the context of agriculture and rural development.	

Source: Vanni, 2014

Practical framework for studying rural development

The Vietnamese government's "Country report – 15 Years' of Achievement in the Vietnam Millennium Development Goals, 2015" stated that: "The country has concentrated on challenging goals and constructing national indicators based on three development pillars – the economy, the social and cultural sphere, and the environment" (Socialist Republic of Vietnam, 2015:43).

The current rural development policy in Vietnam

The management of agriculture and rural areas by the state can be interpreted at a macro-economic level (Oláh, 2014), and it is performed with the help of plans, strategies, programmes, projects and policies. Meanwhile policies of agricultural development and rural development play an important role indeed (Magda–Nyilas, 2013; Vásáry et al., 2013). However, rural development policy is not comprehensive in Vietnam at present. It needs to be implemented in co-operation with other National Target Programmes and national strategies under government management. McLeod Rivera et al. stated: "Even within the context of agriculture, no one strategy or programmatic approach will accomplish everything. The observation evidence is that agriculture is only one aspect of rural development and other elements need to be addressed" (McLeod Rivera–Qamar, 2003:25).

Obviously, agricultural development is increasingly improving sustainably and the welfare of nations (Kozák–Neszmélyi, 2020). Several countries in the world (especially less developed countries, but even developing countries) have large rural areas and a large ratio of rural residents with key activities in agriculture. Thus agricultural policy is in interaction with rural development policy regarding tasks and operations, and so it does not merely include plans for farming production but is also the way of improving new rural areas "with modern social and economic infrastructure; rational economic structure and production organisations…", improving the living standard (spiritual and physical life) of rural residents, and achieving sustainable development in rural areas" (OECD, 2015:117).

National Target Programme of Building New Rural Areas

Comparing the National Target Programme of Building New Rural Areas in Vietnam and the Rural Development Programme (RDP) in the EU we collected the objectives and operations.

1. RDP in Vietnam, 2011–2015

Objectives:

– In Vietnam agricultural policy is intertwined with rural development policy in tasks and operations. The objectives include building a developed and modern agriculture sector by improving new rural areas of "modern social and economic infrastructure; streamlined economic structure and production organisations, improving the standard of living for rural residents, and achieving sustainable development."

– The aim of the National Target Programme for New Rural Development in Vietnam is to bring farmers in focus. They act as the managers and inspectors in implementing projects, and participate in the process of Building New Rural Areas to avoid overlaps and damage to the current rural property.

Operations:

– The National Target Programme of Building New Rural Areas between 2010 and 2020, with an outlook to 2030, was worked out by the government in order to build new rural areas in Vietnam. The first stage was implemented between 2011 and 2015 and covered the entire country according to national criteria.

– The Ministry of Agriculture and Rural development is the host and co-ordinates offices, agencies, people's committees and

provinces, drafts legal documents and sets up training staff for building new rural areas.

2. RDPs in the EU, 2007–2013

Objectives:

– RD policy has adapted and evolved since its inception in order to reflect key EU priorities. Rural development policy has enabled many farmers to learn new techniques, upgrade facilities and carry out essential restructuring, thus sharpening their competitive edge.

– Farming and forestry remain crucial for the management of natural resources in the EU's rural areas as well as a platform for economic diversification in rural communities.

– The sustainable development of rural areas has been a key objective of the EU's Common Agricultural Policy since it was formally established as the second pillar of the policy in 2000, with increasingly important budget allocations.

Operations:

– Support to RD between 2007 and 2013 included supporting structural adjustment in agriculture to better reflecting the multiple role of farming in the wider rural context. Policy put a greater emphasis on implementing a coherent strategy for rural development across the EU. The EU's contribution to financing measures depends on the measure and the region concerned.

– Since 2013, in the EU it is implemented through a single fund, in a single management and control system and a single type of programming (Borec–Turk, 2009:42; OECD, 2015:117; European Commission, 2000; 2005; 2008).

Primary research: survey

The survey was planned in a holistic approach: selected cases reflect the characteristics and problems of the theoretical propositions described in the literature review. In the frame of the survey in the topic "Finding some factors of endogenous capacity to building new sustainable rural areas in between 2011 and 2015 in Hong Lac commune, Thanh Ha district, Hai Duong province, Vietnam," questions were asked and responses given in two questionnaires.

Based on the SWOT analysis, the survey collects cases in a community to describe a top-down and a bottom-up scheme in the Building New Rural Areas project, in the Hong Lac community under the National Target Programme. The aim of the survey was to identify internal advantages and endogenous development in a small community in the Red River delta in Vietnam.

Findings and discussion

Results of the Building New Rural Areas in Vietnam, 2011–2015 Project, based on the Rural, Agricultural, and Fishery Census, 2016

The National Target Programme for Building New Rural Areas is being implemented in rural areas nationwide between 2010 and 2020. By 2020, 50 per cent of the communities will have reached the standard of new rural areas (according to the national criteria). The first stage of the National Target Programme for Building New Rural Areas between 2011 and 2015 was devoted to making decisions on agricultural and rural development in Vietnam in the frame of the "Agricultural policy objectives: current in Vietnam", which established that: "The overall goals for agricultural policy as set out in the MARD plan for the five years between 2011 and 2015 are to achieve sustainable development with high quality output; improve the living standard of people living in rural areas, especially the poor; and protect and effectively utilise natural resources and the environment" (OECD, 2015:113).

Therefore, in the first stage (2011–2015) of the National Target Programme for Building New Rural Areas between 2010 and 2020, the triangle model of agriculture was in focus, including the re-orientation of farmers and rural areas for agricultural and rural development in Vietnam. In order to implement the National Target Programme

for Building New Rural Areas in Vietnam, the government diversified the capital that was mobilized for the programme according to the action plan shown *Figure 1.*

There are 19 national criteria for building new dynamic rural areas in Vietnam between 2010 and 2020, with an outlook to 2030. They are divided into five specific categories: programming, social and economic infrastructure, economics and production, and a complex cultural, social, environment and political system.

Vietnam's economy has been in transition from an agriculture-based economy since the 1986 "Renewal" (Doi Moi Progress), targeting complete social and economic development.

A 2015 report of Vietnam described the following characteristics: "*Challenges for Vietnam's economic growth:* Low-value added and labour-intensive activities predominate, ties between foreign investments and domestic enterprises remain weak and there is limited technology transfer… These, alongside pressures towards greater inequality, will intensify as Vietnam develops further to a middle-income country.

Opportunities for sustainable development: Vietnam needs to upgrade its labour productivity through a focus on developing the skills of its workforce, maintaining macroeconomic and political stability, reforming governance to promote a more efficient and transparent system, promoting the development of science and the adoption of new technologies, and to build a world-class infrastructure" (Socialist Republic of Vietnam, 2015:21, 131–132).

Figure 1: Financial mobilisation scheme to implement the National Target Programme for Building New Rural Areas in Vietnam (2011–2015)

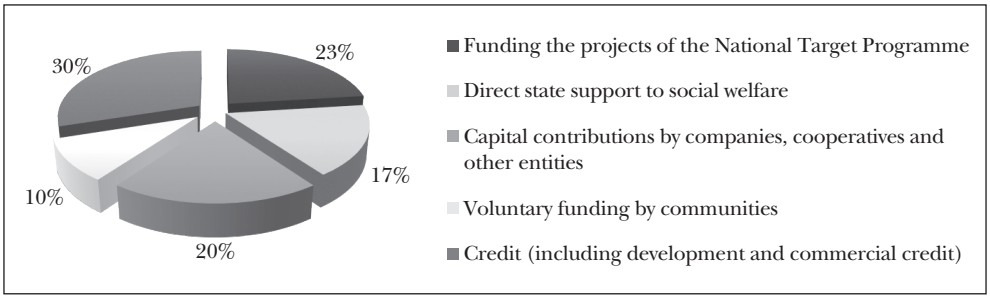

Source: Prime Minister of Socialist Republic of Vietnam, 2010

Figure 2: National accounts, Vietnam (2010–2017)

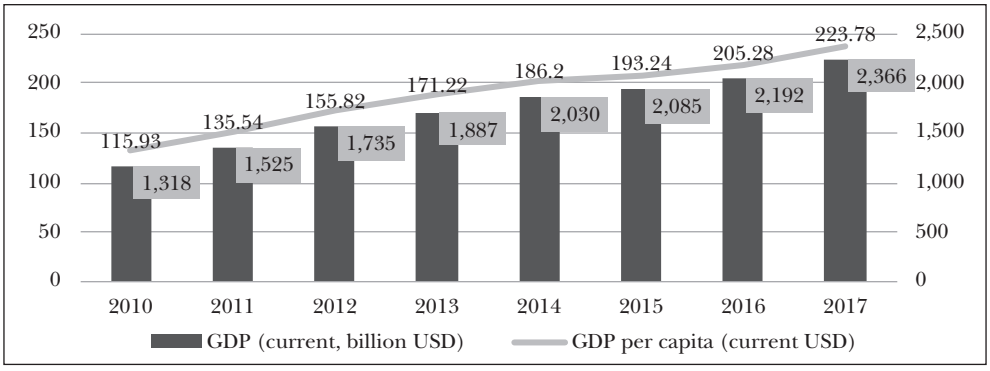

Source: World Bank, World Development Indicators database; GSO, 2018

Evaluation of the Rural, Agricultural and Fishery Census, 2016

The results of the National Target Programme for Building New Rural Areas in Vietnam between 2011 and 2015 illustrated by the GSO data of the Rural, Agricultural and Fishery Census, 2016 (hereafter: National Agri Census) correspond to the findings of our research. According to the findings of the Census, on 1 July 2016, the Vietnamese rural areas consisted of 8978 communities and 79,898 villages; 93 communities and 1006 villages less than on 1 July 2011. Decrease in those five years was mainly due to urbanisation, and to the fact that some rural areas had been split and recognized as urban areas (GSO, 2018:57).

Within five years (2011–2016), all the sectors and levels (from the central to the local level) did effectively implement many rural social and economic development measures and policies. There had been profound changes in the rural landscape, particularly in terms of investment in infrastructure construction (GSO, 2018).

Achievements on 1 July 2016 according to the Census of the National Target Programme in Building New Rural Areas 2011–2015) are the following:

Figure 3: Communes in the national census, 2016

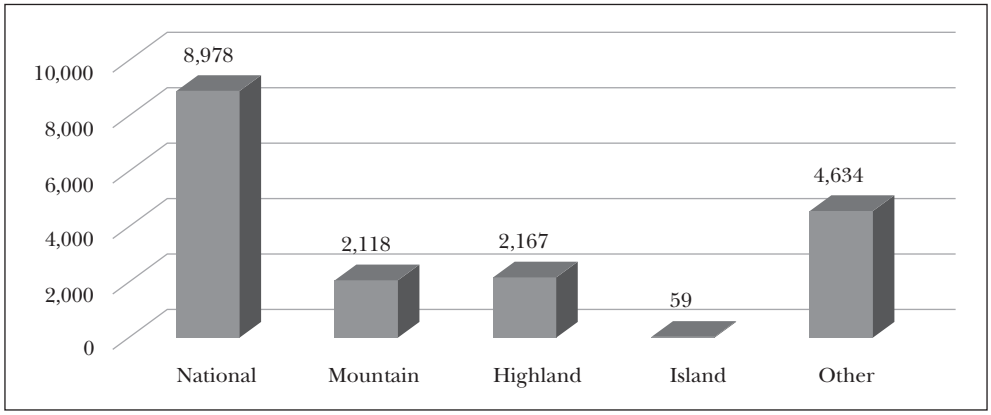

Source: GSO, 2018

Figure 4: Living conditions of rural households by type of commune

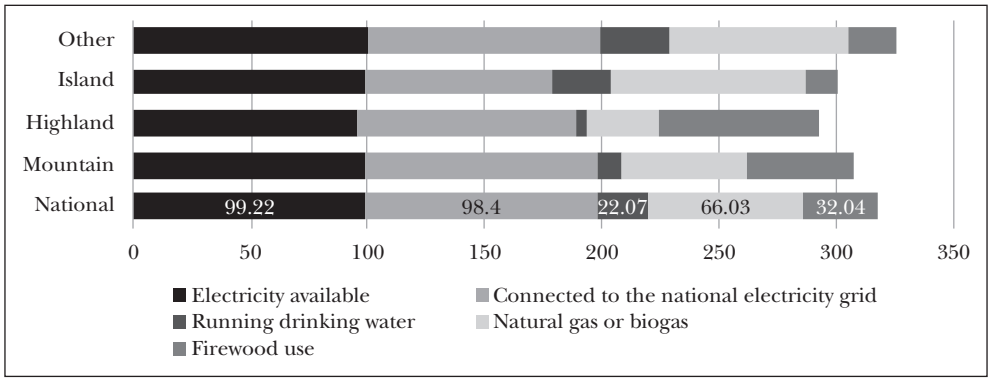

Source: GSO, 2018

– Roughly 5.06 million rural households were supplied with water from the central water works; only 1.9 per cent rural households still rely on rivers, lakes or ponds for water supply.

– The average number of doctors in community health stations (CHS) per 10,000 people increased from 1.12 in 2011 to more than 1.37 in 2016. The coverage of health insurance in 2016 was 76.4 per cent of the total rural population, nearly equal to 1.4 times that of 2011.

– As much as 53.6 per cent of the households participated in activities at community halls of villages or larger communities; and 49.9 per cent of the households maintained regular participation.

– In 2016, 66.6 per cent of rural households used industrial gas, bio-gas, or electricity for cooking. The ratio of households using coal and firewood was 33.1 per cent in 2016;

– A total of 75.6 per cent rural households used built bathrooms; and the ratio of rural households using flush toilets and semi-flush toilets was 64.5 per cent (*GSO, 2018).*

The achievements of the National Target Programme for Building New Rural Areas between 2011 and 2015 in Vietnam provide a positive picture for rural areas as a result of rural residents' volunteer participation and due to the massive involvement of the staff, especially to the contribution of the excellent management by community leaders in whole country.

In addition, the positive impacts of the achievements of the National Target Programme for Building New Rural Areas had an overall impact on rural economy with some major changes mentioned below.

– The first impact is the restructuring of production by diversification.

– The second impact is focus on the application of science and technology.

– The third impact is the mechanisation of production that had been strengthened.

Shortcomings in the National Target Programme for Building New Rural Areas between 2011 and 2015, according to the 2016 census

The shortcomings of the National Target Programme for Building New Rural Areas were not only reflected in the number of communities which had not accomplished all the criteria, but also in the number of communities that made efforts at hitting the standards but failing to fully satisfy the criteria. However, by 2016, 1304 communities had achieved 15-19 criteria, accounting for 19.0 per cent of the total number of communities which made efforts at obtaining the new-style rural status; and 3101 communities had achieved 10-14 criteria, accounting for 45.3 per cent. On the average of all the involved communities, each community had reached 10.9 criteria (GSO, 2018).

Finally, the conclusion for the Rural, Agricultural and Fishery Census, 2016 was that besides the successes, the rural social and economic situation and agricultural, forestry, and fishery production had many constraints and weaknesses. The economic structure was transiting slowly, and small-scale production was still common. Investment in rural areas and agriculture was limited. The labour force was large but qualifications and skills were low. A part of the rural population inhabiting the mountains, highlands and remote areas were facing increased difficulties and inadequacy (GSO 2018).

Findings of a Survey in the Hong Lac community, Hai Duong province, Vietnam related to the National Target Programme for Building New Rural Areas in Vietnam, 2011–2015

A report of the survey describes the progress of the Hong Lac community from the time it joined the National Target Programme for Building New Rural Areas in Vietnam in order to reduce poverty and build a sustain-

able rural area. The report discusses all the achievements in improving the quality of life and sustainable rural livelihoods for rural residents, but also identifies challenges in this programme for the community.

The report sets a frame/scenario based on the phenomena identified by data collection performed twice in 2014 and in 2017 in the Hong Lac community in order to measure the achievement of the research goals.

Preparing a plan for Building New Rural Areas in the Hong Lac community

The Hong Lac community is located in the Thanh Ha district, Hai Duong province in the social and economic region of the Red River delta in Vietnam.

The community occupies a total area of 852.9 ha (8.53 km^2, of which 543.4 ha of land is used for agriculture and 309.5ha for non-agricultural activities). The rural population has increased from 9.1 thousand people (living in 2474 households) in 2010 to 10.3 thousand people (3213 households) in 2017.

Facts of the implementation of the National Target Programme for Building New Rural Areas between 2011-2015 in the Hong Lac community

Both the top-down approach, i.e. delivering the policies from a centre to the local units, and the bottom-up approach, operated by feedback from the rural residents, have been used, while the community leaders and rural residents have both been stakeholders in implementing the objectives of the programme aimed at improving the standard of living and creating sustainable local areas.

The above charts demonstrate the potentials and advantages of community in agricultural production. The achievements have improved the standard of living, promoted the alteration of the labour structure and transition from agricultural to non-agricultural jobs, and increased food security in the community. As these impacts achieved during the implementation of the programme (between 2011 and 2015) in sustainable rural development proved to be favourable for the Hong Lac community, the programme was extended first to December 2017 and then again to subsequent dates.

First survey, August 2014: All the responses showed significant improvement in the awareness of rural residents in the Hong Lac community of the National Target Programme. The rural population is highly interested in the programme, as it had made a genuine change in their conditions and had promoted sustainable development for the community.

Second survey, November 2017: All the responses provided by the rural residents in the second survey gave positive feedback and realistic recommendations for the programme in the community. This suggests that all the rural residents had played a role as core stakeholders in this programme (in addition to being aware of the policies, they proactively contributed) and they all welcomed the positive changes in the community, as all the dimensions of society, economics and environment (three pillars of sustainable development) had improved and resulted in a higher standard of life, and they are now capable of finding more sustainable livelihoods (mainly job opportunities) within their communities.

Conclusions for sustainable rural development based on the survey conducted in the Hong Lac Community

According to the argumentation of McLeod Rivera and Qamar investing in agricultural development and in rural development is the sustainable solution for reducing poverty and improving the living standard for rural residents (McLeod Rivera–Qamar, 2003:19).

Figure 5: Economic structure in the Hong Lac community, 2010–2016

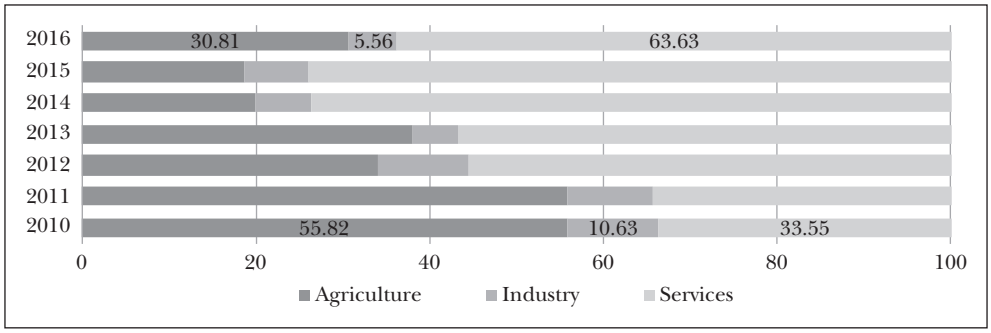

Note: Surveys in 2014 and 2017
Source: By the author

Figure 6: Population and basic living standards in the Hong Lac community

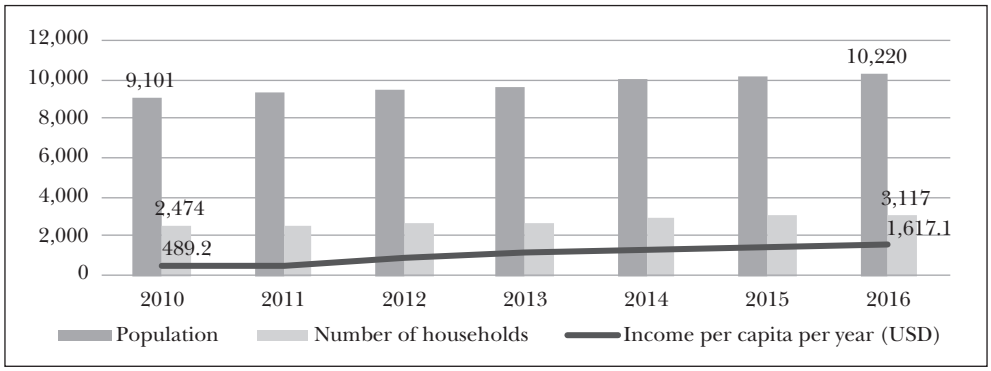

Note: Surveys in 2014 and 2017
Source: By the author

Figure 7: Rural residents' living conditions in the Hong Lac community

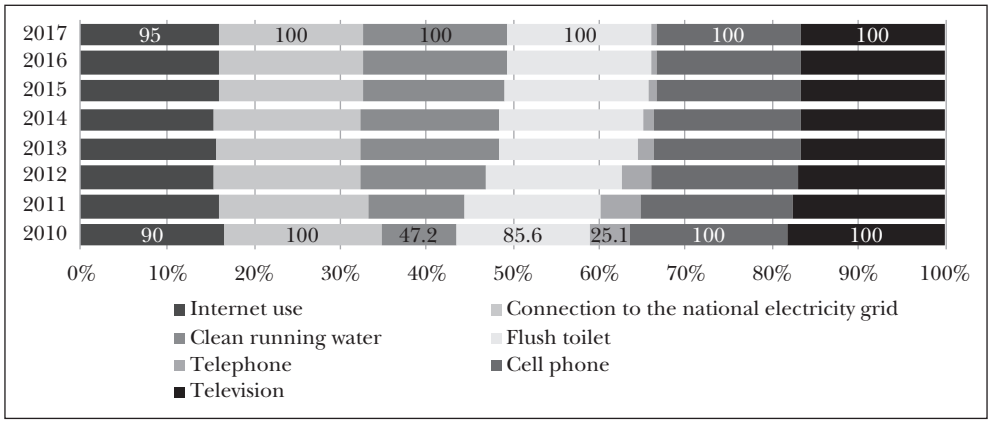

Note: Surveys in 2014 and 2017
Source: By the author

These reviews reveal various lessons on the implementation of the National Target Programme for Building New Rural Areas in the Hong Lac community at the time of its completion in December 2017.

(1) The way out of poverty, backlog and food insecurity: the community has tried to find a pathway out of poverty and it needs to be accredited after year 2017 by having more rural livelihoods – create more jobs and improve income generation for rural residents including poor households. This need should not depend solely on the agricultural output of the community but also on job opportunities in rural industry and rural service.

(2) The two surveys received important feedbacks from interviewees, which are useful inputs about the role of stakeholders in this programme. The conclusions confirm that the RD policies are important for rural transition and for revival in the community in social, economic and environmental terms, but rural residents are always the stakeholders who decide the success or failure of this programme. The objectives of the National Target Programme are positive and beneficial for them, but only rural residents can create the change for their communities. The local authorities or community leaders are accompanying actors in this process.

The National Target Programme for Building New Rural Areas in Vietnam between 2011 and 2015 faces many difficulties and challenges for sustainable development in rural areas. But the most important outcome of this programme is that it has managed to build a rural infrastructure meeting the national criteria to redress social, economic and environmental problems in rural areas. This is a tangible favourable achievement to share, and the Hong Lac community is a good proof for scientific research.

Nonetheless, the European Union has revised the agricultural sector in all aspects and found that economic and environmental sustainability, adequate farmer incomes, productive capacity for the future, improved food security and social sustainability are important elements in developing countries' agricultural development.

Based on the significant analyses, we recommend that in the second stage of Vietnam's National Target Programme for Building New Rural Areas (2016-2020) and over the long term, rural development policy should capitalise on the lessons learnt from the above overview in order to have even more positive impacts on rural living.

Policy proposals for Building New Rural Areas in Vietnam

Decision making is fundamentally important for the management and organisation of governments during both the announcement and the critical evaluation of policies.

In the framework of the Building New Rural Areas programme, in addition to building roads and sewage networks, irrigation channels, schools, and community halls, farmers and rural residents are also provided the opportunity to identify with the objectives of the programme, take a proactive part in a confident, independent, decisive and creative way in rapidly developing and sustainable rural areas. Farmers and rural residents should be involved as stakeholders to raise the standard of their own life. It is an empowerment process for rural residents in their communities.

In our opinion, the staff at the centres and at localities (community leaders and workers) should be clustered to help rural residents recognize the importance of the Building New Rural Areas through a communication system (rural media). A flexible organisation should be set up in rural production (or farming), including cooperatives and collective units, to capture local specificities and to explore the endogenous capability under the current conditions of decentralisation and globalisation. In our opinion, governments need to verify or-

ganisational tasks of agricultural and rural development policies. These tasks require dialogue and cooperation to call for new attitudes and skills.

On the other hand, at the level of decision-making, it is necessary to consider the long-term objectives for the plan of restructuring the agricultural sector in Vietnam towards increasing added value in the value chain and in sustainable development. Therefore, we recommend that this sector should shift from the top-down approach by government policies to interaction by considering a bottom-up approach using rural residents' feedback during the transition. For this reason all the objectives (of the Rural Agricultural Plan) should link to sustainable rural development, and agriculture and rural development should be coherently interrelated.

References

Borec, Andreja – Turk, Jernej (2009): Sustainable Rural Development – EU Agricultural Perspective. *Revija za geografijo/Journal for Geography,* Vol. 4, No. 1, 37–52.

Dung, N. M. – Thuy, V. T. P. – Song N. V. (2010): *Textbook of Environmental Economics (Giáo trình Kinh tế Môi trường).* Hanoi University of Agriculture.

European Communities (2008): *The Aid Delivery Methods Programme, 2008.* Reference Document No. 5, Sector Approaches in Agriculture and Rural Development, 5, 8–9.

European Commission (2000): *Previous Rural Development Programming Periods.* https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/rural-development/previous-rdp-periods.

European Commission (2005): *National and Regional Programmes.* https://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/policy-in-action/rural-development-policy-overview/national-and-regional-programmes/en/national-and-regional-programmes_en.html.

European Commission (2008): *EU Rural Development Policy 2007–2013.* https://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/fms/pdf/BEC22A59-E570-413B-5A9B-682D3306E183.pdf.

European Commission (2011): *Agricultural Policy Perspectives Briefs No. 4. The Future of Rural Development Policy.* European Commission, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/farming/documents/agri-policy-perspectives-brief-04_en.pdf.

Grieve, John et al. (2010): Working Paper on *Capturing Impacts of Leader and of Measures to Improve Quality of Life in Rural Areas.* European Commission, http://ec.europa.eu/agriculture/rurdev/eval/wp-leader_en.pdf.

GSO (2018): *Results of the Rural, Agricultural and Fishery Census 2016.* General Statistics Office of Vietnam, Hanoi, 84–87, 89–90, 110.

IFAD (2016): *Rural Development Report 2016. Fostering Inclusive Rural Transformation.* International Fund for Agricultural Development.

Kozák, Tamás – Neszmélyi, György (2020): The Regional Influence of Agriculture on Rural Economy. *Romanian Review of Regional Studies,* Vol. 15, No. 2, 19–28.

Krantz, Lasse (2001): *The Sustainable Livelihood Approach to Poverty Reduction. An Introduction.* Swedish International Development Cooperation Agency.

Loftas, Tony (ed.) (1995): *Dimensions of Need. An Atlas of Food and Agriculture.* Food and Agriculture Organisation of the United Nations, Rome.

Magda, Róbert – Nyilas, Ilona (2013): Role of the Natural and Human Resources in Rural Development. *Verejná Sprava a Regionálny Rozvoj,* Vol. 9, No. 2, 123–132.

McLeod Rivera, William – Qamar, M. Kalim (2003): *Agricultural Extension, Rural Development and the Food Security Challenge.* Food and Agriculture Organisation of the United Nations, Sustainable Development Department, Rome.

Oakley, P. – Garforth, C. (1985): *Guide to Extension Training.* Food and Agriculture Organisation of the United Nations (FAO), Rome.

OECD (2001): *Policy Brief. Sustainable Development Strategies. What Are They and How Can Development Co-Operation Agencies Support Them?* OECD Observer.

OECD (2015): *Agricultural Policies in Viet Nam 2015.* OECD.

Oláh, Judit (2014): The Problem of the Typologisation of Rural Regions in Europe. *Euroregional Journal of Socio-Economic Analysis,* Vol. 2, No. 1, 17–28.

Prime Minister of Socialist Republic of Vietnam (2010): *Decision No. 800/QD-TTg Approving the*

National Target Program on Building a New Countryside During 2010-2020. 4 June, Hanoi.

Skuras, Dimitris – Stathopoulou, Sophia – Psaltopoulos, Demetrios (1998): Rural Entrepreneurship in Europe – A Research Framework and Agenda. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research,* Vol. 10, No. 6, 404–425, https://doi.org/10.1108/13552550410564725.

Socialist Republic of Vietnam (2015): *Country Report. 15 Years Achieving the Vietnam Millennium Development Goals.* Socialist Republic of Vietnam, Ministry of Planning and Investment.

Thang, V. D. – Dinh, H. V. (2002): Textbook "Rural Development Economics". "Giáo trình Kinh tế phát triển nông thôn". National Economics University, Chapter 1 and 2.

Van der Ploeg, Jan D. et al. (2000): Rural Development: From Practices and Policies towards Theory, *Sociological Ruralis*, Vol. 40, No. 4, 391–408, https://doi.org/10.1111/1467-9523.00156.

Vanni, Francesco (2014): *Agriculture and Public Goods.* Springer Netherlands.

Vásáry, Miklós – Vasa, László – Baranyai, Zsolt (2013): Analysing Competitiveness in Agrotrade among Visegrad Countries. *Actual Problems of Economics*, Vol. 150, No. 12, 134–145.

World Bank – MPI of Vietnam (2016): *Vietnam 2035: Toward Prosperity, Creativity, Equity, and Democracy.* World Bank, Washington, DC, https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/23724.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 379–392., DOI: 10.24307/psz.2020.1030

Makai Attila Lajos – Rámháp Szabolcs

Tőkealapok és vállalkozó egyetemek a lokális innovációs térben

Lengyel és magyar egyetemek friss tapasztalatai

Venture Capitals and Entrepreneurial Universities in the Local Innovation Space

Recent Experiences from Polish and Hungarian Universities

Összefoglalás

A kockázatitőke-alapok Kelet-Közép-Európában is megfigyelhető rohamos térnyerése jelentős hatással van az innovációs folyamatokra és ökoszisztémákra. Ezzel párhuzamosan a nagyrégióban zajlik a vállalkozó egyetemi modellt előtérbe helyező felsőoktatási átalakulás. A vállalkozó egyetemek és kockázatitőke-alapok a campusokon és a lokális startup-ökoszisztémákban formálják az innováció térbeli megjelenését. A lengyel és magyar egyetem tapasztalatain alapuló összehasonlító elemzés célja kettős. Az egyik cél az oktatási profil hatásainak vizsgálata a vállalkozói egyetemmé válás folyamatára és lépéseire, a másik pedig az egyetemek és kockázatitőke-alapok viszonyának elemzése az egyetemi profil tükrében.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I23, I25, I28, O31

Kulcsszavak: vállalkozó egyetem, innovációs ökoszisztéma, kockázatitőke-alap

Summary

The rapid growth of venture capitals in Central and Eastern Europe has had significant impact on innovation ecosystems and processes. A transformation of higher education with focus on enterprise has also taken

Makai Attila Lajos PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola (makai.attila.lajos@sze.hu), dr. Rámháp Szabolcs PhD, egyetemi adjuntus, Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar (ramhap@ga.sze.hu).

place in the region. Entrepreneurial universities and venture capitals have shaped the spatial appearance of innovation in campuses and in local start-up systems. The aim of this comparative analysis based on the experiences of Polish and Hungarian universities is twofold: to investigate the effects of educational profiles on the process and steps of becoming an entrepreneurial university, and to examine the relationship between universities and venture capitals in terms of university profiles.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I23, I25, I28, O31
Keywords: entrepreneurial university, innovation ecosystem, venture capital

Bevezetés

A negyedik ipari forradalom hatására a tudásgazdaság kiteljesedése nem csupán a gazdasági alrendszerben, hanem az ehhez számos ponton kapcsolódó felsőoktatási szférában is változásokat indukált. A vállalkozó egyetemnek mint újonnan megjelenő kategóriának a térnyerése nem csupán az egyetemi-ipari kapcsolatok elmélyülését, hanem a technológia- és tudástranszfer-folyamatok erősödését is magával hozta. Ennek egyik legfőbb indikátora (az adott felsőoktatási intézmény IP-aktivitása mellett) az egyetemi campuson létrejövő startup- és spinoff-vállalkozások és kezdeményezések megjelenése (Bagchi-Sen–Lawton Smith, 2013), melyek természetesen hatással vannak a kockázatitőke-alapok aktivitására az adott térségben. Szintén figyelemre méltó a vállalkozói és harmadik missziós funkciókat felvállaló felsőoktatási intézmények hatása a lokális innovációs ökoszisztémákra. Kiemelt helyet foglalnak el ebben a relációban a műszaki, valamint a közgazdasági és szervezéstudományi profillal rendelkező intézmények. Nemzetközi példákból jól látható, hogy a vállalkozó egyetemmé történő transzformáció folyamatára, valamint a lokális innovációs ökoszisztémában betöltött szerepre jelentős befolyást gyakorol az egyes intézmények oktatási profilja. Releváns különbségek figyelhetők meg a közgazdaság- és szervezéstudományi, valamint a műszaki profilú intézmények fejlődési tendenciáiban, függetlenül attól, hogy a helyi innovációs ökoszisztémában betöltött funkció a fejlődés egy fokán hasonlóvá válik.

A fenti jelenségek megkésve ugyan, de Kelet-Közép-Európa országaira és térségeire is egyre intenzívebb hatást gyakorolnak. Megfigyelhető, hogy ezen országok esetében az EU-s csatlakozást követő években gyorsultak fel a folyamatok, melyek megalapozták a felsőoktatási reformokat, illetve lehetővé tették a startup- és innovációs ökoszisztémák kiteljesedését. A 2007–2013-as, valamint a 2014–2020-as költségvetési időszakokra vonatkozó közvetlen brüsszeli, valamint tagállami pályázati/támogatási rendszerek mind a felsőoktatás, mind az innováció fejlesztésére bőséges forrásokat allokáltak. Nagyrészt a pénzügyi támogatások segítségével a kétezres évek közepétől a térségben létrejöttek a kockázatitőke-alapok, a startup-ökoszisztémák, valamint megindultak azon folyamatok, melyek a napjainkban egyre inkább uralkodóvá váló vállalkozó egyetemi paradigma térnyeréséhez vezettek. Jelen tanulmány a teljesség igénye nélkül kíván hozzájárulni a tőkealapok és egyetemek kapcsolatának bemutatásához egy lengyel közgazdaság- és szervezéstudományi profilú, valamint egy magyar műszaki oktatási profilú vállalkozó egyetem példájának bemutatásával.

Elméleti keretek

A tradicionális, Humboldt nevével fémjelzett, duális felsőoktatási paradigma (Etzkowitz, 2019) háttérbe szorulása nem csupán a felsőoktatásban való hallgatói részvétel, hanem az egyetemi technológiatranszfer-tevékenység arányának növekedésével is együtt járt. Jól mutatja ezt a jelenséget a „science as resource” modell-

ről a „science as engine" modellre történő váltást követően erőteljesen megemelkedő K+F-források aránya az USA felsőoktatási rendszerében (Popp Berman, 2012). A szolgáltató/vállalkozó egyetemek létrejötte egyúttal a gazdasági logika akadémiai/felsőoktatási rendszerbe történő behatolását is jelenti, aminek hatására létrejön az „akadémiai kapitalizmus" (Münch, 2014), melynek alapvető elemei (különös tekintettel az egyetemek közti rangsorokra) a gazdasági logika egyre erősödő hatását váltják ki mind a kontinentális, mind a brit, mind az amerikai típusú felsőoktatási rendszerben. A szakirodalom nem egységes sem a vállalkozó egyetem definíciójának, sem funkcióinak, sem sajátosságainak leírásában. Mindez persze nem jelenti azt, hogy bizonyos elemek tekintetében ne látszódna konszenzus: az erős kapcsolatot a gazdasági és az akadémiai rendszerek közt, valamint az innováció-központúságot egyetlen irányzat vagy elmélet sem vonja kritika alá. Etzkowitz megfogalmazásában: „a vállalkozó egyetem az oktatási és kutatási egyetemi missziókat, a gazdasági/szociális fejlődést elősegítő harmadik misszióval kiegészítő olyan, egyre jelentősebb kortárs jelenség, ahol a felsőoktatási szféra intézményi bázisként átveszi a termelésközpontú szervezeti és technológiai innováció irányító szerepét" (Etzkowitz–Zhou, 2018:58). Ehhez kapcsolódóan korábban Clark (az egyes egyetemi modellek elkülönítése mellett) leírta a vállalkozó egyetemek alappilléreit, melyek a következők (Clark, 1998): professzionális menedzsment; egyetemhez kapcsolódó fejlesztő perifériák kialakítása; a finanszírozás diverzifikálása; vállalkozói szemlélettel stimulált akadémiai hátország; integrált vállalkozói kultúra.

A vállalkozó egyetemek új feladatai az innovációs folyamatokban való részvétel, alkalmazott kutatások, valamint egyéb gazdasági-üzleti szolgáltatás nyújtása. Ez egyaránt jelenthet például szakértői munkákat, tanácsadást, a külső megrendelő cégeknek nyújtott szak-, illetve továbbképzési programokat. Emellett a társadalmi szerepvállalásba beletartozhat a tudományos ismeretterjesztés, a kultúra ápolása, rendezvények megszervezése. Mint az eddigi felsorolásból látható, a vállalkozó egyetemeknek szinte korlátlan lehetőségeik vannak saját szerepkörük kibővítésére (Rámháp, 2018).

A Triple Helix-modell keretei közt az egyetemi-gazdasági-tudományos rendszerek együttműködése teremti meg a hatékony innováció előfeltételeit, és ezen belül az egyetem mint az innováció helyszíne és integrátora biztosítja a komplex faktort (Leydesdorff–Etzkowitz, 2001), mely a nyitott innováció platformján alkalmas a diffúz és interaktív innovációs folyamatok megteremtésére (Chesbrough, 2003). E gondolatok továbbfejlesztését jelenti a Carayannis és Campbell által megalkotott Quadruple Helix-modell, ahol a negyedik „spirált" a lokális kulturális közeg biztosítja (Carayannis–Campbell, 2009). Ugyanezen szerzők néhány évvel később az innováció egyik leglényegesebb hajtóerejeként, motorjaként a globális felmelegedéssel együtt járó kihívásokat nevezték meg. Ezek meglátásuk szerint annyira lényegesek, hogy „ötödik spirálként" épülnek be az innovációs modellbe, megalkotva a Quintuple Helix-modellt (Carayannis et al., 2012). Utóbbi elmélethez kapcsolódóan kritikaként felmerülhet a globális felmelegedés hatásainak kiemelése, ami inkább tűnik egyfajta – bár kétségkívül megalapozott – értékválasztásnak, amely egy sor egyéb tényezőt nem vagy csak részlegesen vesz figyelembe. Elég csupán a globalizáció, a különféle egyenlőtlenségek növekedése vagy a technológiai fejlődés gyorsulásához történő emberi/társadalmi alkalmazkodás kihívásait példaként említeni. Ezek mindegyike válhat egy adott térben és időben „spirállá", így a modell tetszőlegesen bővíthető 6x helix, 7x helix, 8x helix irányokba, melyek így eszközként nem feltétlenül segítik az elemzést. Fenti jelenségek innovációs hajtóerőként, illetve az innováció irányát meghatározó tényezőként természetesen figyelembe veendők. Az

egyes társadalmi alrendszerek (állam, gazdaság, tudomány) Triple Helix-modell által leírt viszonyának magyarázatához, értelmezéséhez hozzájárulhat Luhmann (2012) rendszerelméletének eszköztára, mely az egyes „spirálok" működési logikájának megértését segíti. Az egyes alrendszerek kölcsönös egymásra hatásának dinamikáját pedig a Münch (2011) által leírt interpenetráció elmélete magyarázza.

Természetesen az egyetem mint térben létező szereplő erőteljes hatást gyakorol a szűkebb és tágabb környezetének gazdasági folyamataira (Rechnitzer et al., 2019; Lukács et al., 2020). Az egyetemek és a campust körülvevő gazdasági és kulturális tér kapcsolatait mutatja be Chatterton és Goddard, melynek lényege a kölcsönös egymásrautaltság: egy erős és innovatív regionális gazdaság támogatólag hat az egyetemek pozíciójára, és egy erős egyetem a fejlődés és az innováció katalizátora lehet egy régióban (Chatterton–Goddard, 2000). Ehhez kapcsolódóan kiemelendő a „tanuló régió" fogalma (Hassink, 2001), mely keretet ad a tudásalapú regionális innovációfejlesztés szervezeti, kulturális és intézményekre vonatkozó elemzéséhez. E paradigma a regionális fejlődés és az innováció szempontjából szintén kiemelt szereplőként írja le a térségi felsőoktatási intézményeket (Rutten et al., 2003). A regionális egymásrautaltságot, valamint az egyetemek regionális misszióit hangsúlyozó modellek és a korábban hivatkozott Triple Helix-modell különbségei valójában látszólagosak, mivel ugyanazon jelenség aspektusait, hatásait és modelljét vizsgálják eltérő nézőpontból. A regionalitás, valamint a regionális fejlesztéspolitika tényezői és hatásai a Triple Helix-modell analitikus keretrendszerébe beilleszthetők (Ranga–Etzkowitz, 2015). Mindezt a hazai kutatások is alátámasztják, melyek értelmében a gazdasági, kulturális és társadalmi tőke megfelelő allokálása és a térségi szereplők Triple (Quadruple) Helix szerinti kooperálása megteremti a tudásrégió kialakulásának lehetőségét (Rechnitzer, 2016:245). A tudásgazdaságban a humán tőke révén az oktatás kulcsfontosságú stratégiai erőforrássá válik a gazdasági siker elérésében. Ezért egyre nő a nyomás a régiókon, hogy tanuló, tudást előállító közösségekké váljanak, amelyek a folyamatos fejlődésre, új ötletek előállítására, szervezeti tanulásra és tudástranszferre fókuszálnak, támogatva ezzel a regionális fejlődést és jólétet (Rámháp et al., 2017).

A startup- és spinoffcégek létrehozásában és finanszírozásában (különösen az előbbiek esetében) kulcsszerepet töltenek be az egyes kockázatitőke-alapok és egyéb tőkealapok (Makai–Vasa, 2020). Ezek tipológiáját szintén megtalálhatjuk a Triple Helix elméleti modelljében, melyben hátterük alapján az alábbiak szerint csoportosíthatjuk az egyes tőkealapokat (Etzkowitz–Zhou, 2018:182–187): állami tőkealapok; egyetemi tulajdonú alapok; nagyvállalati (corporate) tulajdonú alapok; közösségi tőkealapok; privát tőkealapok; üzleti angyalok és szindikátusok.

Természetesen mindegyik tőkealap más és más jellemzőkkel, befektetési politikával és szervezeti kultúrával rendelkezik, valamint különböző módon és gyakorlat alapján van hatással az egyetemi campusokon létrejövő innovációs ökoszisztémákra. Fontos tehát annak pontos ismerete, hogy egy adott térségben/régióban az egyetemek mellett működő tőkealapok mely csoportba tartoznak, mert ezen jellemzők nem csupán az egyes befektetést kereső cégekre, hanem az egyetemi technológiai transzferre hatással levő belső faktorokra is komoly hatással vannak. E belső faktorok (Breznitz, 2016:27):

– technológiatranszfer-kultúra, vállalkozói kultúra, szervezeti kultúra;

– technológiatranszfer-policy, IP-szabályzatok, kapcsolódó stratégiák;

– technológiatranszfer-iroda, ennek stratégiája, tapasztalata, humán erőforrása.

A kockázatitőke-alapok externáliaként a regionális innovációs ökoszisztémákra jelentős hatást gyakorolnak. Ennek mértéke és jellege többek között nagyban függ az

adott tőkealap magán- vagy állami/közösségi hátterétől (Pierrakis–Saridakis, 2019). Az alapok speciális csoportját képezik az egyetemek által alapított VC-k, melyek a szakirodalmi elemzés alapján (Croce et al., 2014) szintén sajátos jellemzőkkel és hatásokkal rendelkeznek. Lényeges tehát, hogy a vállalkozó egyetem környezetét képező startup-ökoszisztémában milyen a kockázatitőke-alapok összetétele, valamint jelentős hatása van annak a körülménynek is, hogy az adott ökoszosztéma milyen mértékben ágyazódott be a globális hálózatokba. E szempontok elemzése tehát nem megkerülhető a tőkealapok és a vállalkozó egyetemek kapcsolatának elemzésekor.

Vizsgálandó kérdések és ezek aktualitása

Az innovációs ökoszisztémák fejlődése Kelet-Közép-Európában jelentős időbeli késéssel követte Európa centrumországainak modelljét, és természetesen minderre jelentős hatást gyakorol az, hogy a térségben található régiók perifériának számítanak az innováció vonatkozásában. Ezt a Regional Innovation Scoreboard (RIS) keretrendszer alapján számított regionális innovációs mutatók is alátámasztják, melyek 2007-től minden esetben jelentős lemaradást mutatnak az e területeken vezető régiókkal (pl. Németország nyugati és déli régiói, Hollandia, Egyesült Királyság déli régiói, Írország) összehasonlítva (Gál–Páger, 2018). Meghatározó a felsőoktatásban részt vevő hallgatók létszámának folyamatos csökkenése (mely alól egyedül Csehország és Horvátország képez kivételt), valamint az állami szerepvállalás kiemelt jelentősége az innovációs folyamatok alakításában. További jellemzője a térség innovációs ökoszisztémáinak, hogy ezekben nem vagy csak meglehetősen korlátozott mértékben azonosíthatók a Triple Helix-modell hatékony működéséhez szükséges RIO-k (regional innovation organizer), melyek képesek a régió innovációs, tudás- és konszenzusteremtő szervezésére, koordinálására és működtetésére. E szerepet a nemzetközi tapasztalatok alapján sikeresen vállalhatják fel az egyes felsőoktatási intézmények, melyek a vállalkozó egyetemi transzformációt követően alkalmassá is válnak erre a szerepre. Az egyes periferikus régiók innovációs aktivitásának erősítéséhez a helyi egyetemek többek közt az innováció keresleti és kínálati oldala közti közvetítéssel, a támogató infrastruktúra biztosításával, a szükséges térségi partnerségek kiépítésével, valamint a szükséges készségek fejlesztésével járulnak hozzá (Nieth–Benneworth, 2019).

A spinoff- és startupcégek támogatása, valamint a kockázatitőke-alapokkal való intenzív kapcsolat e fenti funkciók ellátásának fokmérőjeként, a vállalkozó egyetemi átalakulás indikátoraként is értelmezhető. Jelen tanulmányban két olyan felsőoktatási intézmény gyakorlatának esettanulmány jellegű bemutatása történik, melyek több ponton hasonlítanak egymásra, ugyanakkor a vállalkozó egyetemi lét két teljesen különböző ideáltípusába tartoznak. Az elemzésbe bevont lengyel Kozminski Egyetem egy privát, közgazdaság- és szervezéstudományi, valamint jogi szakokkal működő egyetem, mely már a megalapítása óta a vállalkozó készségek fejlesztésére és támogatására fókuszál, és így járul hozzá az innovációs ökoszisztéma fejlődéséhez. A magyar Széchenyi István Egyetem ezzel szemben egy erős műszaki alapokkal rendelkező, olyan regionális jelentőségű egyetem, ahol a műszaki kutatás piaci hasznosításának igénye indukálta a vállalkozó egyetemi transzformációt, és ennek nyomán jöttek létre a campuson belül az ezt segítő szervezeti keretek és szolgáltatások. Mindkét egyetem „multiplayer" felsőoktatási intézménynek minősül (Boucher et al., 2003), ugyanakkor az eltérő indíttatás (közgazdasági/jogi háttér a lengyel, műszaki háttér a magyar intézmény esetében) okán a Kozminski Egyetem az innovációt segítő üzleti szolgáltatások irányából, a Széchenyi István Egyetem pedig a műszaki innováción alapuló egyetemi-ipari együttműködés irányából kapcsolódott be a lokális innovációs

ökoszisztémába. Az innovációt segítő szolgáltatások és a műszaki kutatás-fejlesztés metszéspontjában a technológiatranszfer, valamint ehhez kapcsolódóan a startup- és spinoffcégek támogatása és inkubációja áll. Ezért mindkét intézmény esetében létrejöttek az ezek támogatását célzó szolgáltató szervezetek, melyek kapcsolódási pontot jelentenek a térségi startup-ökoszisztéma szereplőihez, így a kockázatitőke-alapokhoz. Fentiekre tekintettel a jelen tanulmány két kérdésre keresi a választ:

– Milyen lépései voltak a vállalkozó egyetemmé válásnak az egyes vizsgált intézményekben?

– Hogyan és milyen módon jelentek meg a kockázatitőke-alapok a vizsgált campusok innovációs ökoszisztémáiban?

A fentiekben meghatározott kutatási kérdések megválaszolása és az összehasonlítás az alábbi módszerek és eszközök segítségével történik: szakirodalmi elemzés; statisztikai adatok másodelemzése; szakpolitikai dokumentumok, stratégiák és kapcsolódó jogszabályok elemzése; vizsgálatba bevont felsőoktatási intézmények közép- és hosszú távú fejlesztési koncepcióinak, stratégiáinak és egyéb fejlesztési dokumentumainak elemzése.

Kozminski Egyetem

Az 1993-ban Varsóban alapított Leon Kozminski Akadémia közgazdasági és jogi karral kezdte meg működését, és ezen jellege az elmúlt időszakban nem változott. Az intézmény az egyetemi rangot 2008-ban szerezte meg. A 2019/2020-as tanévben az intézmény jogi, közgazdasági, menedzsment, üzleti- és médiaszociológiai, valamint nemzetközi gazdálkodási szakokat indított. Az egyetem doktori képzései mind közgazdasági jellegűek, ugyanakkor kiemelendő, hogy az innováció, valamint az új technológiák menedzselése megjelenik a kutatások közt, és különálló doktori programban kapott helyet a doktori iskolában.[1] Az intézmény vállalkozó egyetem jellege valamennyi eddig megszületett fejlesztési dokumentumban visszaköszönt; az innovációhoz és az entrepreneurshiphez kapcsolódó kutatások előtérbe helyezése, valamint az egyetemi és ipari kapcsolatok erősítése mind a 2011–2016-os, mind pedig az aktuális intézményfejlesztési tervben prioritást élvez (Cieslik, 2017). A BA- és MA-képzési kínálat mindegyikében megtalálhatóak a double degree képzések, ezek a menedzsmenthez, valamint a pénzügy és gazdálkodás szakokhoz kapcsolódnak.[2]

A vállalkozói ismeretek és készségek fejlesztése nem csupán a formalizált tananyagban és az egyes szakokon, hanem az intézmény extrakurrikuláris programkínálatában is jelentős szerepet tölt be a kétezres évek közepétől. Jerzy Cieslik kutatása és gyűjtése alapján az egyetemen az alábbi jelentős programok zajlottak le a vállalkozói ismeretek és készségek átadásához kapcsolódóan (Cieslik, 2017:186):

– „Hogyan indítsd el a vállalkozásodat": A 2006-ban és 2007-ben futó program célja a Mazovia régióban élő egyetemi hallgatók vállalkozói kompetenciáinak fejlesztése volt, melyben az egyetemi oktatók mellett külső üzleti tanácsadók is részt vettek.

– „Varsó, az ambiciózus üzlet fővárosa": A Varsóban élő diákok számára nyitott programban az egyetem 2009 és 2011 között biztosított tanácsadást és segítséget a Varsói Önkormányzat által koordinált és az EU által finanszírozott programban részt vevőknek.

– „Vállalkozói szellem a kreatív iparban": A szintén az EU által támogatott program keretei közt a Varsóban és vonzáskörzetében élő művészek számára biztosított tanácsadói program, melyet követően csaknem száz résztvevő indított új vállalkozást uniós pénzügyi támogatás segítségével.

– „INNOVATOR": A Lengyel Nemzeti Tudományos Alapítvány támogatásával megvalósuló program keretei közt az egyetem fiatal tudósok és PhD-hallgatók számára biztosított vállalkozói képzést. A program sikerét jelzi, hogy a zárást követően több

spinoffcég indult a programban részt vevő tudósok vezetésével, és ezek közül az egyik céget már jegyzik a varsói tőzsdén, egy sikeres IPO-t követően.

– „Aula Polska": A 2012-től futó program célja olyan informális hálózat létrehozása, melynek keretei közt a részt vevő fiatal vállalkozók egymás közt szabadon cserélhetik ki a jó gyakorlatokat, ötleteket és tapasztalatokat. A program rendezvényeinek a Kozminski Egyetem ad otthont, és az intézmény oktatói, kutatói segítik a részt vevő vállalkozókat.

Látható, hogy a műszaki, illetve kutatóegyetemi fejlődési ívtől eltérően, a Kozminski Egyetemen a vállalkozói kompetenciák és készségek fejlesztéséhez kapcsolódó képzéseken keresztül indult meg a vállalkozó egyetemmé válás folyamata. Ezt követte a technológiatranszfer támogatását célzó infrastruktúra és szolgáltatások kialakítása, melyeknek jelenleg a Kozminski Venture Lab ad otthont. Szükségszerű fejlődési irány mindez, hiszen közgazdaság-tudományi egyetemként hiányoznak azon kutatási eredmények, melyek egy sikeres spinoffcég megalapításához szükségesek, azonban a térségben (Varsó és vonzáskörzete, valamint Mazóvia régió) ezek rendelkezésre állnak, melyekhez regionális innovációszervezőként kapcsolódhat az egyetem. A már említett Kozminski Venture Lab[3] létrehozását ez a felismerés indukálta, valamint a Kozminski Egyetem ezen a szervezeti egységén keresztül kapcsolódik a varsói innovációs térhez, ezen belül a startup-ökoszisztémához, valamint ennek szereplőihez.

A tőkealapok és a Kozminski Egyetem kapcsolata a varsói startup-ökoszisztémában

Lengyelország legjelentősebb startup-ökoszisztémája Varsó vonzáskörzetében helyezkedik el (a főváros-centrikusság jellemzi az összes ökoszisztémát Kelet-Közép-Európában). Mindez nem csupán a kockázatitőke-alapok koncentrációjából, hanem abból is egyértelműen látható, hogy a Lengyelországban megtelepedő, globálisan is jelentős startupszereplők a fővárosban rendezték be főhadiszállásaikat (Startup Bridge, 2019). Itt működik például a Campus Warsaw, a Google által alapított innovációs tér, valamint a Kelet-Közép-Európa vállalkozóit, továbbá a világban élő lengyel diaszpóra vállalkozóit fogadó és támogató StartVenture@Poland program is. A lengyel kockázatitőke-szereplőkre az állami-magán tőkearány viszonylagos kiegyenlítettsége jellemző. A 2019-ben rendelkezésre álló teljes tőke 52%-a származott állami, 40%-a privát forrásokból (Startup Poland, 2020), valamint az egyes alapokon belül is hasonló arányokat figyelhetünk meg. Összességében a varsói startup-ökoszisztéma Kelet-Közép-Európában az egyik legfejlettebbnek mondható, de több olyan jelenség is megfigyelhető, amely e rendszer hatékonyságára negatív hatást gyakorol. A lengyel felsőoktatást elemző OECD-jelentés megállapításai alapján elmondhatjuk, hogy a startup-ökoszisztéma és a felsőoktatási intézmények kapcsolata elmarad a kívánatos szinttől; az üzleti közösség és a felsőoktatás kapcsolatából fakadó lehetőségek kiaknázása nem optimális (OECD, 2017). Az egyes egyetemek támogatják a spinofftevékenységeket, de ezek aktivitási skálája meglehetősen alacsony, és a rendelkezésre álló programok jelentős része nem rendelkezik startupfókusszal. Fentiek miatt a meglehetősen fejlett startup-ökoszisztéma nem képezi integráns részét az egyetemi innovációs ökoszisztémáknak, ezek fejlődésére a párhuzamosság jellemző.

A startup-ökoszisztémához történő egyetemi közeledés eszközeként jött létre a Kozminski Egyetemen a Kozminski Business Hub, amely az egyetem különálló intézményi egységeként célozza meg a korai fázisú vállalkozások több oldalról történő támogatását. A szervezet alapvetően három jól elkülöníthető szervezetre oszlik, melyek lefedik az egyetem által a startup-ökoszisztéma számára biztosított szolgáltatásait:[4]

– Kozminski Venture Lab: A szervezet az általa biztosított akcelerációs platform és program mellett ellátja a startup- és spinoff-vállalkozások számára szükséges tanácsadói tevékenységet, üzleti terveket, piackutatásokat, valamint befektetések előkészítéséhez kapcsolódó tanácsadói tevékenységet végez. A szervezet kapcsolatban áll a legtöbb Varsóban működő kockázatitőke-alappal, így jelentős szerepe van az induló vállalkozások és a befektetők közti kapcsolatépítésben.

– Kozminski Angels: A kezdeményezés szerepe kettős: egyrészről crowdfunding szervező- és megvalósítótevékenységet végez, másrészről működteti és koordinálja a Kozminski Egyetem által alapított KU Business Angels Clubot, melynek szerepe a preseed befektetésekben érdekelt üzleti angyalok, illetve az érdeklődő vállalkozások és kezdeményezések összekapcsolása a varsói startuptérben.

– Kozminski Consulting: A szó klasszikus értelmében vett és az egyetem által alapított és működtetett tanácsadó cég elsődlegesen jogi és pénzügyi tanácsadói tevékenységet végez. Szolgáltatásait szükséges elkülöníteni a Venture Lab startupokat célzó tevékenységétől. A tanácsadó cég közép- és nagyvállalatok számára biztosít szolgáltatásokat, de természetesen idetartoznak a késői életszakaszban levő, egykori startupcégekhez kapcsolódó feladatok is, például a különféle exitek, IPO-k, SBO-k, MBO-k menedzselése.

A Kozminski Egyetem esetében látható, hogy az intézmény a varsói startup-ökoszisztémát és annak szereplőit (köztük a kockázatitőke-alapokat) kvázi az ügyfeleinek tekinti, és a vállalkozó egyetemi létből következő piaci jelenlétét és szolgáltatásait az ökoszisztémából érkező igények kielégítésére fordítja. Az egyetem és a varsói startup-ökoszisztéma közti kapcsolat erősségére és ennek mélységére jó példa, hogy Közép-Kelet-Európában elsőként ez az egyetem szállt be társalapítóként kockázatitőke-alapba, létrehozva ezzel Lengyelország és a nagyrégió első egyetemi alapítású kockázatitőke-alapját, a Simpactot.[5] A magát „impact investornak" pozicionáló tőkealap olyan technológiaintenzív startupokba fektet, melyek a piacképes üzleti modell mellett erős szociális és környezeti hatásokkal is rendelkeznek.[6] A tőkealap preseed és seed fázisban biztosít befektetést. A portfólióba tartozó cégek közt jelenleg hét aktív, seed fázisban levő cég szerepel. A befektetések 250 ezer és 500 ezer dollár között szórnak.[7] A tőkealap szoros együttműködésben tevékenykedik a jelentős uniós kutatási támogatásokból finanszírozott programokat koordináló Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej alapítvánnyal,[8] a nemzetközi együttműködések koordinációját ellátó Fundacja Fundusz Współpracyval,[9] valamint az ukrán és lengyel startup-ökoszisztémák együttműködését segítő Polish-Ukrainian Startup Bridge nevű szervezettel.[10]

Széchenyi István Egyetem

A Széchenyi István Egyetem az észak-dunántúli térség legnagyobb felsőoktatási intézménye. E térségben található az ország legfejlettebb mezőgazdasági és élelmiszeripari területe, de egyértelműen az iparé a vezető szerep, mely a 90-es évek második felétől elősegítette a dinamikus növekedést és a fejlődést. A térség északi része – főként Győr-Moson-Sopron, kismértékben Vas megye – földrajzi elhelyezkedésénél fogva aktívan bekapcsolódik Európa és a világpiac vérkeringésébe, a komparatív előnyét ma is az ipar (főként a gép- és járműipar) képezi. A térségben az egy főre jutó GDP meghaladja az országos átlagot (Filep, 2009; Tamándl et al., 2014).

Az egyetem jogelőd intézményét, a Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskolát 1968-ban alapították, melynek célkitűzése a közlekedési és távközlési infrastruktúra fejlesztéséhez és fenntartásához szükséges műszaki értelmiség biztosítása volt a régióban. Az akkor még főiskolaként működő intézmény 1986-ban vette fel a Széchenyi István nevet. Az 1990-es évektől a mérnöki

tudományok mellett megjelent az egészségtudományi, közgazdaság-tudományi, valamint a jogi, illetve művészeti képzés is. A képzési kínálat bővülése lehetővé tette, hogy az intézmény 2002-ben elnyerje az egyetemi rangot. A vállalkozó egyetemi transzformációnak nagy lökést adtak az egyetemnek otthont adó Győr városának közép- és hosszú távú fejlesztési koncepcióiban megfogalmazott célkitűzései, melyek alapján célként határozták meg, hogy a városnak járműipari gyártóhelyből fejlesztési központtá kell válnia, mely a tudásipar fejlesztésével és diverzifikálásával hozzájárul a versenyképes térségi gazdaság kialakulásához (Fekete–Rechnitzer, 2019).

A célkitűzés legfontosabb eszköze a Széchenyi István Egyetemen megvalósított kapacitásépítés volt, mely több lépcsőben és az Európai Unió támogatási forrásainak felhasználásával valósult meg. A programok központi elemei az innovációs képesség, valamint a K+F-folyamatok hatékony megvalósításához szükséges humán és infrastrukturális potenciál fejlesztése, amely biztosítja a hatékony, kétirányú tudás- és információáramlást a gazdasági és az egyetemi alrendszerek között. A különféle operatív programok forrásaiból támogatott egyes projektek főbb beavatkozási területei a következők voltak (SZE, 2017):

– műszaki oktatás színvonalának emelése;

– az egész életen át tartó tanulás feltételrendszerének megteremtése;

– egyetemi és gazdasági szereplők közti innovációs és K+F-tevékenységek támogatása a vállalati, valamint regionális versenyképesség fokozása érdekében;

– infrastrukturális fejlesztések és kapacitásépítés az egyetem által biztosított piaci szolgáltatások elindításához;

– duális képzési formák indítása;

– integráció hazai és nemzetközi tudás- és egyetemi hálózatokhoz.

A vállalkozó egyetemi átalakulás következő lépcsője az egyetem Felsőoktatási és Ipari Együttműködési Központjának (FIEK) indulása volt, melyhez kapcsolódóan az infrastrukturális beruházások 2017 júliusában indultak el. A projekt keretei közt mindösszesen három épület (Menedzsment Campus, Csomagvizsgáló Labor, Fékpad Épület) kialakítása/infrastrukturális fejlesztése valósult meg. A 2018-ban átadott, a Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program (GINOP) finanszírozásából kialakított Menedzsment Campus az egyetem vállalkozói, valamint technológiatranszfer funkcióinak helyet adó épület, mely az egyetemen belül önálló kompetenciaközpontként működik. A projekt alapvetően két maradandó eredmény megvalósulását tervezi: 1) A projekt végső célja a Felsőoktatási-Ipari Együttműködési Központ (FIEK) részéről a kkv-k számára kidolgozott és a helyi gazdasági környezethez illeszkedő szolgáltatási portfólió kialakítása, amely egy komplex képzési, valamint termék- és szervezetfejlesztési szolgáltatásból álló, ipari megrendelésként működő termékcsomag az egyetem részéről. 2) A Menedzsment Campus mint kutató- és képzőintézmény – a nagyvállalati és a kkv-szintű termékfejlesztési és szervezetfejlesztési problémák elemzése-kutatása révén, eredeti és előremutató tudományos eredményeket hoz létre, és azokat nemzetközi szintű publikációkban teszi közzé (Eisingerné et al. 2019).

E központ célja a nagyvállalati, kis- és középvállalati szervezet-, valamint termékfejlesztési kérdések és problémák kutatása és ezek tudományos igényű megválaszolása. Ennek keretei közt a tudományos elemzés és kutatás mellett olyan szolgáltatási portfólió jön létre, mely szorosan illeszkedik a helyi gazdasági környezethez, és amely ezáltal alkalmas az egyetem és a gazdasági szereplők szoros és hosszabb távon is fenntartható együttműködésének előmozdítására. A Menedzsment Campus alapvetően az alábbi tevékenységek megvalósításával járul hozzá a vállalkozó egyetemi funkciók erősítéséhez (SZE, 2018): hallgatói innovációs projektek; innovációs szolgáltatások; innovációs képességek fej-

lesztése; korai fázisú vállalkozások (startup- és spinoffcégek) támogatása.

A fenti tevékenységek és fejlesztések mindegyike kapcsolódik a vállalkozó egyetemet jellemző „academic entrepreneurship" funkcióhoz, amelyet fokozatosan egészített ki az „entrepreneurial education" funkció (Foss–Gibson, 2017), melyek keretet adtak a 2019-es évtől kezdődően meginduló együttműködésnek a magyarországi kockázatitőkel-alapok és az egyetem között.

A kockázatitőke-alapok és a Széchenyi István Egyetem kapcsolata

A hazai startup-ökoszisztéma kialakulása a nagyrészt a 2007 és 2013 között futó, uniós forrásokból finanszírozott Jeremie-alapok indulásával kezdődött meg és került fejlődő pályára. A rendelkezésre álló források mértéke meghaladta a 85 Mrd Ft értéket (Karsai, 2013). A kockázati alapokat jelenleg a részben vagy egészében állami forrásból érkező tőke jellemzi, a privát-tőke-alapok száma és aránya elenyésző az állami alapokhoz képest. A hazai kockázatitőke-alapok és maga a startup-ökoszisztéma is Budapest-központú, melyet egyrészt igazol, hogy az egyes alapok központja és székhelye túlnyomórészt Budapesten található, és az is, hogy a befektetést kapott startupcégek jelentős része szintén budapesti székhelyű (Jáki et al., 2019). A főváros-központúságon némileg enyhítenek azon speciális EU-s szabályok, melyek bizonyos támogatási forrásokat csak a konvergenciarégiókban engednek felhasználni, így néhány alap esetében csak a fővároson kívüli startupcégek számíthatnak befektetésre, tekintettel arra, hogy ezen alapok ilyen típusú uniós forrásokból gazdálkodnak. Többek között ez a forráskihelyezési kényszer is eredményezte azt, hogy az egyes tőkealapok megjelenjenek az ország Budapesten kívüli nagyvárosaiban. Az elmúlt két év tapasztalatai alapján elmondható, hogy a befektetésekre történő jelentkezések jelentős része a nagyobb egyetemi városokban (pl. Miskolc, Debrecen, Győr) tapasztalható (Jáki et al., 2019). Nem véletlen tehát, hogy az egyes tőkealapok, különösen a Magyarországon legjelentősebb tőkével és apparátussal rendelkező állami Hiventures tőkealap egyre komolyabb erőforrásokat fordít az egyetemi campusokon történő jelenlét biztosítására. Az innováció területén történő együttműködést a kormányzat szintén támogatja, melynek legutóbbi példája a Területi Innovációs Platformok létrehozása, ami Győrött 2019 novemberében történt meg (SZE, 2019).

A győri Széchenyi István Egyetemen a hallgatói innovációk felkarolása mintegy tízéves múltra tekint vissza. Az intézményben 2010-ben alakult meg a technológiatranszfer funkciókat is ellátó Tudásmenedzsment Központ. Ekkortájt indult, a vállalkozóvá válás ösztönzésére, a sikeres vállalkozókkal való találkozókkal a Spin-off Klub és az Ötletből üzlet című választható tantárgy, ami azóta is töretlenül népszerű választható kurzus a mérnökhallgatók körében. A hallgatóknak egy saját ötletből kiindulva kell a félév végén üzleti modellt készíteni. A kurzus gyakorlatias, az egyetemi oktatót két sikeres helyi vállalkozó segíti gyakorlati példákkal, tapasztalatokkal. Szintén ide vezethető vissza a Széchenyi Duó pályázat – mely keretében egy oktató és 2-3 hallgató közösen kapott lehetőséget (megbízási szerződéssel) egy-egy prototípus készítésére: félévente 3 támogatott projekt négy éven át pályázati és egyetemi saját forrásból, amiből több sikeres startupvállalkozás indult el. A 2014-ben és 2015-ben megszervezett Kreatív Nyári Egyetemeken üzleti ötletek 2-4 fős csapatokban történő kifejtése volt a cél, a munkájukat dizájnerek, marketingesek és üzletfejlesztő mentorok segítették. Ennek köszönhetően az egyetem bekerült az országos startupkörforgásba. A Quantum Leappel kötött 2016-os együttműködés nyomán megalakult az első egyetemi inkubátor, amely képzésekkel, pályázati forrásból történő befektetésekkel támogatta a csapatokat. A 2017–2018-as

tanévtől inkubációs workshopok indultak, ennek kapcsán került az intézmény a Hiventures tőkealappal kapcsolatba. Az időközben elindult Input program képzésekkel, mentorhálózattal segítette Győrben a startupélet felfutását, lelkes önkéntesek elkezdtek közösséget építeni, rendezvényeket szervezni Start Up szerda néven. 2019-ben a Startup Campusszal és a Hiventuresszel közös megállapodás hívta életre a minden eddiginél komplexebb képzési és befektetési programot.

A Széchenyi István Egyetemen, amint a szó klasszikus értelmében vett műszaki egyetemek többségén, a startup-ökoszisztémával történő kapcsolattartás alapvetően a technológiatranszfer-folyamatokat koordináló szervezeti egységben, a FIEK-forrásokból létrehozott Menedzsment Campuson történik. Az egyetem és a Menedzsment Campus a startup-inkubáció vonatkozásában együttműködik a már említett Hiventures tőkealappal, valamint a szintén inkubációs és preseed befektetési funkciókat ellátó Quantum Leap,[11] valamint a Startup Campus (2020) inkubátorokkal. A közösen megvalósuló (nem tőkebefektetési) programok az alábbiak (SZE, 2020): startup-fogadóórák; startup inkubációs workshop; mentoráció; co-working iroda a Menedzsment Campusban; SZE-Duó pályázat; Spin-off Klub.

Magyar viszonylatban kifejezetten előremutató kezdeményezésnek számít a Quantum Leap által európai uniós forrásból megvalósított inkubációs program,[12] melynek megvalósításában a Széchenyi István Egyetem nem csupán partnerként működik közre, hanem a Menedzsment Campus révén aktív részese is a befektetési (és döntési) folyamatnak, olyan kompetenciákkal és tapasztalatokkal vértezve fel ezzel a technológiatranszfer-folyamatok ellátásában részt vevő humán erőforrást, melyek a jövőben felhasználhatók lesznek egy önálló egyetemi kockázatitőke-alap létrehozásakor és működtetésekor. Egy esetleges egyetemi tőkealap létrehozását mindenképpen megkönnyítheti a Széchenyi István Egyetemen tervezett és 2020 júliusától induló modellváltási program, melynek keretei közt az állam fenntartói szerepét az alapítványi működési forma váltja fel, mely az intézmény államháztartási alrendszerből történő szabadulását jelenti, ami a vonatkozó normák pozitív változásával segíti az egyetem vállalkozói funkcióinak kiteljesedését.

Összegzés

A vizsgált szakirodalmi, szakpolitikai és szakmai dokumentumok alapján megállapítható, hogy a vállalkozó egyetemi transzformáció iránya és típusa függ az adott felsőoktatási intézmény jellegétől. A klasszikus értelemben vett műszaki egyetemek esetében (mint amilyen a Széchenyi István Egyetem) az ún. academic entrepreneurship kialakulása megelőzi a vállalkozói ismeretek és készségek kurrikuláris és extrakurrikuláris oktatásának intézményesülését. A közgazdasági és menedzsmentfókuszú intézmények esetében az átalakulás az ún. entrepreneurial education irányából indul (ahogyan ezt láthatjuk a Kozminski Egyetem példáján), és onnan gyűrűzik tovább a technológiatranszfer irányába ott, ahol erre megfelelő kutatói kapacitások rendelkezésre állnak. A vizsgált intézmények esetében közös pont (függetlenül az egyetem jellegétől), hogy a vállalkozói egyetemi lét adott fokán az egyetemek szükségképpen integrálódnak a térségi startup-ökoszisztémákba, hiszen ezek szereplői (mind a tőkealapok, mind az inkubátorok, mind maguk a startupcégek) természetes partnerei a felsőoktatási intézményeknek, ugyanakkor az integráció célja és iránya szintén eltér a műszaki és a gazdasági fókusz mentén. Mindkét vizsgált egyetem lépéseket tesz és tett a részben vagy egészében egyetemi tulajdonú kockázatitőke-alap létrehozásának irányába. Mindez erősíti azt a hipotézist, miszerint a campusba integrálódott kockázatitőke-alap szükséges feltétele lehet a vállalkozói egyetemi működésnek.

A vizsgálódás és elemzés természetesen további kutatási kérdések felmerülésével jár együtt, melyek jelen esetben kifejezetten ambiciózus feladatot jelentenek. A szakirodalom és a mögötte álló empirikus kutatások jelenleg az alábbi válaszokkal adósak a témához kapcsolódóan:

– Magyarországon egyetlen (Budapest-központú) startup-ökoszisztéma létezik, és ennek „ráhordói" a vidéki egyetemek innovációs terei, avagy több ilyen ökoszisztéma létezik?

– Részben vagy egészében egyetemi tulajdonú, vagy egyetemi befolyás alatt álló kockázatitőke-alap nélkül beszélhetünk-e vállalkozói egyetemi működésről, illetve sikeres technológiatranszfer tevékenységről?

– Kelet-Közép-Európa fővárosokon kívüli régióiban a vállalkozó egyetemek campusain (sokszor mesterségesen) létrejövő innovációs ökoszisztémák oázisokká válnak a sivatagban, avagy reális az esélye ezek integrálódásának a helyi gazdaság rendszerébe?

– Hozzájárulhatnak-e e folyamat erősítéséhez a helyi egyetemek és a regionális gazdasági szereplők által közösen alapított és működtetett kockázatitőke-alapok?

Jegyzetek

[1] www.kozminski.edu.pl/phd/?L=1%2FRK%3D0%2FRS%3DLvLNasï¿%C2%BDi4TBD0kUbg38YOHlic.

[2] www.kozminski.edu.pl/en/programs/graduate-programs/?L=1%2FRK%3D0%20ada%2Câ€šÃ%C2%90e.

[3] Acceleration Platform. https://kozminskiventure.com.

[4] https://kozminskihub.com/?sLanguage=en#about.

[5] https://kozminskiventure.com/first-university-in-poland-to-enter-the-venture-capital-market.html?first-university-in-poland-to-enter-the-venture-capital-market.

[6] www.simpact.vc.

[7] www.crunchbase.com/organization/simpact-vc#section-lists-featuring-this-company.

[8] www.fnp.org.pl/en/.

[9] https://cofund.org.pl/en/fundacja.

[10] www.startupbridge.eu.

[11] www.quantumleap.hu/ginop.

[12] www.quantumleap.hu.

Felhasznált irodalom

Bagchi-Sen, Sharmistha – Lawton Smith, Helen (2013): The Research University, Entrepreneurship and Regional Development. In: Capello, Roberta et al. (eds.): *Universities, Cities and Regions*. Routledge, New York, 169–192.

Boucher, Gerry – Conway, Cheryl – Van Der Meer, Els (2003): Tiers of Engagement by Universities in their Region's Development. *Regional Studies,* Vol. 37, No. 9, 887–897, https://doi.org/10.1080/0034340032000143896.

Breznitz, Shiri M. (2016): The Globalization of Academic Innovation. In: *University Technology Transfer.* Routledge, Oxfordshire, https://doi.org/10.4324/9781315882482.

Carayannis, Elias – Campbell, David F. (2009): 'Mode 3' and 'Quadruple Helix': Toward a 21st Century Fractal Innovation Ecosystem. *International Journal of Technology Management,* Vol. 46, No. 3–4, 201–234, https://doi.org/10.1504/IJTM.2009.023374.

Carayannis, Elias G. – Barth, Thorsten D. – Campbell, David F. (2012): The Quintuple Helix Innovation Modell: Global Warming as a Challenge and Driver for Innovation. *Journal of Innovation and Entrepreneurship,* Vol. 1, No. 1, 2–12, https://doi.org/10.1186/2192-5372-1-2.

Chatterton, Paul – Goddard, John (2000): The Response of Higher Education Institutions to Regional Needs. *European Journal of Education,* Vol. 35, No. 4, 475–496, https://doi.org/10.1111/1467-3435.00041.

Chesbrough, Henry (2003): Open Innovation: How Companies Actually Do It. *Harvard Business Review,* Vol. 81, No. 7, 12–14.

Cieslik, Jerzy (2017): Kozminski University: Developing Minds for Ambitious Entrepreneurship and Traning Teachers at Other Universities. In: Volkmann, Christine – Audretsch, David B. (eds.): *Entrepreneurship Education at Universities.* Springer, Cham, 171–198, https://doi.org/10.1007/978-3-319-55547-8.

Clark, Burton. R. (1998): *Creating Entrepreneurial Universities. Organizational Pathways of Transformation.* Emerald Group, Bingley.

Croce, Annalisa – Murtinu, Samuele – Grilli, Luca

(2014): Venture Capital Enters Academia: An Analysis of University-Managed Funds. *Journal of Technology Transfer,* Vol. 39, No. 5, 688–715, https://doi.org/10.1007/s10961-013-9317-8.

Eisingerné Balassa Boglárka – Rámháp Szabolcs (2019): Projektalapú oktatás a Széchenyi Egyetem Menedzsment Campusán a Lean Service Creation (LSC) módszer adaptálásával. In: Koltai László (szerk.): *Hazai és külföldi modellek a projektoktatásban.* Óbudai Egyetem Rejtő Sándor Könnyűipari és Környezetmérnöki Kar, Budapest, 384–397.

Etzkowitz, Henry – Zhou, Chunyan (2018): *The Triple Helix.* Routledge, Abingdon, https://doi.org/10.4324/9781315620183.

Etzkowitz, Henry (2019): The Evolution of Technology Transfer. In Breznitz, Shiri – Etzkowitz, Henry (eds.): *University Technology Transfer.* Routledge, Oxfordshire, 4–22, https://doi.org/10.4324/9781315882482.

Fekete Dávid – Rechnitzer János (2019): *Együtt nagyok. Város és vállalat 25 éve.* Dialóg Campus, Budapest.

Filep Bálint (2009). Győr és Nyíregyháza térszervező erejének, valamint versenyképességének összehasonlító vizsgálata. *Comitatus,* 19. évf., 9. sz., 48–55.

Foss, Lene – Gibson, David V. (2017): The Entrepreneurial University: Context and Institutional Change. In: Foss, Lene – Gibson, David V. (eds.): *The Entrepreneurial University.* Routledge, Abingdon.

Gál, Zoltán – Páger, Balázs (2018): The Changing Role of Universities and the Innovation Performance of Regions in Central and Eastern Europe. In: Lux, Gábor – Horváth, Gyula (eds.): *The Routledge Handbook to Regional Development in Central and Eastern Europe.* Routledge, Abdingdon.

Hassink, Robert (2001): The Learning Region: A Fuzzy Concept or a Sound Theoretical Basis for Modern Regional Innovation Policies? *Zeitscrift für Wirtschaftsgeographie,* Vol. 45, No. 3, 219–230, https://doi.org/10.1515/zfw.2001.0013.

Jáki, Erika – Molnár, Endre M. – Kádár, Béla (2019). Characteristics and Challenges of the Hungarian Startup Ecosystem. *Vezetéstudomány,* 50. évf., 5. sz., 2–12, https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2019.05.01.

Karsai Judit (2013): Válság után: változó szerep a kockázatitőke-ágazatban. *Külgazdaság,* 57. évf., 5–6 sz., 12–34.

Leydesdorff, Loet – Etzkowitz, Henry (2001): The Transformation of University-industry-government Relations. *Electronic Journal of Sociology,* Vol. 5, No. 4.

Luhmann, Niklas (2012): *Theory of Society.* Stanford University Press, New York.

Lukács, Eszter – Révai, Zs. – Vasa, László (2020): Results of the First Phase of the Internationalization Process at Széchenyi István University. In: Dernóczy-Polyák Adrienn (szerk.): *Kutatási jelentés 2. Research Report.* Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr.

Makai Attila Lajos – Vasa László (2020): A felsőoktatási intézmények szerepe a startup cégek külhoni inkubációjában. *Külügyi Szemle,* 19. évf., 1. sz., 67–78.

Münch, Richard (2011): *Understanding Modernity. Toward a New Perspective Going Beyond Durkheim and Weber.* Routledge, New York, https://doi.org/10.4324/9780203838150.

Münch, Richard (2014): *Academic Capitalism. Universities in the Global Struggle for Excellence.* Routledge, Abingdon, https://doi.org/10.4324/9780203768761.

Nieth, Lisa – Benneworth, Paul (2019): Universities and Neo-Endogenous Peripheral Development: Towards a Systematic Classification. In: Benneworth, Paul (ed.): *Universities and Regional Economic Development.* Routledge, Abingdon, 13–25, https://doi.org/10.4324/9781315168357-2.

NKFI (2018): DJP Pénzügyi program felállítását megalapozó ex-ante elemzés megjelenése. *palyazat.gov.hu,* www.palyazat.gov.hu/djp-pnzgyi-program-fellltst-megalapoz-ex-ante-elemzsmegjelense (Letöltés: 2018. július 10.).

OECD (2017): *Supporting Entrepreneurship and Innovation in Higher Education in Poland.* OECD, Brussels, https://read.oecd-ilibrary.org/industry-and-services/supporting-entrepreneurship-and-innovation-in-higher-education-in-poland_9789264270923-en#page55.

Pierrakis, Yannis – Saridakis, George (2019): The Role of Venture Capitalists in the Regional Innovation Ecosystem: a Comparison of Networking Patterns between Private and Publicly Backed Venture Capital Funds. *Journal of Technology Transfer,* Vol. 44, No. 3, 850–873, https://doi.org/10.1007/s10961-017-9622-8.

Popp Berman, Elizabeth (2012): *Creating the Market University. How Academic Science Became an Economic Engine.* Princeton University Press, Princeton, https://doi.org/10.1515/9781400840472.

Rámháp, Szabolcs – Nagy, Dávid – Országh, Ákos – Rechnitzer, János – Filep, Bálint (2017): Career Choice Motivation of High School Students in Context of Changing Higher Education in Knowledge Economy. *Poslovna Izvrsnost/Business Excellence,* Vol. 11, No. 2, 23–37, https://doi.org/10.22598/pi-be/2017.11.2.23.

Rámháp Szabolcs (2018): Felsőoktatási továbbtanulási motivációk Magyarországon a változó ifjúság és a piacosodó felsőoktatás tükrében. In: Szabó Csaba (szerk.): *Studia Doctorandorum Alumnae. Válogatás a DOSZ Alumni Osztály tagjainak doktori munkáiból.* Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, 295–483.

Ranga, Marina – Etzkowitz, Henry (2015): Triple Helix Systems. An Analitical Framework for Innovation Policy and Practice in the Knowledge Society. In: Mitra, Jay – Edmondson, John (eds.): *Entrepreneurship and Knowledge Exchange.* Routledge, Oxfordshire.

Rechnitzer János (2016): *A területi tőke a városfejlődésben. A Győr-kód.* Dialóg Campus, Pécs.

Rechnitzer, János – Berkes, Judit – Filep, Bálint (2019). The Most Important City Development Initiatives of Hungary. *Regional Statistics,* Vol. 9, No. 2, 20–44.

Rutten, Roel – Kuijpers, Elsa – Boekema, Frans (2003): HEIs, Regions and the Knowledge-based Economy. In: *Economic Geography of Higher Education.* Routledge, Oxfordshire, 244–252, https://doi.org/10.4324/9780203422793.

Startup Bridge (2019): *The Startup Ecosystem in Poland.* Startup Bridge, www.startupbridge.eu/wp-content/uploads/2019/02/startup-ecosystem-in-poland-.pdf (Letöltés: 2020. április 3.).

Startup Campus (2020): *UNI Győr Startup Program.* www.startupcampusuniversity.hu/unigyor (Letöltés: 2020. április 10.):

Startup Poland (2020): *The Golden Book of Venture Capital in Poland 2019.* Startup Poland, https://uploads.strikinglycdn.com/files/cd6bb823-339a-42c5-9dbb-262680c1f16b/The%20Golden%20Book%20of%20Venture%20Capital%20in%20Poland%202019.pdf?id=171123 (Letöltés: 2020. április 3.).

SZE (2017): *Intézményfejlesztési Terv.* Széchenyi István Egyetem, Győr, https://if.sze.hu/downloadmanager/index/id/848/m/3732 (Letöltés: 2020. március 10.).

SZE (2018): *Felsőoktatási és Ipari Együttműködési Központ. Projektismertető.* Széchenyi István Egyetem, https://fiek.sze.hu/projektismerteto (Letöltés: 2020. március 10.).

SZE (2019): *Területi Innovációs Platform alakult.* Széchenyi István Egyetem, Győr, https://uni.sze.hu/hirek-1/teruleti-innovacios-platform-alakult (Letöltés: 2019. november 25.).

SZE (2020): *SZE Menedzsment Campus.* Széchenyi István Egyetem, https://mc.sze.hu/rolunk (Letöltés: 2020. április 2.).

Tamándl László – Kovács Zsolt – Rámháp Szabolcs – Nagy Dávid (2014): A felsőoktatás térbeli szerkezete az Észak-Dunántúlon. In: Dusek, Tamás (szerk.): A városi rendszer működése. Közösségi szféra, oktatás és Győr jövőképe. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 104–134.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 393–403., DOI: 10.24307/psz.2020.1031

Szűcs Boglárka – Pónusz Mónika

A fenntarthatóság fogalmának története, különös tekintettel a környezeti nevelésre és az innovációra

History of the Concept of Sustainability, with Special Focus on Environmental Education and Innovation

Összefoglalás

Az egyre érezhetőbb éghajlatváltozás és az erőforrások végességének fenyegetése, valamint az energiabiztonság égető szükségességének kérdése világossá tette, hogy a fosszilis energiahordozók használatának globális szinten való csökkentése elkerülhetetlen. Úgy kell tehát a vállalatok működési keretrendszerét kialakítani, hogy az összeegyeztethető legyen napjaink elvárásaival. Jelen tanulmány célja nyomon követni a fenntarthatóság fogalmának történeti kialakulását, bemutatni jelentésbeli diverzitását. Történeti és tartalmi áttekintést kíván adni a kifejezés kialakulásának hátteréről, előzményeiről és következményeiről, várható jövőbeli alakulásáról. Tanulmányunk alapvetően szekunder szakirodalmi források alapján épül fel, és következtetéseket von le elsősorban az ellátásilánc-menedzsmentet érintő kérdésekben.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: M14, Q01, Q54
Kulcsszavak: fenntarthatóság, fenntartható fejlődés, környezeti nevelés

Summary

Accelerating climate change, the growing threat of the depletion of resources, and

Szűcs Boglárka PhD-hallgató, környezeti nevelő, Károli Gáspár Református Egyetem Teremtésvédelmi Műhely referense (szucs.boglarka@kre.hu), dr. Pónusz Mónika PhD, főiskolai tanár, intézetvezető-helyettes, Károli Gáspár Református Egyetem, ÁJK Gazdaság- és Vezetéstudományi Intézet (ponusz.monika@kre.hu).

the pressing need for energy security have made it clear that the global reduction of using fossil fuels is inevitable. An operational framework needs to be set up for companies in a way that is compatible with the current expectations. The aim of this study is to monitor the historical development of the concept of sustainability and to demonstrate its diversity in meaning. It wants to provide an overview of the background, history and consequences of the concept of sustainability and its expected future evolution. The study is based essentially on secondary literature sources, completed by examples of our corporate primary research on sustainable development, as shown in innovative ways of raising environmental awareness in the undertaking practice.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: M14, Q01, Q54
Keywords: sustainability, sustainable development, environmental education

Bevezetés

A fenntarthatóság fogalmát mindössze három évtizede vezette be a közbeszédbe a Brundtland-bizottság (az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottsága: World Commission on Environment and Development, WCED) 1987-ben közzétett jelentése, „Közös jövőnk" *(Our Common Future)* címmel. A dokumentum a gazdasági növekedés új korszakát sürgette, amely társadalmilag és környezetileg egyaránt fenntartható. A fenntarthatóság kifejezés azóta több szakterületen is elterjedt, ugyanakkor a kifejezés alatt egészen mást értenek azonban az ökológusok, a közgazdászok és a politikusok. A tanulmányban elsősorban az ellátási láncokhoz kapcsolódó szén-dioxid-kibocsátás problémájára és az ennek kapcsán alkalmazott innovatív megoldásokra kívánunk fókuszálni.

Az elmúlt években a közgazdaságtan számos átalakuláson ment keresztül. Egyre inkább hangsúlyossá válik a fenntarthatóságra való törekvés, a környezetvédelem támogatása, mindez mikro- és makrogazdasági szinten egyaránt megjelent. Ezzel párhuzamosan felerősödött az üzleti szféra (vállalatok és kereskedelmi bankok) társadalmi felelősségvállalása, és előtérbe kerültek az olyan jótékonysági, támogatási formák, amelyek ezen szervezetek alaptevékenységéhez közelebb álltak, így a meglévő és potenciális ügyfelek támogatását kezdték el preferálni (Lentner et al., 2011). Ez a fajta gondolkodásmód pedig az ellátási láncok teljes hosszán is megjelent: kiemelkedő fontosságúvá vált a fenntarthatóság szemléletmódja. Ma már egyértelműen kijelenthető, hogy ez is egyfajta versenyképességi tényezőként értelmezhető.

A természeti neveléstől a fenntarthatóság pedagógiájáig

A természet szeretetére való nevelés időszaka

„Szeresd a fát, hisz ő is érez, / Szép gyöngén nyúlj a leveléhez, / Ágát ne törd, lombját ne tépjed, / Hagyd annak, a mi: épnek, szépnek – / Ne bántsd a fát! / Ő is anya, minden levele / Egy-egy gyermek, gonddal nevelve; / És gyermek minden ágacskája, / Szeretettel tekints föl rája – / Szeresd a fát!" (Benedek Elek: *Szeresd a fát*).

A környezetpedagógia hosszú ívet járt be a fenntarthatóság fogalmának megszületéséig és kibontakozásáig. Kezdetben a természeti nevelés (a természet szeretetére nevelés vagy természetvédelmi nevelés) dominált, amelynek elsődleges célja az élőlények védelme volt, ehhez járult később az élőhelyek védelme is. A nemzetközi és hazai kezdeményezések mind a természet szeretete nevében születtek, ebben a romantikus természetszemléletben az ember és természet harmonikus egységet alkot, ahol az ember ugyan már eltávolodott a természettől, de még a bioszféra részeként él. Ez a szemlélet az oktatást is áthatotta, amelybe aztán a századfordulón virágzó reformpedagógiai nevelési irányzatok is jól belesimultak, me-

lyek nevelési koncepciója az erkölcsös ember volt, aki harmóniában él a természettel.

Első lépések a természetvédelem felé

A törzsi közösségekben, ősi vallásokban a mai napig megfigyelhető az ember eredendő természetszemlélete, amikor még csodálattal vegyes tisztelettel tekintett a természeti jelenségekre és élőlénytársaira. Amióta az emberiség nagyobb része mint kiaknázható nyersanyagforrás tartja számon az otthonát, a felelősségteljes gondolkodást felváltotta a mértéktelen kizsákmányolás, amely a 20. század második felére globális léptékű környezeti válságot eredményezett.

A természeti környezet védelmének szükségessége az újkorban markánsan először az ipari forradalom idején merült fel, amikor megindult az a folyamat, amely során az ember fokozatosan eltávolodott a természettől, a bioszféra helyett az ember alkotta világ, a technoszféra került középpontba. Számos olyan dokumentum maradt fenn Angliából, amelyben már megjelent a levegőszennyezés kérdése. A 13. századból származó feljegyzések említik a kellemetlen szagú, szénfüsttel teli levegőt. A 17. század első éveiben a növényzet nagymértékű pusztulásáról számoltak be, és arról, hogy az otthonokban a bútorok és a falakra függesztett tárgyak hamar porossá válnak. 1659-ben John Evelyn arról számol be, hogy Londont „olyan füstfelhő borítja, amely a Földet a pokollal teszi hasonlatossá". Huszonöt évvel később, 1684 januárjában pedig a következőket írta: „Londonban a hideg levegő megakadályozza, hogy a füst felszálljon, ezért a kormos füst úgy beborítja a várost, hogy alig lehet átlátni az utca túloldalára. A füst az emberek tüdejét durva szénszemcsékkel tölti meg, ez gátolja a tüdő működését, ezért mindenki nehezen lélegzik" (Markham, 1994). A 18. század végén Gilbert White természettudós írja, hogy a várost „kék színű köd borítja, aminek olyasféle szaga van, mint a kőszénfüstnek, és akkor észlelhető, amikor északkeleti szél fúj, tehát feltételezhetően Londonból jön a füst. Erős szaga van, és valószínűleg káros az egészségre" (Markham, 1994). Az első levegőszennyezettség-mérési vizsgálatokat is az iparosodott Angliában végezték 1870-ben, miután felfigyeltek arra, hogy a városokban az átlagéletkor csupán 28 év, míg vidéken 43 év.

Az intézményes természetvédelem legkorábbi eseménye Európában az első rezervátum létrehozása volt Lengyelországban, 1564-ben, az őstulok megmentése érdekében. A kísérlet, hogy a kipusztulástól megmentsék a fajt, kudarcot vallott, miután 1627-ben az utolsó állat is elpusztult, azonban az európai bölény fennmaradt ezen a területen. Néhány további fontos állomás címszavakban: 1769-ben Mauritius szigetén a francia hatóságok elrendelték az erdőtelepítést; 1852-ben brit kutatók erdőrezervátumok létrehozását javasolták Indiában. A világ első nemzeti parkjának, a Yellowstone Nemzeti Parknak az 1872-es megalapítása mérföldkő a természetvédelem történetében. Ehhez az aktushoz köthető az államilag garantált, hivatalos természetvédelem kezdete. 1909-ben alapították az első európai nemzeti parkot (Abisko, Svédország) (Rakonczay, 2002).

1948-ban jött létre az egyik legjelentősebb természetvédelmi szervezet, a Nemzetközi Természetvédelmi Unió (IUCN), melynek hazánk 1974 óta a tagja. A svájci székhelyű szervezet az ENSZ tanácsadó szerve, tagja a FAO-nak, a WHO-nak és az UNESCO-nak. A Természetvédelmi Világalap (WWF) 1961-ben alakult meg, fő célja a biodiverzitás megőrzése, a természeti erőforrások védelme, a környezetszennyezés megszüntetése. Hazánkban 1991 óta működik irodája.

A természetvédelem hazai története

A hazai természetvédelem történetét Gallé László (2008) és általában a természetvédelem történeti szakaszolásával foglalkozó szakirodalom hat nagyobb időszakra osztja.

Az 1879-et megelőző *előtörténetben* megszülettek az első, természetvédelemnek is tekinthető rendelkezések, a vadászathoz és erdőgazdálkodáshoz köthető előírások. A megújulás érdekében szabályozták a kilőhető vadállományt és a fakitermelést. „Miksa király 1565-ben a Garam menti rézbányák környékére vonatkozó erdőrendtartást adott ki. Ebben nemcsak a kecskelegeltetést tiltotta meg, hanem előírta az erdők tervszerű használatának és felújításának a kötelezettségét is" (Oroszi, 2004:6).

A török kori vadpusztítás helyrehozására született az első olyan vadászati törvény, amely tilalmi időket is tartalmazott. A fajok kipusztulására a középkortól kezdtek felfigyelni, az őstulok eltűnése a tatárjárás utáni időkben következett be, az utolsó bölényt pedig feltehetően 1762-ben ejtették el Erdélyben. A 19. század elején orvosok indítottak egy (sikertelen) akciót a hód megmentésére. 1841-ben megalapították a Magyar Természettudományi Társulatot, amely Bugát Pál és Jedlik Ányos nevéhez köthető. „A természetvédelem első számú objektumai a madarak voltak. Ezt támasztja alá az is, hogy a Kárpát-medence legelső védett területe a Szerém vármegyei Obedszka bara a gémtelepe miatt kapott oltalmat 1875-ben" (Gallé, 2008:132). A kezdeti szakaszban (1879–1919) az 1879-es erdőtörvény a 19. század legfontosabb természetvédelmi rendelkezése volt. Lehetővé tette ún. véderdők kialakítását, amelyeket tilos volt tarvágással vagy irtással letermelni, és előírta a fatenyészet felső határán lévő erdők, havasi legelők, sziklacsoportok változatlan fenntartását. Ezt követték a vadászati és halászati törvények. Erre az időszakra esik a magyar madárvédelem nagy alakjainak, Herman Ottónak és Chernel Istvánnak a működése. 1883-ban jött létre az Országos Állatvédő Egylet, majd 1893-ban a Magyar Ornitológiai Központ.

Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1900-ban rendelkezett a természeti emlékek összeírásáról. Az 1902-es párizsi egyezmény hatására Chernel István ornitológus már abban az évben megszervezte az első Madarak és Fák Napját. Rendeletben szabályozták, hogy e napon eper- vagy más gyümölcsfákat kellett ültetni, meg kellett emlékezni a hasznos madarakról, és a napot valamennyi elemi iskolában megünnepelni. „A magyar természetvédelem megteremtésében meghatározó szerepe volt Kaán Károly erdőmérnöknek. Javaslatára 1909-ben az Országos Erdészeti Egyesület és a Királyi Magyar Természettudományi Társulat együttesen kezdeményezték a természeti értékek összeírását" (Tardy, 2000). Kaán Károly a természeti értékekkel kapcsolatos teendőket is összeállította, melyek között szerepelt a törzskönyvi nyilvántartás, állami irányítású őrzés és a megfelelő jogi alapok.

Az 1920 és 1944 közötti *előkészítő szakaszban* a trianoni békeszerződésben megállapított új országhatáron belül a korábban összeírt természeti értékek kevesebb mint harmada maradt, így a legfontosabb objektumok fókusza is áthelyeződött (Gallé, 2008).

Az 1935. évi IV. törvénycikk volt Magyarország első természetvédelmi törvénye, ezzel világviszonylatban az élen jártunk. 1939-ben alakult meg az első védett terület a debreceni Nagyerdő egy részén. Szegeden a Fehér-tó 200 hektárnyi részét, Pécsett Istenkútját helyezték védelem alá.

Az 1945-től 1960-ig terjedő *átmeneti szakaszban* számos kedvezőtlen epizód történt. Az ötvenes években minden korábbinál nagyobb természetátalakítás kezdődött el a nagyüzemi mezőgazdálkodás bevezetésével, szélsőséges termőhelyekre idegenhonos fajokat telepítettek. Ugyanakkor az Országos Természetvédelmi Tanács feladatául tűzte ki az egész ország területén fellelhető összes természeti érték megismerését. A megismerést követhette a védelem és a tudományos munka, valamint a propaganda. Az első terület, amelyet a Tanács védetté nyilvánított, a bátorligeti láp volt 1950-ben. Ebben az időszakban elsősorban a parkok, arborétumok kaptak védelmet. 1952-ben alakult meg az első tájvédelmi körzet a Tihanyi-félszigeten.

Az 1961 és 1971 közötti ún. *megtorpanási szakaszban* a természetvédelmi főhatóság az OTvH lett. A kibővült jogkör ellenére védetté nyilvánítások terén nem sok eredményt ért el, és a társadalmasítás sem haladt előre.

1972 után következett a *kibontakozási szakasz*, amely során új vezetéssel az OTvH az önállóságából fakadó előnyöket elkezdte érvényre juttatni. Nagyarányú védetté nyilvánítási folyamat indult, és a természeti értékek óvása mint állampolgári kötelesség bekerült az alkotmányba. Két fontos esemény köthető az időszakhoz: 1973-ban az első nemzeti park (Hortobágyi NP) megalapítása és 1974-ben a Magyar Madártani Egyesület (MME) megalakulása, amely hamarosan Kelet-Közép-Európa legnagyobb természetvédelmi társadalmi szervezetévé vált. 1976-ban bevezették a fokozottan védett természeti érték fogalmát.

Az 1972 és 1978 közötti időszakot a hazai természetvédelem *„aranykorának"* tekinthetjük; 3 nemzeti parkot, 26 tájvédelmi körzetet, további 30 országos és több mint 500 helyi jelentőségű természetvédelmi területet hoztak létre (Tardy, 2000). A védett területek összkiterjedése ezáltal harmincszorosára nőtt, elérte az ország területének 5%-át.

Ehhez az időszakhoz köthető a hazai környezetvédelem kialakulása is. 1974-ben megalakult az Országos Környezetvédelmi Tanács (OKT), majd 1977-ben az Országos Természetvédelmi Hivatallal egyesítve létrehozták az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatalt (OKTH). A közös hivatalban a természetvédelem háttérbe szorul a környezetvédelmen belül. 1982-ben került sor a hazai természetvédelem újraszabályozására az 1982. évi 4. sz. tvr. és végrehajtási utasításával [8/1982 (III. 15.) MT rend.] valamint a vele együtt született [1/1982 (III. 15.)] OKTH rendelettel. Az addig védett állatok 450 fajt tartalmazó listája további 156 fajjal bővült. Oltalom alá helyeztek 340 növényfajt, köztük 30 fokozottan védett minősítést kapott. Barlangok fogalmának tágabb értelmezése miatt az ex lege védettség kiterjedt (a korábbi 1300 körüli barlang helyett 2000-nél több üregre), 85 barlang szigorú védelmet kapott. Bevezették a természetvédelmi bírságot, jogilag is lehetővé vált társadalmi háttérintézmények, úgynevezett természetvédelmi szolgálatok létrehozatala (Tardy, 2000). 1987-ben az OKTH-t minisztériummá szervezték, az Országos Vízügyi Hivatalt hozzácsatolva megalakult a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium (1987. évi VII. tv.). Ettől kezdve a természetvédelem a környezetvédelemmel együtt minisztériumi szintű irányítás alatt állt.

Jelentős esemény a magyar természetvédelem történetében a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény létrejötte, mert a korábbiakban a természetvédelemről csak törvényerejű rendeletek rendelkeztek. Máig ez a természetvédelem legfontosabb jogszabálya. Az Európai Unióhoz csatlakozva a természetvédelem jogharmonizációja viszonylag könnyű volt, mivel természetvédelmi törvényünk szigorúbb az Unió jogszabályainál. A komolyabb változtatást a NATURA 2000 hálózat bevezetése jelentette. Az EU-jogharmonizáció kapcsán összesen 1066 faj, 498 növény- és 568 állatfaj közösségi védelmét hirdették ki hazai jogszabályban (az állatfajok közül 22 puhatestű, 24 ízeltlábú, 1 tüskésbőrű, 7 hal, 38 kétéltű, 70 hüllő, 330 madár és 76 emlős) (KVM, 2004).

A természet védelmével kapcsolatos ismereteket valamennyi oktatási intézményben oktatni kell, azok a Nemzeti alaptanterv részét képezik. Az ismeretterjesztés, oktatás, tudományos kutatás és az idegenforgalom részeként a védett természeti területek látogatásának lehetőségét a bemutatásra alkalmas területeken és a védettség érdekeivel összhangban biztosítani kell. Ennek érdekében az igazgatóságok oktatási bemutató létesítményeket tartanak fenn. Minden év május 10-e a Madarak és Fák Napja, e nap rendezvényeinek a lakosság érzékenyítését kell szolgálnia. A természeti területek és értékek jogellenes károsítása, veszélyeztetése

esetén, a természet védelme érdekében, a természetvédelmi célú társadalmi szervezetek jogosultak fellépni, és állami szervektől, önkormányzatoktól a megfelelő és hatáskörükbe tartozó intézkedés megtételét kérni, vagy a védett természeti érték, terület károsítója, veszélyeztetője ellen pert indítani.

A környezeti nevelés időszaka

„A legjobb iskola, amelyben egy ifjú ember megtanulhatja, hogy a világnak van értelme, a természettel való közvetlen kapcsolat" (Konrad Lorenz).

A 20. század második felére az emberiség elérte a technoszféra fejlődésének olyan szintjét, amellyel már egészen eltávolodott korábbi természetes környezetétől, a bioszférától. A technológiai fejlődéssel fokozatosan egyre nagyobb környezetátalakító és környezetkárosító hatást tudott gyakorolni, eleinte helyi, majd regionális szinten, a nyolcvanas évekre pedig világossá vált, hogy a környezetrombolás nem csupán regionális, hanem globális szintű. A károk többsége csak hosszú idő múltán számolható fel, a problémák természeti, gazdasági és szociális elemeket is magukban foglalnak, komplex megközelítést igényelnek.

Az iparszerű mezőgazdaság együtt járt a növényvédő szerek széles körű elterjedésével, az egyik ilyen vegyi anyag a DDT, amelyet széles körben használtak az 1940-es évek kezdetétől, mint a leghatásosabb rovarölő szert, de csak jóval később derült fény arra, hogy stabil és toxikus vegyületei a táplálékláncban kumulálódnak, amelyek végzetes következményeire Rachel Carson 1962-ben megjelent *Néma tavasz* című könyve döbbentette rá a közvéleményt. Könyvével felhívta a figyelmet a természetben felhasznált kémiai anyagok káros biológiai hatására és a problémák globális voltára (Carson, 2007). Ezt tekintjük a modern környezetvédelem kezdetének, de munkája az oktatásra is nagy hatással volt, hiszen ettől kezdve beszélünk környezeti nevelésről, amelynek témaköre nemcsak kibővült, hanem komoly nemzetközi összefogás indult el annak érdekében, hogy a környezetvédelmi tartalmak beépüljenek az oktatásba. „Az 1960-as évek végétől kezdve a nemzetközi környezetvédelmi és természetvédelmi egyezmények egész sorát dolgozták ki. Napjainkra több mint 150 többoldalú nemzetközi környezetvédelmi egyezményt tartanak számon" (Gallé, 2008:131).

Az 1968-ban, Aurelio Peccei olasz közgazdász által létrehozott Római Klub is jelentősen hozzájárult az ember környezetre gyakorolt hatásáról való tudásunkhoz. A tudományos társaság feladata a fejlődés elemzése, feltárása, határozott célok megfogalmazása. Új típusú világmodelljei (pl. Meadows-féle világmodellek) az erőforrások kimerülése, a népességnövekedés, élelmiszer-termelés és a környezet degradálódása közötti összefüggéseket elemezte, amelyek alapján változtatási javaslatokat fogalmazott meg. Első jelentésük (1972) *A növekedés határai* címmel jelent meg, ezt évente újabb állapotjelentések követték, amelyek a hetvenes évektől fogva nagy hatást gyakoroltak a tudományos és közgondolkodásra, és megteremtették a környezetvédelem, a globális gondolkodás tudományos alapjait.

Az ENSZ is reflektált az új világtendenciákra, és 1972 júniusára Stockholmban összehívta az első környezetvédelmi világkonferenciát, ENSZ Konferencia az Emberi Környezetről (UN Conference on the Human Environment) néven (a Szovjetunió és szövetségesei, Magyarország sem képviseltette magát, de a dokumentumokat még abban az évben aláírta). „A konferencia kulcskérdése a gazdasági növekedés környezetre gyakorolt hatása volt" (Gyulai, 2014a:3). A konferencia mérföldkövet jelentett, eredménye négy alapdokumentum: nyilatkozat az emberi környezetről, az irányelvekről, 180 akcióprogram-javaslat, szervezeti intézkedések. Kimondta, hogy az ember képes elpusztítani a környezetét, és ezt globális összefogással kell megelőzni. Részletezi, hogy a környezeti oktatás nemzetközi programjába be kell vinni az interdiszciplinari-

tást, iskolai és iskolán kívüli formák kidolgozását. Ez az újfajta megközelítés lassan begyűrűzött a politikába és az oktatásba.

További előrelépést jelentett az 1975-ös helsinki Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet, amelynek záródokumentuma kimondta, hogy fontos az „együttműködés a gazdaság, a tudomány és a technika, valamint a környezetvédelem területén", valamint „jelképezte a Kelet és Nyugat közötti megosztottság leküzdésének kezdetét" (Bulla et al., 1992:41). Harmincöt állam állapodott meg abban, hogy megelőző intézkedésekkel lehet a környezetkárosodást leghatékonyabban kezelni, és „külön ki is emeli, hogy bármely környezeti politika csak akkor lehet sikeres, ha a környezet védelmét a lakosság minden csoportja felelőssége tudatában elősegíti, ami folyamatos, elmélyült felvilágosító és nevelő munkát igényel, különösen az ifjúság körében" (Lampert, 2016:3). A környezeti nevelésnek nagy nemzetközi kitekintést adó belgrádi találkozón született meg a Belgrádi Charta, amelyről Havas Péter így ír: „részletesen és konkrétan rögzíti, hogy a környezeti nevelés során a tudásról, az értékekről, az attitűdökről és a gyakorlati készségekről van szó" (Havas, 1997).

E folyamat betetőzéseként az 1977-es tbiliszi UNESCO-konferencia zárójelentésében már a környezeti nevelés definíciója is megfogalmazódik, mely szerint: „A környezeti nevelés egy folyamat, amelyben olyan világnemzedék nevelkedik fel, amely ismeri legtágabb környezetét is, törődik azzal, valamint annak problémáival. Ismeretekkel, készségekkel, attitűdökkel, motivációval és elkötelezettséggel rendelkezik, hogy egyénileg és közösségben dolgozzon a jelenlegi problémák megoldásain és az újabbak megelőzésén" (Vásárhelyi–Victor, 2003:2). Ajánlásai javaslatot tettek az iskolai tantervek átalakítására, valamint a környezeti neveléshez segédanyagok készítésére. Utóbbiak hazánkban óriási bőségben állnak rendelkezésre, kiváló szakemberek tollából, döntő többségben a civil szféra munkájaként.

A fenntarthatóságra nevelés időszaka

„De már nekünk, a legvégső falatnál, / Fukarkodnunk kell, általlátva rég, / Hogy elfogy a sajt, és éhen veszünk" (Madách Imre: *Az ember tragédiája, XII. szín*).

A környezeti problémák enyhítésében továbbra sem történt komolyabb áttörés, az ENSZ 1983-ban a „Környezet és Fejlődés Világbizottság" felállítását határozta el, amelynek vezetésével Gro Harlem Brundtland, akkori norvég miniszterelnök asszonyt bízta meg. A 22 tagú Bizottság, amelynek magyar tagja Láng István akadémikus volt, 1987-ben, közel négyévi munka után hozta nyilvánosságra „Közös jövőnk" című jelentését *(Our Common Future),* amelyben megjelent a fenntartható fejlődés fogalma. Legfőbb üzenete, hogy a környezet és a fejlődés minden kérdését egy rendszerben, azok összefüggésében kell kezelni, és a bajok részleges forrása, hogy összefüggő ügyeket elkülönült, szektorális politikákkal kívánunk kezelni. Ezért javasolja a jelentés, hogy fejlesztési döntéseink meghozatalakor a társadalom, gazdaság és környezet szempontjait kiegyensúlyozottan kell megfontolni, nem lehet egyik vagy másik javára-kárára döntéseket hozni. Az elkülönített szakpolitikák helyett integrált politikát és szektorokat átívelő intézményrendszert tart jónak. „A jelentésnek – érdemein túl – hibája, hogy nem mondta ki, a növekedés lehetősége a környezet eltartóképességének függvénye. Nem vette figyelembe, hogy az emberiség már átlépte a környezeti rendszerek eltartóképességének határát, s ilyen körülmények között nem lehet sürgetni a növekedés még nagyobb ütemét. Hibázik a jelentés abban is, hogy csak a szegénységet vádolja a rossz környezeti állapot kialakításáért, és szemérmesen hallgat arról, hogy a világ kevés gazdagja nagyságrendekkel nagyobb környezeti terhelést jelent indokolatlan igényeinek kielégítése révén. Míg a világon nagyon sokan (a világnépesség 60%-a) a szükségleteiket sem képesek kielégíteni, addig mások a luxusigényeiket a

végtelenségig fokozzák" (Gyulai, 2014a:5). A jelentés további kritikát kapott az oktatás, nevelés, környezettudatosság témakörének hiányosságai miatt is.

Az ENSZ következő világkonferenciája 1992-ben, az ENSZ Konferencia a Környezetről és Fejlődésről (UN Conference on the Environment and Development), közismert nevén a riói konferencia. „Az új szemlélet már összekapcsolta a környezetvédelmet és a gazdasági fejlődést. A fenntartható fejlődés központi jelszóvá vált, mindenki lelkesedett érte: a kormányok, az üzleti szféra, a zöldmozgalmak. Mindez már sejtette, hogy a fenntartható fejlődésről egységes értelmezés aligha várható, hanem annak többféle felfogása formálódik, körvonalazódik a világban" (Láng, 2001). A riói konferencia elfogadta a riói nyilatkozatot a fenntartható fejlődéssel foglalkozó nemzetközi együttműködés alapelveivel, az erdők védelméről szóló nyilatkozatot, a *Feladatok a XXI. századra* (Agenda 21) elnevezésű vaskos ajánláscsomagot, keretegyezményt az éghajlatváltozásról, a biológiai sokféleségről és éghajlatvédelemről. A *Feladatok a XXI. századra* című dokumentum megállapítja, hogy az oktatás „alapvető fontosságú a fenntartható fejlődés előmozdításához". A fenntartható fejlődés elveinek, valamint a környezet, a gazdaság és a társadalmi rendszerek összefüggéseinek megértése segíthet feltárni és megérteni, hogyan kezdeményezzük azokat a szükséges változásokat, amelyek segítségével a természeti értékek és a környezet hatékony gazdái lehetünk (Havas, 2001).

Az 1997-es kiotói egyezmény kidolgozása az ENSZ klímaváltozási konvenciójának (United Nations Framework Convention on Climate Change – UNFCCC) keretében történt azzal a céllal, hogy az üvegházhatású gázok koncentrációját stabilizálja. A részt vevő fejlett államok kötelezték magukat szén-dioxid-kibocsátásuk csökkentésére. Az egyezmény 2005-ben lépett életbe.

Fontos kijelentést tett az 1999-es Brüsszeli Konferencia záródokumentuma, amely rávilágít a környezeti nevelés új relációjára, az ember és társadalmi környezete kapcsolatára: „a korábban a természet szeretetére és védelmére bátorító környezeti nevelés gyakorlata kiszélesedett, és immár magában foglalja a fenntartható fejlődés és a társadalom témaköreit is" (Havas, 2001). Megfogalmazza, hogy a fenntarthatóság pedagógiája, a környezetkultúra az attitűdök és életviteli szokások változtatását is jelenti, amit támogat a jó gyakorlatok átadása, a pedagógusok szakmai fejlesztése és a helyes oktatáspolitika. „A fenntartható fejlődést képviselő közgazdászok, politikusok, ökológusok és társadalomkutatók, -fejlesztők szoros munkakapcsolatba kell hogy kerüljenek a környezeti nevelési szakemberekkel. A helyi közösségek és a társadalom civil csoportjai gyorsító és támogató erőt fejtenek ki a fenntarthatóság pedagógiai gyakorlati megvalósítása érdekében…" (Havas, 2001).

Több ízben is összehívtak a korábbi vállalások felülvizsgálatát és szükséges változtatások kidolgozását célzó találkozót. Ilyen volt a tíz évvel Rio után, 2002-ben Johannesburgban tartott Fenntartható Fejlődés Világkonferencia is, amely a fenntartható fejlődés átfogó kérdéseit vitatta meg, a gazdasági, környezeti és szociális problémák kölcsönhatásának és közös megoldási lehetőségeinek tükrében. Kimondta, hogy az oktatás elengedhetetlen eszköze a fejlődésnek, a fenntartható fejlődéshez képzett és a társadalmi életben aktív állampolgárokra van szükség, melynek kialakításában az oktatás kulcsfontosságú szerepet tölt be, és ehhez növekvő anyagi és infrastrukturális támogatást kell biztosítani.

A 2005 és 2014 közötti időszakot az ENSZ a Fenntarthatóságra Nevelés Évtizedévé nyilvánította azzal a céllal, hogy a fenntarthatóság alapvető értékeit beépítse a tanulás minden területére, „az oktatásban éppen ezért különös figyelmet kell fordítani a diszciplináris kérdések összekapcsolására" (Kárász–Lakatos, 2011:2), valamint hogy „az egyéneket és a csoportokat felvértezze a tudatos választáshoz szükséges ismeretekkel, készségekkel és attitűdökkel, mely választásoknak

köszönhetően a világot olyanná alakíthatják, illetve olyannak őrizhetik meg, amelyet ők maguk és a jövő nemzedékek egyaránt élhetőnek tartanak" (Könczey, 2014). Ez volt a KEOP-pályázatok időszaka, számtalan civil kezdeményezés indult, kiadványok születtek, amelyek megalapozták a környezeti nevelés hazai bázisát is, de összességében a szemléletmód nem változott társadalmi szinten, nem épült be a rendszerbe.

A 2012-es ENSZ Fenntartható Fejlődési Konferencia fő célja az elmúlt húsz év folyamatainak értékelése volt, aktualitását a gazdasági és pénzügyi válság adta.

A 2010-es évek ENSZ-klímacsúcsai, a klímavészhelyzet kihirdetése is jelzik, hogy tovább erősödik a nemzetközi együttműködés sürgető szükségességének és a társadalmi részvételnek az igénye. A 2015-ös párizsi klímaegyezményben a világ államai elismerték, hogy nincs idő várni, a 2015-ös ENSZ Közgyűlés konszenzussal fogadta el e fenntarthatóság alapelveit keretrendszerbe foglaló Fenntartható Fejlődési Célokat (SDG), 17 cél és 169 alcél meghatározásával. A Greta Thunberg nevével fémjelzett Friday for Future mozgalom jól látható megtestesülése az egész bolygót összességében és a világot sokszoros összefüggésében, egy rendszerként vizsgáló globális szemlélet társadalom részéről jelentkező igényének.

A 21. század elejére a fenntarthatóság pedagógiájának egyik kulcskérdése az ember és ember kapcsolata lett, felismerve a kooperativitás jelentőségét, a helyi tudás és a kisközösségek szerepét, az egyéni és társadalmi felelősségvállalás összekapcsolásának, a nemzetközi együttműködéseknek a szükségességét. A megoldás az egyénben, a családban, a kis csoportokban van, akik felelősséget éreznek egymás és a környezetünk iránt. „Hiszen a környezet romlását csak tetézi az emberi kapcsolatok megromlása, s ezt sem kell pszichológusnak, szociológusnak bizonyítani, hiszen ahogyan azt gyakran mondogatjuk, nincs időnk arra, hogy egymásnak segítsünk, egymással törődjünk, mert, mint mondjuk, pénzt kell keresnünk. Ma már sajnos tényként kezeljük, hogy globális válságban élünk, amelyben benne foglaltatik a környezeti válság, a gazdasági válság és sajnos a kulturális válság is" (Kiss–Zsíros, 2006:14). Egyre inkább előtérbe kerül a személyiség egészének fejlesztési igénye, a holisztikus szemléletű oktatás, amely „önmagunk és bolygónkon elfoglalt helyünk megértéséről szól; annak felismeréséről, hogy az élet összes más formájával kapcsolatban vagyunk, s hogy a világ nemzetei és népei bonyolult módon fonódnak egymásba egyetlen rendszerré. A holisztikus oktatás megkísérli egyensúlyba hozni az élet racionális, intellektuális és materiális oldalát, valamint az emberi természet intuitív, érzelmi és spirituális oldalát. Felismeri a bolygónk, a társadalom és az egyén egészsége és jóléte közötti szoros összefüggéseket" (Kiss–Zsíros, 2006:17). A holisztikus oktatás tartalmazza azt a felismerést, hogy a környezet iránt érzett törődés és szeretet csak akkor jelentkezik, ha létezik önbecsülés, valamint más emberek iránt tanúsított törődés és szeretet. A jövőre vonatkozó prognózisok szerint egy újfajta értékrend van kialakulóban, amelyben a jóllét (well-being) fogalomköre kerül előtérbe a jólétet hagyományosan mérő HDI-index szempontrendszerével szemben. Az anyagi javakkal ellentétben az öröm, biztonság, egészség, közösség jelentősége erősödik, a társadalmi tőke, az emberek közötti kapcsolatokban megbúvó erőforrás felértékelődik. Ebben a folyamatban véleményünk szerint az egyházak erkölcsi és spirituális bázisának növekvő szerepe lehet. Erre utal a környezeti szakma, a zöld civil mozgalom és az egyházak együttműködésének utóbbi években tapasztalt erősödése, valamint az egyházakban indult, környezeti szemléletet formáló mozgalmak indulása és a környezeti felelősségvállalásuk kinyilatkoztatása is. Utóbbinak egy példája a 2015-ös *Laudato Si* pápai enciklika „közös otthonunkról", valamint az állam és egyház közti megállapodások, amelyek a keresztény egyházak környezetmegőrzésben és szemléletformálásban vállalt szerepvállalását deklarálják (Ferenc pápa, 2015). Az ENSZ által 2015-ben meghatározott SDG-célok érvénye-

sítéséhez és integrációjához egyrészt megfelelő intézményi keretekre lenne szükség, amelyek elősegítik az együttműködéseket, biztosítják a koordinációt és a kitűzött célok végrehajtását, másfelől az ember és ember kapcsolatának fejlesztését. Ebben a folyamatban fontos a természet szeretetére nevelés, az ember és természet kapcsolata; az ember és társadalmi-gazdasági kapcsolatainak megismerése, az összefüggések megértése; de az ember és másik ember közötti kapcsolat fejlesztése is. A fenntarthatóság eléréséhez tehát a környezetpedagógia kulcsfeladata ezek felvállalása, a természetvédelemre neveléstől a környezeti nevelési feladatokon keresztül a fenntarthatóságra nevelésig egy holisztikus, globális szemléletben. Kerényi Attila, a Debreceni Egyetem professzora nevéhez fűződik a legszélesebb körben elterjedt környezetvédelemmel kapcsolatos egyetemi jegyzet, amelynek utolsó lapjain olvashatjuk, mintegy végrehajtási utasításként: végső soron az iskolapadban dől el, hogy mennyire sikerül megvalósítanunk a fenntarthatóságot, a 21. század fenntarthatóságának záloga az ember és ember kapcsolatának fejlesztése.

Konklúzió

A fenntarthatóság fogalmát napjainkra több tudományterület eltérő tartalmakkal, párhuzamosan használja. Az ebből fakadó értelmezési diverzitás indikációs diverzitást is eredményez, és megnehezíti a problémák egyértelmű definiálását és hatékony kezelését. A fenntarthatóság három alappillérének (gazdasági, társadalmi és ökológiai fenntarthatóság) harmonikusan működő rendszerbe foglalásában kitüntetett szerepet tölthetne be az oktatás-nevelés, amely hosszú utat járt be a természet szeretetére való neveléstől indulva a fenntarthatóság pedagógiájáig, majd a holisztikus szemléletű globális nevelésig. Ez utóbbi komplex szemléletmód, és az erkölcsi értékítélet kialakításában kívánatos az egyházak aktívabb szerepvállalása is.

Az előttünk álló 1-2 évtizedben várhatóan az alternatív üzemanyagforrásokba, az önvezető járművekbe, illetve az automatizálásba történő beruházások lesznek a meghatározóak, amelyek a megtérülési időt követően szintén költségmegtakarítást eredményeznek. Mindez egyben arra is enged következtetni, hogy az ágazatban kevesebb munkaerőre lehet szükség.

Felhasznált irodalom

Bulla Miklós – Faragó Tibor – Nathon István (szerk.) (1992): *Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Környezet és Fejlődés Konferenciája: tények és adatok.* Az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciájának Magyar Nemzeti Bizottsága, Budapest, http://real.mtak.hu/65984/1/1992Rioi_konferencia_1992_u.pdf (Letöltés: 2019. november 29.).

Carson, Rachel (2007): *Néma tavasz.* Katalizátor, Páty.

EIONET (2018): *A fenntartható fejlődés fogalma.* Európai Környezeti Információs és Megfigyelő Hálózat, https://eionet.kormany.hu/a-fenntarthato-fejlodes-fogalma (Letöltés: 2019. november 30.).

Ferenc pápa (2015): *Laudato Si. Ferenc pápa Áldott légy kezdetű enciklikája.* Szent István Társulat, Budapest.

Fleischer Tamás (2014): A fenntarthatóság fogalmáról. In: Knoll Imre – Lakatos Péter (szerk.): *Közszolgálat és fenntarthatóság.* Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest, 9–24, http://real.mtak.hu/18404/1/fleischer_1-a-fenntarthatosag-fogalmarol_nke-2014.pdf (Letöltés: 2019. november 26.).

Gallé László (szerk.) (2008): *Természet- és tájvédelem.* Pannon Egyetem – Környezetmérnöki Intézet, Veszprém, http://mkweb.uni-pannon.hu/tudastar/anyagok/15-Termeszetvedelem.pdf (Letöltés: 2017. november 2.).

Gyulai Iván (2014a): *A fenntartható fejlődés. Tananyag döntéshozók számára I.* Magyar Természetvédők Szövetsége, https://mtvsz.hu/dynamic/fenntart/ff_afenntarthatofejlodes.pdf (Letöltés: 2016. október 15.).

Gyulai Iván (2014b): *A fenntartható fejlődés. Tananyag döntéshozók számára III.* Magyar Természetvédők Szövetsége.

Gyulai Iván (2014c): *A fenntartható fejlődés. Tananyag tanárok számára.* Magyar Természetvédők Szövetsége, https://mtvsz.hu/dynamic/fenntarthato_kepzes_tananyag_2014/forum_tanar_online_1.pdf (Letöltés: 2016. október 15.).

Havas Péter (1997): *OTKA kutatási zárójelentés a magyarországi környezeti nevelés pedagógiai, pszichológiai vizsgálatáról.* OTKA, Budapest.

Havas Péter (2001): A fenntarthatóság pedagógiája. *Új Pedagógiai Szemle,* 9–10. sz.

Havas Péter – Varga Attila (2006): A környezeti neveléstől a fenntarthatóság pedagógiai gyakorlata felé. In: Varga Attila (szerk.): *Tanulás a fenntarthatóságért.* Országos Közoktatási Intézet, 49–72, https://ofi.hu/havas-peter-varga-attila-kornyezeti-nevelestol-fenntarthatosag-pedagogiai-gyakorlata-fele (Letöltés: 2019. november 15.).

Kárász Imre – Lakatos Gyula (2011): *Fenntarthatóságra oktatás a Környezettan felsőfokú alapképzésben Magyarországon.* https://mtvsz.hu/dynamic/kornyezettan_felsofoku_alapkepzesben_karasz_lakatospdf_.pdf.

Kerekes Sándor (2007): *A környezetgazdaságtan alapjai.* Aula Kiadó, Budapest.

Kerényi Attila (2006): *Általános környezetvédelem.* Mozaik Oktatási Stúdió Kft.

Kiss Ferenc – Zsiros Anita (2006): *A környezeti neveléstől a globális nevelésig.* Oktatási segédanyag, MPKKI, Nyíregyháza, www.nyf.hu/ttik/sites/www.nyf.hu.ttik/files/doc/kornyezeti_neveles.pdf (Letöltés: 2019. november 30.).

Könczey Réka (2014): A fenntarthatóságra nevelés évtizede. *Új Köznevelés,* 70. évf., 10. sz., https://folyoiratok.ofi.hu/uj-kozneveles/a-fenntarthatosagra-neveles-evtizede (Letöltés: 2019. november 30.).

KTM (1994): *Nemzetközi környezetvédelmi és természetvédelmi egyezmények.* Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, Budapest, http://real.mtak.hu/65978/1/1994Kornyezet_Egyezmenyek.pdf (Letöltés: 2019. november 29.).

KVM (2004): *Nemzeti Környezetvédelmi Program (2003–2008).* Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium, Budapest.

Lampert Bálint (szerk.) (2016): *Civil szervezetek szerepe a környezeti nevelés terén.* Humusz Szövetség, Budapest, www.humusz.hu/sites/default/files/Dokumentumok/gyerekoktatas/korny_nev_ajanlas.pdf (Letöltés: 2019. november 28.).

Láng István (2001): Stockholm – Rió – Johannesburg. Lesz-e új a nap alatt a környezetvédelemben? *Magyar Tudomány,* 48. évf., 12. sz., 1415–1422, www.matud.iif.hu/01dec/lang.html (Letöltés: 2019. november 29.).

Lentner, Csaba – Szigeti, Cecília – Borzán, Anita (2011): New Dimensions of Banks Social Responsibility. In: Szente, Viktória et al. (eds.): Sustainable Economics, Community Strategies: 3rd International Conference of Economic Sciences. Kaposvár University, Kaposvár, 29–48.

Málovics György – Bajmóczy, Zoltán (2009): A fenntarthatóság közgazdaságtani értelmezései. *Közgazdasági Szemle,* 56. évf., 5. sz., 464–483.

Markham, Adam (1994): *A környezetszennyezés rövid története.* (A Brief History of Pollution.) Earthscan, London,www.kia.hu/konyvtar/szemle/205_f.htm (Letöltés: 2019. december 1.).

Oroszi Sándor (2004): *A hazai természetvédelem története.* Nyugat-magyarországi Egyetem Erdőmérnöki Kar, Sopron.

Rakonczay Zoltán (2002): *Természetvédelem.* Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_529_12_Termeszetvedelem/ch04.html (Letöltés: 2019. november 15.).

Tardy János (2000): Természetvédelem. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században II. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság.* Babits Kiadó, Szekszárd, 115–124, https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/154.html (Letöltés: 2019. november 15.).

Vásárhelyi Tamás – Victor András (szerk.) (2003): Nemzeti Környezeti Nevelési Stratégia. Magyar Környezeti Nevelési Egyesület, Budapest.

Victor András (szerk.) (1998): *A környezeti nevelés fogalma.* KN Szer-Tár – Műhelyszervezési kézikönyvek, Magyar Környezeti Nevelési Egyesület, Budapest.

Vida Gábor (2001): *Helyünk a bioszférában.* Typotex, Budapest.

Vida Gábor (2007a): Fenntarthatóság és a tudósok felelőssége. *Magyar Tudomány,* www.matud.iif.hu/07dec/15.html 168. évf., 12. sz., 1600–1606 (Letöltés: 2019. november 20.).

Vida Gábor (2007b): *Globális helyzetkép. Korunk gazdasági, társadalmi és környezeti jelenségei, ellentmondásai.* Fenntartható fejlődés: a XXI. század globális kihívása. MTVSZ előadás, https://mtvsz.hu/dynamic/vida_gabor_ff.pdf (Letöltés: 2019. november 29.).

Wackernagel, Mathis – Rees, William (2001): *Ökológiai lábnyomunk.* Föld Napja Alapítvány.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 404–413., DOI: 10.24307/psz.2020.1032

Kiss Lívia Benita

A hazai élelmiszeripari beruházások alakulásának ökonómiai kérdései 2013-tól napjainkig

Economic Issues in the Development of Domestic Food Industrial Projects, from 2013 to Date

Összefoglalás

Az élelmiszeripari beruházások teljesítményértéke növekvő tendenciát mutat a vizsgált időszakban. A beruházások jelentős része gépekre és berendezésekre irányult, valamint épületekre, építményekre, amiket javarészben saját forrásból finanszíroztak az élelmiszeripari vállalkozások. A saját forrás felhasználása mellett banki hitelből és támogatások igénybevételével valósították meg beruházásaikat. A TOP 5 élelmiszeripari szakágazatok közül a baromfihús-feldolgozás és -tartósítás, az egyéb gyümölcs- és zöldségfeldolgozás, valamint az üdítőital- és ásványvízgyártás szakágazatokban történtek a legnagyobb mértékű és legjelentősebb beruházások. A bruttó termelési értékkel azonos mértékben, folyamatosan növekedtek az élelmiszeripari vállalkozások ráfordításai a vizsgált időszakban. 2013-ban negatív eredménnyel zárták az évet, 2014-től 2017-ig azonban már enyhén, de folyamatosan növekedett, majd 2018-ban és 2019-ben jelentősen növekedett az üzemi tevékenység eredménye ezeknél a vállalkozásoknál.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E22, L66, Q13, Q14, Q18

Kulcsszavak: beruházások, mezőgazdaság, élelmiszeripar, finanszírozás, pénzügyek

Summary

The performance of food industrial projects shows an increasing trend in the pe-

Dr. Kiss Lívia Benita, tanszéki mérnök, Szent István Egyetem, Georgikon Kar; Gazdasági, Társadalomtudományi és Vidékfejlesztési Tanszék (kiss.livia.benita@szie.hu).

riod under review. A significant part of the projects concerned machinery and equipment, buildings and structures, which were mostly financed from food industrial companies' own resources. In addition, they also borrowed from banks and applied for grants. Among Hungary's TOP 5 food industry lines, the largest and most significant projects were made in poultry meat processing and canning, other fruit and vegetable processing, and soft drink and mineral water production. To the extent of the gross production value, the expenses of food enterprises increased continuously in the period under review. Although these companies ended the year 2013 with a loss, between 2014 and 2017 their operating profit increased slightly but continuously, and in 2018 and 2019 it increased significantly.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E22, L66, Q13, Q14, Q18
Keywords: CapEx projects, agriculture, food industry, financing, finances

Bevezetés

A rendszerváltás és az Európai Unióhoz való csatlakozás hatására végbement permanens társadalmi, gazdasági és technikai változások, a tulajdonviszonyok, a birtokstruktúra, az éghajlatváltozás problémájának előtérbe kerülése miatt a fenntartható és környezetbarát termelés, a folyamatosan szigorodó minőségi elvárások, előírások igen komoly és szigorú követelményeket állítanak a mezőgazdaság technikai, műszaki erőforrásaival szemben. Minden vállalkozás tevékenységét, jövőbeli sikerességét alapvetően és hosszú távon befolyásolják, valamint meghatározzák a beruházásaikkal kapcsolatos döntéseiket. E döntések megfelelő előkészítése, a minden szempontból legkedvezőbb alternatíva kiválasztása nemcsak a vállalkozások, hanem a nemzetgazdaság érdeke is (Daróczi, 2004).

E tanulmány a magyar élelmiszeripari vállalkozások esetében 2013-tól 2019-ig tárgyalja a kapcsolódó beruházások alakulását. A vizsgált tételek között szerepel:

– az élelmiszeripari beruházások teljesítményértéke;

– az élelmiszeripari beruházások összetétele (épület/egyéb építmény, gépek/berendezések, járművek és egyéb);

– az élelmiszeripari beruházások finanszírozásának módja (saját forrás, banki hitel, támogatás, egyéb kölcsön, egyéb).

A tanulmány célja átfogó képet adni hazánk élelmiszeripari beruházásainak alakulásáról és jelenlegi helyzetéről. Emellett célkitűzése ezen élelmiszeripari vállalkozások vizsgált időszakra vonatkozó pénzügyi helyzetének elemzése, a bruttó termelési érték, a ráfordítások és az üzemi tevékenység eredményének vizsgálatával. A beruházások alakulása önmagában nehezen értelmezhető, mivel több folyamatot is visszatükröző, összefüggéseket kifejező indikátorról van szó. A beruházások jól mutatják a vállalkozások jövővel kapcsolatos várakozásait, és jól leképezik a gazdaságpolitika, valamint monetáris politika irányultságát is (MOSZ, 2019).

Az elemzésekhez az Agrárgazdasági Kutató Intézet és a Központi Statisztikai Hivatal tényadatait (pénzügyi adatok) és várható (beruházások) adatait használtam. A vizsgált időszakot meghatározta, hogy milyen időközönként adtak ki statisztikai jelentéseket az élelmiszeripari beruházásokhoz és az élelmiszeripari vállalkozások pénzügyi helyzetéhez kapcsolódóan, így az összehasonlító elemzés a 2013-tól 2019-ig tartó időszakot öleli fel, Microsoft Office 2013 Excel program, valamint annak adatelemző funkciója és a GRETL szoftver alkalmazásával.

Szakirodalmi áttekintés

Elsőként érdemes tisztázni az élelmiszer-gazdaság és az élelmiszeripar fogalmát. Az élelmiszer-gazdaság definíciója szűkebb értelemben a mezőgazdaságot és az élelmiszeripart, tágabban értelmezve a mezőgazdaságot, az élelmiszeripart és az élelmiszer-ke-

reskedelmet (élelmiszer-forgalmazást) is magában foglalja. A gazdaság fejlődésével a mezőgazdasági termékek egyre jelentősebb része kerül élelmiszeripari feldolgozásra. Az élelmiszeripari termelés célja a növényi, az állati és az ásványi (ásványvíz) eredetű nyersanyagok emberi fogyasztásra történő előkészítése, feldolgozása. A mezőgazdasági termékek előállításához kapcsolódó tevékenységek és az élelmiszeripari feldolgozás közötti határvonal meghúzásában az játszik szerepet, hogy milyen mértékben alakulnak át a termékek alapvető jellemzői (Panyor, 2017).

A nemzetgazdaságon belül kulcsfontosságú szerepet tölt be az élelmiszer-gazdaság. Az élelmiszer-gazdasághoz szorosan kapcsolódik a mezőgazdaság, az élelmiszeripar és az élelmiszer-kereskedelem. E területeket vertikális összefonódás jellemzi, tehát egységes rendszert alkotnak. Hazánk az 5,4 millió hektár mezőgazdasági területtel és a kétmillió hektár erdőterülettel olyan élelmiszeripari potenciállal rendelkezik, amelyet messze nem használ ki (Panyor, 2017).

A vállalkozások tevékenységének eredményességét az egyes beruházások három területen befolyásolják: 1) A többleteredmény vagy a hatékonyabb termelés révén a vállalkozás nyereségére hatnak; 2) A likviditási helyzet alakítása révén, amely a kivitelezési időszak kiadástöbbletét, a beruházásokhoz kapcsolódó hitelek törlesztését, valamint a működtetés során jelentkező bevételeket foglalja magában; 3) A vállalkozások vagyoni helyzetének (a vagyon nagyságának és összetételének) megváltoztatása révén (Kovács et al., 2015). Az élelmiszeripar beruházási hajlandóságán lemérhető, mennyi jövedelem keletkezik az ágazat tevékenységének folytatása eredményeképpen, illetve a gazdasági szereplők hogy vélekednek az üzleti kilátásokról.

A hatékonyság és a versenyképesség növelése a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar egyik legfontosabb kérdése, hiszen az élelmiszerekkel szemben egyre növekvő fogyasztói elvárások, az éghajlatváltozás, a szigorodó környezetvédelmi elvárások közepette rendkívül fontos a hatékonyság növelése. A beruházások hozzájárulnak a termelés modernizálásához, automatizálásához, aminek hatására a munkaerőhiány okozta problémák mérséklődnek. „Ahhoz, hogy Magyarország beérje az EU legfejlettebb mezőgazdasággal rendelkező tagországait, mindenképpen elengedhetetlen az agrárágazat tudás- és technológiaalapú modernizálása és az azt elősegítő beruházások folytatása" (MTI, 2019).

A hazai termelés, piac hatékonyabb szervezésével, a termékek feldolgozottságának növelésével, a keresletet figyelembe vevő, célirányos termeléssel a jelenleginél 60%-kal nagyobb termelési potenciál rejlik az élelmiszer-gazdaságban. A szektor egyik legnagyobb problémája a forráshiány volt, amelynek mérséklésére a 2014 és 2020 közötti uniós támogatási periódusban az élelmiszer-feldolgozás fejlesztésére 300 milliárd Ft állt rendelkezésre. A mikro- és kisvállalkozások a Vidékfejlesztési Program forrásaiból 200 milliárd Ft-ra, míg a közepes vállalkozások a Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program forrásaiból 100 milliárd Ft-ra pályázhattak (Panyor, 2017).

A beruházások és támogatások eredményeképp az utóbbi években megduplázódott az élelmiszeripar nyeresége. „A legnagyobb beruházási kedv a baromfi-feldolgozóiparban volt tetten érhető, ami az ágazat jövedelemtermelő képességével és jó piaci kilátásaival magyarázható" (Agrárszektor.hu, 2019).

Eredmények

Beruházások alakulása

2013-ban kevéssel több, mint 72 milliárd Ft-ot fordítottak élelmiszeripari beruházásokra, ugyanakkor 2014-ben már több mint 100 milliárd Ft volt ezen beruházások értéke, ami 40,3%-kal haladta meg az előző évi

értéket. Ezzel szemben 2015-ben csak közel 90 milliárd Ft-ot fektettek be az élelmiszeripar fejlesztésébe, ami 11,4%-kal alacsonyabb összeg volt, mint 2014-ben. 2016-ban újfent több mint 105 milliárd Ft-ot fordítottak élelmiszeripari beruházásokra, ami 17,5%-kal magasabb érték volt, mint 2015-ben. Az élelmiszeripari fejlesztések értéke jelentősen növekedett (68,3%) 2017-ben, több mint 177 milliárd Ft-ra. 2018-ban közel 170 milliárd Ft-ot költöttek élelmiszeripari beruházásokra, ami 4,7%-kal alacsonyabb volt az előző évinél. Az élelmiszeripari beruházások értéke – több mint 200 milliárd forint – 18,7%-kal magasabb volt 2019-ben, mint egy évvel korábban. 2013-tól 2019-ig megháromszorozódott az élelmiszeripari beruházások értéke.

Az *1. táblázat* az élelmiszeripari beruházások értékének részesedését mutatja az összes nemzetgazdasági beruházások értékéből. A vizsgált időszakból kiemelkedik a 2017-es és a 2019-es év.

A *1. ábra* az élelmiszeripari beruházások összetételének teljesítményérték-alakulását mutatja. Az élelmiszeripari beruházások összetételét tekintve, az élelmiszeripari vállalkozások a legnagyobb részben, közel 43 milliárd Ft értékben gépekre és berendezésekre (59,5%), valamint épületekre és építményekre (30,6%) költöttek 2013-ban, és csak kis részben járművekre (3,4%). A gépek és berendezések beruházásainak jelentős mértékű bővüléséhez az élelmiszer-feldolgozás technológiai fejlesztése céljából igénybe vehető támogatások, illetve pályázatok járultak hozzá. 2014-ben a beruházások összetétele alapján az élelmiszeripari beruházásokra fordított teljes összeg 63,3%-át (több mint 64 milliárd Ft) gépekre és berendezésekre, 26,5%-át épületekre és építményekre, 5,3%-át járművekre fordították. Az élelmiszeripari beruházások kiadásainak 59,9%-át (közel 54 milliárd Ft) gépekre és berendezésekre, 29,1%-át épületekre és építményekre, 6%-át járművekre költötték 2015-ben. A beruházások közül a gépekre és berendezésekre fordított beruházások értéke csökkent a legjelentősebben. 2016-ban a beruházások összetétele alapján az élelmiszeripari beruházásokra fordított összeg 61,2%-át (több mint 64 milliárd Ft) gépekre és berendezésekre, 28,1%-át épületekre és építményekre, 5,8%-át járművekre adták ki. Az élelmiszeripari beruházások kiadásainak 60,6%-át (több mint 107 milliárd Ft) gépekre és berendezésekre, 29,7%-át épületekre és építményekre,

1. táblázat: Élelmiszeripari beruházások részesedése az összes nemzetgazdasági beruházásból (2013–2019)

Év	Összes nemzetgazdasági beruházás értéke (ezer Ft)	Élelmiszeripari beruházások értéke (ezer Ft)	Élelmiszeripar részesedése az összes nemzetgazdasági beruházásból* (%)
2013	45 723 000 000	72 234 352	0,158
2014	55 321 000 000	101 358 270	0,183
2015	60 668 000 000	89 779 699	0,148
2016	53 637 000 000	105 501 555	0,197
2017	68 780 000 000	177 518 998	0,258
2018	87 462 000 000	169 218 649	0,193
2019	105 557 000 000	200 893 236	0,190
Összesen*	477 148 000 000	916 504 759	0,192

Forrás: Saját számítás és szerkesztés Kiss, 2013; Csoltai, 2015–2020; KSH STADAT alapján*

1. ábra: Élelmiszeripari beruházások összetételének teljesítményérték-alakulása (2013–2019, ezer Ft)

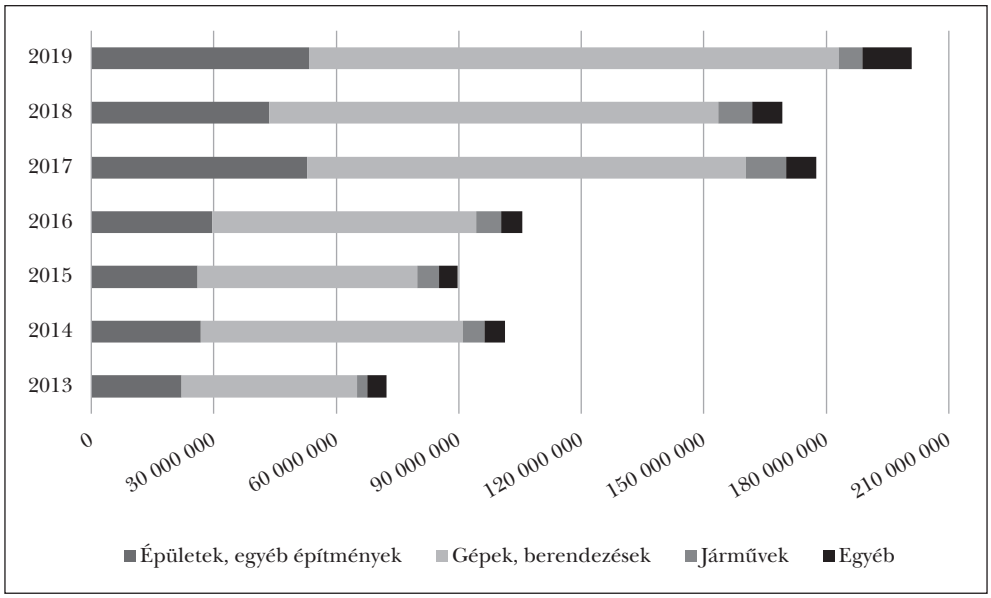

Forrás: Saját szerkesztés Kiss, 2013; Csoltai, 2015–2020 alapján

5,6%-át járművekre költötték 2017-ben. 2018-ban az élelmiszeripari beruházásokra fordított teljes összeg 65%-át (közel 110 milliárd Ft) gépekre és berendezésekre, 25,7%-át épületekre és építményekre, 5%-át járművekre fizették ki. Az élelmiszeripari beruházások összetételét tekintve, az élelmiszeripari vállalkozások a legnagyobb részben, közel 130 milliárd Ft értékben gépekre és berendezésekre (64,6%), valamint épületekre és építményekre (26,5%) költöttek 2019-ben, és csak kis részben járművekre (2,9%). Összességében tehát a vizsgált beruházások jelentős része (60% és felette) gépekre és berendezésekre irányult, valamint épületekre, építményekre (20–30%).

Az élelmiszeripari beruházások finanszírozásának eloszlását vizsgálva, 2013-ban a legnagyobb részben, közel 57 milliárd Ft értékben saját forrásból (78,5%) finanszírozták. A banki hitelből történő finanszírozást csupán 6,5%-ban vették igénybe a vállalkozások, és támogatásból szintén 7%-ban fizették a beruházásokat. A beruházásokat 2014-ben is nagyrészt saját erőből (közel 79 milliárd Ft) finanszírozták, 77,8%-ban. A banki hitel aránya a beruházásban a 2013. évi 6,5%-ról 8,6%-ra emelkedett. A támogatásból történő beruházásfinanszírozás 7,3%-ot tett ki. Ahogy 2013-ban és 2014-ben, úgy 2015-ben is nagyrészt saját erőből (82,5%) finanszírozták a beruházásokat, ami közel 74 milliárd Ft kiadást jelentett a vállalkozásoknak. A banki hitel aránya a beruházásban a 2014. évi 8,6%-ról 2015-re 6,6%-ra változott. A támogatásból történő beruházásfinanszírozás 3,8%-ot tett ki, ami jelentős csökkenés volt az előző évekhez képest.

2016-ban szintén legnagyobb részben saját erőből (82%) finanszírozták a beruházásokat, ami közel 87 milliárd Ft-ot tett ki. A banki hitel aránya a beruházásokban a 2015. évi 6,6%-ról 2016-ra 11%-ra emelkedett. A támogatásból történő beruházásfinanszírozás tovább csökkent, már csak 2,7%-ot tett ki. Az előző évekhez hasonlóan 2017-ben is leginkább saját erőből (76,3%)

finanszírozták a beruházásokat, ami már több mint 135 milliárd Ft kiadást jelentett a vállalkozásoknak. A banki hitel a 2016. évi 11%-ról 2017-re 13,2%-ra emelkedett. A támogatásból történő beruházásfinanszírozás 8,7%-ot tett ki, ami jelentős növekedést mutatott a vizsgált előző két évhez képest. A beruházásokat 2018-ban is szintén nagyrészt saját erőből (65,7%) – több mint 111 milliárd Ft értékben – finanszírozták a vállalkozások, míg 2017-ben ez az arány 76,3% volt. A banki hitel a 2017. évi 13,2%-ról 2018-ra 19,2%-ra emelkedett. A támogatásból történő beruházásfinanszírozás mértéke tovább növekedett, 9,2%-ot tett ki. A beruházásokat 2019-ben újfent nagyrészt saját erőből (71,1%), közel 143 milliárd Ft értékben fizették a vállalkozások, 2018-ban ez az arány 65,7% volt. A banki hitel aránya 16,4%-ra csökkent 2019-ben. A támogatásból történő beruházásfinanszírozás 8,3%-ot tett ki *(2. ábra)*.

2. ábra: Élelmiszeripari beruházások finanszírozásának eloszlása (2016–2019)

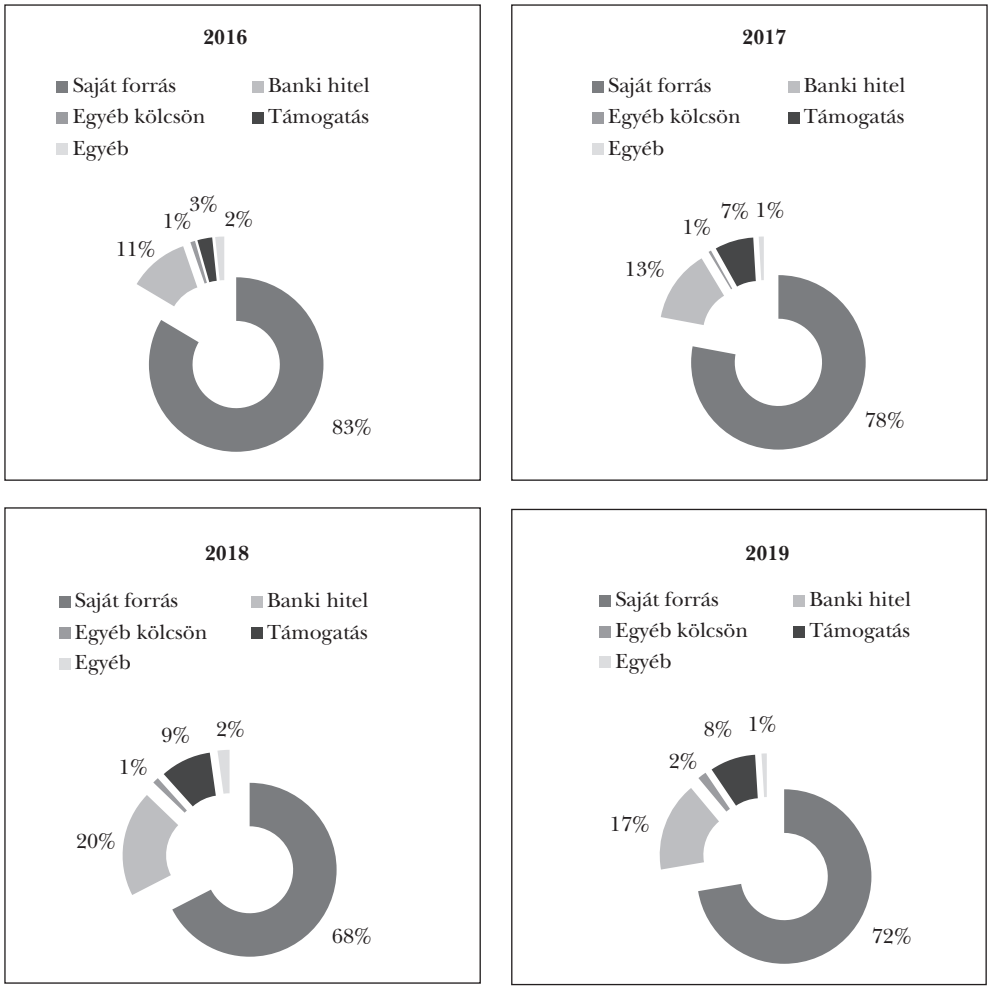

Forrás: Saját szerkesztés Kiss, 2013; Csoltai, 2015–2020 alapján

A TOP 5 szakágazat beruházásának teljesítményértékét tekintve, a legnagyobb volumenű beruházások 2013-ban az édesség- (1082), tejtermék- (1051), dohánytermék- (1200) és haszonállateledel-gyártás (1091), valamint baromfihús-feldolgozás, -tartósítás (1012) szakágazatokban történtek, amik az összes élelmiszeripari beruházás közel 44%-át tették ki. 2014-ben az egyéb gyümölcs- és zöldségfeldolgozás (1039), a dohánytermék gyártása, a szőlőbortermelés (1102), a hús- (1011), valamint a baromfihús-feldolgozás és -tartósítás szakágazatok beruházásainak teljesítményértéke volt kiemelkedő, amik együtt az összes élelmiszeripari beruházás 40,6%-át tették ki. A legnagyobb értékű beruházások az egyéb gyümölcs- és zöldségfeldolgozás, a szőlőbortermelés, a tejtermékgyártás, a hús-, valamint a baromfihús-feldolgozás és -tartósítás szakágazatokban voltak 2015-ben, az összes élelmiszer-ipari beruházás 42%-át adták.

2016-ban a legnagyobb volumenű beruházások az édességgyártás, az üdítőital-, ásványvízgyártás (1107), az olajgyártás (1041), egyéb gyümölcs- és zöldségfeldolgozás, valamint a kenyér- és frisspékáru gyártás (1062) szakágazatokban valósultak meg, amik együtt az összes élelmiszeripari beruházás 37,1%-át tették ki. 2017-ben az édességgyártás, a tésztafélék gyártása (1073), a baromfihús-feldolgozás és -tartósítás, az üdítőital-, ásványvízgyártás, valamint a máshova nem sorolt élelmiszergyártás (1089) szakágazatok beruházásainak teljesítményértéke volt kiemelkedő, az összes élelmiszeripari beruházás 39,7%-át adták. A legnagyobb értékű beruházások a baromfihús-feldolgozás, az üdítőital-, ásványvízgyártás, a tejtermék gyártása, az édességgyártás, valamint a kenyér-, frisspékáru-gyártás szakágazatokban történtek 2018-ban, amelyek együtt az összes élelmiszeripari beruházás 46,9%-át tették ki. A legnagyobb beruházás összességében az alábbi szakágazatokban történt 2019-ben: keményítőgyártás, üdítőital-, ásványvízgyártás, tejtermékgyártás, dohánytermékgyártás, valamint baromfihús-feldolgozás és -tartósítás. Ez az öt szakágazat az élelmiszeripar teljes beruházásának 46,1%-át adta.

Pénzügyi helyzetkép

A *2. táblázat* az élelmiszeripari vállalkozások főbb pénzügyi adatait foglalja össze. A bruttó termelési értéket az értékesítés nettó árbevétele, az egyéb bevételek és az aktivált saját teljesítmények értéke adja. A ráfordítások az anyag jellegű és a személyi jellegű ráfordításokat, az értékcsökkenési leírást, valamint az egyéb ráfordításokat tartalmazzák. A bruttó termelési értékkel azonos mértékben, folyamatosan növekedtek az élelmiszeripari vállalkozások ráfordításai is a vizsgált időszakban. Míg 2013-ban összesen a bruttó termelési érték 148 161 millió Ft volt a vállalkozásoknál, addig 2019-ben már 368 384 millió Ft. A ráfordítások a 2013-as évi 155 463 millió Ft-ról 350 227 millió Ft-ra növekedtek.

A *3. ábra* az üzemi tevékenység eredményének alakulását szemlélteti 2013 és 2019 között az élelmiszeripari vállalkozások esetében. Az üzemi tevékenység eredményét a bruttó termelési érték és a ráfordítás különbsége adja.

Az oszlopdiagram jól szemlélteti, hogy 2013-ban negatív eredménnyel (–7302 millió Ft) zárták az évet az élelmiszeripari vállalkozások. 2014-től 2017-ig azonban már az látható, hogy enyhén, de folyamatosan növekedett (1132 millió Ft-ról 2103 millió Ft-ra), majd 2018-ban (15 161 millió Ft) és 2019-ben (18 157 millió Ft) jelentősen növekedett az üzemi tevékenység eredménye ezeknél a vállalkozásoknál.

Összefoglalás

Hazánk mezőgazdaságának versenyképességét megőrizni és javítani csak permanens műszaki fejlesztések, beruházások útján van lehetőség. Az Agrárminisztérium komplexen tekint az agrárágazatra, hiszen a mező-

2. táblázat: Élelmiszeripari vállalkozások főbb pénzügyi adatai (2013–2019)

Év	Bruttó termelési érték (millió Ft)	Ráfordítások (millió Ft)	Üzemi tevékenység eredménye (millió Ft)	Üzemi tevékenység változása* (%)
2013	148 161	155 463	–7 302	–
2014	153 602	152 471	1 132	745,05
2015	162 516	161 444	1 073	94,79
2016	180 475	178 846	1 629	151,82
2017	195 326	193 224	2 103	129,10
2018	342 935	327 774	15 161	720,92
2019	368 384	350 227	18 157	119,76
Összesen*	1 551 399	1 519 449	31 953	–
Átlag*	221 628	217 064	4 565	–

Forrás: Saját számítás és szerkesztés Kiss, 2013; Csoltai, 2015–2020 alapján*

3. ábra: Üzemi tevékenység eredményének alakulása az élelmiszeripari vállalkozásoknál (2013–2019, M Ft)

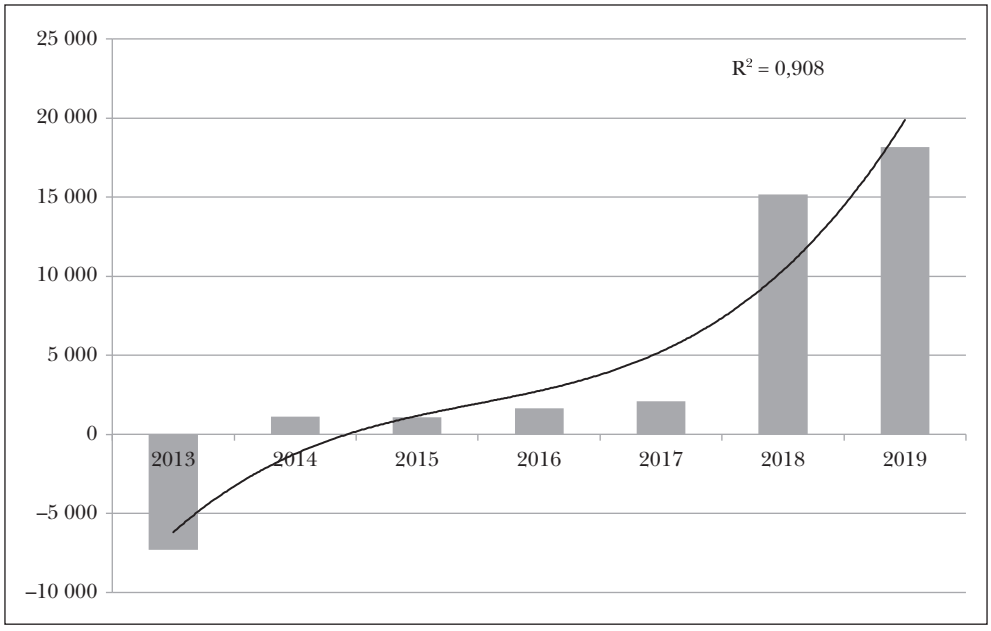

Forrás: Saját szerkesztés Kiss, 2013; Csoltai, 2015–2020 alapján

gazdaság nem elválasztható a kapcsolódó, az inputjait szállító és outputjait fogadó gazdasági területektől, így például az élelmiszeriparral, azaz az élelmiszer-feldolgozással, az élelmiszer-kereskedelemmel szoros szimbiózisban tevékenykedik. Az élelmiszer-gazdaság biztosítja a különféle termékek előállítását, emellett hozzájárul a vidéki életminőség javításához és a munkahelyek teremtéséhez, fenntartásához. A mezőgazdaság fejlődése szempontjából meghatározó szektornak számít az élelmiszeripar, mint a termények fő

felvevőpiaca, valamint a vidéki foglalkoztatás és jövedelem növelését is elősegítő szektor.

Az élelmiszeripari beruházások teljesítményértéke növekvő tendenciát mutat a vizsgált, 2013 és 2019 közötti időszakban. A beruházások jelentős része (60% és afelett) gépekre és berendezésekre irányult, valamint épületekre, építményekre (20-30%), melyeket javarészben saját forrásból (70-80%) finanszíroztak az élelmiszeripari vállalkozások. A saját forrás felhasználása mellett banki hitelből (átlagban 11,6%) és támogatások (átlagban 7,1%) igénybevételével valósították meg beruházásaikat. A TOP 5 élelmiszeripari szakágazatok közül a baromfihús-feldolgozás és -tartósítás, az egyéb gyümölcs- és zöldségfeldolgozás, valamint az üdítőital- és ásványvízgyártás szakágazatokban történtek a legnagyobb mértékű és legjelentősebb beruházások.

A bruttó termelési értékkel azonos mértékben, folyamatosan növekedtek az élelmiszeripari vállalkozások ráfordításai is a vizsgált időszakban. 2013-ban az élelmiszeripari vállalkozások negatív eredménnyel zárták az évet. 2014-től 2017-ig azonban már enyhén, de folyamatosan növekedett, majd 2018-ban és 2019-ben jelentősen növekedett az üzemi tevékenység eredménye ezeknél a vállalkozásoknál.

Jelentősen nőttek a támogatások, és kedvezményes hitelprogramok is indultak az élelmiszeriparban. A Vidékfejlesztési Programban megítélt, körülbelül 1300 milliárd Ft támogatásból 620 milliárd Ft beruházási célokat szolgál, ami azt jelenti, hogy a következő időszakban jelentős technológiafejlesztésre és teljesítménynövekedésre lehet számítani az élelmiszer-gazdaságban, amely természetesen a versenyképesség növeléséhez is hozzájárul majd. A magyar élelmiszeripar dinamikusan fejlődő terület, amely nemcsak az agráriumnak, hanem az egész hazai gazdaságunknak meghatározó alappillére, ezért az ágazat jövője stratégiai jelentőségű.

Felhasznált irodalom

Agrárszektor.hu (2019): Ezek a legprosperálóbb élelmiszeripari ágazatok! *Agrárszektor.hu,* www.agrarszektor.hu/elemiszer/ezek-a-legprosperalobb-elelmiszeripari-agazatok.14309.html (Letöltés: 2020. július 2.).

Csoltai Veronika (2015): A beruházások és a főbb pénzügyi mutatók várható alakulása az élelmiszeriparban 2014-ben. *Statisztikai Jelentések*, 8. évf., Agrárgazdasági Kutató Intézet, www.aki.gov.hu/publikaciok/publikacio/a:358/a_beruhazasok_es_penzugyi_mutatok_varhato_alakulasa (Letöltés: 2020. június 25.).

Csoltai Veronika (2016): A beruházások és a főbb pénzügyi mutatók várható alakulása az élelmiszeriparban 2015-ben. *Statisztikai Jelentések*, 9. évf., 1. sz., Agrárgazdasági Kutató Intézet, www.aki.gov.hu/publikaciok/publikacio/a:358/a_beruhazasok_es_penzugyi_mutatok_varhato_alakulasa (Letöltés: 2020. június 25.).

Csoltai Veronika (2017): A beruházások és a főbb pénzügyi mutatók alakulása az élelmiszeriparban 2016-ban. *Statisztikai Jelentések*, 10. évf., 1. sz., Agrárgazdasági Kutató Intézet, www.aki.gov.hu/publikaciok/publikacio/a:358/a_beruhazasok_es_penzugyi_mutatok_varhato_alakulasa (Letöltés: 2020. június 25.).

Csoltai Veronika (2018): A beruházások és a főbb pénzügyi mutatók alakulása az élelmiszeriparban 2017. év. *Statisztikai Jelentések*, 11. évf., 1. sz., Agrárgazdasági Kutató Intézet, http://repo.aki.gov.hu/3156/1/Beruh%C3%A1z%C3%A1s_%C3%A9lipkiadv%C3%A1ny2017.pdf (Letöltés: 2020. június 25.).

Csoltai Veronika (2019): A beruházások és a főbb pénzügyi mutatók alakulása az élelmiszeriparban 2018. év. *Statisztikai Jelentések*, 12. évf., 1. sz., NAIK Agrárgazdasági Kutatóintézet, http://repo.aki.gov.hu/3385/1/Beruha%CC%81za%CC%81s_e%CC%81lipkiadva%CC%81ny2018.pdf (Letöltés: 2020. június 25.).

Csoltai Veronika (2020): A beruházások és a főbb pénzügyi mutatók várható alakulása az élelmiszeriparban 2019. év. *Statisztikai Jelentések*, 13. évf., 1. sz., NAIK Agrárgazdasági Kutatóintézet, http://repo.aki.gov.hu/3560/1/Beruh%C3%A1z%C3%A1s_%C3%A9lipkiadv%C3%A1ny2019.pdf (Letöltés: 2020. június 25.).

Daróczi Miklós (2004): *Mezőgazdasági beruházások komplex döntés-előkészítése.* PhD-értekezés, Szent István Egyetem, Gödöllő.

Kiss Gabriella (2013): A beruházások és a főbb pénzügyi mutatók várható alakulása az élelmiszeriparban 2013-ban. *Statisztikai Jelentések*, 7. évf., Agrárgazdasági Kutató Intézet, www.aki.gov.hu/publikaciok/publikacio/a:358/a_beruhazasok_es_penzugyi_mutatok_varhato_alakulasa (Letöltés: 2020. június 25.).

Kovács Árpád Endre – Szalay Zsigmond Gábor – Klárné Barta Éva (2015): Az időbeni pénzáramok kezelése a gazdasági számításokban. *Studia Mundi – Economica*, 2. évf., 2. sz., 93–106.

KSH (2020): *A nemzetgazdasági beruházások értéke, volumenindexei (2000–).* KSH, www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qb001.html.

MOSZ (2019): *Előterjesztés az elnökség részére a mezőgazdasági beruházások alakulásáról és annak okairól.* Mezőgazdasági Szövetkezők és Termelők Országos Szövetsége, Budapest.

MTI (2019): A hatékonyság növelése a magyar mezőgazdaság legfontosabb kérdése. *Kormany.hu*, www.kormany.hu/hu/foldmuvelesugyi-miniszterium/hirek/a-hatekonysag-novelese-a-magyar-mezogazdasag-legfontosabb-kerdese (Letöltés: 2020. július 2.).

Panyor Ágota (2017): A magyar élelmiszergazdaság jellemzői és kihívásai a XXI. században. *Jelenkori Társadalmi és Gazdasági Folyamatok*, 12. évf., 3. sz., 107–112.

Seitz, Wesley D. – Nelson, Gerald C. – Halcrow, Harold G. (1994): *Economics of Resources, Agriculture, and Food.* McGraw Hill, New York.

Tracy, Michael (1994): *Élelmiszertermelés és mezőgazdaság a piacgazdaságban.* Pannon Agrártudományi Egyetem, Keszthely.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 414–424., DOI: 10.24307/psz.2020.1033

Szöllősi Tamás

Erdélyi gazdasági víziók – Székelyföld

Visions of Transylvanian Economy – Szeklerland

Összefoglalás

A tanulmány az erdélyi, ezen belül a székelyföldi gazdaság helyzetét térképezi fel, elemezve a cégek sűrűségét, ipari aktivitásokat, valamint a külföldi tőkeállományt, majd különböző víziókat vázol fel. Székelyföld jelenlegi gazdasági szerkezete és fejlettségi szintje történelmileg hosszú idő folyamán alakult ki, mely az elmúlt évtizedben jól megkülönböztethető változásokon ment keresztül. A változásokat többnyire a piaci viszonyokra áttérni igyekvő gazdaság válságfolyamatainak köszönheti, ami az országosnál is nehezebb helyzetbe hozta a Székelyföld lakosságát. Székelyföld számára a dél-tiroli gazdasági modell példaként állhat: fejlesztették az infrastruktúrát, jól kidolgozott stratégiával, a közösség bevonásával ma Európa egyik leggazdagabb vidéke lett. Ahhoz, hogy Székelyföld követhesse Dél-Tirol példáját, fontos előfeltétele lenne a nemzeti régiónak történő elismertetése, amelyben nagy szerepet játszik az európai polgári kezdeményezés.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: O18, O20, O40

Kulcsszavak: Erdély, Székelyföld, gazdasági fejlődés, infrastruktúra, víziók

Summary

The study maps the current economic situation in Transylvania, and more specifically Szeklerland, analysing the density of companies, industrial activities, and foreign capital stocks, and outlines different visions. The current economic structure and level of development in Szeklerland has evolved over a long period of time, and has undergone clearly distinguishable changes over the past decade. These are mostly due to the crisis processes of the economy trying to switch to market conditions, which have brought the population of Szeklerland in a more difficult situation than the other regions of Romania. For Szeklerland, the economic model of South Tyrol can serve as an example, where a high-standard infrastructure has been developed, and an elaborate

Szöllősi Tamás PhD-hallgató, Nemzeti Közszolgálat Egyetem – Sapientia EMTE (office.szollosit@gmail.com).

strategy was implemented with the involvement of the community. Consequently, today it has become one of the richest regions in Europe. Szeklerland can only follow in the footsteps of South Tyrol if the EU recognises its status as a national region. The European Citizens' Initiative plays a major role the process of recognition.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O18, O20, O40
Keywords: Transylvania, Szeklerland, economic development, infrastructure visions

Bevezető

Románia az 1989-es forradalom után a piaci kapitalizmus útján indult el, ahol alapértelmezés szerint a gazdasági folyamatokat – hatósági reguláció és felügyelet mellett – a piac irányítja, a gazdasági döntéseket elsősorban utilitarista, hatékonyságelvű, profitszemléletű szempontok határozzák meg (Csata, 2019). Románián belül a bukaresti régió súlya folyamatosan nő, ezzel párhuzamosan Erdély relatív gazdasági teljesítményében enyhébb növekedés figyelhető meg, de a régiók közül így is Erdély járul hozzá legnagyobb mértékben a román GDP-hez.

A fenntartható növekedéshez párbeszédre és együttműködésre van szükség. Az erdélyi beruházások még sikeresebbek lehetnek, ha az ágazati együttműködés megvalósul, és a vállalkozók közti interakció is erősödik. Fontos, hogy újabb beruházások jöjjenek létre, az önkormányzatok segítsék a vállalkozásokat, bővüljön az infrastruktúra, ezáltal nagyobb külföldi tőke áramoljon Erdélybe.

Az utóbbi években Erdély, ezen belül Székelyföld térségében tapasztalható regionális, turisztikai, gazdasági folyamatok vizsgálata viszonylag széles körben foglalkoztatta a kutatókat. Ha a romániai régiókat figyeljük, kiderül, hogy Bukarest és az erdélyi régió a két legerősebb gazdasági húzóerő. Székelyföld jelenlegi gazdasági szerkezete és fejlettségi szintje történelmileg hosszú idő folyamán alakult ki. Ez a struktúra több változáson esett át az elmúlt időszakokban, amely a kis- és közepes vállalkozások javára történt.

Székelyföldön a legtöbben a szolgáltatóiparban dolgoznak. A magánszektor dinamikusabb növekedést mutat az elmúlt időszakban az állami szektorhoz viszonyítva. A három székelyföldi megye a kevésbé fejlett megyék közé sorolható, ugyanakkor a gazdaságra kedvezően hat, hogy fő közlekedési és vonalas infrastrukturális hálózatai átszövik a Székelyföldet. A Marosvásárhely, Szováta, Székelyudvarhely, Szentegyháza és Csíkszereda közlekedési és ipari tengely, a Borszék, Maroshévíz, Szentegyháza és Csíkszereda közlekedési és ipari tengely a Borszék, Maroshévíz, Csíkszereda, Tusnádfürdő és Sepsiszentgyörgy főkapcsolati tengellyel együtt az országos térszerkezeti és gazdasági régió részét képezi (Vifkori, 1999). Maros megye és Marosvásárhely mint kereskedelmi és ipari csomópont a régió legdinamikusabban fejlődő része, így kedvező lehetőségeket kínál a tőkebefektetésekre és a munkahelyek teremtésére. Hargita és Kovászna megyében a mezőgazdaság és a szövetkezetben való gondolkodás erősödött, emellett az elmúlt években a turizmus is fejlődött.

A tanulmány aktualitását a Székely Nemzeti Tanács által a nemzeti régiók védelmében indított polgári kezdeményezés adja,[1] amely kiegészíti a FUEN[2] és az RMDSZ[3] által indított Minority SafePack[4] európai kisebbségvédelmi kezdeményezését, amelyet 2020 februárjában mutattak be a Európai Bizottságnak, és 2020. október 15-én volt a nyilvános meghallgatása az Európai Parlamentben. Ezen kezdeményezések a Trianon-centenárium évében kiemelten fontosak, hiszen a kisebbségi lét okozta nehézségek ellenére Székelyföld próbálja fenntartani az életszínvonalát, azt folyamatosan javítani, hogy vonzó, fejlődő régióvá váljon.

Erdély

Erdély a földrajzi értelemben vett Közép- és Kelet-Európa között elhelyezkedő, alapvetően közép-európai jellegű táj, sőt kelet felé

az utolsó igazán ilyen jellegű földrajzi egység. A földrajzi Erdély ugyanakkor egyfajta kapcsolatot is jelent a kelet-európai tábla felé (Hajdú, 2001).

A jelenkori Erdély elnevezés alatt többnyire Románia egész nyugati részét értjük, de nem mint egységes tartományt, hanem csak mint 16 megye összességét. Ez a terület magában foglalja Belső-Erdélyt, a Partiumot és a Bánság keleti nagyobb részét, amelyeket Külső-Erdélyként is emlegetnek.

Népessége 6,78 millió fő, ha az elmúlt évtizedekben végzett népszámlálások adatait összevetjük, láthatjuk, hogy csökkenés tapasztalható. Etnikai összetétele: román etnikum 74,8%, magyar etnikum 19%, roma etnikum 4,2%, német etnikum 0,5%, illetve egyéb etnikum 1,5%. Felekezetek tekintetében az ortodox vallásúak 69,8%-ot, a római katolikus vallásúak 9,9%-ot, a reformátusok 9,4%-ot, a pünkösdisták 3,6%-ot, a görög katolikusok 2,2%-ot, illetve egyéb 4,8%-ot tesznek ki. Városainak megoszlása szempontjából vizsgálva a területet, kilenc város 100 000 ezer főnél több lakosú, hét város 50 ezer és 100 ezer közötti lakost számlál, 11 város 30 ezer és 50 ezer lakosú, a többiben 30 ezer lakosnál kevesebben élnek.

Székelyföld

Székelyföld alatt az Erdély területén található, történelmi székely székek területét kell érteni. A történelmi Székelyföldhöz tartozott a mai Kovászna (Háromszék) és Hargita megye (Csíkszék, Udvarhelyszék), Maros megye egy része (Marosszék), valamint a Fehér és Kolozs megyék kisebb darabjai (Aranyosszék). Aranyosszék a többi székkel területileg nem függött össze. A mai értelemben vett Székelyföld nem tartalmazza Aranyosszéket, de magában foglalja Maroshévízet és környékét, illetve az egykori enklávét, a Felső-Fehér vármegye peselneki járását. A mai értelemben vett Székelyföld Hargita, Kovászna és Maros, illetve kis részben Bákó, Brassó és Neamț megye területén fekszik. A történelmi Székelyföldhöz tartozó Aranyosszék Kolozs és Fehér megye területén található.

A mai értelemben vett Székelyföldön 18 város – melyből hét municípium (törvényhatósági jogú város) – és 134 község van, illetve ezek településrészei. Területe 12 000 km², népessége 810 367 fő. A lakosság etnikai összetétele a következő: 581 159 fő (71,72%) magyar, 183 511 fő (22,65%) román, 32 809 (4,04%) roma és 12 888 (1,59%) egyéb nemzetiségű. Ebből a városi lakosság 388 041 fő (47,74%), a falun élők 422 326 fő (52,26%).[5]

Gazdaság

A 2019. év perspektívájából nagyobb aránytalanságok jellemzik a romániai gazdaságot, mint a 2008–2009-es válság idején. 2018-ban a gazdasági növekedés lassulásával párhuzamosan a munkapiaci folyamatok az előző évekhez viszonyítva kevésbé kedvezően alakultak Erdélyben. Bukarest súlya lényegesen csökkent, 2008-ban ugyanis még a Bukarestben bejegyzett vállalatok állították elő a romániai cégek árbevételének 63 százalékát, ami 2016-ra 37,5 százalékra csökkent.[6]

A cégbíróság adatai szerint 2018-ban a Romániában bejegyzett cégek összforgalma 1517 milliárd lejre rúgott, amiből 637,14 milliárdot bukaresti vállalatok termeltek meg, az erdélyi székhelyű cégek részesedése 424,76 milliárd lej volt. Ezt az adatot viszont némiképp árnyalja, hogy sok az olyan nagyvállalat, amelynek csupán a székhelye van a fővárosban, tevékenységük azonban máshol folyik.

Ha a régiókat figyeljük, kiderül, hogy Bukarest és az erdélyi régió a két legerősebb gazdasági húzóerő. Erdélyben 2018-ban összesen 186 173 vállalkozás működött, ami ezer lakosra vetítve az országos átlaghoz közelít, 27,4 ezrelékes vállalkozássűrűséget eredményez. Az erdélyi cégek teljes üzleti forgalma 427 710 milliárd lej volt, ami egy lakosra vetítve mintegy 63 ezer lejt jelent. A vállalkozói aktivitás tekinte-

tében az észak-erdélyi és partiumi régiók elmaradnak ettől 21,8, illetve 25,8-as cégsűrűséggel, valamint 39 205, illetve 50 536 lejes egy főre eső forgalommal. Ezekben a régiókban is az alsó-közepes, illetve a kisebb forgalmú cégek fordulnak elő az átlaghoz képest nagyobb arányban. A Bánságban és a dél-erdélyi régióban a cégek aránya igazodik a lakosságarányokhoz. Egy főre jutó forgalmuk meghaladja az erdélyi átlagot, mindkét régióban 70 000 lej felett teljesítenek. A nagyobb forgalomsűrűség annak is köszönhető, hogy a legtöbb nagyobb méretű céget e két régióban találjuk (az 515-ből 280-at). A cégek sűrűségének átlagát tekintve kiemelkedő a közép-erdélyi régió (35,8), és ebben a régióban a legnagyobb az egy lakosra jutó üzleti forgalom is (76 536 lej). Közép-Erdélyben Kolozs megyének köszönhetően átlag feletti arányban találunk kis forgalmú mikrovállalkozásokat és nagyvállalatokat egyaránt (Csata–Csata, 2019).

Az erdélyi megyék közül a legtöbb céget Kolozs (31 249), Temes (23 168) és Brassó (18 934) megyékben jegyezték be. A cégsűrűség tekintetében szintén Kolozs megye emelkedik ki (45 cég jut 1000 lakosra), majd ettől jelentősen lemaradva Brassó (34), Temes (34) és Bihar (30) megyék következnek. A másik véglet Krassó-Szörény (14), Kovászna (19) és Hunyad (20) megyék, ahol kevesebb mint 20 cég jut 1000 lakosra. A statisztikákból kitűnik, hogy az alkalmazásban állók száma Erdélyben 2019 júliusában 2012,5 ezer főt tett ki, mely az előző év azonos időszakához képest 1,1%-os, 21,2 ezer főnyi emelkedést jelent. Erdélyben 2019 júliusában 2840 lej volt az egy főre eső nettó átlagkereset. Előző év júliusához képest továbbra is jelentős, 13,3%-os (333 lejes) az emelkedés, amely a szektorok közül a legmagasabb az ipar, építőipar területén (16,6%). Székelyföldön 2505 lej (16,6%-os növekedés), Partiumban 2530 lej (13,9%-os), Közép-Erdélyben 3277 lej (14,9%-os) volt júliusban a nettó átlagkereset (és az éves növekedés). A regisztrált munkanélküliek száma 2019 júliusában 68,1 ezer főt tett ki Erdélyben, egy év alatt 10,4%-kal csökkent az álláskeresők száma (Kapitány, 2019).

Ha Erdély ipari tevékenységét vizsgáljuk, folyamatos növekedés figyelhető meg. 2018-ban közel 25 ezer ipari vállalatról beszélhetünk, amelyek üzleti forgalma a 212 milliárd lejt is meghaladta (Csíki, 2020). Erdélyen belül a legtöbb ipari vállalat Dél-Erdélyben található, 2018-ban 6 ezer aktív ipari cég működött ebben a régióban. Ebből 384 ipari cég üzleti forgalma haladta meg a

1. ábra: Az erdélyi aktív cégek megoszlása tevékenységcsoportok szerint, 2018

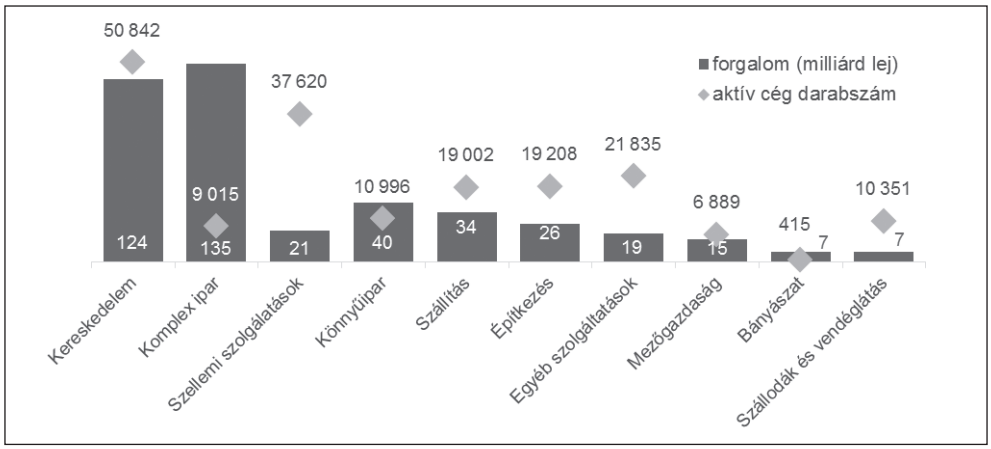

Forrás: http://statisztikak.erdelystat.ro/cikkek/cegaktivitas-romaniaban-es-erdelyben/42

10 millió lejt. Dél-Erdély legerősebb ágazata a gépek és gépi berendezések gyártása, ezt kevéssel lemaradva követi a közúti járművek gyártása. A harmadik iparág, az élelmiszergyártás az előző kettőtől jelentősen lemaradt, üzleti forgalma a közútijármű-gyártás üzleti forgalmának csupán harmadát teszi ki. Közép-Erdélyben szintén viszonylag sok ipari vállalat tevékenykedik, 2018-ban 5,5 ezer aktív ipari cég volt a régióban. Ezek közül 251 ipari vállalatnak sikerült elérnie a 10 millió lejes üzleti forgalmat a vizsgált évben. A régióban az energetikaszektor kiemelkedő a többi iparághoz képest. A Bánságban 2018-ban 4,6 ezer ipari vállalat volt, ebből 299 érte el a 10 millió lejes üzleti forgalmat. A régióban a közúti járművek gyártásához köthető vállalatok generálják a legtöbb ipari forgalmat, a második helyen álló iparág a gumi- és műanyag termékek gyártása. A Partiumban 2018-ban 4,2 ezer ipari vállalatot számláltak, és ebből 203 ipari vállalatnak volt 10 millió lejt meghaladó üzleti forgalma. A régióban a legtöbb üzleti forgalmat a számítógépek, elektronikai és optikai eszközök gyártása adja, de az élelmiszergyártás, a fémalapanyag gyártása, valamint a gumi- és műanyag termékek előállítása szintén jelentős ágazatoknak tekinthetők. Észak-Erdélyben már kevesebb az ipari vállalat, 2018-ban 2,6 ezer volt, és ebből csak 138 érte el a 10 millió lejes üzleti forgalmat. A régióban a bútorgyártás generálja a legnagyobb üzleti forgalmat az ipari ágazatok közül, de ezt nagyon szorosan követi a villamos berendezések gyártása (Csíki, 2020).

Az erdélyi régiók közül a legnagyobb működőtőke-állománnyal (FDI) Bánság rendelkezik, 2018-ban összesen 5,5 milliárd euró értékkel. A Bánságon belül Temes és Arad megyében kiemelkedően magas. A dél-erdélyi régióban Brassó megye rendelkezik jelentős vonzerővel az FDI-t illetően. Közép-Erdély megyéi, Kolozs és Maros megye szintén jelentős FDI-állománnyal rendelkeznek, hiszen számos külföldi érdekeltségű nagyvállalat van jelen a területen. Észak-Erdély és Partium esetében a másik három régióhoz képest a külföldi tőke állománya nagyon alacsony.

Székelyföld gazdasága

A székelyföldi régió mutatói a legalacsonyabbak, a termelékenységet tekintve országos viszonylatban a vállalkozói aktivitás és a cégek üzleti forgalma egyaránt jelentősen elmarad az erdélyi átlagtól. Az 100 millió lej feletti forgalmat bonyolító 515 erdélyi cég közül csupán 20 székelyföldi. A világválság óta Székelyföld lassabb ütemben fejlődött,

2. ábra: Az egy lakosra eső FDI-állomány Romániában, Bukarestben, Erdélyben és régióiban (2018, euró/fő)

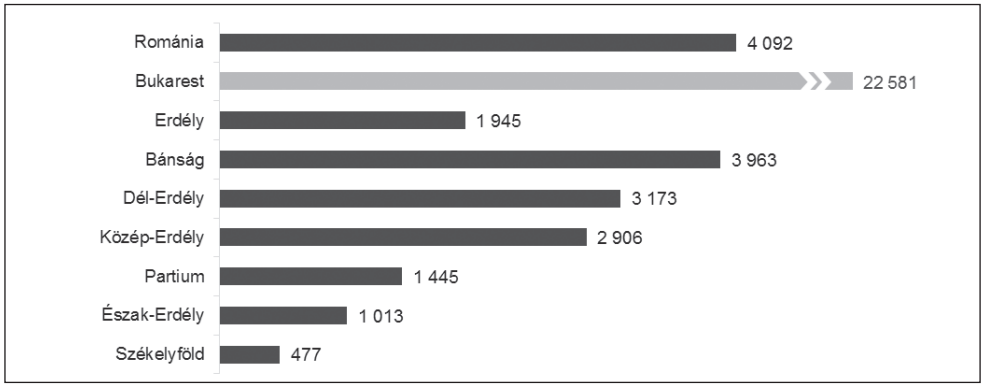

Forrás: Erdelystat.ro

3. ábra: Az FDI-állomány Erdély régióiban (2016–2018) (kumuált érték, M euró)

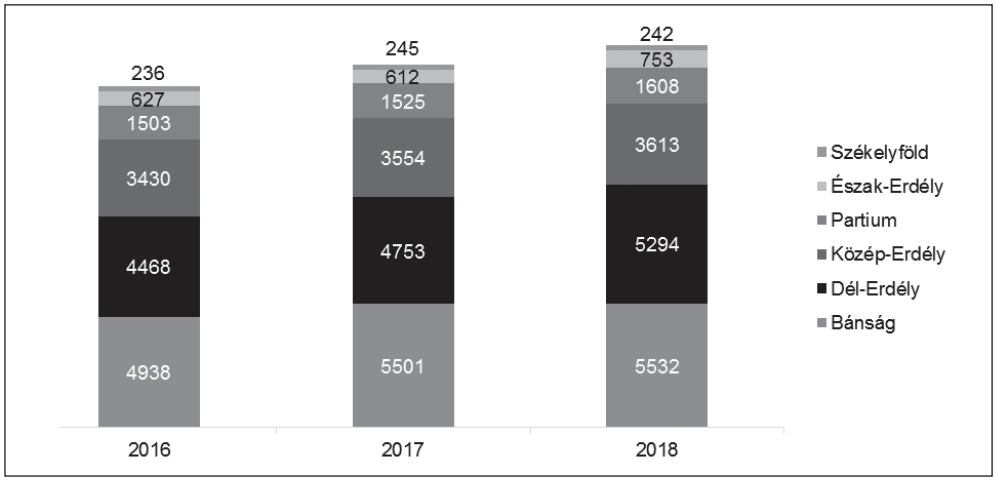

Forrás: Erdelystat.ro

35-36%-os növekedést tudtak generálni, amely teljesítmény, összehasonlítva a többi megyével, elenyésző (Temes megye 147%, Maros megye 143%, Fehér megye 153%) (Csata–Csata, 2019).

A Székelyföld jelenlegi gazdasági szerkezete és fejlettségi szintje történelmileg hosszú idő folyamán alakult ki. Ez a szerkezet az elmúlt évtizedben jól megkülönböztethető változásokon ment keresztül, melyeket többnyire a piaci viszonyokra áttérni igyekvő gazdaság válságfolyamatainak köszönheti, ami az országosnál is nehezebb helyzetbe hozta a Székelyföld lakosságát. A régió ipara a többi erdélyi régióhoz képest kevésbé fejlett. Székelyföldön elsősorban a könnyűipar, azon belül is az ital- és az élelmiszergyártás generálja a legnagyobb üzleti forgalmat. A bútorgyártás Székelyföldön szintén jelentős ágazatnak számít. 2018-ban 1,9 ezer ipari vállalat működött a régióban (ebből csak 93 generált 10 millió lejnél nagyobb forgalmat). Székelyföldön nagyobb volumenű, külföldi érdekeltségű vállalat nem található.

A térségben a mezőgazdaság a legjelentősebb gazdasági tényező. Ennek ellenére a mezőgazdaság napjainkra végérvényesen elvesztette az esélyét arra, hogy „húzóágazattá" váljon. A mezőgazdasági termelés szempontjából a három megye természeti adottságai – domborzati viszonyai, talaj- és vízbázisszerkezete – kedvezőtlenebbek az országos átlagnál (Vofkori, 1999). Kevés a gazdaságosan megművelhető szántó (23,5%), viszont magas az erdőművelés aránya. A legfontosabb termesztett növények a burgonya, búza, kukorica, rozs, árpa, cukorrépa. A mezőgazdaság másik meghatározó tevékenysége az állattenyésztés. Bár az állatállomány jelentősen csökkent az utóbbi években, továbbra is a sertés, a vágómarha, valamint a vágóbaromfi tenyésztése jellemző.

A nyersanyagok közül jelentős a kősó (Parajd), vasérc (Lövéte), földgáz (Maros megyében), ezenkívül előfordul még szén (Borszék, Barót), réz (Balánbánya), andezit, dolomit, uránérc (Gyergyótölgyes), kaolinit (Hargitafürdő). Jelentős ásványkincsnek minősülnek a különféle ásványi sókban gazdag borvizek, melyek a turizmusban fontos szerepet játszanak. Székelyföld területének jelentős részét erdő borítja, ezért a fakitermelés és -feldolgozás (fűrészáru, bútorgyártás) az egyik legfontosabb iparág. A rendszerváltás előtt a térség fejlett nehéziparral és bányaiparral rendelkezett, ám ezeket mára többnyire bezárták. Jelen-

leg Marosvásárhelyen működik Románia legnagyobb műtrágyagyártó vállalata. Emellett Marosvásárhelyen a gyógyszeripar is jelentős. A kétezres évek elején a könnyűipar (textilipar és autóipar) területén működő vállalatok vetették meg a lábukat Hargita és Kovászna megyében. A többnyire német tőkével rendelkező kisvállalatok foglalkoztatják a legtöbb embert a térségben.

Székelyföld fő exporttermékei a fa- és fűrészáru, a mezőgazdasági termékek, élő állatok, illetve a két utóbbi feldolgozásából gyártott élelmiszeripari termékek (Gordon tejtermékek, Góbé élelmiszeripari termékek, Keresztúri, Szépvízi és a Kézdi tejfeldolgozó termékei stb.). Utóbbi hatékony értékesítésére, székelyföldi kezdeményezések nyomán létrejöttek a Székelyföldi termék és a Székely termék védjegyek, melyek a minőségi székelyföldi és székely termékek kereskedelmét segítik elő Székelyföldön, Romániában, illetve az Európai Unió országaiban. 2019-ben „150 termelő közel 1500 terméke rendelkezik a védjeggyel, amely a kisgazdáknak és családjaiknak biztosít tisztességes megélhetést, és a fiatalok számára is lehetőséget kínál az itthoni vállalkozásra" (Maszol, 2019).

Székelyföld számos olyan értéket mondhat magáénak, melyek miatt messze földről felkeresik a térséget. Rengeteg természeti, kulturális látnivalója között nemzetközi viszonylatban is különleges épített öröksége (kastélyok, kúriák), múzeumok és galériák, emlékművek sokasága található itt. Természeti látnivalói közül felejthetetlen élményt nyújt a Békás-szoros, a Gyilkos-tó, a Szent Anna-tó, a Medve-tó. Ugyanakkor Székelyföld bor- és gyógyvizei, mofettái, sós vizei és parajdi sóbarlangja számottevően emelik Székelyföld turisztikai vonzerejét, emellett számos, évenként megrendezett művészeti fesztiválnak, néprajzi, turisztikai és sporteseménynek ad otthont.

Székelyföldön a 2018–2019-es téli szezonban 139 415 turistaérkezést és 366 393 vendégéjszakát regisztráltak. Az előző év azonos időszakához viszonyítva ez 13,7%-os növekedést jelent a turisták és 10%-os növekedést a vendégéjszakák számában. Különösen Hargita megye mutatott jelentős növekedést ebben az időszakban (16,5% és 14,9%) (Deák, 2019). Növekvő tendenciát mutat a székelyföldi szálláshelyek kapacitási kihasználtsága is, 2019. május–októberi időszakban a Székelyföldön a nyári szezonban 227 741 turistaérkezést (amiből 85 402 Kovászna és 142 339 Hargita megyében) és 743 921 vendégéjszakát (421 643 Kovászna és 322 278 Hargita megyében) regisztráltak. Az előző év azonos időszakához viszonyítva ez 10,2%-os növekedést jelent a turisták számában, és 9,9%-os növekedést a vendégéjszakák számában. Különösen Kovászna megye mutatott jelentős emelkedést ebben az időszakban (16,8% és 13,1%). Ezzel Székelyföld a teljes erdélyi turistaérkezések 6,4%-át és a vendégéjszakák 9,6%-át adta, ami enyhe növekedést jelent az előző évekhez mérve. Növekvő tendenciát mutat a székelyföldi szálláshelyek kapacitáskihasználtsága is az előző idényhez viszonyítva. Ez az érték a 2019-es nyári szezonban 39%, míg egy évvel korábban 34,7% volt. A mutató Kovászna megyében kimagasló, 57,1%-os értéket mutat, amivel országos szinten is az első helyen áll (Deák, 2020).

A Székelyföldön (Hargita és Kovászna megyékben), az alkalmazásban állók létszáma 0,6–0,8%-kal emelkedett, 2019 júliusában 122,7 ezer főt számlált. Székelyföldön az egy főre eső átlagkeresetek 88,1%-át tették ki az erdélyi átlagnak 2019 júliusában. Az elmúlt években a két székely megyében az erdélyi átlaghoz való konvergencia figyelhető meg, ugyanis 2016 júliusában még 80%-ot tett ki az itteni keresetek aránya Erdélyhez képest. 2019 júliusában Kovászna és Hargita megyékben átlagosan 2505 lejt vihettek haza a kereseti statisztikában számba vett alkalmazottak, ami 339 lejjel maradt el az erdélyi átlagtól. Azonban három évvel korábban még 1513 lejt kerestek a székelyföldiek, így három év alatt csaknem 1000 lejjel nőttek a nettó átlagkeresetek. A mezőgazdaság, erdőgazdálkodás ágazatban

Székelyföldön alig alacsonyabbak a nettó átlagkereset, mint Erdély egészében, azonban az ipari, építőipari ágazat keresetei jobban lemaradtak, az erdélyi átlag 82,4%-át teszik ki (Kapitány, 2019).

Víziók

A második világháborút követően Olaszország legszegényebb régiója Dél-Tirol volt, jelenleg pedig a második legnagyobb nettó befizető a tartományok sorában. A turizmus a húzóágazat, de a régió fenntartásában a mezőgazdaság is lényeges szerepet tölt be. Nagyon hamar felismerték, hogy a vidékfejlesztés kitörési pont lehet, és kiemelten kell kezelni, nagy hangsúlyt fektetve a szövetkezeti gondolkodásra. A szövetkezetek kérdése érzékeny terület a kommunista rendszer miatt, viszont a legoptimálisabb lehetőség a gazdák és gazdaságaik számára. Dél-Tirolban sikerült olyan térséget kialakítani, ahol kellemesek az életkörülmények, megfelelő az életszínvonal és az infrastruktúra, amely tényezők az embereket helyben maradásra ösztönzi. Székelyföld számára a dél-tiroli gazdasági modell példaértékű lehet, mert a hasonló természeti adottságú autonóm régió a hatvanas-hetvenes években felismerte, hogy a hegyvidéki mezőgazdaság, állattartás egymagában nem nyújt gyarapodásra lehetőséget a közösség számára, ezért innovatív módon fordultak a turizmus felé, állami és uniós forrásból fejlesztették az infrastruktúrát, és ma Európa egyik leggazdagabb vidéke lett.

A régió fejlődéséhez elengedhetetlen a források egyszerű elérhetősége és lehívhatósága. Ennek érdekében a Székely Nemzeti Tanács 2011-ben a nemzeti régiók védelmében, a régiók egyenlőségéért polgári kezdeményezést indított. A kezdeményezésnek hármas célja van: egyrészt az Unió kohéziós politikája fontos szerepet tölthet be a fentiekben megfogalmazottak valóra váltásában, és a régiók közti egyenlőség szavatolásának fontos eszköze lehet a nemzeti régiók tekintetében is, ha ezt egy külön jogszabály szavatolja, másrészt minimális elvárásként fogalmazható meg, hogy maga az Unió kohéziós politikája ne sértse az EU általános jogelveit, céljait, Európa kulturális sokszínűségét a nemzeti régiók nem megfelelő kezelésével. Ezeken túlmenően a nemzeti/etnikai kisebbségi régiók társadalmi, területi kohéziójában rejlő addicionális gazdasági potenciál megfelelő kohéziós politika mellett felszabadítható és gazdasági erőforrássá változtatható az adott régiók hasznán túl a tagállamok és az Unió egészének javára. Az Unióban több olyan nemzeti régió van, amely széles körű jogalkotói hatáskörrel rendelkezik. Ezek önállóságuk révén képesek sajátosságaikat gazdasági erőforrássá tenni. Ha egy nemzeti régió képes az önszerveződés képességének, a saját kultúrába gyökerező munkaerkölcsnek, a regionális hagyományoknak köszönhetően magasabb életszínvonalat kialakítani, akkor azt a regionális kultúra részeként kell kezelni, semmiképpen nem szabad korlátozó intézkedéseket hozni, vagy többletadókat kiróni rájuk. Ez aláásná az Uniónak azt az addicionális növekedési potenciálját, amelyeknek épp ezek a régiók a forrásai. Tekintettel kell lenni arra, hogy számos ilyen, EU-tagállamban létező, széles körű önigazgatási joggal felruházott régió fejlődési eredménye mutatja, hogy az államon belüli autonómia az adott népcsoport fejlődésén túl gazdasági, kulturális többletet nyújtott az adott tagállamnak és az EU egészének is. A nemzeti/etnikai régiók általános, európai uniós meghatározása és jogi, intézményi kerete olyan addicionális előnyt kínál az EU egésze számára, mely más módon ma nem biztosított.[7]

A kohéziós politika segítséget nyújt ahhoz, hogy a regionális gazdaságok kiléphessenek a világpiacra, szerepet vállalhassanak a kulcsfontosságú globális hálózatokban és klaszterekben, és a globális kihívások és lehetőségek küszöbén számba vehessék erősségeiket és gyenge pontjaikat. Hozzájárul a régió megszilárdításához, javítja a versenyképességet, új munkahelyeket teremt, ezáltal megfelelhet a globalizáció által jelentett

új kihívásoknak, a modernizálódásnak (Európai Bizottság, 2007).

Az infrastruktúra fejlesztése elengedhetetlen a régió fejlesztése szempontjából. A legfontosabbak: közlekedés, tömegközlekedés, szálláshelyek, vendéglátóhelyek, köztisztaság, személyi biztonság, rendvédelem, adózás, ingatlan-ügyintézés stb. Az infrastruktúra az alapja minden gazdasági tevékenységnek (Tózsa, 2014). A fúziók, hálózatok korát éljük, tudományokban, infrastruktúrában, gasztronómiában. De a fúziós korszak előnyeit csak akkor élvezhetjük, ha megismerjük a saját közösségünk és környezetünk hálózati térképét, és elősegítjük az alkotótevékenységek találkozását (Csizmadia, 2016). Az infrastrukturális fejlesztés akkor lesz sikeres, ha a hálózatokat fejleszti, azok lesznek a sikeres régiók, amelyek a legnagyobb fokú összekapcsoltsággal bírnak.

A Vidombákra tervezett és a következő években megnyíló repülőtér, a Kovászna és Maros megyét átszelő autópálya, új terelőutak és gyorsforgalmi utak kialakítása mind a gazdaság fejlődését irányozzák elő. Várhatóan nagyobb tőkevonzási potenciállal rendelkezik majd a régió, új beruházások jöhetnek létre. A turizmus katalizátorszerepet játszik, ha az ideérkező turisták kedvező benyomásokkal távoznak a településekről, annak külső imázsát hatékonyan növelhetik. Hiszen az elégedett turisták a lehető leghatékonyabb kommunikációs eszközök a település mint termék iránti bizalom erősítésében. A személyes információ a leghitelesebb a döntéshozatalban, minden prospektusnál meggyőzőbb a személyes ajánlás. Ezért a marketingtevékenység tervezése során számításba kell venni a vendéglátó és szállásadó szolgáltatások minőségét a településünkön. Alapvető követelmény az önkormányzati településmarketing-tevékenységgel szemben, hogy turista, látogató lehetőleg ne szerezzen kedvezőtlen benyomásokat rossz minőségű helyi szolgáltatások igénybevétele során (Tózsa, 2014). Székelyföldön a három megyének is szorosan együtt kell működnie a jövőben a jó minőségű szolgáltatások nyújtásában, széles hálózatot építve, ahol a szolgáltatók egymás szolgáltatásait ajánlják, így a turisták több napot is eltölthetnek a régióban. Fontos, hogy a települések is beszálljanak, stratégiákat dolgozzanak ki, eladhatóvá téve a településeket, mellyel gazdasági emelkedést érhetnek el.

A régiókat eladhatóvá kell tenni. „Ez azt jelenti, hogy a potenciális vevők (elsősorban a saját lakosság, másodsorban a működőtőke-befektetők, harmadsorban a gyógyulni és szórakozni vágyó turisták) elhiszik, hogy amit a helyi vagy térségi hatóság a hely arculati képében állít, kommunikál, nevezetesen, hogy az illető helyen érdemes lakni, befektetni, szórakozni és gyógyulni – igaz. Ennek megfelelően a sikeres hely (település vagy térség) értékesítésének eredménye a hely népességmegtartó képessége, a munkahelyteremtő beruházás és az odautazó, szórakozni, pihenni és gyógyulni vágyó turisták nagy száma. Ennek fényében könnyen belátható, hogy az önkormányzatok egyik legfontosabb, legkomplexebb tevékenysége a településmarketing – kellene hogy legyen" (Tózsa, 2013). A közösségben való gondolkodást kell erősíteni, új termelői szövetkezeteket létrehozni, a helyi termékek minőségét és fogyasztását növelni.

A gazdasági jólét elengedhetetlen kulcseleme a fiatalok oktatása, továbbképzése, a hagyományos mesterségekre nevelés és a vállalkozói ökoszisztémák támogatása. Az ipari parkok és inkubátorházak mellett a startupkultúra is hozzájárul a gazdasági fejlődéshez és a társadalmi előrehaladáshoz. „A startupok teljesen új vállalati kultúrát honosítanak meg, és szeretnék, ha minél több közösség, munkahely, vállalkozás törekedne arra, hogy átláthatóan, korrupciómentesen, tudás- és teljesítményalapon működjön. A startupok azok, amelyek összeköthetik a kezdő vállalkozókat vagy a pályakezdőket a kreativitásra és innovációra épülő világgal. A startupvállalkozások terjedése fel fog gyorsulni a következő években" (Csizmadia, 2016).

A helyi mezőgazdaság szempontjából elengedhetetlen a szövetkezetben való gondolkodás. A szövetkezet célja, hogy a termékeket egységesen értékesítik. A gazdáknak nem maguknak kell foglalkozniuk az értékesítéssel, marketinggel, reklámozással, esetleg a vásárokon-kiállításokon való részvétellel, hanem ezt a szövetkezet alkalmazottjai végzik, ezáltal a gazdáknak biztos piacuk lesz, teljes mértékben oda tudnak figyelni a minőségi termékek előállítására.

Összegzés

Erdély komoly gazdasági húzóerővel rendelkezik Romániában. A kétezres évektől kezdődően több külföldi tőkéjű vállalat telepedett meg, a térség az elmúlt tíz évben gazdasági szempontból jelentősen fejlődött, mely továbbra is folyamatos növekedést jelent. Noha a 2008-as gazdasági válság Erdélyben is éreztette hatását, sikerült ebből kilábalnia és egy dinamikus gazdaságot kiépíteni. Jelentős Erdélyben a kereskedelem, szállítás, szálláshely-szolgáltatás és vendéglátás szektorának részesedése. 2018-ban az építőipar foglalkoztatta a dolgozók 7,8%-át. A közigazgatás és közszolgáltatások területén (humán egészségügy, szociális ellátás, oktatás) az erdélyi foglalkoztatottak 13,8%-a dolgozott.

A pozitív gazdasági mutatók ellenére, Székelyföld régiója elmarad Erdély többi régiójától. A többnyire magyarok lakta régió lassabb ütemben tudott fejlődni, de egy folyamatos felfelé ívelő tendenciát mutat. Nőtt a foglalkoztatottak száma, és a bérek is megemelkedtek. A nehézipar kivonulása miatt Székelyföld elsősorban a mezőgazdaságra és az erdőgazdálkodásra hagyatkozott. A régió ipara a többi erdélyi régióhoz képest kevésbé fejlett. Székelyföldön inkább a könnyűipar generálja a legnagyobb üzleti forgalmat. Emellett egyre nagyobb teret hódít a turizmus is, folyamatosan emelkedik az ideérkező turisták és az itt eltöltött vendégéjszakák száma. Erre a régiónak fel kell készülnie, bővíteni kell az infrastruktúrát, jól összehangolt stratégiával minőségi szolgáltatásokat nyújtani. Fontos a hálózatokban való gondolkodás, hiszen csak így lesz eredményes az infrastrukturális fejlesztés. A modern vállalkozások is fontos szerepet játszanak a régió gazdaságának élénkítésében. Ezeket támogatni kell, új forrásokat bevonni, hiszen hozzájárulnak a társadalom előrehaladásához.

A közösségben való gondolkodást kell erősíteni, új termelői szövetkezeteket kell létrehozni, a helyi termékek minőségét és fogyasztását kell növelni.

A tőke azokba a régiókba áramlik, ahol megfelelő a közbiztonság, rendezettek a települések, kiépített az infrastruktúra, erős az innovációra való hajlam. Ezekre kell nagy hangsúlyt fektetni, régiómarketing-stratégiával fejleszteni, hiszen a régió fő vevője a beruházó. Ebben nagy szerepet játszik a digitalizáció, közvetlen személyes kapcsolatok, a szakmai hozzáértés. Az értéket teremtő lakosságért, turistákért és beruházókért, vállalkozásokért folyamatos verseny folyik, ez a verseny teszi népszerűbbé a településeket és a régiókat. A régió fogyasztói között erős kapcsolatot kell kiépíteni, és elengedhetetlen, hogy a helyi lakossággal megismertessük a régiót. Szükséges a megismerés, ahhoz, hogy megkedveljék, megszeressék a régiót, és védjék meg az értékeit. Mindez csak a helyi lakosság aktív részvételével sikerülhet (Tózsa, 2014). „Fontos, hogy amikor a települési értékeket megismertetjük a helyi lakossággal, ne csak a pozitív értékeket, az erősségeket, hanem a SWOT analízissel minősített többi tényezőket, a veszélyeket és gyengeségeket is megismertessük velük, különben nem fogják tudni, hogy mit, miért kell védeniük? Ne csak a természeti értékeket, hanem a társadalmi értékeket, a helyi hagyományokat is ismerniük kell a település megvásárlása (megszeretése, megvédése) előtt" (Tózsa, 2014). Összehangolt, átgondolt gazdasági stratégiával van lehetőség a fejlődésre, és pár éven belül Székelyföld is felzárkózhat Erdély többi térségéhez.

Jegyzetek

[1] A Székely Nemzeti Tanács kezdeményezése az Európai Unióban élő, szülőföldjükön őshonos, számbeli kisebbségben élő népek és népcsoportok jogaira vonatkozik, különös tekintettel az önrendelkezés jogára. 2020 május 7-én járt le a polgári kezdeményezés határideje. Összegyűlt az egymillió aláírás, az országos kvóta nem teljesült. 2020. május 20-án az Európai Bizottság a Covid–19-fertőzésre hivatkozva hat hónappal meghosszabbította a határidőt.

[2] Európai Nemzetiségek Föderatív Uniója.

[3] Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

[4] Célja, hogy a nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségvédelem bizonyos területei az európai uniós jog részei legyenek.

[5] Populația stabilă pe sexe, după etnie – categorii de localități, macroregiuni, regiuni de dezvoltare și județe (Román Statisztikai Hivatal, 2014-es adat).

[6] Cégbíróság – oncr.ro.

[7] https://nemzetiregiok.eu/bovebb-tajekoztatas/.

Felhasznált irodalom

Csata Zsombor (2019a): *Etnicitás és gazdaság Erdélyben – előzmények és kutatási javaslatok.* http://real.mtak.hu/41835/1/Csata%202015%20Gazdasag%20es%20etnicitas.pdf.

Csata Zsombor (2019b): Etnikai párhuzamosságok az erdélyi gazdaságban. *Regio,* 27. évf., 1. sz.

Csata István – Csata Zsombor (2019): Cégaktivitás Romániában és Erdélyben. *Erdelystat.ro,* http://statisztikak.erdelystat.ro/cikkek/cegaktivitas-romaniaban-es-erdelyben/42.

Csíki Ottó (2020): Az ipari tevékenység Romániában és Erdélyben. *Erdelystat.ro,* http://statisztikak.erdelystat.ro/cikkek/az-ipari-tevekenyseg-romaniaban-es-erdelyben/45.

Csizmadia Norbert (2016): Új vállalkozó forradalom. A startup-generáció. In: *Geopillanat. A 21. század megismerésének térképe.* L'Harmattan, Budapest.

Deák Attila (2019): Tovább nőtt az erdélyi turizmus a téli idényben. *Erdelystat.ro,* http://statisztikak.erdelystat.ro/cikkek/tovabb-nott-az-erdelyi-turizmus-a-nyari-idenyben/43.

Deák Attila (2020): Tovább nőtt az erdélyi turizmus a nyári idényben. *Erdelystat.ro,* http://statisztikak.erdelystat.ro/cikkek/tovabb-nott-az-erdelyi-turizmus-a-nyari-idenyben/43.

Enyedi György (1995): Városverseny, várospolitika, városmarketing. *Tér és Társadalom,* 9. évf., 1–2. sz.

Európai Bizottság (2007): *Gyarapodó régiók, növekvő Európa. Negyedik jelentés a gazdasági és társadalmi kohézióról.* Európai Bizottság, Luxembourg.

Hajdú Zoltán (2001): *A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben.* Erdélyi Magyar Adatbank.

Kapitány Balázs (2019): A foglalkoztatottság alig, a keresetek stabilan nőttek Erdélyben. *Erdelystat.ro,* http://statisztikak.erdelystat.ro/cikkek/a-foglalkoztatottsag-alig-a-keresetek-stabilan-nttek-erdelyben/38.

Kolumbán Gábor (2004): A régiómarketing alkalmazása Székelyföld régiófejlesztésében. *Marketing & Menedzsment,* 38. évf., 6. sz.

Maszol (2019): *Tízéves a Székely termék.* www.maszol.ro/index.php/gazdasag/117630-tiz-eves-a-szekely-termek.

Nagy Benedek (2013): *A turisztikai helymarketing Székelyföldön.* Editura ISPMN, Kolozsvár.

Tózsa István (2013): *Helyi identitástudat a településmarketingben. Turizmus Online,* http://turizmus-online.hu/cikk/helyi_identitastudat_a_telepulesmarketingben.

Tózsa István (2014): A településmarketing elmélete. In: *Turizmus és településmarketing.* Budapesti Corvinus Egyetem Gazdaságföldrajz és Jövőkutatás Tanszék, Budapest, 129–157.

Vofkori László (1999): A Székelyföld gazdasági-társadalmi körképe az ezredvégen. *Korunk,* 10. évf., 4. sz.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 425–434., DOI: 10.24307/psz.2020.1034

Peti András

Az erdélyi magyarok geopolitikai-geostratégiai helyzete és jövőképe a 21. században

The 21st-Century Geopolitical and Geostrategic Situation and Future Vision of Hungarians in Transylvania

Összefoglalás

Az erdélyi magyarok geopolitikai elemzése szervesen összefügg történelmi múltjával és jelenével, valamint földrajzi stratégiai elhelyezkedésével. Igazi kihívás megjósolni, milyen módon sikerül ennek a térségnek kihasználni földrajzi és politikai stratégiai helyzetét, és győzteseivé válni a globalizálódó világnak. Az elmúlt évtizedekben a tudományos szakmai viták során egyértelművé vált, hogy a világ globalizációs folyamatában felértékelődött a területi elhelyezkedés. Jelen tanulmány célja Erdély földrajzi, történelmi, demográfiai, közgazdasági és jogi keresztmetszetének elkészítése, kitérve a statisztikai régiók eltérő jellemvonásaira, a tömbben vagy szórványban élő magyarlakta területek önkormányzatainak költségvetési lehetőségeire, az elemzett adatok alapján egy jövőkép felvázolása, amely lehetőséget biztosíthat az adottságok, erőforrások és stratégiai pozíció kihasználásának konszolidálásához.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: H72, J11, J15, O2, O3, R58
Kulcsszavak: Erdély, erdélyi magyarok, geopolitika, geostratégia, jövőkép

Summary

An analysis of the geopolitics of Hungarians in Transylvania is closely interrelated with their history, current situation and strategic geographical location. It is a real challenge to predict how this region will be able to take advantage of its strategic geographical and political status and come out as a winner in the globalized world. In the

Peti András PhD-hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola (Peti.Andras@hallg.uni-nke.hu).

course of the scientific debates of the past few decades, it has become obvious that geographical location has been appreciating in the process of globalisation. The aims of the study include giving a cross-sectional view of Transylvania's geographical, historical, demographic, economic and legal situation, with special focus on the characteristic differences between territorial units and on the budget resources available for local governments in the areas inhabited by Hungarian ethnic groups, and, based on the analysed data, outlining a future vision that could offer the possibility to consolidate use of the resources and the strategic position.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: H72, J11, J15, O2, O3, R58
Keywords: Transylvania, Hungarians in Transylvania, geopolitics, geostrategy, future vision

Bevezetés

Egy régió, így Erdély politikai, gazdasági helyzetének elemzéséhez szükséges az adott ország történelmét és földrajzát is megismerni (Kaplan, 2013:8). A Kárpát-medence által körülhatárolt térség, azon belül Erdély szerepe „geopolitikai szempontból azért is fontos, mert egyszerre helyezkedik el az Új Selyemút nyugati kapujában, a baden-würtenbergi, a bajor, a lombardiai technológiai középvállalkozásokra épülő térség keleti kapujában és a római borostyánút közepén, ott, ahol ma a közép-európai autóipari központok találhatók" (Csizmadia, 2016:181). Erdélyt lehet „geográfiai fogalomként" említeni, viszont nem lehet elkülöníteni „gazdag és hosszú múltú politikai tartalmától" (Révai Nagy Lexikona, 1991:587). A földrajzi körülhatárolás mellett ne feledkezzünk meg az érzelmi kötődésről sem, amely Erdélyt „minden magyarok szerelmetes kertje" (Szabó, 1999:146) által jellemez, vagy ahogy Arany János jellemzi szülőföldjét, „azon a határon fekszik, hol a hegyekből levándorló folyók és patakok meglassúdnak, szétfolynak a tájon és fölissza őket a rét" (Szabó, 1999:131). Hasonlóképpen, Erdély „történeti tájegységnek" is tekinthető, mint „a Duna-táji gazdaság-társadalmi fejlődés sajátos problémaegyüttese" (Pach, 1988:21).

Az idők folyamán Erdély kisebb vagy nagyobb területet foglalt magában, a Partium, a Tokaj uradalma, Szabolcs, Bereg, Szatmár, Ugocsa, Zemplén, Borsod és Abaúj vármegyéket is beleértve (Egyed, 2006:86). Tágabb értelemben pedig Erdélyhez tartozik a Máramaros és a Bánság is. Etnogeográfiai szempontból meghatározva, „erősen átmeneti vidék", „a magyar és román lakosság hagyományos műveltsége összefonódásának" helyszíne (Gunda, 1988:39). De tekinthetjük a történeti statisztika vagy történeti szociológia szempontjából (Csetri–Imreh, 1980:9), belső Erdély, Partium, székely és szász székek, Nyugat-Erdély, Máramaros és a Bánság adóösszeírásainak megfelelően (Csetri–Imreh, 1980:15).

Az előző szempontokat is figyelembe véve, a jelenkornak megfelelő, általánosan elfogadott szabályrendszer alapján tűnik célszerűnek Erdély földrajzi-politikai határait meghúzni. Az Európai Unió által kidolgozott, a statisztikai célú területi egységek lajstromának[1] megfelelően, a geopolitikai szempontból, Erdély körülhatárolásához a NUTS osztályozást vettük alapul. A felosztás alapján a NUTS1 Makrorégió 2, NUTS2 (Északnyugati és Központi régió, illetve Nyugati régió) és a NUTS1 Makrorégió 4, NUTS2 (Nyugati régió) képezi Erdélyt. Így a NUTS3 besorolás szerint Erdély a következő 16 megyét foglalja magában: Bihar, Beszterce-Naszód, Kolozs, Máramaros, Szatmár, Szilágy, Fehér, Brassó, Kovászna, Hargita, Maros, Szeben, Arad, Krassó-Szörény, Hunyad és Temes.

Erdély demográfiai adatai

Az erdélyi magyarok geopolitikai helyzetének értelmezéséhez az általános romániai helyzetből szükséges kiindulni, valamint

hasznos a Magyarországgal kapcsolatos adatokkal való összehasonlítás. A demográfiai adatok alaposabb elemzése megköveteli, hogy ne csak az elmúlt húsz év népszámlálásaira szorítkozzunk, hanem az elemzést kiterjesszük az utóbbi hetven év alatt bekövetkezett változásokra is *(1. táblázat)*.

A második világháború után megkezdődött a lakosság gyarapodása, és ez nagyjából jellemző volt mindkét országra az 1989-es politikai fordulatig. Azonban Magyarországon és Erdélyben a magyar lakosság száma már a fordulat előtt elkezdett csökkenni. Azóta folyamatosan apad a lakosság mindkét országban, illetve Erdélyben is, figyelembe véve a 2019. január 1. adatot is. A legutóbbi, 2011-es hivatalos népszámlálási adatok alapján, a legnagyobb magyar nemzetiségű lakossággal rendelkező erdélyi települések a következők voltak, abszolút számokban és a település összlakosságához mért arányában *(2. táblázat)*.

Erdély regionális felosztása

Ahhoz, hogy az erdélyi magyarság helyzetét jobban megismerhessük, lényeges földrajzi szempontból figyelembe venni az egyes fejlesztési régiók sajátosságait, eltérő történelmi fejlődésüket, valamint a magyar lakosság urbanizációs koncentrációját, elsősorban a városokra összpontosítva. Romániában 2004-ben nyolc fejlesztési régiót jelöltek ki,[5] ezen belül három régió alkotja Erdélyt, a NUTS2 szintű területi besorolás szerint. Azonban az újonnan kialakított régiók központjainak kijelölésénél csak részben vették figyelembe az egyes városok I. szintű, or-

1. táblázat: Románia és Magyarország népessége, és Erdély etnikumai

Népszámlálás éve (Románia/Magyarország)	**Románia[2]**			**Magyarország[3]**
		Ebből: Erdély[4]		
		Román etnikum	Magyar etnikum	
1948/1949	15 872 624	5 735 015		9 205 000
1956/1960	17 489 450	4 041 156	1 558 254	9 961 000
1966/1970	19 103 163	4 559 432	1 597 438	10 301 000
1977/1980	21 559 910	5 203 846	1 691 048	10 709 463
1992/1990	23 286 794	5 684 142	1 603 923	10 374 823
2002/2001	22 628 665	5 393 552	1 415 718	10 198 315
2011	20 121 641	4 794 577	1 216 666	9 937 628
2019. január 1.	19 405 000	n. a.		9 772 756

Forrás: Saját szerkesztés

2. táblázat: A legnagyobb magyar nemzetiségű lakosú települések (2011)

Város	**Lakosság összesen**	**Magyar lakosság**	**A magyar lakosság aránya**
Marosvásárhely	134 290	57 532	42,84%
Kolozsvár	324 576	49 565	15,27%
Nagyvárad	196 367	45 305	23,07%
Sepsiszentgyörgy	56 006	41 233	73,62%
Szatmárnémeti	102 411	35 441	34,60%

Forrás: Saját szerkesztés

országos jelentőségű, európai szintű befolyási lehetőségét. Így például a Központi régió központja nem Brassó, hanem Gyulafehérvár lett, ezzel szemben az Északnyugati régióban Kolozsvárt, illetve a Nyugati régióban Temesvárt jelölték ki.

A törvényben rögzített regionális fejlesztési program egyik fontos célkitűzése, hogy hozzájáruljon a különböző régiók közötti különbségek csökkentéséhez, amelyek történelmi, földrajzi, gazdasági, társadalmi és politikai okok miatt alakultak ki. Románia kormánya 2008-ban[6] meghatározta azokat a városokat, amelyek kiemelten és elsődlegesen részesülnek fejlesztésekből az uniós és országos finanszírozású programok keretében. A jogszabály két kategóriát különböztet meg: fejlesztési pólus, idetartozik Brassó, Kolozsvár és Temesvár, valamint városi fejlesztési pólus, idetartozik Erdélyből Arad, Nagybánya, Déva, Nagyvárad, Szatmár, Nagyszeben és Marosvásárhely. Az előbbi városok a 2007–2013-as programozási időszakban a Regionális Fejlesztési Program városfejlesztésre szánt alapjainak 50%-val, míg utóbbiak 20%-val rendelkezhettek. A 2014–2020-as programozási időszakban megmaradt a fejlesztési pólus besorolása, viszont a városi fejlesztési pólushoz minden megyeszékhely bekerült, Csíkszereda és Sepsiszentgyörgy is. A rendelkezésre álló források 50%-át lakosságszám alapján lehet megpályázni, 50%-át pedig a fejlesztési régióban található megyeszékhelyek egyforma arányban hívhatják le.

A Románia területi beosztását szabályozó törvényben[7] a fentiektől némileg eltérő osztályozás található. Az erdélyi nagyvárosok közül az I. szintű, országos jelentőségű, európai szintű befolyási lehetőséggel rendelkező megyei jogú városok közé sorolja Brassót, Kolozsvárt, Nagyváradot és Temesvárt. Tehát Nagyvárad bekerült a kiemelt városok kategóriájába. A II. szintű, megyeközi jelentőségű, megyei vagy a helységek közötti egyensúlyi szerepet betöltő megyei jogú városok közé sorolja a többi 34 erdélyi megyei jogú várost.[8]

Az említett törvény meghatározza azokat a szempontokat és adottságokat, amelyek alapján egy város a 0. szintű (Bukarest mint főváros) és I. szintű jelentőségű város kategóriájába tartozik. Ezek közül elsőleges szempont az előnyös földrajzi elhelyezkedés: „nemzetközi vagy európai geostratégiai érdekű fekvés, fejlődési és vonzó központok, a nemzetközi/európai jelentőségű szállítási infrastruktúra tengelyek hosszában való elhelyezkedés”.[9] Jelenleg Marosvásárhely megyei jogú város az I. kategóriás besoroláshoz szükséges feltételeket többnyire teljesíti: európai színvonalú közúti (A3 Transilvania autópálya és a tervezett Marosvásárhely–Jászvásár-autópálya), vasúti (Déda–Székelykocsárd-vasútvonal) és légi (korszerű nemzetközi repülőtér) infrastruktúrával rendelkezik, tudományos, egészségügyi, művelődési és oktatási központ. A lakosságszámra vonatkozó feltétel még nem teljesült, amely legalább 200 ezer lélekszámban határozza meg az alsó határt. Tekintetbe véve a rendelkezésre álló erőforrásokat és a potenciált, Marosvásárhely I. szintű besorolása biztosítaná az európai szabványoknak megfelelő fejlődési lehetőségeket, ugyanakkor jelentősebb európai uniós vissza nem térítendő pénzalapok lehívását segítené elő a jövőbeni beruházások finanszírozására.

A fenti jogszabályok elemzéséből kitűnik, hogy nem feltétlenül vannak összhangban a fejlesztési régiók és azok központjai, a fejlesztési pólusokként meghatározott városok mint a régiók elsődleges gazdasági motorjai, és mint ilyen prioritásként részesülnek fejlesztési forrásokból, valamint a területi beosztás szerinti osztályozást meghatározó jogszabályok. Példaként említhető Nagyvárad, amely noha I. szintű, országos jelentőségű, európai szintű befolyási lehetőséggel rendelkező, megyei jogú város, ennek ellenére nem tartozik bele az európai és hazai forrásokból megvalósuló fejlesztési beruházásokra prioritásként jogosult országos fejlesztési-pólusok közé, ugyanakkor nem is fejlesztési régió-központ. A másik példa lehet Marosvásárhely, amely rendelkezik az I. szintű, országos jelentőségű, európai szintű befolyási lehetőséggel rendelkező, megyei jogú város

minősítéshez szükséges feltételrendszerrel, de nem tartozik ebbe a körbe, nem része az országos fejlesztési pólusoknak, és nem is központja a fejlesztési régiónak.

Erdély infrastruktúra-hálózata

Romániában összesen 198 589 km hosszú úthálózat létezik, amelyből 848,9 km autópálya, 15 934 km országos jelentőségű út.[10] A jelenleg használatban lévő autópálya egy része Erdély közúti infrastruktúráját gyarapítja, az Erdélyi autópálya (Brassó–Nagyvárad), a Dél-erdélyi autópálya (Nagyszeben–Arad) és a két autópályát összekötő Kolozsvár–Gyulafehérvár-szakaszok révén. Tervezik egy másik, Erdélyt Moldvával összekötő autópálya megépítését is (Marosvásárhely–Jászvásár). Az építés alatt álló autópálya-szakaszok figyelembevételével, a tervek szerint 2022-re Romániában összesen 1387 km autópálya épül meg.

Románia vasúti hálózata 20 077 km hosszú, az Európai Unióban a hetedik legnagyobb hálózattal rendelkező ország. Erdélyt átszeli a legfontosabb vasúti fővonal, amely összeköti Brassót Araddal, majd Lökösházánál kapcsolódik a magyarországi vasúthálózathoz.

Romániában jelenleg 16 nemzetközi repülőtér működik, és a tervek szerint 2021. június 1-jén nyitja meg a kapuit a brassói nemzetközi repülőtér. A jelenleg működő nemzetközi repülőterek fele Erdélyben található: Szatmárnémeti, Nagybánya, Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Arad, Nagyszeben és Temesvár rendelkezik légikikötővel.

Erdély három fejlesztési régiójának gazdasági elemzése

A Központi régió, Maros megye, Marosvásárhely gazdasági elemzése

A három NUTS2 besorolás szerinti régió szintjén, vagyis az Északnyugati, Központi és Nyugati régióban található megyék közül azokat a megyéket választottam ki, ahol a megyeszékhelyen a legnagyobb magyar közösség él. Így Erdélyben a legnagyobb lélekszámú magyar közösséggel Marosvásárhely rendelkezik (57 532 fő), ez a város összlakosságának 42,84%-a. Ugyanakkor Marosvásárhely nemcsak a Központi régió, illetve Székelyföld legnagyobb lélekszámú települése, hanem Erdélynek is, ezért indokolt a gazdasági helyzetének alaposabb vizsgálata.

Ahhoz, hogy minél teljesebb képet kapjunk a jelenlegi helyzetről, indokoltnak látszott a városok mellett a nagyvárosi övezeteket is bevonni az elemzésbe, hiszen az erdélyi városok fejlődési perspektívái elképzelhetetlenek a peremtelepülésekkel közösen kigondolt, integrált, urbanisztikai fejlesztési tervek nélkül. Ennek elsősorban az a magyarázata, hogy a régió meghatározó gazdasági központjait magukban foglaló megyeközpontok területileg erősen korlátoltak, a magasan kihasznált területek pedig a telekárakat jelentősen megemelték. A gazdasági fejlesztésre alkalmas telkek hiánya és az olcsóbb lakhatási lehetőségek következtében megnőtt a peremtelepülések szerepe. Az új ipari parkok jelentős része a megyeszékhely határain kívül helyezkedik el (Săgeată, 2015:123–136).

Romániában a hatályos jogszabály metropoliszövezetekről rendelkezik, mint olyan várostér, amelyet az önkormányzatok önkéntes partnersége által megalapított egyesület hoz létre, ezen egységek és döntéshozatali tényezők komplementaritásának megerősítése céljából.[11] A törvény I. számú melléklete, az egyes fogalmak magyarázatánál, a metropoliszövezet körülhatárolását úgy határozza meg, mint amely magában foglalja a központi polarizáló város és az ingázóövezet önkormányzatainak közigazgatási területeit, legfeljebb 30 km távolságon belül; amelyek tiszteletben tartják a térbeli szomszédosság feltételét, és ezek keretében sokrétű együttműködési kapcsolatok fejlődtek ki.[12]

A fenti érvek alapján, Marosvásárhely megyei jogú város mellett a nagyvárosi övezetét is elemzem, a Marosvásárhelyi Polgármesteri Hivatal honlapján található fejlesztési stratégiát alapul véve.[13] Marosvásárhely megyei jogú város mellett még 1 város és 12 község

tartozik hozzá. 2009-ben Marosvásárhely lakossága 144 590 fő volt, a Nagyvárosi övezetben pedig 211 408 lakost regisztráltak. Marosvásárhely közigazgatási területe 49,30 km^2, a Nagyvárosi övezeté pedig 656,29 km^2. Tehát a megyei jogú város a metropolisz területének 7,5%-án fekszik, noha a lakosság 68%-a lakik a városban.

A három erdélyi statisztikai régió egy-egy megyei önkormányzata, megyei jogú városa és a körülötte szerveződő nagyvárosi övezet gazdasági teljesítményét mutatják be a következő ábrák. Az elemzés kitér a megyék éves költségvetési bevételeire, azon belül pedig a megyeszékhelyek, a nagyvárosi övezetben található települések kumulált bevételeire, valamint a megyei önkormányzatok bevételeire is.

Az Északnyugati régió, Kolozs megye, Kolozsvár gazdasági elemzése

Az Északnyugati régióban található megyék közül Kolozs megyében, illetve a megyeszékhelyen, Kolozsváron él a legnagyobb magyar közösség. A 2011-es romániai népszámlálás szerint 324 576 fő összlakosságból 49 565 fő vallotta magát magyar nemzetiségűnek, vagyis a lakosság 15,27%. Tehát Erdélyben, Marosvásárhely után, Kolozsváron él a második legnagyobb magyar közösség. Kolozsvár Nagyvárosi övezetéhez, a megyeszékhelyen kívül, 19 község tartozik,[14] ahol 2011-ben 418 153 főt regisztráltak, a megye összes lakosának 59,87%-át. Az összterülete 1603 km^2, ebből Kolozsvár 179,5 km^2, a metropoliszövezet területének 11,20%-át teszi ki, ugyanakkor a lakosság 77,62%-a lakik a megyeszékhelyen.

A Nyugati régió, Temes megye, Temesvár gazdasági elemzése

A Nyugati régióban található megyék közül Temes megyében, illetve a megyeszékhelyen, Temesváron él a legnagyobb magyar közösség. 2011-ben Temesvár lakossága 319 279 fő volt, ebből 15 564 fő magyar nemzetiségű, az összlakosság 4,87%-a. Temesvár a Nyugati régió összlakosságát tekintve is a

1. ábra: Maros megye költségvetési-pénzügyi adatai (összes bevétel, lei)

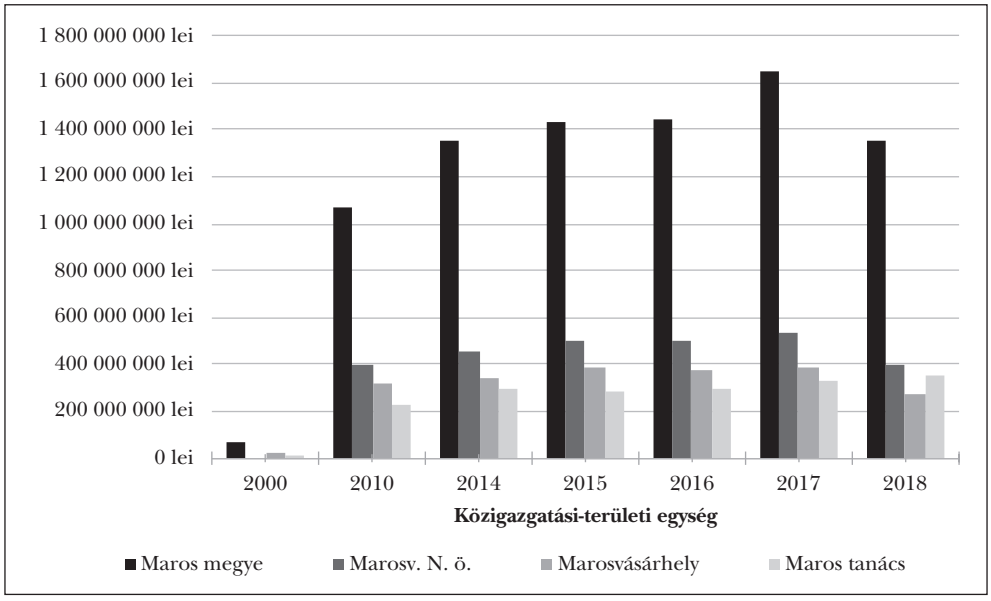

Forrás: Saját szerkesztés

2. ábra: Kolozs megye költségvetési-pénzügyi adatai (összes bevétel, lei)

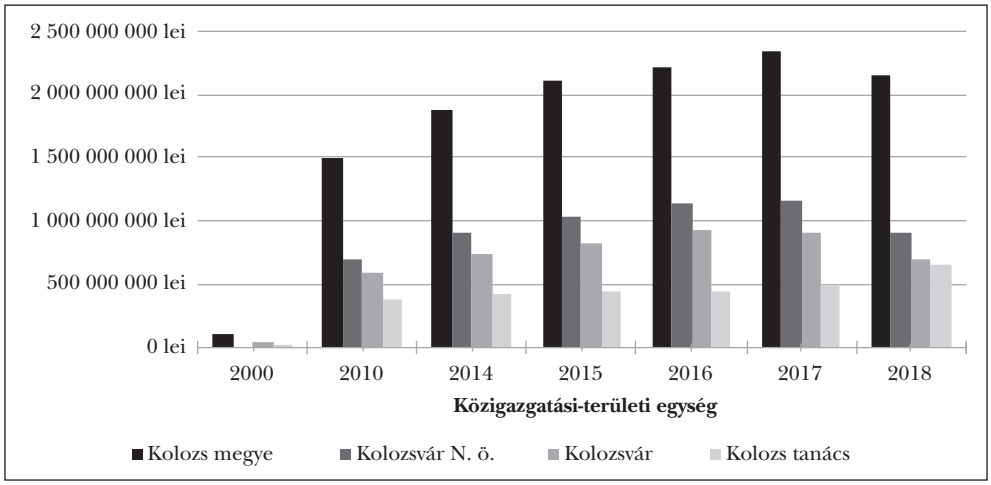

Forrás: Saját szerkesztés

legnagyobb település, ezáltal megelőzve a régió másik nagy megyeközpontját, Aradot (159 074 összlakosságból 15 396 fő magyar nemzetiségű). Temesvár Nagyvárosi övezetéhez, a megyeszékhely Temesváron kívül, még egy város és 26 község tartozik. Temesvár Nagyvárosi övezete 2440 km², amelyből Temesvár 130,5 km² területen fekszik, ez a teljes terület 5,35%-a, noha a lakosság 72,87%-a koncentrálódik a megyeszékhelyre.[15]

A három város összehasonlító elemzése

Az ábrákból kitűnik, hogy az elmúlt bő két évtized alatt a három megyeközpont önkormányzatainak költségvetési bevétele jelentős mértékben növekedett, nemcsak nominális értéken, hanem valós értékben is az euróra átszámolt számok alapján.[16] A megjelölt összegek az önkormányzatok összes bevételeit tartalmazzák, ideértve az önkor-

3. ábra: Temes megyei költségvetési-pénzügyi adatai (összes bevétel, lei)

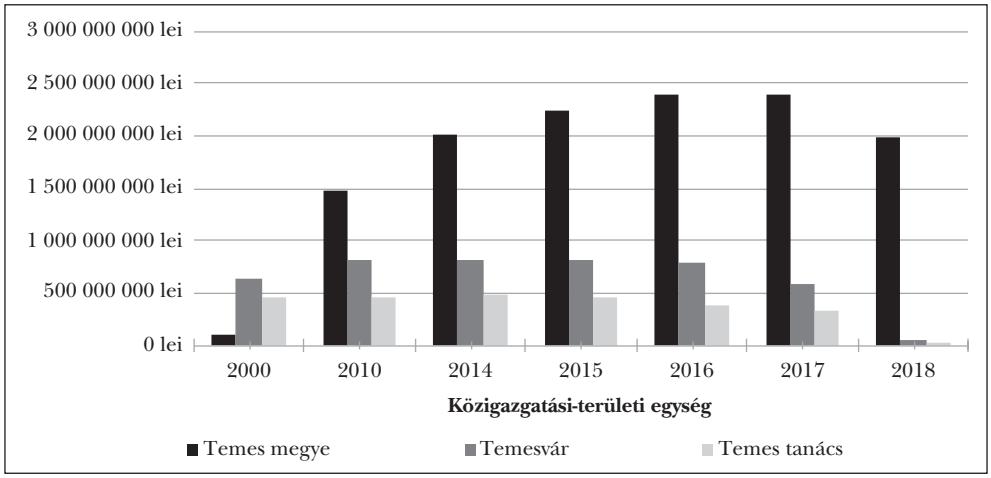

Forrás: Saját szerkesztés

mányzatok saját bevételeit, az országos költségvetésből visszajuttatott és az állami támogatásokat. Az 2000-es kiindulási évhez képest a megyeszékhelyek költségvetési bevétele az ötszörösére növekedett, és folyamatosan növekedő tendenciát mutatott 2015-ig Marosvásárhelyen és Temesváron, illetve 2016-ig Kolozsváron, ezután 2017-ben csak Marosvásárhelyen növekedtek a bevételek, majd 2018-ban mindhárom városban jelentős csökkenést regisztráltak. Hasonló tendenciát mutatnak a nagyvárosi övezethez tartozó önkormányzatok kumulált költségvetési bevételei. Ha figyelembe vesszük a három megyeközpont lakosságát is, akkor az egy főre eső 2018-as költségvetési bevételek Kolozsváron voltak a legnagyobbak (467 euró/fő), Temesváron a legkisebbek (425 euró/fő), Marosvásárhely pedig középen helyezkedett el (447 euró/fő) (*3. táblázat).*

A három megye összehasonlító elemzése

A három megye költségvetési bevételei esetében is elmondható, hogy a 2000. évi bevételekhez képest, reálértékben, euróban kifejezve, több mint nyolcszor több forráshoz jutnak az önkormányzatok. A költségvetési bevételek folyamatosan növekvő tendenciát mutattak, Maros megyében 2016-ig, Kolozs és Temes megyében 2017-ig, majd Maros megye újból növelte bevételeit 2017-ben, majd 2018-ban mindhárom önkormányzat bevételei jelentősen csökkentek. Figyelembe véve a három megye lakosságát, 2018-ban az egy főre eső költségvetési bevételek Kolozs megyében voltak a legnagyobbak (670 euró/fő), Maros megyében a legkisebbek (527 euró/fő), Temes megye középen helyezkedett el (624 euró/fő).

Összegzés és következtetések

A fejlesztési régiókon belül azok a megyeszékhelyek részesülnek jelentősebb vissza nem térítendő forrásokból, amelyek országos jelentőségű fejlesztési pólusok, és I. szintű, országos jelentőségű, európai szintű befolyási lehetőséggel rendelkező megyei jogú városok. Noha a költségvetési bevételi források egy lakosra vetítve nem mutatnak jelentős különbségeket a három megye és város között, figyelembe véve az összes bevételt, és lakosságarányosan számolva, a két nagyobb város, Kolozsvár és Temesvár legalább kétszeres nagyságú forrással gazdálkodik, mint Marosvásárhely.

Azok a városok, ahol arányaiban magasabb a magyar lakosság száma, a település nagysága szerint inkább a kisebb erdélyi településekhez tartoznak a többi megyeszékhelyhez viszonyítva. A társulási lehetőségek, elsősorban a nagyvárosi övezethez tartozó önkormányzatokkal való szorosabb együttműködés, elősegíthetik a nagyobb lakosságkoncentrációt, illetve a nagyobb költségvetési és pályázati források bevonásának lehetőségét. Ez az együttműködés megvalósulhat egyesületi formában is, az új regionális Operatív Programon belül például az országos jelentőségű pólusokat arra kényszerítik, hogy ilyen dimenzióban gondolkodjanak, és integrált településfejlesztési terveiket metropoliszszintű térségre tervezzék.

3. táblázat: A három megyeszékhely éves bevételei

	Év / Összes bevétel (euró)					
	2000	**2010**	**2014**	**2015**	**2017**	**2018**
Kolozsvár	24 917 013	140 324 525	164 648 348	187 244 425	200 389 286	151 380 388
Marosvásárhely	12 262 520	74 459 521	77 252 828	86 828 473	85 599 207	59 915 461
Temesvár	27 171 611	138 586 340	177 955 375	186 906 539	177 687 474	135 690 127

Forrás: Saját szerkesztés

Noha az 1989-es változásokat követően inkább arra volt példa, hogy kisebb települések kiváltak, az elmúlt években már más jellegű együttműködéssel is kísérleteztek, mégpedig két település egyesülésével területi-közigazgatási szempontból, kölcsönös előnyök reményében. Ebben az esetben a javaslatról mindkét település lakossága népszavazáson dönt, mely akkor sikeres, ha mindkét településen a lakosság többsége egyetért a javaslattal. Ilyen próbálkozás történt 2015-ben, hogy Nagyvárad egyesüljön a szomszédságában található Váradszentmártonnal, azonban a kezdeményezés elbukott az érvénytelen referendum miatt.

Az elmúlt időben nem csupán a megyeszékhelyek és a nagyvárosi övezetek gondolkoztak szorosabb együttműködésben, hanem az egymás szomszédságában található nagyvárosok is, ilyen például 2014-ben Temesvár és Arad együttműködése, vagy 2018-ban Erdély négy kimagasló gazdasági teljesítményű városának szövetsége, Temesvár, Arad, Nagyvárad és Kolozsvár együttműködése a Nyugati Szövetségben. Ugyancsak 2018-ban, elsősorban a turizmus fellendítése érdekében, Brassó, Bukarest és Konstanca fogott össze egy ún. Fejlesztési Tengelyben.

A vállalkozóbarát intézkedések, a kutatás-fejlesztési projektek támogatására irányuló kezdeményezések, a különböző pályázati kiírások és a befektetéseket elősegítő kedvezmények biztosítása mind hozzájárulhat egy-egy metropoliszövezet gazdasági térnyeréséhez. Egész Romániában így az erdélyi nagyvárosoknak több lehetőségük van új munkaerőt toborozni, elsősorban a nagyvárosok közvetlen környezetéből, a környező megyékből előnyösebb lakhatási és karrierfejlődési lehetőségek biztosításával. Emellett hatalmas (több millióra tehető) potenciál rejlik az ideiglenesen vagy tartósan külföldön munkát vállaló, külföldön tanuló vagy gyakorlatát teljesítő állampolgárok hazacsalogatásában.

Jegyzetek

1. A 2003. május 26-án kihirdetett, a statisztikai célú területi egységek nómenklatúrájának (NUTS) létrehozásáról szóló, az Európai Parlament és a Tanács 1059/2003/EK rendelet I. melléklete.
2. www.insse.ro.
3. www.ksh.hu.
4. http://statisztikak.erdelystat.ro/home.
5. Románia regionális fejlesztésére vonatkozó 2004. évi 315-ös számú törvénye.
6. A 2008. évi 1149-as kormányhatározat, az országos fejlesztési pólusok kijelölése, amelyekben elsődlegesen valósulnak meg beruházások hazai és európai forrásokból.
7. Legea nr. 351/2001 privind aprobarea Planului de amenajare a teritoriului național [Románia területi beosztását jóváhagyó 2001. évi 351. számú törvény].
8. Legea nr. 351/2001, Anexa nr.II [2001. évi 351. számú törvény II. számú melléklete].
9. Legea nr. 351/2001, Anexa nr.II pct. 3.1. [2001. évi 351. számú törvény II. számú melléklete 3.1. pontja].
10. www.cnadnr.ro/en/about-us/main-activity.
11. Legea nr. 351/2001 privind aprobarea Planului de amenajare a teritoriului național – Secțiunea a IV-a Rețeaua de localități art.7 alin.1 [2001. évi 351. számú törvény].
12. Legea nr. 351/2001, Anexa nr. I pct. 11 [2001. évi 351. számú törvény I. számú melléklete].
13. www.tirgumures.ro/pug/strategie.pdf.
14. www.adizmc.ro/.
15. https://ro.wikipedia.org/wiki/Zona_metropolitan%C4%83_Timi%C8%99oara.
16. A Középítkezési, Fejlesztési és Közigazgatási Minisztérium hivatalos honlapja, www.dpfbl.mdrap.ro/sit_ven_si_chelt_uat.html.

Felhasznált irodalom

Ajtay Ferenc (2005): *Erdély természeti csodái*. Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár.

Csetri Elek – Imreh István (1980): *Erdély változó társadalma 1767–1821*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Csizmadia Norbert (2016): *Geopillanat. A 21. század megismerésének térképe*. L'Harmattan, Kiadó, Budapest.

Egyed Ákos (2006): *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig.* Pallas – Akadémiai Könyvkiadó, Csíkszereda.

Gunda Béla (1988): Néhány néprajzi megjegyzés Erdély történetéhez. In: *Tanulmányok Erdély történetéről.* Konferenciakötet, Csokonai Kiadóvállalat, Debrecen, 37–44.

Kaplan, Robert D. (2013): *The Revenge of Geography. What the Map Tells Us about Coming Conflicts and the Battle Against Fate.* Random House Trade Paperback.

Pach Zsigmond Pál (1988): Miért írunk Erdély-történetet? In: *Tanulmányok Erdély történetéről.* Konferenciakötet, Csokonai Kiadóvállalat, Debrecen, 18–22.

Révai Nagy Lexikona (1991). VI. kötet, hasonmás kiadás, Szépirodalmi Könyvkiadó – Babits Könyvkiadó, Budapest.

Săgeată, Radu (2015): Zonele metropolitane în România [A metropoliszövezetek Romániában]. *Revista Română de Geografie Politică,* VI., Universităţii din Oradea, Oradea.

Szabó Zoltán (1999): *Szerelmes földrajz.* Osiris Kiadó, Budapest.

Tóth Antal (2011): *Magyarország és a Kárpát-medence regionális társadalomföldrajza.* Eszterházy Károly Főiskola.

Veress, Emőd (2015): From Capitalism to Utopia – Communist Nationalization of Companies in Central and Eastern Europe. *Acta Univ. Sapientiae, Legal Studies,* Vol. 4, No. 1, 125–137.

Vita Zsigmond (1975): *Jókai Erdélyben.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 435–449., DOI: 10.24307/psz.2020.1035

Kupi Marcell – Tóthné Kardos Krisztina – Kálmán Júlia

Egy fiataloknak szervezett összművészeti fesztivál küldetése

A győri 31! – 3 folyó, 1 sziget, összművészet happening

The Mission of a Combined Arts Festival Organised for Young People

The 31! – 3 Rivers, 1 Island Combined Arts Festival of Győr

Összefoglalás

Győr jelentős ipari múlttal, az iparhoz és a sportturizmushoz kapcsolódó jelennel, kulturális és kreatív jövővel rendelkező nagyváros. A győri Négy Évszak fesztiválsorozat és egyéb rendezvények minden évszakban pezsgő közösségi térré varázsolják a város utcáit, kedveltek a helyi és a környékbeli lakosok körében. A 31! – 3 folyó, 1 sziget, összművészet elnevezésű rendezvényt 2018 óta szervezik azzal a céllal, hogy a fiatal generáció (Y, Z) számára nyújtson igényes, modern szórakozást számos művészeti ág bevonásával. Jelen tanulmány megírásával célunk a Győr város egyik legújabb happeningjéhez kapcsolódó tudományos tanulmányok, szakirodalom feldolgozása mellett az általunk végzett lakossági kérdőíves kutatás részletes elemzése és a következtetések levonása.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: R1, Z1, Z32, Z33

Kulcsszavak: Győr, fesztivál, X, Y, Z generáció, kulturális és kreatív város, kultúra, összművészet

Summary

The city of Győr has a significant industrial history and at present it has a substantial industrial and sports tourism activity, while its future will rely on culture and creativity. The Four Seasons Festival series and other events held in Győr transform its streets

Kupi Marcell PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem (kupi.marcell@sze.hu), Tóthné dr. Kardos Krisztina igazgató, Győri Művészeti és Fesztiválközpont (kardos.krisztina@mufegyor.hu), Kálmán Júlia (kalman.julia@gmail.hu).

into a vibrant public space and are appreciated by local citizens. The 31! – 3 rivers, 1 island, combined arts festival is a brand new event, first organized in Győr in 2018, with the aim of providing a sophisticated and meaningful, yet modern entertainment to the young (Y and Z) generations, involving numerous forms of art. The aim of this study is to draw basic conclusions by a detailed analysis of a residential questionnaire we carried out and to process scientific studies and literatures related to Győr's newest festival, which will mainly attract the younger generation.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: R1, Z1, Z32, Z33
Keywords: Győr, festival, X, Y, Z generation, cultural and creative city, culture, all art

Bevezetés

Győr kulturálisfesztivál-kínálata sokszínű, számos rendezvény nyújt a társadalom széles rétegének kikapcsolódást, közösségi élményt. A városban áprilistól szeptember végéig szinte minden hétvégén rendeznek egy-egy kulturális rendezvényt/fesztivált, így a helyi kulturálisrendezvény-piac pezsgőnek mondható. 2018 előtt a győri fesztiválélet egyik piaci rése az Y, még inkább a Z generációs célközönségű, művészeti szinergiákat magában foglaló rendezvény volt, melynek köszönhetően létrejött a 31! – 3 folyó, 1 sziget, összművészet happening. A happening igazi közösségi élményelem, lelki és szellemi erőforrás, mely teret enged az ifjúsági kultúra azon aktuális áramlatainak (pl. fiatal művészeti alkotások, fotó, fiatalokat érintő globális témák: fenntartható fejlődés stb.), amelyek csak kis szegmenseket érintenek, de az egyes irányzatok mentorálása sok esetben új rétegeket is bevon.

A koronavírus-járvány miatti védőintézkedések alapvetően megváltoztatták a kultúrafogyasztást. Tanulmányunk a 31! összművészeti happening példáján keresztül mutatja be a fiatal generáció kultúra iránti fogékonyságát, emellett árnyalt képet fest arról, hogy a fiatalok hogyan viszonyultak eddig a happeningekhez, amely egy későbbi összehasonlító helyzetelemzés alapját képezheti.

Elméleti háttér

Az utóbbi évek során jelentősen megváltozott a fiatal generáció gondolkodásmódja a kultúrával és a szórakozással kapcsolatban. Mára otthonról is elérhetővé váltak olyan kulturális termékek, mint a zene, a film, a koncertek vagy színházi előadások, úgy, hogy ki sem mozdulunk otthonról. A mai fiataloknak is fontos a társas szórakozás, azaz igény van a szociális és közösség iránt, ennek köszönhetően alakult ki a sok évvel ezelőtt a világon mindenütt a fesztiválkultúra, amely szórakozás, a közösségbe való tartozás és a kulturális értékek terjesztője is (Sulyok–Sziva, 2009). A fesztiválok jelentős szerepet játszanak a kultúra demokratizálódásában, az értékek és az újdonságok tömegekhez való kiközvetítésében, az új művészeti irányzatok bemutatásában és képviselésében, a valahová való tartozás érzésének megteremtésében, valamint a tolerancia fejlesztésében. Ugyanezeket az értékeket közvetítik a „happeningek" is. A műfajt elsőként Amerikában Allan Kaprow különítette el, aki a hagyományos művészetektől elrugaszkodva szeretett volna teret nyújtani az akkori új, hibrid művészeti ágaknak. A happening szó definíciója is tőle származik, mely „egy olyan, időben zajló, összefüggő cselekmény nélküli eseménysor, amely magában foglalja a véletlen és a megtervezett mozzanatokat, a művészeti aktivitást és általában a közönség bevonását is". A happening műfaja Európa-szerte a hatvanas évektől terjedt el.

A happeningek szellemi értéket teremtenek, inspirálóan hatnak mind a közönségre, mind a fellépőkre. A happeningen való részvételnek szimbolikus tartalma is van, és státuszjelleggel bírhatnak (Makranczi et al., 2019), amennyiben a rendezőknek sikerül a megfelelő csatornákon elérni a célcso-

portot, hiszen a fiatalok kommunikációs stratégiája, információszerzési felületük az infokommunikációs eszközök elterjedése óta teljesen átalakult. A 31! happening célcsoportja az Y és Z generáció, az ún. digitális bennszülöttek és a Facebook-nemzedék, akik kisgyermekkorban találkoztak már az internettel, erős médiafüggés jellemző rájuk. A Z generáció már beleszületett a webkettes (második generációs internetszolgáltatás) közösségi hálózati tér teljességébe, így sok esetben az internetes hálózatnak nemcsak fogyasztói, de tartalomszolgáltatói is (Nagy–Fazekas, 2016). Egyszerre több csatornát is használnak (multitasking), mely éppúgy igaz a hazai, mint a nemzetközi fiatalságra, vagyis globális fiatal kultúrát fogyasztók (Rab et al., 2008).

A fesztiválok, happeningek fontossága megkérdőjelezhetetlen, ma már a fiatal generáció számára alapszükséglet (élménytársadalom), menő szabadidős program, piacra vihető, versenyképes termék (Szabó, 2014). A rendező település neve is gyakran szorosan összefonódik a rendezvénnyel, jelentős imázsépítő, városmegújító szerepe van, sok esetben a település fejlődésének kulcsa. A városokban megrendezett fesztiválok többsége ingyenes, mely lehetőséget ad a közösségi kapcsolatok ápolására, a lokálpatriotizmus erősítésére, és számos esetben jelentős turisztikai hozadékkal is járnak (Jászberényi–Ásványi, 2016). Győrben az elmúlt időszakban egy mintaértékű együttműködési modell jött létre, mely partnerségbe hívta a városban érdekelt gazdasági, kulturális, tudományos, térségi stb. szereplőket az integrált városfejlesztés koncepciója jegyében (Fekete, 2018b). A fesztivál így a gazdaságilag egyik legjelentősebb magyar városban valósul meg, ahol a járműipar kiemelt szerepvállalása révén jelentős bevételek képződnek, melyet a város a kulturális élet fejlesztésére is visszaforgat (Fekete–Rechnitzer, 2019), ráadásul a városfejlesztési projektek jelentős része új kulturális létesítmények létrehozását, illetve a meglévők felújítását is szolgálja (Fekete, 2018a).

A 31! happening rövid bemutatása

A 31! – 3 folyó, 1 sziget, összművészet egészen fiatal rendezvény, első ízben 2018-ban rendezték meg. Alkalmanként hét művészeti ág kapott lehetőséget a bemutatkozásra: a zene, a tánc, a fotó, az irodalom, az építészet, a képzőművészet és fényművészet. Különlegessége, hogy minden művészeti ág programja kitett volna egy önálló fesztivált is (mikrofesztivál). A művészeti vezetők kiválasztásánál alapfeltétel volt a helyi művészek vagy helyi szakemberek/művészek bevonása. A rendezvény helyszíne Győr egyik legszebb része, a Radó-sziget, amely a fiatalok közkedvelt találkozóhelye a mindennapokban is.

A rendezvény minden évben konkrét téma köré épült: 2018-ban, az Európa Kulturális Fővárosa 2023 pályázat évében, a pályázathoz kapcsolódóan az „Áramlás/Győr a folyók városa" téma köré. 2023-ban magyar város lesz Európa Kulturális Fővárosa, a nemzetközi zsűri 2018-ban, a kiválasztási rendszer második fordulójában Veszprém mellett döntött Debrecen és Győr ellenében. Mindazonáltal Győrben jelentős kreatív energiákat szabadított fel a pályázati felkészülés időszaka (Fekete–Morvay, 2019), melyben a 31! happening is jelentős szerepet játszott. 2019-ben a „Titok" volt a happening témája, melyre azért esett a választás, mert a közös titok fűzi össze legszorosabban az embereket az élményeik által, pontosan úgy, ahogy a művészeti vezetők kötik össze e témát a hét művészeti ággal. A szervezők elkötelezett hívei a környezetvédelemnek és a fenntartható fejlődésnek, ezért a 2020-ra tervezett téma a „Természet/Nature" lett volna. A happening 2020-ban szervezési gondok és Magyarország kormányának döntése értelmében, a világméretű egészségügyi veszélyhelyzettel kapcsolatos iránymutatásokat követve, elmaradt.

A 2019-es év legsikeresebb programjai a következők voltak: a #VersChat program, ahol Győrhöz kötődő fiatal, a *Műhely* folyóiratban publikáló szerzők mutatták be kife-

jezetten erre az alkalomra írt verseiket. Az Irodalmi Chillezgetősben könyvbemutató és zenés irodalmi délután várta az irodalomkedvelő közönséget. Ezenkívül a társasjátékok szerelmeseire is érdekes programok vártak, hiszen kimondottan erre a rendezvényre készültek újragondolt asztali játékok, illetve egy óriás jenga is, amelynek segítségével DIY-versek születhettek a rendezvény ideje alatt. Nagy szerepet kaptak a közösségi események: festés, rajzolás, élményfestés. Természetesen most is számos helyi vagy helyi kötődésű művész települt ki a rendezvényre. 2018 után Magyarország élvonalbeli hiphop tánciskolái 2019-ben ismét részt vettek a 31! happeningen workshopokkal, bemutatókkal. Ismét megrendezték az All Styles Battle-t, emellett egy újdonság is bekerült a repertoárba, a Breakin' Battle. Sötétedés után fényköntösbe öltözött a Radó-sziget: többek között a csodálatos Atlantisz kelt életre a győri Püspökvár falára. Titkok öltöttek formát fényekben a Bécsi kapu téren. Az évnek csak ebben a szakaszában volt látható a különleges, egyedi, alapvetően rejtőzködő organizmus, a fénylő „Győri Juhar" (famapping), amely a 31! éjszakáin megnyitotta a tudás kapuját, és egészen lélegzetelállító, holografikus látványt nyújtott. Újjáéledt a Radó-szigeten található Vénusz-szobor, az ősi istennő legendája egy interaktív szoborvetítés által. Két óriás fényinstalláció is a helyszínre érkezett. A Radó-sziget árnyas fái alatt, lampionok hangulatos fényei mellett igazi, egyedülálló koncertélmények vártak a félszigetre látogatókra. A rendezvény fiatal kora ellenére már három védjeggyel is büszkélkedhet: EFFE Label, amely az Európai Fesztiválszövetség által adott Minőségi Európai Fesztivál cím (védjegy), illetve két Városmarketing Gyémánt Díj.

A rendezvény elsődleges missziója, hogy a fiatalok a kulturális és kreatív „ipar" iránt fogékonnyá, a későbbiekben a kultúra és a művészetek iránt érdeklődő felnőttekké váljanak. A 31! rendezvény hosszú távú hatása a kultúrában, illetve a fiatal generáció társas kapcsolatainak ápolásában rejlő katalizátorszerepe már az első alkalommal is mérhető volt.

A kutatás módszertana

Két kérdőíves megkérdezésen keresztül vizsgáltuk az alanyok attitűdjét, motivációit, orientációit, így az alkalmazott vizsgálat alkalmas leíró, felderítő és magyarázó célokra is. A kérdőív további előnyei – melyet maga Babbie (1998) is ír – a költséghatékonysága, a személyes tér meg nem zavarása, kitöltésének kényelmessége, konklúzió levonásának lehetősége, irányítható valószínűségi mintavétel, statisztikaállítási képesség, pontosság, kitöltői szempontból értendő anonimitás, nagy elemszám feldolgozása, kérdései sokaságának általános elfogadása.

A minta bemutatása

Kutatásunk alapját két kérdőív adta. A helyi kérdőívet önkéntesek segítségével 235 fő töltötte ki a rendezvény ideje alatt, a Radó-szigeten, papíralapon, melynek kódolása a rendezvényt követő héten történt. A másik kérdőív kitöltésére online felületen volt lehetőség, a Győri Művészeti és Fesztiválközpont platformjain, a 31! Facebook-oldalán, a www.gyor.hu weboldalon, valamint Győr város hivatalos Facebook-oldalán, a rendezvény második napjától kezdődő öt napon át. A sokaságot ebben az esetben 210 fő alkotta. A helyi kérdőív mintája célzott volt, az online térben terjesztett minta nem.

A demográfiai adatok felmérését a nemek arányának megállapításával kezdtük. Összesítve a két kérdőívet 161 férfi, 284 nő válaszával a nemek megoszlása 36,18% és 63,82%-ként alakult.

Az átlagos életkor 39 év volt a minta szereplői körében. Ez az átlagos születési év (1980) a nők tekintetében 1979, míg a férfiaknál 1982. A sokaságban az Y generáció képviseltette magát a legnagyobb számban, melyet a Z generáció követett. Legkevésbé (bár koruknál fogva is érthető módon) a veterán és az alfa generáció adott választ *(1. ábra)*.

1. ábra: A kitöltők számának eloszlása generációk alapján (db)

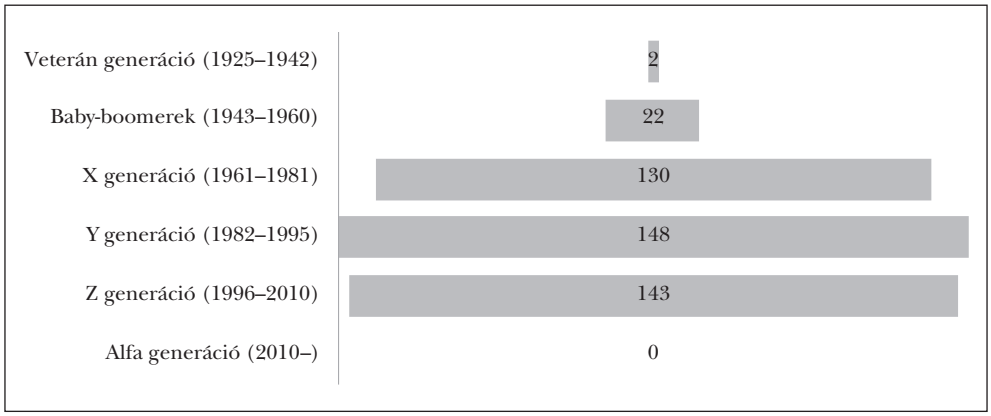

Forrás: Saját szerkesztés

A célközönség földrajzi elhelyezkedését tekintve, a legerősebb a győri térség. Kijelenthető, hogy országszerte több helyről is érkeznek látogatók a happeningre, nem csupán a közeli 2-3 megye szolgáltatja a teljes közönséget.

A végzettséget tekintve, a diplomások aránya a legmagasabb (42%, 184 fő). A gimnáziumi érettségivel rendelkezők 94-en töltötték ki a kérdőívet (21,27%,) míg a szakmunkásképzőt/szakiskolát végzettek 62-en (14,03%). Az általános iskolások 11,31%-os arányt foglalnak el (50 fő), a jelenleg felsőoktatásban tanulók 8,37%-ot (37 fő), a posztgraduális végzettséggel bírók pedig 3,39%-ot (15 fő). 3 esetben nem történt válaszadás.

Hipotézisek felállítása

A hipotézisek felállításakor elsődleges szempont volt, hogy kutatási eredményeinkként valós képet festhessünk a 31! – 3 folyó, 1 sziget, összművészeti happeningről. Ennek alapján négy hipotézist állítottunk fel, figyelembe véve a happening rövid múltját, a különböző generációk eltérő attitűdjeit, az elsődleges kommunikációs csatornákat és a 31! happening értékrend-befolyásoló erejét.

– H1: A 31! happening még nem igazán ismert a győriek körében, így a happeninghez kötődő asszociációk is tévesek.

– H2: Az „újmédia" eszközei mint kommunikációs csatornák nagyobb eséllyel érik el a fiatalabb generációkat (Y és Z generációk), mint az idősebb generációkat (X, baby boomer, veterán).

– H3: A 31! happening egyrészt kielégíti a művészeti ágak iránti általános érdeklődést a kitöltők körében, másrészről egyszerre teremti meg a kilátogatók egyes individuum szerinti, személyes igényeit, legyen az akár szórakozási, élményszerzési, kikapcsolódási, művelődési vagy közösségi találkozási lehetőség.

– H4: Minél fiatalabb egyénről van szó (Y vagy Z generációs), annál inkább a mainstream kulturális és szórakozási lehetőségeket (pl. könnyűzenei koncertek, mozi, fesztiválok) keresi, míg minél idősebb a mintaszereplő (X generáció, baby boomer, veterán), annál erősebben érdeklődik a hagyományos, komolyabb kulturális lehetőségek iránt (pl. könyvbemutatók, színház, komolyzene).

Kutatási eredmények

A 31! happening ismertsége

Előrebocsáthatjuk azt a pozitív tényt, hogy a 31! – 3 folyó, 1 sziget, összművészeti happening ismert rendezvény. Ezt az első szűrő-

kérdésünkre adott válaszok igazolják, melyben arra voltunk kíváncsiak, hogy a kitöltő hallott-e már a happeningről. A kérdés online platformra szűkített válaszai alapján 95,2% válaszolt igennel.

Egy happening ismertsége nagyrészt a kommunikáció sikerességén múlik. Fontos, hogy a 31! happening fő célcsoportja, a fiatal, Y és Z generáció időben, hiteles, kedvcsináló információt kaphasson a rendezvényről, és a szervező intézmény, a MÜFE megfelelő platformon, a megfelelő célközönséghez juttassa el az üzenetét. Az intézmény a kommunikációs eszközök széles skáláját használta (integrált marketingkommunikáció). A rendezvény szervezői a fiatal célcsoport széles körű megszólítása érdekében nagy hangsúlyt fektettek az online jelenlétre. A rendezvény saját weboldallal rendelkezik (www.31gyor.hu), amely elsődleges információforrás, és landing page-ként is szolgál. A rendezvényt továbbá két nagy helyi portál támogatja (www.mufegyor.hu, www.hellogyor.hu). Az esemény a célcsoportjából adódóan is rendelkezik Facebook-oldallal, Instagram accounttal és YouTube-csatornával. A rendezvény márkaismertségének növelése érdekében Google Ads kampányok (kereső, display és YouTube) is erősítették az online jelenlétet, amelyeket külső reklámügynökség bonyolított le. A rendezvényen és azt megelőzően, kiemelten a Facebookra és YouTube-ra szánt videófilmek készültek, amelyek a rendezvény népszerűsítésére szolgáltak. A szervezők rendszeresen használták a helyi tv-, rádió- és újsághirdetéseket (print és online egyaránt) a látogatók elérése érdekében, valamint a rendezvényt megelőzően országos tévéreklámspotok is futottak. A hangsúlyos online jelenlét mellett a marketingkommunikáció része az offline kommunikációs eszközök alkalmazása is: húszoldalas, színes programfüzet, különböző méretű plakátok, szórólapok, molinók városszerte és megyei szinten.

A 31! happening kommunikálása több mint 19 különböző csatornán keresztül történt, kutatásunkban pedig felmértük ezen csatornák sikerességét. Fontos szempont volt továbbá a média munkatársaival való jó személyes kapcsolat kialakítása, ennek egyik eszköze egy különleges, újszerű és kreatív sajtótájékoztató megszervezése (szokatlan esti kezdés, kimondottan erre az alkalomra készült eszközök, programok egy részének bemutatása). A teljes minta (helyi és online) adatait vizsgálva kijelenthető, hogy a három legsikeresebb platform a 31! Facebook-oldala/esemény, az ismerősök/barátok/családtagok ajánlása, illetve a plakátok voltak *(2. ábra)*.

Számos marketingkutatás kimutatta, hogy a Facebook vitathatatlanul hatásos hirdetési felület, mely sikerét saját ismertségének, a Z, X, Y, boomer generációs felhasználóknak, könnyen kezelhetőségének, rengeteg funkciójának köszönheti. Nem meglepő, hogy a vizsgált esemény is ezen platformot tartja számon, mint a leghatékonyabb csatornát: 162 válasz érkezett, mely azt jelenti, hogy a happening Facebook-jelenléte 36,40%-ban járult hozzá az ismertség megteremtéséhez, növeléséhez. Érdekes, hogy más online közösségi média nem teljesített hasonlóan, az Instagram-oldalt például 44-szer említik. Megemlítendők a direkt, az Instagram-netnográfián alapuló adatok, melyek alapján a felület népszerűsége mást mutat az interaktivitás tekintetében (a cikk írásakor 226, a rendezvényhez kapcsolódó hashtaggel ellátott kép található az Instagramon, a hashtagek: #3 folyó, #1 sziget #31gyor, #31győr, #liliomok, #győr; valamint két lokációhasználat: 31! – 3 folyó, 1 sziget, összművészet, valamint Radó-sziget.

A WOM – avagy a szájreklám – nehezen irányítható a kínálati oldal aspektusából, negatív hatása pedig sokkalta erősebb lehet, mint pozitív hatása. A WOM egy egységes, összehangolt kampányokból álló marketingkommunikáció eredménye, melyet – adataink igazolásával mondhatjuk, hogy – a 31! – 3 folyó, 1 sziget, összművészet happening sikerrel vitt végig: a második legmeghatározóbb platformként szolgált (129 összes válasszal, 28,99%), és teljes befolyással bírt. Nem elhanyagolható, hogy a Facebook

2. ábra: A csatornák teljesítőképessége marketingkommunikációs szempontból (n=445)

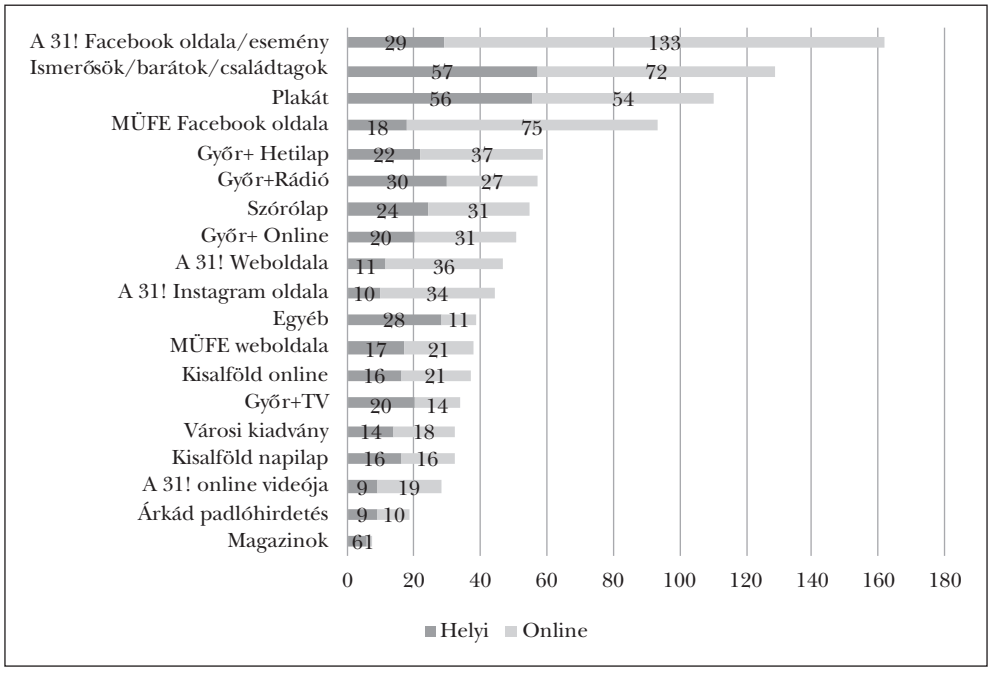

Forrás: Saját szerkesztés

is – a direkt hirdetéseket leszámítva – erős talaja az e-WOM-nak, mely ugyancsak a „visszhangot" erősíti.

Több socialmedia-felület alkalmazásáról beszélhetünk a 31! esetében. Bár a két elsődleges a Facebook és az Instagram, nem szabad megfeledkezni a YouTube-ról sem (Glozer, 2018; Manovich, 2017). A felhasználók számát összehasonlítva látható, hogy a lemaradása elhanyagolható: a Facebook 2,2 milliárd felhasználóval rendelkezik, míg a YouTube 1,8-cal. Bár Google-termék, a Google+ kudarca után a cégóriás a YouTube-ra helyezte a hangsúlyt, így ez az online felület is bír mindazon jellemzőkkel, melyekkel más közösségimédia-felület (kétoldalú kommunikáció, direkt üzenetváltás lehetősége, tartalommegosztás, visszajelzések, stb.). A YouTube kiemelkedő jelentőséggel bír a Z generáció életében, amely a teljes internetes népesség 40%-át jelenti.

A 31! – 3 folyó, 1 sziget, összművészet happening ismertségének utolsó kérdéseként az asszociációkat mértük fel, mely lényegében a márkához kapcsolódnak. Rengeteg jellemzővel ruházható fel a most már kétéves múltú rendezvény, a leggyakoribbak: a fény (90 említés), a zene (88 említés), a művészet (79 említés), a tánc (54 említés), a szórakozás (39 említés), a hangulat (38 említés), a kikapcsolódás (28 említés). Megállapítható, hogy a márka a megfelelő asszociációkkal bír, a kilátogatók tudatosan választják a 31!-et, tehát a happening pozicionálása sikeres volt.

A hozzáállás vizsgálata

Talán a legfontosabb kérdés mind közül, hogy a látogatók hogyan érzik magukat a rendezvényen. Az elégedettség mutatója a happening tényleges teljesítménye és a látogatók által megfogalmazott elvárások kifejeződését jelenti. A kutatás pozitív eredményt hozott ebben a tekintetben. Az 1-től 6-ig terjedő intervallumskálán (1: nagyon rossz;

1. táblázat: A kommunikációs csatornák százalék szerinti bemutatása (n=445)

	% helyi	% online	% SUM
A 31! Facebook oldala/esemény	12,34%	63,33%	36,40%
Ismerősök/barátok/családtagok	24,26%	34,29%	28,99%
Plakát	23,83%	25,71%	24,72%
MÜFE Facebook oldala	7,66%	35,71%	20,90%
Győr+ Hetilap	9,36%	17,62%	13,26%
Győr+Rádió	12,77%	12,86%	12,81%
Szórólap	10,21%	14,76%	12,36%
Győr+ Online	8,51%	14,76%	11,46%
A 31! Weboldala	4,68%	17,14%	10,56%
A 31! Instagram oldala	4,26%	16,19%	9,89%
Egyéb	11,91%	5,24%	8,76%
MÜFE weboldala	7,23%	10,00%	8,54%
Kisalföld online	6,81%	10,00%	8,31%
Győr+TV	8,51%	6,67%	7,64%
Kisalföld napilap	6,81%	7,62%	7,19%
Városi kiadvány	5,96%	8,57%	7,19%
A 31! online videója	3,83%	9,05%	6,29%
Árkád padlóhirdetés	3,83%	4,76%	4,27%
Magazinok	2,55%	0,48%	1,57%

Forrás: Saját szerkesztés

6: nagyon jó élmény) történt értékelés során megfigyelhető, hogy a happening résztvevői kifejezetten jó hangulatban töltötték a napjaikat. A helyi kérdőív eredményeit tekintve az átlag 5,33-as értéket mutat, 0,98-as szórás mellett. A szórás 1 érték alatti, így igazoltnak tekinthető a „nagyon jó élmény" kategória. Ezt a pozitív hangulatot az online kérdőív is megerősíti: 5,56-os átlagértéket jelöltek a mintaszereplők 0,74-es szórás mellett *(3. ábra)*. A jelenlévők több mint 60%-a nagyon jó élménynek tartotta az eseményt, és alig várja, hogy jövőre is visszatérhessen.

A rendezvény a könnyűzenei koncertek, különböző stílusú táncok, fényfestések és installációk, homokanimációk, fotókiállítások, irodalmi és verses előadások széles skáláját kínálta, de nem kevés hangsúlyt fektetett a különféle közösségi programokra és a képzőművészeti workshopokra. A kutatási eredmények a programok sikerességét igazolták, hiszen az értékelés során minden kategória a legmagasabb arányban a 6-os értéket képviselte, vagyis a résztvevők teljes mértékben elégedettek voltak *(4. ábra)* a művészeti ágak programjaival. Mind közül a legsikeresebbnek a koncertek, a fotókiállítás, valamint a fényfestés, fényinstalláció bizonyultak.

Az „egyáltalán nem elégedett" minősítést a fiatalok körében kevésbé populáris homokanimáció/UV-filccel festés (5,52%), az irodalmi és verses előadások (8,97%), valamint az építészeti installációk (6,75%) kaptak, azonban ezen programok fontossága az összművészeti happeningen megkérdőjelezhetetlen, hiszen a szervezők fontosnak érezték – a mai virtuálisélettér-centrikus világban – a fiatal felnőttek körében a társas kapcsolatok ápolását, a közös élmények, a kultúra iránti pozitív attitűd kialakulásának segítését.

3. ábra: Az elégedettség százalékban kifejezve (n=445)

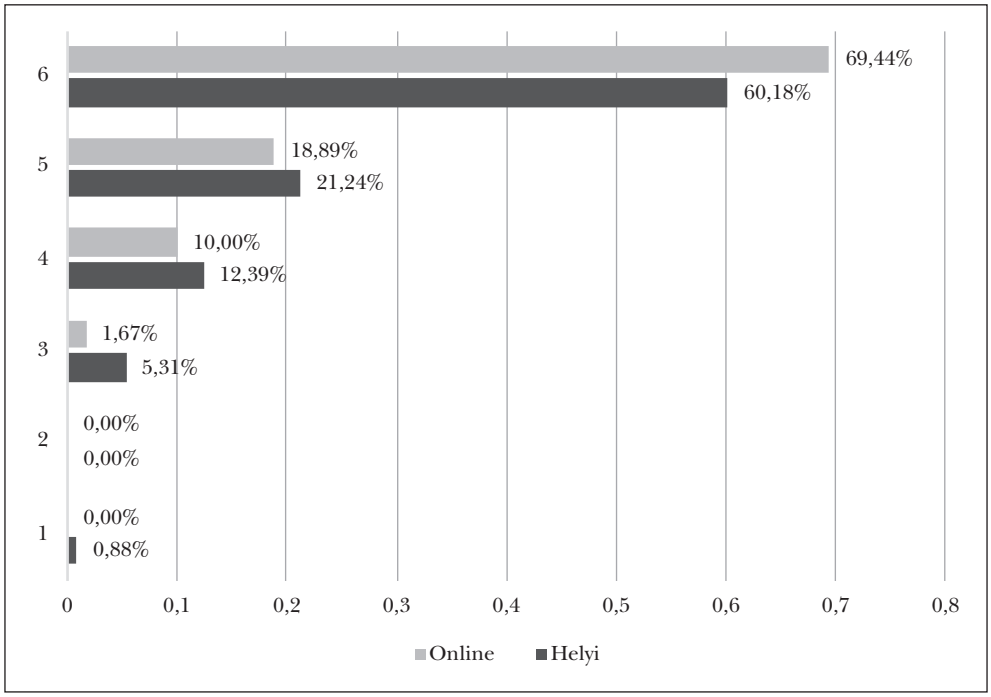

Forrás: Saját szerkesztés

4. ábra: A programok résztvevőinek száma (n=445)

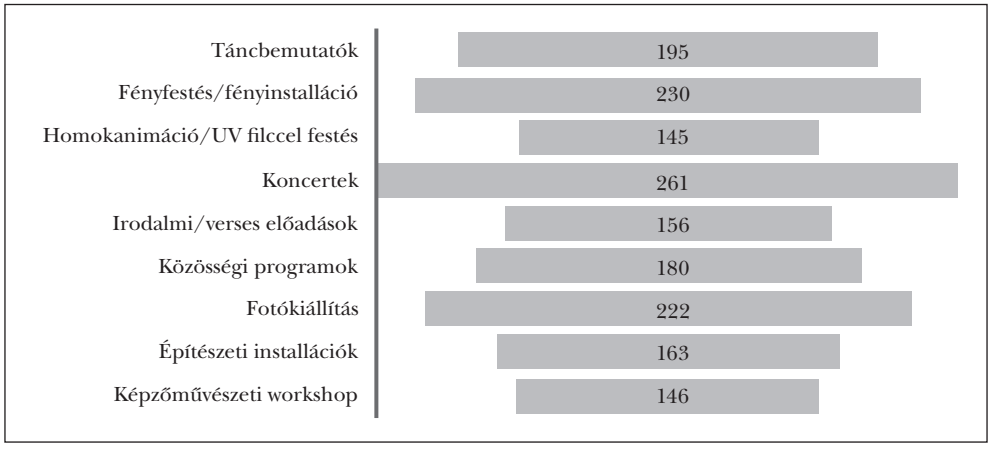

Forrás: Saját szerkesztés

A generációk eltérő attitűdökkel rendelkeznek, így a rendezvény szervezőinek is úgy szükséges összeállítani a programkínálatot, hogy az elsődleges fiatal célközönség (Y és Z generáció) megtalálja a saját szórakozási és kulturális érdeklődésének megfelelő eseményt. A kapott eredmények alapján látszik, hogy még közelebb kell kerülni a fiatal kö-

2. táblázat: Programok értékelése (n=445)

Értékek	Táncbemutatók	Fényfestés/ fényinstalláció	Homokanimáció/ UV filccel festés	Koncertek	Irodalmi/verses előadások	Közösségi programok	Fotókiállítás	Építészeti installációk	Képzőművészeti workshop
1	4,10%	3,48%	5,52%	2,30%	8,97%	3,89%	3,60%	6,75%	4,79%
2	5,13%	0,87%	6,90%	2,30%	5,13%	4,44%	0,90%	1,23%	4,79%
3	8,21%	4,35%	9,66%	5,36%	12,18%	7,78%	4,95%	7,36%	11,64%
4	10,26%	7,83%	13,10%	9,96%	11,54%	12,78%	12,61%	12,27%	10,27%
5	14,36%	16,96%	17,24%	18,77%	14,10%	16,67%	17,12%	20,86%	15,75%
6	57,95%	66,52%	47,59%	61,30%	48,08%	54,44%	60,81%	51,53%	52,74%

Forrás: Saját szerkesztés

zönség populáris igényeihez, például még populárisabb irodalmárok, verselők előadásainak meghívásával, trendi építészeti installációk felállításával vagy kedveltebb képzőművészeti workshopok kidolgozásával.

Marketingtevékenység

Preferenciák

A preferenciák kialakulásában szerepet játszanak a belső tényezők (valós találkozás vagy használat, fogyasztás hatása), ezt tartjuk a leginkább torzítatlan útnak a preferenciák kialakulásához. A személyek nem képesek minden termékkel, szolgáltatással kapcsolatban személyes tapasztalatot szerezni (sem az idő, sem az anyagi források nem elegendőek), ezért a fogyasztók a külső információforrásokra is hagyatkoznak, melyek lehetnek számukra releváns információforrások és reklámok egyaránt. A leírtak miatt célszerű volt a 31! kínálta programoktól elrugaszkodva, általánosan is felmérni a hasonló művészeti programokkal kapcsolatos megítélést, érdeklődést az 1-től 6-ig terjedő skálán (1: egyáltalán nem érdekel; 6: teljes mértékben érdekel). Az elméletnek megfelelően, a kutatás által szolgáltatott adatok alapján, valamint az *3. táblázat* átlagértékeinek különbségét megfigyelve kijelenthető, hogy a 31! pozitív hatással van az elsődleges (belső) preferenciarendszerre, azaz szemléletformáló hatású. Kiemelendő a sokrétűség és a sokszínűség a kitöltők egyéniségében, hiszen minden átlagérték relatíve magas, 1 feletti szórással számolható.

Attitűd

Az attitűd fogalma Allport (1979) szerint „a tapasztalat révén szerveződött mentális és idegi készenléti állapot, amely irányító vagy dinamikus hatást gyakorol az egyén reagálására mindazon tárgyak és helyzetek irányában, amelyekre az attitűd vonatkozik". Az attitűd nem más, mint egy absztrakció, tárgyait, megnyilvánulási formáit empirikusan tudjuk mérni, ugyanakkor ezen információk tisztább képet adnak a happening látogatóiról. Az attitűdök kognitív komponensei kimutatására skálával mérhető attitűdállításokat sorakoztattunk fel (1: „egyáltalán nem értek egyet", 6: „teljes mértékben egyetértek"). A szórás magas (minden esetben 1-es érték feletti), azonban az átlagértékek vizsgálata alapján alátámasztható, hogy a „happeningezők" leginkább az alábbi állításokkal értenek egyet:

3. táblázat: Az általános érdeklődés és a 31! kínálta programok iránti érdeklődés átlagértékei, szórása, valamint átlagértékeinek különbségei

Általános érdeklődés			Különbség	A 31! Kínálta programok iránti érdeklődés		
Szórás	**Program**	**Átlagérték**		**Program**	**Átlagérték**	**Szórás**
1,64	Modernc tánc	4,41	–0,59	Táncbemutatók	4,99	1,46
1,56	Homokannimáció/ UV filccel festés	4,44	–0,28	Homokanimáció/ UV filccel festés	4,72	1,56
1,46	Fotókiállítás	4,66	–0,55	Fotókiállítás	5,21	1,25
1,18	Zenei koncertek	5,24	0,01	Koncertek	5,23	1,22
1,67	Fiatal verselők/ költők/slammerek	4,25	–0,36	Irodalmi/verses előadások	4,61	1,69
1,65	Könyvbemutatók	4,19	–0,42			
1,66	Irodalmi produkciók	4,12	–0,49			
1,54	Művészet a szabadban	4,45	–0,40	Képzőművészeti workshop	4,86	1,51
1,70	Nyomozós játékok	3,96	–1,01	Közösségi programok	4,97	1,42
1,69	Társasjátékozás	4,00	–0,97			
1,41	Fényinstalláció	4,92	–0,02	Építészeti installációk	4,94	1,46
1,42	Fényfestés/ fényanimáció	4,99	–0,35	Fényfestés/ fényinstalláció	5,33	1,20

Forrás: Saját szerkesztés

– „Érdekelnek a művészeti fesztiválok” – a skála 5-ös és 6-os pontján összesen 304 válasz volt mérhető. A 31! fő profilját és célközönségét hűen köti egymáshoz a jelen attitűdállítás erőssége.

– „Fontos számomra az élő művészet” – összesen 283 5-ös és 6-os értékeléssel jelenik meg a szintén főprofilba illő állítás, mely az élő művészet fontosságát mérte fel.

– „A közösségkovácsoló programokat szeretem” – a két felső skálaértéken 273 válaszszal bíró, közösségre irányuló feltevés ugyancsak jelentős, a happening közösségi érzetet biztosít és közvetít.

– „A könnyűzenét jobban kedvelem, mint a komolyzenét” – 258 5-ös és 6-os skálaértéken a könnyűzenét inkább kedvelők képviseltetik magukat, mely egyértelműen egy fiatalos „fesztiválra” mutat, a zenén keresztül a 31! közelebb kerül célközönségéhez.

A fenti attitűdállítások önmagukban egy-egy altényezőjeként szolgálnak a három legnagyobb kategóriának. A 31! főprofiljába illik a kulturális érdeklődés kielégítése, a „könnyű” szórakozás kínálata, valamint a közösség összekovácsolása is. Az állítások főkategóriákba sorolása után, valamint az állításokra adott skálaértékeket vizsgálva kimutatható és alátámasztható, hogy mind a három tényező egyformán fontos, a célközönség egészen elhanyagolható arányban mutatott kilengést a kulturális érdeklődés irányába, de mind a három közel azonos fontossággal szerepelt.

Eddig azon asszociációkat ismertettük, melyben a sokaság a fesztivált jellemezte. Amikor a 31! eseményeken szerzett tapasztalatokra kellett előre meghatározott attitűdkategóriák alapján asszociálni, dominált az élményszerzési lehetőség, ezt követte a szó-

5. ábra: A happening jelentésének aránya a minta szereplőinek

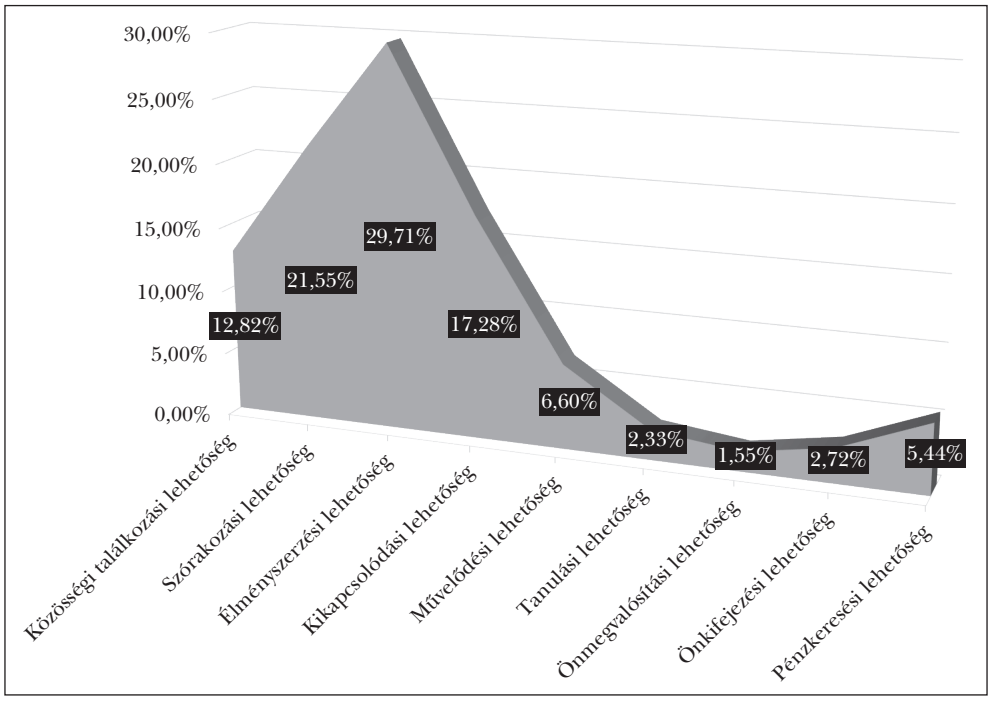

Forrás: Saját szerkesztés

rakozási lehetőség. A legkevésbé volt jellemző az önmegvalósítási lehetőség. A kérdés nehézségét adta, hogy egyetlen választ lehetett megjelölni, kiválasztva a válaszadó legdominánsabb elvárását.

Az átlagos happeninglátogató

A marketingelemzések bevett módszere a termékszemélyiség megalkotása, mely során a terméket emberi tulajdonságokkal ruházzák fel, ezáltal megalkotva egy elképzelt személyiséget. A mintanagyság, a válaszok minősége, valamint a leíró statisztikák alapján megszemélyesíthető és leírható a happening átlagos látogatója, aki a következőképpen jellemezhető: győri, Y generációba tartozó, diplomával rendelkező, egyedülálló fiatal nő, aki jól megél a jövedelméből, és még félre is tud rakni. Nem volt ismeretlen számára a happening, mert hallott már róla korábban, és tavaly is meglátogatta a rendezvényt. Az eseményt a Facebookon és plakátokon is látta, de barátokkal, ismerőseivel, családtagjaival is beszél róla. Első körben a fény, a zene és a művészet jut eszébe a rendezvényről. Mind a három napra kilátogatott, mert rendkívül elégedett a 31! happening kínálta programokkal, azonban hiányosnak érzi az étel- és italkínálatot. A fényfestést, a fotókiállításokat, a koncerteket semmiképp sem hagyja ki, emellett a modern táncok, UV-filccel festés és a fotókiállítások iránt is érdeklődik. Összességében azért szereti a 31! összművészeti happeninget, mert nyitott a kultúrára, szereti a közösségkovácsoló programokat és a könnyed szórakozást, és mert nagyszerű élményszerzési lehetőségnek tartja.

Következtetések

Kérdőívünket igyekeztünk úgy megalkotni, hogy megismerjük a 31! célközönségét, annak preferenciáit, sajátosságait, attitűdje-

it, a szervezők felé korrekt tényen alapuló visszaigazolást adhassunk, illetve az eredményeinkből következtetve hipotéziseinkre választ kaphassunk.

– A felmérés során kimutatható, hogy rövid múltja ellenére a 31! happening határozottan ismert, a válaszadók 95,2%-a válaszolt igennel. A kommunikációs csatornákra irányuló vizsgálat során jól látszik, hogy az emberek beszélnek a rendezvényről, az ismerősök ajánlják egymásnak, jelentős e-WOM-gerjesztő erővel rendelkezik, valamint közösségi teret hoz létre. Ez utóbbi azért is rendkívül fontos, mert a győri kreatívipar egyik alapköve, mely tovább erősíti, gazdagítja a kulturális sokszínűséget, mely egy város területi tőkéjének egyik meghatározó dimenziója. Mindezek figyelembevételével első hipotézisünket, hogy a 31! happening még nem kellően ismert a győriek körében, ezért nem is kelthet „visszhangot", így pedig a happeninghez kötődő asszociációk is tévesek, elvetjük.

– Második hipotézisünk igazolásához, Orosdy és Dobó nyomán, az ún. „újmédia" eszközeit helyeztük vizsgálat alá, melyek a mobileszközök (smart telefonok), a táblagépekre telepíthető alkalmazások és a közösségi média tudatos használatán alapszanak. Mintaszereplőink újmédia-használatát és generációs hovatartozásukat alapul véve az összefüggés-vizsgálat nem igazolható eredményt hozott, így a hipotézis, mely szerint az „újmédia" eszközei mint kommunikációs csatornák nagyobb eséllyel érik el a fiatalabb generációkat (Y és Z generációk), mint az idősebb generációkat (X, baby boomer, veterán), nem igazolható. Valószínűsíthető, hogy a digitalizáció már a fesztiválturizmus célközönségét is elérte, mert nincs szignifikáns összefüggés az egyes generációkba való tartozás és a médiatartalmak fogyasztása között. Ezekből adódóan az idősebb generációként definiált X generáció, baby boomerek és veteránok között is megfigyelhető akkora online eszközhasználat, mely meghaladja a teljes mintanagyságot vizsgálva a Chi^2 összefüggés-vizsgálati statisztika szignifikanciaszintjét, a 0,05 értéket.

– A harmadik hipotézisünk igazolásához az általános érdeklődést mértük az egyes művészeti ágak, programok iránt. Eredményeink alátámasztják a kutatott 31! happening esetében a szervezők által kitűzött célok megvalósulását, a kilátogatók kultúra iránti pozitív attitűdjének és a művészeti ágak iránti fogékonyságának az erősítését. Az esemény egyrészt kielégíti a művészeti ágak iránti általános érdeklődést a kitöltők körében, másrészt megteremti a kilátogatók személyes igényeit, legyen az akár szórakozási, élményszerzési, kikapcsolódási, művelődési lehetőség vagy közösségi találkozási lehetőség.

– Az attitűdállításainkat és a generációkategóriákat varianciaanalízisnek vetettük alá. Az elemzés során az alábbi szignifikáns összefüggéseket és eltolódásokat figyeltük meg:

a) Érdekelnek a könyvbemutatók: Chi^2= 0,0001; Eltolódás az idősebb generáció irányába.

b) Inkább zenei fesztiválra járok, mint színházba: Chi^2=0,0003; Eltolódás az fiatalabb generáció irányába.

c) Érdekelnek a művészeti fesztiválok: Chi^2=0,0224; Enyhe eltolódás az idősebb generáció irányába.

d) Szívesebben járok moziba, mint színházba: Chi^2=0,0001; Határozott eltolódás a fiatalabb generáció irányába.

e) A könnyűzenét jobban kedvelem, mint a komolyzenét: Chi^2=0,0024; Eltolódás a fiatalabb generáció irányába.

Az eredmények igazolják negyedik hipotézisünket, mely szerint minél fiatalabb egyénről van szó (Y vagy Z generációs), annál inkább a mainstream kulturális és szórakozási lehetőségeket keresi, az idősebb generáció inkább a hagyományos kulturális lehetőségek iránt érdeklődik.

Összegzés

Győrben is egyre nagyobb a közművelődésben dolgozók felelőssége a fiatal (Y és Z) generáció számára társaskapcsolatot erősítő programok szervezésében, a fiatalok

világképéhez igazodó, korosztály-specifikus szórakozási igények kielégítésében, hiszen a rendezvények, happeningek közösségiélmény-elemek, lelki és szellemi erőforrások. Fontos teret biztosítani az ifjúsági kultúra azon aktuális áramlatainak, amelyek csak kis szegmenst érintenek, de az egyes irányzatok mentorálása új rétegeket is megragad.

A 31! – 3 folyó, 1 sziget, összművészet happening legfőbb küldetése a kultúra, a művészet és a szórakozás közösségteremtő szerepének erősítése úgy, hogy a fiatalok művészeti és kulturális programokhoz, szolgáltatásokhoz való hozzáférését növelje a szabadidő tartalmas eltöltésének biztosításával. Kiemelt szerepet kap a happeningen a kulturális és kreatív értékteremtés és ízlésformálás, vagyis a szórakozva tanulás lehetőségének biztosítása, elsősorban a fiatal generáció számára.

A happening alapvető missziója, hogy a fiatalok a kulturális és kreatívipar iránt fogékonnyá, a későbbiekben a kultúra és a művészetek iránt érdeklődő felnőttekké váljanak. Ezért is született meg a rendezvény, amely amellett, hogy élményt, szórakozást, kikapcsolódást nyújt, az önkifejezésre is módot ad, hiszen mindenki nyomot hagyhat a molinókon, részt vehet a képzőművészeti workshopokon, megmutathatja tánc-, fotó-, irodalomtudását, de még egy rajzpályázat keretében a Csónakház fényfestését is elkészítheti.

A 31! rendezvény tematikájának felépítésénél a szervezők fontosnak érezték a fiatal felnőttek körében a társas kapcsolatok, a közös élmények, a kultúra iránti pozitív attitűd kialakulásának segítését Győrben. A rendezvény a kulturális és kreatív értékein, programjain keresztül (szó szerint is) színesíti Győr városának életét.

A cikk írásakor, 2020-ban óriási bizonytalanság jellemzi a fesztiválpiacot, de a Győri Művészeti és Fesztiválközpont az elkövetkezendő években is a 31! sikeres megrendezésére törekszik, emellett szándékukban áll további kutatásokat végezni a happening kapcsán, arra a kérdésre keresve a választ, vajon a fiatalok mennyire hiányolták 2020 nyarán az elmaradt happeninget, illetve mennyiben változtatta meg a járvány a vizsgált célközönség hozzáállását a fesztiválláto-gatás tekintetében.

Felhasznált irodalom

Allport, G. W. (1979). Az attitűdök. In: Halász László et al. (szerk.): *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 41–57.

Babbie, Earl (1998): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Balassi Kiadó, Budapest, 277–298.

Budavári-Takács Ildikó (2011): *A tanácsadás szociálpszichológiája.* Szent István Egyetem, Gödöllő.

Fekete Dávid (2018a): Győri fejlesztések a Modern Városok Program keretében. *Területi Statisztika,* 58. évf., 6. sz., 638–658, https://doi.org/10.15196/ts580605.

Fekete, Dávid (2018b): Latest Results of the Győr Cooperation Model. *Polgári Szemle/Civic Review,* Vol. 14, Special Issue, 195–209, https://doi.org/10.24307/psz.2018.0413.

Fekete Dávid – Rechnitzer János (2019): *Együtt nagyok. Város és vállalat 25 éve.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest.

Fekete, Dávid – Morvay, Szabolcs (2019): Creative Cities in Central and Eastern Europe – Examining the Position of Győr from the Creative and Cultural Aspects of this Macro-region. *Regional Statistics,* Vol. 9, No. 2, 45–66.

Glozer Rita (2018): Jönnek az „Instagram-inasok"? Az Instagram szerepe és lehetőségei a turizmusmarketingben. In: *Generációk a turizmusban.* Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 223–239.

Jászberényi Melinda – Ásványi Katalin (2016): Fesztiválturizmus és annak társadalmi-kulturális hatása a helyben lakó közösségre. In: *Turizmus és Innováció. VIII. Nemzetközi Turizmus Konferencia 2016.* Konferenciakötet, Széchenyi István Egyetem, Győr, 331–338.

Keates, Ollie (2019): YouTube as a Social Media Tool in 2019. *Infotex,* www.infotex.uk/youtube-social-media-tool/ (Letöltés: 2019. július 25.).

Komár Zita (2017): Generációelméletek. *Új Köznevelés,* 73. évf., 8–9. sz., 14–16.

Kovács László (2015): *Kognitív struktúrák és márkaasszociációk.* http://alkalmazottnyelvtudomany.hu/wordpress/wp-content/uploads/2015_XV-evfolyam/KOVACS_-LASZLO_-Kognitiv_-strukturak_es_markaasszociaciok.pdf (Letöltés: 2019. július 25.).

Makranczi et al. (szerk.) (2019): Fesztiválkutatás. *Kulturális fesztiválok finanszírozása és szervezése Magyarországon*. Örökség Kultúrpolitikai Intézet, Budapest.

Manovich, Lev (2017): *Instagram and Contemporary Image. http://manovich.net/index.php/projects/instagram-and-contemporary-image* (Letöltés: 2020. február 29.).

Mező Eliza – Szűcs Edit – Takács Tímea – Matkó Andrea (2014): A marketingstratégia és a vevői elégedettség mérés kapcsolata a Garda étterem és pizzéria esetében. *Debreceni Műszaki Közlemények,* 13. évf., 1. sz.

Nagy Ádám – Fazekas Anna (2016): Offline helyett online szabadidő? *Médiakutató,* 16. évf., 2. sz., 41–57.

Orosdy Béla – Dobó Róbert (2017): A kommunikációs csatornák népszerűsége és hitelessége 2017-ben Magyarországon. In: *A hatékony marketing. EMOK 2018 Nemzetközi Tudományos Konferencia konferenciakötete.* Selye János Egyetem, Komárom, 497–505.

Rab Árpád – Székely Levente – Nagy Ádám (2008): Virtuális ifjúsági munka. In: Nagy Ádám (szerk.): *Ifjúságügy. Ifjúsági szakma, ifjúsági munka.* Palócvilág Alapítvány – Új Mandátum, Budapest.

Sulyok Judit – Sziva Ivett (2009): A fesztiválturizmus nemzetközi és hazai tendenciái. *Turizmus Bulletin,* 13. évf., 3. sz., 3–13.

Szabó János Zoltán (2014): *A fesztiváljelenség.* Typotex Kiadó, Budapest.

The Manifest (2019): *Why Generation Z Loves YouTube.* https://medium.com/@the_manifest/why-generation-z-loves-youtube-ec64643bd5b2 (Letöltés: 2019. július 25.).

Veres Zoltán – Platz Petra – Hámornik Balázs Péter – Lógó Emma – Tarján Tamás (2014): A fogyasztói preferenciaváltozások lehetséges okai. In: Hetesi Erzsébet – Révész Balázs (szerk.): *„Marketing megújulás." Marketing Oktatók Klubja 20. Konferenciája előadásai.* Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Szeged, 329–340.

Wainwright, Lisa S. (2019): *Allan Kaprow.* In: Encyclopædia Britannica, www.britannica.com/biography/Allan-Kaprow.

Polgári Szemle, 16. évf. 4–6. szám, 2020, 450–465., DOI: 10.24307/psz.2020.1036

Laczkovits-Takács Tímea

Győr lakásügyi politikája a rendszerváltás után

Housing Policy of Győr after the Change of Regime

Összefoglalás

A tanulmány Győr lakásügyi politikáját és azon belül az önkormányzat által ellátott lakásügyi feladatokat kívánja bemutatni 1990-től napjainkig. Az 1990-es rendszerváltás az újonnan megalakult győri önkormányzatot is nagy fokú önállóság és egyúttal óriási feladat elé állította a közszolgáltatások szervezése tekintetében, nem volt ez másként a lakásgazdálkodás területén sem.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: H55, O18, R31, R38

Kulcsszavak: Győr humánszolgáltatási modellje, lakásügyi politika, lakásgazdálkodás, helyi közszolgáltatások szervezése

Summary

In this paper I analyse housing policy in Győr and the related functions of the local government from 1990 to date. The 1990 change of regime also resulted in a new local government in Győr, a high degree of independence and, at the same time, enormous tasks in the field of public services, and this was also the case in housing management.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: H55, O18, R31, R38

Keywords: human services model in Győr, housing policy, housing management, provision of local public services

Bevezetés

Győr megyei jogú város általam felvázolt humánszolgáltatási modelljének négy meghatározó eleme van. Az egyik elem a szociálpolitika, az önkormányzat által ellátott kötelező és önként vállalt feladatok összessége, a helyi szociális ellátórendszer keretén belül. A szociálpolitikai pillérhez szorosan kapcsolódva a modell másik területe a lakásügy, mely többek között kiterjed az önkormányzati tulajdonban lévő lakások hasznosítá-

Laczkovits-Takács Tímea, doktorjelölt, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola (takacs.timea@sze.hu).

sára, illetve lakáscélú támogatások biztosítására, mellyel részletesen foglalkozik a tanulmány. A harmadik meghatározó elem az egészségügyi alapellátás körébe tartozó önkormányzati feladatok biztosítása. A helyi egészségügyi ellátórendszerhez kapcsolódva azonosíthatjuk be a negyedik pillért, az Egészséges Városok Program keretében nyújtott szolgáltatásokat, kezdeményezéseket, melyet a győri önkormányzat önként vállalt feladatként lát el.

Szakirodalom áttekintése

Győr az elmúlt időszakban számtalan tudományos kutatás középpontjában állt. A humánszolgáltatások győri modelljéhez szorosan kapcsolódva többek között a vizsgálatok tárgyát képezte a Győrben élők alapvető szükségleteinek feltérképezése, mely vizsgálat tudományos eredményei segítséget nyújthatnak a város humánszolgáltatásokat nyújtó intézményrendszerének a szükségletek felismerésében és új megoldások, válaszok megfogalmazásában (Nárai, 2014a). A humán szükségletek feltérképezése során további kutatások irányultak a magasabb rendű aktivitási szükségletek vizsgálatára is, ahol empirikusan is alátámasztva, hogy egy prosperáló térségben, így Győrben is jelen vannak az egyenlőtlenségek, és az alapvető szükségletek kielégítetlensége gátolja a magasabb szintű szükségleteknek nemcsak a kielégülését, hanem sok esetben a felmerülését, felismerését is (Nárai, 2014b). Mindezek új irányokat, kihívásokat jelentenek a helyi szociális ellátórendszer számára. A győri helyi szociális ellátórendszer működése számos állami, önkormányzati és magánszektorhoz kapcsolódó intézmény, szervezet szoros együttműködését teszi szükségessé, mely együttműködések feltérképezésével, beazonosításával több kutatás is foglalkozott az elmúlt időszakban (Budai, 2014; Budai–Puli, 2014). Ezen győri várostérség tágabb vonzáskörzetében tevékenykedő, szociális feladatokat ellátó intézmények belső, egymás közti, és kifelé, más intézmények felé mutató együttműködési kapcsolatait elemezte Csizmadia (2014a) is. További, a szociálpolitikához kevésbé szorosan kapcsolódó kutatások is több irányból veszik górcső alá a helyi, győri társadalom egyes szegmenseit. Míg Róbert (2014) a győri lakosság társadalmi rétegződését és mobilitását vizsgálta, addig Páthy (2014) kutatásai a győri városrészek és lakóövezetek társadalmi tagozódását helyezte a vizsgálatok középpontjába, Tóth és Ditrói (2014) pedig a helyi társadalom további dimenzióit elemezte. A győri társadalmat vizsgálta három további kutatás, újabb empirikus eredmények hozzáadásával. A kutatások kitértek a győri identitás és háttértényezőinek vizsgálatára (Bugovics, 2014), feltérképezték a kapcsolati tőke bizonyos formáit Győr vonatkozásában (Csizmadia, 2014b), valamint átfogó képet nyújtottak a győriek társadalmi részvételéről (Reisinger, 2014a).

A közszolgáltatások területi és szervezeti hatékonyságát és győri példákat mutatott be Dusek (2014) egyik kutatása. Győr humánszolgáltatási modelljével és azon belül az egészségügyi feladatok ellátásával szintén foglalkozott Laczkovits-Takács (2018a). Külön vizsgálat irányult a győri szociálpolitika fejlődési ívére, szerepének vizsgálatára Győr stratégiai dokumentumainak tükrében (Laczkovits-Takács, 2019c), valamint a győri önkormányzat szerepvállalására a szociális közszolgáltatások biztosításában (Laczkovits-Takács, 2019a). A győri humánszolgáltatási modell Egészséges Városok Program pillérje is a tudományos érdeklődés középpontjában állt az elmúlt időszakban (Laczkovits-Takács, 2018b; Laczkovits-Takács, 2019b; Laczkovits-Takács, 2019d). A győri modell lakásügyi pillérjéhez kapcsolódva, annak egy szegmensét vizsgálta egy másik kutatás az újvárosi szociális városrehabilitáció elemzése révén (Fekete–Laczkovits-Takács, 2019a; 2019b).

A győri humánszolgáltatások magas színvonalon történő ellátásának mozgatórugója természetesen a város erős gazdasági bázisa. A győri gazdaság és az itt működő vállala-

tok vizsgálata szintén kedvelt témája volt az utóbbi évek kutatásainak. Rechnitzer (2014) a győri gazdaság pályapontjait mutatja be és elemzi a rendszerváltástól napjainkig, továbbá feltérképezi a Győr-kód (Rechnitzer, 2016) mögött rejtőző helyi sajátosságokat a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőke szemszögéből. A Győri Együttműködési Modell egyik legújabb vizsgálata kiemelte, hogy a szoros együttműködés nemcsak a város, hanem a régió versenyképességének növelésében és az infrastruktúra fejlesztésében is meghatározó szerepet tölt be (Fekete, 2018b). A Győrben zajló folyamatok további vizsgálatai a gazdasági kormányzás felé való elmozdulást emelték ki (Fekete, 2018a). A helyi gazdaság nem működne a gazdasági szereplők pozitív hozzáállása nélkül, így a vállalatok több szempontból való vizsgálata sem maradt ki az elmúlt évek tudományos kutatásaiból. Czakó és Hajdu-Smahó (2014) vizsgálata a vállalati nyitottságra irányult, Reisinger (2014b) a vállalatok kapcsolati hálóját térképezte fel. A város jövőbeli fejlődési irányait nagymértékben meghatározza a Modern Városok Program (Fekete, 2018c; Fekete, 2019), mely azonban kevésbé érinti a szociális szektort.

Az önkormányzati lakásgazdálkodás Magyarországon 1990 után

Győr lakásügyi politikájának megismerése előtt érdemes kitérni az 1990-es évek előtti időszakra, folyamatokra is, hiszen a rendszerváltás gyökeres változást hozott a lakásgazdálkodás területén is. A második világháborút megelőző időszakban az állami bérlakásszektor viszonylagos fejletlensége volt jellemző, bár néhány nagyobb állami vállalat tartott fenn dolgozói számára kedvezményes szolgálati lakást, de a bérlakások döntő hányada magántulajdonban volt, és a lakbéreket is elsősorban a piac határozta meg (Kovács, 1992). A második világháború utáni időszakban az állami bérlakásszektort gyökereiben is más folyamatok határozták meg, mint a korábbi lakásviszonyok teljes átalakításának igénye, vagyis a „tőkés bérlakásszektor" megszüntetése, a gyors kisajátítások, melynek révén a nagyobb városokban az állam vált az első számú ingatlantulajdonossá, valamint az új lakáspolitika, mely a valóságban ingyenes lakáshoz jutást és jelképes lakbéreket jelentett. A szocializmus éveiben kialakult bérlakásrendszer gyakorlatilag „felülírta" a klasszikus értelemben vett bérház fogalmát, hiszen egy sajátos forma létrehozásával a lakások kikerültek a piaci forgalomból, és a társadalom jutalmazási rendszerét szolgálták, szinte állami monopóliumként működött a lakások elosztása, a többlakásos lakóházak építése és fenntartása (Nárai, 1998).

A lakásépítések számát tekintve, a legtöbb lakás Magyarországon az 1970-es években épült, melyeknek közel kétharmada tanácsi lakás volt, és szorosan kapcsolódott az 1960 és 1975 közötti időszakra elfogadott 15 éves lakásépítési tervhez, majd az 1980-as évekre az állam teljesen kivonult a lakásépítések közvetlen finanszírozásából (Czirfusz–Pósfai, 2015), ekkortól váltak jelentőssé a lakossági lakásberuházások. Az állam átgondolta korábbi lakáspolitikáját, többszörös lakbéremelést hajtott végre, és jelentős engedményeket tett a magánszektor felé. Egyes szerzők szerint a rendszerváltás előtti időszakot a kelet-európai országok többségében egy sajátos modell jellemezte a lakásszektor tekintetében, melynek az volt a lényege, hogy az állam e szektor keresleti és kínálati oldalát is a kezében tartotta (Hegedűs–Várhegyi, 1999). Fontos továbbá kiemelni, hogy a világháborút követő három évtől kezdve, az 1948 és 1990 közötti időszakban klasszikus értelemben vett szociálislakás-politikáról egyáltalán nem beszélhetünk, és a hatvanas évek végén, hetvenes évek első felében az állami lakáselosztások előnyei sokkal inkább a társadalom tehetősebb rétegeit érintették (Farkas–Szabó, 1995).

A régi lakásgazdálkodási jogszabályok 1990-ben lényegében megszűntek, azonban az új jogszabályi és intézményi keretek megalkotására csak jelentős késéssel

került sor, és mindez a gyakorlatban azt is jelentette, hogy az önkormányzati lakásgazdálkodásban űr keletkezett (Farkas–Szabó, 1995). A feladat új gazdájaként a frissen megalakult helyi önkormányzatok hatásköre volt ugyanis eldönteni, hogy a lakásgazdálkodás területén folytatják-e a korábbi gyakorlatot, vagy új megoldásokkal próbálkoznak. Azonban a gyakorlat azt mutatta, hogy az önkormányzatok egyértelműen elvetették a korábbi módszereket, viszont új elvek, formák még jó ideig nem alakultak ki.

Az új jogszabály[1] (a továbbiakban: Ltv.) elfogadására 1993-ban került sor, melynek preambulumában megfogalmazott célok között az alábbiakat találjuk: a lakások és helyiségek bérletére vonatkozó szabályok egységesítése, valamint egyszerűsítése; a lakásokkal való észszerűbb, a piaci viszonyokhoz igazodó gazdálkodás jogi feltételeinek megteremtése; továbbá a bérlakásrendszer ellentmondásainak fokozatos megszüntetése a polgári jog alapelveit szem előtt tartva – az önkormányzatok bérbeadói jogait erősítve, és a bérlők méltányos érdekeinek védelmét érvényesítve. Magyarországon a köztulajdonú bérlakásokkal való gazdálkodás alapvetően a helyi önkormányzatok hatásköre, mivel ők a lakások tulajdonosai (kivételt a Nemzeti Eszközkezelő által felvásárolt lakások jelentik). Tulajdonosként a helyi önkormányzat rendkívül nagy szabadsággal rendelkezik a lakásgazdálkodás kereteinek és feltételeinek meghatározásában, melyet az önkormányzat saját, helyi rendeletében szabályoz. A bérlakásállomány fenntartásának költségei viszont a kezdetektől nagyrészt az önkormányzatokra hárultak, sőt az önkormányzat ez irányú feladatellátását támogató állami források folyamatos szűkülése is tetten érhető volt (Vígvári, 2008).

Az 1990-es évek meghatározó lakáspiaci mozgásai az állami tulajdonú lakásállomány átadása volt az önkormányzatoknak, majd pedig a lakásállomány privatizációja. Nem túlzás azt mondani, hogy a rendszerváltoztatás utáni első öt év egyetlen, alapvető változásokat hozó eseménye az önkormányzati tulajdonú lakásszférában a privatizáció volt. A privatizáció elindulásakor országosan 19% volt az önkormányzati tulajdonú lakások aránya a teljes lakásállományon belül (Budapesten 61%), ez az arány az 1990-es évek közepére országosan 3% alá csökkent, megjegyezve, hogy a privatizáció kisebb mértékben, de ma is folyamatosan zajlik (Czirfusz–Pósfai, 2015). A privatizációval egyidejűleg, már az 1980-as évektől kezdve megfigyelhető jelenség az önkormányzati bérlakásszektoron belül a rezidualizáció, ami azt jelenti, hogy a lakásállomány méretének csökkenésével párhuzamosan csupán a legrászorultabb társadalmi csoport lakhatását hivatott szolgálni a szektor a lakhatás megfizethetőségével kapcsolatos általánosabb társadalompolitikai célkitűzések helyett. A privatizációs folyamatok egyúttal felerősítették az egyes társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségeket is, hiszen a jellemzően magasabb státuszú bérlők megvásárolták a legértékesebb lakásokat, kikerülve így a nem piaci bérlakásszektor bérlői közül, az önkormányzatok tulajdonában pedig jellemzően az alacsonyabb értékű, rosszabb állapotú lakások maradtak, melyekben a szegényebb, alacsony társadalmi státuszú bérlők laktak. Egyes vélemények szerint az 1989–1990 során lezajlott első privatizációs szakasz inkább egy ajándékozási aktusnak tekinthető, mint privatizációnak, ugyanis lehetőséget biztosított nagy értékű, drága ingatlanok áron alul történő megvásárlására (Kovács, 1992). Továbbá érdemes megjegyezni, hogy az 1990-es években a lakásszektorban lezajlott folyamatok esetében nem beszélhetünk klasszikus értelemben vett privatizációról, mivel a lakást a bent lakó bérlők vették meg (Farkas–Szabó, 1995).

A privatizáció eredményeképpen kialakuló negatív folyamatok az önkormányzati lakásszektorban a további években sem tűntek el, a tendencia tovább folytatódott, a 2008-as gazdasági világválság után felgyor-

sult és felerősödött, valamint azt sem szabad elfelejteni, hogy mindemellett a magyarországi lakásgazdálkodás kényszerpályán van (Czirfusz–Pósfai, 2015). E mögött több hátértényező is megfigyelhető, mint az átfogó, országos lakáspolitika hiánya; a települési önkormányok nagy szabadsága a helyi lakáspolitika meghatározásában; vagy éppen az a tény, hogy jelenleg az önkormányzatok gyakorlatilag semmilyen költségvetési támogatást nem kapnak lakásállományuk fenntartására. Az 1990-es önkormányzati törvény által a helyi szintre delegált lakásgazdálkodási feladatokat a 2011-es új önkormányzati törvény is helybenhagyta, nem változtatta meg. Általánosságban az 1990-es évektől kezdve elmondható, hogy az önkormányzati bérlakásállomány a lakások minőségét és a benne lakók társadalmi státuszát tekintve a magyar lakásállomány legalacsonyabb presztízsű része (Farkas–Szabó, 1995). Azonban a bérlakásokkal és a szociális bérlőkkel kapcsolatos lefelé tartó verseny a kétezres években is tovább súlyosbodott. Mindennek egyik eleme volt, hogy a szociális ellátásokhoz kapcsolódó kötelezettségek – például a segélyezések egyes elemei – helyi szintre való delegálása valósult meg. Általános tendenciaként az is megfigyelhető, hogy egyes önkormányzatok a lakásállományuk további leépítésére és a bérlők társadalmi státusz szerinti szelektálására törekednek, így a lakásállomány szociális funkcióját sem tudja betölteni, azzal szemben, hogy a rendszerváltást követő privatizációs folyamatok során kifejezett közpolitikai szándék volt (Czirfusz–Pósfai, 2015), hogy az állami lakásszektorból szociális lakásszektor váljon, ami azoknak biztosít lakhatást, akik azt piaci alapon egyáltalán nem tudják megoldani. Mindezekhez szorosan kapcsolódó jelenség, hogy az önkormányzati bérlakásokhoz való hozzáférés lehetőségei területileg rendkívül differenciáltak, valamint ezek a lehetőségek folyamatosan beszűkülnek – a lassabb ütemben folytatódó privatizáció és a legrosszabb állapotú lakások szanálása révén.

A győri önkormányzat lakásügyi politikája 1990 után

Az 1990-ben elfogadott önkormányzati törvény[2] a lakásgazdálkodást önkormányzati feladatként definiálja a helyi közszolgáltatások körében, azonban a települési önkormányzat maga határozza meg, mely feladatokat, milyen mértékben és módon látja el. Az 1991-es jogszabály[3] szerint az önkormányzat tulajdonába kerülő lakásállomány nagy terhet és óriási feladatot jelentett az önkormányzat számára, tekintettel arra, hogy jelentősen elmaradt a felújítás mértéke, és nem megfelelően rendezettek a lakbérek.[4] Az állami szerepvállalás csökkenése a lakásgazdálkodás területén nem oldotta meg a problémákat, csupán továbbadta a tulajdonlás terheit.

Az 1993-ban elfogadott lakástörvény Győrben is alapvető változásokat eredményezett a lakásszektorban, melynek következtében egyrészt a bérlők vételi joga miatt a korábbi bérlakásszám a harmadára csökkent, másrészt a lakásállomány összetétele is jelentősen megváltozott, hiszen a bérlők a jobb állapotú, főként lakótelepi lakásokat vásárolták meg (Kovács, 2000). Megállapítható, hogy a lakások nagymértékű privatizációja Győr városát sem kerülte el, hiszen míg 1993-ban a településen 14 652 önkormányzati bérlakás volt, ami a város lakásállományának 30%-át tette ki, addig 1997-ben 5558 lakással rendelkezett az önkormányzat, ami 11,2%-ot jelent (Nárai, 1998). A többi megyeszékhely településhez hasonlítva Győrben csökkent leginkább a bérlakások aránya, azonban a város ennek ellenére is megőrizte a vezető pozícióját a többi megyeszékhelyhez képest. Mindennek okát abban érdemes keresni, hogy az önkormányzat tulajdonát képező bérlakások jelentős része nem adható el, mert műemlék épületben található.

Az 1993-as lakástörvény nyomán a lakásgazdálkodási politikát is szükséges volt újragondolni. A győri önkormányzat hamar felismerte, hogy valamilyen formában el

kell kezdeni a privatizált lakások pótlását, és meg kell határozni a szerepvállalását a lakásügyi szektorban. Ebben a szellemiségben az önkormányzat 1995-ben fogadta el lakáskoncepcióját, mely szerint a lakások kötelező privatizációján túl nem kívánja a lakásállományát értékesíteni, valamint a lehetőségeihez mérten gondoskodni kíván a lakosság legszegényebb, legelesettebb, illetve krízishelyzetben lévő rétegeinek ellátásáról,[5] tehát az önkormányzat nem tudja, és nincs is szándékában, hogy a város lakáselátásának megoldását teljeskörűen magára vállalja. Célként jelenik meg a szociális rendszer és a lakásgazdálkodás összehangolása, illetve a magánerős építkezési kedv növelése, mely utóbbit különböző kedvezmények biztosításával kívánja ösztönözni. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az önkormányzat gondoskodni szándékozik építési telkek kialakításáról, kamatmentes visszatérítendő támogatási formával segíti az építkezőket és a lakásvásárlókat, valamint szociális bérlakásokat tart fenn és létesít. A pénzbeli támogatások mellett az önkormányzat természetbeni segítségnyújtás kidolgozását is előirányozta, mely jogi és pénzügyi tanácsadásra, valamint építkezések szervezésére és lebonyolítására terjedt ki. Kiemelt szerepet szánt továbbá az előtakarékosságnak, mely az albérletben lakóknak teszi lehetővé a későbbi lakásszerzést. A koncepcióban két társadalmi csoport, a fiatalok és az idősek élveznek prioritást. Míg az előbbi csoport esetében otthon jellegű lakások építését irányozza elő, utóbbi csoport tekintetében a nyugdíjasházi rendszer bővítését célozza meg. A koncepció megfogalmazta továbbá a lakásigénylési rendszer felülvizsgálatának szükségességét. Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy megszüntették a korábbi közel 3000 lakásigénylést, és a helyi rendeletben meghatározott feltételek szerint a továbbiakban szociálislakás-kérelmet lehetett benyújtani, melyet a környezettanulmány és egyéb körülmények feltérképezése után a Lakásügyi Bizottság bírált el (Kovács, 2000). A lakáskoncepció elfogadása után egy évvel, azzal összhangban kidolgozták a lakásépítésekre vonatkozó programjavaslatot is.[6] Mindkét koncepcionális dokumentum a lakásellátás területéhez kapcsolódó feladatokat határozta meg az 1996 és 2001 közötti időszak tekintetében. A koncepciókban megfogalmazott vállalások az alábbi részterületeket ölelték fel:[7]

1) *Bérlet útján hasznosítható, otthon jellegű lakások építése (Fiatalok Háza Program).* Már a koncepció elfogadása előtt, 1993-ban megtörtént a Szent Imre úti volt szovjet tiszti lakások felújítása és e 92 lakás hasznosítása. A javaslatban további 120 lakás megépítését rögzítették. Ennek keretében 1996-ban a Mészáros Lőrinc utcai, volt GYÁÉV-munkásszálló átalakítására került sor, 55 lakást alakítottak ki, 1997-ben a Szigethy Attila utcai kollégium átalakítása és bővítése révén készült el a 30 lakásos garzonház, valamint 1998-ban a Zöld utcában elkészült egy 45 lakásos ifjúsági garzonház is. A Fiatalok háza program keretében ezeket a lakásokat olyan fiatalok, fiatal házasok bérelték, akik vállalták az előtakarékosságot és az öt év időtartamú bérleti időt, mely időtartam nem hosszabbítható.

2) Az emberi életpálya végén *az Önkormányzat nyugdíjasház elhelyezés* formájában nyújt biztonságot az idős emberek számára *(Idősek Háza Program).* Az önkormányzat a Kálóczy téren 90, a Rónai Jácint utcában 79 nyugdíjasházi garzonlakással rendelkezett, melyhez a koncepciók további 60 lakás megvalósítását tűzték ki célul. Az igények kielégítésében jelentősen segített, hogy 1997-re Marcalvárosban felépült a 90 lakásos Szent Anna Otthon, mely egyházi intézmény, fenntartója a Szentlélek Templom és Otthonfenntartó Alapítvány, azonban az intézmény létrejöttében részt vállalt az önkormányzat is, hiszen biztosította az építési telket és a közművesítést. 1999-ben tovább bővült az otthon, további 65 lakóegységgel.

3) *Speciális jellegű lakások építése,* melyek a lakásgondjaikat önállóan megoldani nem képes, halmozottan hátrányos helyzetűek problémájának enyhítését szolgálják.

– *Jóléti Építők Program.* Az országos programot a Jóléti Szolgálat Alapítványból létrejött Jóléti Építők Kht. kezdte meg, melyhez 1997-ben Győr is csatlakozott. A részvétel feltétele volt, hogy az önkormányzat a Kht.-nak kedvezményes áron biztosítson közművesített építési telket, valamint a pályázónak kamatmentes építési kölcsönt, továbbá működjön közre a leendő építők kijelölésében. A program keretében 1998-ban megkezdődött egy kilenclakásos épület kivitelezése az Achim András utca 6. szám alatt, azonban a program nem haladt zökkenőmentesen, így a kilenc lakás megépülte és értékesítése után az önkormányzat tovább nem kívánt részt venni a programban.

– *Fejleszthető önkormányzati lakások.* E lakásépítési forma programba kerülését az indokolta, hogy a városban jelentős olyan lakáshoz jutási igény jelentkezett, melyeket alacsonyabb komfortfokozatú, felszereltségű lakásokkal is ki lehet elégíteni. A fejleszthetőség arra utal, hogy a lakások olyan színvonalon, felszereltséggel épülnek, melyek az OTÉK-nak (országos településrendezési és építési követelmények) megfelelnek, azaz a minimumkövetelményeket kielégítik, azonban a leendő bérlő igénye és anyagi lehetősége függvényében a lakások belső felszereltsége javítható. 1998-ban a Kinizsi Pál utca 27. szám alatt hat ilyen bérlakást építtetett az önkormányzat, valamint húsz ilyen lakás építését irányozta elő az 1999-es évre.

– *Szociális Lakásépítési Program.* Ez a lakásépítési forma a kevés induló tőkével rendelkező családok közül is kiemelten támogatja: a szociálisan hátrányos helyzetű, a volt állami gondozott családos fiatalok, a fogyatékos és egészségkárosodott személyeket gondozó családok, nagycsaládosok első saját tulajdonhoz jutását. A kísérleti mintaprogramhoz Győr város önkormányzata is csatlakozott, vállalva az alábbi feltételeket: ingyenes közművesített telek biztosítása, kamatmentes lakásépítési kölcsön biztosítása, közreműködés a leendő építtetők kiválasztásában, a generálkivitelezők megkeresésében, valamint a lakásépítés szervezésében való hatékony részvétel.[8] Az önkormányzat a közgyűlés döntése szerint 500 ezer forint vissza nem térítendő támogatást nyújtott a programban részt vevő családok számára, e mellé jelentős állami támogatás – lakáshoz jutási támogatás – is járt.[9] A program keretében a lakások építése a leendő tulajdonosok feladata, a leendő építtetőket az Önkormányzat Lakásügyi Bizottsága választja ki. A programot a Győr-Moson-Sopron Megyei Cigányok Érdekvédelmi Szövetsége kezdeményezte, azonban a koncepciókban előirányzottak alapján a program elindítására még 1999-ben sem került sor, mivel az érintett területek lakossága (Újváros, Szabadhegy, Bácsa) tiltakozott az építkezések megkezdése ellen.

Az alábbi programok, kezdeményezések tekintetében 1999-ben a Közgyűlés az alábbi határozatokat hozta:[10] A Jóléti Építők Program keretében további lakásépítést nem tart indokoltnak, az Idősek Háza Programot egyelőre befejezettnek tekinti, azonban felmérést készít az igényekről, és ennek ismeretében tesz javaslatot a folytatásra. A Fiatalok Háza Program folytatását támogatja, ugyanígy a fejleszthető önkormányzati lakásépítési formát is, továbbá támogatja a Szociális Lakásépítési Program beindítását. A fenti, nagyobb programokban nem szerepelt, de a lakásgazdálkodás további jelentős feladataként jelenik meg a bérlakásvásárlás is.[11] A programok pénzügyi fedezetét a lakásértékesítésből befolyt bevételek jelentették, ugyanis az 1993-as Ltv. idevonatkozó bekezdése[12] szerint az önkormányzat a lakóépületek elidegenítéséből származó bevételeit lakáscélokra és az ezekhez kapcsolódó infrastrukturális beruházásokra használhatja fel. Az önkormányzat lakásgazdálkodásában vállalt szerepének fontosságát jelzi, hogy a város költségvetésében 1995 óta jelennek meg önálló tételként a lakáscélú kiadások.

2004-ben az önkormányzat egy műszaki fenntartási és ingatlanfejlesztési programot[13] fogadott el a 2005 és 2014 közötti idő-

szakra, mely az önkormányzat kizárólagos tulajdonában lévő épületeire vonatkozott. A program célja ezen épületek műszaki és használati értékének megőrzése, illetve növelése volt. A program az épületeket a hosszú távú fenntartás szempontjából a következő csoportokba sorolta:

– Megfelelő épületek: általában 1970 után épültek, vagy teljes felújításon estek át. Itt célként a műszaki állapotuk megtartása jelenik meg.

– Felújítandó épületek: műszaki állapotukat illetően jelentősen elhasználódott lakásokról van szó, melyek karbantartással nem hozhatók megfelelő színvonalra, így felújításuk/átalakításuk/korszerűsítésük szükséges. Műemléki, illetve helyi védettség alatt álló, a városképi megjelenés szempontjából meghatározó épületek ezek, továbbá még gazdaságosan felújítható, nagyobb értéket képviselő épületek, melyek 1970 előtt épültek, illetve felújításon estek át).

– Bontandó épületek: a városrendezési célok miatt bontásra ítélt épületek.

– Ingatlanfejlesztésre javasolt épületek: olyan épületek, melyek a meglévő kedvezőtlen adottságaik, illetve az elmulasztott felújítások miatt már alig használhatók, felújításuk nem gazdaságos, tehát elbontásuk szükséges, és a kialakult beépíthető telek hasznosítható.

A lakásállomány összetételét tekintve a lakások egyharmada megfelelő állapotban van, míg egyötöde a lebontandó, illetve az ingatlanfejlesztésre javasolt épületek körébe tartozik. A győri önkormányzat 2007-ben alkotta meg és fogadta el új lakáskoncepcióját,[14] melyben kiemeli, hogy a rendszer továbbra sem önfenntartó, hiszen a lakásbérleti díjak nem fedezik a hosszú távú fenntartás költségeit, így a valós fenntartási költségek és a ténylegesen megfizetett lakbérek meglehetősen eltérnek egymástól, a kettő különbségét nemcsak a szociálisan rászorulók kapják, hanem mindenki, aki korábban bármilyen jogcímen bekerült ebbe a körbe. Megfogalmazza továbbá, hogy a rendszer számos gyakorlati ellentmondást is magában foglal:

– Az önkormányzat jelentős teherrel kapta meg a lakásállományt, a felújításukra nem került sor, a jobb minőségű lakásokat az arra jogosultak többnyire megvásárolták.

– A lakások fenntartási költségei nőttek, a felújítások elmaradtak, így a működést napi szinten kell biztosítani.

– A tényleges új szerződések száma alacsony, a lakásállomány 2-2,5%-át teszik ki, ennek oka a megüresedések alacsony száma.

– A város korábbi költségvetésében szereplő lakásalap kimerült, mivel a fejlesztési célú beruházások megvalósultak, viszont a tervezett bevételek nem realizálódtak.

A koncepció megállapította, hogy az önkormányzatnak a lakásszektorban leszűkült a mozgástere, a meglévő épületek műszaki állapota folyamatosan romlik, nincs lehetőség új programok indítására, valamint csökkent a fiatalok önálló lakhatáshoz jutási támogatása is. Mindezek szükségessé tették a város lakáskoncepciójának felülvizsgálatát.

A koncepció külön kitér a határozatlan idejű lakásbérleti szerződésekkel kapcsolatos problémára is, mely lakások holttókét jelentenek, és szükséges a hasznosításuk lehetőségét átgondolni. Önkormányzati bérlakásban kétféle típusú szerződéssel lehet lakni: meghatározott ideig szóló határozott idejű szerződéssel, illetve időponthoz nem kötött határozatlan idejű szerződéssel. A határozatlan idejű szerződéseket 1994. január elseje (az Ltv. hatálybalépése) előtt kötötték meg, ezen időpont után ugyanis csak határozott idejű szerződések megkötésére van lehetőség. Itt csupán a bérleti jogviszonyok folytatása, a cserék és a csereelhelyezések jelentenek kivételt, azonban a korábbi szerződéses jogviszonyok itt is 1994 előttiek. A határozatlan idejű bérleti szerződéssel rendelkező lakások kevés kivételtől (felmondási okok, bérlő esetleges halála – utóbbi esetben is van lehetőség, hogy közeli hozzátartozó, eltartó a bérleti jogviszonyt folytassa) eltekintve csak akkor kerülnek vissza az önkormányzathoz újraelosztásra, ha a bérlő a bérleti jogviszonyát saját elha-

tározásából megszünteti. Ezen lakások esetében tehát a mobilitás nagyon alacsony, a bérlők nem igazán éreznek késztetést arra, hogy lakhatásukat önállóan megoldják, sőt sok esetben akkor is megtartják maguknak az önkormányzati lakást, ha további tulajdonnal rendelkeznek. Mindezekből és más városok gyakorlataiból kiindulva a koncepció részletesen áttekinti a lakások jövőbeli értékesítésének szempontjait és feltételeit. A koncepció az alábbi bérlakástípusokat nem javasolja értékesítésre: a nyugdíjasházban elhelyezkedő lakások; a fiatalok házában elhelyezkedő lakások; garzonházakban elhelyezkedő lakások; az ingatlanfejlesztési célú területeken lévő lakások; a városrendezési okból bontásra ítélt épületekben lévő lakások; a 15 évnél nem régebben felújított vagy épült lakások; intézményi szolgálati lakások. Javasolja értékesítésre a határozatlan idejű szerződésekkel rendelkező lakásokat, illetve határozott idejű szerződéssel rendelkező lakásokat csakis szigorú szabályok mellett abban az esetben, ha a lakás olyan épületben van, amit a magas fenntartási, üzemeltetési, esetleg felújítási költségek miatt nem akar megtartani az önkormányzat.

Az értékesítési bevételek felhasználásának felülvizsgálata során megállapították, hogy a lakások eladásából származó bevételek forrásul szolgálhatnak az önkormányzat által támogatandó, alábbi célokhoz: fiatal családok életkezdését szolgáló, időseknek biztonságot nyújtó, szociális helyzet alapján bérelt lakások számának növelésére; meglevő és megmaradó épületek, lakások műszaki állapotának javítására; első lakást szerzők kamatmenteskölcsön-támogatására; ifjúsági építési telkek kialakítására.

Mindezek alapján megállapítható, hogy az új lakásügyi koncepció továbbra is fenn kívánja tartani az 1993-ban indított Fiatalok Háza Programot, azonban a program átgondolást igényel, ugyanis a kétezres években jelentősen lecsökkent az előtakarékos pályázók száma. A Nyugdíjasház (korábban Idősek Háza) Program Győr lakáskoncepciójának hosszú távon megtartandó, illetve középtávon bővítendő eleme. Felülvizsgálatot igényel a bekerülést megelőző orvosi vizsgálat rendszere, illetve az idősgondozással való összekapcsolás lehetősége. A nyugdíjasházak fontos szerepet töltenek be az önkormányzati lakásgazdálkodásban is, hiszen a lakásmobilitás tekintetében ily módon bérlakások kerülhetnek vissza az önkormányzathoz, illetve az önkormányzat elővásárlási joga révén lehetőség van a nyugdíjasházba költözők lakásainak megvásárlására.

A korábbiaktól eltérő, kvázi új típusként jelenik meg a *szociális célú lakások* típusa. A szociálisan nehezebb helyzetben lévő, tulajdont szerezni nem tudó, de lakást fenntartani képes lakosok támogatása érdekében szükség van önkormányzati lakás vásárlására. Új elemként jelennének meg a kiléptető házak, melyek lényege, hogy önkormányzati területen, önkormányzati beruházással épülnek olyan házak, sorházak, melyek alapvető szolgáltatást nyújtanának a bérlők számára, azonban a lakhatás biztosítása mellett a bérlők életvitelét szociális munkások segítenék, megteremtve annak a lehetőségét, hogy a családok később másik bérlakásba tudjanak költözni. A koncepció továbbra is fenn kívánja tartani az első lakást szerzők önkormányzati *kamatmenteskölcsön-támogatási rendszerét*, azonban a tulajdonszerzési formák, igények és a költségvetési lehetőségek figyelembevételével a támogatási rendszer átgondolására van szükség. A koncepció szükségesnek ítéli *ifjúsági építési telkek* kialakítását, melynek keretében az önkormányzat, saját területei igénybevételével, elő-közművesítéssel piacilag kedvező áron építési telkeket alakítana ki, mely telkeket pályáztatással értékesítenék elsősorban fiatalok részére. Az önkormányzati tulajdonú épületek műszaki állapotának javítása a hosszú távú, folyamatos működőképesség megtartásának alapvető feltétele. Felújítással számolna az összes önkormányzati tulajdonú bérlemény 50%-ában, ideértve a műemléki és helyi védettség alatt álló épületeket, a városképi megjelenés szempontjából meghatározó épületeket, továbbá a még gazdaságosan

felújítható, nagyobb értéket képviselő épületeket, melyek általában az 1970 előtt épült vagy felújított épületek.

2007-ben a határozatlan idejű szerződéssel rendelkező önkormányzati lakások értékesítésének átgondolásával új rendelet[15] született, mely szerint a lakások a közgyűlés külön döntése alapján értékesíthetők, az elidegenítésre szerződéses elővásárlási jog gyakorlása útján van lehetőség. Továbbá fontos kiemelni, hogy a magyar Államot minden más jogosultat megelőző elővásárlási jog illeti meg. Határozatlan idejű bérleti szerződéssel rendelkező lakások esetén a vételár a forgalmi érték megállapítása során figyelembe vett, a bérlő által a lakásra fordított és meg nem térített, a beszámítással el nem ismert és igazolt értéknövelő beruházások értékével csökkentett beköltözhető forgalmi érték 70%-a.

A kétezres évekből fontos továbbá kiemelni a győri lakásügyi politika két meghatározó elemét. Egyrészt Győr-Újváros területén elindult a szociális városrehabilitáció, mely a mai napig tart, és a projektek révén önkormányzati bérlakások is megújultak (Fekete–Laczkovits-Takács, 2019a; 2019b). Az első ütemben 40, a második ütemben 18, a harmadik ütemben 15 modern szociális bérlakás kialakítása valósulhat(ott) meg. Másrészt Győr Sárás városrészének területén két ütemben, 2016-ban és 2018-ban szociális bérlakások épültek. Összesen 26, mindegyik másfél szobás, és 49 m^2 alapterületű, mely típusra a beadott lakáskérelmek alapján mind szobaszám, mind méret tekintetében a legnagyobb szükség volt.

A győri önkormányzat hatályos lakásügyi feladatai

Az új önkormányzati törvény[16] (a továbbiakban: Mötv.) a továbbiakban is helyi önkormányzati feladatként definiálja a lakás- és helyiséggazdálkodást. Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata rendeletében[17] a lakásgazdálkodás területén kötelező feladatként fogalmazza meg az önkormányzati tulajdonban lévő lakások és helyiségek hasznosítását (bérbeadás, értékesítés, csere, jogutódlás elismerés stb.) a bérbeadói jogokat gyakorló Győr-Szol Zrt. közreműködésével, valamint önként vállalt feladatként írja le a lakásvásárlási és -építési támogatások biztosítását. Az önkormányzat által ellátott lakásgazdálkodási feladatellátás részleteit a helyi rendelet tartalmazza.[18]

A rendelet szerint a bérlakásban történő elhelyezés, illetve azt megelőzően a jogosultság megállapítására vonatkozó eljárás kérelemre, formanyomtatvány benyújtásával indul, kivételt jelent ez alól a pályázat útján elnyerhető bérlakás, ahol az eljárás pályázati nyomtatvány benyújtásával indul. A pályázat, illetve kérelem benyújtásánál többek között az alábbi általános rendelkezések az irányadók. Pályázatot, kérelmet házas- vagy élettársak csak együttesen nyújthatnak be. Számos esete van annak, amikor a benyújtott pályázat, kérelem nem hagyható jóvá. Ilyen eset, ha a pályázatot, kérelmet benyújtó család vagy annak bármely tagja egyketted tulajdoni hányadot meghaladó, lakhatás céljára szolgáló ingatlantulajdonnal rendelkezik; öröklési szerződéssel rendelkezik (tartási, életjáradéki vagy ingatlan tulajdonjogának megszerzése tárgyában); valamint kizárólagos haszonélvezeti joggal rendelkezik (ingatlannak legalább egy lakásegységet kitevő tulajdoni hányadát tekintve). Külön szabálycsoport vonatkozik az olyan pályázókra, kérelmezőkre, akik az önkormányzattal aktuálisan, illetve korábban bérleti jogviszonyban állnak/álltak. Ezek alapján kizáró ok az elbírálásnál, ha valaki önkormányzati bérlakás bérleti jogával rendelkezik, ez alól kivételt képez az átmeneti elhelyezés, valamint a mozgáskorlátozottak számára kialakított bérlakásra, valamint nyugdíjasok házában történő elhelyezés iránti pályázat, illetve kérelem. Kizáró tényező továbbá, ha a pályázó, illetve kérelmező:

– a benyújtást megelőző tíz éven belül bérlakást kedvezményesen vásárolt, vagy elővásárlási jogáról lemondott,

– a benyújtást megelőző tíz éven belül bérlakást pénzbeli térítéssel visszaadott vagy magántulajdonra cserélt,

– a benyújtást megelőző tíz éven belül bérleti jogát neki felróható okból a bérbeadó felmondással megszüntette, vagy bérlőtársi jogát a bíróság megszüntette, vagy a tulajdonosi jog gyakorlója nem járult hozzá az újabb határozott idejű szerződés megkötéséhez,

– az általa bérelt lakás kiürítése iránti perben hozott, kiürítést elrendelő döntés jogerőre emelkedésétől számított tíz év a benyújtásig nem telt el,

– a benyújtást megelőző öt éven belül lakást adott vissza,

– bérlőtársi jogáról lemondott (a benyújtástól számított egy évig nem nyújthat be kérelmet, pályázatot).

Győrben a bérlakásban történő elhelyezésre az alábbi jogcímeken van lehetőség: 1) előtakarékos pályázat alapján történő elhelyezés; 2) felújításos pályázat alapján történő elhelyezés; 3) mozgáskorlátozottak számára kialakított bérlakások pályázat alapján történő elhelyezés; 4) előzetes regisztrációs nyilvántartás alapján történő elhelyezés; 5) szociális bérlakásban történő elhelyezés; 6) nyugdíjasok házában történő elhelyezés; 7) nyugdíjasok házából távozó bérlő elhelyezése; 8) piaci vagy költségelvű lakbérrel történő pályázat; 9) átmeneti elhelyezés; 10) felújítás, átalakítás, korszerűsítés, bontás folytán megszűnő bérlakás bérlőjének elhelyezése; 11) városérdek által indokolt feladat vagy városfejlesztési, városrendezési cél megvalósítását szolgáló elhelyezési igény kielégítése; 12) tulajdonosi döntés alapján önkormányzati ingatlan értékesítésének elősegítéséhez szükséges elhelyezés; 13) bírósági ítélet vagy hatósági határozat végrehajtása; 14) társbérlet felszámolása; 15) Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata által fenntartott intézmény feladatának ellátása; 16) bérlőkijelölési joggal rendelkező, önkormányzattól független szerv feladatainak ellátása; 17) bérlakás megvásárlásának meghiúsulása következtében megszűnő lakáshasználati jog miatti elhelyezés.

A szociális bérlakásban történő elhelyezés, illetve az előzetes regisztrációs nyilvántartás alapján történő elhelyezés, valamint a nyugdíjasok házában történő elhelyezés mind szociális rászorultság alapján történő bérbeadás. Nem szociális rászorultság alapján történő bérbeadás körébe tartozik az előtakarékossággal, a bérlakás felújítására, a mozgáskorlátozottak számára, a piaci vagy költségelvű lakbérrel történő hasznosításra meghirdetett pályázat, az átmeneti elhelyezés, az intézményi bérlakásban történő elhelyezés, valamint a városérdek által indokolt elhelyezés.

Az *1. táblázat* tartalmazza a szociális bérlakásban, illetve az előzetes regisztrációs nyilvántartás alapján történő elhelyezés jogosultsági feltételei közül a jövedelemhatárokat, melyek a család egy főre jutó havi nettó jövedelmére vonatkoznak. Itt fontos megjegyezni, hogy a jövedelemhatárok

1. táblázat: Jövedelemhatárok a szociális bérlakásban, illetve az előzetes regisztrációs nyilvántartás alapján történő elhelyezés esetén

	Egytagú család esetén	**Olyan kéttagú családban, ahol eltartott személy nem él**	**Egyéb családban**
Szociális bérlakásban történő elhelyezés	56 350–112 700 Ft	40 250–80 500 Ft	40 250–64 400 Ft
Előzetes regisztrációs nyilvántartás alapján történő elhelyezés	112 700–152 950 Ft	80 500–136 850 Ft	64 400–99 820 Ft

Forrás: Saját szerkesztés a 30/2018. (XII. 20.) GYMJVÖ. rendelet alapján

2019. január elseje óta a mindenkori minimálbér bruttó összegének meghatározott százalékában kerülnek meghatározásra.[19] Korábban a mindenkori nyugdíjminimum összegét vették alapul, azonban 2019 előtt jelentősen megnőtt azoknak az eseteknek a száma, amikor a bérlakás iránti kérelmet a jövedelemhatár túllépése miatt utasították el, tehát az alacsony munkabéralapú jövedelemmel rendelkezők kiszorultak a bérlakásra jogosultak köréből. Ennek oka főként abban keresendő, hogy amíg a garantált bérminimum és a minimálbér minden évben emelkedett, addig a mindenkori öregségi nyugdíj legkisebb összege változatlan maradt.

Az előzetes regisztrációs pályázat esetén először a regisztrációs nyilvántartásba történő felvételről születik döntés, majd ennek birtokában a pályázó a pályázati hirdetményben szereplő, pályázható lakásokra nyújthat be pályázatot. A pályázót a hirdetményben meghatározott karbantartási munkák is terhelhetik, melyek elvégzése után kerül sor a bérleti szerződés megkötésére első alkalommal egy évre.

A szociális rászorultság alapján történő elhelyezés harmadik típusa a nyugdíjasok házában történő elhelyezés, ahol a kérelem jóváhagyása az alábbi rendeleti feltételek teljesítése során lehetséges:

– a kérelmező a társadalombiztosítási nyugellátásról szóló törvény alapján megállapított ellátásban részesül, vagy az öregségi nyugdíjkorhatárt elérte;

– önmaga ellátására képes;

– a család egy főre jutó havi nettó jövedelme egytagú család esetén a 208 600 Ft-ot, kéttagú család esetén a 163 900 Ft-ot nem haladja meg;

– vállalja, hogy a hatályos bérleti szerződéssel bérelt lakását kiürítve visszaadja (amennyiben önkormányzati bérlakásban lakik), vagy vállalja, hogy a tulajdonában álló lakás- vagy ingatlanhányad forgalmi értékének 50%-át, de legalább 1 500 000 Ft-ot és legfeljebb 3 500 000 Ft-ot befizet, vagy amennyiben bérlakás bérleti jogával vagy ingatlantulajdonnal nem rendelkezik, akkor 1 000 000 Ft összeget befizet.

A nyugdíjasok házában elhelyezett bérlő a lakhatáson túl térítésmentesen szolgáltatásokat vehet igénybe, így 24 órás gondozói ügyeletet, szükség esetén szakirányú segítséghívást, gyógyszeradagolást és éjszakai ügyeletben tisztázást és egyéb nem rendszeres segítségnyújtást.

A korábban Fiatalok Háza Program néven, az előtakarékosságot előtérbe helyező kezdeményezés a mai napig eleme az önkormányzat lakásgazdálkodási tevékenységének. Egy évben kétszer jelenik meg az *előtakarékossággal meghirdett pályázat*, amiben a pályázó vállalja, hogy a bérleti szerződés ötéves időtartama alatt legalább havi 60 000 Ft megtakarítást félretesz az általa választott hitelintézetnél, valamint igazolja, hogy rendelkezik a karbantartáshoz szükséges legalább 300 000 Ft összegű megtakarítással.

Népszerű pályázati lehetőség a *bérlakás felújítására meghirdetett pályázat*, mely során az önkormányzat a rossz műszaki állapotú, megüresedett lakás bérbeadására felújítási munkálatok előírásával hirdet pályázatot. Pályázati feltétel, hogy a pályázó igazolja, hogy rendelkezik a pályázati hirdetményben szereplő felújítási költség fedezetével, továbbá vállalja az esetlegesen felmerülő többletköltségeket, jövedelemhatár nincs. Bérleti szerződés a lakás felújítási munkálatainak elvégzését követően köthető.

A győri önkormányzat továbbra is támogatja a lakáshoz jutást a *kamatmentes önkormányzatikölcsön-támogatás* formájában, melyben a lakástulajdonnal nem rendelkező, nagykorú természetes személy első lakástulajdona megszerzéséhez részesülhet. A támogatás Győr város közigazgatási területén történő, legalább egy lakóegységet kitevő ingatlantulajdon vásárlásához vagy építéséhez adható, csak egyszer és egyféle jogcímen. Egy- vagy kéttagú család esetén a család egy főre jutó havi nettó jövedelme nem haladhatja meg a 483 000 Ft-ot, egyéb család esetén a 362 250 Ft-ot. A rendelet szerint az alábbi esetekben nem nyújtha-

tó támogatás: telekvásárlásra; hitelintézeti kölcsön vagy magánhitel kiváltásához vagy előtörlesztéséhez; haszonélvezettel, jelzálogjoggal, vételi joggal terhelt ingatlan vásárlásához, építéséhez, bővítéséhez; lakóépület átalakításához, felújításához; önkormányzati tulajdonú bérlakás megvásárlásához; ráépítés esetén, ha a tulajdonos nem járul hozzá, hogy a kölcsön biztosítékául jelzálogjog kerüljön az ingatlanra bejegyzésre.

A kölcsöntámogatás igénylésének további feltétele, hogy a jogos lakásigény mértékét nem haladhatja meg, melyet a *2. táblázat* tartalmaz, valamint legfeljebb 120 m² hasznos alapterületű ingatlan építéséhez, vásárlásához igényelhető.

2. táblázat: A jogos lakásigény mértéke

Együtt lakók és együtt költözők száma (fő)	**Lakószobák száma legfeljebb (db)**
1 és 2	kettő
3	két és fél
4	három
5	három és fél
6	négy
7	négy és fél
8	öt
minden további személy esetében	további fél szoba

Forrás: Saját szerkesztés a 30/2018. (XII. 20.) GYMJVÖ. rendelet 1. sz. melléklete alapján

A kölcsöntámogatást igénylő személynek további feltételeknek is szükséges megfelelni. Nem részesülhet támogatásban az a személy, akinek előző lakásának bérleti jogviszonya neki felróható okból szűnt meg; bérlakást kedvezményes feltételekkel vásárolt meg; bérlakásának bérleti joga úgy szűnt meg, hogy vételi jogáról az arra jogosult javára lemondott; a kölcsöntámogatással érintett ingatlanon kívül 50%-ot meghaladó lakhatás céljára szolgáló ingatlan tulajdonrésszel vagy haszonélvezettel rendelkezik; kérelmében valótlan adatokat közöl; nem rendelkezik a kölcsöntámogatás visszafizetéséhez szükséges jövedelemmel, vagy a munkáltatói hitel nélkül számított önrész nem éri el az ingatlan vételára vagy a kivitelezési költség 10%-át; a jogügylet tárgyát képező ingatlan vásárlásához vagy építéséhez egy éven belül kamatmentes kölcsöntámogatást igényelt, és kérelme a jogos lakásigény mértékének túllépése miatt került elutasításra.

A kölcsöntámogatás legmagasabb összege 2 millió Ft, melynek visszafizetési határideje tíz év, azonban a futamidő alatt bármikor kamatmentesen visszafizethető az önkormányzat számára. Az elmúlt évek során, évente az alábbi összegekben ítélt meg az önkormányzat kamatmentes kölcsöntámogatást: 2015-ben 135 300 000 Ft, 2016-ban 139 960 000 Ft, 2017-ben 153 890 000 Ft, 2018-ban 152 200 000 Ft, 2019-ben 60 350 000 Ft értékben.[20]

Győr lakásügyi politikája a koronavírus-járvány idején

Mindenképpen érdemes rövid kitekintést tenni arra, hogy a koronavírus-járvány idején milyen prioritások jelentek meg a győri lakásügyi politikában. Mint a helyi önkormányzatok működésének minden területét, úgy az önkormányzati lakásgazdálkodás szegmensét is érintették az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető, tömeges megbetegedést okozó humánjárvány következtében kihirdetett veszélyhelyzet hatásai. Az idevonatkozó jogszabály[21] értelmében veszélyhelyzetben a települési önkormányzat képviselő-testületének feladat- és hatáskörét a polgármester gyakorolta. Győr város polgármestere e hatáskörében eljárva a humánjárvány gazdasági következményeinek kezelése érdekében több rendelkezést hozott, mely érinti egyrészt a helyiség-, valamint a lakásgazdálkodás területét. A 2020. március 11-én kihirdetett veszélyhelyzetre tekintettel az intézkedések első csomagja[22] 2020. április 1-jén lépett hatályba, és az alábbiakat tartalmazta:

– a szociális lakás bérlőjét 2020. április 1. és augusztus 30. között díjfizetési kötelezettség nem terhelte (illetve a veszélyhelyzet korábbi megszűnésének időpontjáig),

– az élelmiszert, az illatszert, a drogériai terméket árusító vagy a sorsolásos játék, fogadások, távszerencsejáték és lottójáték értékesítésével foglalkozó üzlet, a banki, biztosítási vagy pénzügyi szolgáltatás nyújtására használt helyiség, továbbá a gyógyszertár, a gyógyászati segédeszközt forgalmazó üzlet és a dohánybolt kivételével az árusításra vagy szolgáltatás nyújtására használt, önkormányzati tulajdonban álló helyiség bérlője a megkötött bérleti szerződésben meghatározott bérleti díj 50%-át fizeti bérbeadónak 2020. április 1-jétől 2020. augusztus 31-ig (illetve ha korábban megszűnik, a veszélyhelyzet kihirdetéséig).

A második intézkedési csomag[23] 2020. április 30-án lépett hatályba az alábbi, lakásgazdálkodást is érintő rendelkezéssel: bármely jogcímen biztosított önkormányzati lakás (kivéve természetesen a korábban már szabályozott szociális lakás) bérlője 2020. május 1. és augusztus 31. között (illetve a veszélyhelyzet megszűnéséig) a havonta fizetendő bérleti díj 50%-át volt köteles fizetni bérleti díjként.

Összegzés

A tanulmány bemutatta Győr város lakáspolitikáját az 1990-es évektől kezdve a lakásgazdálkodás területén született helyi rendeletek, közgyűlési határozatok, illetve a Polgármesteri Hivatal Humánszolgáltatási Főosztálya által szolgáltatott statisztikai adatok segítségével. Ahogy a humánszolgáltatások keretében ellátott többi feladatnál, helyi közszolgáltatásnál, úgy a lakásgazdálkodás területén is a kezdetektől számos jó gyakorlat figyelhető meg Győr városában. Fontos megjegyezni, hogy e területen Győrben nem csupán a klasszikus értelemben vett szociális bérlakásokról beszélhetünk, hanem végig prioritásként jelenik meg az önkormányzat lakáspolitikájában a szépkorú generáció lakhatási problémáinak kezelése, illetve a fiatalok, családok lakáshoz jutásának támogatása is, a szociálisan rászorulók támogatása, segítése mellett. Az előtakarékossággal meghirdetett lakáspályázat és a bérlakás felújítására meghirdetett pályázat nagyon népszerű lehetőségnek bizonyultak az elmúlt években, elsősorban azért, mert a rendeleti feltételek között itt nem szerepel jövedelemhatár, így jóval szélesebb a pályázók köre. Szintén jó győri gyakorlatként azonosítható a kamatmentes önkormányzati kölcsön, mely támogatás szintén jó lehetőséget biztosít a Győrben való letelepedésre a szociálisan nem rászoruló, lakhatásukat majdnem önállóan megoldani tudó kérelmezőknek. A tanulmány a győri lakásügyi politika egy szegmensét vizsgálta csupán, további elemek vizsgálata későbbi tudományos kutatások tárgyát képezi.

Jegyzetek

1 A lakások és helyiségek bérletére, valamint az elidegenítésükre vonatkozó egyes szabályokról szóló 1993. évi LXXVIII. törvény.
2 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról.
3 1991. évi XXXIII. törvény egyes állami tulajdonban lévő vagyontárgyak önkormányzatok tulajdonába adásáról.
4 297/1995. (XI. 30.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat.
5 297/1995. (XI. 30.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat.
6 96/1996. (IV. 11.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat.
7 33/1999. (II. 11.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat.
8 238/1997. (VII. 3.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat.
9 196/1998. (VI. 11.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat.
10 33/1999. (II. 11.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat.
11 84/1997. (III. 20.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat.
12 A lakások és helyiségek bérletére, valamint az elidegenítésükre vonatkozó egyes szabályokról szóló 1993. évi LXXVIII. törvény 62. §.
13 481/2004. (XI. 25.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat.
14 202/2007. (VII. 05.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat.
15 42/2007. (XII. 21.) GYMJVÖ. rendelet az önkormányzati tulajdonú lakások és helyiségek elidegenítéséről.
16 Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény 3. § 9. pont.
17 Győr Megyei Jogú Város Önkormányzatának Szervezeti és Működési Szabályzatáról szóló

30/2012. (XII. 19.) önkormányzati rendelet (5. melléklet).

[18] 30/2018. (XII. 20.) GYMJVÖ. rendelet – az önkormányzati tulajdonú lakások bérletéről, valamint a lakásvásárlás és -építés támogatásáról.

[19] 30/2018. (XII. 20.) GYMJVÖ. rendelet.

[20] Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal, Humánszolgáltatási Főosztály adatszolgáltatása alapján.

[21] 2011. évi CXXVIII. törvény a katasztrófavédelemről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról.

[22] 7/2020. (IV. 1.) GYMJVÖ. rendelet egyes önkormányzati rendeleteknek a humánjárvány gazdasági következményeinek kezelése érdekében szükséges módosításáról.

[23] 15/2020. (IV. 30.) GYMJVÖ. rendelet az önkormányzati tulajdonú bérlakások veszélyhelyzetre tekintettel meghatározott bérleti díjáról.

Felhasznált irodalom

Budai István (2014): Az együttműködés mint a szociális szolgáltatásokban folyó tevékenység egyik építőköve. In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *Helyi társadalom és intézményrendszer Győrben.* Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 230–244.

Budai István – Puli Edit (2014): Az együttműködés vizsgálata a szociális szolgáltatásokban. Az altéma-kutatás eredményeinek összegzése. In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *Helyi társadalom és intézményrendszer Győrben.* Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 272–290.

Bugovics Zoltán (2014): A győri identitás háttértényezőinek vizsgálata In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *Helyi társadalom és intézményrendszer Győrben.* Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 100–115.

Czakó Katalin – Hajdu-Smahó Melinda (2014): Vállalati nyitottság vizsgálata a Győri Járműipari Körzet területi tőkéjében. In: Lados Mihály (szerk.): *A gazdaságszerkezet és vonzáskörzet alakulása.* Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 216–229.

Czirfusz Márton – Pósfai Zsuzsanna (2015): Kritikus ponton? Önkormányzati lakásgazdálkodás a gazdasági világválság után. *Területi Statisztika,* 55. évf., 5. sz., 484–504.

Csizmadia Zoltán (2014a): A szociális intézményrendszer szereplőinek hálózati struktúrája. In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *Helyi társadalom és intézményrendszer Győrben.* Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 245–271.

Csizmadia Zoltán (2014b): A társadalmi kapcsolatok jellemzői. A lakosság kapcsolati tőkekészletének sajátosságai. In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *Helyi társadalom és intézményrendszer Győrben.* Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 129–153.

Dusek Tamás (2014): A közszolgáltatások területi és szervezeti hatékonysága és győri integrációja. In: Dusek Tamás (szerk.): *A városi rendszer működése. Közösségi szféra, oktatás és Győr jövőképe.* Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 45–54.

Farkas E. János – Szabó Márta (1995): Privatizáció és szociálislakás-gazdálkodás. *Statisztikai Szemle,* 73. évf., 12. sz., 999–1014.

Fekete, Dávid (2018a): Economic Development and Economic Governance Through the Example of the City of Győr. *Deturope*, Vol. 10, No. 1, 97–115.

Fekete, Dávid (2018b): Latest Results of the Győr Cooperation Model. *Polgári Szemle/ Civic Review*, Vol. 14, Special Issue, 195–209, https://doi.org/10.24307/psz.2019.0915.

Fekete Dávid (2018c): Győri fejlesztések a Modern Városok Program keretében. *Területi Statisztika*, 58. évf., 6. sz., 638–658, https://doi.org/10.15196/ts580605.

Fekete Dávid (2019): A Modern városok program jelentősége a hazai városfejlődésben. *Tér és Társadalom*, 33. évf., 1. sz., 27–43, https://doi.org/10.17649/tet.33.1.3066.

Fekete, Dávid – Laczkovits-Takács, Tímea (2019a): The Effect of Social Rehabilitation on the Urban Segregations. *Deturope,* Vol. 11, No. 2, 143–168.

Fekete Dávid – Laczkovits-Takács Tímea (2019b): Győr-Újvárosi szociális városrehabilitációs program a győri humánszolgáltatási modell vonatkozásában. In: Fekete Dávid (szerk.): *Városfejlődés és agrárinnováció a Kárpát-medencében. A Gróf Bethlen István Kutatóközpont évkönyve.* Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 73–96.

Hegedűs József – Várhegyi Éva (1999): A lakásfinanszírozás válsága a kilencvenes években. *Közgazdasági Szemle,* 46. évf., 2. sz., 101–120.

Kovács Lajos (2000): Lakáshelyzet Győrött. *Jegyző és Közigazgatás,* 2. évf., 4. sz.

Kovács Zoltán (1992): Budapesti bérlakásszektor privatizációjának társadalmi és városszerkezeti hatásai. *Tér és Társadalom,* 6. évf., 3–4. sz., 55–73.

Laczkovits-Takács Tímea (2018a): Győr humánszolgáltatási modelljének egészségügyi pillére 1990-től napjainkig. *Polgári Szemle*, 14. évf., 1–3. sz., 90–106, https://doi.org/10.24307/psz.2018.0808.

Laczkovits-Takács Tímea (2018b): Vázlat a Győri Egészséges Városok Program idősügyi intézkedéseiről. In: Fekete Dávid – Filep Bálint (szerk.): *Innováció, kultúra és életminőség a Kárpát-medence nagyvárosaiban*. Az I. Gróf Bethlen István Erdélyi Nyári Egyetem válogatott tanulmányai. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 53–64.

Laczkovits-Takács Tímea (2019a): Győr város önkormányzatának szerepvállalása a helyi szociális közszolgáltatások biztosításában. *Tér-Gazdaság-Ember*, 7. évf., 2–3. sz., 277–309.

Laczkovits-Takács Tímea (2019b): Idősügy a győri Egészséges Városok Program tükrében. *Polgári Szemle,* 15. évf., 1–3. sz., 238–254, https://doi.org/10.24307/psz.2019.0915.

Laczkovits-Takács Tímea (2019c): Győr stratégiai dokumentumai a szociálpolitika tükrében. *Szociálpolitikai Szemle*, 5. évf., 1. sz., 81–95.

Laczkovits-Takács Tímea (2019d): Társadalmi részvétel és önkéntesség a győri Egészséges Városok Program keretein belül. In: Reisinger Adrienn et al. (szerk.): *Kulturális Gazdaság*. Kautz Gyula Emlékkonferencia, konferenciakötet, Széchenyi Egyetem, Győr.

Nárai Márta (1998): Bérlakásokkal vagy nélkülük? Lehetőségek és igények felmérése Győrött. *Tér és Társadalom*, 12. évf., 4. sz., 117–131.

Nárai Márta (2014a): Humán szükségletek alakulása Győrben I. – Alapszükségletek. In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *Helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 154–181.

Nárai Márta (2014b): Humán szükségletek alakulása Győrben II. – Magasabb rendű aktivitási szükségletek. In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *Helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 182–200.

Páthy Ádám (2014): A társadalmi szerkezet belső területi sajátosságai. In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *Helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 48–74.

Rechnitzer János (2014): A győri gazdaság pályapontjai a rendszerváltástól napjainkig. In: Lados Mihály (szerk.): *A gazdaságszerkezet és vonzáskörzet alakulása*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 104–129.

Rechnitzer János (2016): *A területi tőke a városfejlődésben. A Győr-kód*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

Reisinger Adrienn (2014a): Társadalmi részvétel – ahogy a győriek látják In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *Helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 116–128.

Reisinger Adrienn (2014b): Vállalatok kapcsolati hálója Győrben és térségében. In: Lados Mihály (szerk.): *A gazdaságszerkezet és vonzáskörzet alakulása*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 230–243.

Róbert Péter (2014): Társadalmi rétegződés és mobilitás. In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *Helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 28–47.

Tóth Péter – Ditrói Zoltán (2014): A helyi társadalom dimenziói. In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *Helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 75–99.

Vígvári András (2008): Szubszidiaritás nélküli decentralizáció. Néhány adalék az önkormányzati rendszer magyar modelljének korszerűsítéséhez. *Tér és Társadalom*, 22. évf., 1. sz., 141–167.

Polgári Szemle

ISSN 1786-6553